

1 MİLLET, 6 DEVLET, ORTAK MEDYA (TÜRKÇE KONUŞAN ÜLKELERİN MEDYA PLATFORMU) ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER KONGRESİ

KONGRE KİTABI CİLT -1

EDİTÖR:
YRD. DOÇ. DR. AYTEKİN ZEYNALOVA

ISBN: 978-625-7464-47-5

**1 MİLLET, 6 DEVLET, ORTAK MEDYA
(TÜRKÇE KONUŞAN ÜLKELERİN MEDYA PLATFORMU)
ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
KONGRESİ**

*17-18 Kasım, 2021 / Bakü, AZERBAIJAN
Bakü Devlet Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı
"İletişim" Bilimsel Araştırma Laboratuvarı*

**KONGRE KİTABI
CİLT - 1**

Editör:

Yrd. Doç. Dr. Aytekin Zeynalova

Bu kitabın tüm hakları İKSAD'a aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

Kitapta bulunan eserlerin yasal ve etik sorumluluğunu yazarlara aittir.

İksad Global- 2021©

Yayın Tarihi: 25.11.2021

[HTTPS://WWW.SCIENCEAZERBAIJAN.ORG/MILLET-MEDYA-DEVLET](https://www.scienceazerbaijan.org/millet-medya-devlet)

ISBN: 978-625-7464-47-5

KONGRE KÜNYESİ

KONGRE ADI

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu) Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler
Kongresi

TARİHİ VE YERİ

17 - 18 Kasım 2021
Bakü Devlet Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı
"İletişim" Bilimsel Araştırma Laboratuvarı

DÜZENLEYEN KURUM

İKSAD- İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü
ve
Bakü Devlet Üniversitesi

KOORDİNATÖR (AZERBAYCAN)

Elvan GAFEROV

KOORDİNATÖR (TÜRKİYE)

Alina AMANZHOLVA

TOPLAM BİLDİRİ SAYISI: 162

TÜRKİYE'DEN BİLDİRİ SAYISI: 40

DİĞER ÜLKELERDEN BİLDİRİ SAYISI: 122

KATILIMCI ÜLKELER:

MEXİKA, AZERBAYCAN, TÜRKİYE, FİLİPİNLER, FAS,
ENDONEZYA, ROMANYA, KIRGIZİSTAN, KAZAKİSTAN

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Allahverdi Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi

KONGRE DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Yrd. Doç. Dr. Aytekin Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi

KONGRE BİLİM VE DANIŞMA KURULU BAŞKANI

Doç. Dr. Vüqar Eliyev - Bakü Devlet Üniversitesi

DÜZENLEME KURULU

Bilim adamı, Günay Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Nigar Ağayeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Güneş Mahmudova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Afaq Sadikova - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Samir Mirzeyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Arzu Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Ali Hacıyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Zibeyde Mirzeyeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Esmira Röşenova - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Elnare Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Dilefruz Şahbazova - Bakü Devlet Üniversitesi

Metodist, Xalide Cavadova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Elmira Hesanova - Bakü Devlet Üniversitesi

Ramin Rzayev - BDU Televizyon ve Radyo Eğitim Stüdyosu Başkanı 15. Modern.az sitesinin editörü Elşad Eyvazlı

Ellada Mustafayeva - Elektronik Güvenlik Hizmeti Uluslararası İşbirliği ve Koordinasyon Sektörü Başkanı

Doç.Dr. İrade Kerimova - ADPU Azərbaycan Dilbilimi bölümü başkanı

Doç.Dr. Gönül Samedova - ADPU Çağdaş Azərbaycan dili bölümü başkanı

Elvan Cəferov - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Cahangir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Hemid Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Şamil Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Nesir Ahmedli - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Qulu Meherremli - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Akif Rüstəmov - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Nesiman Yakuplu - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Sabir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Ramiz Sevdimaliyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Himmet Karadal - İzzet Baysal Üniversitesi, Halkla İlişkiler və Tanıtım fakültesi

Prof. Dr. Turan Akkoyun - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İletişim fakültesi

Prof. Dr. Nezih Orhon - Anadolu Üniversitesi, İletişim fakültesi, Sinema və Televizyon bölüm başkanı

Doç. Dr. Aliş Ağamirzeyev - Bakü Devlet Üniversitesi, Sosyal İşler, Öğrenci İşleri ve Halkla İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Hüseyin Memmedov - Bakü Devlet Üniversitesi, Bilim ve İnnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı

Doç. Dr. Abdulhamit Aşar - TRT- Prodüktör

Doç. Dr. Tekin Avaner - Jandarma ve Sahil Akademisi

Doç. Dr. Aygün Azimova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Pervane İbrahimova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Vefa İsgenderova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Könül Niftəliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Aynur Nesirova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Sevil Həsənova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Sevinc Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Sevinc Aliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Terane Mahmudova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Gülnare Sadıqova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Sima Rehimova - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Qerenfil Quliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Nəfilə Rehimova - Devlet İdarəcilik Akademisi

Doç. Dr. Murtaza Həsənoğlu - Devlet İdarəcilik Akademisi

Doç. Dr. Hikmet Quliyev - Azərbaycan Milli Bilimsel Akademisi Başkanlığı Bilimsel sekreteri

Doç. Dr. Səfa Karayev - Azərbaycan Milli Bilimsel Akademisi Başkanlığı Bilimsel sekreteri

Yrd. Doç. Dr. Aytəkin Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Servet Aşar - Yazar gazetisi Genel Yayın yönetmeni

Dr. Şəmsettin Kuzeci - Dünya İletişimciler derneği başkanı

Mehmet Ali Dim - Global Journalism Council genel başkanı

Dr. Eldar Cəfərov - Bakü Devlet Üniversitesi

Dr. Pərvin Zülfiqarova - Bakü Devlet Üniversitesi

FOTOĞRAF GALERİSİ

Zoom Meeting

Recording...

View

Participants (51)

Q, Find a participant

H5 Hall 5, Aygul Mirzeyeva

H5 Hall 5 Aynur Nasirova

H5 Hall 5-Sannaz Şabanova

H5 Hall-1 Sünbül Zalıva

H5 HALL-2, İlgendari Aytac

H5 Hall-3, Ezize Bagirova

H5 HALL-5, Nihad Yaqublu

H5 Hüseyinova Seadet

H5 İlyas Maharramov

H5 iPhone (Cahangir)

H5 Lala Bayramova

H5 Mehmet AKBIYIK HARRAN ÖZVER...

H5 Prof. Dr.Himmet Karadal

H5 Sadeqat İnanova

H5 Seide Quliyeva

H5 Session-3,Hall-1,Vegana Əhməd...

H5 staf

H5 Şahana Ağayeva

Invite

Mute All

Unmute

Start Video

Security

Participants 51

Chat

Share Screen

Pause/Stop Recording

Breakout Rooms

Support

Reactions

More

End

Tekin AVANER

IKSAD Institute of Economic Develo...

Aygün İsmayilova Hall 5

Hüseyinova Seadet

Prof. Dr.Himmet Karadal

TUFAN AKKOYUN

HALL-1, Session-1, Dr.Servet Aİ...SAR

VIP

Mehmet AKBIYI...

Dr Eder Jafizov

Fidan Talibli

Hall 5 Ayhur Nasirova

Fidan Talibli

S4 (S4) Quliyeva

Abdulkamil aji

Alahverdi Mammadli

Mustafa Latif EMEK

Hall 1 Rəşadətçer Güney Məmməd...

Vasila Abasli

iPhone (Cahangir)

Hall 1, Assoc. Pr...

Aygün

HALL-5, Nihad Y...

HALL-2, İlgendari Aytac

İlyas Maharramov

Hall 5-Sannaz Şabanova

Zoom Meeting

Recording...

View

Participants (51)

Q, Find a participant

IKSAD Institute of Ec... (Host, me)

IKSAD Institute of Eco... (Co-host)

Mustafa Latif EMEK (Co-host)

H5 HALL-1, Session-1 Dr.Servet Aİ...

H5 iPhone (Cahangir)

Almaral Mammakul (Kazakhstan)

Alahverdi Mammadli

Elvan CAFEROV

Gulya's iPhone

H1 abdulkamil aygar

H1 Lala Bayramova

H1 H1-nihal Qarayeva

H1 H3 Aygün İsmayilova

H1 H3 Fidan Talibli

H1 hall 1 Elmira Hasanova

H1 Hall 1 Researcher Güney Mem...

H1 hall 1, session 3 Raha İsmayilova

H1 Hall 1, Sanan Qurbanli

Invite

Mute All

Unmute

Start Video

Security

Participants 51

Chat

Share Screen

Pause/Stop Recording

Breakout Rooms

Support

Reactions

More

End

Tekin AVANER

IKSAD Institute of Economic Develo...

H3 Aygün İsmayilova

Hüseyinova Seadet

Prof. Dr.Himmet Karadal

TUFAN AKKOYUN

HALL-1, Session-1, Dr.Servet Aİ...SAR

VIP

S3H3 Mehmet A...

H3 Fidan Talibli

Mustafa Latif E...

Mustafa Latif EMEK

IKSAD INTERNATIONAL

Semsatli Kizilci

iPhone

Alahverdi Mammadli

iPhone (Cahangir)

H3 abdulkamil aygar

H3 H3 Aygün İsmayilova

H3 Elvan CAFEROV

Almaral (S3) Sananul (Kazakhstan)

hall 1 Elmira Has...

Şahana Ağayeva

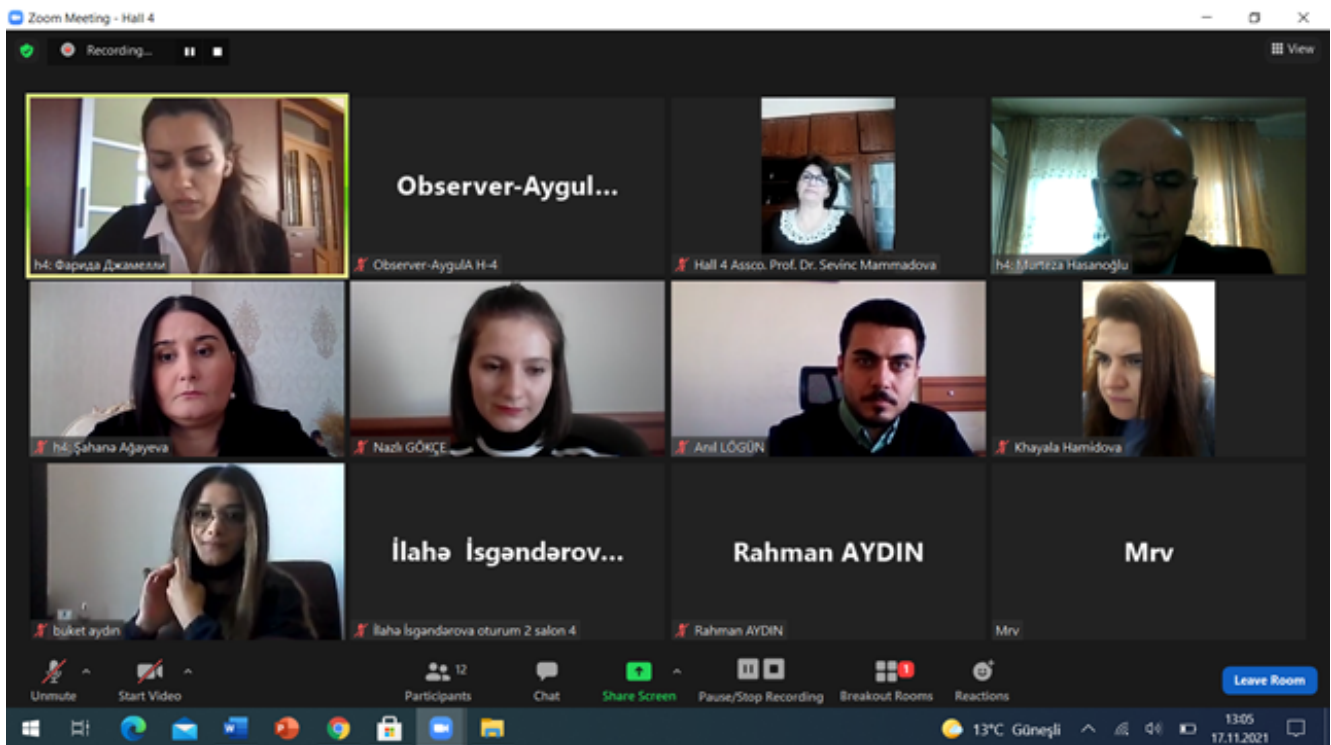
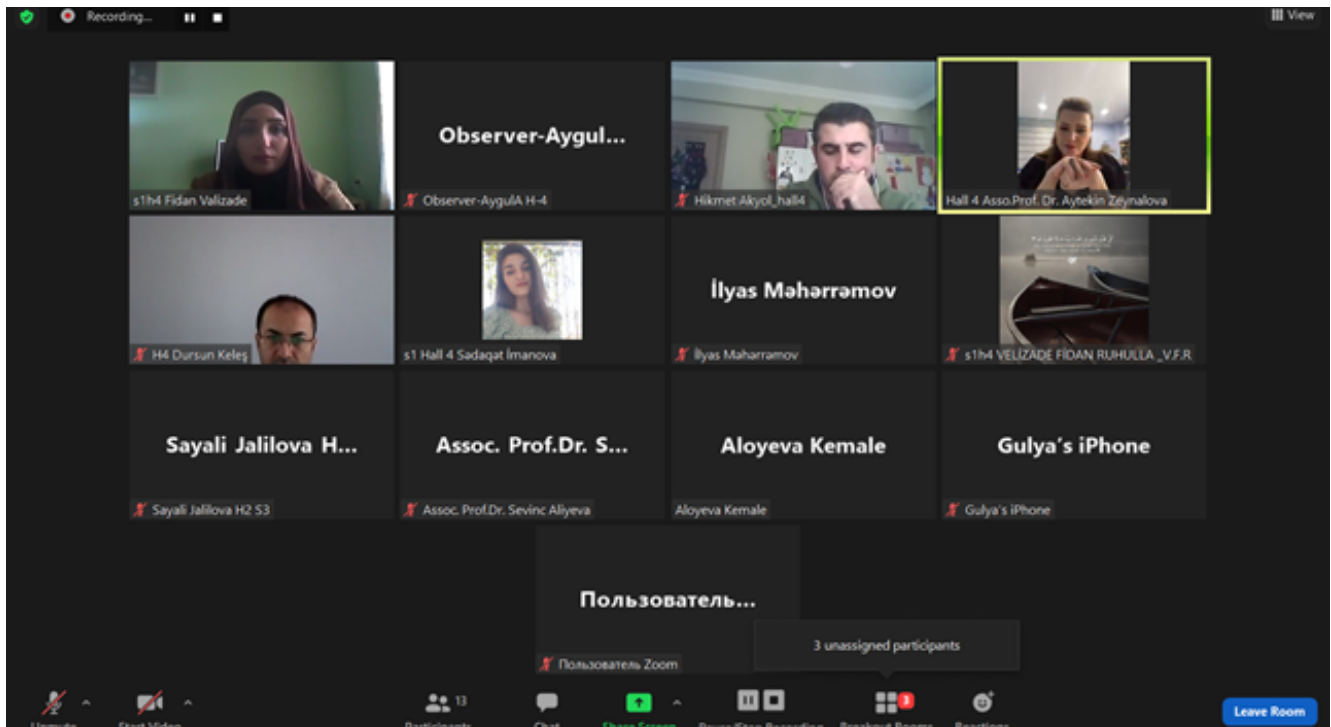
Seide Quliyeva

Hall 1 Elmira Hasanova

Şahana Ağayeva

Seide Quliyeva

Hall 3, Researcher Güney Mahmud...

You are viewing Hall-4, Dr. Murat Kartal's screen

GAZİANTEP KİTİ ORMANLARIYIN REKREASYONEL AMAÇLI KULLANIMI - PowerPoint (Ünün Etkinleştirilmedi)

DOĞRU GÖRÜŞ EKLE TASARIM GEÇİŞLER ANIMASYONLAR SLAYT GÖSTERİSİ GÖZDEN GEÇİR GÖRÜNÜM

Yapıştır Kopyala Başla Boşluk Fono

Yeni Slayt Slaytlar

K T A S Aa A

Metin Yönlü Metin Hizala SmartArt'a Dönüştür

Yerleştir Hattı Stiller Çizim

Şekil Dolgusu Şekil Anahatı Şekil Etkileşim Seç

Bul Değiştir

Discipline

11 Foto 2: Dülükbaba Gezi ve Mesire Alanı'ndaki Çocuk Parkı Gölgesinden Bir Görünüm

12

13

14

Observer-Aygul...

Observer-Aygul H-4

H-4: Tapana Mavryazova

Hall-4, Dr. Murat Kartal

A

Hall 4, Dr. ABDURRAHMAN ÖZBA...

Unmute Start Video

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Leave Room

You are viewing hall 5 Dr. Derya Çevik Taşdemir's screen

riskdeğerlendirme metodolojisi (1).pptx - Microsoft PowerPoint (Ünün Etkinleştirilmedi)

DOĞRU GÖRÜŞ EKLE TASARIM GEÇİŞLER ANIMASYONLAR SLAYT GÖSTERİSİ GÖZDEN GEÇİR GÖRÜNÜM EKLENTİLER

Yapıştır Kopyala Başla Boşluk Fono

Yeni Slayt Slaytlar

K T A S Aa A

Metin Yönlü Metin Hizala SmartArt'a Dönüştür

Yerleştir Hattı Stiller Çizim

Şekil Dolgusu Şekil Anahatı Şekil Etkileşim Seç

Bul Değiştir

Slaytlar Anahat

6 Tablo 1. Risk Hiyerarşisi

7

8

9

10

1. Eliminasyon 2. İzolasyon 3. İkame 4. Mühendislik Tedbirleri 5. İdari Önlemler

6. Kişisel Korunma Ekipmanları

H-5 Observer

H-5 Observer

HALL-5: Nihad Yagublu

Hall 5 - prof. Sabir Mammadli

DERYA ÇEVİK TAŞDEMİR

2 unassigned participants

Not eklemek için tıklayın

Unmute Start Video

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Leave Room

Recording... You are viewing HS Salim Kemer's screen View Options

The shared content is fit to your screen. To see the original size, click "Original size" in the menu.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
S. Demirel
1992

COVID-19 PANDEMİSİ VE HAVACILIK
İŞLETMELERİNE YÖNELİK UYGULANAN DESTEK PAKETLERİ:
AVRUPA ÖRNEĞİ

Dr.Öğr.Üyesi Salim K...

4 unassigned participants

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room

HS Hakkı Çifti
HS Fuad Asgarov
HALL-5, Nihad Yagublu

Recording... You are viewing Hall 5 Öğretmen Bayraktar's screen View Options

ULUS DEVLET

- Ortak Tarih
- Tarihi Bir Toprak
- Müşterek Hak ve Hukuk
- Ortak Bir Ekonomi

Mahir Qaribov
H-5 Meltem AY...
H-5 Meltem AYDIN
H-5 Nigar
H-5 Simnar Əlizadə

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room

Recording...

MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF ISRAELI MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY

Aytan Abbasova-Guliyeva

H-5 Observer

H-5 Observer

H-5: Muhammad Mammadli

H-5 Aytan Abbasova-Guliyeva

Zoom Meeting

H-5 Observer

H-5 Observer

Recording...

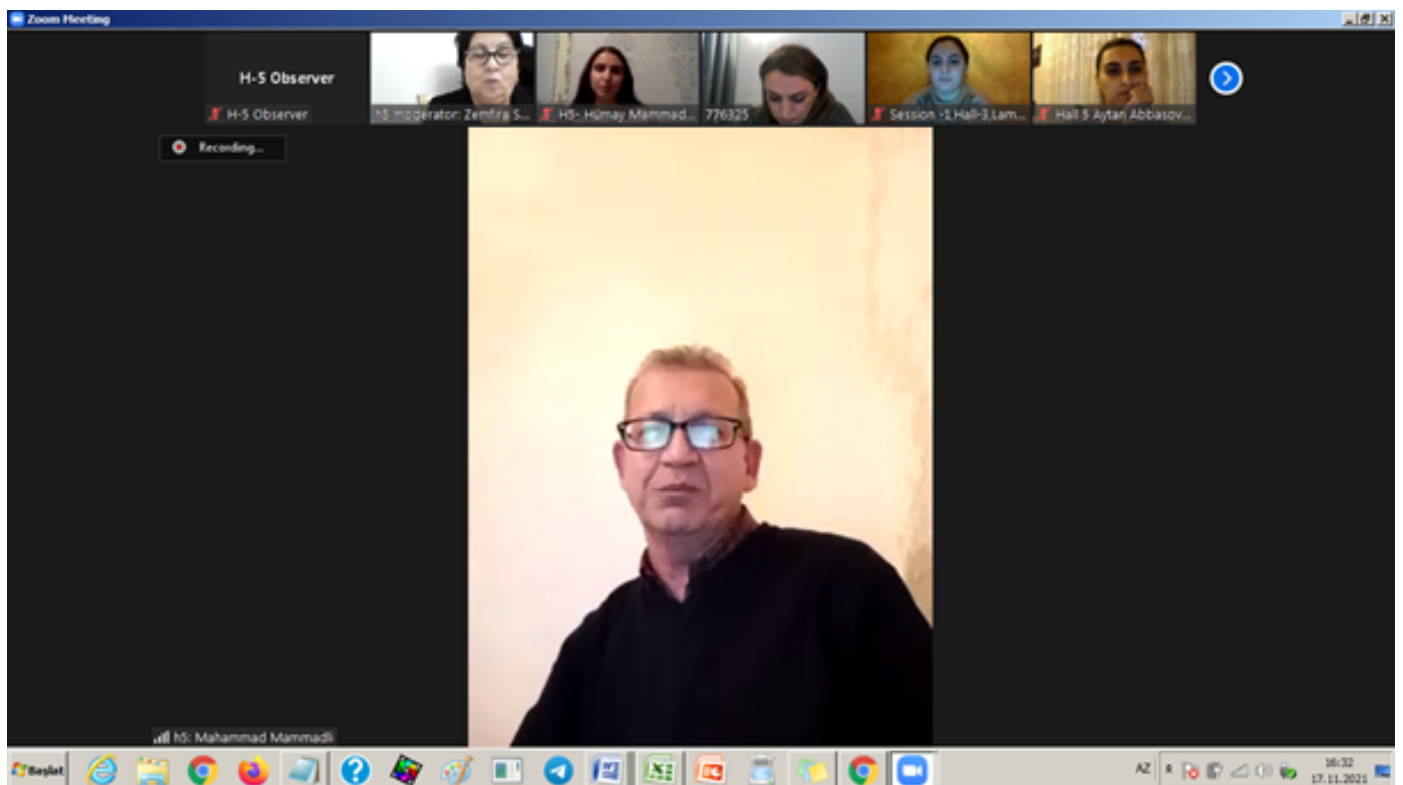
H-5 moderator: Zemfira S...

H-5: Himay Mammadli

776325

Session -1.Hall-3.Lam...

Hall 5 Aytan Abbasov...

H-5: Muhammad Mammadli

AZ 16:32 17.11.2021

Zoom Meeting

Recording...

Participants (7)

- IKSAD Institute of E... (Co-host, me)
- H3: Gülgün Qasimova
- h3: Tamilla Babayeva
- Hall 3 Aygün İsmayilova
- Hall-3, Günel Faracova
- İsmixanH3S3
- Oturum-3,Hall-3, Ezize Bagirova

Microsoft Office Word

COVID-19 ekoloji gıymatlandırma Məqalə

Covid-19 su mənbələrinin çirklənməsinə təsiri

Effect of Covid-19 on water pollution

Karantində dövründə su keyfiyyətinin vəziyyəti WWQI haqqında bir sıra arırdımlar aparılıb. RWQ məlumat nızmısu üçün bir əgə dəyişənə. Dəyişdirilmiş Su Keyfiyyəti İndeksi (MWQI), Ağır Metal İndeksi (HMI) və Potensial Ekoloji Risk İndeksi (RI) diqqət yetirilib.

- Karantina zamanı Hindistanın Damodar çayı sularında MWQI 54% müsbət, HMI 27% azalıb.
- Çində 2018, 2019 və 2020 illərdə su keyfiyyəti aprelə 74,1%, 75,9% və 83,0% olub.
- Kaliforniyanın San Francisco körfəzində su çirklənməsinin karantində dövründə azalması peyk görüntülərindən aşkar edilmiş.

A number of studies on water quality status (WWQI) were conducted during the quarantine period. Several variables, such as the Modified Water Quality Index (MWQI), the Heavy Metal Index (HMI) and the Potential Environmental Risk Index (RI), were considered for the RWQ data sample.

- During the quarantine, the MWQI index in the waters of the Damodar River in India was found to be 54% positive. HMI decreased by 27%.
- In China in 2018, 2019 and 2020, water quality was 74.1%, 75.9% and 83.0% in April.
- The reduction of water pollution in the Gulf of San Francisco during the quarantine period is clear from satellite imagery.

10°C Kəşən gümüşü

Mute All Reclaim Host

Zoom Meeting

Recording...

Participants (9)

Find a participant

- IKSAD Institute of E... (Co-host, me)
- Emiliya İsmayilzadə
- GYUNAY ABBASOVA oturum 3 sal...
- H3 Gülgün Qasimova
- h3: Tamilla Babayeva
- Hall 3 Aygün İsmayilova
- Hall-3, Günel Faracova
- İsmixanH3S3
- Oturum-3,Hall-3, Ezize Bagirova

H3: Tamilla Babayeva

IKSAD Institute of Economic Development and Social Researches

GYUNAY ABBASOVA oturum 3 sal...

Hall 3 Aygün İsmayilova

H3 Gülgün Qasimova

Emiliya İsmayilzadə

Hall-3, Günel Fər...

Oturum-3,Hall-3...

İsmixanH3S3

Hall-3, Günel Faracova

Oturum-3,Hall-3, Ezize Bagirova

İsmixanH3S3

Mute All Reclaim Host

Zoom Meeting

Recording...

Participants (7)

- IKSAD Institute of E... (Co-host, me)
- H-3 moderator: Ahmet Abay
- H3: Mahmood Athar
- H3: Ahmet ÖZ
- H3: Fidan Talib
- H3: Beyimhan Veliyeva
- Mahire Yaqubova

Mute All Reclaim Host

Zoom Meeting

Recording...

H-4 observer

H-4 observer

H-4: Sefer Oğuz

H-4: Şerafettin Erten

Ayat

H-4: Kanan İBRAHİM

İNSAN SERMAYESİ (Human Capital)

- İnsan sermayesi çağdaş örgütlerin entelektüel sermayesinin en önemli ögesidir.
- İnsan sermayesi "bireyin bilgi, beceri, yetenek ve deneyimlerinden" oluşmaktadır.
- Human capital is the most important element of the intellectual capital of contemporary organizations.
- Human capital consists of "individual's knowledge, skills, abilities and experiences".

Aramak için buraya yazın

10°C

11:30
18.11.2021

Вы просматриваете экран H2 Dr. Rowena S. ...

54:49

Вы просматриваете экран H2 Dr. Rowena S. ...

File Home Insert Design Transitions Animations Slide Show Review View Help Tell me what you want to do

Slide 13 of 17

"Gains of Women in Aviation Education" was presented in a side event during the 59th Session UNCSW

PhilSCA is a male dominated higher educational institution in the Asian Region and had the opportunity to share our experiences as here we promote gender equality and women's empowerment on March 12, 2015 that was hosted by the Philippines.

Participants: saima arzeen, Observer 2 Alina, h2: Rene E. Bersoto, H2 Dr. Rowena S. Navera, 776325, S1H2 Khaldah Tarhani

Включить звук Включить видео Участники Чат Демонстрация экрана Пауза/остановить запись Сессионные залы Реакции Выйти из зала

Вы просматриваете экран Vedat Akman

56:05

Вы просматриваете экран Vedat Akman

File Home Insert Design Transitions Animations Slide Show Review View Help Tell me what you want to do

Slide 13 of 17

2. Batık Maliyet

- Batık maliyet kavramı 1982-1987 yılları arasında Shaked ve Sutton tarafından geliştirilmiş, Sutton tarafından detaylı olarak ele alınmıştır. Batık maliyet üzerinde gerçekleşen ilk tartışma ise, tüketicilerin taleplerini maksimize etme amacıyla firmalar tarafından gerçekleştirilen reklam ve Araştırma-Geliştirme (AR-GE) çalışmaları kapsamında yapılan harcamaların da batık maliyete dahil edilip edilmemesi üzerine olmuştur (Arvas, 2014). Batık maliyet kavramı, günümüzde de önemini korumaktadır.

Participants: Observer 2 Alina, Hall-2, Yusuf SpK, Hall 2 moderator: Turan Akk..., h2: Billura Aslanova, Vedat Akman, İokman aydın, Dr.Ganze Güney

Включить звук Включить видео Участники Чат Демонстрация экрана Пауза/остановить запись Сессионные залы Реакции Выйти из зала

Вы просматриваете экран H2-Nihal Qarayeva

59:35

Настройки просмотра

19

20

21

22

23

Xokuriku iqtisadi rayonu (Hokuriku economic region)

- Honsu adasının qərb sahilinin mərkəzi hissəsində yerləşən Xokuriku rayonu ölkə ərazisinin təxminən 11%-ə qədərini tutur. Zəif inkişafına səbəbləri: (Located in the central part of the west coast of the island of Honshu, Hokuriku district covers about 11% of the country's territory. Reasons for poor development:)
- 1. dağlıq relyefin üstünlük təşkil etməsi (predominance of mountainous terrain)
- 2. sahil ovalıqlarının bataqlaşması (Swamping of coastal lowlands)
- 3. liman tikintisi üçün əlverişli buxtaların olmamasıdır. (Lack of suitable bays for port construction)

Observer 2 Alina

Observer 2 Alina

H2-Nihal Qarayeva

H2-Nihal Qarayeva

hall 2 konul zulfugarli

hall 2 konul zulfugarli

Hall-2, İsgəndərli Aytac

Hall-2, İsgəndərli Aytac

Включить звук

Включить видео

Участники

Чат

Демонстрация экрана

Пауза/остановить запись

Сессионные залы

Реакции

Выйти из зала

Вы просматриваете экран H2 moderator- Fai...

30:45

Настройки просмотра

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

449

450

451

452

453

454

455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

471

472

473

474

475

476

477

478

479

480

481

482

483

484

485

486

487

488

489

490

491

492

493

494

495

496

497

498

499

500

501

502

503

504

505

506

507

508

509

510

511

512

513

514

515

516

517

518

519

520

521

522

523

524

525

526

527

528

529

530

531

532

533

534

535

536

537

538

539

540

541

542

543

544

545

546

547

548

549

550

551

552

553

554

555

556

557

558

559

560

561

562

563

564

565

566

567

568

569

570

571

572

573

574

575

576

577

578

579

580

581

582

583

584

585

586

587

588

589

590

591

592

593

594

595

596

597

598

599

600

601

602

603

604

605

606

607

608

609

610

611

612

613

614

615

616

617

618

619

620

621

622

623

624

625

626

627

628

629

630

631

632

633

634

635

636

637

638

639

640

641

642

643

644

645

646

647

648

649

650

651

652

653

654

655

656

657

658

659

660

661

662

663

664

665

666

667

668

669

670

671

672

673

674

675

676

677

678

679

680

681

682

683

684

685

686

687

688

689

690

691

692

693

694

695

696

697

698

699

700

701

702

703

704

705

706

707

708

709

710

711

712

713

714

715

716

717

718

719

720

721

722

723

724

725

726

727

728

729

730

731

732

733

734

735

736

737

738

739

740

741

742

743

744

745

746

747

748

749

750

751

752

753

754

755

756

757

758

759

760

761

762

763

764

765

766

767

768

769

770

771

772

773

774

775

776

777

778

779

780

781

782

783

784

785

786

787

788

789

790

791

792

793

794

795

796

797

798

799

800

801

802

803

804

805

806

807

808

809

810

811

812

813

814

815

816

817

818

819

820

821

822

823

824

825

826

827

828

829

830

831

832

833

834

835

836

837

838

839

840

841

842

843

844

845

846

847

848

849

850

851

852

853

854

855

856

857

858

859

860

861

862

863

864

865

866

867

868

869

870

871

872

873

874

875

876

877

878

879

880

881

882

883

884

885

886

887

888

889

890

891

892

893

894

895

896

897

898

899

900

901

902

903

904

905

906

907

908

909

910

911

912

913

914

915

916

917

918

919

920

921

922

923

924

925

926

927

928

929

930

931

932

933

934

935

936

937

938

939

940

941

942

943

944

945

946

947

948

949

950

951

952

953

954

955

956

957

958

959

960

961

962

963

964

965

966

967

968

969

970

971

972

973

974

975

976

977

978

979

980

981

982

983

984

985

986

987

988

989

990

991

992

993

994

995

996

997

998

999

1000

1001

1002

1003

1004

1005

1006

1007

1008

1009

1010

1011

1012

1013

1014

1015

1016

1017

1018

1019

1020

1021

1022

1023

1024

1025

1026

1027

1028

1029

1030

1031

1032

1033

1034

1035

1036

1037

1038

1039

1040

1041

1042

1043

1044

1045

1046

1047

1048

1049

1050

1051

1052

1053

1054

1055

1056

1057

1058

1059

1060

1061

1062

1063

1064

1065

1066

1067

1068

1069

1070

1071

1072

1073

1074

1075

1076

1077

1078

1079

1080

1081

1082

1083

1084

1085

1086

1087

1088

1089

1090

1091

1092

1093

1094

1095

1096

1097

1098

1099

1100

1101

1102

1103

1104

1105

1106

1107

1108

1109

1110

1111

1112

1113

1114

1115

1116

1117

1118

1119

1120

1121

1122

1123

1124

1125

1126

1127

1128

1129

1130

1131

1132

1133

1134

1135

1136

1137

1138

1139

1140

1141

1142

1143

1144

1145

1146

1147

1148

1149

1150

1151

1152

1153

1154

1155

1156

1157

1158

1159

1160

1161

1162

1163

1164

1165

1166

1167

1168

1169

1170

1171

1172

1173

1174

1175

1176

1177

1178

1179

1180

1181

1182

1183

1184

1185

1186

1187

1188

1189

1190

1191

1192

1193

1194

1195

1196

1197

1198

1199

1200

1201

1202

1203

1204

1205

1206

1207

1208

1209

1210

1211

1212

1213

1214

1215

1216

1217

1218

1219

1220

1221

1222

1223

1224

1225

1226

1227

1228

1229

1230

1231

1232

1233

1234

1235

1236

1237

1238

1239

1240

1241

1242

1243

1244

1245

1246

1247

1248

1249

1250

1251

1252

1253

1254

1255

1256

1257

1258

1259

1260

1261

1262

1263

1264

1265

1266

1267

1268

1269

1270

1271

1272

1273

1274

1275

1276

1277

1278

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya

(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

17-18 Kasım 2021

Bakı Devlet Üniversitesi

İletişim Fakültesi

Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı

“İletişim” Bilimsel Araştırma Laboratuvarı

KONGRE PROGRAMI

Meeting ID: 817 5053 2511

Passcode: 776325

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / ÖNƏMLİ, XAHİŞ EDİRİK DİQQƏTLƏ OXUYASINIZ

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

ÖNƏMLİ, XAHİŞ EDİRİK DİQQƏTLƏ OXUYASINIZ

- ❖ Konfransımızda Yazı Qaydalarına uyğun göndərilmiş və elmi komissiyadan keçən məruzələr üçün online (video konfrans şəklində) çıxış imkanı veriləcəkdir.
- ❖ Online məruzə üçün <https://zoom.us/join> linki üzərindən daxil olaraq "Meeting ID or Personal Link Name" yerinə ID nömrəsinə daxil olaraq konfransa qoşula bilərsiniz.
- ❖ ZOOM tətbiqi pulsuzdur və yeni hesab açmağa ehtiyac yoxdur
- ❖ ZOOM tətbiqi qeydiyyatdan keçmədən istifadə edilə bilər
- ❖ Tətbiq planşet, telefon və kompüterlərdə mümkündür
- ❖ Hər iclasda məruzəçilər məruzə saatından 10 dəqiqə əvvəl konfransa bağlanmış olmaları lazımdır
- ❖ Bütün konfrans iştirakçıları canlı qoşularaq bütün məruzələri izləyə bilərlər.
- ❖ Moderator – iclasdakı çıxış və elmi diskussiyalar (sual-cavab) hissəsindən məsuldurlar

NƏZƏR YETİRİLMƏSİ VAXIB OLANLAR – TEXNİKİ BİLGİLƏR

- ◆ Kompüterlərinizdə mikrafon olduğunə və saz vəziyyətdə olmasına əmin olmalısınız.
- ◆ ZOOM-da ekran paylaşma xüsusiyyətini bacarmalısınız
- ◆ Qəbul edilən məqalə sahiblərinin mail adresinə ZOOM tətbiqindəki linkə aid ID nömrəsi göndəriləcəkdir.
- ◆ Sertifikatlar konfransdan sonra sizlərə PDF olaraq göndəriləcəkdir.
- ◆ Konfrans programında yer və saat dəyişikliyi kimi tələblər nəzərə alınmayacaqdır.

Zoom'a giriş yapmadan önce lütfen ad_soyad ve SALON numaranızı belirtiniz

Örnek: Hall-1, Alina Amanzholova

Join Zoom Meeting

<https://us02web.zoom.us/j/81750532511?pwd=REpLM21PU3BuRHfhdi9kVTVtZFprdz09>

KATILIMCI ÜLKELER (9):

**MEKSİKA, AZERBAIJAN, TÜRKİYE, FİLİPİNLER, FAS, ENDONEZYA, ROMANYA, KIRGIZİSTAN,
KAZAKİSTAN**

Açılış Töreni

Bakü Yerel Saati: 09:30 – 11:00

Ankara Yerel Saati: 08:30 – 10:00

- Kongre Başkanı Prof. Dr. Allahverdi Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
(Moderator)
 - Dr. Mustafa Latik EMEK- IKSAD Başkanı
- Doç. Dr. Aliş Ağamirzeyev - Bakü Devlet Üniversitesi, Sosyal İşler, Öğrenci İşleri ve Halkla İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı
- Kongre Bilim Ve Danışma Kurulu Başkanı: Doç. Dr. Vüqar Eliye - Bakü Devlet Üniversitesi İletişim fakültesi dekanı
 - Prof. Dr. Cahangir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Qulu Meherremli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Sabir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Hemid Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr. Himmet Karadal - İzzet Baysal Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım fakültesi
 - Mehmet Ali Dim - Global Journalism Council genel başkanı
 - Prof. Dr. Levent Eraslan – SODIMER genel başkanı
 - Dr. Servet Avşar - Yazar Gazeti Genel Yayın yönetmeni
 - Dr. Şemsettin Kuzeci - Dünya İletişimciler derneği başkanı
- Doç. Dr. Tekin Avaner Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Müdürü
- Prof. Dr. Turan Akkoyun - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü

SONU GÖRÜNƏN YOLUN ƏVVƏLİ

Bu il noyabrın 8-də Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı zəfərin bir illiyini qeyd etdik. Ardınca, noyabrın 12-də Türk Dövlətləri Təşkilatının İstanbulda VIII Zirvə görüşünün şahidi olduq. XXI əsrin 20-ci illəri türk dövlətlərinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahədə inkişafı, bir-birinə və dünya çapına integrasiyası, çox qütblü dünyada günü-gündən möhkəmlənən mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Türk Dövlətləri Təşkilatının İstanbul VIII Zirvə görüşündə iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlıqla yanaşı, media istiqamətində də yeni əlaqələrin qurulmasına xüsusi önəm verilməsi qeyd olunub.

Bilirsiniz ki, media və kommunikasiya sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilməsi haqqında” qanun layihəsi qəbul edib. Həmçinin, Azərbaycanla Türkiyə arasında ortaq media platformasının yaradılması barədə saziş imzalanıb.

Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycan qardaş Türkiyənin mənəvi –siyasi dəstəyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsində düşməni döyüş meydanında məğlub etdi. Ancaq informasiya cəbhəsində döyüş davam edir. İnformasiya təhlükəsizliyi məsələsi müharibə dövründə və müharibədən sonra, post müharibə dövründə hadisələrə nüfuz edir. İnformasiya cəbhəsində biz təkcə Ermənistanla savaşıırıq, həm də dünya erməniliyi ilə mübarizə aparırıq. Saxta, riyakar, yalançı, hiyləgər erməni xisləti ilə, erməni siyasəti ilə, həmçinin onların havadarları ilə mübarizə aparırıq. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə erməni uydurmalarının acısını yaşamaqdadır. Hər iki ölkə dövlət təhlükəsizliyini qoruduğu kimi, informasiya təhlükəsizliyini də qorumalıdır. Media sahəsində dövlətin və xalqın maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Əlbəttə, hər iki ölkənin maraqları təkcə Ermənistanla aparılan informasiya müharibəsi ilə məhdudlaşmır. Burada dünya kontekstində digər mənəvi-siyasi, sosial-iqtisadi maraqlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün eyni tarixi kökə, eyni dilə, oxşar mədəniyyətə malik türk dövlətlərinin media sahəsində əməkdaşlığa, birgə media platformasının yaradılmasına çox böyük ehtiyacı var.

Platformanın məqsədi 6 türkdilli dövlətin çoxtərəfli əlaqələrini və əməkdaşlığını media və kommunikasiya sahəsində gücləndirməklə strateji media ortaqlığının yaradılmasıdır. Platforma çərçivəsində altı ölkə arasında sağlam media şəbəkəsinin infrastrukturunun yaradılması müxtəlif üsullarla həyata keçiriləcək. Türkdilli dövlətlər arasında media əlaqələrinin, ictimai diplomatiya sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinin, bu sahələrdəki imkanların birləşdirilməsinin bu ölkələr üçün əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Bu Platforma vasitəsilə altı ölkə mediasının integrasiya olunmuş şəkildə hərəkət etməsi, xalqların məlumatlandırılması məsələsində səmərəli fəaliyyət göstərməsi, xüsusilə sosial mediada yayılan dezinformasiyalar və ölkə xaricindən gələn qara piarlara qarşı mübarizədə də vahid strategiyalar müəyyənləşdiriləcək. Xüsusən də, xarici media resurslarında və global sosial şəbəkələrdə dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə aparılması və dünya ictimaiyyətinin düzgün məlumatlandırılması platformanın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olacaq.

Bu gün biz bir millət, altı dövlət olaraq bütün sahələrdə uğurlarımızı təmin etməliyik. Fikrimizcə, altı dövlətin maraqları həm geosiyasi, həm də strateji diplomatik maraqları üst-üstə düşür.

Türkdilli dövlətlərin media platforması ideyası konkret olaraq qardaş ölkələrlə ortaq media platformasının yaradılmasını və media sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bəs bu əməkdaşlıq nə vəd edir? Birgə Media Platformasının yaradılması media və kommunikasiya sahəsində altı qardaş türk dövlətinin bir çox istiqamətlərdə əlaqələrini və əməkdaşlığını gücləndirəcək. Strateji media ortaqlığının yaradılmasına gətirib çıxaracaq. Xüsusilə, media şəbəkəsinin infrastrukturunu formalaşdıracaq. Bəs bu infrastruktur necə yaradılacaq? Əlbəttə, əvvəlcə, bilik, təcrübə paylaşılacaq, media sahəsində fəaliyyət göstərən rəsmi qurumlar fəaliyyətlərini əlaqələndirəcək. Sonra beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrində yayılan dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə aparılacaq və doğru, dürüst məlumatlar dünya ictimaiyyətinə çatdırılacaq. Televiziya, radio, digər elektron kütləvi informasiya vasitələri və kino sahəsində ortaq işlər həyata keçiriləcək, ixtisas təhsili və mübadilə proqramları təşkil ediləcək, bir sözlə, altı ölkənin fikir öndərləri, fikir aydınları arasında rabitə körpüsü qurulacaq.

Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Jurnalistika” Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu ilə birgə təşkil etdiyi “Bir millət altı dövlət - ortaq media” (Türkdilli dövlətlərin media platforması) adlı Beynəlxalq humanitar və ictimai elmlər konfransını materialları əsasında hazırlanan bu jurnal da məhz bu işlərə ilkin vasitələrdən biri olacaq.

Sonunda işiq görünən, azad, ədalətli insanların yaşadığı bir dünyaya yolçuluğumuz başlayır. Biz start vəziyyətindəyik. İnam və güvəngə bələnərək yola çıxırıq. Turan dünyasına doğru irəliləyirik!

QƏVİ DÜŞMƏNƏ YÖNƏLƏN DƏMİR YUMRUQ

İlk növbədə qeyd edim ki, konfransın həsr olunduğu mövzu çox aktualdır: “Bir millət, altı dövlət!” Qürurla səslənir və mövzunun bu səpkidə qoyulması təkcə iştirakçıların, aparıcıların, çıxışların deyil, türk dünyasına sevgisi olan hər kəs üçün son dərəcə maraqlıdır. O da məlumdur ki, türk dilli dövlətlərin birliyi, bir-birinə doğmalığı yeni reallıqdan çox tarixi gerçəklikdir. Amma etiraf edək ki, bu platforma tarixən qeyri-rəsmi bir formatda olub öz səmərəliliyini lazımı qədər göstərə bilməmişdi. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri özünün yüksək səviyyəsinə çatdı. Heydər Əliyev 1990-cı illərin ağır siyasi, iqtisadi, ictimai sarsıntılar şəraitində Türkiyəyə Azərbaycanın ən yaxın dostu, qardaş ölkə kimi güvəndi. Və bu güvənc özünü o qədər qürurla göstərdi ki, Ulu Öndər bu gün istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə hər kəsin dilində müqəddəs bir ifadə kimi səslənən “bir millət, iki dövlət” aforizmini bizə mənəvi miras kimi qoyub getdi. Bu ideyanı bəlkə də daha yüksək səviyyədə Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Təyyub Ərdoğan çalxalanan, hər günü narahatlıq vəd edən yeni çağda yeni zirvəyə qaldırdılar. Türk dilli Dövlətlərin Birliyi kimi bir qurum formalaşdı və İlham Əliyev bu quruma 3 il sədrlik etdi.

İlham Əliyev Türkiyə-Azərbaycanı qardaş dövlət kimi, Ərdoğanı özünə qardaş statusunda gördü. Bu qardaşlıq qısa bir müddətdə özünü o qədər səmərəli və aydın göstərdi ki, digər türkdilli dövlətlər də bu qardaşlığı, birgəliyi bir rəsmi təşkilat səviyyəsinə qaldırmağı müddəfiə etdilər. Beləliklə, lap bu yaxınlarda Türk dilli Dövlətlər Birliyinin Türkiyədə keçirilən yüksək səviyyəli yığıncağında bu birliyi rəsmi olaraq türkdilli ölkələrin təşkilatı elan etdilər. Bu təşkilat İlham Əliyevi Birliyə üç illik rəhbərlik müddətində göstərdiyi xidmətlərinə görə xüsusi medalla mükafatlandırdı. Həmin toplantıda türk dilli dövlətlərin hamısının – Türkiyənin, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Qırğızıstanın, Türkmənistanın və əlbəttə ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri iştirak edirdi. Hətta belə bir fərəhli fakt da var idi ki, Macarıstanın da Prezidenti tədbirə gəlmişdi. Tədbirdə Prezident İlham Əliyev altı ölkənin prezidentləri tərəfindən alqışlarla qarşılanan tarixi bir nitq söylədi. İlham Əliyev Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad edilməsi ilə bağlı Ermənistanın təcavüzkar qüvvələrinə qarşı apardığı 44 günlük Vətən müharibəsində ölkəmizə siyasi və mənəvi dəstək olmuş Türkiyəyə, güvənc yerimiz olan orta Asiya Respublikalarına öz təşəkkürünü bildirdi. Tədbirdə iştirak edən dövlət rəhbərlərinin hamısı Azərbaycan Prezidentini qələbə münasibətilə təbrik etdi.

Mən bu faktı niyə müəyyən qədər geniş göstərməyə çalışdım? Ən əsası ona görə ki, bir-birinə hər cəhətdən doğma olan türkdilli dövlətlərin media sistemi bizim Vətən müharibəsindəki haqq səsimizin beynəlxalq arenaya çatdırılmasında böyük fəallıq göstərdi. Və yaqın elə bu fəallığın nəticəsi idi ki, bu dövlətlərin ortaq media platforması yarandı. Bu media platforması çox böyük iş görməkdədir. Platformanın ən böyük işi Vətən müharibəsi dövründə və ondan ötən bir il müddətində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və otuz il müddətində işğalda saxladığı Qarabağ torpaqlarında törətdiyi vəhşilikləri dünyaya göstərmək oldu. Başda Türkiyə mediası olmaqla, digər türkdilli dövlətlərin də media nümayəndələri çox böyük ürəklə həm Vətən müharibəsinin gedişini işıqlandırmış, həm də qələbədən sonra Qarabağ torpaqlarını qarış-qarış ziyarət edərək gördükləri vandalizm faktlarını dəqiq, qərəzsiz, obyektiv informasiyalara çevirərək öz vətənlərindəki insanlara çatdırmışlar.

İndi mən bu gün müzəffər bir ölkənin vətəndaşı kimi qürurla həmin jurnalistlərə təşəkkür edirəm. Bu anda iki ay bundan öncə Prezident İlham Əliyevin dəvəti ilə Azərbaycana qonaq gəlmiş və Prezidentimizin mükafatlandığı dünya şöhrətli qazax şairi Oljas Süleymenovın REAL televiziyadakı üç hissəli geniş müsahibəsini xatırlayıram. Bu müsahibədə Azərbaycanın qələbəsini alqışlayan Oljasın səsi təkcə Qazağıstanın deyil, təkcə türk dünyasının deyil, bütövlükdə dünyanın səsi idi. Çünki Oljas Süleymenov bütöv dünya çapında səsi gürləyən bir türk mücahididir.

Bu gün Azərbaycanda yeni yaradılan “Medianın İnkişafı Agentliyi” Azərbaycan jurnalistlərinin “Ortaq Media Platforması”nda səmərəli fəaliyyəti üçün yaradıcı media kurslarından tutmuş maliyyə dəstəyinə qədər hər cür köməklik göstərməkdədir. Biz bunu Türkiyə media qurumlarında, Orta Asiya Respublikalarının media fəaliyyətində də aydın şəkildə görməkdəyik.

Bu gün belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ortaq Media Platforması çox vaxtında formalaşmış və bu platforma türkdilli dövlətlərin sabahı üçün daha böyük vədlər verir.

Hələ neçə əsr bundan əvvəl türk dünyasının ünlü şairi Məhəmməd Füzuli yana-yana deyirdi:

“Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun”. Neçə-neçə əsr beləcə yaşadıq. Və nəhayət, aydın oldu ki, dərdi ancaq həmdərdlik yox edir, zəbun taleyi yalnız birgəlik xoşbəxt taleyə çevirir, qəvi düşməni ancaq türkün dəmir yumruğu məhv edir. Birgəliyimiz əbədi olsun!

“MƏTBUAT XALQIN ORTAQ SƏSİDİR”

Bizim bugünkü toplantımız tarixi bir günə düşür. Noyabrın 17-si Azərbaycan xalqı Milli Dirçəliş Gününü qeyd edir. Bu, Azərbaycanın öz istiqlalına doğru yolda atdığı tarixi addımlardan biridir və belə siyasi-ab-havası olan gündə bir millət, altı dövlətin ortaq media konfransının keçirilməsi olduqca əlamətdardır. Son illər dünyada və çevrəmizdə gedən tarixi proseslər, tarixi zərurət elə gətirib ki, biz türk birliyi, türk dövlətlərinin əməkdaşlığı haqqında tez-tez danışırıq, çünki bu birliyin sözdən əmələ keçirilməsi günümüzün reallığı və tələbidir.

Düzdür, müasir dünyada etnik əsaslarda birliklərin yaranması çox da perspektivli görünmür və bu birliklər o zaman reallığa, gerçək işə, ideala çevrilir ki, onun əsasında siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlıq dayansın. Yəni türk xalqlarının birlik və həmrəylik carçısı olmuş böyük İsmayıl Qaspiralının dediyi kimi “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” olsun. Bu baxımdan hazırda türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq və siyasi dialoqun genişlənməsi, zirvə toplantıları və dövlət başçıların davamlı görüşləri artıq bir reallıqdır. Bu gün Türkiyənin Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstanla intensivləşən ikitərəfli əlaqələri, bu ölkələrin bir-birləri arasında genişlənən iqtisadi əməkdaşlığı onu göstərir ki, türk dövlətlərinin birliyi qaçılmazdır. Ona görə də biz bir neçə gün əvvəl Türk Dövlətləri təşkilatının İstanbulda keçirilən VIII toplantısına və onun müəyyən etdiyi hədəflərə ümidlə baxırıq. Çünki həmin hədəflərdən biri də Türk dünyasının ortaq mediasının yaradılması məsələsidir.

Türk dövlətlərinin ortaq mediasının hasilə gətirilməsi bu dövlətlərin vahid informasiya məkanının yaradılması baxımından çox əhəmiyyətli ola bilər. Biz uyğun mexanizmlər əsasında belə bir media platformasını qura bilsək, bölgəmiz haqqında dünyaya dəqiq bilgiler verər, eyni zamanda informasiya təhlükəsizliyimizi qoruya bilərik. Sırr deyil ki, bu gün qardaş Türkiyə başda olmaqla, Azərbaycana və digər türk dövlətlərinə qarşı informasiya savaşı aparılır. Bunların qarşısının alınmasında Ortaq media bir xəbər platforması kimi müəyyən rol oynamağa qadirdir. Əslində Şimaldan və Qərbdən gələn bu informasiya hücumlarının, yalanların, feyk xəbərlərin, manipulyativ məlumatların qarşısının alınmasının ən yaxşı yolu gerçəkləri dünyaya çatdırmaqdır. Ona görə də vahid informasiya məkanının yaradılması, ümumi televiziya kanalının açılması, Türk məkanını əhatə edən məlumatların bir araya çıxarılması, vahid informasiya portalının yaradılması – bunlar ancaq və ancaq bölgəyə aid məlumatların dünya birliyinə çatdırılmasında önəmli rol oynayır. Bugünkü konfransda, biz bu barədə ətraflı danışacağıq. Hesab edirəm ki, o mövzuların gün işığına çıxarılması bütün hallarda praktik nəticə verəcəkdir.

Mən giriş sözümlü böyük Atatürkün “Mətbuat xalqın ortaq səsidir” kəlamı ilə bitirmək istəyirəm. Hesab edirəm ki, ortaq medianın yaradılması bütövlükdə türk dünyasının ortaq səsi ola bilər və biz bu səsin daha gür çıxması, onun verdiyi məlumatların dünyaya daha geniş yayılması üçün dəqiq mexanizmlər hazırlamalıyıq. Bu işdə bizim alimlər, uzmanlar, media araşdırmaçıları və təbii ki, praktik jurnalistlər, media mənsubları ciddi rol oynamalıdırlar və biz bu barədə indiki konfransımızda ətraflı danışacağıq.

Hamınıza təşəkkür edir, konfransımıza uğurlar arzulayıram!

Sabir Məmmədli
BDU, Jurnalistika fakültəsi,
Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti
kafedrasının professoru

MƏTBUAT ULUSUN ORTAQ SƏSİDİR!
BİR GÜC, BİR MƏKTƏB, BİR YOL GÖSTƏRİCİSİDİR!

Türk xalqları arasında tarixi hadisələrdən yaranmış pərakəndəliyi aradan qaldırmaq üçün məqvvə sistemli fəaliyyət göstərmək lazımdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə müasir dünyanın yaratdığı imkanlardan istifadə edərək vahid ümumtürk informasiya məkanını formalaşdırmağa ehtiyac var. Türk birliyinin, ümumtürk informasiya sahəsinin formalaşmasında dövlət qurumlarının, dövlətlərarası təşkilatların rolu nə qədər əvəzsiz olsa da, onun reallaşdırılması, bu ideyaların xalqın bütün zümrələrinə çatdırılması, təbliğ edilməsi və bu prosesdə bütöv cəmiyyətin iştirakının təmin edilməsi vəzifəsi həm ənənəvi, həm də müasir media vasitələrinin üzərinə düşür.

Medianın inkişafı baxımından hazırda türk xalqları üçün geniş imkanlar açılır və bu əlverişli şəraitdən hərtərəfli yararlanmaq lazımdır. Bu prosesdə qabaqcıl dünyanın müdafiə etdiyi norma və prinsiplərə əsas sözsüz ki, tərəfdarlarımız bir o qədər çox olar və bütün dünyadan dəstək ala bilərik. Ümumbəşəri və demokratik dəyərlərə, o cümlədən BMT, YUNESKO, Avropa Şurası, ATƏT və başqa beynəlxalq təşkilatların müdafiə etdiyi prinsiplərə, ilk növbədə insan hüquqlarının aliliyinə, söz və ifadə azadlığına, vicdan və ibadət sərbəstliyi mədəniyyətin qorunub saxlanılmasına, ana dilində təhsil almaq hüququna, həmçinin BMT tərəfindən qəbul edilmiş və yerli xalqların dönməz inkişafını nəzərdə tutan normalara əsaslanan türk xalqlarının media və gələcəyə yönəldiyi üçün bütün toplumun intellektual potensialını üzə çıxaracaq və cəmiyyəti hərəkətə gətirəcəkdir.

Hazırda mətbuat, radio, televiziya, xəbər portalları, İnternet saytları, sosial şəbəkələr və başqa informasiya vasitələri vahid türk dünyası yolunda misilsiz imkanlara malikdirlər. Bütün səyləri birləşjurnalistikanın bütün sahələrində KİV əməkdaşlarını birgə fəaliyyət göstərməyə, vahid xətlər qurmağa, ümumi maraq dairəsini formalaşdırmağa, türk xalqlarının ortaq məqsədlərini müəyyənləşdirməyə, biri-birinə dəstək verməyə sövq etmək və istiqamətləndirmək lazımdır. Odur ki, media nümayəndələrinin birgə fəaliyyəti, onların vahid təşkilatlarda birləşməsi və sıx əməkdaşlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, türk dünyası media nümayəndələrinin birləşdiyi təşkilatların fəaliyyəti ardıcıl və sistemli olmaqla yanaşı, müxtəlif peşə və elmi istiqamətləri özündə əks etdirməlidir. Univertədris proqramlarına türk xalqlarının mediasına dair fənlərin daxil edilməsi, bakalavr, magistr və doktorantlar üçün elmi mövzuların müəyyənləşdirilməsi, tələbə mübadiləsi, milli KİV-də çalışan jurnalistlərə metodiki dəstək, davamlı olaraq elmi simpoziumların, konfransların təşkili, metodik ədəbiyyatın nəşri və s. böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Qürurverici haldır ki, Bakı Dövlət Universitetində artıq 10 ildir “Türk xalqlarının müasir mətbuatı”na dair bakalavr pilləsində mühazirələr oxunur, mövzulara dair tədris proqramı hazırlanıb, dərş vəsaiti çap olunub, buraxılış işləri və magistr dissertasiyaları yazılır.

Müxtəlif tarixi şəraitdə, ən çətin dövənlərdə, qarışıq vaxtlarda türk xalqlarının media vasitələri uğurlu fəaliyyət göstərdikləri kimi, onlar daima doğma xalqın hüquqlarını müdafiə edəcək, onu maarifləntəşkilatlandıracaq, mütərəqqi ideyalar ətrafında birləşdirib vahid amal uğrunda mübarizəyə səsləyəcəklər.

“KÖKLÜ KEÇMİŞ, GÜCLÜ GƏLƏCƏK”

Bu gün dünyaya nümunə olan Azərbaycan-Türkiyə dostluq-qardaşlığı bütün istiqamətlərdə əməkdaşlıqda özünü təsdiq edir. Azərbaycanın haqq işi uğrunda apardığı mübarizədə Ankaranın Bakıya dəstək göstərdiyi onu sona qədər müdafiə etdiyi kimi, Bakı da öz növbəsində Ankaranın bir sıra prinsipial məsələlərində bir nömrəli müdafiəçisi, dəstəkvericisidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində və günümüzdə də eyni tendensiya davam edir.

Ötən ay İstanbulda Türkiyəni, Azərbaycanı, Qazaxıstanı, Özbəkistanı, müşahidəçi ölkə kimi Macarıstanı, Qırğızıstanı, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətini təmsil edən media mənsuclarının, tanınmış elm adamlarının iştirakı ilə keçirilən Türk Şurasının mediaforumunda əlaqələrin daha da genişlənməsi üçün prioritetlər ətrafı müzakirə olunub.

Türk Şurasının təməlinə qardaşlığımız, ortaqlarımız, keçmişimiz və tariximizin dayanır. 44-günlük Vətən müharibəsi dövründə bir sıra türkdilli dövlətlərin daima Azərbaycanın yanında olmasını başda Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan olmaqla, qardaş Türkiyənin Azərbaycana mənəvi, siyasi, diplomatik dəstək verməsini xüsusilə qeyd etmək gərəkdir.

Həmin dövrdə Türkiyənin nəbzi, ürəyi Azərbaycanla döyünürdü. İki qardaş ölkənin KİV-ləri də çiyin-çiyinə mübarizə aparırdı. Eyni zamanda Türk Şurasına üzv ölkələr də Azərbaycan xalqına öz dəstəklərini əsirgəmədilər.

Vətən müharibəsi mövcud olan türkdilli dövlətlərin birgə media platformasının fəaliyyətinin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Bu platformun möhkəmlənməsində Azərbaycanın əhəmiyyətli rolu var. Bu istiqamətdə 17-18 noyabr 2021-ci il tarixlərində Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi Multimedia və Elektron Kommunikasiya kafedrası nəzdində fəaliyyət göstərən “Jurnalistika” Elmi - Tədqiqat Laboratoriyası; “1 Millət, 6 Dövlət, Ortaq Media (Türkdilli dövlətlərin Media Platforması)” Beynəlxalq Sosial və Humanitar Elmlər Konfransı keçirdi. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Meksika, Filippin, Mərakeş, İndoneziya, Rumıniyadan bir çox professor-müəllim heyəti Türk Dünyasında media birliyinin əhəmiyyətinə dair məruzələrlə çıxış etdilər. Konfrans açılış nitqləri ilə başladı. Açılış nitqlərində “Türk Dünyasında media birliyi”nin təmin edilməsinin vacibliyi vurğulandı. Bu çıxışlarda konfransa ev sahibliyi edən Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin professorları gələcəklə bağlı arzu və düşüncələrini bildirdilər. Beynəlxalq Sosial və Humanitar Elmlər Konfransında sədr professor Allahverdi Məmmədli; elm və məsləhət şurasının üzvləri Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri professor Cahangir Məmmədli, Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının müdiri professor Həmid Vəliyev, professor Qulu Məhərrəmli, professor Sabir Məmmədli çıxış etdi. Bu çıxışlarda ümumiyyətlə; Türk Dünyasında media birliyinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan və Türkiyənin həyata keçirdiyi işlər təhlil edildi. Burada Türkiyə və Azərbaycanın öhdəsinə götürdüyü önceliklərə diqqət yetirildi. Konfransda habelə SODİMER təşkilatının sədri professor Levent Eraslan, İzzet Baysal Universiteti, İctimaiyyətlə Əlaqələr və Təbliğat fakültəsinin kafedra müdiri, professor Himmet Karadal, Aydın Adnan Menderes Universiteti İletişim fakültəsi Radio Televiziya və Kino Departamentinin dekanı, professor Turan Akkoyun, Dünya İletişimçilər Cəmiyyətinin sədri Dr. Şəmsəddin Küzeci, Yazar qəzeti redaktoru dr. Servet Avşar çıxış etdi.

Türkiyə professor-müəllim heyətinin çıxışlarında aşağıdakı mövzular diqqət mərkəzində olmuşdur:

- Böyük istifadəçi kütləsi olan medianın və yeni media platformalarının sosial həyatın tənzimlənməsindəki funksiyası;
- Televiziya, radio, qəzet, jurnal, kino və rəqəmsal əsaslı platformalar kimi kütləvi informasiya vasitələrini əhatə edən yeni medianın cəmiyyətə təsiri;
- Təxminən 300 milyon əhalisi olan Türk dünyası mediasının “1 Millət 6 Dövlət Ortaq Media” anlayışı ilə birlikdə hərəkət etməsi ilə Türk dünyası üzərində qurulan bütün strategiyaları istənilən istiqamətdə dəyişdirə bilmək imkanı;
- Türk dünyası ilə bağlı bütün siyasətlərin təyin olunmasında, Türk dünyasının problemlərinin beynəlxalq ictimai rəyə çatdırılmasında, yaradılacaq təbliğatda çox təsirli işlər görmək iqtidarı;
- Türk dünyasının rahatlıqla çata biləcəyi və eşidilə biləcəyi ortaqların görüş nöqtəsinə hər zaman ehtiyac olması.

Konfransda fəaliyyətli bir media şəbəkəsi infrastrukturunun qurulması üçün aşağıdakı təkliflər səsləndi:

- Türk dilinin ortaqların ünsiyyət dili kimi qəbul edilməsi və bu mövzuda araşdırmaların aparılması;
- Birgə “Rabitə şəbəkəsi və ya Türk dünyası xəbər agentliyi yaradılması;

- Şəbəkənin ortaq dili (Türkiyə türkcəsi) olmalıdır. Veb sayt, sosial media, TV, Youtube kanalı və radioların yaradılması;
- Birgə qəzet, jurnal və akademik jurnalların yaradılması;
- Türk dünyasını izləmək, lazım gəldikdə ictimai rəy və lobbi yaratmaq üçün Türkiyədə “Dünya Türklərini İzləmə Mərkəzi” adı altında bir qurumun yaradılması;
- Türk Dünyası üçün çalışan bütün media qurumlarına dəstək olmaq, Türk ləhçələrində yayımlanan bütün media orqanlarının (Kırım Xəbər Agentliyi və Radio Meydan kimi), başda müstəqil olmayan türk xalqlarının mətbuat orqanlarının təbliğinə yardım edilməsi;
- Türklərin yaşadıkları bölgələrdə insan haqları pozuntularını izləmək və problemlərini həll etmək üçün birgə araşdırmaların aparılması;

Nəticədə; Türk dövlətləri media və kommunikasiya birliyinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 dekabr 2020-ci il tarixində imzaladığı sərəncama əsasən yaradılmış Türkiyə-Azərbaycan ortaq media platforması Türk Dövlətləri Təşkilatına digər ölkələri də daxil etməklə, koordinasiya fəaliyyət göstərməlidir. Media platformasının fəaliyyəti genişləndirməli və bütün Türk Dünyası bu təşkilatın inkişafı üçün cəlb edilməlidir.

Oturum-1, Salon-1 / Session 1, Hall 1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dr. Servet Avşar

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	TURKISH WORLD AND COMMUNICATION UNION WORKS	Dr. Servet AVŞAR	Journalist-Writer & Television Programmer, Editor-in-Chief of the YAZAR Newspaper Ankara-TURKEY
2	THE KYRGYZ REPUBLIC “TURKIC-SPEAKING MEDIA FORUM OF COUNTRIES AND COMMUNITIES	Agaeva Nigar Ikram gizi	Baku State University, Faculty of Journalism, Research Fellow, Research, laboratory "Journalism"
3	THE FIRST ARTICLES PUBLISHED IN THE PRESS ABOUT THE FOUNDERS OF THE REPUBLIC (1985-1995)	Nurana Hasanova Veli	Bakü Devlet Üniversitesi
4	PRINCIPLES OF ANALYTICAL JUDGMENT IN THE JOURNALISM OF ALI BEY HUSEYNZADE	Assist. Professor Gulnara Sadigova	"Doctor of philosophy in philology
5	SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN JURNALİSTİKA SAHƏSİNDƏ TƏNZİMLƏMƏ PROBLEMLƏRİ	Sünbül Zalova	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Bakı
6	“AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA QAZANDIĞI TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ELMİ-SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ	Həsənova Elmira	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Milli Mətbuat Tarixi kafedrasının doktorantı
7	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ RUSIYA MƏDİASINDA: OBYEKTİVLİK VƏ QƏRƏZSİZLİK PROBLEMLƏRİ	Arzu İsayeva	Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və Elektron kommunikasiya kafedrası, Bakı şəhəri
8	VƏTƏN MÜHARİBƏSİ REGION QƏZETLƏRİNDƏ	Məmmədova Günay Səməd qızı	Bakı Dövlət Universiteti Jurnailstika fakülətəsi “Jurnalistika”Elmi Tədqiqat Laboratoriyası
9	MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VE MƏTBUAT	Dosent Dr. Abdulhamit Abbas oğlu Avşar	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
10	OTAK TÜRK INFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER	Doçent Vügar ALİYEV	Bakü Devlet Üniversitesi

Tüm katılımcılar, oturma saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturma sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-2 / Session 1, Hall 2

17.11.2021

Oturum Başkanı/ Head of Session: Dr. Saima Arzeen

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati/ Baku Local Time: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati/ Ankara Local Time: 10:00 – 12:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	A LONGITUDINAL STUDY ON THE EFFECTS OF CHANGES IN CLAW LENGTHS OF UPUPA EPOPS SPECIES ON NUTRITIONAL HABITS DURING THE PANDEMIC PERIOD	Dr. José Mauro de Vasconcelos	Senior Researcher at Mexican National Environmental Research And Training Center (Cenica)
2	GENDER IN MOROCCAN WORKPLACE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	ABDELHAK ELBOUZIANI	Phd student at the University of Sidi Mohammed Ben Abdelah, Fes Morocco
3	SWOT ANALYSIS OF HALAL TOURISM DEVELOPMENT IN IMPROVING THE ECONOMY OF COASTAL COMMUNITIES ISLAMIC ECONOMIC PERSPECTIVE (Case Study of Ujung Negoro Beach, Kandeman, Batang)	Heny Maulina SHODIK	IAIN Pekalongan, Indonesia
		Hendri Hermawan ADINUGRAHA	IAIN Pekalongan, Indonesia
4	THE HOLISTICO-INTERDISCIPLINARY FUTURE OF CULTURAL STUDIES AND THE HUMANITIES	Dr. Amalia Călinescu	University of Bucharest, Romania
5	THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOUS FAITH AND ENVIRONMENTAL DEGRADATION. TESTING A MODERN MODEL EER	Bartosz Jóźwik	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Alina Betlej	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Lech Euzebiusz Gruszecki	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Andrzej Pietrzak	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
6	EFFECT OF PERCEIVED TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP STYLE AND INNOVATIVE WORK BEHAVIOR: A MODERATING ROLE OF PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT	Dr. Saima Arzeen	University of Peshawar, Pakistan
		Prof. Dr. Muhammad Jahanzeb Khan	University of Peshawar, Pakistan
		Dr. Naeema Arzeen	University of Peshawar, Pakistan
7	THE URGENCY OF ENERGY POLITICS AGREEMENT BETWEEN INDONESIA AND AZERBAIJAN	Kholidah Tamami	Ph.D student in International Relations, Baku State University Azerbaijan
8	AZERBAIJAN AND INDONESIA ENERGY DIPLOMACY IN THE NAGORNO KARABAKH POST-WAR PERIOD	Kholidah Tamami	Ph.D student in International Relations, Baku State University Azerbaijan

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu) Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi
KONGRE PROGRAMI

9	INFLUENCER'S EFFECTIVENESS ON THE NUMBER OF BUYER'S INTEREST	Afrina Rosyada	Students of the Faculty of Islamic Economics and Business IAIN Pekalongan, Endonezya
		Aryf Rizky Pratama	Students of the Faculty of Islamic Economics and Business IAIN Pekalongan, Endonezya
10	MIND THE GAP: SUSTAINING A GENDER RESPONSIVE AVIATION INDUSTRY AMIDST COVID-19 PANDEMIC	Dr. Rowena S. Navera	Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA)
		Dr. Rene E. Bersoto	Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA)

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Qulu Məhərrəmli

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1	FACTORS AFFECTING TRANSPORT DEVELOPMENT IN MIL-MUGAN, CENTRAL ARAN, SHIRVAN-SALYAN ECONOMIC GEOGRAPHICAL REGIONS	Allahverdiyeva Sahila Baku State University
2	THE ANALYSIS OF FACTORS DETERMINING CHILD POVERTY RATES VIA FOURIER FUNCTIONS: EXAMPLE OF CANADA	Assist. Prof. Dr. Pınar KOÇ Gümüşhane University
3	TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN MƏDİA PLATFORMASI	Mahmudova Güney Salam qızı Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, elmi işçi
4	CONFLICTS BETWEEN ADMINISTRATORS, TENURED TEACHERS AND MASTER TRAINERSIN PUBLIC EDUCATION CENTERS	Assoc. Prof. Dr. Osman Ferda BEYTEKİN Ege University, İzmir, Turkey
	Aylin ÖZKANLI	Ege University, İzmir, Turkey
5	SUCCESSFUL PROPAGANDA AS AN INTERNATIONAL RELATIONS PHENOMENON AND ITS CHARACTERISTICS	Cahangir Cahangirli Bakü
	Cahandar Cabarov	İstanbul University, İstanbul, Turkey
6	DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTORDA İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR İŞİNİN APARILMASI	Lamiyə Mehdiyeva Bakı Dövlət Universiteti
7	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE MEDIA AND THE INNOVATIONS IT BRINGS	Nurşəraf TAĞIYEVA Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika, Bakı, Azərbaycan
8	İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	Prof. Dr. Qulu Məhərrəmli Azərbaycan Dövlət Universiteti
9	TEACHER'S OPINIONS ON TEACHER-ADMINISTRATOR CONFLICTS IN SCHOOLS DURING THE DISTANCE EDUCATION PROCESS	Assoc. Prof. Dr. Osman Ferda BEYTEKİN Ege Üniversitesi
	Bahar YAZICI	Milli Eğitim Bakanlığı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-4/ Session 1, Hall 4

17.11.2021

Oturum Başkanı: Assist. Professor Aytekin Zeynalova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	THE NEED FOR THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL TURKISH ACADEMY	Assist. Professor Aytekin Zeynalova	Doctor of Philosophy in Political Science Baku State University
2	RELIGIOUS TOURISM - IN THE EXAMPLE OF RENEWED MEDIA IN THE WORLD	Fidan Ruhulla VALİZADA	Azerbaijan Tourism and Management University
3	CULTURAL HERITAGE EXAMPLES	Imanova Sadakat	Bakü Devlet Universitesi
4	THERETICAL TOPICS OF TOURISM	Maharramov Ilyas	Bakü Devlet Universitesi
5	İŞĞALDEN KURTARILAN KARABAĞDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİFLERİ	Taleh Mansurov	Selcuk University
6	XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MEXANİZMLƏRİN TƏHLİLİ	Vəsilə Rafiq qızı Abashlı	Bakı Dövlət University
7	RELATIONSHIP BETWEEN CHANGE IN COMMODITY PRICES AND INVESTOR SENTIMENT: THE CASE OF TURKEY	Dr. Hikmet AKYOL	Gümüşhane University
		Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA	Iğdır University
8	RELATINSHIP ECONOMY POLITICAL UNCERTAINTY AND ENERGY GROWTH: PANELS DATA ANALYSIS	Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA	Iğdır University
		Dr. Hikmet AKYOL	Gümüşhane University
9	ACCOUNTING PRINCIPLES FOR INTANGIBLE FIXED ASSETS IN THE FRAMEWORK OF TAS, BOBI FRS AND KUMI FRS DRAFT	Dr. Öğr. Üyesi Dursun KELEŞ	Iğdır Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Iğdır
10	“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK” (Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)	Nəsir ƏHMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Sabir Məmmədli

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 AVROPA İTTİFAQINDAKI İNSTİTUSİONAL ZİDDİYYƏTLƏRİN REGIONUN DESTABİLİZASİYASINDAKI ROLU	Nihad YAQUBLU	Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı şəhəri
2 TÜRKiYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI	Sərvnaz ŞABANOVA	Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi Beynəlxalq münasibətlər kafedrası Bakı
3 YUNESKO-AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR VƏ TÖHFƏLƏR	Ceyhun Əhmədov	Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı şəhəri
4 AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SFERASI – YUNESKO STANDARTLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ	Aygül MIRZAYEVA	Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı
5 ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KÜLTÜRLER ARASI DİYALOGUN ROLÜ	Sefer Seferli	Bakü Avrasya Üniversitesi
6 EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DECISION OF S.A.A FRANCE	Fuad Esgerov	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi
7 FIVE STATES ONE NATION AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN, UZBEKISTAN AND TURKEY COMPETITIVENESS, GOOD GOVERNANCE PRINCIPLES AND DOING BUSINESS	Assoc. Professor. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	Cukurova University
8 THE COVID-19 PANDEMIC AND SUPPORT PACKAGES APPLIED TO AVIATION BUSINESSES: THE CASE OF EUROPE	Salim Kurnaz	Süleyman Demirel Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Uçak Gövde-Motor Bakım Bölümü, Isparta, Türkiye.
9 ŞİMALİ KİPR TÜRK CÜMHURİYYƏTİ MƏTBUATI MÜASİR DÖVRDƏ	Professor Sabir MƏMMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti
10 RISK ASSESSMENT METHODOLOGIES	Dr. Öğr. Üyesi Derya ÇEVİK TAŞDEMİR	Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Sevinc Əliyeva

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 DİALEKTİZM BƏDİİ ÜSLUBUN MÜHÜM STRUKTUR ÜNSÜRÜ KİMİ	Sevinj Aliyeva	Baku State University, Faculty of Journalism
2 DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SƏVİYYƏSİ SÖZÜN MƏNASI	Elmira Hənzəyeva	Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, Bakı, Azərbaycan
3 ПРИМЕТЫ И СУЕБЕРИЯ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ ЧЕЛОВЕКА, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ	Гюнай Ильяс гызы Абдуллаева	Докторант, кафедра общего языкознания, Бакинский государственный университет
4 THE ELEMENTS OF FAMILY- EVERYDAY LIFE STYLE IN NARIMAN HASANZADEH'S POEM "WHO HAS A QUESTION?"	Samira MARDANOVA	Baku State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijani language and speech culture, Azerbaijan, Baku
5 SİFƏT KEYFİYYƏT SAHƏSİNİN NÜVƏSİ KİMİ	Məmmədli Nəmin Allahverdi	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
6 MƏŞHƏD NÜSXƏSİ (№239) QURAN TƏRCÜMƏSİNDƏ BİL- və BEL-* FEİLLƏRİNİN DERİVATLARI	Afaq Məmmədova	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Türkologiya kafedrasının dosenti
7 AN INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS INTO THE CONTEXT OF HANDICAPPED EFL STUDENTS IN TURKEY	Assoc. Prof. Dr. Ömer Gökhan ULUM	Mersin University, Department of English Language Teaching
8 AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATININ TƏRƏQQİSİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ROLU	Dosent Rəhilə Quliyeva	Bakı Dövlət Universiteti
9 MİLLİ DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT	Sadıqova Afaq	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturma sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-2

17.11.2021

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Turan AKKOYUN

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	THE EFFECT OF A RESILIENCE TRAINING TO PROMOTE THE MENTAL WELL-BEING OF FRONTLINE WORKERS: A BRIEF REPORT OF A SEMI-EXPERIMENTAL STUDY ON THE COMMUNITY RESILIENCE MODEL	Sibel ORHAN	Namık Kemal Üniversitesi
2	INVESTIGATION OF DEATH ANXIETY OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONAVIRUS PROCESS	Gamze GÜNEY	Ardahan Üniversitesi
		Meliha UZUN	Şırnak Üniversitesi
		Osman İMAMOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
3	PEŞƏ TƏHSİLİ VƏ TƏHSİLDƏ LİDERLİK	Aynur Səfərli	DİN-in Polis Akademiyası, polis leytenantı, BDU-nun doktorantı
4	COMPARISON OF TURKISH AND AZERBAIJAN ACCOUNTING SYSTEMS AND THE DRAFT NEW ACCOUNTING PLAN IN COMPLIANCE WITH TAS	Lec. Dr. Yusuf IŞIK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
5	MAZE JOURNEY IN INDISPENSABILITY HELICAL: SUNK COST AND CRITICAL STRATEGIES FROM THE PERSPECTIVE OF MENTAL ACCOUNTING	Dr.Cevdet Kızıl	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
		Assist. Prof. Dr. H. Vedat Akman	İç Kontrol Derneği (IIC Turkey), İstanbul, Türkiye
		Burçin Dolaz	İstanbul Sabahattim Zaim University
6	AHMAD HAMDİ AND "AZERBAIJAN" NEWSPAPER	Aygun Gubad gizi Azimova	BSU
7	MEDIA AND MULTICULTURALISM	Billura ASLANOVA	Baku State University
8	INVESTIGATION OF CORONA VIRUS CONCERNS AMONG AMATEUR AND PROFESSIONAL ATHLETES	Gamze GÜNEY	Ardahan Üniversitesi
		Meliha UZUN	Şırnak Üniversitesi
		Osman İMAMOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
9	SUGGESTIONS FOR THE JOINT CINEMA ENTERPRISE OF THE TURKISH WORLD	Prof. Dr. Turan AKKOYUN	Aydın Adnan Menderes University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Dosent Nəcəfova Kəmalə**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 XX ƏSR 50-60-cı İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNİN DİLİNDƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR OYUNLAR	f.ü.f.d. Vəliyeva Səbinə Xansuvar qızı	Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi
2 NİZAMİ "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ"NDƏ	Nəcəfova Kəmalə Nurullaqızı	Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
3 FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TURKISH STUDENTS THROUGH THE USE OF EDUCATIONAL MENTAL MAPS	Kamala Tahsin KARIMOVA	Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
	Anvarbek Egambergenoviç BEKTEMİROV	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
4 ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPLEMENTATION OF PRODUCTIVE LEARNING IDEAS	Jeyran Abdulazim Orujova	PhD in pedagogy, senior teacher Azerbaijan State Pedagogical University
5 PARENTS' REASONS FOR PREFERRING PRESCHOOL EDUCATION, THE EXAMPLE OF ZONGULDAK PROVINCE	Leyla ERDOĞAN	Zonguldak Bülent Ecevit University
	Selda POLAT HÜSREVŞAHİ	Zonguldak Bülent Ecevit University
6 RESTRUCTURING EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF CLOUD COMPUTING	Yüksel YURTAY	Sakarya University
7 ORGANIZING TRAINING AND EDUCATION OF THE CHILDREN WITH ASD	Nigar HUSEYNOVA	Baku State University
8 AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ DİL MİLLİ BİRLİK AMİLİ KİMİ	Gamar J.MURSHUDLU	Baku State University, Faculty of Social Sciences and Psychology, Department of History of Philosophy and Culturology / Baku, Azerbaijan

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-4

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Murtəza Həsənoğlu

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 QADIN VƏ KİŞİ NƏSRİNİN PSIXOLİNGVİSTİK CƏHƏTDƏN MÜQAYİSƏSİ	Cəmilli Fəridə Hafiz qızı	Bakı Dövlət Universiteti
2 X-XI SİNİFLƏRDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN AŞILANMASININ MÜSBƏT TƏRƏFLƏRİ	İlahə İsgəndərova	Bakı Dövlət Universiteti
3 TELEVİZİYA REKLAM MƏTNİNƏ QOYULAN ƏSAS TƏLƏBLƏR	Şahanə Ağayeva	Bakı Dövlət Universiteti
4 PROGRESS IN RADIO JOURNALISM (60-80 YEARS)	Assoc. Prof. Sevinc MAMMADOVA	Baku State University
5 INVESTIGATION OF FACTORS AFFECTING INFLATION IN THE TURKISH ECONOMY	Res. Assist. Rahman AYDIN	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Nazlı GÖKÇE	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Anıl LÖGÜN	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Buket AYDIN	Atatürk Üniversitesi
6 THE EFFECTS OF MACROECONOMIC INDICATORS ON INDUSTRIAL PRODUCTION INDEX	Res. Assist. Buket AYDIN	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Nazlı GÖKÇE	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Rahman AYDIN	Atatürk Üniversitesi
	Res. Assist. Anıl LÖGÜN	Atatürk Üniversitesi
7 YENİ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ	Murtəza Həsənoğlu	Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Dövlət Qulluğu və kadr siyasəti" kafedrasının dosenti, siyasi elmlər, üzrə fəlsəfə doktoru

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Dosent Aynur Nəsirova**
Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325
Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30
Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	LETTERS FROM GAZANAME-I HALİL PASHA AND HALİL PASHA'S STATESMANSHIP	Meltem AYDIN	Kafkas Üniversitesi
2	“ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN İDEOLOJİ BAXIŞLARI MİLLİ MƏTBUATIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ”	Mahir Heydər Oğlu QƏRİBOV	Bakü Devlet Üniversitesi
3	FEATURES OF DISSEMINATION OF EMERGENCY INFORMATION THROUGH DIGITAL MEDIA IN TURKEY	Mamankul Akmaral Abibulakyzy Tergembayeva Kenzhegul Ilyaskyzy	L.N. Gumilyov Eurasian National University Nur-Sultan, Kazakhstan
4	TÜRK ÖLKƏLƏRİNİN QARDAŞLIĞINI MÖHKƏMLƏNDİRƏN MƏDİA PLATFORMASI	Dosent Aynur Nəsirova	Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Bakı Dövlət Universiteti
5	REFLECTIONS OF TURKISH REPUBLICS IN THE TURKISH PRESS IN THE GORBAÇOV PERIOD	Fatma Betül Aydemir Baş	Bakü Devlet Üniversitesi
		Oğuz Kağan Bayrakdar	Bakü Devlet Üniversitesi
6	ANTHROPONYMS IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN	Simnar Alizade	Bakü Devlet Üniversitesi
7	THE IMPORTANCE OF URBAN SPACES ON THE PATH OF NATIONALIZATION: THE CASE OF BAKU AZADLIK SQUARE	Oğuz Kağan Bayrakdar	Bakü Devlet Üniversitesi
		Fatma Betül Aydemir Baş	Bakü Devlet Üniversitesi
8	PALACE INSTITUTION IN THE GREAT SELJUK EMPIRE	Nigar Hamidova	Ph.D Candidate in Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Seidə Quliyeva

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	ARMENIA'S RELATIONS WITH THE TURKISH STATES OF CENTRAL ASIA: BEFORE AND AFTER THE LIBERATION OF AZERBAIJANI LANDS FROM OCCUPATION	Seide Guliyeva	Bakü Devlet Üniversitesi
2	POSITIVE ASPECTS OF INCULCATING GENDER EQUALITY IN X-XI GRADES	İlaha İsgandarova	Baku State University
3	MUNICH WRITINGS OF MIRZA BALA MEHMETZADE	Dr. Sibel DEMİRCİ	Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Genel Sekreter Yardımcısı
4	CHRONOLOGICAL EXAMINATION OF ILLUMINATORS WORKING IN THE PALACE EMBROIDERY HOUSE FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT	Gülşen ASLAN ELKİRAN	Hitit Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, El Sanatları Bölümü, Çorum, Türkiye
5	THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE ESTABLISHMENT OF THE OIL INDUSTRY IN SAUDI ARABIA	Yegana Ahmadova	Bakü Devlet Üniversitesi
6	MODERN RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE HOLY SEE AS A SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY	Eldar JAFAROV	Baku State University
		İlaha İSMAYİLOVA	Baku State University
7	SURİYA MÜNAQİŞƏSİNDƏ ABŞ VƏ RUSİYANIN MÖVQEYİ	Muxan Rəhimov	Bakı Dövlət Universiteti
8	HISTORY OF THE KARABAKH WAR AND THE GREAT VICTORY IN THE AZERBAIJANI MEDIA (Based on news stories published in the “Khalq qazeti” newspaper)	Namiq Əhmədov	Baku State University, Department of International Journalism and Information Policy

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-2

17.11.2021

Oturum Başkanı: Faiq Əbdürəhmanov

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	DETERMINATION OF OIL-POLLUTED AREAS ON THE SEA SURFACE BASED ON REMOTE SENSING	Konul Zulfugarli	Baku State University
2	DYNAMICS OF TOURIST FLOWS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY	İsgandarli Aytac Ramin	Baku State University
3	THE GEOGRAPHY OF FINANCIAL INSTITUTIONS: THE PERSPECTIVE OF EMERGING ECONOMIES	Nuray KARIMZADA	BSU, Geography Faculty
4	EKOLOJİ PROBLEMLƏR İLƏ SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	Faiq Əbdürəhmanov	Bakı Dövlət Universiteti
5	THE ROLE OF STATE SOCIO-ECONOMIC PROGRAMS IN THE DEVELOPMENT AND LOCATION OF SETTLEMENTS OF ZAGATALA REGION	İlahə Süleyman qızı Fərzəlizadə	Bakı Dövlət Universiteti
6	A MODERN LOOK AT THE HISTORY OF THE MUSEUM	Jalilova Sayali	Baku State University
7	JAPANESE ECONOMIC REGIONS AND DIRECTIONS OF ECONOMIC DEVELOPMENT	Garayeva Nihal Zahid	BSU,faculty of Geography
8	TEMPERATURE INTERPOLATION METHOD USING GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM (IN TURYANCHAY-GOYCHAY BASIN)	Agayeva Kamina	Baku State University. Hydrology. Master
9	WATER SHORTAGE IN AZERBAIJAN	Leyla Abbasova Azer	Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dr. Aygün İsmaylova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	THE EFFECT OF MIGRATIONS ON THE CHANGE OF THE POPULATION IN TURKEY’S COAST AREAS: EXAMPLE OF ANTALYA PROVINCE	Veysi GÜNAL	Harran Üniversitesi
2	THE PLACE OF NEW BUILT SANLIURFA ARCHEOLOGY AND MOSAIC MUSEUMS IN SANLIURFA TOURISM	Assist. Prof. Dr. Mehmet AKBIYIK	Harran Üniversitesi
3	NATURAL INCREASE OF POPULATION IN LANKARAN-ASTARA ECONOMIC DISTRICT	Tamilla Babayeva	Bakı Dövlət Universiteti
4	ECOLOGICAL ASSESSMENT OF THE COVID-19 PANDEMY	Gulgun Gasimova Ilgar	Baku State University
5	THE ROLE OF KAHRIZ IN TOURISM IN IRAN	Isgandarov Ismikhan	Bakü Devlet Universitesi, Coğrafya, Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan
6	ARCGİS PROQRAMI ƏSASINDA XƏRİTƏLƏRİN TƏRTİBİ	İsmayılova A.A.	Bakı Dövlət Universiteti
		Heydərova A.V.	MAKA, Ekologiya İnstitutu
		Mirqasımova N.A.	MAKA, Ekologiya İnstitutu
7	ANTROPOGEN AMİLLƏRİN XƏZƏRİN AZƏRBAYCAN SAHİLLƏRİ EKOSİSTEMİNƏ TƏSİRİ	Abbasova Günay Nurəddin qızı	Bakı Dövlət Universiteti
8	THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS	Bagirova Aziza Bakhtiyar	BSU
9	ВЛИЯНИЯ ОПОЛЗНЕЙ НА ГОРИЗОНТАЛЬНОЕ РАСЧЛЕНЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ВЫСОКОГОРИЙ БОЛЬШОГО КАВКАЗА	İsmayılzadə Emiliya Kamran qızı	Bakı Dövlət Universiteti
10	ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF ROAD TRANSPORT IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC	Günel Qasım qızı Fərəcova	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-4

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Associate professor Tarana MAHMUDOVA**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	DEVELOPMENT PROSPECTS AND PROBLEMS OF AZERBAIJANI CITIES	Aygül Mikayılova	Bakı Dövlət Universiteti
2	MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	İsmaylova Aytac Etibar qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
3	MÜALİCƏ VƏ SAĞLAMLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ASUDƏ VAXTIN TƏŞKİLİNİN TƏDQIQI	Əliyeva Arzu Rizvan qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
4	ŞUŞA ŞƏHRİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARI	Miriyeva Hatice	Bakü Devlet Universitesi
5	ECOLOGICAL TOURISM AND ITS VARIETIES	Hacızade Ilkin	Bakü Devlet Universitesi
6	THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS	Bagirova Aziza Bakhtiyar	BSU
7	THE ROLE OF TURKEY IN GLOBAL LEATHER TRADE	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
8	THE ROLE OF INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF ÇORUM CITY	Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
9	USE OF GAZİANTEP URBAN FORESTS FOR RECREATIONAL PURPOSES	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniverstesi
10	PECULIARITIES AND OPPORTUNITIES OF THE HUNGARIAN MEDIA FROM THE PERSPECTIVES OF THE TURKISH NATIONS' CONSOLIDATION PROCESS	Associate professor Tarana MAHMUDOVA	Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: Professor Zemfira Şahbazova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SADƏ CÜMLƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Professor Zemfira Şahbazova	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının Müəllimi
2 METOD VƏ METODOLOGİYA ANLAYIŞLARINA DAİR QEYDLƏR	Hümay MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici dil(ingilis dili) müəllimliyi fakültəsi
3 CULTS IN YUSUF BALASAGUNI'S WORK "GUTADGU BILIK" ("BLESSED KNOWLEDGE") (CULTS OF MOUNTAIN, TREE AND WATER)	Assoc. Prof. Mahammad Mammadov	Baku State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijan Oral Folk Literature, Baku
4 SUISIDIAL MESSAGE IN WORKS OF LITERATURE	Ləman Qurbanova	Bakı Dövlət Universiteti
5 LIBRARIES ARE SOCIAL INSTITUTIONS THAT SERVE THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY	Hadji Gasimli	Baku State University
6 MODERN AZERBAIJANI PROSE CONCEPT - THE CHANGING RHYTHM OF ARTISTIC PROBLEMS	Samire MAMEDLI	Baku State University Researcher of the Scientific Research Laboratory "Azerbaijan emigrant literature and literary translation"
7 MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF THE US MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY	Aytan ABBASOVA-GULIYEVA	Baku State University, the Faculty of History, the Department of the new and modern history of European and American countries, Baku, Azerbaijan
8 KUTADGU BİLİG'DE SIFAT FİİL KATEGORİSİ	Firuzə Sadıqova	Bakı Dövlət Universitetinin laborantı Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-1

18.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Pərvanə İbrahimova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ABŞ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MARAQ DAİRƏSİ KİMİ:FƏLƏSTİN PROBLEMİ	Sənan QURBANLI	Bakı Dövlət Universiteti
2 MEDİA SAVADLILIĞI TƏHSİLİNİN TƏTBİQİ	Dosent Könül NİFTƏLİYEVƏ	Bakı Dövlət Universiteti
3 AZƏRBAYCAN 2030:MİLLİ PRIORİTETLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOLOJİ SİYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ	Məmmədova Zəhra İsmayıl qızı	Bakı Dövlət Unniversiteti
4 SİYASİ SABİTLİYİN BƏRQƏRAR OLMASININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ	Kəmalə ALOYEVA	Bakı Dövlət Universiteti
5 MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	Lalə BAYRAMOVA	Bakı Dövlət Universiteti
6 MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN İLDÖNÜMÜ: QARABAĞ TORPAĞI BÖYÜK QURUCULUQ VƏ ABADLIQ MEYDANINA ÇEVİRİLİB	Dosent Pərvanə İbrahimova	Bakı Dövlət Universiteti
7 İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MİLLİ MARAQLARIMIZIN QARANTI KİMİ	Esmira RÖVŞƏNOVA	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-2

18.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Aygün Əzimova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1	Əhməd Həmdi Qaraağazadə və “Azərbaycan” qəzeti	Dosent Aygün Əzimova Baku State University
2	HUMAN SECURITY AS A NEW POLITICAL PARADIGM	Valiyeva Nargiz Baku State University
3	TÜRK CƏMIYYƏTİNDƏ MODƏRN LƏŞMƏ VƏ A.H.TANPINAR	Bilqeyis Aliyeva Bakı Dövlət Universiteti
4	USA – TURKEY STRATEGIC PARTNERSHIP (2018-2021)	Nurdan Əsədova Bakı Dövlət Universiteti
5	DEMAND FOR HEALTH TOURISM AND TOURISM MARKETING IN AZERBAIJAN	Valiyeva Aysel Bakü Devlet Universitesi
6	TEMELCİLİK ELEŞTİRİLERİ, AHLAK ve SİYASET: SİYASAL ÖZNELİK ÜZERİNE BİR TARTIŞMA	Muhammed A. AĞCAN İstanbul Üniversitesi
7	EVALUATION OF SOCIAL POLICIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION: THE CASE OF KIZILTEPE	Ömer SEZER Dicle University
8	OTAK TÜRK INFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER	Doçent Vügar ALİYEV Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-3

18.11.2021

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ahmet ABAY

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 KƏŞMİR PROBLEMİ: KƏŞMİRƏ SAHİB OLMAĞIN MÜHÜM FAYDALARI	Athar Mahmood Azhar	Bakı Dövlət Universiteti
2 ZƏNGƏZURA APARAN QARABAĞ YOLU	QURBANOVA AYTƏN NİZAMİ qızı	müəllim, Beynəlxalq Münasibətlər kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti
3 XAN ŞUŞİNSKİ İFAÇILIĞINDA POEZİYADAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Vəliyeva Bəyimxanım Ənvər qızı	Azərbaycan Milli Konservatoriyasının baş müəllimi Azərbaycan Milli Konservatoriyasının doktorantı
4 ILHAM ALİYEV AS AN ARCHITECT OF VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR	Assoc. Prof. Mahira YAGUBOVA	Azerbaijan State University of Culture and Arts Faculty of Acting, Department of Stage Talk, Baku
5 İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÖZ AZADLIĞI	Fidan Talıblı Əhməd	Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
6 QUR'ANIC CONCEPTS ABOUT THE FAMILY AND THEIR ACTUAL VALUES	Doç. Dr. Ahmet ABAY	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
	Doç. Dr. Ahmet ÖZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
7 POWER ETHIC IN THE CONTEXT OF EXAMPLES IN THE QUR'AN	Doç. Dr. Ahmet ÖZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
	Doç. Dr. Ahmet ABAY	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
8 IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI-MĀTURĪDĪ TRADITION	Doç. Dr. Nail KARAGÖZ	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-4

18.11.2021

Oturum Başkanı: Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	TRANSFERING OF TRADE MARK RIGHT IN TURKISH LAW	Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz	Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı
2	THE EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE GLOBAL OUTBREAK (COVID-19 OUTBREAK) TO ADAPTATION OF CONTRACT TO THE CHANGING CONDITIONS WITHIN THE FRAMEWORK IN TURKISH LAW AND IN CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS LAW	Assoc. Prof. Dr. Ayşe ARAT	Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi
3	INTERNATIONAL TAX COMPETITION	Kanan İBRAHİMLİ	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans programı, İstanbul, Türkiye
4	STRATEGIC HUMAN CAPITAL MANAGEMENT AND PUBLIC ADMINISTRATIONS	Assist. Prof. Dr. Şerafettin ERTEN	Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü
5	ETHICAL PRINCIPLES OF INFORMATION DISSEMINATION AND THEIR FEATURES	Associate Professor Sima Rahimova	Baku State University, Faculty of Journalism, Department of National History of Press, Baku
6	MİLLİ DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT	Sadıqova Afaq	Bakı Dövlət Universiteti
7	“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK” (Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)	Professor Nəsir ƏHMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-4

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Associate professor Tarana MAHMUDOVA**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	DEVELOPMENT PROSPECTS AND PROBLEMS OF AZERBAIJANI CITIES	Aygül Mikayılova	Bakı Dövlət Universiteti
2	MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	İsmaylova Aytac Etibar qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
3	MÜALİCƏ VƏ SAĞLAMLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ASUDƏ VAXTIN TƏŞKİLİNİN TƏDQIQI	Əliyeva Arzu Rizvan qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
4	ŞUŞA ŞƏHRİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARI	Miriyeva Hatice	Bakü Devlet Universitesi
5	ECOLOGICAL TOURISM AND ITS VARIETIES	Hacızade Ilkin	Bakü Devlet Universitesi
6	THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS	Bagirova Aziza Bakhtiyar	BSU
7	THE ROLE OF TURKEY IN GLOBAL LEATHER TRADE	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
8	THE ROLE OF INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF ÇORUM CITY	Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
9	USE OF GAZİANTEP URBAN FORESTS FOR RECREATIONAL PURPOSES	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Ünversites
10	PECULIARITIES AND OPPORTUNITIES OF THE HUNGARIAN MEDIA FROM THE PERSPECTIVES OF THE TURKISH NATIONS' CONSOLIDATION PROCESS	Associate professor Tarana MAHMUDOVA	Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: Professor Zemfira Şahbazova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SADƏ CÜMLƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Professor Zemfira Şahbazova	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının Müəllimi
2 METOD VƏ METODOLOGİYA ANLAYIŞLARINA DAİR QEYDLƏR	Hümay MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici dil(ingilis dili) müəllimliyi fakültəsi
3 CULTS IN YUSUF BALASAGUNI'S WORK "GUTADGU BILIK" ("BLESSED KNOWLEDGE") (CULTS OF MOUNTAIN, TREE AND WATER)	Assoc. Prof. Mahammad Mammadov	Baku State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijan Oral Folk Literature, Baku
4 SUISIDIAL MESSAGE IN WORKS OF LITERATURE	Ləman Qurbanova	Bakı Dövlət Universiteti
5 LIBRARIES ARE SOCIAL INSTITUTIONS THAT SERVE THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY	Hadji Gasimli	Baku State University
6 MODERN AZERBAIJANI PROSE CONCEPT - THE CHANGING RHYTHM OF ARTISTIC PROBLEMS	Samire MAMEDLI	Baku State University Researcher of the Scientific Research Laboratory "Azerbaijan emigrant literature and literary translation"
7 MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF THE US MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY	Aytan ABBASOVA-GULIYEVA	Baku State University, the Faculty of History, the Department of the new and modern history of European and American countries, Baku, Azerbaijan
8 KUTADGU BİLİG'DE SIFAT FİİL KATEGORİSİ	Firuzə Sadıqova	Bakı Dövlət Universitetinin laborantı Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-1

18.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Pərvanə İbrahimova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ABŞ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MARAQ DAİRƏSİ KİMİ:FƏLƏSTİN PROBLEMİ	Sənan QURBANLI	Bakı Dövlət Universiteti
2 MEDİA SAVADLILIĞI TƏHSİLİNİN TƏTBİQİ	Dosent Könül NİFTƏLİYEVƏ	Bakı Dövlət Universiteti
3 AZƏRBAYCAN 2030:MİLLİ PRIORİTETLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOLOJİ SİYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ	Məmmədova Zəhra İsmayıl qızı	Bakı Dövlət Unniversiteti
4 SİYASİ SABİTLİYİN BƏRQƏRAR OLMASININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ	Kəmalə ALOYEVƏ	Bakı Dövlət Universiteti
5 MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	Lalə BAYRAMOVA	Bakı Dövlət Universiteti
6 MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN İLDÖNÜMÜ: QARABAĞ TORPAĞI BÖYÜK QURUCULUQ VƏ ABADLIQ MEYDANINA ÇEVRİLİB	Dosent Pərvanə İbrahimova	Bakı Dövlət Universiteti
7 İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MİLLİ MARAQLARIMIZIN QARANTI KİMİ	Esmira RÖVŞƏNOVA	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-2

18.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Aygün Əzimova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1	Əhməd Həmdi Qaraağazadə və “Azərbaycan” qəzeti	Dosent Aygün Əzimova Baku State University
2	HUMAN SECURITY AS A NEW POLITICAL PARADIGM	Valiyeva Nargiz Baku State University
3	TÜRK CƏMIYYƏTİNDƏ MODƏRN LƏŞMƏ VƏ A.H.TANPINAR	Bilqeyis Aliyeva Bakı Dövlət Universiteti
4	USA – TURKEY STRATEGIC PARTNERSHIP (2018-2021)	Nurdan Əsədova Bakı Dövlət Universiteti
5	DEMAND FOR HEALTH TOURISM AND TOURISM MARKETING IN AZERBAIJAN	Valiyeva Aysel Bakü Devlet Universitesi
6	TEMELCİLİK ELEŞTİRİLERİ, AHLAK ve SİYASET: SİYASAL ÖZNELİK ÜZERİNE BİR TARTIŞMA	Muhammed A. AĞCAN İstanbul Üniversitesi
7	EVALUATION OF SOCIAL POLICIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION: THE CASE OF KIZILTEPE	Ömer SEZER Dicle University
8	OTAK TÜRK INFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER	Doçent Vügar ALİYEV Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturma sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-3

18.11.2021

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Ahmet ABAY

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 KƏŞMİR PROBLEMİ: KƏŞMİRƏ SAHİB OLMAĞIN MÜHÜM FAYDALARI	Athar Mahmood Azhar	Bakı Dövlət Universiteti
2 ZƏNGƏZURA APARAN QARABAĞ YOLU	QURBANOVA AYTƏN NİZAMİ qızı	müəllim, Beynəlxalq Münasibətlər kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti
3 XAN ŞUŞİNSKİ İFAÇILIĞINDA POEZİYADAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Vəliyeva Bəyimxanım Ənvər qızı	Azərbaycan Milli Konservatoriyasının baş müəllimi Azərbaycan Milli Konservatoriyasının doktorantı
4 ILHAM ALİYEV AS AN ARCHITECT OF VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR	Assoc. Prof. Mahira YAGUBOVA	Azerbaijan State University of Culture and Arts Faculty of Acting, Department of Stage Talk, Baku
5 İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÖZ AZADLIĞI	Fidan Talıblı Əhməd	Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
6 QUR'ANIC CONCEPTS ABOUT THE FAMILY AND THEIR ACTUAL VALUES	Doç. Dr. Ahmet ABAY	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
	Doç. Dr. Ahmet ÖZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
7 POWER ETHIC IN THE CONTEXT OF EXAMPLES IN THE QUR'AN	Doç. Dr. Ahmet ÖZ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
	Doç. Dr. Ahmet ABAY	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
8 IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI-MĀTURĪDĪ TRADITION	Doç. Dr. Nail KARAGÖZ	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-4

18.11.2021

Oturum Başkanı: **Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık		Yazar(lar)	Kurum
1	TRANSFERING OF TRADE MARK RIGHT IN TURKISH LAW	Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz	Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı
2	THE EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE GLOBAL OUTBREAK (COVID-19 OUTBREAK) TO ADAPTATION OF CONTRACT TO THE CHANGING CONDITIONS WITHIN THE FRAMEWORK IN TURKISH LAW AND IN CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS LAW	Assoc. Prof. Dr. Ayşe ARAT	Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi
3	INTERNATIONAL TAX COMPETITION	Kanan İBRAHİMLİ	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans programı, İstanbul, Türkiye
4	STRATEGIC HUMAN CAPITAL MANAGEMENT AND PUBLIC ADMINISTRATIONS	Assist. Prof. Dr. Şerafettin ERTEN	Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü
5	ETHICAL PRINCIPLES OF INFORMATION DISSEMINATION AND THEIR FEATURES	Associate Professor Sima Rahimova	Baku State University, Faculty of Journalism, Department of National History of Press, Baku
6	MİLLİ DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT	Sadıqova Afaq	Bakı Dövlət Universiteti
7	“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK” (Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)	Professor Nəsir ƏHMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	1
BİLİM KURULU	2
FOTOĞRAF GALERİSİ	3
KONGRE PROGRAMI	4
İÇİNDEKİLER	5

KONGRE KİTABI

Vügar ALİYEV <i>OTAK TÜRK INFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER</i>	1
ÖMER SEZER <i>EVALUATION OF SOCIAL POLICIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION: THE CASE OF KIZILTEPE</i>	6
Cəmilli Fəridə Hafiz qızı <i>QADIN VƏ KİŞİ NƏSRİNİN PSIXOLİŖQVİSTİK VƏHƏTDƏN MÜQAYİSƏSİ</i>	13
Osman Ferda BEYTEKİN & Bahar YAZICI <i>INVESTIGATION OF TEACHER-ADMINISTRATOR CONFLICTS IN SCHOOLS IN THE PROCESS OF DISTANCE EDUCATION ACCORDING TO TEACHER OPINIONS</i>	20
Ömer Gökhan ULUM <i>AN INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS INTO THE CONTEXT OF HANDICAPPED EFL STUDENTS IN TURKEY</i>	37
MAHİR HEYDƏR OĞLU QƏRİBOV <i>“ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN İDEOLOJİ BAXIŞLARI MİLLİ MƏTBUATIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ ”</i>	43
Mahmudova Güney Salam qızı <i>MEDIA PLATFORM OF TURKISH LANGUAGE STATES</i>	48
Fidan Ruhulla qızı VƏLİZADƏ <i>DİNİ TURİZM- DÜNYADA YENİLƏŞƏN MEDİANIN TİMSALINDA</i>	52
Derya ÇEVİK TAŞDEMİR <i>RISK ASSESSMENT METHODOLOGIES: IDENTIFIED QUALITATIVE METHODS</i>	60
Osman Ferda BEYTEKİN & Aylin ÖZKANLI <i>CONFLICTS BETWEEN ADMINISTRATORS, TENURED TEACHERS AND MASTER TRAINERS IN PUBLIC EDUCATION CENTERS</i>	67
Kamala Tahsin KARIMOVA & Anvarbek Egambergenoviç BEKTEMİROV <i>FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TURKISH STUDENTS THROUGH THE USE OF EDUCATIONAL MENTAL MAPS</i>	87
Murtəza Həsənoğlu <i>YENİ İNFORMASIYA - KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ</i>	93

Allahverdiyeva Sahilə Əbiş qızı <i>MİL-MUGAN, MƏRKƏZİ ARAN, ŞİRVAN-SALYAN İQTİSADI COĞRAFI RAYONLARINDA NƏQLİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR</i>	101
Aynur Səfərli <i>PEŞƏ TƏHSİLİ VƏ TƏHSİLDƏ LİDERLİK</i>	105
Dr. Rowena S. Navera & Dr. Rene E. Bersoto <i>MIND THE GAP: SUSTAINING A GENDER RESPONSIVE AVIATION INDUSTRY AMIDST COVID-19 PANDEMIC</i>	111
İsgəndərli Aytac Ramin qızı <i>AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA TURİST AXINLARININ DİNAMİKASI</i>	120
QURBANOVA AYTƏN NİZAMİ qızı <i>ZƏNGƏZURA APARAN QARABAĞ YOLU</i>	135
Afaq Məmmədova <i>MƏŞHƏD NÜSXƏSİ (№239) QURAN TƏRCÜMƏSİNDƏ BİL- və *BEL FEİLLƏRİNİN DERİVATLARI</i>	138
Vəliyeva Bəyimxanım Ənvər qızı <i>XAN ŞUŞİNSKİ İFAÇILIĞINDA POEZİYADAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	145
Zəmfira Şahbazova <i>ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SADƏ CÜMLƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	151
Ceyran Abduləzim qızı Orucova <i>MƏHSULDAR TƏLİM İDEYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU</i>	159
Abdulhamit Abbas oğlu Avşar <i>MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ MƏTBUAT</i>	164
Cahangir CAHANGİRLİ & Cahandar CABAROV <i>BİR ULUSLARARASI İLİŞKİLER FENOMENİ OLARAK BAŞARILI PROPAGANDA VE ÖZELLİKLERİ</i>	170
Nuray Karimzada <i>THE GEOGRAPHY OF FINANCIAL INSTITUTIONS: THE PERSPECTIVE OF EMERGING ECONOMIES</i>	177
Faiq Əbdürəhmanov <i>EKOLOJİ PROBLEMLƏR İLƏ SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ</i>	184
Ahmet ÖZ & Ahmet ABAY <i>KUR'AN'DA YER ALAN ÖRNEKLER BAĞLAMINDA GÜÇ AHLAKI</i>	189
Ahmet ABAY & Ahmet ÖZ <i>QUR'ANIC CONCEPTS ABOUT THE FAMILY AND THEIR ACTUAL VALUES</i>	201
Firuzə Sadıqova <i>KUTADGU BİLİG'DE SIFAT FİİL KATEGORİSİ</i>	214
İlahə Süleyman qızı Fərzəlizadə <i>ZAQATALA RAYONUN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN İNKİŞAF VƏ YERLƏŞMƏSİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI DÖVLƏT PROQRAMLARININ ROLU</i>	220

SAMİRƏ MƏRDANOVA <i>NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “KİMİN SUALI VAR?” POEMASINDA AİLƏ MƏİŞƏT ÜSLUBU ÜNSÜRLƏR</i>	228
Jalilova Sayali <i>MÜZENİN TARİHİNƏ MODERN BAKIŞ</i>	235
Mahira YAQUBOVA <i>İLHAM ƏLİYEV İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏNİN MEMARI KİMİ</i>	243
Garayeva Nihal Zahid <i>YAPONİYANIN İQTİSADI RAYONLARI VƏ İQTİSADI İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ</i>	249
Agayeva Kamina <i>TEMPERATURE INTERPOLATION METHOD USING GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM (TURYANCHAY-GOYCAY BASIN)</i>	253
Leyla Abbasova Azər <i>AZƏRBAYCANDA SU ÇATIŞMAZLIĞI</i>	259
Billurə ASLANOVA <i>MEDİA VƏ MULTİKULTURALİZM</i>	268
Pınar KOÇ <i>THE ANALYSIS OF FACTORS DETERMINING CHILD POVERTY RATES VIA FOURIER FUNCTIONS: EXAMPLE OF CANADA</i>	275
Fatma Betül AYDEMİR BAŞ & Oğuz Kağan BAYRAKDAR <i>REFLECTIONS OF TURKISH REPUBLICS IN THE TURKISH PRESS IN THE GORBACHEV PERIOD</i>	283
Simnar Arif oğlu Əlizadə <i>BİLGƏ XAQAQAN ABİDƏSİNDƏ ANTROPONİMLƏR</i>	290
Nuranə Həsənova Vəli <i>CÜMHURİYYƏT QURUCULARI BARƏDƏ MƏTBUATDA NƏŞR OLUNAN İLK YAZILAR (1985-1995)</i>	297
Gülgün Qasımova İlqar <i>COVID-19 PANDEMİYASININ EKOLOJİ CƏHƏTDƏN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</i>	306
Meltem AYDIN <i>LETTERS FROM GAZANAME-I HALIL PASHA AND HALIL PASHA'S STATESMANSHIP</i>	316
Dursun KELEŞ <i>ACCOUNTING PRINCIPLES FOR INTANGIBLE FIXED ASSETS IN THE FRAMEWORK OF TAS, BOBI FRS AND KUMI FRS DRAFT</i>	333
Rəhilə Quliyeva <i>AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATININ TƏRƏQQİSİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ROLU</i>	341
Babayeva Tamilla <i>LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONUNDA ƏHALİNİN TƏBİİ ARTIMI</i>	347
Гюнай Ильяс гызы Абдуллаева <i>ПРИМЕТЫ И СУЕВЕРИЯ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ ЧЕЛОВЕКА, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ</i>	352

Veliyeva Aysel <i>AZƏRBAYCANDA SAĞLIK TURİZM TALEBİ VE TURİZM PAZARLAMASI</i>	358
Aytekin Zeynalova <i>THE NEED FOR THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL TURKISH ACADEMY</i>	367
Oğuz Kağan BAYRAKDAR & Fatma Betül AYDEMİR BAŞ <i>ULUSALLAŞMA YOLUNDA KENT MEKANLARININ ÖNEMİ: BAKÜ AZADLIK MEYDANI ÖRNEĞİ</i>	372
Gülnarə Sadıqova <i>ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ PUBLİSİSTİKASINDA ANALİTİK MÜHAKİMƏ PRİNSİPLƏRİ</i>	381
İsgandarov İsmikhan <i>İRAN'DA KEHRİZ'İN TURİZMDEKİ ROLÜ</i>	389
Nigar Həmidova <i>BÖYÜK SƏLCUQ İMPERATORLUĞUNDA SARAY TƏŞKİLATI</i>	395
Qəmər C.MÜRŞÜDLÜ <i>AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ DİL MİLLİ BİRLİK AMİLİ KİMİ</i>	402
Nail KARAGÖZ <i>IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI-MĀTURĪDĪ TRADITION</i>	409
Şerafəttin ERTEN <i>STRATEGIC HUMAN CAPITAL MANAGEMENT AND PUBLIC ADMINISTRATIONS</i>	419
Namiq Əhmədov <i>QARABAĞ SAVAŞI VƏ BÖYÜK QƏLƏBƏNİN TARIXI AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA</i> <i>("Xalq qəzeti"nin materialları əsasında)</i>	428
KANAN İBRAHİMLİ <i>ULUSLARARASI VERGİ REKABETİ</i>	442
Məhəmməd Məmmədov <i>YUSİF BALASAQUNLUNUN "QUTADĞU BİLİĞ" ABİDƏSİNDƏ KULTLAR (DAĞ, AĞAC VƏ SU KULTU)</i>	458
Murat KARTAL & Hüsniyə DOLDUR, Abdurrahman ÖZBAKIR <i>THE ROLE OF TURKEY IN GLOBAL LEATHER TRADE</i>	464
Murat KARTAL & Hüsniyə DOLDUR, Abdurrahman ÖZBAKIR <i>USE OF GAZİANTEP URBAN FORESTS FOR RECREATIONAL PURPOSES</i>	467
Abdurrahman ÖZBAKIR & Hüsniyə DOLDUR, Murat KARTAL <i>INVESTIGATION OF THE EFFECT OF SURGERY APPLIED IN PATIENTS WITH VOCAL CORD TUMOR ON VOICE CHANGE</i>	479
Fuad Əsgərov <i>A.İ.H.M. FRANSA S.A.S. KARARI</i>	485
Günəl Qasım qızı Fərəcova <i>NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ İNKİŞAFININ İQTİSADI-COĞRAFİ MAHİYYƏTİ</i>	488
Fidan Talıblı Əhməd <i>İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÖZ AZADLIĞI</i>	492

OTAK TÜRK INFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER

THE MAIN PARAMETERS OF THE INFORMATION MANIPULATION AND INFORMATION WAR AGAINST AZERBAIJAN

Doçent Vügar ALİYEV

Filolojik Bilimler Doktoru

Bakü Devlet Üniversitesi İletişim Fakültesi Uluslararası İletişim ve Enformasyon Politikası Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-7064-992X

ÖZET

Eski Sovyetlerin dağılmasına neden olan savaşlar değildi. Büyük devletlerin çıkar savaşına girdiği bu dönemde esas güç, bilgi yönetiminin sahibinin kim olması gerektiği idi. Artık eski yöntemler bitmişti, dünyayı yönetmek için yönlendirmek gerekmekteydi. Bunun en kolay yolu ise insanların bildiklerini bilmedikleri ile değiştirmek, görmediklerini göstermekti.

Mevcut dünya siyasetinde, bilgi ve propagandanın uluslararası kamuoyuna etkilediği tartışmasız bir gerçektir. Bir ülkenin başka bir devletin topraklarında mevcut bilgi sistemlerini kontrol altına alması veya yönetmesi sadece onun askeri ve ulusal güvenlik meselelerini etkilemez. Bu, hem kamuoyunun dış etkilere maruz kalmasına, yönlendirilmesine, ülkenin yönetim sisteminin bozulmasına ve felç olmasına neden olabilir. Uzmanlar belirtmektedir ki, yabancı teknolojinin mevcut gücü ile rakip ülkelerin iç yönetim sistemleri arasındaki haberleşme bağlantılarını keserek, bozarak, hatta bu sisteme girip dezenformasyon bilgileri yayarak, rakip ülkeyi sarsabilirler. Dünyada bazı kurumlar, modern bilgi iletişim teknolojilerinin imkanlarından yararlanarak, uluslararası internet ağlarında veya diğer ülkelerin topraklarında "güvenilir kaynak" adı altında dezenformasyon yayarak, devlet kurumlarını, vatandaşları ve genel kamuoyunu şaşırtma amaçlı faaliyet gerçekleştirmektedirler. Bu da bu ülkelerin iç istikrarını, bozmaktadır. Sonuçta ulusal güvenliğe dış müdahale için ortam oluşturulmaktadır. Fırsatı kaçırmayan dış güçler, "iç disiplini restore etmek" adı altında, hedef ülkenin iç işlerine müdahale ederler.

Anahtar Kelimeler: medya, bilişim, güvenlik, bilgi savaşı, bilgi manipülasyonu, internet, iletişim araçları, küreselleşme

ABSTRACT

The reason that led to the collapse of the Soviet Union there was no war. At that time, when entered war of interests between the great powers, was the main force in the management of information. Now run out the old management methods that would rule the world, it was necessary to send. The easiest way to do this, there was a suggestion of changes people's knowledge of the fact that they do not know, and what to see, what did not notice.

The influence of information and propaganda on the international community is a reality that doesn't need to be debated in the current world politics. Taking under control or managing current information systems of one state by another country doesn't just affect its military and national security issues. It also can cause public opinion to undergo external influence, diverting; violation and stroke of the country's management system.

Key words: media, information, security, information war, information manipulation internet, social media, globalization

Medyanın önemi ve tesiri, zamanımızda tartışmaya ihtiyacı olmayan bir hakikattir. Teknolojinin inkişafı medyayı hızlıca büyüyen bir güc haline dönüşmesini temin etmektedir. Günümüzde dünyanın yönetici güc merkezleri medyanın bilgilendirme ve yönlendirme tesirinden dolayı ona muhtacdırlar. Devletlerarası psikoloji, siyasal ve kültürel savaşlar artık silah ve mermi ile değil, medya ile yapılmaktadır. Uluslararası holdingler yeni pazarlar elde etmek için medyanın gücünden yararlanmakta, acımasız rakabet savaşında medyanın gücüne dayanmaktadırlar.

20. yüzyılın sonu, 21. yüzyılın başlangıcında dünyada devam eden küreselleşme süreci tüm alanlara olduğu gibi, gazeteciliğede büyük etki yaptı, bu alanda geleneksel yöntem ve mezmunun değişmesine sebep oldu. Toplumsal İletişim Araçlarında yerleşmiş prensipler yerini daha yeni prensiplere bırakmaktadır. Bilginin toplanmasında, işlenip hazırlanmasında yeni metotların uygulanması, medyanın idare edilmesi sxemlerinin değişmesi ve s. Toplumsal İletişim Araçlarının yeni kaliteye geçmesine, toplumda onların rolünün güçlenmesine sebep oldu. Medya ürünü değişerek, dinamik interaktif multimedya dönuştü.

Yeni dünya gazeteciliği çok yönlüdür. Bununla birlikte, onun gelişmesinin genel eğilimleri mevcuttur ve son derece önemli olan milli hususiyetler korunmaktadır. Basının, radyo ve televizyonun daha da kommersiyalaştırılması, yeni teknik olanakların her yerde tatbik edilmesi Türk dili konuşan ülkelerin medyalarına yeni vazifeler yüklemektedir.

Çağdaş haberleşme teknolojileri noktasında ortak haberleşme ağının kurulması, toplumların bilgi alış verışı ve gündelik hayatın strukturunun değişmesinde önemli sebeplerdir.

Zamanımızda pozitif değişikliklerle birlikte olumsuz özellikleri ile de küresel haberleşme alanının yoğun oluşumu sürmektedir. Örneğin, siyaset önemli derecede bilgi-haber akınının paylaşılması üzerinde kurulur ve böylece kamu oyunu yönlendirebilmek için büyük imkanlar elde edilir. Siyasi ve ekonomik rakabet “bilgi savaşı”na dönüyor, haber ile manipilasyon halleri gitdikce daha da keskinleşip doğal hale gelmektedir. Böylece “haber kirliliği”, “toplumun haber ekolojisi” problemleri ile baş-başa kalmak zorlugunu yaşamakdayız. Ayrıca ferde ve ya bütünlükle topluma daha büyük tehlikeyi ise haberleşme resurslarının ve yeni teknolojilerin maksadlı kullanılmasına yolaçar. İletişimin kalitesi ve istikameti maksadlı olarak bozulur, ve böylece informasyon hakimiyet, gerçek bir kuvvet anlamı kazanır, «kim informasyona sahipse, o dünyayı yönetebilir» deyimini tam eks etdirir.

Biliyorsunuz, Daniel Katz, Graeme Buton ve Denis McQuail’le göre, medyanın beş temel işlevi vardır. Bunlar; *bilgilendirme, kültürel devamlılık, toplumsallaştırma, kamuoyu yaratma ve eğlendirmedir*. Bu tanımlamanın yanına biz dezenformasyonu da ekleyelim.

"Temassız savaş" olarak da adlandırılan bilgi savaşının, günümüzde büyük önem arz etmesi bilginin toplumdaki rolünün artması ile ilişkilidir.

Bu savaş insanların şuurlarına yapılan saldırıdır, burada silah yok, kalem söz sahibidir. Teknolojinin gelişmesiyle yeni saldırı yöntemleri de uygulanmaktadır. Doğru yapılan bilgi savaşı, askeri zaferi hezimete veya askeri yenilgiyi zafere çevirebilir. Bilişim teknolojilerindeki, gelişme, bu savaşın yöntemlerini ve boyutlarını değiştirebilir.

Mevcut dünya siyasetinde, bilgi ve propagandanın uluslararası kamuoyuna etkilediği tartışmasız bir gerçektir. Bir ülkenin başka bir devletin topraklarında mevcut bilgi sistemlerini kontrol altına alması veya yönetmesi sadece onun askeri ve ulusal güvenlik meselelerini etkilemez. Bu, hem kamuoyunun dış etkilere maruz kalmasına, yönlendirilmesine, ülkenin yönetim sisteminin bozulmasına ve felç olmasına neden olabilir. Uzmanlar belirtmektedir ki, yabancı teknolojinin mevcut gücü ile rakip ülkelerin iç yönetim sistemleri arasındaki haberleşme bağlantılarını keserek, bozarak, hatta bu sisteme girip dezenformasyon bilgiler yayarak, rakip ülkeyi sarsabilirler. Dünyada bazı kurumlar, modern bilgi iletişim

teknolojilerinin imkanlarından yararlanarak, uluslararası internet ağlarında veya diğer ülkelerin topraklarında "güvenilir kaynak" adı altında dezenformasyon yayarak, devlet kurumlarını, vatandaşları ve genel kamuoyunu şaşırtma amaçlı faaliyet gerçekleştirmektedirler. Bu da bu ülkelerin iç istikrarını, bozmaktadır. Sonuçta ulusal güvenliğe dış müdahale için ortam oluşturulmaktadır. Fırsatı kaçırmayan dış güçler, "iç disiplini restore etmek" adı altında, hedef ülkenin iç işlerine müdahale ederler.

Yaşadığımız XXI. Yüzyıl, keskin çelişkileri ile zengin olan karmaşık bir «kültürel dünya» yı karşımıza çıkarmıştır. Görünüşte çekici görünen bu dünya, kendi acımasız yasalarıyla ilgi ve iddialar üzerin kurulmakla beraber, millî - manevi değerlerin aşınmasına sebep olmaktadır. Kültürel ve manevi mirasımızın aşınması, halkın tarihî hafızasını unutmaya sebep olabilir.

Ne yazık ki, ulusal hafızamızın aşınmasına neden olan -günlük hayatımızda bir anlık olsun bile onsuz hayal etmediğimiz – basın, televizyon, radyo ve internettir. İnsanın yüce değerleri kaybedip, gözünü maddiyata ve kendi çıkarlarına çevirmesinde, iç âleminin kirlenmesinde medyanın etkisi büyüktür.

Medya bugün tamamen ayrı bir dünyadır ve bu dünya kendi sosyal-psikolojik etkisi ile vazgeçilmez ve büyük güce sahiptir. Bugün medya bizim günlük hayatımızın bir parçası haline gelmiştir. Çünkü onsuz hayat düşünmek imkânsızdır. Bu, günümüzün gerçeğidir. Fakat gelin bir anlık düşünelim: sadece günlük hayatımızı, hatta düşüncelerimizi ve şahsiyet olarak gelişmemizi doğrudan etkileme gücüne sahip medya; doğruluk, vatanseverlik, demokrasi ve insan haklarına saygı duymak yerine, şiddeti, ayrımcılığı, toplumun birçok çirkin taraflarını öne çıkartmakta ve bir çeşit bu çirkinliğin propagandacısına dönüşmektedir. O zaman ister toplumun, gerekse de ayrı ayrı bireylerin olumlu yönde gelişmesinden nasıl bahsedebiliriz?

Modern medyanın dinamik gelişimi ve bilginin küreselleşmesi dünyanın her noktasında etkisini göstermektedir. Basın, televizyon, radyo ve internet ağları milyonlarca insanın evine girmektedir. Bilgi akışı, sosyal süreçlerin yönetilmesinde ve ya kontrol edilmesinde önemli araçlardan birine dönüşmüştür. Ve bütün bunlarla birlikte belirtilmelidir ki, büyük güçler; bilgilerin toplanması, saklanması, işlenmesi, yayılması ve üretim süreçlerinde de kendi kural ve kanunlarını uygulamaktadırlar. Lord Bi Verbruik'un bir zamanlar dediği gibi, «Ben gazeteyi propaganda yapmak için yayınlamaktayım, başka amaçlar için değil». Dünya bilgi pazarında toplam 9 şirketin söz sahibi olması bunu kanıtlamaktadır. Doğrudan baskı ve sansür modern dünyamızda tarihte kalmıştır ama şimdi ekonomik güce sahip şirketler, kuruluşlar ve yapılar (ve kuşkusuz ki, onların arkasında duran güçler) toplumları kontrol etmek ve yönlendirmek amacıyla medya gücünü ustalıkla kullanmaktadırlar.

Bu sadalananlara nasıl birlikde karşı koya biliriz?

Bir çok durumlarda uluslararası düzeyde Türk devletlerine ve topluluklarına karşı önyargı, Türk coğrafyasında yaşanan süreçlere çifte standart yaklaşımı, olayları dünyaya sadece Batı'nın çıkarları doğrultusunda sunumu Türk dünyası için ortak enformasyon alanının kurulmasının zeruri edir.

Ortak enformasyon alanının kurulmasının bize sağlayacak avantajları:

- Türk halkları arasındaki haber alışverişini ve tek bir coğrafi alanda bilgi dolaşımını artırmak;
- Türk halklarının ortak değerler etrafında etnik ve ulusal kimlik temelinde birleşmesi;
- Türk halklarının manevi, siyasi ve ekonomik birliğini sağlamak;
- bu bölgede meydana gelen olaylar hakkında uluslararası topluluğa nesnel bilgi verilmesi;
- yurt dışından Türk toplulukları üzerindeki zararlı bilgi baskısını geri püskürtmek;
- uluslararası arenada Türk birliğinin ve gücünün oluşturulması vs.

Bu anlamda Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulan "Ortak Medya Platformu" oldukça büyük önem taşımaktadır. İki ülke medyasının eş güdüm halinde hareket etmesi noktasında etkin faaliyet gösterecek platformla, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ve iş birliğinin medya ve iletişim alanında güçlendirilerek stratejik bir medya ortaklığının kurulması amaçlanıyor. Ortak Medya Platformu kapsamında, sağlıklı bir medya ilişkileri ağı altyapısının oluşturulması için medya alanında bilgi, birikim, tecrübe ve kaynaklar paylaşılmakta, iki ülkenin medya alanında faaliyet gösteren resmi kurumları ortak çalışmalar yürütmektedir. Türkiye-Azerbaycan Ortak Medya Platformu'nun, Türk ve Azerbaycanlı gazetecilerin birlikte çalışması için büyük fırsatlar sunmaktadır. 44 günlük savaşta da bunun şahidi olduk. Bu anlamda Ortak Medya platformuna yakın gelecekte Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin de katılması, global medya alanında gücümüzü arttıra, imkanlarımızı genişletebilir.

Daha bir önemli husus ise medya eğitimi ile ilgilidir. Ortak medya eğitimi platformunun kurulması, sağlam, temelli bir alt yapı medya alanında oldukça önemli, ortak başarılarla imza atmamıza neden ola bilir. Bununla ilgili olarak iki teklif sunmak isterdim:

1. Türk cumhuriyetlerinin iletişim, gazetecilik fakültelerinin birliğinin tesis edilmesi.

Bu, öğretim sürecinde karşılıklı öğrenmemize ve birbirimizin deneyimlerini uygulamamıza büyük katkı sağlayabilir. Medya eğitimi günümüzde büyük bir stratejik öneme sahiptir. Ve birlikte ortak bir medya eğitim sistemi oluşturarak yeni nesil gazeteciler yetiştirmek konusunda da önemli bir misyonu üstlenmiş oluruz.

2. Ortak uluslararası gazetecilik ixtisası uzre eğitim programının hazırlanarak tetbiqi

Belki de en çok ihtiyacımız olan alan - uluslararası gazetecilik. Birleşik bir müfredat eğitim programı geliştirerek bu alandaki boşlukları doldurabilir ve karşılıklı olarak bu alanda uzmanlar eğitebiliriz. Bakü Devlet Üniversitesi olarak Özbekistan Taşkent Devlet Üniversitesi ile görüşmelerimiz sürüyor ve ön anlaşmaya vardık. Ancak temennimiz Türkiye'deki üniversitelerden birinin de bu ilk adımda yer almasıdır. Bundan sonraki aşamada Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan devlet üniversitelerinin de bu formata katılmasını temenni ediyoruz.

Küreselleşme; dünya medeniyetine entegre olma, dinler ve kültürler arası diyalog sürecine toplumumuzun katkısıyla, manevi-ahlaki değerlerimizin medya ile yaygınlaştırılmasıyla olumlu bir ivme kazanabilir. Törelerimizin, dinimizin yanlış anlaşılmasını önlemenin yolu, medyanın, kitle iletişim araçlarının etkin kullanılmasıyla değerlerimizin gerçek mahiyetinin anlatılması ile mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasda çıxışı. URL: http://ict.az/az/index.php?option=com_content&task=view&id=2288&Itemid=122 Erişim tarihi: aralık.2013.
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Almaniya və Britaniya mediasında işıqlandırılmasına dair hesabatlar təqdim olunub. URL: <http://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2334379.html> Erişim tarihi: ekim, 2013.
3. Əliyeva A. Ermənilərlə informasiya müharibəsi və yerevan.fm domeninin alış-verişi. URL: <http://modern.az/articles/22517/1/> Erişim tarihi: ekim.2013.

4. Hacızadə Ə. İnformasiya müharibəsi və biz.
URL:<http://www.mediaforum.az/az/2010/11/25/İNFORMASİYA-MÜHARİBƏSİ-və-BİZ-035043554c06.html#.U5LrdhX0giw> Erişim tarihi: eylül.2013.
5. Qaraqızı U. İnformasiya müharibəsi: uduruq, uduzuruq?! Ekspres qəzeti, mart, 2013, №7, s.9. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/express/2013/mart/297706.htm> Erişim tarihi: mart.2013.
6. Məmmədli H. Kütləvi informasiya vasitələrində cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin qorunması. URL: <http://kivdf.gov.az/menu/220/M%C9%99mm%C9%99dli+H%C3%BCyla/> Erişim tarihi: kasım.2013.
7. Rusiya XİN: "Azərbaycanda rusdilli mətbuat öz təsirini və populyarlığını saxlamışdır". URL: <http://xalqqazeti.com/az/news/social/4258> Erişim tarihi: ekim.2013.
8. Vikipediya. Açıq ensiklopediya. URL: http://az.wikipedia.org/wiki/Ana_S%C9%99hif%C9%99 Erişim tarihi: ocak.2014.
9. Zifəroğlu V. Media imperiyası. Bakı, Nurlan, 2012, 144 s.
10. Голуб В. А. Информационная безопасность СМИ в условиях кибервойны. Журналист. Социальные коммуникации. 2012, с.45-49.
11. Ислам в информационном пространстве. URL: http://www.mahalla1.ru/history_rubric/islam_and_tatar_world/islam-v-informacionnom-prostranstve.php Erişim tarihi: mart.2013.
12. Кара-Мурза, С.Г. Манипуляция сознанием. М., Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001, 832 с.
13. Кашлев Ю.Б. Информация. Дипломатия. Психология. М., Известия, 2002, 608 с.

BÖLGESEL GELİŞME VE KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA SOSYAL POLİTİKALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ: KIZILTEPE ÖRNEĞİ

EVALUATION OF SOCIAL POLICIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION: THE CASE OF KIZILTEPE

ÖMER SEZER

Bilimsel Araştırmacı, Uzman, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ORCID ID: 0000 - 0003 -1811 - 295

ÖZET

Türkiye’de bölgeler arası gelişmede oransızlıklar mevcuttur. Bu oransızlık, dengesizliklerin giderilmesi ve yok edilmesi için tüm kişi, kurum ve kuruluşların görevlerini en iyi şekilde icra etmesi gerekmektedir. Bölgesel gelişmenin amacına ulaşması, istikrarsızlıkların yok edilmesi için bölgede nüfus, eğitim, sağlık, altyapı vb. hizmetlere daha çok önem verilmesi ve sosyal politikalara haiz alanların yaratılması gerekmektedir. Bu çalışmada; Saha çalışması gerçekleştirdiğimiz Kızıltepe’de bölgesel gelişme ve küreselleşme bağlamında sosyal politikaların değerlendirilmesi; ekonomi başta olmak üzere siyasal, sosyal ve kültürel açıdan istikrar, düzen ve eşitliğin sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kızıltepe, Sosyal Politika, Bölgesel Gelişme, Küreselleşme.

Jel Kodları: F60, J18, R58

ABSTRACT

There are disproportions in interregional development in Turkey. In order to eliminate and eliminate this disproportion, imbalances, all individuals, institutions and organizations must perform their duties in the best way possible. Population, education, health, infrastructure, etc. in the region in order to achieve the purpose of regional development and to eliminate instability. It is necessary to give more importance to services and to create areas with social policies. In this study: Evaluation of social policies in the context of regional development and globalization in Kızıltepe, where we conducted fieldwork; it is aimed to ensure stability, order and equality in political, social and cultural terms, especially in the economy.

Key Words: Kızıltepe, Social Policy, Regional Development, Globalization.

Jel Codes: F60, J18, R58

1. GİRİŞ

Küreselleşme süreci insan varlığından ilelebet ileri süre gelen bir kavram olup bir nevi gelişim ve değişimin ortaya konulma sürecidir. Bu süreç durmaksızın devam etmekte ve tüm beşeri unsurlara tesir etmektedir. Gelişme kavramı da değişimin bir unsuru olduğu için küreselleşme kavramına haiz alanlar yaratmaktadır.

Sosyal politika devletin ülke genelinde veya bir bölgesinde yaşayan insanların, can, mal, refah ve düzenini korumak amacıyla uyguladığı politikaların toplamıdır. Politikalar devlet işlerini düzenleme ve yürütme etkisine sahip olduğu için bir yenileşme hareketidir böylelikle sadece devletin bireyler üzerindeki kolaylaştırıcı etkisi değil, bireylerin de devlet işlerinin yürütülmesinde yardımcı etkisinin olduğu bir alandır.

Sosyal politikaların oluşturulma sürecinde etkili olan tek unsur sadece kamu olmayıp meslek kuruluşları, sivil toplum örgütleri (STÖ), üniversiteler, sosyal örgütlenmeler ve sendikalar da yer almaktadır. Bu durum politikaların, küreselleşme kavramı ile iç içe olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle sosyal politikaların uygulanması ile bölgesel gelişme kavramı var olmakta ve küreselleşme kavramının sürekliliğini ortaya koymaktadır (Bedir ve diğerleri, 2014: 9).

“Türkiye, üç tarafı denizlerle kaplı, sekiz farklı devlete; kara sınırı ile komşu olan ve kendi içinde seksen bir ili barındıran yedi bölgesi bir ülkedir. Bu denli stratejik konumdaki bir ülkeye sekiz farklı devletin komşu olması ülkede siyasal, sosyal ve kültürel alanda farklılıkların oluşmasını ön plana çıkarmaktadır” (Sezer, 2021: 1). Türkiye’deki yapısal sorunların başını çeken unsur, bölgelerarası gelişme farklılıklarının olmasıdır. Bu sorun birçok sosyo-politik soruna zemin hazırlamaktadır.

Genellikle gelişmemiş veya az gelişmiş bölgelerin, gelişmişlik seviyesine yükseltilmesi suretiyle bölgelerarası farklılıkların azaltılması, ülke ve bölge genelinde ekonomi başta olmak üzere siyasal, sosyal ve kültürel büyümenin sağlanması vb. gibi konular sosyal politikaların temel hedefi olmuştur.

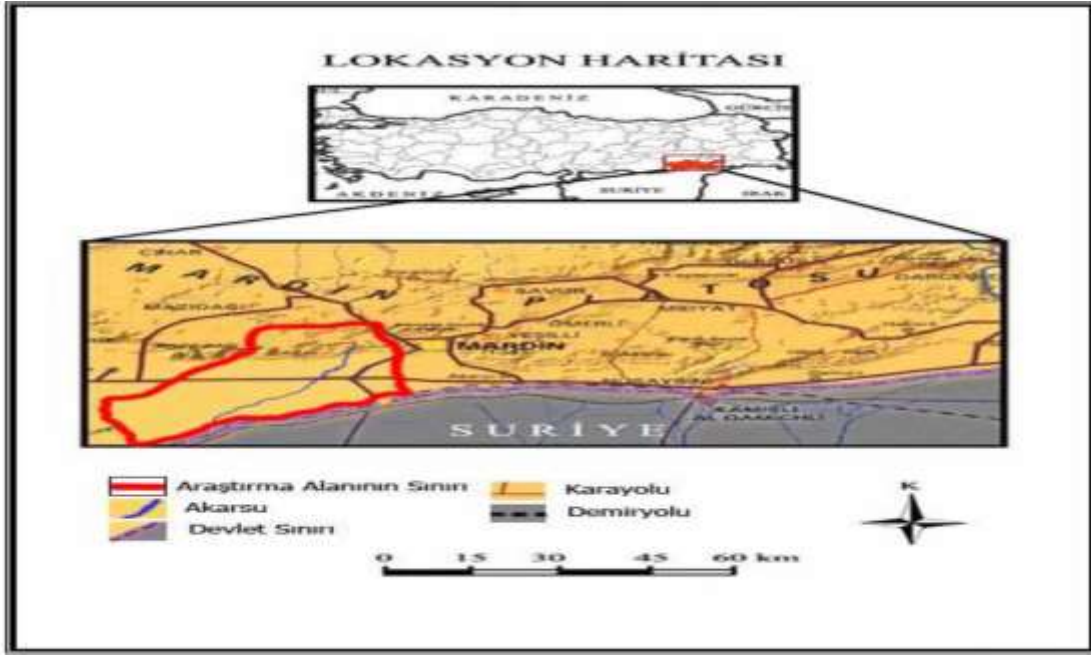
Türkiye’de sosyal politikaların uygulanma alanlarından bazıları da bölgesel gelişimin desteklendiği projeler olmuştur. Bu projeler devletin bölgesel kalkınmayı ekonomi başta olmak üzere, siyasal sosyal ve kültürel alanda desteklemesi ve genel olarak ise bunu sosyal politika olarak değerlendirmesi ile sonuçlanmaktadır.

Cumhuriyetin ilanı olan 29 Ekim 1923 tarihinden bu yana değişik boyutlarda yaşanan bölgesel dengesizlik sorunu, planlı dönemin başlangıcı olarak sayılan 1963 yılına kadar, hükümetlerce ulusal önceliklerden dolayı dikkate alınmamıştır. Planlı dönem sonrasındaki dönemlerde de bölgesel dengesizlik konusunda vurgular yapılmasına rağmen, Kalkınmada Öncelikli Yörelere kapsamında sağlanan teşvikler dışında önemli uygulamalar görülmemiştir. 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulandığı 1979’lu yıllarda Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)’ın faaliyete geçilmesi ile birlikte yerel veya bölgesel kalkınmaya önemli düzeyde kaynak ayrılması hedeflenmiştir (Arslan ve Ay, 2007: 412).

2. KIZILTEPE’DE BÖLGESEL GELİŞME VE KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA SOSYAL POLİTİKALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mardin ilinin güneybatısında yer alan Kızıltepe, doğusunda Nusaybin, batısında Derik, kuzeyinde Mazıdağı ve güneyinde Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti sınırları ile çevrilidir. İlçe il merkezine ortalama 25 km mesafededir.

Harita: 1. Araştırma Alanının Lokasyon Haritası

Kaynak: (Öztürk, 2009: 7)

Kızıltepe, Mezopotamya ovasına kurulmuş, Asya ve Avrupa kıtaları arasında önemli bir ticaret yolu unvanına sahip tarihi İpekyolu'nu barındırmaktadır. Ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel açıdan bu denli özelliklere haiz bir ovanın defalarca istilaya uğramış olması kaçınılmazdır. “Nitekim bilinen tarihi çağlardan bu yana bölgede sırasıyla Huriler, Asurlar, Akadlar, Sümerler, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, Selçuklular (Artuklular), Moğollar, Safeviler, Akkoyunlar, Karakoyunlular, Osmanlılar olmak üzere toplam 17 bilinen medeniyete ev sahipliği yapmıştır” (Öztürk, 2009: 20).

Foto 1: Kızıltepe Ulu Cami

Foto 2: Tarihi Taş Köprü

Kültür ve Turizm Bakanlığı Mardin İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre Kızıltepe kenti, tarihte Dunaysır ve Koçhisar ismi ile anılmış, ilk tarihi devirlerden itibaren kültürün ve medeniyetin beşiği olmuştur. Kentin, kültür ve medeniyete dair en parlak dönemlerini, Artuklu döneminden kalma eserler yansıtmaktadır. Bu eserlerin en önemlileri; Kızıltepe - Ulu Cami, Tarihi Taşköprü, Harzem Köyü Taceddin Mesut Medresesi ve Şahkulubey Kümbeti'dir (2021).

Foto 3: Taceddin Mesud Medresesi

Foto 4: Şahkulubey K.

Kızıltepe'nin kuzeybatısında yer alan Tarihi Dunaysır Ulu Cami, Artuklu hâkimiyeti zamanında inşa edilmiştir. Kesme taş ve tuğladan yapılmış olan bu cami, dış görünüşü ve yapı detayları yönünden Meyyafarkin Ulu Camisi'ne benzerlik göstermektedir. Bir başka eser ise XIII. yüzyılda ilçenin 8 km. kuzeydoğusunda Zerkan Suyu kıyısında bulunan Harzem Taceddin Mesud Medresesidir. Bu eser de Artukoğullarından kalma bir yapı olup geçmişten günümüze ışık tutmaktadır. Yine aynı şekilde XII. - XIII. yüzyılları arasında inşa edildiği öne sürülen Tarihi Dunaysır Taş Köprü, Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelen kervan yoluna geçit niteliği taşıdığı bilinmektedir. Tüm bu detaylar bölgesel gelişme bağlamında ilçede küresel bir döngünün olduğunu ortaya koymakta ve buna yönelik sosyal politikaların uygulanması gerektiğini açığa çıkarmaktadır (Kılıcı, 2007: 310-314).

Kızıltepe şehir merkezinde bulunan ve günümüzde de halen varlığını koruyan Şahkulubey Kümbeti, Osmanlılar döneminden kalma bir yapı olduğu, dönemin önemli bir avarız beyine ev sahipliği yaptığı ve Diyarbakır sancak beyinin fermanıyla bölgeyi Arap kabilelerine karşı korumakla görevlendirildiği bilinmektedir (Göyünç, 1991: 32).

Artuklu İlğazi yönetiminde yer alan Mardin ve çevresi (Kızıltepe), hükümdarlar tarafından vergilerin düşük tutulması sebebi ile hem iktisadi hem de kültürel yönden büyük bir canlılık yaşadı. Bu durum ticari hayatın gelişmesini sağlayıp neticede Artuklu hâkimiyetindeki şehirlerin hem iktisadi hem de kültürel yönden gelişme evresine girdiğini ortaya koydu. Bu sebepten dolayı diğer bölgedeki insanlar Artuklu hâkimiyetindeki şehirlere akın etmeye başladı. Sonuç olarak şehirdeki kültürel hayatın gelişmesi de hızlandı (Aslan, 2008: 260).

Artuklular döneminde Mardin, Kızıltepe (Kosar, Dunaysır) ve Nusaybin şehirleri; ekonomik, siyasal sosyal ve kültürel açıdan gözde bir boyut kazandığından dolayı şair ve edebiyatçıların da uğrak merkezleri haline gelmiştir. Bu durumun en güzel örneğini Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin 20. cilt'inde yer alan "İbn İlalmış" biyografisinin Hilyetü's-seriyyîn min havâşşî'd-Düneysiriyyîn adlı eserinde açıkça görebilmekteyiz (TDV, 1999).

Harita 2: XV.-XVI. Yüzyılda Günümüz Kızıltepe İlçe Sınırları İçinde Kalan Berriyecik Bölgesi

Kaynak: (AYDIN, 2001, 217)

Mardin ili üzerine ele alınan "Aşiret – Cemaat – Devlet" adlı eserde Kızıltepe ilçesinin önceden Berriyecik olarak adlandırılan bölge içinde olduğu haritada da gösterildiği gibi atfedilmiştir. Haritadan da anlaşıldığı gibi Kızıltepe ilçesinin; Suriye devleti başta olmak üzere Habur, Sincar ve Musul bölgelerini de kapsayan Irak devleti ile önemli ticari kesişim noktaları üzerindedir (Aydın, 2001: 217).

Osmanlı döneminde Nahiye olan Koçhisar (Kızıltepe), Cumhuriyetin ilanı olan 1929 tarihinde Koçhisar ismi ile Mardin iline bağlı ilçe statüsüne kavuşmuştur. 1931 yılında ise Koçhisar olan ilçenin adı "Kızıltepe" olarak değiştirilmiştir. Bu da Kızıltepe'nin Türkiye Cumhuriyeti nezdinde ilk yıllardan itibaren jeostratejik açıdan önemli bir alana sahip olduğunu göstermektedir (T.C. Kızıltepe Kaymakamlığı). Ayrıca devlet nezdinde birçok alanda önemli bir noktada olması bölgesel gelişimin ve küreselleşmenin olduğunu buna yönelik sosyal politikaların da uygulanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Birden fazla (17) medeniyete ev sahipliği yapmış kültür şehri olan Kızıltepe'nin verimli topraklar olarak anılan Mezopotamya ovasına kurulmuş olup önemli ticaret yollarını barındırması, kara sınırı ile bir devlete komşu olması, Musul, Sincar ve Habur üçgeni olarak anılan ticaret bölgelerinin kesişim noktasında bulunması şehri bir hayli ön plana çıkarmıştır. Makalede daha önce de dile getirildiği gibi kentin birçok şair ve yazarın eserlerine yansıması durumu da önem atfetmektedir.

Ele alınan veriler ile tarih boyunca ticaretin etkisiyle kentin yapısında gelişmelerin olduğu, bu gelişmelerin; cami, medrese, han, yol, kümbet, kervan konaklama yerleri vb. gibi yapılarla günümüze halen taşındığı görülmektedir. Makalenin girişinde de verilen örnekler bunu bilimsel olarak da kanıtlayıp desteklemektedir. Bu durum ekonominin önemini ortaya çıkarmakta ve ticaret, turizm, eğitim vb. gibi diğer alanlara da yer açtığını ortaya koymaktadır. Devletin böylesine önemli alanların sürdürülebilirliği üzerine sosyal politikalar uygulaması oldukça önemli olup, bütün alanlarda gelişime katkı sağlayacaktır.

Birçok araştırmacı ve yazara göre ekonomi küreselleşmenin temelini oluşturmaktadır. Küreselleşmenin, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarının da devamını getiren bir yapı taşı olduğu ileri sürülerek, bunların temelini ekonomik yapı olduğu belirtilmektedir. Ticaretle birlikte ulusların birbirlerine yakınlaşmaları ve ticaretin yanında diğer sosyo-kültürel ve siyasi aktarımları da yaptıkları görülmektedir. Ticaret temelli yürütülen ekonomik sistem diğer alanlara da dolaylı / doğrudan etki ederek küreselleşmenin temelini oluşturmaktadır (Kaya, Erdem ve Sezer, 2020: 484). Ortadoğu’da ülkesel açıdan Irak ve Suriye başta olmak üzere Anadolu’nun da birçok ticaret güzergâhları içinde yer alan Kızıltepe (Qoser -Kosar - Koçhisar - Berriyecik - Dunaysır) uluslararası ticaretin işlendiği İpek Yolu sayesinde uluslararası camia adına küresel bir pazar halini almaktadır. Bu durum Kızıltepe’nin ekonomi başta olmak üzere siyasal sosyal ve kültürel açıdan küresel bir boyut aldığını yansıtmaktadır.

2011 yılında Arap halklarının demokrasi, özgürlük ve insan hakları taleplerinden doğan; protesto, miting, gösteri, iç çatışmalar vb. ile genel olarak adlandırılan “Arap Baharı” devletlerin halklara yönelik sosyal politikaların uygulanmaması sonucu ortaya çıkmıştır. Muhakeme dergisinde ele alınan bir araştırma makalesinde Kızıltepe ilçesine yerleşen Suriye halklarının belirli ifadeleri olmuştur. Bu ifadeler Suriye halklarından daha önce ilçeye yerleşen akrabalarının olması, ilçede aile fertlerinin çalışacak iş bulması, kalacak evlerin yeterli sayıda olması vb. gibidir. Yapılan açıklamalar sonucu ilçeye yerleşimin olması ve Arap halklarının burada geleceğe yönelik planlarının olması ilçenin ekonomi başta olmak üzere siyasal, sosyal ve kültürel politikalara haiz alanların uygulanması gerektiğini tekrardan ortaya koymaktadır (Abay ve Güllüpinar, 2020: 44-45).

3. SONUÇ

Yenileşmenin ve gelişmenin bir unsuru olan küreselleşmenin, bölgesel gelişme bağlamında sosyal politikalara etkisi oldukça önem arz etmektedir. Özellikle birçok aletin, ideolojinin, sistemin, dinin vb. yapıların doğduğu ve geliştiği, her şeyin ilkinin yaşandığı: ilk yazı, ilk devlet, ilk şehir, ilk su kanalları, ilk kanunlar ve daha niceleri olarak anılan bu topraklar dünya üzerinde yer alan tüm ulusların gözde noktasıdır. Böylesine inanılmaz zenginliğe ev sahipliği yapan Kızıltepe büyük bir şansı da bünyesinde ihtiva etmektedir. Naçizane ele alınan “Bölgesel Gelişme ve Küreselleşme Bağlamında Sosyal Politikaların Değerlendirilmesi: Kızıltepe Örneği” adlı araştırma makalemizde de bu durum Kızıltepe örneği ile ortaya konulmakta ve gerekli veriler ile açıklanmaktadır. Kızıltepe (Qoser, Dunaysır, Koçhisar, Berriyecik) ilçesi tarihte Mezopotamya olarak anılan Dicle ve Fırat havza sınırları içerisinde yer alan, Suriye Arap Cumhuriyeti’ne komşu, Habur, Sincar ve Musul bölgelerini de kapsayan Irak devleti ile önemli ticari kesişim noktaları üzerindedir. Bu durum bölgenin ve yerelde ise ilçenin geçmişten ilelebet önemini vurgulamaktadır. Bölgesel gelişmenin amacına ulaşması, istikrarsızlıkların yok edilmesi için bölgede nüfus, eğitim, sağlık, altyapı vb. hizmetlere daha çok önem verilmesiyle birlikte sosyal politikalara haiz alanların yaratılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, A. ve Güllüpinar, F. (2020). Suriyeli Çocukların Eğitim ve Uyum Sorunlarının Değerlendirilmesi: Kızıltepe Örneği. Muhakeme Dergisi, 3 (1), 37-60.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1173040>, E.T. (24.09.2021).
- Arslan, İ. ve Ay, H.M. (2007). Güneydoğu Anadolu Bölgesine Yönelik Uygulanan İktisadi Politikalar, KMU İİBF Dergisi, Yıl:9, Sayı:13, 412-423.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/107454>

- Aslan, A. (2008). Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl:13, sayı:20, 260-281.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257602>
- Aydın, S. Kudret, E. (2001). Mardin Aşiret – Cemaat – Devlet, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bedir, E., Alper, Y., Tokol, A., Özaydın, M. M., Metin, B. (2014). Sosyal Politika, 3. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri. “Erişim Adresi: <https://sbmyo.siirt.edu.tr/dosya/personel/2017216131128387.pdf>”, E.T. 11.10.2021.
- Cevat İzgi, "İBN İLALMIŞ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ilalmis>, E.T. (06.09.2021).
- Göyünç, N. (1991). XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kaya, F. Erdem, A. ve Sezer, Ö. (2020). Sosyo-Kültürel Hareketlerle Küreselleşmenin Türkiye'ye Etkileri. The Journal of Social Science, 4 (8) , 481-496.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1285234>
- Kılıcı, A. (2007). Kızıltepe (Koçhisar) Ulu Cami ve Onarımları, Makalelerle Mardin II Ekonomi - Nüfus Kentsel Yapı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, Yayın No: 8, s. 309-325, İstanbul.
- Öztürk, C. (2009) Kızıltepe İlçesi (Mardin) Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Sezer, Ö. (2021). Türkiye'de Gelişimin Bölgesel Küresel ve Sosyo-Politik Etkisi, Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi, 5 (1), 260-279.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1822907>
- T.C. Kızıltepe Kaymakamlığı. (2021). <http://kiziltepe.gov.tr/tarihcesi-30-12-2009>, E.T. 24.09.2021.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Mardin İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2021). <https://mardin.ktb.gov.tr/TR-56496/kiziltepe-ilcesi.html>, E.T. 02.09.2021.

QADIN VƏ KİŞİ NƏSRİNİN PSIXOLİNGVİSTİK VƏHƏTDƏN MÜQAYİSƏSİ PSYCHOLINGUISTIC COMPARISON OF WOMEN AND MEN'S PROSE

Cəmilli Fəridə Hafiz qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi

Azərbaycan dili(5706.01) ixtisası üzrə

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9695-1497>

Dünyaya gəldiyimiz ilk gündən artıq digərlərindən fərqlənməyə başlayırıq. Ailə, cins, sosial cəmiyyət və bir çox xüsusiyyətlər insanları bir-birindən fərqləndirir. Hal-hazırda cəmiyyətdə gözə çarpan ən böyük fərq-cins fərqi. Cins insanın bioloji, cinsiyyət isə sosial-psixoloji xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Qadın və kişi bioloji cəhətdən nə qədər fərqlidirsə, psixoloji cəhətdən də bir o qədər fərqlidirlər.

Qadınlarda kişilərlə müqayisədə daha zəif zəhin quruluşu müşahidə olunur. Kişilər diqqəti yönəltmək baxımından güclü olduqları halda, həmin diqqəti qoruya bilmək baxımından zəifdirlər. Kişilər danışmaq zamanı qarşı tərəfin sözünü tez-tez kəsdiyələri halda, qadınlar sona qədər dinləməyə üstünlük verirlər.

Qadınlar kişilərə nəzərən diqqətlərini tez-tez yayındıra bilər, eyni anda bir neçə söhbətə fikirlərini verə bilərlər. Kişi düşüncəsi isə dəqiq bir istiqamətə yönəlir. Onlar qadınlardan fərqli olaraq bir söhbətə fokuslanaraq nəticəyə meyl edirlər.

Bu və bunun kimi bir çox fərqləri elmi cəhətdən öyrənmək üçün psixolinqvistika elmi köməkçi rol oynayır. Təbii ki, cins fərqlilikləri psixolinqvistikanın bir hissəsidir. Psixolinqvistika-nitqin yaranma proseslərini, qavranılmasını və formalaşmasını dil sistemi ilə əlaqəli şəkildə öyrənən elmdir.

Qadın və kişi nəsrini psixolinqvistik cəhətdən müqayisə edərkən bəzi detallar meydana çıxır:

Qadınlarda :

-Emosionallıq- hisslərin tərənnümü başa düşülür.

-Çoxsözlülük- qadınlar sinonimlərin sıxlıqla istifadəsinə, uzun-uzadı təsvirlərə meyl etdiklərindən çoxsözlülük daha çox onlar üçün xarakterikdir.

-Boş danışmaq

-Obrazlılıq

-Dinləmə bacarığı- kişilər tez-tez qarşı tərəfin sözünü kəsdiyələri halda, qadınlar sona qədər dinləyirlər.

Bunlardan əlavə, nəsr dilində bu xüsusiyyətlərlə yanaşı meydana gələn bir neçə xüsusiyyətləri də saymaq mümkündür:

-Mətn sintaksis-qadın fikri dağınıq olduğundan əsərlərdə bəzən məntiqilik, xronologiya, bütövlük pozula bilər. Yazıçı hər hansı bir mövzunu təsvir edərkən anidən çox daha keçmiş və ya gələcəyə gedərək fərqli məqamlara toxunur. Kişilər isə nadirən ardıcılığı və məntiqiliyi pozurlar.

-Konsept- Koqnitiv dilçilikdə istifadə olunan konsept anlayışı da əsas diqqət yetirilməli məqamlardan biridir. Məsələn ,“müharibə” mövzusunda diqqət yetirdikdə qadın və kişi

yazıcının konsepti bir-birindən xeyli fərqlənir. Kişi nəsrində “öldürmək”, “dağıtmaq”, “yandırmaq” “vurmaq” və bu kimi sözlərlə qarşılaşırıq. Qadın nəsrində isə “kədər”, “ölüm”, “göz yaşı”, “dərd” və s. bu kimi sözlərdən istifadə olunur.

Açar sözlər: Cinsiyyət, Qadın Dili, Kişi Dili, Psixologiya, Psixolinqvistika, Mətn Sintaksisi, Konsept Anlayışı.

From the first day we are born, we begin to differ from others. Family, gender, social status, and many other characteristics make people different. The biggest difference in society today is gender. Gender has biological and human socio-psychological characteristics. Men and women are as biologically different as they are psychologically different.

Women have a weaker mental structure than men. While men are strong in terms of attention, they are weak in maintaining that attention. While men often interrupt the conversation, women prefer to listen to the end.

Women are more likely than men to be distracted and to have multiple conversations at the same time. Men's thinking is directed in a certain direction. Unlike women, they tend to focus on a conversation and draw conclusions.

Psycholinguistics plays a scientific role in studying these and many other differences scientifically. Of course, gender differences are part of psycholinguistics. Psycholinguistics is a science that studies the processes of formation, perception and formation of speech in connection with the language system.

When comparing women's and men's prose from a psycholinguistic point of view, some details

In women:

- Emotionality- singing of feelings is understood.
- Multiplicity- polygame is more characteristic of women, who tend to use synonyms frequently and use long descriptions.
- Empty talk
- Image
- Listening ability- while men often interrupt the other party, women listen to the end.

In addition, it is possible to enumerate a number of features that appear in the language of prose in addition to these features:

- Because the syntax of the text is fragmented, sometimes logic, chronology, and integrity can be violated in the works. When describing any subject, the writer suddenly touches on different points, going to the past or the future. Men, on the other hand, rarely break the sequence and logic.
- Concept - The concept used in cognitive linguistics is also one of the main points to pay attention to. For example, when it comes to the subject of "war," the concept of a male and female writer is very different. In men's prose, we encounter words such as "kill," "destroy," "burn," "strike," and so on. In women's prose, "sorrow", "death", "tears", "sorrow" and so on. words like this are used.

Keywords: Gender, Female Language, Male Language, Psychology, Psycholinguistics, Text Syntax, Concept.

XÜLASƏ

Məqalədə ilk öncə psixolinqvistika haqqında geniş məlumat verilmişdir. Daha sonra qadın və kişi nəsrindəki psixolinqvistik təhlillərin araşdırılması üçün konkret əsərlərdən misallar göstərilmişdir. Misallar araşdırılaraq ilk öncə qadın nəsrindəki emosionallığa diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda, qadın nəsrindəki obrazlılıq, qadınlardan fərqli olaraq kişi nəsrində özünü bir qanun kimi göstərən ardıcılıq və məntiqilik məsələsinin araşdırılması aparılmışdır. Ən sonda isə qadın və kişi nəsrindəki “konsept” anlayışı müqayisəli şəkildə işlənmişdir.

ABSTRACT

First of all, the article provides detailed information about psycholinguistics. Then, examples from specific works are given to study the psycholinguistic analysis in women's and men's prose. Examples were examined, first of all focusing on the emotionality of women's prose. At the same time, the issue of imagery in women's prose, consistency and logic, which, unlike women, manifests itself as a law in men's prose, was studied. Finally, the concept of "concept" in women's and men's prose has been developed comparatively.

GİRİŞ

Psixologiya elə bir sahədir ki, bir çox elmlərlə birbaşa əlaqəlidir. Elə bir sahə yoxdur ki, orada psixologiya olmasın. Çünki, insanın düşüncəsi, hərəkətləri və danışığı psixologiya elminin əsas predmetlərindəndir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar artdıqca, digər sahələrdəki səmərəliliklər də artıq göstərir. Buna görə demək olur ki, psixologiya hər şeyin başladığı həlledici nöqtədir. B.M.Kedrova görə həm fəlsəfə, həm humanitar, həm də təbiət elmləri arasında aralıq mövqe tutur. [1]

Psixologiyanın çoxşahəli olduğu artıq təsdiqini tapmış bir faktdır. Buradan yola çıxaraq psixologiyanın cinslərarası fərqlərindən danışmaq qeyri-mümkündür.

Kişilərdə qadınlarla müqayisədə daha güclü zəhin quruluşu müşahidə olunur. Onlar diqqəti yönəltmək baxımından güclü olsalar da, o diqqəti qoruymaq baxımından qadınlar qədər uğurlu ola bilmirlər. Kişi diqqəti bir və ya bir neçə hissəyə bölündüyü zaman öz gücünü itirmə özəlliyinə sahibdir. Bu səbəbdən onlar qadınlar kimi fikirlərini bir neçə nöqtəyə verə bilmirlər, daim həyatda bir məqsədə və bir nəticəyə fokuslanırlar. Qadınlar isə bir anda bir çox məqsədə və nəticəyə uğurlu şəkildə fokuslana bilirlər.

Bu və bu kimi bir çox nümunələri göstərmək mümkündür ki, qadın və kişi psixologiyasındakı fərqləri açıq-aydın meydana qoyur. Bioloji və fizioloji fərqləri olan kişi və qadınların psixoloji fərqlərinin də mövcud olması qeyri-adi səslənir.

Bu və bu kimi fərqləri öyrənmək və tədqiq etmək üçün psixolinqvistika elmi mövcuddur.

1.PSIXOLİNGVİSTİKA

Psixolinqvistika- nitqin yaranma, qavranılma və formalaşma prosesini öyrənən elm sahəsidir. [2, s2]

Dil -ictimai kollektivə aid olan hər kəsin danışma təcrübəsi ilə əmanət edilən bir xəzinədir: potensial olaraq hər bir fərdin beynində mövcud olan bir sistemdir və yalnız kütlə içində tam şəkildə var olur. [3]

Nitq- səslərdən, sözlərdən və dilin digər elementlərindən istifadə edərək ünsiyyət qurma vasitəsidir. [4]

Psixologiya- isə psixika haqqında elmi öyrənən sahədir.

Hər 3 anlayışı birləşdirdikdə psixolinqvistika anlayışı meydana gəlir. İnsanın fərqli məqsədlərlə istifadə etdiyi dil psixolinqvistikanın predmetidir. Bu elm ilə dilçilik və psixologiya, kütləvi ünsiyyət, mədəniyyətşünaslıq, milli psixologiya və bunlar kimi bir çox sahəni dərinlikləri ilə öyrənmək sistemləcərək daha da əlçatan hala gəlir.

Son illərdə psixolinqvistikanın öyrənilməsində ən müxtəlif istiqamətlərdən biri postmodern fəlsəfəsinin təsiri altında humanitar elmlərdəki elmi paradigmanın dəyişməsi və bundan irəli gələn gender araşdırmalarının artışı göstərməsidir.

Gender araşdırmalarına ümumi nəzər yetirdikdə bir çox alimlərin gəldikləri nəticə ortaqdır;

-Qadınlar tipik bir mətn qurarkən vəziyyətin meydana gətirdiyi mövzuları və danışanların həyata keçirdikləri hərəkəti mövzuya daxil edirlər.

-Kişilər sıxılıqla psixoloji karlıq göstərməyə meyl edirlər. Mezakirə zamanı mövzuya cavab verməkdən açıq-açıq çəkinirlər.

- Qadınlar yaşadıqları təcrübələrə önəm verir və konkret misallar göstərirlər.

- Müəlliflər qadın dilindən hiperbolizə edilmiş ifadələr və hiss-həyəcanı bildirən “vay”, “of” və bunun kimi nidalardan istifadə edirlər.

-Kişilər idman, ovçuluq, hərbi və peşə sahələrinə, qadınlar isə heyvanlar, təbiət, gündəlik həyata maraq göstərdiklərindən onların lüğətləri də bir-birindən fərqlənir.

Bu və bunun kimi fərqləri gözdən keçirdikdə, görürük ki, hər biri ayrı-ayrılıqda psixologiya ilə sıx bağlıdır. Psixolinqvistika elmi də psixologiya ilə əlaqəli olan hissələri araşdırmış və qadın dilinə xas olan ortaq xüsusiyyətlər meydana gəlmişdir;

-Emosionallıq- qadın dili hər zaman özünəxas emosionallığı ilə seçilir. Burada leksik aspektlərlə yanaşı, qrammatik və intonasiya fərqləri də nəzərdə tutulur.

-Çoxsözlülük- uzun-uzadı təsvirlərə meydl edən qadın dilində sinonimlərin istifadə tezliyi də kişilərə nəzərən daha çox olur. Bu da, çoxsözlülüüyü meydana gətirir.

- Obrazlılıq- qadınlar canlı təsvirləri sevdiklərindən obrazlılıq onların dilinin əsas şərtlərindəndir.

- Dinləmə bacarığı- Kişilər tez-tez qarşı tərəfin sözünü kəsdiyi halda, qadınlar sona qədər dinləmə bacarığına sahibdirlər.

2.QADIN NƏSRİNDƏ EMOSİONALLIQ

Kişi nəsrini donuq olduğu halda, qadın nəsrini hiss-həyəcan, ekspressivliyi ilə ondan fərqlənir. Əslində, nəzərə çarpan linqvistik fərqlərin bir çoxunun kökü qadın psixologiyasının emosional olmasıdır. Bunu misallarla da göstərmək üçün Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənim” əsərindən bir neçə hissəyə nəzər yetirək:

-Vay,vay, bağışlayın, lap yadımnan çıxmışdı, Bəzzazbazarda daim dükanı olmasa da, bir nəfərin işi, həyatı bütünlüklə buraya bağlıdır: bu suçu- Sərçə bağıdır ki, evlərə su daşıyır və dükan sahiblərinin afta-fəhənglərinə gərək olan miqdarda bulq suyu gətirir.[5, s.17]

- Ah, kaş ki, şair olaydım, ona bir qəzəl yazıb göndərəydim. Amma, hayıf ki, nə qədər çalışırsam, bircə söz də qoşa bilmirəm.[5, s.28]

- Bu onun Mahmud ağa məclisində gördüyü qaraçı qızlarının təsviri idi..."ilahi, sən ona nə böyük istedad vermişən, bir işə bax...Gör bu qızları necə də oxşadıb, elə bil lap özləridir, bir almadır yarı bölünüb...Hələ Sona...elə bil belinə vurduğu əllərini indicə yuxarı qaldıracaq, göyərçin kimi qanad çalacaq...Ecazına şükür, Xudaya!"[5, s.32]

Hər 3 nümunədə qadın psixologiyası, dili və yaradıcılığı üçün əsas xüsusiyyət olan emosionallıq gözə çarpır.

3.QADIN VƏ KİŞİ NƏSRİNDƏ MƏNTİQİLİK VƏ ARDICILLIQ

Qadın və kişi nəsrində gözə çarpan əsas fərqlərdən biri də ardıcılıq və məntiqilikdir. Təbii ki, kişi nəsrində bu şərtlər daha çox qorunur. Qadın nəsrində pozulmalar baş verir. Lakin pozulmalar dedikdə, bunlar mənanı və nəsrin standartlarını aşağı çəkmir. Ə.Cəfərzadənin "Bakı-1501" əsərinə diqqət yetirdikdə, görürük ki, bəzən məntiqilik və ardıcılıqlar çox bariz şəkildə pozulur. Tamam fərqli bir hadisəni nəql edərkən, bir anda Xəzərin gözəlliyini xatırlayır və onu romantik dillə "Xəzərim, ümid dənizim mənim" deyir. Ardınca isə "Zənbil içində keçən bir gün" hissəsinə keçid alır və İşçayılın uşaqlığı ilə bağlı bu hissəni qələmə alır.

"Bakı-1501" əsəri ilə eyni janrda qələmə alınan F.Kərimzadənin "Çaldıran döyüşü" və "Xudafərin körpüsü" əsərlərində isə xronologiya və məntiqilik qadın müəllifin nəsrinə müqayisədə daha çox qorunur. Bu, qadın yazıcının əsərinin dil baxımından zəif olduğu mənasına gəlmir. Təbii ki, Ə.Cəfərzadə ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrini qələmə alan yazıçı kimi yaddaşlarda həkk olunmuşdur. Sadəcə olaraq, qadın emosionallığının əsərdəki affektləri bu şəkildə özünü biruzə vermişdir.

Bu hissə, son illər dilçilikdə yerini tapmış mətn sintaksisi ilə oxşarlıq, hətta eynilik təşkil edir. İ.Vəfaya görə, mətnin psixolinqvistik təbiətə malik olması onun ötürdüyü informasiyanın məntiqi-semantik bütövlüyü və tamlığı ilə şərtlənir. Mətnin bu cür bütövlüyü müəyyən bir obyekt barədə insan təxəyyülündə əmələ gələn xüsusi bir psixolinqvistik fenomendir. Nitq məhsulunun məntiqi-semantik bütövlüyü danışanın əqli ilə dediklərinin birbaşa və yaxud dolay yolla üst-üstə düşməsi kimi dərk edilməlidir. [7]

Q.Kazımov isə mətnlərdən danışarkən onu iki hissəyə: makro və mikro mətnlərə ayırır. Ona görə makromətnlər- məqsədi, mənası, kompozisiyası, strukturu, kommunikativ və qrammatik bütövlüyü olan cümlələr, abzas birliyi və geniş mətnlərdir. Mikromətnlər dedikdə isə təhlil və tətqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlə başa düşülür. [8]

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, sözügedən əsərlərdə makromətnlərdən danışarkən onlar arasındakı məntiq, ardıcılıq və məna bütövlüyünə riayət olunması əsas şərtidir. Ə.Cəfərzadənin tarixi-romanını bu baxımdan təhlil edərkən bu şərtlərin riayət olunmadığını demək düz fikir olmazdı. Çünki, bu şərtlərə riayət olunmadığı halda, əsər oxunar əsər belə olmazdı. Sadəcə olaraq, müqayisəli şəkildə təhlil edildikdə qadın yazıcının emosionallığın ön plana çıxması səbəbilə bəzən az-az da olsa bu şərtlər pozulmuşdur. Şəxsi fikrimə görə, bu pozulmalar əsəri daha çox emosionallaşdırmış və onu daha oxunaq hala gətirmişdir. Hekayələrin bitmədən yarıda kəsilməsi əsərə olan marağı daha da artırmağa xidmət etmişdir. Eyni zamanda, kişi əsərindəki bir-birinin ardınca verilən xronologiyanın yaratdığı yoruculuqdan qaçınılmışdır.

4.PSIXOLINQVISTIKA VƏ KONSEPT ANLAYIŞI

Əsərlərin psixolinqvistik təhlili zamanqarşımıza çıxan digər dilçilik elminə xas anlayışlardan biri də konsept anlayışıdır. Bu anlayış koqnitiv dilçiliyə aiddir. Koqnitiv dilçilikdə dil və

təfəkkür əsas götürülür. Konsept termini ilk dəfə K.Anselm tərəfindən işlənilmişdir və latın dilindən cümlə, kod, hüquqi aktların imzalanması, əlaqə və s. deməkdir.

S.Şükürlüyə görə, bu anlayış məntiq və təfəkkürlə bağlıdır. [9, s. 126]S.A.Askaldovun qələmə aldığı “Konsept və söz” məqaləsində bu anlayışa fərqli bir yanaşma gətirmişdir olsa da, o da bu anlayışın ənənəvi işlədilməsini elmi məntiqə bağlayırdı. O, “konsept” terminini fikir forması ilə eyniləşdirir və anlayışın ənənəvi işlədilməsini elmi məntiqə bağlayırdı. [10, s.267-279]

Konseptlər dedikdə qrup – cins və yaş nəzərdə tutulur və həmçinin, fərdi ola bilər. Yəni bir söz insanların qrupundan və fərdlərdən asılı olaraq fərqli anlaşıla bilər. Məsələn, “Dava”, “Müharibə” sözlərini qadın və kişi eyni şəkildə anlamır. Onlar eyni hadisəyə fərqli yanaşır və onu fərqli qavrayırlar.

Bunu nəsr əsərlərində də müqayisə etmək üçün Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” əsərindəki müharibə səhnəsini Ə.Nicatın “Qızılbaşlar” əsərindəki müharibə səhnəsi ilə qarşılaşdıraraq ortaya çıxarmaq mümkündür. Hər iki əsərdə eyni müharibə təsvir olunur.

-“Bakı-1501” əsərində qadın yazıçının müharibə təsviri - qəhər, qəlbi kövrəlmişdi, qorxunc, göz yaşları, inilti, göz-gözü görmür, cənazə, qışqırtı, yazıq, meyit və s.

-“Qızılbaşlar” əsərində kişi yazıçının müharibə təsviri-qəzəb, qılınclar havada göz qamaşdırır, nərə çəkmək, öldürülmüş atlar, qanla dolu çuxurlar, enli-sivri qılınc, qılınc-qalxan cingiltisi, yaralının ağzından qanın fəvvarə vurması və s.

Qadın üçün dəhşətli, qorxulu olan müharibə səhnəsi kişi üçün intiqam mənasını kəsb edir. İfadələrdən də göründüyü kimi qadın və kişi müharibəni fərqli şəkildə anlayırlar. Bunun da fərqli anlaşılması və səbəbləri məhz konseptin araşdırma dairəsinə daxildir.

5.QADIN NƏSRİNDƏ OBRAZLILIQ

Ə.Cəfərzadə əsərlərində tarixilik nə qədər ön plana çəkilsə də, bu kişi müəlliflərin tarixi əsərlərindən qat-qat fərqlənir. Onlardan biri də qadın nəsrindəki obrazlılıqdır. Qadınlar təsvirlər zamanı obrazlılığa çox üstünlük verirlər. Obrazlılıq onlar üçün əsərin bəzəyidir. Təbii ki, kişi yazıçılar da əsəri qələmə alarkən obrazlılığı ön plana çəkməlidirlər. Lakin qadınlarda bu kişilərə nəzərən daha ön plana keçir. Məsələn, M.Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsərindən nümunəyə diqqət yetirək:

- XIX əsrin axırında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin məsləhətilə neft daşıyan gəmilərin sahibləri birləşib şirkət yaratdılar. Tağıyevin özünün də ticarət, yük və sərnişin gəmiləri var.

1900-1902- ci illərdə Mərkəzi Rusiyada quraqlıq üzündən aclıq düşür, minlərlə ac-yalavac Bakıya axışır: işsizlər ordusu yaranır, cinayət, macəraçılıq həddini aşır, hökumət orqanları 15000 ac sərkərdanı zorla gəmiyə doldurub geri qaytarır.[12, s.18]

Kişi nəsrindən olan bu nümunədə sanki tarix dərsliyi üçün elmi üslubda yazılmış kitab təəssüratı bağışlayır.Bu da kişilərin daha məntiqli və lakonik olmasından irəli gəlir.

NƏTİCƏ

Ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, kişi və qadın nəsrini bir birindən ayıran bir çox xüsusiyyətlər psixoloji faktorlardan meydana gəlir. Psixoloji affektlərdən meydana gələn dil fərqlilikləri də psixolinqvistika elminin bir sahəsi olaraq son illərdə daha çox araşdırılır və öyrənilir. Qadın və kişi nəsrindəki psixolinqvistik fərqlər dedikdə emosionallıq, obrazlılıq, mətn sintaksisi, konsept anlayışı ilk olaraq gözə çarpır. Düşünürəm ki, qadın dilində meydana

çıxan əsas xüsusiyyətlərin başlanğıc nöqtəsində qadın emosionallığı durur. Bu da, təbii ki, psixoloji faktor kimi psixolinqvistika sahəsində öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kedrov B.M. On the question of the psychology of scientific creativity, Taylor Francis Online volume 5 issue2, 2014, pp 18-37
2. <https://pnu.edu.ru/media/filer/2012/10/01/21.pdf>
3. <http://slovar.lib.ru/dictionary/yazykrech.htm>
4. <http://www.psychologos.ru/articles/view/rech>
5. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı, ŞƏRQ-QƏRB, 2006
6. Cəfərzadə Ə. Bakı-1501. Bakı, Qanun, 2005
7. Vəfa İ. Azərbaycan dilində mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü. Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Az.elm.dok...dis.avtoref.Bakı,2003, 29s
8. <https://web.archive.org/web/20131105034119/http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/97.htm>
9. S.Şükürlü “Konsept” məfhumu və müxtəlif yanaşmalar İPƏK YOLU, №.4, 2019, səh.126-131
10. Аскольдов С.А Концептислово. Русская словесность, М.: Academia, 1997, с.267-279
11. Nəcat Ə. Qızılbaşlar. Bakı, Qanun, 2013
12. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, Dövlət, 1987

UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE OKULLARDA YAŞANAN ÖĞRETMEN-YÖNETİCİ ÇATIŞMALARININ ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNE GÖRE İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF TEACHER-ADMINISTRATOR CONFLICTS IN SCHOOLS IN THE PROCESS OF DISTANCE EDUCATION ACCORDING TO TEACHER OPINIONS

Doç. Dr. Osman Ferda BEYTEKİN

Ege Üniversitesi, Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Anabilim Dalı

ORCID NO: 0000-0003-3934-0814

Bahar YAZICI

Milli Eğitim Bakanlığı

ORCID NO: 0000-0001-6515-5618

ÖZET

Uzaktan eğitim süreci okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin karşılaştığı yeni bir durum olmasından ve bu yeni duruma hızlı bir biçimde uyum sağlama gerekliliğinden dolayı aralarında çatışmalara neden olmuştur. Bu araştırmanın amacı uzaktan eğitim sürecinde okullarda yaşanan öğretmen-yönetici çatışmalarını öğretmen görüşlerine incelenmektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada, “Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolü nasıldır?”, “Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin okul yöneticileri ile yaşadıkları çatışmalar nelerdir?”, “Uzaktan eğitim sürecinde öğretmen ile yönetici çatışmaları öğretim sürecini nasıl etkilemektedir?”, “Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan bu çatışmalara çözüm önerileri nelerdir?” sorularına cevap aranmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, ölçüt örnekleme yöntemi ile seçilen, 2020-2021 eğitim öğretim yılı içerisinde Manisa ilinde uzaktan eğitim uygulayan 12 ortaokul öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Toplanan veriler içerik analizi yöntemi ile yorumlanarak katılımcılardan alınan birebir alıntılarla desteklenmiştir. Araştırma bulgularına göre; okul yöneticisinin uzaktan eğitim sürecinde planlamacı, denetleyici ve bilgilendirici olarak rollerine sahip olduğu belirlenmiştir. Uzaktan eğitim sürecinde iletişimsizlik, empati kuramama, yanlış yönetim tarzı, sürece uyum sağlayamama gibi sebeplerden kaynaklı çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmaların öğretim sürecine yansması ise motivasyonsuzluk, yorgunluk ve verimsizlik şeklinde olmuştur. Bu süreçte yaşanan çatışmalara öğretmenlerin çözüm önerileri arasında okul yöneticilerinin etkili iletişim kurmaları, dijital çağ becerilerini geliştirmeleri, işbirliğini arttırmaları ve etkili örgütlenme becerilerini geliştirmeleri bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Uzaktan eğitim, çatışma, okul yöneticisi, öğretmen

ABSTRACT

The distance education process has caused conflicts between school administrators and teachers due to the fact that it is a new situation and the need to adapt to this new situation quickly. The aim of this study is to examine the teacher-administrator conflicts experienced in schools in the distance learning process according to the opinions of teachers. In line with this purpose, the research have been sought answers to these questions; “What is the role of school administrators in the distance learning process?”, “What are the conflicts that teachers

have with school administrators in the process of distance learning?”, “How do conflicts between teacher and administrator affect the teaching process in the distance learning process?”, “What are the proposals to resolve these conflicts in the distance learning process?”. The working group of the study consists of 12 secondary school teachers who applied distance education in Manisa province during the 2020-2021 academic year, selected by the criterion sampling method. In the research, phenomenological method was used as one of the qualitative research design. A semi-structured interview form was used in the data collection process. The collected data were interpreted using the content analysis method and supported by one-to-one quotations from the participants. According to the research findings; it has been determined that the school administrator has roles as a planner, supervisor and informer in the distance education process. The findings revealed that conflicts have arisen due to reasons such as lack of communication, lack of empathy, wrong management style, and inability to adapt to the process in the distance education process. The reflection of these conflicts in the teaching process was in the form of lack of motivation, fatigue and inefficiency. Teachers' suggestions for solutions to the conflicts experienced in this process include effective communication by school administrators, improving their digital age skills, increasing cooperation and developing effective organizational skills.

Keywords: Distance education, conflict, school administrator, teacher

GİRİŞ

Uzaktan eğitim öğrenci, öğretmen ve ders materyalleri arasındaki yetersizlikleri yok etmeye çalışan ve eldeki kaynakları faydacı bir yaklaşımla kullanan disiplinler arası bir alandır (Bozkurt, 2017). Uşun (2006), uzaktan eğitimi öğrenci ve öğretmenin aynı mekânda olmadığı zaman kısıtlamasının ortadan kalktığı eğitim türü olarak tanımlar.

Keegan (1980)' e göre uzaktan eğitimin özellikleri aşağıdadır;

- Uzaktan eğitimde öğrenci ve öğretmen aynı mekânda değildir ve bu da uzaktan eğitimin yüz yüze eğitimden farkını oluşturur.
- Uzaktan eğitim kurumlar aracılığıyla yapılır, bu yüzden uzaktan eğitim sadece bireysel çalışma olarak değerlendirilemez.
- Uzaktan eğitimde öğretmen ve öğrenciyi buluşturmak ve eğitsel materyalleri iletmek amacıyla teknik araçlar kullanılır.
- Uzaktan eğitimde çift taraflı iletişim vardır, bu sayede öğrenci iletişimden faydalanabilir ve iletişimi başlatabilir (Karataş ve Çakmak, 2020).

Eğitim örgütlerinde yüz yüze eğitimde bazı sorunlar ortaya çıkabileceği gibi, günümüzde daha yaygın olan uzaktan eğitimde de uyumsuzluklar ve iletişim sorunları meydana gelebilir.

Ortak bir amaç gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelen insan topluluğuna örgüt adı verilir (Koçel, 2005). Örgütü oluşturan bireyler arasında her zaman uyum sağlanamayabilir. Yönetim tarzına bağlı olmaksızın örgütlerde bazı sorunlar yaşanabilir. Yönetim bilimcilerin ve örgüt bilimcilerin ortak düşüncesine göre örgütlerde, genelde örgütün yapısından ve işleyişinden dolayı sorunlar ortaya çıkar. Örgütlerde meydana gelen sorunlardan biri de çatışmadır (Toprakçı, 2017).

Rahim (2001), çatışmanın tek bir tanımının yapılamayacağını ifade eder. Bunun sebebi çeşitli disiplinlerden araştırmacıların çatışma konusuna olan ilgisidir. Çatışma insanların içinde bulunduğu sosyal ortamlarda istenmeyen durumlarla karşılaşması halinde yaptığı davranış, vardığı duygusal yapıdır. Erdoğan (1996), çatışmayı etkileşim ve iletişim içerisindeki kişilerin

anlaşmazlık ya da uyumsuzluk yaşaması sonucunda ortaya çıkan bir durum olarak tanımlar. Çatışma kişiler veya gruplar arasında çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen anlaşmazlık durumu olarak tanımlanabilir. Bu açıdan incelendiğinde, çatışma insanın var olduğu her ortamda ortaya çıkabilen bir durumdur (Kılınç, 1996; Bayar, 2015). Çatışma korkutucu bir olgu olarak tanımlanır ve beynimizde kötü anlamlar çağırıştırır. Çatışma kavramı, genellikle savaş, mücadele, tartışma gibi negatif anlamlar taşımaktadır. Bunlar genelde olumlu olmayan durumlar, problemler, düşmanlıklar olarak adlandırılabilir. Çatışma kesinlikle kaçınılabilecek bir durum değildir. Toplumların fikirlerinde ve inanış biçimlerinde farklılaşma olduğu süre boyunca da yok olmayacaktır (Karip, 2020; Sarpkaya, 2002).

Günümüz toplumlarında gündelik yaşamın bir parçasını da çatışma oluşturur. İnsanoğlunun bulunduğu her ortamda çatışma yaşanabilir. Bundan dolayı günümüzde çalışma ortamlarında kazanç sağlamaya çalışan veya çalışmayan topluluklar ve örgütlerde çatışma yaşanmaktadır. Çatışmaların meydana gelme nedenleri olarak fikir uyuşmazlıkları, işletmelerin seçtiği kurallar sebebiyle oluşan uyuşmazlıklar ve sıkı uygulamalar vardır (Kapıcı, 2015). Çalışanı, girdisi ve çıktısı birey olan eğitim örgütleri, ürettiği hizmette de bireyleri kullanan örgütlerdir (Şişman, 1994). Eğitim kurumu olan okullar da bir örgüt olduğu için çatışma yaşanması kaçınılmazdır (Toprakçı, 2017).

Çatışma geçmişte olumsuz bir durum olarak düşünülürken günümüzde ise örgütler için faydalı ve yaratıcı fikirlerin oluşturulmasında etkili bir araç olarak düşünülmektedir (Karip, 1999). Eren (2009)'a göre çatışmanın ortaya çıkaracağı olumlu sonuçlar aşağıdadır;

- Çatışma yaşayan bireyler haklı olduğunu kanıtlamak için tüm becerilerini gösterirler. Bu sayede, orijinal ve yeni fikirler ortaya çıkabilir. Bu durum örgütlere fayda sağlar.
- Çatışma örgütlerdeki olası bireysel ve örgütsel problemlerin açığa çıkmasını sağlar böylelikle problemler büyümeden çözülebilir.
- Çatışma yaşandığında örgütlerdeki bireyler sorunların çözümü için fikir belirtir ve bu da bireylerin kendi bilgi, kabiliyet ve yetilerini anlamalarını sağlar.

Çatışmalar örgütlerde olumsuz durumlar da meydana getirebilir. Rahim (2001)'e göre meydana gelebilecek durumlar aşağıdadır;

- Stres, tükenmişlik ve memnuniyetsizlik yaşanabilir.
- Bireyler ve gruplar arasındaki iletişim azalabilir.
- Güvensizlik oluşabilir.
- Kuşku dolu bir ortam oluşabilir.
- Kişiler arası ilişkiler bozulabilir.
- Çalışma verimi düşebilir.
- Değişime karşı direnç artabilir.
- Örgüte olan bağlılık azalabilir.

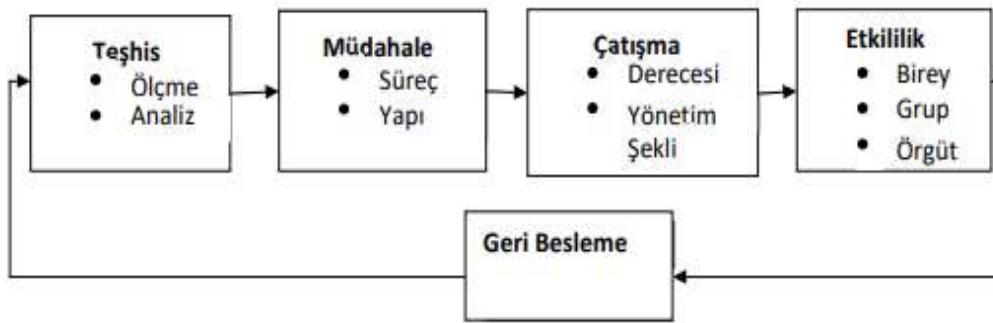
Çatışma olumlu olmayan çağrışımlar yapmasına rağmen doğru bir şekilde yönetilirse hedefler doğrultusunda kullanılabilir (Demirtaş ve Güneş, 2002). Çatışmayı başarılı bir şekilde yönetmek, çatışmanın yarattığı krizleri fırsata çevirmek, kaçınılmaz olan çatışma ile başa çıkmanın en başarılı yolu olacaktır (Sarpkaya, 2002). Örgütlerde çatışmanın verimli bir şekilde yönetilmesi; çatışmaların olumsuz yönlerini azaltırken olumlu yönlerini artıran, örgütteki çatışmayı en uygun seviyede durdurabilen ve çatışmalarda kazanma-kazanma çözüm yöntemini içeren işlemlerin tümü olarak açıklanabilir (Akkirman, 1998). Çatışma

yönetimi ifadesinin anlamı, çatışma çözümü ifadesinin anlamından çok daha geniştir. Çatışma çözümü meydana gelen çatışmanın durdurulması anlamına gelirken, çatışmanın yönetilmesi ise hem çatışmanın durdurulması, hem de çözüm bulunmasıyla birlikte negatif etmenlerin pozitif çevrilmesi anlamına gelir (Şendur, 2006).

Rahim (2001)'e göre çatışma yönetimi süreci; çatışmanın açıklanması ile başlar, ardından çatışmaya müdahale etme aşaması gerçekleşir ve en son olarak etkililik aşaması ile son bulur.

Şekil 1.

Çatışma yönetim süreci

(Rahim, 2001).

Okullarda yaşanabilecek çatışmaların çözümünde okul müdürü, müdür yardımcısı, personel, öğrenci ve velilerinin birlikte hareket etmesi çok önemlidir. Çatışmalar çözülebilirse kaliteli bir eğitim sistemi yaratılabilir. Toplumların kalkınması için kaliteli bir eğitim sistemi oluşturulmalıdır. Bu sebeple eğitim örgütlerinde meydana gelen çatışma kaynaklı sorunları çözmek için daha fazla çaba harcanması gerekir (Kapıcı, 2015).

Bu araştırmanın amacı uzaktan eğitim sürecinde okullarda yaşanan öğretmen- yönetici çatışmalarını öğretmen görüşlerine göre incelemektir. Alanyazında eğitim örgütlerinde yaşanan çatışmalar ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Arslantaş ve Özkan (2012), çalışmalarında ilköğretim okullarında çalışan okul müdürlerinin, okullarında ortaya çıkan çatışma durumlarında çatışma yönetim stillerinden hangilerini ne sıklıkta kullandıklarını öğretmen görüşlerine göre değerlendirmişlerdir. Nural, Ada ve Çolak (2012), çalışmalarında öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin kullandıkları çatışma yönetimi yöntemlerini incelemişlerdir. Kapıcı (2015), tezinde ilköğretim öğretmenlerinin çatışma düzeylerini, okullarında yaşadıkları çatışmalarının sebeplerini ve çözüm önerilerini araştırmıştır. Ancak uzaktan eğitim sürecinde okullarda yaşanan öğretmen- yönetici çatışmalarını inceleyen sınırlı sayıda çalışma söz konusudur. Güngör ve Yılmaz (2021), çalışmalarında okul yöneticilerinin uzaktan eğitim döneminde kullandıkları çatışma stratejilerini ve yöntemlerini incelemişlerdir. Alanyazında bu konu ile alakalı sınırlı çalışma olduğundan araştırmanın yapılması önem taşımaktadır. Araştırmanın problem cümlesi “Öğretmen görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolü, okullarda yaşanan öğretmen-yönetici çatışmaları, çatışmaların öğretim sürecini etkilemesi ve çözüm önerileri nasıldır?” şeklinde ifade edilmiştir. Buna ilişkin çalışma soruları aşağıdaki gibidir;

- 1.Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolü nasıldır?
- 2.Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin okul yöneticileri ile yaşadıkları çatışmalar nelerdir?
- 3.Uzaktan eğitim sürecinde öğretmen ile yönetici çatışmaları öğretim sürecini nasıl etkilemektedir?

4.Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan bu çatışmalara ilişkin çözüm önerileri nelerdir?

YÖNTEM

Uzaktan eğitim sürecinde okullarda yaşanan öğretmen- yönetici çatışmaları öğretmenlerin görüşlerine göre incelenmek istendiğinden nitel durum çalışması tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Araştırma nitel araştırma türlerinden fenomenolojik desen olarak tasarlanmıştır. Fenomenolojik desen, bireylerin kendi görüşlerine göre algı ve deneyimlerini ön plana çıkarmayı amaçlayan bir nitel araştırma desendir (Ersoy, 2016). Bu desende çalışma grubuna dâhil olan katılımcıların doğrudan deneyimlere sahip olması önemli olarak görülmektedir (Patton, 2014). Bu çalışmada uzaktan eğitim sürecinde öğretmen-yönetici arasında yaşanan çatışmaları ve çatışmaların temel nedenlerini, süreci birebir deneyimleyen öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda incelemek amaçlandığından fenomenolojik desen kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Amaçlı örnekleme zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına imkân verir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu araştırmanın katılımcıları, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Ölçüt olarak 2020-2021 eğitim öğretim yılı içerisinde Manisa ilinde en az iki dönem uzaktan eğitim yapma koşuluyla 12 ortaokul öğretmeni çalışma grubu olarak belirlenmiştir. Çalışmaya katılan öğretmenlerin kimlikleri ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiş olup katılımcılar K1, K2, K3.....K12 şeklinde kodlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Görüşme, insanların bakış açılarını, kişiye özgü deneyimlerini, duygularını, değerlerini ortaya koymada kullanılan oldukça güçlü bir metottur. Görüşme sürecinin, gözlem ve yazılı dokümanlardan elde edilen verilerle de bütünleştirilerek desteklenmesi yapılan araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttıracak belirtilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak veriler toplanmıştır. Görüşme formu hazırlanırken öncelikle araştırmacının çevresindeki öğretmenler ile yaşanan süreç dikkate alınarak ön görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme soruları hazırlandıktan sonra uzman görüşü alınmıştır. Uzmanlardan gelen dönütler doğrultusunda sorular yeniden düzenlenmiştir.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme formlarından elde edilen verilerin çözümlemesinde içerik analizi kullanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek (2011)'e göre içerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde organize edilmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir. Nitel araştırma yönteminde, veriler dört adımda analiz edilir: İlk olarak verilerin kodlanması, daha sonra temaların bulunması, sonrasında kodların ve temaların düzenlenmesi ve en son olarak bulguların tanımlanması ve yorumlanmasıdır. Bu çalışmada veri analizinin ilk aşamasında veriler çoklu olarak okunmuş, okuma işlemi tamamlandıktan sonra her katılımcının cevabı için kodlar belirlenmiştir. Kod ve kategori belirleme aşamasından sonra temalara ulaşılmıştır. Temaların belirlenmesi aşamasından sonra ise bulguları açıklamada ilgili alıntılar eklenmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmada, uzman incelemesi ve katılımcı teyidi yoluyla iç geçerlik, araştırma süreci ve bu süreçte yapılan işlemlerin ayrıntılı bir şekilde betimlenmesi ile dış geçerlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin analizi ve bulguların nasıl düzenlendiği ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır. Araştırmanın iç güvenirliliğini sağlamak için katılımcılardan elde edilen görüşler yorum yapılmadan doğrudan aktarılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde verilerin analizi temelinde ortaya çıkan bulgulara yer verilmiştir.

1.Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolüne ilişkin bulgular

Öğretmenlere “Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticinizin rolü nasıldır?” sorusu sorulmuştur. Bu soruya ilişkin verilen cevaplar neticesinde elde edilen temalar ve alt temalar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1

Öğretmen görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolleri

Tema	Alt Tema	Kodlar	F
Uzaktan eğitim	Planlama	Ders programı yapmak	7
sürecinde okul yöneticisinin rolü	Denetim	Ders kontrolü, eba kontrolü	5
	Bilgilendirme	Bakanlık yazılarını iletme	3
	Pasif	Arka planda olma	3

Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticisinin rolü teması planlama, denetim, bilgilendirme ve pasif olmak üzere 4 alt temada toplanmıştır. Her bir alt temaya ilişkin kodlar sırasıyla belirtilmiştir. Bu doğrultuda öğretmenlerin planlama alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Okul yöneticisi planlamacı ve kontrolör olarak görev yapıyor. Ders programlarının planlaması ve sınıf defterlerinin kontrol edilmesi şu anki görevleri.” (K4).

“Süreci planlayan, değişikliklere göre düzenlemeler yapan ve bizlere ilgili bilgileri ve kuralları anlatan bir idarecimiz var.” (K5).

“Okul yöneticimiz ders programlamasında rol almıştır.” (K6).

“Süreci planlayan, değişikliklere göre düzenlemeler yapan ve bizlere ilgili bilgileri ve kuralları anlatan bir idarecimiz var.”(K11).

“Bu süreçte okul yöneticisinin yalnızca ders programlarının belirlenmesinde rolü olmuştur. Onun dışında okul yöneticisi birebir olarak uzaktan eğitim sürecinde rolü yoktur.” (K12).

Denetim alt temasına yönelik öğretmen görüşlerinden birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Biraz rehber olmaya çalışan ama kontrolcülüğü de bırakmayan kişidir.” (K3).

“Okul yöneticisi canlı dersleri denetleyen kişidir.” (K6).

“Hırslı, Eba puan sıralamasında ön sıralarda olmamızı isteyen ve sürekli Eba puanımızı kontrol eden bir rol üstlendi.” (K7).

“Okul yöneticimiz öğretmenlerden uzaktan eğitim yaptığına dair fotoğraf, belge, video gibi evrak istemiştir.” (K12).

Bilgilendirme alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Bu süreçte idarecilerimiz sürekli olarak üst makamlardan gelen her türlü yazıyı direkt olarak gruplarda paylaştılar.” (K1).

“Okul yöneticimizin uzaktan eğitim sürecinde en çok üstlendiği rol Milli Eğitim Bakanının yaptığı açıklamaları İl Milli Eğitim Müdürlüğü aracılığı ile bize iletmektir” (K2).

“Uzaktan eğitim sürecinde idarecilerin çok aktif bir rol üstlendiklerini düşünmüyorum. Özellikle ders tanımlamayı öğretmenler yapmaya başladıktan sonra sadece resmi yazı paylaşımı yapıp bizi bilgilendiren kişiler haline geldiler.” (K8).

Pasif alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Öğrenciler aktif olarak okulda olmadıkları için okul yöneticileri bu süreçte çok fazla sorumluluk almamışlardır, genelde pasif kaldılar. Okul yöneticilerinin okulların açıldığı ilk andan itibaren düzenli olarak belirli günlerde derslere giriş yapmaları gerekirdi. Dönem başında ilk 3 hafta derslere katılım sağlamayan öğrenciler tespit edilip velilerine bilgi verilmeliydi, gerektiğinde de okula çağırılmalıydı.” (K1).

“Okul yöneticimizin uzaktan eğitim sürecinin dışında olduğunu ve bu süreçte aktif rol almadığını düşünüyorum, aktif olma rolü öğretmenlerdeydi, okul idarecileri ise hep arka plandaydı.” (K9).

Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticisinin rolü temasının en fazla tekrar eden alt teması planlama şeklindedir.

2.UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE ÖĞRETMENLERİN OKUL YÖNETİCİLERİ İLE YAŞADIKLARI ÇATIŞMALARA İLİŞKİN BULGULAR

Öğretmenlere “Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticiniz ile yaşadığınız çatışmalar nelerdir?” sorusu sorulmuştur. Bu soruya ilişkin verilen cevaplar neticesinde elde edilen temalar ve alt temalar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2

Öğretmen görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin okul yöneticileri ile yaşadıkları çatışmalar

Tema	Alt Tema	Kodlar	F
Uzaktan eğitim	İletişimsizlik	İletişim yetersizliği, yanlış anlama	6
sürecinde yaşanan öğretmen- Yönetici çatışmaları	Empati Kurmama	Hoşgörü eksikliği	5
	Yönetim tarzı	Prosedür dayatma, ders denetleme, ekstra görev yükleme, yönlendirememe	4
	Süreçe uyum sağlayamama	Eksik bilgi aktarımı, yetersiz yönlendirme, yanlış planlama	4

Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticisi ve öğretmen çatışmaları teması iletişimsizlik, empati kuramama, yönetim tarzı, sürece uyum sağlayamama olmak üzere 4 alt temada toplanmıştır. Her bir alt temaya ilişkin kodlar sırasıyla belirtilmiştir. Bu doğrultuda iletişimsizlik alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Sürecin en başlarında öğretmenleri sadece ders verme aracı olarak kullandılar. Sağlığınız nasıl, aileniz, anne babanız nasıl diye sorulmadı. Psikolojiniz nasıl, ne durumda diye sorulmadı. Kaygılar, korkular var mı diye soran olmadı. Pandemi koşullarında öğrencilerin bütün sorumlulukları öğretmenlere yüklendi. Anne ve babaların sorumlulukları bile öğretmenlere yüklendi.” (K1).

“İletişim sorunları, yanlış anlamalar oldu. Belirsizliğin getirdiği sıkıntılar çok yordu, ders işlendiğine dair video ve fotoğraf istenmesi, zümreler arası rekabetçi ortam yaratılması problemler oluşmasına sebep oldu...” (K3).

“Bu süreçte okul yöneticilerinin bizlere herhangi bir desteği veya katkısı olmamıştır. Uzaktan eğitim sürecinde derse katılamayan öğrenciler sebebi ne olursa olsun, derslerden geri kalmıştır. İdareye bu tarz sorunları belirttiğim halde bu sorunlar çözülmemiş ve ilgilenilmemiştir. Bu süreçte sürekli öğretmenlere bir şeyler yapması gerektiği söylenip tüm yükü biz öğretmenlere atmışlardır. Ayrıca devamsızlık yapan öğrencileri idareye belirtmeme rağmen herhangi bir geri dönüş olmamıştır. Açıkçası pandemi sürecinde düzgün bir iletişim kurulamadı...” (K12).

Empati kuramama alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Günün değişik saatlerinde, sabah akşam ayrımı yapılmadan bize sormadan ders tanımladılar, ayrıca ders birleştirmesi de bizlere sorulmadan yapıldı. Biraz daha hoşgörülü yaklaşılabilirdi ve bizim durumumuz düşünülebilirdi.” (K2).

“Öğrenci ve velilerle whatsapp grupları üzerinden iletişim kurmaya zorlanıyoruz. Aslında buna mecbur bırakıyoruz, öğretmenler için tam bir esnek çalışma modeline geçişin eşiğinde olduğumuzu düşünüyorum. Gece ve gündüz her saat kişisel cep telefonlarımıza mesajlar geliyor.” (K4.)

“Canlı derse velilerin dâhil olması tedirgin edici. Acaba hata yapar ve şikâyet edilir miyim düşüncesi hâkim oluyor. Bu konuda idare ile karşı karşıya gelmek ve canlı derste sınıf mahremiyetinin olmaması gerginlik oluşturuyor. İdarecimiz bu konuda bize karşı empati kuramıyor.” (K7).

“Kesin bilgi akışı olmadı, bilgiler ve haberler sürekli değişti, fakat bizim değişen her şeye hemen ayak uydurmamız istendi, kimse kendini bizim yerimize koymadı...” (K11).

Yönetim tarzı alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Okullar kapalı olduğu için idarecilerin öğrenci ve öğretmenler üzerindeki kontrolleri kayboldu. Çoğunun da teknoloji ile arasının kötü olmasından kaynaklı olarak öğrenci ve öğretmen sorunları ile branşım gereği ben uğraşmak zorunda kaldım.” (K8).

“Öğretmen eksikliğinden dolayı bazı öğretmenlere alabileceklerinden fazla ders verdiler. Bazı sınıfların bazı derslerini hiç vermediler. Çoğu zaman öğretmenlerin dersleri birbirleriyle çakıştı. Ders programı sabit değildi. Dönem başında Bilişim Teknolojileri dersini eklememişlerdi programa. Daha sonra da sınıfları birleştirerek verdiler.” (K10).

Sürece uyum sağlayamama alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Uzaktan eğitimin başında idare ders ataması yapılırken herhangi bir plan ve ya programa göre hareket edilmedi. Öğrenciler yapılması gereken ders sayısının altında ya da üstünde ders aldılar. Öğretmenlerin kendi derslerini atamaları sürecinde ise yine idare tarafından bir program oluşturulmadı. Sadece zorunlu derslerin öğretmenlerinin ders tanımlamaları istendi. Diğer dersler idare tarafından göz ardı edildi. Plan ve programsız hareket etmenin sonucunda idare kendini bu sürecin dışında tuttu.” (K9).

“Sürece çabuk adapte olamadılar. Uzaktan eğitim çok geç başladı ve ders programları sürekli değişti. Sürece en kısa sürede adapte olmaları gerekirdi. Daha düzenli ve sistematik çalışıp ders programlarını sabit yapabilirlerdi.” (K10).

“ Kendileri sürece adapte olamadıkları için bizi de doğru düzgün yönlendiremediler ” (K1).

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan öğretmen yönetici çatışmaları temasının en fazla tekrar eden alt teması iletişimsizlik şeklindedir.

3.UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE YAŞANAN ÖĞRETMEN-OKUL YÖNETİCİSİ ÇATIŞMALARININ ÖĞRETİM SÜRECİNE YANSIMASINA DAİR BULGULAR

Öğretmenlere “Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticinizle yaşadığınız çatışmalar öğretim sürecini nasıl etkilemektedir? “ sorusu sorulmuştur. Bu soruya ilişkin verilen cevaplar neticesinde elde edilen temalar ve alt temalar Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3

Öğretmen görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde yaşanan öğretmen-yönetici çatışmalarının öğretim sürecine yansımaları

Tema	Alt Tema	Kodlar	F
Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan öğretmen-yönetici çatışmalarının öğretim sürecine yansımaları	Motivasyon	Öğrenci motivasyonsuzluğu, öğretmen motivasyonsuzluğu	7
	Yorucu	Eba puan yarışı, etkinlik paylaşımı, yıpratıcı	5
	Verimsizlik	Öğrenci katılımı düşüklüğü, kalitesiz ders	4

Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticisi ve öğretmen çatışmalarının öğretime yansımaları teması motivasyon, yorucu ve verimsizlik olmak üzere 3 alt temada toplanmıştır. Her bir alt temaya ilişkin kodlar sırasıyla belirtilmiştir. Bu doğrultuda öğretmenlerin motivasyon alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Bizi olumsuz yönde etkiledi. Motive olmak zaten zor. Bu süreçte sürekli şunu yaptım diye kanıtlamak yorucu oldu. Mart ve Haziran dönemi çok daha yorucuydu. Belirsizlik, yöneticinin sürekli yeni ders planı yapması ve bunu sabah derse başlarken öğrenmemiz motivasyonumuzu düşürdü. Kimi öğretmen arkadaşlarım uzaktan eğitim derslerine giriş yapmakta çok zorlandı. Biz motivasyonumuzu kaybedince bu öğrenciye de yansıdı ve onlarda da bir miktar motivasyonsuzluk oluştu.” (K3).

“Sorunlar nedeniyle hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin motivasyonu çok düşük. Derslere katılımın azlığı, öğrencilerin yaşıyor olabileceğini düşündüğümüz alt yapı sorunları öğretmenleri çaresiz bırakıyor. Verdiğimiz kararların öğrencilerin lehine mi aleyhine mi olduğunu bilememek bizi çok yoruyor. İdarecilerin de öğretmenleri bu konuda yalnız bıraktığını düşünüyorum.” (K4)

“Motivasyon kaybı yaşamama sebep oldu.” (K6).

“Ders programları sınavlara göre planlandığı için branşım en çok ihtiyaç duyulan zamanda yok sayıldı ama en çok da yardım bizim branşımızdan istendi bu yüzden motivasyonumu kaybettim.” (K8).

“Olumsuz etkilemektedir. Derse karşı motivasyonumu azaltmıştır. Sürekli ders programının değişmesi günlük hayatımdaki akışı da bozmaktaydı. Sınıfları birleştirerek ders anlatmak öğrencilerle yeterince diyalog kuramamama sebep oldu.” (K10).

Yorucu alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Kesinlikle çok yorucu olmasına sebep oldu.” (K2).

“Yaşanan problemler bizler için yıpratıcı oldu...” (K5).

“Ebada puan sistemi olduğu için bu puanı yüksek tutmamız istendi. Günümün yarısı canlı dersle, diğer yarısı Eba’ya ödev yüklemekle geçti. Bu yaşadığımız sorunlardan dolayı süreç çok yorucu geçiyor...” (K7).

“Sürekli programlar değişti ve biz de ders planlarımızı değiştirmek zorunda kaldık ve dolayısıyla zor durumda kaldık. Tabi ki de yaşananlar çok yordu.” (K11).

Verimsizlik alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Tek kelimeyle uzaktan eğitim sürecinde öğretmen ve yönetici çalışmaları öğretim sürecini çok olumsuz etkiliyor. Özellikle idarenin, öğrencilerin devam-devamsızlık durumu ile ilgili hiç bir çalışma yapmamasından dolayı derslere katılım her sınıf bazında çok düşmüş; hem de öğrencileri çok olumsuz etkilemiş, bu durumdan kendine avantaj sağlayan öğrenci sayısı da fazlasıyla artmıştır. Her hafta yoklama çizelgesi idare tarafından kontrol edilmiş olsaydı katılım da bu kadar düşüş olmazdı. Derslerde verimsizlik olmazdı” (K1).

“İdarecilerin sürekli Eba puanı artırmamızı istemesi sebebiyle çok fazla ödevlendirme yaptık öğrenciler bunaldı ve bu yüzden derse katılımlar bir süre azaldı” (K5).

“Bu sorunlar en çok öğrenciler için yıpratıcı sonuçlara sebep oldu. İlk başta canlı derslere katılım oranı iyiyken dönem sonuna doğru katılım sayısının düşmesi bu sonucun en bariz örneğidir.” (K9).

“Okul yöneticileri tüm sorumluluğu bizlere yükledi. Derslere katılmayı aksatan öğrencilerin bir kısmına kendi imkânlarıyla ulaşip konuşsam dahi derse katılımlarını sağlayamadım. Bu anlamda okul yöneticileri beni yalnız bıraktı ve her bir sınıfta devamsızlıktan dolayı derslerden geri kalan öğrencilerim oldu. Ayrıca okul yönetimi öğrenci ve öğretmene uzaktan eğitim süreci ile ilgili rehberlik etmedi. Öğretmen hem idareci hem de eğitici görevi üstlendi. Bu anlamda bazı dersler verimsiz geçti.” (K12).

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan öğretmen-yönetici çatışmalarının öğretim sürecine yansımaları temasının en fazla tekrar eden alt teması motivasyon şeklindedir.

4.UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE YAŞANAN ÇATIŞMALARA ÇÖZÜM ÖNERİLERİNE DAİR BULGULAR

Öğretmenlere “Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticinizle yaşadığınız çatışmalara çözüm önerileriniz nelerdir?” sorusu sorulmuştur. Bu soruya ilişkin verilen cevaplar neticesinde elde edilen temalar ve alt temalar Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4

Öğretmen görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde yaşanan çatışmalara çözüm önerileri

Tema	Alt Tema	Kodlar	F
Uzaktan eğitim sürecinde	Etkili iletişim	İnsan ilişkileri, çözüm odaklılık	6
yaşanan çatışmalara çözüm önerileri	Dijital çağ becerileri	Teknolojik yeterlik, sorumluluk alma	4
	İşbirliği	Öğretmen-yönetici işbirliği	4
	Planlı çalışma	Ders programını düzenleme, düzenli yönlendirme	3

Uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticisi ve öğretmen çatışmalarına çözüm önerileri teması iletişim, dijital çağ becerileri, işbirliği ve planlı çalışma olmak üzere 4 alt temada toplanmıştır. Her bir alt temaya ilişkin kodlar sırasıyla belirtilmiştir. Bu doğrultuda öğretmenlerin etkili iletişim alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Okul yöneticileri mutlaka insan ilişkileri konusunda kendilerini geliştirmeliler. Öğretmenlerle etkili iletişim kurmak için hizmet içi eğitime gönderilmelerini önerebilirim.”(K1).

“İletişim kurup çözüme yönelik konuşmalar yapmak. Her zaman öğretmenin yanında olmaları gerekir.”(K2).

“Karşılaşılan her sorunu çözmeye yönelik yaklaşım sergilemek. Sorunu büyütmeden çözmeye çalışmak. Bence kaliteli bir idareci bu gibi durumlarda farkını ortaya koymalıdır...”(K7).

“Sürecin en başından itibaren en fazla önem verilmesi gereken şey etkili iletişim kurmak olmalıydı. Buna gereken önem verilseydi hiçbir çatışma da yaşanmazdı.” (K10).

Dijital çağ becerileri alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Müdürlerin dijital çağ becerilerine sahip olması, yönlendirici olması gerekliydi. Bence ilk covid çıktığında velinin, öğretmenin, öğrencinin, bilgi teknolojileri uzmanının ve öğretim programı uzmanının da olduğu bir çalışma programı oluşturulmalıydı. Biz normal süreci uzaktan yürütmeye çalıştık, bu acil uzaktan eğitim değil. Programın hedefleri önceliklendirilmeliydi. Ben bu belirsizlikle eğitim sürecinin sağlıklı olmadığı kadar da yorucu olduğu kanaatindeyim. Kaç ders programı değişti sayısını ben unuttum, ders defteri yapboza döndü, dijital anlamda zoom dışında güvenilir sistemler olmalı. Müdürler dijital eğitim becerilerini kazanmalı ve bu süreçte okul yöneticileri web araçlarını kullanmayı öğrenmeliler” (K3).

“İdarecilerin teknoloji ve dijital dünyaya bakış açılarını değiştirmeleri gerekir. Günümüz dijital dünyasında analog düşünce yapısı ile eğitim öğretim ilerlemez. Pandemi süreci bu durumu daha gözle görülür hale getirdi. Bilgisayar kullanmak sadece Office programlarını açıp ek ders yapmak demek değildir.” (K8).

İşbirliği alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Sorunlara benim çözüm önerim, yöneticilerin derslere katılımı olacak. Okul yöneticileri derslerin tamamına katılamayabilir tabi ki... Ancak arada mutlaka derse katılmalı. Bu katılım ders takibi anlamında değil, öğrenci motivasyonunu artırmaya yönelik olmalıdır” (K2).

“Bu süreçte idarecilerin öğretmenlere yeterli bilgi ve desteği vermesi lazım. Okulumuzda Eba ve Zoom programını kullanmayı bilmedikleri için sorun yaşayan öğretmenlere yöneticimiz hemen bir seminer planlayıp sorunu çözmelerine yardımcı oldu. Karşılaşılan her sorunda öğretmenlerinin yardımcısı oldu. Sorun yaşanan okullarda da bu tarz olumlu yaklaşımlar çözüm sağlayacaktır.” (K5).

“İdare gerektiğinde devamsızlık yapan öğrencilerin velilerine ulaşarak, hatta okula davet ederek devamsızlık sebebini öğrenmelidir. (internet yok, akıllı telefon yok vs. gibi). Bu durumda derse katılamayan öğrencilerin okula gelip Eba eğitim noktalarından ders görmeleri sağlanmalıdır. İdareciler, öğretmenlerin derslerine girip öğretmenleri takip edeceklerine, zaman zaman kendi branşlarıyla ilgili derslere bizzat girip ders anlatıp, aksilikleri, sorunları yerinde görerek kendileri tespit etmeliydiler. Böyle durumlarda işbirliği yapılmalıydı. Bütün yükü öğretmenlerin üzerine attılar. Bu süreç öğretmenleri ders vermek için sürekli çırpınan bir kişi durumuna getirmiştir. Öğrenciler ise derse girdiler, sadece yoklama listesinde isimleri vardı ancak kendileri yoktu. Şöyle ki ya uyuyorlar ya da televizyon izliyorlardı. Orada olup olmadıklarını bilemiyoruz.” (K12).

Planlı çalışma alt temasına yönelik birkaç birebir alıntı aşağıdadır.

“Her şey planlı bir şekilde yürütülmelidir, okul yöneticileri kendi yorumlamalarına göre iş yapmamalıdır. ” (K6).

“Bu sürecin başından itibaren okulda yapıldığı gibi her öğretmene ders programı hazırlanmalı ve canlı dersler bu programa göre tanımlanmalıdır. İdareciler, bazı dersler daha önemlidir düşüncesinden kurtulup tüm derslere değer vermelidir. Bu zorlu süreçte bütün yükümlülüğü öğretmenlere bırakmaktansa ellerini taşın altına koymalıdırlar”(K9).

“Ders programları hazırlanırken daha dikkatli davranılırsa büyük problemlerin oluşmasının önüne geçilebilir”(K11).

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan çatışmalara çözüm önerileri temasının en fazla tekrar eden alt teması etkili iletişim şeklindedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma sonuçlarına göre, uzaktan eğitim sürecinde okul yöneticilerinin rolü; planlama, denetim, bilgilendirme ve pasiflik şeklinde belirlenmiştir. Öğretmenler planlama rolüne sahip olan okul yöneticilerinin ders programı planlayıcısı olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Okul yöneticileri bu rolü üstlenirken yeterince dikkatli ve düzenli ders programı yapamadığından dolayı öğretmenler ve yöneticiler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Denetim rolüne sahip olan müdürlerin ders kontrolünü ve eba kontrolünü düzenli ve adaletli yapamaması da çatışma yaşanmasına sebep olmuştur. Bilgilendirme rolüne sahip olan okul yöneticileri sadece bakanlık yazılarını öğretmenlere ileterek uzaktan eğitim sürecini yönetmede aktif olamamışlardır. Öğretmenler, müdürlerin Milli Eğitim Bakanlığından gelen yazıları onlara ileterek bilgilendirmeyi gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Pasiflik rolüne sahip olan okul yöneticilerinin arka planda kaldığı tespit edilmiştir. Yıldızoğlu ve Burgaz (2014), çalışmalarında okul yöneticilerinin kişilik özelliklerinin çatışma yönetimi stili tercihleri üzerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da okul yöneticilerinin uzaktan eğitimdeki rolleri incelenmiştir. Okul yöneticilerinin rolü incelenirken öğretmenler yaşanan bazı çatışmaları kasaca ifade etmişlerdir. Özmen ve Aküzüm (2010), çalışmalarında okul yöneticilerinin çatışma çözümünde liderlik rollerini incelemişlerdir. Buradan yola çıkılarak çatışma sebeplerini ve çözüm yollarını da okul yöneticisinin rolünün belirlediği kanısına varılabilir.

Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin okul yöneticileri ile yaşadığı çatışmaların en fazla iletişimsizlikten kaynaklandığı tespit edilmiştir. Çınar (2010), çalışmasında örgütsel amaçların gerçekleştirilmesinde yöneticilerin en fazla kullandığı yöntemlerin başında iletişimin geldiğini, toplumun eğitim ihtiyacını karşılamak için kurulan temel yapılar olan eğitim örgütlerinin başarılı olmasının okul müdürlerinin iletişim sürecindeki etkililiği ile bağlantılı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada da okul yöneticilerinin iletişim yetersizliği ve yanlış anlama sorunlarının çatışmalara sebep olduğu belirlenmiştir. Öğretmenlerin bu durumdan rahatsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Okul yöneticilerinin etkili iletişim kurabilmeleri için hizmet içi eğitimlere katılmalarının teşvik edilmesi önerilebilir. Okul yöneticilerinin empati kuramaması, öğretmenlere karşı hoşgörülü davranmaması da çatışma sebeplerinden biridir. Nacar ve Demirtaş (2017), araştırmalarında okul yöneticilerinin iletişim becerilerini bilme, empati kurma, personele ve öğrencilere karşı hoşgörülü olma yeterliklerine sahip olması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Diğer bir çatışma sebebinin ise okul yöneticilerinin yönetim tarzı olduğu tespit edilmiştir. Okul yöneticilerinin prosedürleri dayatması, ders denetlemesi, öğretmenlere ekstra görev yüklemesi ve öğretmenleri yönlendirememesi çatışmalara sebep olmuştur. Okul yöneticilerinin uzaktan eğitim sürecinde yönetim tarzlarını gözden geçirerek çatışma yaşanmasını önlemeleri önerilebilir. Gökçe ve

Özen (2019), çalışmalarında, öğretmenlere prosedürlerin dayatılması ve yüklenen ekstra görevler hakkında genelde olumsuz görüşler belirtildiğini tespit etmişlerdir. Bu görüşler ise sırasıyla stres, motivasyon, iş doyumsuzluğu, hayal kırıklığı, yorgunluk, değersizlik hissi, ve performans düşüklüğü olarak belirtilmiştir. Bu çalışmada da aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Online ders denetimi yapılması da öğretmenleri rahatsız eden sorunlardan biridir. Uzaktan eğitim süreci yeni karşılaşılan bir durum olduğundan dolayı hem öğretmenler hem de öğrenciler için online dersin bölünmesi ders bütünlüğü açısından sorunlar oluşturabilir. Bu bağlamda okul yöneticisinin ders işleniş esnasında, ders bütünlüğünü bozmadan derse katılımını gerçekleştirmesi daha etkili olabilir.

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan çatışmaların öğretmenlerde ve dolaylı olarak öğrencilerde motivasyon kaybına sebep olduğu tespit edilmiştir. Doğan ve Koçak (2014), çalışmalarında okul yöneticilerinin sosyal iletişim becerileri arttıkça öğretmenlerin motivasyonunun arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada da öğretmenlerin motivasyonunu ve okul yöneticilerinin iletişim becerilerinin etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Okul yöneticilerinin iletişim sorunlarını çözmeleri okullarda yaşanan çatışmaları çözmede önemli bir rol oynamaktadır. Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenler ve okul yöneticileri arasında yaşanan çatışmaların öğretmenleri yorduğu ve yıpratmıştı tespit edilmiştir. Okul müdürlerinin Eba sisteminde puan yarışına girmesi ve sürekli olarak etkinlik paylaşılmasını istemesi de öğretmenleri yıpratmıştır. Bu süreçte öğretmenlere ekstra görevler verilmesi, öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecine adapte olmasını zorlaştırmıştır. Yaşanan çatışmalar öğretim sürecinde verimsizlik yaşanmasına sebep olmuştur ve öğrencilerin derse katılım oranı azalmıştır. Gök ve Özçetin (2020), eğitim kurumlarındaki çatışma durumlarının algılanma biçimi ve çalışanların motivasyonuna etkisi adlı çalışmalarında çatışmaların kurum iklimini ve iş akışını bozduğu ayrıca kurum içindeki çatışmaların çalışma isteksizliğine, enerji azalmasına ve mutsuz olunmasına neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan çatışmaların normal eğitim sürecinde yaşanan çatışmalardan farklı olması da öğretmenlerin ve okul yöneticilerinin uzaktan eğitim sürecine uyum sağlayamamasından kaynaklandığı sonucuna ulaşılabilir. Salgın sürecinde ve sonrasında okul yöneticilerine uzaktan eğitim sürecinde sahip olunması gereken yönetim becerileri eğitimi verilmesi önerilebilir.

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan öğretmen-yönetici çatışmalarına öğretmenlerin çözüm önerileri etkili iletişim kurma, dijital çağ becerilerine sahip olma, işbirliği yapma ve planlı çalışma olarak belirlenmiştir. Bayar ve Zengin (2021), çalışmalarında okul yöneticileri ile öğretmenler arasında yaşanan iletişim problemlerinin çözülmesi için; etkinlikler yapma, görüşlere saygılı olma, sorumluluk sahibi olma, hizmet içi eğitim ve seminerlere katılma, empati kurma ve hediyeleşme gibi önerilerde bulunmuşlardır. Bu da yaşanan çatışmaların çözümünde etkili iletişimin önemini göstermektedir. Çatışma çözümü için dijital çağ becerilerinin geliştirilmesi önerisi, normal dönemde eğitim örgütlerinde yaşanan çatışma çözüm yöntemlerinden farklılaşmaktadır. Dijital çağ becerilerinin geliştirilmesi uzaktan eğitim sürecinde dikkat çeken bir çatışma çözme yönetimi olarak öne çıkmaktadır. Okul yöneticilerinin üniversiteler aracılığıyla dijitalleşen dünyanın gerektirdiği beceriler konusunda çeşitli eğitimlerle gelişimlerinin sağlanması önerilebilir. Okul yöneticilerinin kendilerini bu konuda geliştirmesiyle birçok problemin çözüleceği düşünülmektedir.

Araştırmacılar bu çalışmayı farklı eğitim kademelerinde uygulayarak kademeler arasında yaşanan çatışmalarda bir değişimin veya benzerliğin olup olmadığını inceleyebilirler. Mevcut araştırma Manisa ili ile sınırlıdır. Araştırmacıların çalışmayı farklı illerde uygulayarak daha geniş bir örneklem grubuna ulaşması önerilebilir. Araştırmacıların uzaktan eğitim sürecinde yaşanan çatışmalarda okul yöneticilerinin çatışma çözme stratejilerini incelemeleri önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Akkirman, A. (2016). Etkin çatışma yönetimi ve müdahale stratejileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 1-11.
- Arslandaş, H. İ. ve Özkan, M. (2012). İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin görüşlerine göre okul müdürlerinin çatışma yönetimi yaklaşımlarının incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(2), 555-570.
- Bayar, İ. (2015). Bir örgüt olarak okulda meydana gelen çatışma nedenleri ve çözüm yollarına yönelik okul müdürlerinin görüşleri. *Sakarya University Journal of Education*, 5(3), 130-141.
- Bayar, A. ve Zengin, A. (2021). Okul yöneticileri ile öğretmenler arasında meydana gelen iletişim problemlerinin eğitime yansması. *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi*, 5(2), 263-278.
- Bozkurt, A. (2017). Türkiye’de uzaktan eğitimin dünü, bugünü ve yarını. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 85-124.
- Çınar, O. (2015). Okul müdürlerinin iletişim sürecindeki etkililiği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 267-276.
- Demirtaş, H ve Güneş, H. (2002). *Eğitim yönetimi ve denetimi sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Doğan, S. ve Koçak, O. (2014). Okul yöneticilerinin sosyal iletişim becerileri ile öğretmenlerin motivasyon düzeyleri arasındaki ilişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 20(2), 191-216.
- Erdoğan, İ. (1996). *İşletme yönetiminde örgütsel davranış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.
- Erol, E. (2009). *Yönetim ve organizasyon*. (9. Basım.) İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Ersoy, F. (2016). *Fenomenoloji*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gök, R. ve Özçetin, S. (2020). Eğitim kurumlarındaki çatışma durumlarının algılanma biçimi ve çalışanların motivasyonuna etkisi. *Turkish Studies-Educational Sciences*, 15(4), 2651-2669.
- Gökçe, A. T. ve Özen, C. (2019). Görev mi angarya mı? Öğretmen görüşlerine göre okulda angarya. *Ejer Kongresi Bildiri Kitabı*, 90-95.
- Güngör, T. A. ve Yılmaz, M. (2021). Okul yöneticilerinin uzaktan eğitim döneminde kullandıkları çatışma stratejileri ve yöntemleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(41), 3583-3608.
- Kapıcı, S. (2015). Eğitim Örgütlerinde Çatışma ve Çatışma Yönetimi Üzerine Bir Araştırma: İzmir Balçova Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul. Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, S. ve Çakma, K.E. (2020). *Açık ve Uzaktan Öğrenme* Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Karip, E. (2020). *Çatışma yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kılınç, T. (1996), *Çatışma işletmeler için davranış bilimleri*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın
- Koçel, T. (2005). *İşletme yöneticiliği; yönetim ve organizasyon, organizasyonlarda davranış, klasik-modern-çağdaş yaklaşımlar* (10. Baskı), İstanbul: Arıkan Basımevi.

- Nacar, D. & Demirtaş, Z. (2017). Okul yöneticilerinin yeterliliklerine ilişkin öğretmen görüşleri. *Kesit Akademi Dergisi*, (11), 443-456.
- Nural, E. , Ada, Ş. ve Çolak, A. (2013). Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin kullandıkları çatışma yönetimi yöntemleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (3), 197-210.
- Özmen, F. ve Aküzüm, C. (2010). Okulların kültürel yapısı içinde çatışmalara bakış açısı ve çatışma çözümünde okul yöneticilerinin liderlik davranışları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2), 78-83.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (M. Bütün & S. B. Demir, Çev. Ed.) Pegem Akademi.
- Rahim, M.A. (1992). *Managing Conflict in Organizations*. (Third Edition). Westport: Greenwood Publishing Group.
- Rahim, M. A. (2001). *Managing conflict in organizations*. Westport, CT: Quorum Books.
- Sarpkaya, R. (2002). Eğitim örgütlerinde çatışma yönetimi ve bir örnek olay. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, (31), 414-429.
- Şendur, F. E. (2006). Örgütsel çatışma ve çatışma yönetimi. Yüksek Lisans Tezi. Mersin. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şişman, M. (1994). *Örgüt kültürü: (Eskişehir il merkezindeki ilkokullarda bir araştırma)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Uşun, S. (2006). *Uzaktan Eğitim*, (1.Basım), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldızoğlu, H. ve Burgaz, B. (2014). Okul yöneticilerinin beş faktör kişilik özellikleriyle çatışma yönetimi stili tercihleri arasındaki ilişki. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (2), 295-310.

AN INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS INTO THE CONTEXT OF HANDICAPPED EFL STUDENTS IN TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Ömer Gökhan ULUM

Mersin University, Department of English Language Teaching

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-6356>

ABSTRACT

An individual who is in a condition that plainly limits his/her ability to perform physically or mentally may be called a handicapped person. In a similar vein, being handicapped or disabled refers to not being able to use part of the mind or body since it has been destroyed or does not function in the natural way. Furthermore, being called as handicapped or disabled may be offending for many people in the society. A handicapped individual has a situation that blocks his/her capacity to behave even socially. Nonetheless, it is simple that there may be specific and unique skills that handicapped students own in order to represent their responsibilities and to succeed in their academic career. The idiographic research design involves research aims that hint on the sole individual rather than referring to or generalizing all the individual results to the whole population. That's to say, the idiographic research concentrates on the distinct, individual, or subjective experiences or background knowledge of a person phenomenologically. A single case study may be given as an example of an idiographic research design as it provides an intricate intuition into the individual. Underlining an idiographic research design, this phenomenological paper attempts to find out the views of a handicapped EFL student who studies at a state high school in Adana, Turkey towards the challenges they face in the school environment. The results of the inquiry represent distinctive points from the context of handicapped EFL students. This paper may serve as a valuable source for the researchers studying the handicapped students in general and the handicapped EFL/ESL students in particular.

Keywords: idiographic analysis, handicapped, disabled, EFL/ESL students, phenomenology

INTRODUCTION

Having a handicap means incompetence in attaining something that many people are normally able to attain (Barton, 1993). For instance, writing, running, skipping a rope, or talking may refer to some competencies (Jones et al., 1981). Handicapped or disabled people involve those with physical, psychological, cognitive or neurological deteriorations that might prevent their overall and adequate involvement in community with other different barriers as well (Brown, 2021). Handicapped individuals are composed of minority groups that cannot attain the needed services, are disregarded by other people, keep isolated, and live in poverty (Donaldson, 1980). Handicapped people may own various impairments or restrictions such as sightlessness, weak eyesight, deafness, bodily disability, cognitive retardation and any other psychological disorders (Patrick, 1987). Unfavorable approaches towards the disabled carried out by other people or the disabled themselves may prevent them from involving in the society in an active way (Gellman, 1959). The handicapped people may encounter discrimination in the society in daily life (Fagan & Wallace, 1979). The barriers that the handicapped encounter may be listed as behavioral, managerial or innate, physical, communicational and etc. the challenges encountered by the disabled students may be inadequate financial aid, improper settings, lack of identity, weak interaction with peers, and

having no specialists to consult (Tokuda, 2001). A handicap might also influence movement, capability of learning, the skill of communication. A handicap might be apparent or vague, might be constant or momentary, and might have slightest or significant effects on a man's skills (Boyle, 1997). Disability provokes significance since it is perceived as a communal challenge in that is conceived as a personal tragedy. Societal matters give way to public consideration and concealed despair states (Worsley, 1972). Students with learning disabilities encounter affective distress based on their difficulties. Further, students with learning disabilities are likely to have more emotional challenges such as despair, isolation, and weak self-confidence compared to those without disabilities (McIntosh, Vaughn, Schumm, Haager, & Lee, 1993). Considering the mentioned aspects of the stated issue, this phenomenological and idiographic study attempts to discover the conceptions of a handicapped EFL student who studies at a state high school in Adana, Turkey towards the challenges they face in the school environment.

METHODOLOGY

Idiographic refers to the comprehension of an individual which can be administered to the single case. An idiographic approach includes the detailed, concentrated study of just one individual or case to attain an intensive comprehension of that individual or situation, as contrary to the inquiries of the global dimensions of groups of people or situations. This idiographic study examined the conceptions of a handicapped EFL student who studies at a state high school in the city center of Adana, Turkey. The informant is a 4th class male student and has disabled legs. A semi-structured interview designed by the researcher was utilized to collect the required data. Thus, this qualitative and phenomenological research paper investigates the voice and views of a handicapped EFL student in order to raise awareness accordingly.

FINDINGS AND RESULTS

The following narrations, experiences, discourses, and practices that the handicapped EFL student has provided illuminate the related perceptions.

Identity

- a. How do you describe yourself and your identity as an EFL student?

I am a successful student and I am able to find various solutions to the problems.

Social issues

- a. Do you think handicapped EFL students are at a disadvantage in the society and school environment? What are these issues?

I believe that handicapped students are at a disadvantage in the society, because they are different from normal people, they may be exposed to strange attitudes, and that is why they can have communication problems.

- b. What kind of problems do you meet as a handicapped person when you are at school?

The problem I encounter at school is the desk; my wheelchair does not fit into most of them.

- c. What solutions do school administrators find for you as a student?

They are really taking care of me. When I have desk problem, they find me a suitable one, if there is no such a desk, they give me realistic, proper suggestions.

- d. What do other students think of you?

I am very lucky in this respect, they don't judge me based on my appearance, on the contrary they are very friendly towards me and they are taking care of me as much as they can.

- e. Do you feel any kind of (positive or negative) discrimination at school?

I don't think there is any discrimination at school. There might be some positive discrimination at school but I think that is ok, because you know everything is mutual.

- f. How do your friends treat/approach you?

They don't judge me based on my appearance, on the contrary they are very friendly towards me and they are taking care of me as much as they can.

- g. Can you access technology effectively in the classroom setting?

To some extent.

- h. What learning strategies have you developed based on your experiences?

Rather than being stuck with the problem, I firstly focus on what the problem exactly is, after then I understand the problem properly and find solutions.

- i. Which learning environment would be ideal for you?

The classroom should be as wide as possible so that I feel comfortable, and there should be other study-focused people like me so that it motivates me. That's why the library is one of my favorite environments.

- j. What do you think of your work load?

I believe it is good; it is not hard and complicated that much.

- k. Do you feel marginalized in the society in a broader scope and in the school in a narrow scope?

I don't feel that way because I'm easy to make friends, so I wouldn't feel left out.

- l. What do you think of the policies of the Ministry of Turkish National Education towards handicapped students?

To be honest, I don't know what kind of policies they implement, since I'm not interested.

- m. What do you think of your parents' views and attitudes towards you?

I am actually not content with them because they see me lower than average which makes me angry, especially when I try to do new things they don't want me to do it or they try to prevent me from doing it. Okay I see they are worried about me but the way they do it is very wrong because they prevent my development, which is my nightmare.

- n. Do you think there would be a difference how a handicapped student and a non-handicapped student learn? What would be the differences? What extra strategies would handicapped students come up with?

If we set aside the example of intellectual disability, I do not think that physical disabilities will make a difference in learning. There will certainly be differences but these differences will be more about how hard one works harder.

- o. Do you think you have voices in the Ministry of Turkish National Education?

I don't have any voice in the Ministry of Turkish National Education. They are deciding their policies without asking people like us.

- p. Do you receive any special training?

No I do not.

- q. Please give some specific experiences that you find important at school.

One day, when I was at school, my wheelchair was broken down and my friends seeing my situation came to help me, they asked me what can they do, they gave me some solutions to help me, soon one of my teachers arrived, and she asked what she could do.

- r. Please tell me one of your typical days. (from home to school/from school to home)

I get up, wash my face, have breakfast, and get dressed. If that day is rainy or too cold, my father takes me to school. After school if I want, I can study in the library or read a book, or I play chess.

- s. Do you read articles about how handicapped students are educated in other countries?

I am not reading that kind of things actually.

- t. Do you share your experiences with other handicapped and non-handicapped students? (Whatsupp group, blog, forum...)

Yes, I do it. I explain my experiences.

- u. Do you have contact with other international handicapped students?

I don't have any contacts with other international handicapped students but I would like to do it.

Scenarios: (political, administrative, personal)

- a. If I were the head of the Ministry of Turkish National Education, *I would make the education facilities more accessible for the handicapped students.*
- b. If I were the headmaster, *I would make more suitable paths for the handicapped students.*
- c. If I, as an individual, had the chance, *I would try to make more affords to make education easier for handicapped students.*

DISCUSSION AND CONCLUSION

We observe a number of studies on disabled students or children in education system (Cook, Scruggs, Mastropieri, & Casto, 1985; Weeks & Gaylord-Ross, 1981; Johnson & Johnson, 1980; Madden & Slavin, 1983; Wehman, Kregel, & Barcus, 1985; Ysseldyke, Algozzine, & Epps, 1983). Besides, the related conceptions of instructors towards the handicapped students were also widely examined in the related fields (Stephens & Braun, 1980; Gersten, Walker, & Darch, 1988; Stoler, 1992; Aloia, Knutson, Minner, & Von Seggern, 1980). However, there seems to be no study inquiring the case of handicapped EFL students in the related literature. Accordingly, this paper tries to find out the states of handicapped EFL students in Turkey. The picture drawn by the interview highlights that the handicapped EFL student is exposed to several physical difficulties in his school environment as a result of the lack of required physical facilities for the disabled. The handicapped EFL students should be assisted by the

related policies, innovations, and regulations represented by the authorities and the handicapped students should be more active in designing the related policies for them. The parents should be trained accordingly to have the awareness of how to approach properly to the handicapped students. To sum up, it is easily understood from the results of the study that the handicapped students experience various problems, particularly environmental problems as a result of the insufficient infrastructural challenges in Turkey. These problems may be attributed to background inadequacies of the school environment as well as the psychological factors resulted from the ignorance of the school administrations as to the related issue. Accordingly, the Ministry of Turkish National Education and school administrations should take the required precautions to rehabilitate the school environment for the handicapped. The psychology of the disabled students can only be mended by taking such precautions. This research paper may stand as a great source for the researchers in the related field.

REFERENCES

- Aloia, G. F., Knutson, R., Minner, S. H., & Von Seggern, M. (1980). Physical education teachers' initial perceptions of handicapped children. *Mental retardation*, 18(2), 85.
- Barton, L. (1993). The struggle for citizenship: the case of disabled people. *Disability, Handicap & Society*, 8(3), 235-248.
- Boyle, M. A. (1997). Social barriers to successful reentry into mainstream organizational culture: Perceptions of people with disabilities. *Human Resource Development Quarterly*, 8(3), 259.
- Brown, R. I. (Ed.). (2021). *Quality of life for handicapped people*. New York: Routledge.
- Cook, S. B., Scruggs, T. E., Mastropieri, M. A., & Casto, G. C. (1985). Handicapped students as tutors. *The Journal of Special Education*, 19(4), 483-492.
- Donaldson, J. (1980). Changing attitudes toward handicapped persons: A review and analysis of research. *Exceptional children*, 46(7), 504-514.
- Fagan, T., & Wallace, A. (1979). Who are the handicapped?. *The Personnel and Guidance Journal*, 58(4), 215-220.
- Gellman, W. (1959). Roots of prejudice against the handicapped. *Journal of rehabilitation*, 25(1), 4.
- Gersten, R., Walker, H., & Darch, C. (1988). Relationship between teachers' effectiveness and their tolerance for handicapped students. *Exceptional Children*, 54(5), 433-438.
- Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1980). Integrating handicapped students into the mainstream. *Exceptional children*, 47(2), 90-98.
- Jones, T. W., Sowell, V. M., Jones, J. K., & Butler, L. G. (1981). Changing children's perceptions of handicapped people. *Exceptional Children*, 47(5), 365-368.
- Madden, N. A., & Slavin, R. E. (1983). Effects of cooperative learning on the social acceptance of mainstreamed academically handicapped students. *The journal of special education*, 17(2), 171-182.
- McIntosh, R., Vaughn, S., Schumm, J. S., Haager, D., & Lee, O. (1993). Observations of students with learning disabilities in general education classrooms. *Exceptional Children*, 60(3), 249-261.

- Patrick, G. D. (1987). Improving attitudes toward disabled persons. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 4(4), 316-325.
- Stephens, T. M., & Braun, B. L. (1980). Measures of regular classroom teachers' attitudes toward handicapped children.
- Stoler, R. D. (1992). Perceptions of regular education teachers toward inclusion of all handicapped students in their classrooms. *The Clearing House*, 66(1), 60-62.
- Tokuda, K. (2001). Road transport barriers encountered by people with travel difficulties in Japan. *IATSS research*, 25(1), 12-22.
- Weeks, M., & Gaylord-Ross, R. (1981). Task difficulty and aberrant behavior in severely handicapped students. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 14(4), 449-463.
- Wehman, P., Kregel, J., & Barcus, J. M. (1985). From school to work: A vocational transition model for handicapped students. *Exceptional children*, 52(1), 25-37.
- Worsley, B. (1972). Aids for the disabled. *Physiotherapy*, 58(1), 15-17.
- Ysseldyke, J., Algozzine, B., & Epps, S. (1983). A logical and empirical analysis of current practice in classifying students as handicapped. *Exceptional Children*, 50(2), 160-166.

“ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN İDEOLOJİ BAXIŞLARI

MİLLİ MƏTBUATIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ ”

MAHİR HEYDƏR OĞLU QƏRİBOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlunun ideoloji baxışları, mətbuat tarixi, Həyat qəzeti, İrşad qəzeti, Demokratizm və milli təfəkkürün təbliğatçıları

Keywords: Ahmad bey Agaoglu's ideological views, history of the press, Hayat newspaper, Irshad newspaper, Democracy and propagandists of national thinking

Ключевые слова: Идеологические взгляды Ахмад бека Агаоглу, история прессы, газета Хаят, газета Иршад, Демократия и пропагандисты национального мышления

ÖZƏT

Azərbaycanın XX əsr ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun ideoloji baxışları milli mətbuatın səhifələrində öz əksini tapıb. Onun “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində nəşr etdirdiyi elmi-publisistik, ədəbi-tənqidi məqalələrdə ictimai-siyasi və jurnalistika görüşlərinə geniş yer verilib. Bu məqalələrdə təhsil aldığı Avropa mühiti, demokratik dəyərlər prinsipi əsas yer tutsa da millilik hər zaman onun düşüncə tərzində ön planda olub.

ABSTRACT

The ideological views of Ahmad Bey Agaoglu, one of the prominent representatives of the socio-political thought of Azerbaijan in the twentieth century, are reflected in the pages of the national press. His scientific-publicist, literary-critical articles published in "Kaspi", "Hayat", "Irshad", "Taraggi" newspapers give wide coverage to socio-political and journalistic meetings. Although the European environment in which he studied and the principle of democratic values are central to these articles, nationalism has always been at the forefront of his way of thinking.

Azərbaycanın XX əsr ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri Əhməd bəy Ağaoğludur. Onun təfəkkürü və dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı Avropa mühiti, demokratik dəyərlər prinsipi əsas yer tutsa da millilik hər zaman onun düşüncə tərzində ön planda olmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlu türk mədəniyyəti mövzusunda Rodlofun, Thomsenin, Von Le Coqun, De Lacastenin Orta Asiyadakı araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanaraq dünyada ən qədim mədəniyyətin türklər tərəfindən yaradıldığını ifadə edir [1, s.552].

Fransa paytaxtında təhsilini başa vurub geri dönərkən bir neçə ay qaldığı İstanbulda II Sultan Əbdülhəmid rejiminə müxalifətdə dayanan “gənc türklər” hərəkatının bəzi nümayəndələri ilə təmas qurması, Qafqaza dönəndən sonra isə türkçülük ideya cərəyanının öncüllərindən biri kimi tanınması onun həyatında artıq milli-ideoloji istiqamətin müəyyənləşdiyini göstərir. Həmin dövrdən etibarən Əhməd bəy Ağaoğlu mətbuatda

millətçilik, ideoloji mövzularda məqalələr nəşr etdirməyə başlayır. İlk olaraq “Kaspi” daha sonra “Həyat”, “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində çap olunan məqalələrində o, türk milliyətçiliyinin tarixi kökləri və keçdiyi inkişaf yolundan geniş bəhs edirdi.

Hələ XIX əsrin 90-cı illərindən “millət nədir?” sualına cavab axtarmağa başlayan, Qərb maarifçiliyi zəminində formalaşmış böyük mütəfəkkir, ümumtürk problemləri ilə məşğul olarkən gənc yaşlarından milli-azadlıq hərəkatlarının təsiri ilə əsl milli özünüdərkətmə prosesinə keçərək mükəmməl milli intibah, milli azadlıq konsepsiyasına gəlib çıxmış və belə bir fikrə gəlmişdi ki, hər hansı millət özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqa millətlərdən olanlara da hörmət bəsləməlidir. O, türkçülük haqqında fikirlərini “Yeni türklər və panislamizm”, “Millət və millətçilik”, “Bizim millətçilər”, “İslam və türk aləmi”, “İttihad” və “Tərcüman”, “Türk aləmi” və s. kimi məqalələrində şərh etmişdir. “Kaspi” qəzetində dərc olunan “Bizim millətçilər” adlı məqaləsində Əhməd bəy Ağaoğlu qeyd edirdi ki: “Millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir, belə ki, o, xalqların həyatın- da zəruridir. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük tapınacağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır. Onsuz bir çox xalqlar hələ də özgələrin əsarəti altında inləyərdi və onun sayəsində çoxları hələ özlərinə çıxış yolu tapacaqlar” [2,25 sentyabr 1903]

Onun bütün ictimai-siyasi fəaliyyətini öyrənib təhlil etdikdə bir başlıca ideya və fikrin önəmli xarakter daşıdığına təsdiq olunduğunu görürük: “Azadlıq!”.

Ə. Ağaoğlunun aldığı təhsil sistemində, jurnalist olaraq yazdığı məqalələrdə, redaktoru olduğu qəzetlərdə, nəşr etdirdiyi kitablarda, fəallıq göstərdiyi dövlət və ictimai qurumlarda onun əsas həyat amalı azadlıq olmuşdur. Buraya həm fərdin, həm toplumun, həm də yaşadığı mühitin azadlığını daxil etmək mümkündür. [3. s.157]

Əhməd bəy Ağaoğlu milli intibahın şərtlərini belə müəyyənləşdirmişdi: siyasi və milli şüurun inkişafı, milli birlik, mədəni tərəqqiyə nail olmaqla yanaşı, orta əsr geriliyinə, mövhumat və fanatizmə, milli lovgalıq və milli ədavətə, çarizmin milli zülmünə, rus şovinizminə qarşı ardıcıl mübarizə aparmaq. 1905-1906-cı illərdə bütün Qafqazı erməni-müsəlman davası al-qana bürüdükdə o, yazırdı: “Kimdir bizi bu hala salan? Bizim bu gözəl, bu biməsal vətənimizi bu müsibətlərə düşürən? Kimdir min-min biçarələri həftələr ilə ac-susuz qoyan? Kimdir bizim dükənləri, bazarları, evlərimizi bağlı qoyub, məsum uşaqlarımızı, övrətlərimizi gözü yaşlı edən? Kimdir bizim ömrümüzü kəsib həyatımızı zəhərə döndərən? Əvət, bu məsələlər böyük, mühim məsələlərdir! Çünki işlər belə keçsə, bu halət bir gün deyil, bir həftə deyil, bir il deyil, qiyamətə dək belə keçəcək. Qafqaz bir cəhənnəmə dönüb, hər iki millətin diriliyi, dolanacağı, zindəganlıq tarmar olacaq” [4, s.196].

Yaşadığımız məkanda, sahib olduğumuz torpaqlar üzərində başlıca olaraq “Dövlət millətdir, dövləti quran ünsürdür” – qənaətində olan Əhməd bəy Ağaoğluna görə bütün hakimiyyət millətə aid olduğu kimi, bütün haqlar da ona aiddir. Əgər belə bir hakimiyyət və haqqa öz xoşumuzla, qətiyyət və iradəmizlə, mübarizəmizlə nail olsaq nə yaxşı, yoxsa tarix qarşısında pərişanlıığımız və məğlubiyyətimiz labüddür. Məğlubiyyətdən yaxa qurtarmağın yolu isə Qərb mədəniyyətini mənimsəməkdir. Lakin bu proses eyni zamanda cəmiyyətin özünü daxili naqisliklərindən, nöqsanlarından, qatı mühafizəkar ənənələrindən özünütənqid yolu ilə qurtulması sayəsində həyata keçirilə bilər.

Əhməd bəy Ağaoğlu “dinmək”, “danışmaq”, “hərəkət etmək” zamanının çoxdan gəldiyini qeyd edərək, əslində bu mövqeyi ilə milləti mücadiləyə çağırırdı. O, vurğulayırdı ki, yeni XX əsr susmaq yox, təşkilatlanıb öz azadlığın və hüquqların uğrunda çalışmaq tələb edir. [3. s. 159]

O, vaxtilə dünyada hökmran mövqe tutan türk xalqının tarixindən milli fəxr hissilə yazırdı: “Nəslim əsil, elim nəcib, qanım təmizdir. Yurdu əvvəlcə Orta Asiyanın yüksək yaylası idi. Sonra coşub daşan bir qanın həmlələri ilə əcdadım Şərqi, Qərbi, Şimala və Cənuba yayılmışdır. Məmləkətlər basmışlar, dövlətlər qurmuşlar, mədəniyyətlər meydana gətirmişlər. Ulularımız əvvəlcə sadə yaşarlardı, xalqla oturub durarlardı, qanuna baxarlardı, haqqa itaət edərlərdi” [5, 4 yanvar 1991].

Əhməd bəy Ağaoğlu türklərin soykökünün tarixinə müraciət edərək onların müstəqil dövlət qurduqları dövrləri yada salır və azadlığı insan şüurunun cəvheri adlandırır. Əhməd bəyin fikrincə, hər bir insan milli əxlaq və mənəviyyətin müqəddəs normalarından biri olan vətənpərvərlik hissinə malik olmaqla yanaşı Vətən yolunda cəfaya da dözməli, torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq üçün öz qanını belə əsirgəməməlidir. Şübhəsiz ki, Vətən də öz övladlarının qayğısına qalmalı, onların bütün hüquqlarını təmin etməlidir. Belə olduqda xalq bir qaya olub düşmənin hücumlarının qarşısına siper çəkir.

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan mühitinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun yollarını da göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların mənəvi, maddi, həttəsiyasi yüksəlişi yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: – qadın azadlığı, əlifbanın islahatı. Müəllif yazırdı ki, İslam aləminin iki həqiqi düşməni bunlardır ki, bu zamana qədər müalicə olunmayan hər iki xəstəlik bu aləmi məhvə aparır. [3. s. 159] O, daha sonralar “Millət və ziyalılar” mövzusunda toxunaraq yazır ki: “... millətə rəhbərlik edən onun əməl və arzularına tərcümən olan zümrə” ziyalılardır. Bu zümrə “adətən millətin bir aynası olur, millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur” [5, 4 yanvar 1991].

Həqiqətən də ziyalılar tarixdə əsl bir inqilab yaratmışlar. Əhməd bəyə görə: “Millətin təşəkkülündə birinci amil milli ruh, milli psixologiya, ikincisi isə milli ictimai-bədii fikirdir. Dante, Şekspir, Bruno, Milton, Spenser, Lermontov, Tolstoy, Şiller, Hegel, Volter, Russo, Hüqo, Puşkin kimi ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan, rus millətləri vücuda gəlməzdi!” [5, 4 yanvar 1991]. Bununla Əhməd bəy Ağaoğlu millətin və millətçiliyin əvvəlcə məhz Qərbdə, Avropada meydana gəldiyinə və Şərqi bu məsələdə geridə qalmasına işarə edirdi. Halbuki dünya xalqlarının qanı məhz türk qanı ilə qarışdırılmışdır: “... kim bilir, bu günki hindlərin, əfqanların, farsların, cənubi rusların, lehlərin, müstəmələ cəzairilərin, tunislilərin, misirlilərin damarlarında axan qanın çox hissəsi türk irqinə mənsubdur. Türklər qoca Asiyayı, Avropa ilə Afrikayı istila etdikləri zamanlarda qanlarını əsirgəməmişlər. Bəlkə də bu bir fərmanı-allah idi... Əskimiş ənasirin təzələnməsi, yekyadən vücut və həyat bulmaları üçün türk qanı ilə bəşəriyyətin aşılınması, bəlkə hikməti-əzəmiyyədən bərayi-sirdir” [6, s. 208]. Onun “Türk aləmi” məqaləsində yazdığı bu fikirlərdən “bəşəriyyətin türk qanı ilə aşılandığı” nəticəsi çıxarılır. Buna görə də məhz millətçilik türk xalqlarını köləlikdən xilas edib birləşdirəcək, onlara mətanət, əzm, səbatlılıq hissi bəxş edəcək qüvvədir. Bununla belə, Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülüğü islama qarşı qoymaq fikrindən çox-çox uzaq olaraq göstərirdi ki, türk qövmini islamiyyətdən, islamiyyətdə türk qövmindən təcrid etmək olmaz. “Xasiyyətcə olduqca mütədəyyin bir millət olan” “türklərin müqəddəratı ... islamiyyətin müqəddəratı ilə ayrılmayacaq dərəcədə mərbutdur... Biz türklər Asiyai-qərbiyyəyə atıldığımız gündən bəri kəndimizi islam deyər tanıyırıq... Tarixi-islamın doqquz yüz sənəsində islamiyyəti müdafiə, mühafizə, siyasət və himayət vəzifəsini türk qövmi kəndi umuzuna almışdır... İslamiyyət türklər üçün bütün mənası ilə qövmi, (irqi) bir dindir” [6, s. 208].

Əhməd bəy Ağaoğlu “Türk aləmi” adlı silsilə məqalələrində bunu belə şərh edirdi: “İslamiyyət cərəyanı türk aləmində müşahidə edilən cərəyanların birincisidir. Fəqət bunun zəminində digər bir cərəyan daha hüsula gəlməkdədir ki, bu da qövmiyyət, yaxud türklük cərəyanıdır... Şu iki cərəyan bəzən birləşərək, bəzən ayrılaraq imtiaz və bəzən mücadimə

edərək, eyni sahə üzərində yürüməkdədir. Bunların bəxş etməkdə olduğu füyuzat eyni dərəcədə mühüm və nafe, eyni dərəcədə mübərri və müqəddəsdir. [6, s.212].

Rusiya imperiyasının türk-islam ziyalı, türkçülüyn ideoloqlarından olan Kazan tatarı Yusif Akçura “Türkçülüyn tarixi” əsərində yazır: “Ağaoğlu Əhməd bəy, türkçülük hərəkatında xüsusi bir yer ayırmaq vacibdir—inancındayam. Əhməd bəy, türk millətçiliyi fikrinə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi bütün müsəlmanların, hətta bütün doğuluların həyat, xoşbəxtlik, bağımsızlıq və gələcəyiqayğısı ilə bir neçə mərhələdən keçərək çata bilmişdir” [4, s.213] O, “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirdiyi “Millət və millətçilik məsələsi” adlı silsilə məqalələrində türk millətçiliyinin təzahürü və təsirini təmin etmək üçün “bu qövmin dinini, lisanını, tarixini, ədəbiyyatını, idealını mütaliə etmək”, tez bir zamanda onu xalqların tarixi inkişafının “ən parlaq mərhələsini” təşkil edən “millətçilik deyilən dövrə” çatdırmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini göstərdi [4, 22 yanvar 1909]. Əhməd bəy Ağaoğlu milli intibahın şərtlərini bu cür müəyyənləşdirmişdi: siyasi və milli şüurun inkişafı, milli birlik, mədəni tərəqqiyə nail olmaqla yanaşı, orta əsr geriliyinə, mövhumat və fanatizmə, milli lovgalıq və milli ədavətə, çarizmin milli zülmünə, rus şovinizminə qarşı ardıcıl mübarizə aparmaq. İstanbul Darülfünü Hüquq fakültəsində hüquq tarixi professoru və Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti üzvü olarkən qələmə aldığı “Etrüsk Mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri” məqaləsində Etrüsklərin Asiyaya gəldiyini vurğulayaraq Avropada ilk mədəniyyəti yaradanların türklər olması ehtimalını ortaya atır (7. s.16). İlk türk ailə hüququ ilə ilk Hind-Avropa ailə hüququnu müqayisə edən məqaləsi də bu düşüncəsini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məqaləsində bir həqiqəti də açıqlayır. Türk hüququnun türklər tərəfindən hələ mükəmməl araşdırılmadığını bildiren Ağaoğlu Avropa alimlərinin də bu mövzuya etinasız yanaşdıqlarını qeyd edir. Bu mövzuda rusların mükəmməl araşdırmalar apardığını və özü də hüquq tarixində bunlardan istifadə etdiyini yazır (8, s.264). O, türk milliyyətçilərinin ərəb, erməni, kürdlər kimi azsaylı xalqlara müdaxilə etmədiklərini, bütün insanlığa xidmət etdiklərini ifadə edir. Milliyyətçilərin Türk millətinin özünə xas dili və ədəbiyyatı olması üçün böyük əmək sərf etdiklərini də qeyd edir (9. s. 244).

Türkçülük düşüncəsi milli Azərbaycançılıq ideologiyasının ilkin mərhələsi olaraq xalqımızın öz müstəqil Cümhuriyyətini yaratmasında mühüm rol oynadı. Bu işdə görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ideoloq və nəzəriyyəçi Əhməd bəy Ağaoğlunun xidmətləri əvəzsizdir.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. "Türk Medeniyeti Tarihi [Tarih ve asar-ı Atika]", Türk Yurdu, c.IV, s.5, 1329, s.550-561
2. “Kaspi”, 25 sentyabr 1903.
3. N. Yaqublu, “Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə gətirdiyi yeni dəyərlər” Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları, Bakı, 2019
4. Ağaoğlu Ə. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlərtoplu. Bakı, 2019.
5. “Azərbaycan”, 4 yanvar 1991
6. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islamideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.
7. Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri. Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri,
8. "İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hindo-Avrupai Aile Hukuku Arasında

Mukayese", I Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Maarif Vekaleti, Ankara, 1931, s.261-269

9. "Türk Yurdu". "Türkler İçinde Milli Hareket". Türk Yurdu, c.VI, s.5, s.2170-2173

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN MEDIA PLATFORMASI
MEDIA PLATFORM OF TURKISH LANGUAGE STATES

Mahmudova Güney Salam qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, “Jurnalistika”

Elmi Tədqiqat Laboratoriyası, elmi işçi

ORCID ID: 0000-0002-7756-5849

ÖZET

Türkdilli dövlətlər, əsasən, Asiya və Şərqi Avopada yerləşirlər. Bunlar, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandır. Türkiyə xaricində digər 5 Türkdilli dövlət öz müstəqilliyinə 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra qovuşmuş, Türkiyə Cümhuriyyəti isə 1923-cü ildə Osmanlı İmperiyasının varisi olmuşdur. Türk dilində danışan ölkələr arasında integrasiyanın ilk dönüm nöqtəsi SSRİ dağıldıqdan sonra gerçəkləşmişdir. Çünki bu zamana qədər Sovet işğalında olan bu ölkələr rəsmi Moskva tərəfindən idarə edilir, onun verdiyi qərarlar çərçivəsində hərəkət edirdi. Sovet Məlumat Bürosunun fəaliyyətə başlaması ilə hökumət arxa və ön cəbhədə qəzet və radio vasitəsiylə çatdırılan önəmli hadisələrlə bağlı xəbərlərə nəzarət etmişdir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra isə müstəqilliklərinə qovuşan Türkdilli dövlətlərin demək olar ki, hamısı demokratik və sivil bir cəmiyyət inşa etmək yolunda böyük miqyaslı reformlar həyata keçirmişdilər. Mətbuat yenə də xalqın aynası olmağa başlamış, Kütləvi İnformasiya Haqqında Qanunlar qəbul edilmiş və modern KİV-lərin sayı hər keçən gün artmışdır. Media bu ölkələrdə mədəniyyətin və milli dəyərlərin dünya miqyasında tanıtılmasında önəmli yerə sahib olmuşdur. Türkdilli dövlətlər aralarındakı bağları qüvvətləndirmək, integrasiyanın güclü təməllərinin atılması və Soyuq Savaş sonrası qarşıya çıxan biləcək problemlərin öhdəsindən bir-biri ilə məsləhətləşərək, dəstək olaraq gələ bilmək üçün Türkdilli dövlətlərin bir araya gəldiyi zirvələr həyata keçirməyə başlanmışdır. Media, həmçinin Türkdilli dövlətlər arasında bir vasitə rolunu oynamışdır. 2010-cu ilin dekabr ayında Ankarada Türkdilli Dövlətlərin Medya Formu qurulmuşdur. Eyni tarixdə həyata keçirilən “Globallaşan Dünyada Media: Fərsətlər və Problemlər” başlığı adı altında Avrasiyada regional və global əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, Türk dünyasının media sahəsində birləşməsi, Türk dünyasında ortaq Türkcənin ünsiyyət dili vəziyyətinə gətirilməsi və ortaq anlayışların yaradılması mövzusunda fikirlər vurğulanmışdır. Ənənəvi müharibələrə dövlətlər silahlı qüvvələrini inkişaf etdirərək hazırlanırlarsa, informasiya müharibəsinə də media vasitələri üzərindəki təsirlərini və güclərini artıraraq hazırlanırlar.

Açar sözlər: türkdilli, media, informasiya

ABSTRACT

The Turkish-speaking countries are mainly located in Asia and Eastern Europe. These are Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan. Apart from Turkey, five other Turkic-speaking states gained their independence after the collapse of the USSR in 1991, The Republic of Turkey became the successor of the Ottoman Empire in 1923.

The first turning point of integration between the Turkic-speaking countries took place after the collapse of the USSR. Because until now, these Soviet-occupied countries were governed by official Moscow, acting within the framework of its decisions. With the launch of the

Soviet Information Bureau, the government controlled news coverage of important events in the back and front through newspapers and radio. After the collapse of the Soviet Union, almost all Turkish-speaking states that gained their independence undertook large-scale reforms to build a democratic and civil society. The press has once again become a mirror of the people, laws on mass information have been adopted, and the number of modern media outlets has increased day by day. The media has played an important role in promoting culture and national values in these countries on a global scale. Summits of Turkic-speaking countries have begun to take place in order to strengthen the ties between the Turkic-speaking countries, lay a solid foundation for integration and consult with each other to overcome the problems that may arise after the Cold War. The media has also acted as a tool between Turkic-speaking countries. The Media Form of Turkic Speaking States was established in Ankara in December 2010. Under the title "Media in a Globalizing World: Opportunities and Challenges" held on the same date, ideas on the development of regional and global cooperation in Eurasia, the unification of the Turkic world in the media space, the establishment of a common Turkish language in the Turkic world and common perceptions were emphasized. While states prepare for traditional wars by developing their armed forces, they also prepare for information wars by increasing their influence and power over the media.

Keywords: Turkish, media, information

GİRİŞ

Türk dili bu gün təqribən 12 milyon km² -lik geniş bir coğrafiyada 157 milyondan çox insan tərəfindən danışılır. Bir çox tədqiqatçıya görə dünya dilləri arasında Türk dili qədər geniş bir əraziyə yayılmış ikinci bir dil yoxdur. Dil bir millətin mədəniyyətinin əsas daşıyıcısıdır. Dil danışıldığı cəmiyyətin özəlliklərini ən yaxşı şəkildə əks etdirən ünsürdür. Dil bir cəmiyyətin kimliyidir. İnsan topluluğunun bir millət olaraq formalaşmasında dilin önəmli bir yeri vardır. Bu gün məhz dil sayəsində əcdadlarımızın minlərcə illik təcrübə və məlumat bazasından faydlanır və içində yaşadığımız cəmiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənə bilirik. Bir gün Konfutsidən “Bir dövləti idarə etməyə başlasaydınız ilk iş olaraq nə edərdiniz?” sualı soruşulduğunda dil olaraq cavablaması da bu baxımdan heç də təsadüf deyildir. Çünki Konfutsinin də dediyi kimi, “dil düzgün olmazsa kəlimələr düşüncəni düzgün ifadə edə bilməz. Düşüncələr doğru anladılmazsa edilməsi gərəkənlər yaxşı edilməz, yerinə yetirilməz. Gərəkli olan həyata keçirilmədiyində isə əxlaq və mədəniyyət pozular. Əxlaq və mədəniyyət pozularsa ədalət də yolundan çıxar. Ədalət yalnız yola istiqamət alarsa xalq gücsüz olar və çaşbaş qalar. Nə edəcəyini, işin necə nəticələncəyini bilməz. Buna görə də söylənən sözü doğru söyləməli. Heç bir şey dil qədər mühim deyildir”. Samuel Hantinqtonun XXI əsrdə tarix, ideologiyaların deyil, mədəniyyətlərin savaşı olacaqdır və bu savaşda isə ən təsiredici silah din və dil olacaqdır deməsi də bunun bariz nümunəsidir. Bunun üçün dil haqqında yuxarıda qeyd edilən bütün arqumentləri nəzərə aldığımızda ortaq dilə sahib olan dövlətlər arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsində və hərtərəfli informasiya mübadiləsinin gerçəkləşməsində medyanın rolunun əvəzedilməz olduğunu görürük.

Türkdilli dövlətlər, əsasən, Asiya və Şərqi Avopada yerləşirlər. Bunlar, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandır. Türkiyə xaricində digər 5 Türkdilli dövlət öz müstəqilliyinə 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra qovuşmuş, Türkiyə Cümhuriyyəti isə 1923-cü ildə Osmanlı İmperiyasının varisi olmuşdur. Türk dilində danışan ölkələr arasında integrasiyanın ilk dönüm nöqtəsi SSRİ dağıldıqdan sonra gerçəkləşmişdir. Çünki bu zamana qədər Sovet işğalında olan bu ölkələr rəsmi Moskva tərəfindən idarə edilir, onun verdiyi qərarlar çərçivəsində hərəkət edirdi. Buna görə Türkdilli dövlətlərin bir-birlərini tanıma və

çoxşaxəli əlaqələr yarada bilmə imkanı Sovet İttifaqının dağılması və Soyuq Savaşın bitməsi ilə reallaşa bilmişdir. Tükdilli dövlətlər aralarındakı bağları qüvvətləndirmək, integrasiyanın güclü təməllərinin atılması və Soyuq Savaş sonrası qarşıya çıxan biləcək problemlərin öhdəsindən bir-biri ilə məsləhətləşərək, dəstək olaraq gələ bilmək üçün Tükdilli dövlətlərin bir araya gəldiyi zirvələr həyata keçirilməyə başlanmışdır. 1992-ci ildən bəri toplanmağa başlayan Zirvənin 1995-ci ildə Bışekdə keçirilən üçüncü toplantısında, özəlliklə, dövlətlər arasında informasiya, mədəni, elmi-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və bölgədə sabitlik ilə güvənliyin təmin edilməsi mövzularına diqqət edilmişdir. İnformasiya, elm və mədəni sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə dair, Türk xalqlarının böyük mədəni və tarixi miraslarının qorunması və tanınmasına istiqamətlənmiş səylərin artırılması, ortaq təhsil müəssisələrinin qurulması, şənliklərin və mədəni dəyərləri özündə ehtiva edən özəl günlərin təşkil edilməsi, Kütləvi İnformasiya Vasitələri arasında əməkdaşlığının artırılması kimi məsələlər də gündəmə gətirilmişdir.

Müstəqilliklərinin ilk illəri və sonrakı dövrlərdə Tükdilli dövlətlər TÜRKSÖY, TDƏŞ, TÜRKPƏ kimi önəmli birliklər yaratmışdılar. TÜRKSÖY (Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı) Türk dünyasının UNESCO'su olaraq xarakterizə edilir. Bu qurum 1993-cü ildə Tükdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirləri tərəfindən imzalanan müqavilə ilə yaradılmışdır. Əsas məramı Tükdilli ölkələr və xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, Türk mədəniyyət nümunələrinin araşdırılması, qorunması və dünyaya çatdırılmasıdır. TÜRKPƏ (Tükdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası) isə 21 noyabr 2008-ci ildə İstanbulda təsis edilmişdir. Əsas məqsədi üzv olan ölkələr arasında siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, Türk dünyasında ortaq siyasi birliyin qurulması istiqamətində ilk addımlar atılmışdır. Və nəhayət, 2009-cu ildə Naxçıvanda Tükdillili Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) yaradılmışdır. Şuranın əsas məqsəd və vəzifələri Tükdilli ölkələr arasında tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi, xarici siyasət məsələlərində ortaq yanaşmanın təşviq edilməsi, Kütləvi İnformasiya Vasitələri arasında əlaqələrin təmin edilməsi ilə ortaq kommunikasiya vasitələri ilə bağlı strategiyaların inkişaf etdirilməsidir. Göründüyü kimi, təsis edilən bütün birliklərdə ölkələr arasında informasiya mübadiləsinin təminatçısı olan KİV-lər qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsində əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Sovet işğalı altında olduqları müddətcə Tükdilli dövlətlərin, demək olar ki, hamısında Kütləvi İnformasiya Vasitələri eyni taleyi yaşamışdır. Bütün qəzet və jurnallar “Bütün ölkələrin işçiləri birləşsin” sloganı altında yayımlanmışdır. Sovet hökumətinin gerçək bir xalq hökuməti olduğu, işçi, kəndli və xalqların birliyi təməlinə qurulduğu fikrini təbliğ edən yazılar səhifələri bəzəmişdir. Bütün yayımların ortaq ideologiyası Ləlinin milli siyasətinin propagandasını həyata keçirmək, sosializm və kommunizmi təbliğ etmək olmuşdur. II Dünya Mühəribəsinin başlaması ilə birlikdə isə KİV-lər mühəribənin tələblərinə cavab verəcək şəkildə tənzimlənmişdir. Sovet Məlumat Bürosunun fəaliyyətə başlaması ilə hökumət arxa və ön cəbhədə qəzet və radio vasitəsiylə çatdırılan önəmli hadisələrlə bağlı xəbərlərə nəzarət etmişdir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra isə müstəqilliklərinə qovuşan Tükdilli dövlətlərin demək olar ki, hamısı demokratik və sivil bir cəmiyyət inşa etmək yolunda böyük miqyaslı reformlar həyata keçirmişdilər. Mətbuat yenə də xalqın aynası olmağa başlamış, Kütləvi İnformasiya Haqqında Qanunlar qəbul edilmiş və modern KİV-lərin sayı hər keçən gün artmışdır. Media bu ölkələrdə mədəniyyətin və milli dəyərlərin dünya miqyasında tanınmasında önəmli yerə sahib olmuşdur.

Media, həmçinin Tükdilli dövlətlər arasında bir vasitə rolu oynamışdır. 2010-cu ilin dekabr ayında Ankarada Tükdilli Dövlətlərin Medya Formu qurulmuşdur. Eyni tarixdə həyata keçirilən “Globallaşan Dünyada Media: Fərsətlər və Problemlər” başlığı adı altında Avrasiyada regional və global əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, Türk dünyasının media

sahəsində birləşməsi, Türk dünyasında ortaq Türkcənin ünsiyyət dili vəziyyətinə gətirilməsi və ortaq anlaşımların yaradılması mövzusunda fikirlər vurğulanmışdır. İlk formda media vasitəsi ilə ortaq mədəni və tarixi dəyərlərə sahib Türk xalqlarının bir platforma ətrafında birləşdirilməsi qərara alınmış və bir il keçmədən 2011-ci ilin oktyabrında Türkdilli Dövlətlərin Medya Platforması qurulmuşdur. Bu platformanın Türkdilli Dövlətlərin Medya Forumunun kommunikasiya vasitəçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir. “Turkmep” adıyla internet saytı açılaraq Türkdilli dövlətlərin media əsaslı edilməsini həyata keçirmişdir. Türkdilli Dövlətlərin Medya Platformasının nizamnaməsinin girişində Türk dilində danışan ölkələr arasında əlaqələrin ictimai nəzarət funksiyasını yerinə yetirən media vasitəsi ilə inkişaf etdirilməsinin qərara alındığı qeyd edilir. Bundan on iki il öncə, 2009-cu ildə isə TRT Avaz sturkturunun yenidən qurulması ilə 27 ölkədə 250 milyon əhaliyə xitab edən bir kanal olmuşdur. Türkcə, Azərbaycan Türkcəsi, Qazaxca, Qırğızca, Özbəkce və Türkməncə proqramları ilə TRT Avaz İ.Qaspralının bir növ fikirdə, işdə birlik formulunu tətbiq etməyə başlamışdır. Kanalda günümüzdə də Türk dünyasında ortaq dil və düşüncə birliyinin təmin edilməsi istiqamətində ortaq mədəniyyət və adət ənənələri vurğulayan proqramlar hazırlanır.

Ənənəvi müharibələrə dövlətlər silahlı qüvvələrini inkişaf etdirərək hazırlanırlarsa, informasiya müharibəsinə də media vasitələri üzərindəki təsirlərini və güclərini artıraraq hazırlanırlar. Məhz buna görədir ki, II Qarabağ müharibəsindən sonra 9 aprel 2021-ci ildə TDƏŞ Media və İnformasiya Sahəsində Əməkdaşlıq Qrupu Bakıdakı 8-ci iclasında yeni ortaq media platformalarının yaradılması istiqamətində yeni müqavilələrə imza ataraq informasiya müharibəsində yeni bir güc əldə etmək imkanını qazandılar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. N. Engin Uzun. Türkcənin Dünya Dilləri Arasındakı Yeri Üzerine.
2. Mehmet Fatih Doğrucan. Medeniyet Dili Olarak Türkçe.
3. Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY. Günümüzdeki Türk Devlet ve Toplulukları. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri.
4. Prof. Dr. Ahmet Mermer. Türkçe'nin Konuşulduğu Coğrafyalar.
5. Yrd. Doç. Dr. Muharrem EKŞİ. Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar.
6. <https://mfa.gov.az/az/content/176/turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tdes>
7. https://turk-pa.org/az/content/about_turkpa
8. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avraysadan/trt-avaz-turk-konseynin-ortak-medya-platformu-olabilir/5cd3b7a201a30a22c01828cf>
9. <https://www.turksoy.org/>
10. <https://www.haberler.com/turk-dunyasi-medya-uzmanlari-baku-de-bir-araya-14053954-haberi/>
11. <https://apa.az/az/xeber/media-xeber/Turk-Surasina-uzv-dovltlrin-ortaq-media-platformasi-yaradilir-636701>

DİNİ TURİZM- DÜNYADA YENİLƏŞƏN MEDİANIN TİMSALINDA

Fidan Ruhulla qızı VƏLİZADƏ

(Fidan Ruhulla Valizada)

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Kulturologiya və Onun Ümumi Məsələləri üzrə-dissertant
Cəfər Cabbarlı ev-muzeyinin əməkdaşı
ORCID ID: 0000-0001-9598-3553

ÖZƏT

Yer üzərində xəlf olan ilk insandan bu zamana kimi bəşər övladı daim axtarış içində olmuşdur. Onlar yaradılış səbəbini, yaradanı daim axtarmış, ona doğru addımlamışlar. Bu zaman onlar səfərlərə çıxmış, etiqad etdikləri dinin müqəddəs məkanlarını ziyarət etmişlər. Aylarla çəkən bu səfərlər müəyyən dini ritualların icra edilməsi ilə tamamlanmışdır. O zamanlar gedilən məkanları yalnız gedənlər görürdü. Axı o dövrdə indiki texnologiya, sürətli internet, sosial media anlayışı yaranmamışdı.

İlk təsvirlərdən bu yana “foto və təsvir” anlayışı olduqca dəyişmişdir. Eləcə də ilk məktublaşma, (xəbərləşmə) bu gün eramızdan əvvəlki kimi quşlar, çarçılar vasitəsi ilə deyil, e-mail vasitəsi ilə anı zaman kəsiyində həyata keçirilir.

İlk insanlarla indiki insanların dünyabaxışı olduqca fərqlidir. Həyatdan gözlədikləri, reallaşdırmaq istədikləri, yaşamaq istədikləri həyat başqadır. Lakin insan fitrəti etibarilə daim mənəvi ehtiyaclarını ödəmək məcburiyyətindədir. Burada “məcburiyyət” insanı zorla bir işə məcbur etmək deyildir. Necə ki, insan qidaya, suya, həyata məcburdursa, eləcə də mənəvi qidaya məcburdur. Maddi ehtiyaclarını ödəmədikdə insan məhv olmaya məhkumdursa, mənəvi ehtiyacların da ödənilməməsi “kamil insan” mövqeyindən uzaqlaşmaq deməkdir.

Günümüzdə inkişaf edən media insanlara dini turizmi daha asan yolla tanımağı, həmin məkanlara daha rahat səfər etmək inkanı verir.

Bu yazıda əsasən Dini turizm, xüsusilə inanc turizminin İslam dininə məxsus dini məkanlarını tanımaq, yeniləşən media platforması vasitəsi ilə dini turizm obyektlərinin əlçatanlığını nümayiş etdirmək, XXI əsrdə “Dini turizm və media” anlayışlarını eyni müstəvidə təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Turizm, dini turizm, media

ABSTRACT

From the first man on earth to the present day, the human race has always been in search. They have always sought the cause of creation, the Creator, and have walked towards it. During this time, they traveled and visited the holy places of their religion. These months-long visits were completed with the performance of certain religious rites. At that time, only those who went could see where he was going. After all, at that time there was no concept of modern technology, high-speed internet, social media.

Since the first pictures, the concept of "picture and description" has changed significantly. Today, correspondence is no longer sent by bird, but by e-mail.

Yes, people's worldview has changed over time. However, over time, the basis of their material and spiritual needs has not changed. If a person does not meet his material needs, he is doomed to destruction, and failure to meet his spiritual needs deprives him of the status of a

"perfect man."

Today's evolving media makes it easier for people to recognize religious tourism and travel more comfortably to those places.

This article aims to introduce religious tourism facilities through an updated media platform, demonstrate their accessibility, and analyze the concepts of "religious tourism and media" in the 21st century.

Keywords: Tourism, religious tourism, media

DİNİ TURİZM- DÜNYADA YENİLƏŞƏN MEDİANIN TİMSALINDA

Din anlayışının kökləri bəşərdə insanlar yarandığı ilkin dövrlərə qədər uzanır. Zamanla müxtəlif cəmiyyətlər yaranmış, bu cəmiyyətlər biri digərindən fərqli olan dinlərə etiqad etməyə başlamışlar. Tarixi minilliklər qədər qədim olan din cəmiyyətin şüuruna, həyat tərzinə daim təsir etmişdir.

Din anlayışı müxtəlif dinlərin mövcudluğu baxımından qəbul edilmiş yekdil tərif şəklində deyil, çoxsaylı təriflər şəklində formalaşmışdır. Lakin ümumi olaraq din insanın və ya cəmiyyətin bir varlığa bağlanması və bu inancından irəli gələrək həyatını müəyyən qaydalar sistemində formalaşdırması, bunun nəticəsi olaraq din- inanc, ibadət, əxlaq üçlüyünün bütünü şəklində görülməkdədir.

Dinin insan zehniyyətinə təsirini əsasən cəmiyyətlərin mədəniyyətlərində açıqca görmək mümkündür. Xüsusən din ibtidai cəmiyyətlərdə mədəniyyətə təsir göstərən bir sistem təşkil etmişdir (7, s.13). Onu da qeyd etməliyik ki, din insan həyatının bütün sahələrinə (əxlaq, təhsil, ailə və s) az və ya çox dərəcədə təsir edir. Bu hər din üçün eyni səviyyədə olmaya bilər.

Yer üzündə mövcud olan çoxsaylı dinlər və bu dinlərə etiqad edən minlərlə insanlar yaşayır. Hər bir dinin müəyyən həyat prinsipləri, etik normaları, qanunları, ibadət fərqlilikləri onu digər dinlərdən fərqləndirir.

Media və KİV-in müsbət və mənfi tərəfləri.

Əslində insan həyatında baş verən bütün addımlar zəncirvari biri digərini tamamlayan, digərini daha da möhkəm edəndir. İnsan müəyyən bir dinə etiqad edən bir ailədə və ya cəmiyyətdə dünyaya gəlir, böyüyür və həyatı dərk etməyə çalışır. Bu gün müasir zaman və texnologiyalar insanların dünya baxışını müəyyən qədər dəyişir, həm də keçiləsi çətin olan sərhədləri aşmaqda insanlara yardımçı olur. Belə vasitələrdən biri də medianın gücü və kütləvi informasiya vasitələridir.

Media və KİV- Kütləvi İnformasiya Vasitələri adından da göründüyü kimi cəmiyyəti informasiya ilə təmin edən vasitələrdir. Bu siyahıya qəzet və jurnallar, radio, televiziya və internet daxildir. Bütün bunlar çoxlu sayda insanın müxtəlif informasiyalardan istifadə etməsi üçün kanallardır. İlkin qəzet və jurnallar XVII əsrdə nəşr olunmağa başlayıb. XX əsrdə radiostansiyalar, daha sonra televiziya studiyaları, ötən əsrin sonlarında isə Dünya İnternet Şəbəkəsi yaranıb (10).

İnsanlar nə üçün KİV-lərə müraciət edir? Onların bir qismini dünyada baş verən hadisələr, xəbərlər maraqlandırır. Başqaları problemlərini həll etmək üçün yollar axtarır. Bəzilərini maarifləndirici materiallar cəlb edir. Bir çoxları özlərinə cürbəcür əyləncələr tapır.(10).

Bəs KİV-lərin təsiri ilə nə isə dəyişirmi? KİV-in həm müsbət, həm də mənfi təsirləri vardır. Müasir zaman texnologiya dövrüdür. Keçmiş zamanların təlimlə öyrədilmiş quşları, məxsusi olaraq kralların, sultanların fərmanlarını, məktublarını daşıyan çarçıları bu gün e-mail poçt əvəz edir, və ya televiziya, radio vasitələri ilə rəsmi sərəncamlar elan edilərək bütün insanları eyni anda xəbərdar edir. İndiki zamanda vaxt həddindən artıq dəyərli sərvət hesab edilir. Əlbəttə bu vaxtın əhəmiyyətini anlayən insanlar üçün belədir.

Zaman dəyişdikcə elmdə yeni-yeni nəaliyyətlər yaranır, texnologiyalar kəşf olunur və insanlar bu məlumatları öyrənməyə çalışırlar. İlk ehtiyaclar hər dövrün insanında mövcud olmuşdur. Sadəcə əvvəllər insanlar hər işi əl əməyi ilə edirdilərsə bu gün onları elektronik cihazlar əvəz edir. Müasir zamanda texnologiyayı bilməmək artıq zamanla ayaqlaşmamaq kimi qəbul edilir.

Media və KİV müasir zamanın məhsuludur. Məlumat daşıyıcı, ötürücü vasitəsidir. Artıq insanlar yerlərindən və məkanlarından asılı olmayaraq istədikləri məlumatları əldə edə bilirlər. Bunun təhsil baxımından qiyməti ölçülməzdir. Media və KİV insanlara yalnız zəruri, icbari bilikləri, məlumatları ötürmür o, həm də əyləndirici, asudə vaxtın səmərəli təşkilinə yönəlmiş istiqamət üzrə fəaliyyət göstərir.

Bəs mənfi tərəfləri nədir? Media və KİV-i sadalayarkən bir çox növlərinin adını çəkdik, amma razılaşmalıyıq ki, bu gün televiziya və internet bu sıradan ən çox istifadə olunan ikilidir. Həm televiziya, həm də internet bizdən asılı olmayan seçimlərin toplusudur. Məsələn biz digər informasiya vasitəsi kimi hansısa kitabı öz istəyimiz üzərinə seçə biliriksə, lakin internetdə və ya televiziya qarşımıza çıxan proqramlar bizim seçimlərimiz deyil. Deməli burada görünən bütün məlumatlar həmişə bizim xeyrimizə olacaq demək deyil. Bu bir faktdır ki, bu gün televiziya və ya internetdə hər hansı bir məlumata ailə ilə birgə baxmaq münasib deyil. Bəzən hansısa saytda bir maarifləndirici məlumat oxuyarkən ekranın kənarında etiq normalara uyğun olmayan təsvirlərin görünməsi halları internetin mənfi nüsləri sırasındadır. Həmçinin internetin ən böyük problemlərindən insanların sosial şəbəkələrə həddindən artıq aludə olması həmin insanların ailə münasibətlərinin korlanması ilə nəticələnir.

Bu gün elektrik çərayının kəsilməsi, internetin dayanması gənc nəsil üçün global problemdir. Keçmişdə şam işığı ətrafında söhbət edən ailə üzvlərini bu gün görmək mümkün deyil, süfrə başında hər fərdin əlində bir telefon, verilən suallara isə lokonik cavablar müasir gəncliyimiz xəstəliyidir desək yanılmarıq. Bunun kimi bir çox problemlər sadalaya bilərik ki, sonda bunların hər biri insanlararası ünsiyyət pozğunluğuna və ya insanın özünü ifadə edə bilməməsinə gətirib çıxarır.

Cəmiyyətə informasiya ötürən KİV haqqında məqalə yazan Abdülkərim Bahadır öz əsərində bu məsələyə bir çox səpkidən yanaşır. O, qeyd edir ki, televiziya bir dəqiqədə hər şey dəyişir əvvəl tamaşaçı dram janrında hansısa bir filmə baxırdısa bir dəqiqə sonra, hansısa reklamlarla qəh-qəhə ataraq gülə bilir. Bu isə insanların ruh vəziyyətinin tez-tez dəyişməsi deməkdir. Həmçinin o televiziya qarşısında həddindən çox vaxtını keçirən insanların ailə münasibətlərinin korlandığını, ailə fərdlərinin televiziya seriallarında gördükləri yüksək həyat standartlarının onlarda da olması üçün qarşı cinsdən tələbləri olduğunu, uşaqların isə televiziya tam hazır olaraq onlara verilən proqrama baxmaları ilə artıq xəyalqurma potensiallarının azaldığını və ya buna tamamilə ehtiyac qalmadığını qeyd edir. Artıq belə fərdlər özlərini sosiallaşmaqdan uzaq tutaraq monoton həyat yaşamağa davam edirlər. O,

qeyd edir ki , bunun qarşısını yalnız medianın həll etməsini gözləmək olmaz, gərək valideynlər özləri bu məsələlərə laqeyd olmasınlar(2).

Halbuki KİV-in əsas məqsədi ətraf mühitdə və dünyada baş verənləri tamaşaçının bilməsinə şərait yaratmaq, bu zaman izləyicilərin öz fikirlərini formalaşdırmasına yardımcı olmaqdır. KİV-in real işi geniş mənada vasitəçilik etmək kimi izah edilə bilər. (3,s.46-47)

Media və KİV-in dini turizmdə əhəmiyyəti varmı, o əhəmiyyət nədən ibarətdir?

İnsanlar nə zaman və hansı vasitələrlə dini turizmdən istifadə edir?

Keçmiş zamanlarda insanların çoxu düşünürdü ki, yalnız yaşlı nəsil ibadət edə və yalnız onlar dini ritualları icra edə bilərlər. Lakin bu günün insanı belə düşünmür. Deməli texnologiyaların sürətli inkişafı insanların öz biliklərini təkmiləşdirməsinə imkan yaradır.

Turizim geniş anlayışdır. O özündə bir çox sahələrini birləşdirir. Bu sıranı müəyyən ardıcılıqla sadalasaq, üçüncü yaş(pensianerlər), gənclik, çöl, milli parklar, eko, yaylaq, botanik, kənd təsəvvüf (mədəniyyət), inanc(dini), kongress, özəl maraq, tibbi, mağara, qış, ov, dəniz, idman, qolf, mətbəx, əyləncə, düşərgə və karavan(təzhiz olunmuş mikro avtobus) kimi turizmin bir çox sahələri vardır(6, s.V).

Bu gün turizm termini kimi bir yerdən digər yerə səyahət edərək müxtəlif tur paketlərdən, xidmətlərdən istifadə etmək kimi qəbul edilən anlayış əslində əsrlər öncə də “səyahət” adı altında istifadə olunurdu.

Səyahətin ilkin yaradığı dövrlərlə indiki dövrdə mənası arasında böyük fərqliliklər vardır. Son dövrlərdə səyahət və zövq ifadələri bir-birinə sinonim olaraq işlədilməyə başlamışdır. Daha əvvəllər isə səyahət çətinlik və sıxıntı mənalarda izah edilirdi. Səyahət(travel) sözünün kökünü təşkil edən “travail” sözünün tərcüməsi “acı çəkmək” olaraq izah edilir. Bu gün əsrlər əvvəl uzun zamanlarla qət olunan məsafələr təyyarə vasitəsilə kiçik zaman kəsiyində öz həllini tapır (4,s. 48).

Səyahətlər insanların ətraflarını öyrənmək, maraq istəklərindən irəli gəlir. Tarix boyunca müxtəlif səyahətlər baş tutsa da, turizm əhəmiyyətli ilk səyahətlər Grand Tur adı altında avropada həyata keçirilmişdir. Müasir mənası ilə turizm səyahətləri Tomas Kukun adı ilə bağlıdır(1841). İlk səyahət büroları da Tomas Kuk tərəfindən yaradılmışdır(4, s. 48).

Dinlə insan nə zaman məşğul olur? İnsanlar vaxtlarının müəyyən bir qismini ibadət etməyə ayırırlar. Onlar etiqad etdikləri dinin onlar üzərində qoyduğu öhdəlikləri yerinə yetirərkən dini turizmi reallaşdırmış olurlar.

Vaxt qiymətsiz bir qaynaqdır. Müəyyən ritm ilə, təcavüzkar bir şəkildə axır. Vaxtı geri ala bilmirik. Vaxt demokratik bir şəkildə hər kəsə paylanılır. Hər birimizin gündə 24 saatı, həftədə yeddi günü var. Vaxtı pul ilə ala, qənaət edib saxlaya, borc götürə, oğurlaya, heç bir şəkildə dəyişdirə bilmirik. Bütün edə biləcəyimiz sahib olduğumuz vaxtı ən yaxşı şəkildə dəyərləndirməkdir (5, s.87).

Xaricdə televiziya kanallarının bir başa siyahısına daxil edilmiş, bizlərdə isə istək üzərinə əlavə edilən dini kanallar vardır ki, bunlar birbaşa dini yayımlar həyata keçirir. Bu sıraya Makkah tv, Medina tv, Karbala tv və. s misal çəkməliyik. Bundan əlavə televiziya yayımlanmayan, lakin internet üzərindən yayımlanan dini kanallar da mövcuddur.

İnsanların ta qədimdən etiqad etdikləri dinin müqəddəs məkanlarına getdiklərini, orada ibadət edib, qurban kəsərək ehsan etdiklərini tarix kitablarımızdan bilirik. İstər müsəlmanlıq, xristianlıq, müsəvilik, istərsə də, çoxallahlı dinlər olsun bütün dinlərin insanların müəyyən dini bayramları və ibadət etdikləri məkanlar mövcuddur.

İslam dini bildiyimiz kimi bu gün istər şərq, istərsə də qərb dünyasında ən çox etiqad edilən monoteist dinlərdəndir. İslam dini əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi digər dinlər kimi müəyyən prinsiplər üzərinə qurulmuşdur. Bu dinin insanlar üzərinə qoyduğu öhdəçiliklər və yaratdığı bir mədəniyyət vardır. Bu öhdəçilikləri və bu mədəniyyəti isə gedib görmək istəyən minlərlə insanlar. Deməli tam da bu sırada turizm mövcud imkanlarını nümayiş etdirməli olacaqdır. Turizm bu nöqtədə necə dövryyəyə daxil olur sualına 2 istiqamət üzrə deyə bilərik.

Burada birinci istiqamət İslam dininin insanlar üzərinə qoyduğu vəzifələrin icrası zamanı turizm sektorunun işə salınması, ikincisi isə islam mədəniyyətinin turistlərə nümayiş olunması zamanı turizm təşkilatlarının fəaliyyətləri.

Bu zaman İslam dininin özəl bayramlarında məsələn Qurban bayramında dünyanın müxtəlif yerlərindən müsəlmanlar Səudiyyə Ərəbistanına səfər edir və bu zaman dini turizm reallaşır. Bu zaman insanlar müəyyən turist proqramlarına qatılmaqla fərdi və ya ailəvi şəkildə səfərlərə qatılırlar. Bu sıraya Türkiyədə mövcud olan Ukba turizmi (<http://www.ukbaturizm.com>) misal çəkə bilərik. Burada ölkə daxili və xarici islami turizm həmcinin, Həcc və Ümrə paketlərini sifariş vermək mümkündür.

Eləcə də dini turizm bölgə, region, ölkə və dünya çərçivəsində bölgülənə bilər. Dini turizmi yalnız məscidlərə səfər kimi məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Çünki, din cəmiyyətdən, mədəniyyətdən kənar deyil məhz bu səbəblə hansısa dini məkana səyahət edən insanı, həm də hansısa muzeydə(məsələn islam əlyazmaları muzeyində) və ya islamın gözəl sənətləri ilə məşğul olan fərdlərin yanında görmək mümkündür. Bu isə öz növbəsində insanların dini ehtiyaclarının ödənilməsi, mədəni biliklərinin artması, sosiallaşma bacarıqlarının genişlənməsi, turizm marşrutlarından istifadə etməklə daha çox məkanlar haqqında biliklərinin formalaşmasına şərait yaradır.

Bu gün internetdə **Google** üzərindən axtarış aparmaqla istənilən məkan haqqında məlumat toplaya bilərik. Bu məlumatlar vikipediya başlığı altında yerləşdirilmişdir. Burada bu məkanlar haqqında bir necə dildə məlumat almaq mümkündür. Internetin müasir imkanları bizə istədiyimiz məlumatı qısa zamanda oxumaq imkanı verir. “Bəs bu məkanlara necə gedə bilərik?” sualını yenə internet özü cavablandırır. Burada yerləşdirilmiş xəritələr bizə fərdi gedişlər zamanı yardımçı olmaq üçün nəzərdə tutulub. Eyni zamanda internet üzərindən müxtəlif şirkətlər və şəxslər turizm paketləri təklif edir. Bu paketləri almaqla həmin yerlərə səfər etmək mümkündür.

Dünya əhəmiyyətli dini məkanların əksəriyyətinin (yəni populyarlığı, ziyarətçi sayının çoxluğuna görə) rəsmi web sahifəsi, tv və ya internet üzərindən yayımlanan kanalı mövcuddur. Bununla da həmin sahifəyə keçid edilməklə dini məkan haqqında, həmcinin qarşıda gözlənilən tədbirlər haqqında məlumat toplamaq olur.

Yeniləşən media günümüzdə həyatımızın bütün sahələrini əhatə etməkdədir. Bu inkişaf hətta o dərəcədədir ki, həmin səfərlərə gedə bilməyən insanlar belə özlərini orada hiss edirlər. Çünki, səfərlərə qatılanlar sosial şəbəkələr üzərindən canlı paylaşımlar etməyə nail olurlar. Bu isə, internetin hər yerdə və hər zaman əlçatan olduğunu göstərir.

Ölkəmiz sosial mediya istifadəçilərinin sayı günü-gündən artmaqdadır. Bu vaxta kimi internetdən əsasən məlumat toplamaq üçün istifadə edilirdisə, son zamanlar internet insanların üçün reklam üsuludur. Əgər internet yeni bir reklam platformasıdırsa nəyə görə dini turizm məkanları burada tanılmasın. Bu barədə bir qədər araşdırma apardıqda əldə etdiyimiz nəticələr ölkəmizdə bu səpkidə fəaliyyətlərin daha zəif olmasıdır. Bəlkə də, bu istiqamət yeni-yeni diqqət mərkəzinə gəlir(dini məkanların sosial platformalarda, mediada, KİV-də tanılması). Dünya təcrübəsi bu sahədə bir necə istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Bu

yalnız dini turizmin tanınması, rekamı deyil, həm də ölkənin reklamı, turist artımı, iqtisadi gəlirin artımı, mənəviyyatın zənginləşməsi deməkdir.

Həmçinin media yalnız dini turizmin təbliği ilə kifayətlənməməli, dinin özünün mahiyyətinin ictimaiyyətə çatdırılmasında vasitəçi olmalıdır. Televiziya reklam deməkdir. Bu səbəblə dini turizm turizmin bir növü olduğundan onunda daim reklam olunmağa ehtiyacı vardır. Buradakı reklam mənası “din reklam olunmalıdır” demək deyildir. Din insan daxilində fitri olan anlayışdır. İnsan daim nəyəsə etiqat edir və ona doğru addımlayır. Dini turizmin reklam olunması deyərəkən müxtəlif turizm şirkətlərinin və ya tur paketlərin reklamla yayımlanmasını nəzərdə tuturuq ki, bu da digər ölkə televiziyaçıları tərəfindən həyata keçirilir.

“Ölkəmizdə yerləşən dini turizm məkanları haqqında məlumatları haradan əldə edə bilərik?” sualına cavab olaraq aşağıda qeyd olunan bəzi internet axtarış sahifələrini diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

1.Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin rəsmi sahifəsi <https://www.qafqazislam.com/index.php?lang=az>, bu sahifədə QMİ haqqında, fəaliyyəti, tədbirləri haqqında məlumatları əldə etmək olar.

2.Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin <http://www.dqdk.gov.az> rəsmi sahifəsi: bu sahifə vasitəsilə Azərbaycanda din və dövlət münasibətlərini görmək mümkündür. Geniş tərtibatlı saytda “Cəmiyyət və Din” qəzeti, “Dövlət və Din” jurnalı işıq üzə çıxır. Maarifləndirmə bölməsində dini maarifləndirmə, islam həmrəyliyi və multikulturalizm mövzularının əhəmiyyətini anlamaq mümkündür. DQDK-nın rəsmi sahifəsindən Milli Dəyərlərin Təbliği Fonduna <http://mdtf.az/>, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutuna <https://ait.edu.az/>,

Dini Xəritəyə <https://scwra.gov.az/az/view/allobjects/>, <https://gomap.az/qafqazislam/>, keçid etməklə məlumat toplamaq mümkündür.

3.Digər bir web sahifəsi kimi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin <http://mct.gov.az> saytında Azərbaycan xəritəsinə <https://gomap.az/maps/az/@/> keçid etmək mümkündür. Bu sahifədə həmçinin, nazirliyin fəaliyyəti, tədbirləri, mədəni abidələrin təbliği ilə bağlı hazırladığı məlumatları görmək mümkündür. Həmçinin, keçən ildən “İslam irsimizi tanıyaq”, “Xristian irsimizi tanıyaq” layihələri çərçivəsində müxtəlif dini abidələr haqqında yazılı və videorolik şəklində məlumatlar nazirliyin rəsmi sahifəsində yer almaqdadır. Mədəni, tarixi və dini abidələrimiz haqqında məlumatları bu sahifədən əldə edə bilərsiniz.

3. Azərbaycan Turizm Agetliyinin <https://www.facebook.com/AzerbaijanSTA>, <https://twitter.com/azerbaijansta> də fəaliyyətləri sosial şəbəkələrdə yerləşdirilmişdir. Burada Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yerləşən turizm əhəmiyyətli abidələr haqqında məlumatları əldə etmək mümkündür.

4. Bir sahə üzrə deyil bir çox istiqamətdən Azərbaycanı tanıdan Azərbaycan <https://www.azerbaijans.com> web sahifəsi 7 dil üzrə hazırlanmışdır. Burada geniş məlumat bazası mövcuddur. Yerləşdirilən alt bölmələr sırasında din kateqoriyasında Azərbaycanda mövcud olan dinlər və bu dinlərin ibadət məkanları barədə məlumat toplamaq mümkündür. Bunlar son deyil internet üzərində bir çox dini məlumat toplaya biləcək sahifələr mövcuddur. Digər bir kütləvi informasiya vasitələri kimi qəzet, jurnal, kitabların dini turizmində əhəmiyyətini izah etməli olsaq bu təbliğə yönəlmiş bir çox yazılara rast gəlmək mümkündür. Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən müxtəlif regionlar, şəhərlər üzrə nəşr olunan kitablarda müxtəlif məkanlar barədə o cümlədən dini məkanlar barədə də məlumatlar yer almışdır.

İnternetdə Google üzərindən istənilən məkan haqqında yazı yazıldıqda o məkan haqqında bütün yazılı, video şəklində, kitab formatında olan məlumatlar göstərilir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki,

1. Turizm insan həyatında birinci dərəcəli tələbat olmasa da (1.s.22), araşdırmalar göstərir ki, insan turizm fəaliyyətinə qatılmaqla onun ruh halı yaxşılaşır və o bu şəkildə Allaha daha yaxşı ibadət edə bilmək imkanı qazanır(9).
- 3.Turizm (dini) fəaliyyətinə qoşulmaq burada insanların mənəvi aləmlərin zənginləşməsinə, dini ehtiyaclarının ödənilməsinə səbəb olur.
- 4.İnsanların dini turizm məkanlarına səfərləri, həmçinin həmin regionu tanımalarına, dolayısı yolla mədəni turizm istiqamətində məlumat əldə etmələrinə zəmin yaradır.
- 5.Həmçinin bununla da daxili və xarici turizm bazarında canlanma yaranır və bu iqtisadi gəlirin artmasına səbəb olur.
6. Media və KİV-in insanların maarifləndirilməsində rolu nəzərə alınarsa media vasitəsilə məxsusən müasir zamanda dini turizm məkanlarını tanıtmak daha əlçatan olmuşdur..
- 7.Eyni zamanda turizm marşrutlarının daxili və xarici bazarda reklam olunması dini, mədəni, tarixi zəngin bir millətin tanınmasına xidmət göstərir.

İSTİNAD OLUNAN MƏNBƏLƏR

- 1.Əlirzayev.Ə.Q . “Turizmin İqtisadiyyatı Və İdarə Edilməsi”. Bakı – 2010(səh22)
- 2.Bahadır Abdulkerim. “Günümüz kitle iletişim araçlarının, ruhsal ve toplumsal hayatımız üzerindeki olumsuz etkileri ve korunma yolları” Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.Yıl:1997 Sayı 7(ss469-497)
- 3.Ceylan Yılmaz. “Toplumsal Değerler ve Medya Etiği”. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan 2012 Sayı:79(ss45-58) (səh46-47).
- 4.Demirkol Şehnaz, Zengin Burhanettin. “Turim İşletmeleri”.Değişim yayınları, ikinci baskı 2004(seh48)
- 5.Güclü Nezahat(Doç.Dr). “Zaman Yönetimi”. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi. 2001 kış, Sayı:25. Gazi Üniversitesi,Gazi Eğitim Fakültesi dergipark.gov.tr.(ss87-106) (səh-87)
- 6.Hacıoğlu Necdet(Prof.Dr), Avcıkurt Cevdet(Prof.Dr). “Turistik Ürün Çeşitlendirilmesi”. Nobel yayınları 2011(499)
- 7.Keskin Mustafa. “Din Ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV (2004), Sayı: 2(ss7-20) (səh13).
- 8.Tezcan Mahmud (Asis.Dr). “Boş Zamanların Değerlendirilmesi Sorununun Sosyolojik Ve Eğitimsel Yönleri” (ss165-179) (s 167,171)
- 9.Farahani Hamira Zamani Farahanı & Henderson Joan .C. (2010). Islamic Tourism and Managing Tourism Development in Islamic Societies: The Case of Iran and Saudi Arabia. (International Journal of Tourism Research, vol: 12, ss.79-89)
10. <http://portal.azertag.az/az/node/829>

Məqalədə haqqında bəhs olunan rəsmi səhifələrə keçid linkləri.

<https://ait.edu.az>

<https://azerbaijans.com>

<http://.dqdk.gov.az>

<https://facebook.com/AzerbaijanSTA>

<http://qafqazislam.com>

<http://mct.gov.az>

<https://twitter.com/azerbaijansta>

<http://ukbaturizm.com>

<https://scwra.gov.az/az/view/allobjects>

<http://mdtf.az>

<https://gomap.az/qafqazislam>

<https://gomap.az/maps/az/@>

RİSK DEĞERLENDİRME METODOLOJİLERİ: BELİRLENEN NİTEL YÖNTEMLER

RISK ASSESSMENT METHODOLOGIES: IDENTIFIED QUALITATIVE METHODS

Dr. Öğr. Üyesi Derya ÇEVİK TAŞDEMİR

Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-0006-9652

ÖZET

Tehlikeler, kuruluşların istenen faydaları elde etmesini engelleyebilecek durumlar ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle sistemin işletimi sırasında ortadan kaldırılması gereken durumları yansıtmaktadırlar. İş sağlığı ve güvenliğinde proaktif yaklaşım gereğince; çalışanların yaptığı işlerin tehlikeleri konusunda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu tehlikeler ile ilgili olarak risk değerlendirilmesi yapılarak tehlikelerin belirlenmesi gerekmektedir. İş kazalarının ve meslek hastalıklarının meydana gelmesine neden olan risk etmenlerinin yönetimi için doğru analiz yönteminin seçimi büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışma kapsamında tehlike ve risklerin niteliğini ve kapsamını belirlemek ve işyeri ortamlarında iyileştirme fırsatlarını tanımlamak amacıyla riskleri değerlendirme seçenekleri tartışılmaktadır. Yaklaşım, bir çalışma ortamına en uygun yöntemlerle tehlikeleri belirlemek amacıyla risklerin değerlendirilmesinden elde edilecek faydaların tanımlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda iş sağlığı ve güvenliği perspektifinden risk değerlendirme metodolojilerinden olan nitel yöntemlerden ön tehlike analizi metodu (PHA), kontrol listeleri (çeklist), olursa ne olur analizi (what if...?), iş güvenlik analizi (job safety analysis) yöntemleri detaylı bir şekilde incelenerek risk değerlendirme yönetimleri için iş güvenliği uzmanlarına, karar alıcılara, politika yapıcılara, gelecek araştırmacılara ve yöneticilere çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İş sağlığı ve güvenliği, risk değerlendirme metodolojileri, risk etmenleri, nitel yöntemler.

ABSTRACT

Hazards create situations that can prevent organizations from achieving desired benefits. Therefore, they reflect situations that must be eliminated during the operation of the system. In accordance with the proactive approach in occupational health and safety; Employees should be informed about the dangers of their work. It is necessary to determine the hazards by making a risk assessment regarding these hazards. Choosing the right analysis method is of great importance for the management of risk factors that cause occupational accidents and occupational diseases.

Within the scope of this study, options for assessing risks are discussed in order to determine the nature and extent of hazards and risks and to identify improvement opportunities in workplace environments. The approach helps identify the benefits to be derived from assessing risks in order to identify hazards with methods most appropriate to a work environment. In this context, preliminary hazard analysis method (PHA), checklists, what-if analysis, job safety analysis methods will be examined in detail from the perspective of occupational health and safety and various suggestions will be made to occupational safety

experts, decision makers, policy makers, future researchers and managers for risk assessment management.

Keywords: Occupational health and safety, risk assessment methodologies, risk factors, qualitative methods

1. GİRİŞ

İş sağlığı ve Güvenliği (İSG)'nde proaktif yaklaşım gereğince risklerin önlenmesi noktasında ilk aşama risklerin değerlendirilmesidir. Çünkü iyi bir şekilde anlaşılması gereken şey: ölçümlenemeyen faktörlerin yönetilemeyeceğidir. Öyleyse risklerin yönetimi için risklerin ölçümü, dolayısıyla ölçümü için doğru ölçüm yöntemi olan risklerin analiz yöntemleri bu noktada önem taşımaktadır. Her işin kendi doğasından kaynaklı olarak riskin ağırlığı, etkilemesi muhtemel çalışan yoğunluğu farklıdır. İşte burada risk değerlendirmeleri devreye girer. Risk değerlendirmesi, bir altyapının güvenliğini analiz etmeye, zayıf noktaları belirlemeye ve karşı önlemleri seçmeye yönelik yapılandırılmış veya yarı yapılandırılmış bir yaklaşımdır (Ionita, 2013: 3).

Artan küreselleşmeye paralel olarak, işletmelerin ürün ya da hizmet çeşitliliğinin artması, sistemlerin karmaşıklık düzeyini ve işyerlerinde risk etmenlerini arttırmaktadır. Sistemlerin güvenliğinin uygun bir şekilde değerlendirilmesini sağlamak için son yıllarda bir dizi metodoloji, yöntem ve araç geliştirilmiştir (Ionita, 2013: 15). Bununla birlikte, çoğu İSG profesyoneli bu metodolojilerden ihtiyaçlarına en uygun olan çok küçük bir alt kümesini kullanmaktadır. Bu bağlamda doğru bir ölçüm yapabilmek adına risk analiz metodunun seçimi riskin etkin bir şekilde yönetimi için kalıcı etkisi taşımaktadır.

Bu çalışma, en yaygın Risk Değerlendirme çerçevelerinin farklılıklarını ve sınırlamalarını, onları destekleyen kavramsal modelleri ve bunları uygulayan araçları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma genelinde, her bir yöntemin ve/veya aracın uygulanabilirliğini daha iyi anlamak ve en uygun olanı seçmek için genel bilgiler verilmektedir. Bu kapsamda; en yaygın kullanılan risk değerlendirme yöntemlerinden olan; kalitatif yöntemlerden ön tehlike analizi metodu (PHA), kontrol listeleri (çeklist) kullanılarak olursa ne olur analizi (what if...?), iş güvenlik analizi (job safety analysis) yöntemleri bu çalışmada ele alınacak ve akabinde risk hiyerarşisinden bahsedilecektir.

2. BELİRLENEN RİSK ANALİZ YÖNTEMLERİ

Bu bölümde nitel risk değerlendirme yöntemlerinden olan; kalitatif yöntemlerden ön tehlike analizi metodu (PHA), kontrol listeleri (çeklist) kullanılarak olursa ne olur analizi (what if...?), iş güvenlik analizi (job safety analysis) yöntemleri açıklanacaktır.

a. Ön Tehlike Analizi Metodu (PHA)

Ön tehlike analizi (PHA), bir kazaya yol açabilecek tüm potansiyel tehlikeleri ve tehlikeli olayları tanımlayan, belirlenen tehlikeli olayları önem derecelerine göre sıralayan, gerekli tehlike kontrollerini ve eylemleri belirleyen bir analiz yöntemidir. Ön tehlike analizi sonuçları (i) ana kavramları karşılaştırmak, (ii) önemli risk konularına odaklanmak ve (iii) daha detaylı risk analizlerine girdi olarak kullanılır (<https://www.ntnu.edu/documents/624876/1277591044/chapt09-pha.pdf/8c56b9d5-2863-4a55-a621-562e7c5456da>, Erişim Tarihi: 15.11.2021).

Ön tehlike analizi, bir sistemin risk faktörlerini ve tehlike düzeyini değerlendiren nitel bir analiz aracıdır. Ön tehlike analizi, tasarım, uygulama, üretim ve bakım süreci dahil olmak

üzere bazı mühendislik faaliyetlerine başlamadan önce tüm sistemde var olan çeşitli risk faktörlerini, kazaların nedenlerini ve sonuçlarını makroskopik olarak analiz eden sistematik bir güvenlik analizi yöntemidir. Ön tehlike analizinin amacı, bu risk faktörlerini erken tespit etmek ve daha sonra tüm sistemin risk seviyesini sınıflandırmak ve bu faktörlerden kaynaklanan kazaları önlemektir (Wang, 2017). Yani, önerilen bir sistem, süreç veya prosedürün çalışmasıyla ilişkili tehlikeleri veya potansiyel tehlikeleri tanımlamak ve sınıflandırmak için genellikle sistem güvenliği sürecindeki ilk girişim olarak değerlendirilmektedir (Vincoli, 2006). Bu kapsamda tehlikeler açısından incelenen varlıklar şu şekilde listelenebilirler (Lees, 2012):

- Kullanılan hammaddeler, ara ürünler ve nihai ürünler,
- Kullanılan ekipmanlar,
- Tesisler,
- Sistem bileşenleri arasındaki arayüzler,
- Çalışma ortamı,
- Gerçekleştirilen işlemlerdir (bakım, test, vb.).

Ön tehlike analizi, aşağıdakiler için gerçekleştirilen yarı niceliksel bir analiz olup gerçekleştirilecek işlemler aşağıda sırasıyla verilmektedir (Rausand ve Hoyland, 2003):

1. Bir kazaya yol açabilecek tüm potansiyel tehlikeleri ve kaza olaylarını tanımlanması,
2. Tespit edilen kaza olaylarını ciddiyetine göre sıralanması,
3. Gerekli tehlike kontrollerini ve takip eylemlerini belirlenmesidir.

Bu teknik, olası sonuçları ve meydana gelme olasılığını belirlemek ve tehlike ve işletilebilme çalışması analizi (HAZOP) yaklaşımını izleyerek tehlikenin azaltılması için tavsiyeler sağlamak için de kullanılabilir (Aloqaily, 2018).

b. Kontrol Listeleri (Checklists)

Kontrol listesi analizi, işletme, organizasyon, bakım ve kurulum güvenliği ile ilgili diğer alanlarla ilgili soruların numaralandırılması ve tehlike tanımlaması için kullanılan en basit yöntemi temsil eden bir veya daha fazla kontrol listesi şeklinde önceden belirlenmiş kriterlere karşı oluşturulmuş sistematik bir değerlendirmedir. Özelliklerinin kısa bir özeti şu şekildedir (Marhavilas ve diğ., 2011:478):

- Kontrol listesi sorularında yer alan tarihsel bilgiler üzerine inşa edilmiş sistematik bir yaklaşımdır,
- Ekipman sorunları ve insan faktörleri sorunları dahil olmak üzere herhangi bir faaliyet veya sisteme uygulanabilir,
- Bir kişi veya bazen küçük bir grup tarafından gerçekleştirilir,
- Çoğunlukla görüşmelere, dokümantasyon incelemelerine ve saha denetimlerine dayanır,
- Niteliksel uygunluk ve uygunsuzluk belirleme listeleri oluşturur. Uygunsuzlukların düzeltilmesine yönelik tavsiyeler içermektedir.

Yalnız kontrol listeleri kullanılırken spesifik durumlardan ziyade daha genel durumları ele aldığı için listede olmayan bir riskin sorgulaması listede yer almayabilir, dolayısıyla gözden

kaçma ihtimali söz konusu olabilir. Kontrol listesi risk analiz yöntemi uygulayıcılarının bu durumu göz önünde bulundurması faydalı olacaktır.

c. Olursa Ne Olur Analizi (What If...?)

Kazalara veya sistem performans sorunlarına yol açabilecek olası bozulmaları tespit etmek için geniş, esnek yapılandırılmış sorgulama temeline dayanan, neyin yanlış gidebileceğini belirleyen ve meydana gelen bu durumların sonuçlarını irdeleyen bir yaklaşımdır (Ayyub). , 2003; Doerr, 1991; Reniers ve diğerleri, 2005; Marhavilas ve diğ., 2011:479).

Asıl yapısı itibarisi ile bir beyin fırtınası yöntemidir. Doğrultulan soruların cevapları, risklerin kabul edilebilirliğine ilişkin yargılarda bulunmanın ve kabul edilemez olduğuna karar verilen riskler için önerilen bir eylem planının belirlenmesinin temelini oluşturmaktadır. Analiz kapsamında “Ne Olursa Ne Olur” yanıtlarının olasılığı ve ciddiyeti ile ilgili yargılarda bulunulur. Bu kararlar tarafından belirtilen risk kabul edilemez ise, risk azaltıcı eylemler için tavsiyelerde bulunulur

(<http://web.mit.edu/course/10/10.27/www/1027CourseManual/1027CourseManual-AppVI.html>, Erişim Tarihi: 15.11.2021). Örneğin, ‘Makine koruyucusunda arıza olursa ne olur?’ sorusuna verilecek cevabın neticesinde büyük problemlere yol açacağı düşünülüyorsa, makine koruyucusunun arızalanması durumunda makinenin kendini kilitlemesini sağlayacak bir sistem geliştirilebilir.

d. İş Güvenlik Analizi (Job Safety Analysis)

İş güvenliği analizinin amacı, tehlikeleri ortadan kaldırmak ve/veya kontrol etmek için önlemlerin uygulanabilmesine yönelik bir görevle ilgili tüm risk unsurlarını belirlemek ve değerlendirmektir (Kjellen ve Albrechtsen, 2017; Albrechtsen ve diğ., 2019: 426). İş Güvenliği Analizi (JSA), belirli bir süreç, iş veya prosedürle ilişkili tehlikeleri tanımlamak ve kontrol etmek için kullanılabilen bir güvenlik aracıdır. Sağlık ve güvenlik tehlikelerini ve her bir görevi kontrol etme adımlarını belirlemek için her işteki her görevin sistematik olarak incelenmesi ve belgelenmesi temeline dayanmaktadır (<https://www.ehs.harvard.edu/programs/job-safety-analysis-jsa>, Erişim Tarihi: 15.11.2021). Belirlenen adımlarla gerçekleştirilir (Albrechtsen ve diğ., 2019: 426):

1. İşin ayrıştırılması: işin işlevlere, görevlere ve adımlara bölünmesi. Adımlar sırayla listelenir ve açıklanır
2. Tehlike tanımlaması: Tehlikeli durumlara yol açabilecek olası olaylar ve koşullar, aşağıda tanımlanan her bir alt görev için belirlenir.
3. Tanımlanan tehlikelerin olası sonuçları değerlendirilir
4. Tanımlanan tehlikeler için beklenen meydana gelme sıklığı değerlendirilir
5. Her bir alt görev için risk değerlendirmesi, değerlendirilen sıklık ve sonuca dayalı olarak yapılır ve bu da bir risk matrisi ile ilişkili olarak değerlendirilir.
6. İşin yapılması için güvenliği artırmaya yardımcı olabilecek risk azaltma önlemleri, dayanılmaz bir riske sahip olan alt görevler için belirlenir.

3. RİSK HİYERARŞİSİ

Risk yönetimi, risklerin belirlenmesi, analizi ve bunlara başa çıkmanın sistematik bir sürecidir. İşletmeye fayda sağlayacak durumların olasılığını ve sonuçlarını maksimize etmeyi ve işletmeyi zarara uğratacak olayların olasılığını ve sonuçlarını en aza indirmeyi içermektedir (Dey, 2010: 991). İşletmeyi zarara uğratacak durumların tespitinin akabinde, bu durumları

oluşturabilecek risklere karşı uygulanması gereken risk hiyerarşisi basamaklarıdır. İş sağlığı güvenliği deyince çoğu kişide ilk beliren resim kişisel koruyucu donanım olsa da uygulamada son olarak uygulanması gereken kişisel koruyucu donanım kullanımı olmalıdır. Bilimsel olarak iş sağlığı ve güvenliği prensiplerine göre toplu korunmaya kişisel korunma tedbirlerine kıyasla öncelik verilmelidir. İlgili risk hiyerarşisi Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Risk Hiyerarşisi

Sağlıklı ve güvenli bir çalışma ortamının temelinde risklerin belirlenmesi ve bu belirlenen risklerin birinci adımda eliminasyonu, yani tamamen ortadan kaldırılması esastır. Eliminasyonun tam anlamıyla başarıya ulaşmadığı durumlarda ikame (değiştirme) uygulanmalıdır. İkame ile belirtilmek istenen riskli olan maddenin ya da prosesin risksiz olan ya da daha az riskli olan ile değiştirilmesidir. Bunun akabinde üçüncü adım olarak gerçekleştirilmesi gereken basamak riskin izolasyonudur. 1. ve 2. Basamakların ardından riski kabul edilebilir düzeye düşüremiyorsak riskin izolasyonu gerekir. Örneğin, gürültü düzeyinin kabul edilebilir düzeye düşürülebilmesi durumunda gürültülü işleme işletmenin dışında bir bölgeye yerleştirmek çalışanların gürültü maruziyetini önleyecektir. 4. Aşamada mühendislik tedbirleri gelmektedir, ilgili teknolojik gelişmelerle ya da mühendislik çalışmaları ile riskin kabul edilebilir düzeye indirgenmesi amaçlanır. 5. Basamakta idari önlemlerin alınması yer almaktadır. Bu basamakta gerekli kurallar konularak, görülebilir alanlara çalışanları uyarıcı işaretler vb. konularak çalışanların sağlık ve güvenliklerinin sağlanması amaçlanır.

Bu basamakların tümünün uygulanmasına rağmen çalışanlar için risk teşkil edecek durumun varlığını korumaya devam ediyorsa en son tedbir olarak çalışanların kişisel koruyucu donanım kullanımı sağlanmalıdır.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İSG kapsamında hükümetler, işletmeleri sendikalar v.b. çalışma hayatı ilişkileri tarafları da dahil olmak üzere tüm sektörlerdeki yöneticiler tüm karar alma seviyelerinde hızlı ve etkili kararlar almakta zorlanmaktadırlar. Bu durumda; insanlar sağlıksız ve güvensiz iş ortamlarından kaynaklı olarak maddi ve/veya manevi gereksiz kayıplara, organizasyonlar ise ekonomik zarara sürüklenmektedir. İş sağlığı ve güvenliğinin etkili ve verimli yönetimine yardımcı olmak için risk etmenlerinin iyi yönetimi zorunludur.

İşyerlerinde, sistemlerin güvenli bir şekilde tasarlanmasını ve işletilmesini sağlamak için tehlikelerin belirlenmesi esastır. Tehlikeli durumları belirlemek için çeşitli teknikler mevcuttur ve bunların tümü, çok disiplinli bir uzman ekibi tarafından titiz, kapsamlı ve

sistematiik bir şekilde uygulanma gerektirmektedir. İSG’de başarı, farklı şiddet derecelerinde kazalara neden olabilecek olası senaryoları önce belirleyip, ardından analiz etme ile doğrudan ilişkilidir. Yapılandırılmış bir sistem olmadan, tehlikeler gözden kaçabilir, bu da eksik risklerin belirlenememesine/ ya da eksik değerlendirmesine paralel olarak; potansiyel kayıplara neden olabilir (Mohammadfam ve diğ., 2012: 20).

İşyerlerinde risk etmenlerinin yıkıcı etkileri iş hayatının verimliliğini zora sokmaktadır. Bu kapsamda, hiç şüphe yok ki, tüm süreçlerde olduğu gibi, risk etmenleriyle baş etme sürecinde de en kritik zorluklardan biri, doğru zamanda doğru risk analiz metodunu seçmektir. Bu maksatla bu araştırmada, "risk analiz yöntemleri" kavramını tanıtarak, kavramsal olarak açıklaması yapılmaktadır. Risk etmenleri ile önemli ölçüde mücadele eden çalışanların ve yöneticilerin; işin niteliğine bağlı olarak, uygun çalışma yöntemleri ve başa çıkma mekanizmaları ile ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca uygulamada çok hata yapılan risk hiyerarşisinden bahsedilmektedir.

Risklerin yönetiminde risk hiyerarşisi göz önünde bulundurularak; toplu koruyucu tedbirlerine bireysel koruyucu tedbirlere kıyasla öncelik verilmeli ve işin, işyerinin, çalışanların durumu göz önünde bulundurularak matbu risk analiz formları yerine uygun risk analiz metodlarının seçilmesi gerekmektedir. Doğru risk analiz yöntemlerinin seçimi için eğitimler düzenlenmeli, yükseköğretim müfredatlarına risk analiz yöntemleri entegre edilmelidir. Çalışmalar hükümetler, sendikalar, ilgili kurum ve kuruluşlar, İSG uzmanları, işverenler, araştırmacılar, yöneticiler, politika yapıcı ve uygulayıcılar ve daha geniş topluluk dahil olmak üzere önemli paydaşlarca eş zamanlı ve işbirliği içerisinde gerçekleştirilmelidir.

Bu çalışma, çalışanların ve dolayısıyla da organizasyonların doğrudan ve dolaylı olarak verimliliğini arttırmak bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışmada alan yazına kazandırılan bilgiler, gelecekteki uygulamalarda yöneticiler ve çalışanlar için organizasyonların ve yöneticilerin risk analiz yöntemlerinin etkili bir şekilde yönetmesine dair bir bakış açısı sunmaktadır.

Gerek çalışanların iş sağlığı ve güvenliği yönünden gerekse de toplumsal sağlık yönünden ve verimliliğin artırılması bakımından, uzaktan çalışma modellerinin daha derinlemesine nitel ve nicel analizlerle araştırılması gelecek araştırmacılara önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Albrechtsen, E., Solberg, I., & Svensli, E. (2019). The application and benefits of job safety analysis. *Safety science*, 113, 425-437.
- Aloqaily, A. (2018). *Cross Country Pipeline Risk Assessments and Mitigation Strategies*. Gulf Professional Publishing.
- Ayyub, B. M. (2003). *Risk analysis in engineering and economics*. Chapman and Hall/CRC.
- DEMİREL, S., & Neriman, S. E. R. T. (2018). Bir Plastik Geri Dönüşüm Tesisinde Ön Tehlike Analizi (PHA) ile Risk Değerlendirmesi. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 7(2), 572-580.
- Dey, P. K. (2010). Managing project risk using combined analytic hierarchy process and risk map. *Applied Soft Computing*, 10(4), 990-1000.
- Doerr, W. W. (1991). What-if analysis. *Risk assessment and risk management for the chemical process industry*.
- <http://web.mit.edu/course/10/10.27/www/1027CourseManual/1027CourseManual-AppVI.html>. (Erişim Tarihi: 15.11.2021).

<https://www.ntnu.edu/documents/624876/1277591044/chapt09-pha.pdf/8c56b9d5-2863-4a55-a621-562e7c5456da>. (Erişim Tarihi: 15.11.2021)

- Ionita, D. (2013). *Current established risk assessment methodologies and tools* (Master's thesis, University of Twente).
- Kjellén, U., & Albrechtsen, E. (2017). *Prevention of accidents and unwanted occurrences: Theory, methods, and tools in safety management*. CRC Press.
- Kjellén, U., & Albrechtsen, E. (2017). *Prevention of accidents and unwanted occurrences: Theory, methods, and tools in safety management*. CRC Press.
- Lees, F. (2012). *Lees' Loss prevention in the process industries: Hazard identification, assessment and control*. Butterworth-Heinemann.
- Marhavilas, P. K., Koulouriotis, D., & Gemeni, V. (2011). Risk analysis and assessment methodologies in the work sites: On a review, classification and comparative study of the scientific literature of the period 2000–2009. *Journal of Loss Prevention in the Process Industries*, 24(5), 477-523.
- Mohammadfam, I., Sajedi, A., Mahmoudi, S., & Mohammadfam, F. (2012). Application of Hazard and Operability Study (HAZOP) in evaluation of health, safety and environmental (HSE) hazards. *International Journal of occupational hygiene*, 4(2), 17-20.
- Rausand, M., & Hoyland, A. (2003). *System reliability theory: models, statistical methods, and applications* (Vol. 396). John Wiley & Sons.
- Reniers, G. L., Dullaert, W., Ale, B. J. M., & Soudan, K. (2005). The use of current risk analysis tools evaluated towards preventing external domino accidents. *Journal of loss prevention in the process industries*, 18(3), 119-126.
- Vincoli, J. W. (2006). *Basic guide to system safety*. John Wiley & Sons.
- Wang, J. (2017). *Safety theory and control technology of high-speed train operation*. Academic Press.

**HALK EĞİTİMİ MERKEZLERİNDE YÖNETİCİLER, KADROLU
ÖĞRETMENLER VE USTA ÖĞRETİCİLER ARASINDA YAŞANAN ÇATIŞMALAR**
CONFLICTS BETWEEN ADMINISTRATORS, TENURED TEACHERS AND MASTER
TRAINERS IN PUBLIC EDUCATION CENTERS

Osman Ferda BEYTEKİN

Doç. Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi
Anabilim Dalı

ORCID NO: 0000-0003-3934-0814

Aylin ÖZKANLI

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve
Ekonomisi Anabilim Dalı,

ORCID NO: 0000-0002-3295-3776

ÖZET

Toplumun ve insanların yaşam kalitesini arttırmanın yolu eğitimin hayat boyu devam etmesini sağlamaktır. Halk Eğitimi Merkezleri hayat boyu öğrenmeyi amaçlayan kurumlar arasında oldukça önemli bir role sahiptir. Yetişkin eğitiminde kadrolu öğretmenlerin normlarında belirlenen öğretmen sayısının yetersiz olması durumunda kadrosuz usta öğreticiler istihdam edilmektedir. Usta öğreticiler halk eğitimi merkezlerinde mesleki eğitim tekniklerini bilen ve bireylere öğretebilecek olan kişilerdir. Yetişkin eğitiminde oldukça önemli bir yere sahip olan halk eğitimi merkezlerinde farklı statüde görev yapan öğretmenler ve yöneticiler arasında çatışmalar yaşanabilmektedir. Bu çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü'ne bağlı Halk Eğitimi Merkezlerinde görevli yöneticiler, kadrolu öğretmenler ve usta öğreticilerin yaşadıkları çatışmalar ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Araştırma nitel bir çalışma olup olgubilim desenine göre yapılandırılmıştır. Çalışma grubu ölçüt örnekleme yönteminde üç yıl aynı kurumda çalışma koşuluna göre belirlenmiş olup çalışma grubunu İzmir ilinde halk eğitimi merkezlerinde görev yapan 14 usta öğretici, 14 kadrolu öğretmen ve 14 yönetici oluşturmaktadır. Veriler araştırmacı tarafından geliştirilen ve açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış form aracılığıyla toplanmış, analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, yöneticiler kadrolu öğretmenler ile en fazla kadrolu olmanın verdiği rahatlık, usta öğreticiler ile iletişim sorunları ve kursiyerler ile ise de devamsızlıkta yaşamaktadırlar. Kadrolu öğretmenler ile diğer kadrolu öğretmenler ise en fazla çatışmayı iş birliğinde, usta öğreticiler ile düzensizlikte ve kursiyerler ile devamsızlıkta yaşamaktadır. Usta öğreticiler diğer usta öğreticiler ile en fazla çatışmayı rekabette, kadrolu öğretmenler ile saygısız davranışlarda ve kursiyerler ile ise de devamsızlıktan yaşamaktadır. Kursiyerlerin kursa devamını sağlayamama yöneticiler, kadrolu öğretmenler ve usta öğreticiler için ortak çatışma konusudur.

Anahtar kelimeler: Halk Eğitimi Merkezi, Çatışma, Yönetici, Kadrolu Öğretmen, Usta Öğretici

ABSTRACT

The way to increase the quality of life of society and people is to ensure that education continues throughout life. Public Education Centers have a very crucial role among

institutions aiming at lifelong learning. If the number of teachers determined in the norms of tenured teachers in adult education is insufficient, master trainers are employed. Master trainers are people who know vocational training techniques in public education centers and can teach individuals. In public education centers, which have a very significant position in adult education, conflicts may occur between teachers and administrators working in different status. In this study, the opinions of the administrators, tenured teachers and master trainers working in Public Education Centers affiliated to the General Directorate of Lifelong Learning of the Ministry of National Education were examined. The research is a qualitative study and was structured according to the phenomenological research design. The study group was determined according to the criterion sampling method due to three year working experience in the same institution, and the study group consists of 14 master trainers, 14 tenured teachers and 14 administrators in public education centers in Izmir. The data were collected through a semi structured form consisting of open ended questions developed by researcher, and the content analysis method was used in the analysis. According to the findings obtained from the research, administrators experience the conflicts such as the comfort of being a tenured staff member with tenured teachers, communication problems with master trainers, and absenteeism with trainees. On the other hand, tenured teachers experience the conflict in cooperation with other tenured teachers, disorder with master trainers, and absenteeism with trainees. Master trainers experience the most conflict with other master trainers in competition, disrespectful behavior with tenured teachers and absenteeism with trainees. Failure of trainees to attend courses is a common conflict issue for administrators, tenured teachers and master trainers.

Keywords: Public Education Center, Conflict, Administrator, Tenured Teacher, Master Trainer

1. GİRİŞ

Çatışma genellikle davranışlarda ve algılarda olumsuzluk oluşturur ve insanların arasında sosyal iklimin bozulmasına, ruhsal olarak zarar görmesine neden olur. Okullarda yaşanan değişimler ve artan sorumluluklardan kaynaklı, öğretmenlik mesleği en stresli mesleklerden biridir. Bu stres gerginliğe, saldırganlığa, endişeye, davranışlarda değişikliğe, derse katılmayan öğrenci sayısının artmasına ve öğretmenin başarısının düşmesine neden olmaktadır. Öğretmenlerin yaşadığı stres sadece öğrencileri değil toplumdaki tüm insanları etkisi altına almaktadır (Zoraloğlu, 1998).

Rahim'e (2000) göre çatışma yönetimi çatışmaların işlevsel olmayan sonuçlarını azaltma ve işlevsel sonuçlarının ise mümkün olduğunca artırılması için yöntemlerin belirlenmesi ve planlanmasıdır. Çatışma yönetiminde asıl amaç çatışmayı işlevsel olarak çözüp mümkünse tüm tarafları çözümün bir parçası haline getirmektir. Rahim ve Bonoma (1979) 5 çatışma yönetim stilini içeren bir model geliştirmişlerdir. Buna göre çatışma yönetim stilleri aşağıdaki gibidir:

- *Kaçınma*, yönetici çatışmanın çözümünde aktif rol oynamaz, durumu görmezden gelir. Yönetici hem kendi düşüncesini de diğerlerinin düşüncelerini de umursamaz, geri çekilir (Özkalp ve Kırel, 2005; Rahim ve Magner, 1995).
- *Tümleştirme*, taraflar bir araya gelir ve yönetici uzlaştırıcıdır. Taraflar kendi düşüncelerini açıkça ifade ederler, anlaşmaya varıncaya kadar görüşmelere devam edilir (Koçel, 2005) ve çatışmanın gerçek nedenleri araştırılır (Karip, 2003).
- *Uzlaşma*, her iki tarafın da çıkarları gözetilir. Her iki taraf da karşılıklı özveride bulunur ve her iki tarafı da memnun edecek bir çözüm aranır (Eren, 1991).

• *Hükmetme*, rekabet olarak da bilinir. Taraflardan biri kazanmak için her yola başvurabilir. Çatışmanın üst ile ast arasında ise üst astı kendi emirlerine uymaya zorlayabilir. Yönetimsel anlayışın baskın olduğu kurumlarda kullanılır (Karip, 2003).

• *Ödün verme*, yöneticiler, ortak yönleri önemser. Karşı tarafın çıkarlarını tatmin etmeye ve beklentilerini anlamaya çalışır (Koçel, 2005). Bu durum iyi ilişkileri devam ettirmeye yöneliktir (Özkalp ve Kirel, 2005).

Bozdoğan'a (2004) göre çatışmayı hayatın doğal bir parçası olarak düşünmek, sağlıklı bir şekilde anlamak ve çözüm yollarını araştırmak kişinin ve örgütün gelişimi için önemlidir. Çatışmanın olumsuz ve yıkıcı olmaması için çatışmayı doğru yönetmek ustalık gerektirir (Mayer, 1990). Bir örgütte yöneticinin en önemli rolü çatışmanın varlığını kabul ederek yapıcı bir şekilde yönetmektir (Fairman ve Clark, 1983). İyi yönetilen çatışma birçok fayda sağlayabilir (Karip, 2003);

- İyi ilişkiler oluşturulur.
- Psikolojik olgunluk sağlar.
- Kişinin kendisine saygısı artar.
- Kişi kendini geliştirir.
- Etkililik ve verimlilik gelişir.
- Problemlerin farkına varılır.

Yetişkin eğitimi UNESCO (1975)'e göre örgün eğitimin dışında kalmış insanların ihtiyaçlarına göre belirlenmiş faaliyetler iken OECD (1977) tanımında örgün eğitimin dışında kalmış, okula gitmeyen insanların yaşamının bir döneminde ihtiyaç duyacakları faaliyetler veya programlardır. Okul eğitiminde tamamıyla başarı sağlayamayan ülkeler, hem bu yöndeki eksikleri gidermek hem de gelişen ve değişen eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla planlı, sistemli ve yöntemli bir şekilde halk eğitimi sağlamalıdır. Halk eğitimi ile hem örgün eğitim desteklenir, hem de toplumun sorunlarının çözümünde zamanında yardımcı olunur. Bu sebeple ülkemizde halk eğitimi büyük bir ihtiyaçtır (Kılıç, 1968). Halk eğitimi, insanların bilgi, beceri, anlayış ve davranışlarında farklılık yaratmak amacıyla devamlı, sistematik uygulamalara olanak sağlayan bir süreçtir (Grey, 2002). Dickerman'ın (1951) UNESCO için hazırladığı raporda Milli Eğitim Bakanlığına bağlı yetişkin eğitimi alanında yaygın eğitim iş ve işlemlerini yürütecek "Halk Eğitimi Dairesinin" kurulması önerilmiş ve dokuz yıl sonra 1960 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı "Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü" kurulmuştur (Binbaşıoğlu, 1999). Halk eğitimi merkezleri, bireylerin boş vakitlerini olumlu faaliyetlerle değerlendirerek onların gelirlerini arttırmayı sağlayan, halka mesleki ve sosyal-kültürel açıdan bilgi, beceri kazandıran birer yaygın eğitim kurumu olarak etkinliklerini sürdürmektedir (Yıldırım, 1996). Dolanbay'a (2014) göre halk eğitimi merkezlerine gelen yetişkinler çoğunlukla bir meslek edinmeyi veya sahip oldukları mesleki becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Günümüzdeki liberal dünyada birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de eğitim harcamalarının büyük bir kısmı personel giderlerine gitmekte ve genel beklenti bu giderlerin azaltılmasıdır (Kuşaksız, 2011). Bayram'a (2009) göre en az harcamayla en çok faydayı sağlama istihdam uygulamaları eğitim personeli istihdam politikalarında da görülmektedir. Ülkemizde öğretmenler kadrolu, sözleşmeli ve geçici öğretmen (ücretli, usta öğretici, uzman) adlandırılarak istihdam edilirler. Kadrolu öğretmenler, asli ve sürekli olup 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4. maddesinin (a) fıkrasına göre istihdam edilir. Kadrolu öğretmen olabilmek için eğitim fakültelerinden mezun olmak ya da başka fakülteden mezun olunmuşsa

pedagogik formasyona sahip olmak gerekmektedir. Bu şartları taşıyanlar Kamu Personeli Seçme Sınavı'na katılıp belli bir puan almalıdır. Sözleşmeli öğretmenler ise 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4. maddesinin (b) fıkrasına göre istihdam edilir. 2005-2006 yılında hayata geçirilmiştir. Üçüncü tür istihdam ise geçici öğretmen istihdamlarından ücretli öğretmenliktir. Devlet Memurları Kanunu'nun 89. maddesinde "Her derecedeki eğitim ve öğretim kurumları ile Üniversite ve Akademi (Askeri Akademiler dahil), okul, kurs veya yaygın eğitim yapan kurumlarda ve benzeri kuruluşlarda öğretmen veya öğretim üyesi bulunmaması halinde öğretmenlere, öğretim üyelerine veya diğer memurlara veyahut açıktan atanacaklara ücret ile ek ders görevi verilebileceği" ifadesi ile 01. 07. 2006 tarihli ve 11350 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla öğretmen sayısının yetersiz olması durumunda ders ücreti karşılığında öğretmen görevlendirilebileceği kararı alınmıştır.

Kadrolu öğretmenler haricinde her grubun özlük hakları birbirinden farklıdır. Bunun nedeni öğretmen ihtiyacını gidermek ve maliyeti azaltmaktır. Sözleşmeli öğretmenler yıllık sözleşme imzalayıp, 30 gün sigorta ve 12 ay maaş almaktadır (Kuşaksız, 2011). Kadrosuz usta öğreticiler ise görev süreleri boyunca girdikleri ders saati ücretini almaktadır. Farklı şartlarda çalışmaları öğretmenlerin mesleklerine ve eğitime olan bakış açılarını da değiştirmektedir. Öğretmenlerin iş güvencesinin olmayışı yöneticilerine karşı diğer öğretmenlere göre daha temkinli davranmalarına, mecburi olmadıkları birçok işi yapmalarına, günlük hayatlarında kaygı ve korku yaşamalarına, bu sebeple görevlerini istedikleri gibi yapmamalarına neden olmuştur (Öğülmüş, Yıldırım ve Aslan, 2013).

Knowles (1966)'ya göre eğitim, yaş ve binalarla sınırlanmamalı, eğitim hem okul hem de okul dışı tüm eğitsel faaliyetleri kapsamalı, yaşam kadar uzun varoluş gibi sürekli olmalıdır. İnsanlığın gelişebilmesi için eğitim hayat boyu devam etmeli, insanlar kendilerini devamlı geliştirmelidir (Can, 2011). Hayat boyu öğrenme ile kişiler örgün eğitim sonrasında da eğitim imkânlarından yarar sağlayabilmektedir (Miser, 2002). Hayat boyu öğrenme, örgün eğitimin yerine geçmez, örgün eğitimde eksik ve yetersiz kalan bilgilerin sonradan giderilmesini ya da daha önceden bilinmeyen özelliklerinin bulunmasıdır (Berberoğlu, 2010). Halk eğitimi merkezleri 2011 yılından itibaren Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü kapsamında faaliyet gösteren bir kurumlardır. Halk eğitimi merkezleri normlarında belirlenen kadrolu öğretmen sayısı yeterli olmadığında ya da kadrolu öğretmenlerin branşları dışında kurslar açılmak istendiğinde usta öğreticiler görev almaktadır. Usta öğretici görevlendirilmesinde alanında doktora, yüksek lisans yapmış eğitim fakültesi mezunu kişiler önceliklidir. Halk eğitimi merkezlerinde görevli usta öğreticilere bakıldığında lise ve ön lisans mezunlarının sayıları daha fazladır. Hayat boyu öğrenmede öğretmen çok önemlidir. Bilgi aktaran, sunan ve ona nasıl ulaşılabileceğini gösteren kişidir. Kişi yeni öğrenme yollarını öğrenecek ve bilgiyi kendi inşa edecektir (Ayaz, 2016).

Bu çalışmanın amacı farklı statüde çalışan eğitimcilerin bakış açılarına göre halk eğitimi merkezlerinde yaşanan çatışmaları ve çözüm önerilerini incelemektir. Bu amaçla "kurum yöneticilerine, kadrolu öğretmenlere ve usta öğreticilere yaşamış oldukları çatışmalar ve bu çatışmalara ilişkin çözüm önerileri sorularak cevaplar aranmıştır.

2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı ve verilerin analizine ilişkin bilgiler sunulmuştur.

Araştırma Deseni

Bu çalışma olgubilim nitel araştırma desenine göre yapılandırılmıştır. Olgubilim bireylerin kendi bakış açısından algı ve deneyimlerini ön plana çıkarmayı amaçlayan araştırma desendir

(Lester, 1999). Olgubilim çalışması, farkında olunan ama detaylı bilgi sahibi olunmayan olgular üzerinde durmaktadır. Bu olgularla yaşantılar içerisinde, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde görülmektedir. Bireylere yabancı olmayan ancak tam olarak da anlaşılmayan ve kavranamayan bu olgular olgubilim araştırma deseni kapsamında ele alınmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Olgubilim araştırma deseni, insan olgusu üzerine odaklanan, yaşanmış deneyimlerin ifade edilmesinin anlamlarını tanımlamayı amaçlayan tümevarımsal betimleyici bir araştırmadır (Akturan ve Esen, 2013).

Çalışma Grubu

Çalışma grubunun belirlenmesinde nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmaktadır. Ölçüt örneklemede, örneklem belirlerken belli ölçütler bulunur, bu ölçütlere uyan katılımcılar belirlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu araştırmada İzmir ilinde üç yıl aynı halk eğitimi merkezinde çalışma ölçütü olarak belirlenmiştir. Bu ölçütü sağlayan İzmir ilinde halk eğitimi merkezlerinde görev yapan 14 yönetici, 14 kadrolu öğretmen ve 14 usta öğretici araştırmaya katılmıştır.

Veri Toplama

Çalışmanın veri toplama aracını araştırmacı tarafından geliştirilmiş yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturmaktadır. Uzman görüşü doğrultusunda bu sorular gözden geçirilmiş arkasından yarı yapılandırılmış görüşme formuna son hâli verilmiştir. Form içerisinde, sunuş bölümü, katılımcılara ait kişisel bilgiler ve araştırma konusu olan halk eğitimi merkezlerinde yaşanan çatışmalar ilişkin görüşlerin alınması amacıyla açık uçlu sorular yer almaktadır.

Tablo 1.

Çalışma Soruları

Yöneticilere Yöneltilen Sorular	Kadrolu öğretmenler ile yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Usta öğretmenler ile ne gibi yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Kursiyerler ile çatışmalar yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir?
Kadrolu Öğretmenlere Yöneltilen Sorular	Diğer kadrolu öğretmenler ile yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Usta öğretmenler ile ne gibi yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Kursiyerler ile çatışmalar yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir?
Usta Öğreticilere Yöneltilen Sorular	Diğer usta öğretmenler ile yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Kadrolu öğretmenler ile yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir? Kursiyerler ile yaşadığınız çatışmalar ve çözüm önerileriniz nelerdir?

Tablo 1’ de belirtildiği gibi yöneticilere, kadrolu öğretmenlere ve usta öğretmenlere kişisel bilgiler dışında yaşadıkları çatışmalar ve çözüm önerilerine ilişkin üç temel soru yöneltilmiştir.

Araştırmanın verileri COVID-19 salgını nedeniyle çevrimiçi ortamda toplanmıştır. Bunun için katılımcılara Google Formlardan görüşme formuna ulaşım için gerekli olan bağlantı (URL) oluşturularak ve e-posta yolu ile gönderilmiştir. Elde edilen veriler Excel programında

birleştirilmiştir. Hem formun başında hem de form bağlantısı ile birlikte, uygulama sürecine ilişkin bilgilendirme yapılmış ve uygulama sırasında karşılaşılabilecekleri sorular ya da sorunlar için araştırmacı ile iletişime geçebilecekleri belirtilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. İçerik analizinde ilk olarak benzerlik gösteren kavramlardan kodlar oluşturulur. Kodlardan alt temalara, alt temalardan ise temalara ulaşılmaktadır. Araştırmacı tarafından veriler bu şekilde sınıflandırılarak anlaşılır hale getirilmiştir. İçerik analizinde veriler Tablolar haline dönüştürülmekte ve derinlemesine açıklamalara yer verilmektedir. İnandırıcılığı arttırmak için katılımcıların birebir alıntılarla görüşlerine araştırma içinde verilmektedir. Katılımcılardan yönetici olanlara (Y1, Y2, Y3...), kadrolu öğretmen olanlara (K1, K2, K3...), usta öğretici olanlara (U1, U2, U3...) kodlar verilmiştir.

3. BULGULAR

Bu çalışmada halk eğitimi merkezlerinde yaşanan çatışmalar ve çözüm önerileri yöneticilere, kadrolu öğretmenlere ve usta öğreticilere sorularak incelenmiştir. Çalışmaya İzmir ilinde halk eğitimi merkezlerinde görevli 14 yönetici, 14 kadrolu öğretmen ve 14 usta öğretici katılmıştır. Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2.

Katılımcıların demografik bilgileri

	Cinsiyet		Çalışma Süresi		
	Kadın (f)	Erkek (f)	1-5 Yıl (f)	5-10 Yıl (f)	10 Yılden Fazla (f)
Yönetici	6	8	5	2	7
Kadrolu Öğretmen	13	1	2	-	12
Usta Öğretici	12	2	3	5	6

Tablo 2’ e göre çalışmaya katılan yöneticilerde erkek, kadrolu öğretmen ve usta öğreticilerin ise kadın çoğunluktadır. Halk eğitimi merkezlerinde çalışma süresine bakıldığında katılımcılardan yöneticilerin ve kadrolu öğretmenlerin çalışma sürelerinin 10 yıldan fazla olduğu usta öğreticilerin ise 10 yıldan fazla çalışma süresi ile 5-10 yıl arasında olanların birbirine yakın olduğu görülmüştür. Tablo 2’ de halk eğitimi merkezi yöneticilerinin kadrolu öğretmenler ile, usta öğreticiler ile ve kurslara katılan kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar ve bu çatışmalardaki çözüm yolları incelenmiştir. Kadrolu öğretmenler, usta öğreticiler ve kursiyerler ile yaşanan çatışmaları 5 alt temada olduğu görülmüştür. Yaşanan çatışmalar için çözüm önerilerine bakıldığında kadrolu öğretmen, usta öğretici ve kursiyer temaları altında kadrolu öğretmenler ile 5 alt tema, usta öğreticiler ile 3 alt tema ve kursiyerler ile yaşanan çatışmalara çözüm önerilerinde 4 alt tema oluşmuştur.

Tablo 3.

Yöneticilerin kadrolu öğretmenler ile usta öğreticiler ile ve kursiyer ile yaşadıkları çatışmalar ve bu çatışmalar için çözüm önerilerine ilişkin görüşler

Tema	Alt Tema	Kod	f
Yöneticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadığı çatışmalar	Sorumsuzluk	Rahat davranış gösterme,	4
		Evrak düzensizliği	4
		Ders giriş çıkışına dikkat etmeme	3
	Kurslar	Kursiyer bulamama	4
		Merkezi yerde çalışma isteği	3
	İletişimsizlik	Usta öğreticiler ile iletişimsizlik	4
Yöneticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadığı çatışmalara çözüm önerileri	Kendini Yenilememe	Mesleki Güncellemede eksiklik	2
	Çatışma Yok	Çatışma yaşamama	2
	Ölçme	Performans değerlendirme	5
	Disiplin	Taviz vermeme	4
	İletişim	Doğru iletişim	3
	Eğitim	Hizmet içi eğitim	2
Yöneticilerin usta öğreticiler ile yaşadığı çatışmalar	İş Birliği	Usta öğreticiler ile ortak proje	2
	İletişimsizlik	Usta Öğretici-Kursiyer iletişimsizliği	6
	Rekabet	Rakiplerinin olduğunu düşünme	4
	Kurum Kültürü	Aidiyet duygusu olmaması	4
	Çıkar Sağlama	Maddi çıkar ilişkisi	2
	Çatışma Yok	Çatışma yaşamama	2
Yöneticilerin usta öğreticiler ile yaşanan çatışmalara çözüm önerileri	İletişim	Doğru iletişim	6
	Eğitim	Formasyon verilmesi	5
	Denetim	Kurs denetimlerini çoğaltma	4
Yöneticilerin kursiyerler ile yaşadığı çatışmalar	Devamsızlık	Kursiyerlerin kursa devam etmemesi	7
	İletişimsizlik	Öğretmen-kursiyer iletişimsizliği	6
	Temizlik	Kurs yerlerini temiz kullanmama	4
	Şahsi çıkarlar	Araç-gereçleri şahsi çıkar için kullanma	3
	Materyal Kullanımı	Araç-gereç kullanımında özensizlik	2
	İstihdam	Sertifikalar istihdama yönelik olmalı	5
Yöneticilerin kursiyerler ile yaşadığı çatışmalara çözüm önerileri	Kursiyer sınırlama	Aynı kursa kayıt yapılmaması	4
	Yaptırım	Devamsız kursiyere yaptırım	4
	Maddi Destek	Kursiyerlere maddi destek	3

Halk eğitimi merkezi yöneticilerinin kadrolu öğretmenler ile ilgili yaşadıkları çatışmalara ilişkin görüşleri için Tablo 3'e bakıldığında sorumsuzluk, iletişimsizlik, kursiyersizlik ve yer seçme sorunlarından oluştuğu görülmüştür. Yöneticiler kadrolu öğretmenler ile en fazla sorunu sergiledikleri sorumsuz davranışlar nedeniyle yaşadıklarını belirtmiştir (f=11). Yöneticiler ikinci sırada sorun olarak kurslar için kursiyer bulamama ya da kurs yeri seçme gibi sorunlar gelmektedir (f=7). Kadrolu öğretmenlerle yaşanan bu sorunlar için yöneticiler çözüm olarak en başta performans değerlendirmeyi önermektedir (f=5). Çatışma için diğer çözüm önerisi ise onlarla taviz vermeden disiplinli bir şekilde çalışmaktır (f=4). Yöneticilerin konuya ilişkin bazı görüşleri sunulmuştur:

“Halk eğitimde çalışan kadrolu öğretmenler sahip oldukları haklarını çok iyi biliyorlar. Fakat sorumlulukları konusunda örneğin ders, evrak işleri konusunda zayıflar. ” (Y1)

“Kadrolu olmaları bazı öğretmen arkadaşlar tarafından bir ayrıcalık olarak görülmekte ve usta öğreticiler ile aralarında çatışmaya neden olmakta ve usta öğreticileri meslektaşları olarak görmek istememektedirler bu durum kurumun başarısını ve kurum içerisindeki iletişimi olumsuz etkilemektedir. Bu durumu biraz olsun azaltmak, kaynaşmayı sağlamak için birlikte

yapmak zorunda olacakları projeler vermek ve ortak çalışmalar yapmalarını sağlamak gerekir. ” (Y3)

“Kadrolu öğretmenler ile yaşanan en büyük sorun, kursiyer arama konusunda duyarsız olmaları. Çözüm olarak, her yıl performans değerlendirmesi yapılmalı. ” (Y10)

“Farklı semtlerdeki kurs yerlerinde çalışmak istememeleri. İsteğe bağlı ders saati ve görev alma arzuları çok fazla. Kendilerini usta öğreticilerden farklı ve üstün görmektedirler. ” (Y12)

Yöneticilerin usta öğreticiler ile yaşadıkları sorunlar için Tablo 3’e bakıldığında usta öğreticiler ile kursiyerlerin iletişiminden kaynaklı sorunların fazla olduğu görülmektedir (f=6). Usta öğreticiler ile yaşanan bir diğer sorun ise aynı branşta öğretmenlik yapan usta öğreticiler birbirini rakip olarak görmesinden yaşanan sıkıntılar olduğu görülmektedir (f=4). Halk eğitimi merkezi yöneticilerine bu sorunlar ile ilgili çözüm yolları sorulduğunda iletişim alt temasının ön plana çıktığı görülmüştür (f=6). Yöneticiler ayrıca çözüm önerisi olarak usta öğreticilere de formasyon eğitimi gibi bir eğitim verilmesi görüşünü savunmaktadır (f=5). Yöneticilerin usta öğreticiler ile ilgili bazı görüşleri aşağıda sunulmuştur:

“Birkaç yıl görev alan usta öğreticiler kursiyerlerle maddi çıkar ilişkisine girmeleri. Çözüm önerim bu gibi durumlarla karşılaşmamak için metropol ilçelerde 2 veya 3 yılda bir rotasyon uygulanması. ” (Y7)

“Usta öğreticilerin, kendini diğer usta öğreticiye rakip görmesi ve bunu üstüne basarak diğer öğretmene hissettirmesi :) kendisinin bir kurumda eğiticilik yaptığını unutup, korku tüneline girmiş bir kişi olarak görüyorum, sesinin yüksek çıkarttığı sürece herkesin ona saygı duyacağını düşünmesi :) çözüm olarak ise en iyisi insanların kendi iç dünyalarına girip orada sonuçlandıramadıkları konulara nokta koyup çıkması ve herkes mutlu mesut olmazmı :)” (Y13)

“Birçok usta öğretici bir sonraki yıl da yeniden görev alabilmek için ellerinden gelenin çok üstünde performansla çalışıyorlar. Tabiki saat doldurmak için gelen arkadaşlarda oluyor. Bunun içinde sıkı denetim yeterli oluyor. ” (Y3)

Yöneticiler ile kursiyerler ile yaşanan çatışmalar için Tablo 3’e bakıldığında devamsızlık konusunun ön planda olduğu görülmüştür (f=7). Kurs öğretmenlerinin kursiyerler ile yaşadığı iletişimden kaynaklı sorunlar ise yönetici görüşlerine göre ikinci sırada yer almaktadır (f=6). Kursiyerlerin temizliğe önem vermemesi ve kurs malzemelerini şahsi çıkarlarında kullanmaları da yaşanan sorunlardandır. Yöneticilere göre istihdama yönelik kursların açılması devamsızlığı azaltacaktır (f=5). Ayrıca kurslara aynı kursiyerlerin tekrar tekrar başvurmasının önlenmesi ve devamsızlık yapan kursiyerlere yaptırımlar uygulanması da yöneticiler tarafından önerilmektedir(f=4). Yöneticilerin kursiyerler ile yaşanan çatışmalar ve çözüm önerileri ile ilgili bazı görüşleri aşağıda sunulmuştur:

“Kursiyerler kursa devam konusunda zaman zaman sorumsuz davranıyorlar. Ayrıca İŞKUR kapsamında olan yani belirli ücret karşılığında katıldıkları kurslara daha aktifken ücret almadıkları kurslara daha sorumsuz davranıyorlar. ” (Y1)

“Kursiyerlerle, talep ettikleri kurslara devam etmeme ve kurs yerlerini düzenli ve temiz tutmama ve kurs eğitmeni ve diğer kursiyerlerle sorunlar yaşamaları noktalarında çatışmalar yaşıyorum. Kursiyerlerin, kursa devam etmelerine neden olan en önemli unsurun kurs eğitmenin iletişim ve yeterlilik düzeyinin yeterli olmamasının etkisinin büyük olduğu kanaatindeyim. Kadrolu ve usta öğreticilerin düzenli olarak hizmet içi eğitimlere alınarak seminer çalışmaları yapılarak bu sorunun çözüme yönelik önemli bir adım olduğunu düşünenlerdenim. Ayrıca kursiyerlerin içinde bulundukları sosyo-ekonomik durumda kurslara devam etmede önemli bir etmen olarak kendini hissettiriyor. Yol ücreti ödeyecek durumda olamayan bir çok kişi çok istese de kurslara katılamıyorlar ya da bırakıyorlar. Merkeze gelemeyecek olanların bulunduğu bölgelere halk eğitim Merkezlerinde ait kalıcı kurs merkezlerinin oluşturulması sorunun çözümünde etkili olacak yöntemlerden biri olabilir. Halk Eğitimlerde alınan belgelerin istihdama yönelik daha fazla etkisinin oluşturulmasında yine bu sorunun çözümü noktasında olduk etkili olacaktır. (Y4)

“Kursiyerlerin bazıları kurum olanaklarını kullanarak maddi gelir elde etmeye çalışmaları. Örnek nakış kursunda kurumun piko makinası ile piko işleyip dışarıda satması gibi. Çözüm önerim bir kursiyer aynı kursa 2 sefer kursa kayıt olması bunun haricinde sistem tarafından engellenmesi. “(Y7)

Tablo 4’de halk eğitimi merkezi kadrolu öğretmenler ile diğer kadrolu öğretmenler, usta öğreticiler ve kurslara katılan kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar ve bu çatışmalardaki çözüm yolları incelenmiştir. Kadrolu öğretmenlerin kendi içinde yaşadıkları çatışmalar 4 alt tema çözüm önerileri ise 3 alt temadan oluşmaktadır. Çalışmaya katılan kadrolu öğretmenlerin usta öğreticiler ile yaşadıkları çatışmalar 4 alt temadan ve çözüm önerileri ise 3 alt temadan, kursiyerler ile yaşanan çatışmalar ise 5 alt temadan çözüm önerileri 4 alt temadan oluşmuştur.

Tablo 4.

Kadrolu öğretmenlerin diğer kadrolu öğretmenler ile usta öğreticiler ile ve kursiyer ile yaşadıkları çatışmalar ve bu çatışmalar için çözüm önerilerine ilişkin görüşler

Tema	Alt Tema	Kod	f
Diğer kadrolu öğretmenler ile yaşanan çatışmalar	İş birliği yapmama	Sınıfların paylaşılabilmesi	4
		Ortak hareket etmeme	4
	Sorumsuzluk	Kurs saatlerine dikkat etmeme	4
		Materyalleri iyi kullanmama	3
	Kursiyersizlik	Kursiyer bulma zorluğu	3
	Çatışma yok	Çatışma yaşamama	2
Diğer kadrolu öğretmenler ile yaşanan çatışmalar için çözümler	Denetim	İdari yapının takip etmesi	6
	Görüşme	Toplantı ve bireysel görüşme	5
	Uygun sınıf	Sınıfların kurslara uygun verilmesi	3
	Düzensizlik	Sınıf kullanımında düzensizlik	7
Usta öğreticiler ile yaşanan çatışmalar	Sorumsuzluk	Kurs saatlerine uymama	6
	Kendini yenilememe	Kendini yenilememe	3
		Yenilikleri takip etme	2

	Çatışma yok	Çatışma yaşamama	3
Usta öğretmenler ile yaşanan çatışmalara çözümler	Kişisel eşyalar	Kişiyeye özel araç-gereç	5
	İyi niyet	İyi niyetli davranma	4
	Yenilikleri takip etme	Kendini yenileme	3
Kursiyerler ile yaşanan çatışmalar	Devamsızlık	Kursiyer devamsızlığı	7
	Materyal eksikliği	Araç-gereç yetersizliği	6
	İletişimsizlik	Fikir uyuşmazlığı	6
	Kurs süreleri	Kurs saatleri	4
	Çatışma yok	Çatışma yaşamadım	2
Kursiyerler ile yaşanan çatışmalara çözümler	Fiziki ortam	Sınıflarda iyileştirme	8
	Öğretmen görevlendirme	Rehber öğretmen olması	5
	Maddi yaptırım	Bağış alınması	3
	Bilgi verme	Kursiyerlere bilgi verme	3

Halk eğitimi merkezlerinde görevli kadrolu öğretmenlerin diğer kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları çatışmalar ve çözüm önerileri için Tablo 4'e bakıldığında çatışmalarda en fazla iş birliği yapmama (f=8), sorumsuzluk (f=7) ve kursiyer bulmakta sorun yaşadıkları (f=3), sık sık denetlenerek, görüşmeler yaparak ve uygun sınıflar kullanarak bu sorunu çözebileceklerini düşündükleri görülmüştür. Kadrolu öğretmenlerin bu konu ile görüşlerinden bazıları aşağıda belirtilmiştir:

“Halk eğitimde dersimize girip yeteri kadar önemsenmez başkalarıyla çatışmaya zamanınız kalmaz benim prensibim bu. Ama genel olarak kursiyer bulma ve kurs yapılacak yer bulmada çatışmalar yaşandığını biliyorum” (K1)

“Eğitim- öğretim uygulamalarını gerçekleştirirken, bir sınıfta, bir öğrenci yada öğrenci grubunda izlenecek yol ile ilgili ortak kararlar alınmasına rağmen, sonrasında birlikte ortak hareket etmemekten kaynaklanan sorunlar yaşandığı için çatışmalar oluşmuştur. Buna ilaveten, bencillikten, kişisel çıkarları gözetmekten ve empati yoksunluğundan kaynaklanan çatışmalar da doğmuştur. Buna çözüm önerisi olarak tekrarlanan toplantılar, bireysel görüşmeler, kurul toplantıları örnek gösterilebilir. ” (K2)

“Kurumda birden fazla laboratuvar var ve bazı laboratuvarlar daha çok tercih ediliyor. Aynı anda 2 öğretmenin aynı laboratuvarı kullanmak istemesi durumunda bir öğretmen istemediği bir labda ders işlemek zorunda kalabiliyor. Bu durumun adilce çözüme ulaşması için dönem aralarında sınıfların değişimi sağlanabilir. Benim sene başındaki önerim ile şuan kurumumuzda var olan labları dönemlere bölerek kullanıyoruz. İkinci bir konu ise öğrenci paylaşımı. Eğer 2 öğretmen aynı kursu farklı sınıflarda açmak istiyorsa, aldığı ders saatine bakılarak ortak kararlar öğrenciler paylaşılmalıdır. Örneğin bir öğretmen web tasarım kursu açıyorsa, diğer öğretmen de web tasarım açacaksa, aldıkları ders saatleri dikkate alınarak eğer yeterli öğrenci yoksa haftalık ders yükü çok olan öğretmen o kursu açmamalıdır. Mesela bir öğretmen 50 saat ders açmaya çalışıp diğer öğretmen 20 saat açamayacak duruma geliyorsa(öğrenci yoksunluğundan) bu durumun idare tarafından adil koşullara çekilmesi gerekir. ” (K5)

“Kurslarını bitirme saatinden önce sonlandırmaları bir sonraki hafta kursa gelen adaylarla benim aramda soruna neden oluyor. Aldıkları duyum üzerine aynı şeyi benden talep ediyorlar Kurs konuları ile ilgili yenilikleri takip etmeme. Çözüm. kadrolu ,usta öğretici fark etmeksizin kurs başlangıç ve bitiş saatlerine riayet etmeli. Kurs konuları ile ilgili gelişmeleri takip ederek sunu içeriğini yenilenmeli. Sorular güncellenmeli. ”(K9)

“Ortak materyal kullanımı problemi olabiliyor buna çözüm bunların belli bir yerde durması ve alınırken ve kullanma süresinin birbirine haber verilmesi olabilir, ortak sınıf kullanımı için benzer çözüm üretilebilir saatler dönüşümlü ayarlanabilir ve sınıflar kullanan kişinin gereksinimlerine öncelik verilerek o eğitimciyle tahsis edilebilir örneğin bilgisayar kullanan biri için ona uygun sınıf, kullanmayan bilgisayar olmayan sınıf verilebilir” (K12)

“Çalıştığım kurumdaki öğretmen arkadaşlarımla yönetmeliğe uygun bir şekilde görevlerimizi samimi bir şekilde içtenlikle yerine getirdiğimize kuşku duyulmamalıdır. ” (K13)

Kadrolu öğretmenlerin usta öğreticiler ile yaşadıkları çatışmalar ile ilgili Tablo 4’e bakıldığında kadrolu öğretmenler usta öğreticiler ile yaşadıkları sorunları düzensiz olmalarından (f=7), sorumsuz davranışlarından (f=6) ve kendilerini yenilemekte zayıf olmalarından(f=5) kaynaklı görmektedir olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu çatışmalara kadrolu öğretmenler çözüm olarak ta sınıf içindeki kişisel eşyaları ayırma (f=5), iyi niyetli davranma (f=4) ve yenilikleri takip etmeleri önerilmiştir. (f=3) Kadrolu öğretmenlerin usta öğreticiler ile ilgili görüşlerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

“Usta öğreticilerle hiç problem yaşamadım onlar için üzülüyorum bizimle aynı hatta daha zor şartlarda çalışmalarına rağmen mağdur olduklarını düşünüyorum ” (K1)

“Laboratuvarların kullanım düzeninde sıkıntılar yaşayabiliyoruz. Sınıflarımız ortak olduğu için (gündüz ben, öğleden sonra veya akşam bir usta öğretici kullanıyorsa) bazı usta öğreticilerin sınıfı ertesi güne dağınık ve düzensiz bırakması beni rahatsız ediyor. Evraklarımı kaybedebilme endişesi yaşıyorum veya sabah geldiğimde dolabın içindeki veya masamın üzerindeki eğitim öğretim materyalleri dışındaki gereksiz çöp ve eşyaları kaldırmakla uğraşmak istemiyorum. Bunun için önereceğim çözüm her öğretmene ait kilitli çekmece veya dolap gözlerinin olması. Kimse kimsenin özel alanını kullanmamalı. ” (K5)

“Kurs başlama ve bitiş saatlerine riayet etmeme. Kurs sonunda yapılan sınav sorularını yıllardır güncellemeden kullanma. Kurs içeriği ile ilgili yenilikleri takip etmeme. Kurs saatlerine uyulmalı ,yenilikler takip edilip bilgiler ve sorular güncellenmeli. ” (K9)

“Aynı kurumda birlikte çalıştığımız usta öğretici arkadaşlar da görevlerini yaparken bütün bilgi ve becerilerini kursiyerlere yansıttıkları bir gerçektir. ”(K13)

Kadrolu öğretmenlerin kurslarına katılan kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar ilgili Tablo 4’e baktığımızda kursiyerler devamsızlıklarının ön planda olduğu görülmektedir (f=7). Diğer

çatışmalar ise materyal eksikliği(f=6), iletişimsizlik(f=6), para ödeme(f=5) ve kurs sürelerinin uzunluğu(f=4) gelmektedir. Öğretmenler bu sorunlar için çözüm önerisi olarak da en başta fiziki ortamlarda iyileştirme(f=8), rehber öğretmen ataması(f=5), maddi yaptırım(f=3) ve kursiyerleri doğru bilgilendirme(f=3) gelmektedir. Kadrolu öğretmenlerin kursiyerler ile ilgili görüşlerinin bazıları aşağıda verilmiştir:

“Kurs giderleri için ödenecek ücretlerin (bağışların) yatırılmaması, devamsızlık sorunları, öğretimsel meseleler.

1- Bağış/ücretlerin ödenmemesi: Kursa ön başvuru yapan kişi, kurs açıldığında kesin kayıta çağırıldığında bağış dekontu ile kayıt yapılması (idare ve memurlar tarafından). Ödeme yapmayan kişilerin kaydedilmemesi. Ücreti ödemeyen kursiyer kursu ciddiye almıyor, yarıda bırakıp kursun kapanmasına ve diğer kursiyerlerin de kursa devam edememesine sebep oluyor. Aynı zamanda iyi hizmet verebilmek için sınıflarımızın yenilenmesi, materyal eksikliklerimizin giderilmesi gibi konularda sorunlar yaşıyoruz. Eğer kursiyerlerin ilk kayıt sırasında ödemelerini yapmaları sağlanırsa okul aile birliği laboratuvar eksikliklerini daha rahatça çözebilir.

2- Devamsızlık sorunları: Kursa kayıt olduğu halde gelmeyen veya çok az gelip bırakan öğrenciler kursun kapanmasına sebep olabiliyor. Bu durum için önereceğim çözüm ilk madde ile aynıdır. Ücretine ödeyerek kayıt olan öğrenci devamsızlık konusunda daha dikkatli olacaktır.

3- Öğrencilerle dersler, sınavlar sırasında yaşanan fikir uyuşmazlıkları. Bu durumlarda öğretmen ve öğrencinin polemığe girmemesi ve rehberlik servisine yönlendirilme imkanı olması. Kurumumuzda şuan aktif çalışan bir rehber öğretmen bulunmamaktadır” (K5)

“Genelde memnunum zaman zaman devamsızlık konusunda sıkıntılar olabiliyor bu da sistemden kaynaklanıyor kursiyerlerin rapor hakları olmalı”(K7)

“Kurs saatinin uzun olması ile ilgili sorun yaşıyorum. X halk eğitimde daha kısa sürüyor 2 saatte anlat gidelim diyorlar. Çözüm. Kurs saatlerine tüm halk eğitimde riayet edilmesi. ” (K9)

“Kurslarımıza katılan kursiyerlerin belirli yaş ve eğitim seviyesinde olduğu için öğrenme heves ve duygusunu taşıdıklarını gözetlediğimi kesinlikle belirtmek isterim” (K13)

Tablo 5’de halk eğitimi merkezinde görevli usta öğreticiler ile diğer usta öğreticiler, kadrolu öğretmenler ve kurslara katılan kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar, bu çatışmalardaki çözüm yolları incelenmiştir. Usta öğreticilerin kendi içinde yaşadıkları çatışmalar 5 alt tema çözüm önerileri ise 4 alt temadan oluşmaktadır. Çalışmaya usta öğreticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları çatışmalar 4 alt temadan çözüm önerileri 2 alt temadan, kursiyerler ile yaşanan çatışmalar ise 3 alt temadan çözüm önerileri 3 alt temadan oluşmuştur.

Tablo 5.

Usta Öğreticilerin diğer usta öğretmenler ile, kadrolu öğretmenler ile ve kursiyer ile yaşadıkları çatışmalar, bu çatışmalar için çözüm önerilerine ilişkin görüşler

Tema	Alt tema	Kod	f
Diğer usta öğretmenler ile yaşanan çatışmalar	Sorumsuzluk	Sorumluluk duygusu azlığı	4
		Rahat davranışlar	4
	Kursiyersizlik	Kursiyer paylaşamama	7
	Rekabet	Birbirini rakip görme	5
	Yer sorunu	Kurs yeri sorunu	4
	Çatışma yok	Çatışma yok	2
Diğer usta öğretmenler ile yaşanan çatışmalara çözümler	İletişim	İletişimin iyi kurulması	5
	Ciddiyet	İşlerini ciddiye almaları	4
	Şartlarda iyileştirme	Eşit şartlar	4
	Eğitim	Eğitim verilmesi	3
	Kötü davranış	Kötü muamele	7
	Sorumsuzluk	Sorumluluk almaz	5
Kadrolu öğretmenler ile yaşanan çatışmalar	Ders işleyişi	Öğrencilerin derse katılımı az	5
	Çatışma yok	Çatışma yok	2
	Şartlarda iyileştirme	Özlük haklarında iyileştirme	8
	Biraraya getirme	Kaynaştırma etkinlikleri	5
	İyi niyet suistimali	Kursiyerlerin rahatsız edici davranışları	7
	Devamsızlık	Kursiyer devamsızlığı	6
Kursiyerler ile yaşanan çatışmalar	Hakimiyet kuramama	Sınıfa hakim olamama	5
	Doğru iletişim	iletişim	8
	Kursiyerlere yaptırım	Devamsız kursiyere yaptırım	4
		Kursiyerler Psikolojik test	4
	Yönetici desteği	Yönetici desteği	4

Halk eğitimi merkezlerinde görevli usta öğretmenlerin diğer usta öğretmenler ile yaşadıkları çatışmalar için Tablo 5 incelendiğinde en fazla sorumsuzluk sorunu görülmektedir (f=8). Diğer çatışma konularına bakıldığında kursiyer paylaşamama (f=7), rekabet (f=5) ve yer sorununa (f=4) Tabloda yer verilmiştir. Yaşamış oldukları bu çatışmalar ile ilgili çözüm önerileri sorulduğunda görevlendirmede sıralamanın olması(f=6), doğru iletişim(f=5), ciddiyet(f=4), şartlarda iyileştirme(f=4) ve eğitim(f=3) alt temaları ile cevap verilmiştir. Usta öğretmenlerin diğer usta öğretmenler ile ilgili görüşlerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

“Genelde aynı branş hocaların maalesef birbirlerini üzümlere sevemediklerini gözlemledim bunca yıl ama son zamanlarda yapılan sıralama sistemi sanırım herkese iyi geldi” (U7)

“Çatışma olarak daha az görev sorumluluğu hissedenler oluyor. Onları kuruma bağlamamız ve özgüvenlerini yükseğe çıkarmamız gerekir”(U8)

“Yer sınıf problemleri kurs açmak için eğitim verebileceğimiz yerlerin oluşturulması . her usta öğreticiye eşit şartların sunulması” (U14)

“En büyük sorunlardan biri bana göre öğrenci paylaşamama. Ardını arkasını düşünmeden tüm öğrencileri kendi almaya çalışıp arkasını düşünmemek aynı işin paylaşımını

sağlayamamak. Aynı branşın usta öğreticisi olmak çok daha zor. Küçük bir örnek vermek istiyorum daha önce öğrencim olan başka branşta da usta öğretici olarak görev yapan meslektaşım aynı zamanda. Benden aldığı belge ile aynı kurumda senelerce benim açtığım kursu açmaya başladı. Benim mantığıma göre çok normaldi herkes ekmek yesin. Daha sonra sistem tersine döndü benim açtığım kurs kapatıldı ve yine benim alanıma giren farklı bir kurs açmam gerekiyordu. Açtığım kurs hem öğrencim hem de meslektaşım olan kişinin açtığı kurstu biranda olay çıkardı açamazmışım hakkım yokmuş. Mezuniyetiniz bile aynı sene olarak çalışmışlığım ve öncelik hakkım da var ben gündüz açıyorum o gece öğrencisini de almıyorum ama şikayetler Cimere yazmalar asla kazanmamı istemedi birlikte kazanalım öğretelim diye destek vermek yerine beni o kurumdan attırmaya çalıştı tabiki bu hallerine cevap vermedim. Sessizliğimi koruyup en doğru şekilde hareket etmeye devam ettim sonra ne oldu kurumdan kendi gönderildi. Müdür müdür yardımcıları kimsenin suratına bile bakmadı en çirkin şekilde ayrıldı. Aynı kurumda en zor noktalardan biri aynı branşın öğretmeni olmak. ” (U1)

Tablo 5’te usta öğreticilerin gözünden ile kadrolu öğretmenler arasında yaşanan çatışmalara bakıldığında kötü davranış sorunu(f=7) sayıca yüksek çıkmıştır. Diğer alt temalara bakıldığında aidiyetsizlik (f=6), sorumsuzluk (f=5) ve ders işleyişi (f=5) Tabloda görülmektedir. Bu çatışmalar ile ilgili çözüm önerileri olarak çalışma şartlarında iyileştirme (f=8) ve kadrolu öğretmenler ile daha fazla zaman geçirme(f=5) bir araya gelme alt temaları oluşmuştur. Usta öğreticilerin kadrolu öğretmenler ile ilgili görüşlerinden bazıları aşağıda belirtilmiştir:

“Bizi aralarında görmeye dayanamadıklarını hissediyorum bazen hepsi değil tabi ki herkese haksızlık etmek istemem. 2. sınıf insan muamelesi görüyoruz onlar 1. sınıf çünkü onu bize hissettiriyorlar. Siz usta öğreticisiniz ya size o yok bu yok onlar şuraya gelmez halbuki aynı işi yapıyoruz. Birde onlar bizim 2 katımız maaş alıyor aynı işi yapıyoruz aynı saati harcıyoruz ama hakkımız olandan az alıyoruz. Biz bütün etkinliklere severek gelirken onlar asla gelmiyorlar. Yasal haklarımız zaten yok günlük yevmiyeli elemandan farkımız yok ama işimizi severek yapıyoruz. Kurumun bir parçası olmaktan mutluyuz. Çözüm önerisi en azından yasal haklarımızın verilmesi kadro verilmese de, eşit şekilde yaklaşım olması. ”(U1)

“Kadrolu öğretmenler is yapmaktan çekinir uğraşmaz biraz egolu olurlar. derslerde bile özverileri azdır usta öğretici canını ortaya koyacak şekilde dersini anlatır özveriyle. Kadrolu öğretmenler biraz daha sakindir. Bu da çatışmaya neden olabilir. Ders çıkışları erken olur pek kuruma aidiyetleri yoktur” (U8)

“Yine birebir sorun yaşamamakla birlikte kadrolu İngilizce öğretmenin ders işleyişine kulak misafiri oldum. Sınıf kapısının açık olmasıyla ders dışardan takip edilebiliyor. Dinlediğim 10-15 dk içinde öğrenciler oldukça pasifti, öğretmenin sürekli konuştuğu, hiç bir dinleme veya konuşma/okuma aktivitesinin yapılmadığı bir derse denk geldim. ” (U11)

“Kadrolu olmadığımız için sınıf seçmeleri belirli yerlerin kullanılması kararların alınmasında söz hakkımızın olmaması , çalışmaya emeğe isteğe bakılarak kurum müdürlerinin eşit haklar sunması usta öğreticiyi önemle dinlemesi birlikte kaynaştırma etkinliklerinin yapılması ” (U14)

Usta öğreticilerin kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar ile ilgili Tablo 5'e bakıldığında kursiyerlerde iyi niyeti suistimali (f=7), devamsızlık yapmaları (f=6)ve hakimiyet kurma(f=5) ile ilgili sorunlar yaşandığı görülmüştür. Bu sorunlar ile ilgili araştırmaya katılan usta öğreticiler doğru iletişimin(f=8), kursiyerlere yapılacak yaptırımın(f=4) ve yönetici desteğinin (f=4) çözüm olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Kursiyerler ile yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri ile ilgili usta öğretici görüşlerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

“İyi niyeti suistimal etmeye çalışan öğrenciler çok fazla. Mesela derste telefonla konuşan bir öğrencimi uyardım diye şikayet dilekçesi yazıldı. Bir öğrencimi devamsızlığından dolayı sınava almadım diye ağzına almadığı laf etmediği hareket kalmadı. İdare bu noktada arkamdaydı hep buda kesinlikle olması gereken güzel bir durumdu” (U1)

“Bazen kursiyerler zorlayabiliyor şu açılardan öfkesini hırsını psikolojik sıkıntılarını sizden çıkarabiliyorlar çoğu zaman empati kuruyoruz fakat bunu yanlış anlayıp suistimal eden kişilere de maruz kalabiliyoruz ayrıca sizi sahiplenebiliyorlar anlamsızca fakat genel anlamda Kursiyer ortamı olduğu zaman bu tip insanlar pek barınamıyorlar ve kendileri elenebiliyorlar onun dışında çok büyük sıkıntılar yaşamıyoruz. ” (U3)

“Öğretmenin yaşı kursiyerden küçükse öğretmenin kurduğu otoriteyi sarsmaya çalışıyor. Bence her kursun başında empatik düşünmeyi sağlayabilir iletişime dayalı kurslar zorunlu tutulmalı” (U4)

“Yetişkin eğitimi çok zor bir eğitim egolar devreye daha çok giriyor birbirleriyle ya da yeri geldiğinde bizle de ego savaşına girebiliyorlar yaşıyoruz bazı kursiyerlerden küçük bile olabiliyor çünkü hiç büyük sorunlar yaşamadım anlayışla karşılayabiliyorum” (U7)

“Derste olduğum sürede telefona bakmadığım için kursun ilk günü sorun yaşamıştım. Öğrenci 20 dk kadar geç kalmış, sınıfı bulamamış. Aramış mesaj atmış ama biz derse başladığımızdan telefona bakmadım. Ara verdiğimizde geldi ve bağırıp çağırarak dışarı çıktı. Bu sorunu tekrar yaşamamak için kurs başlama tarihinden önce ya ben ya da danışmadaki arkadaşım kursiyerlere sınıf şubesini genel mesaj atıyoruz. Bir diğer problem devamsızlıklar ile ilgili, defalarca söylenmesine rağmen devamsızlık konusu önemsenmiyor. En sık karşılaştığım sorun da yalvar yakar kayıt yaptıran kursiyer derse hiç gelmiyor. Kendince "yer tuttuğu" için mesajlara, aramalarına cevap bile vermiyorlar. Bence böyle bir durumda kursiyere yaptırım olmalı : kayıt yaptırap ilk gün/hafta derse gelmeyen o sene içinde veya sonraki iki dönemde aynı kursa kayıt yaptıramasın. Çok isteyen kişiler de yer olmadığı için katılamıyorlar, yaptırım olmadığı sürece ciddiye alınacağını düşünmüyorum. ” (U11)

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Halk eğitimi merkezleri yetişkin eğitimi veren kurumların arasında önemli bir yere sahiptir. Yöneticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları sorunlar değerlendirildiğinde kadrolu öğretmenlerin sergilediği olumsuz davranışlar gelmektedir. Çalışmaya katılan yöneticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları çatışma konularının başında derse giriş çıkış saatlerine ve evrak düzenleme gibi konulara dikkat etmeme sorumsuz davranış gösterme gelmektedir. Dolanbay'a (2014) göre öğretmen atama yetkisi İl Milli Eğitim Müdürlüklerinden alınıp Milli

Eğitim Bakanlığı'na verilmedikçe Halk Eğitimi Merkezlerinde esas amacı çalışmak olmayan, maaşını derse girmeden alan performansı düşük öğretmenlerin olacağını savunmaktadır. Kadrolu öğretmenlerin kadrolu oldukları için kendilerini avantajlı gördüğünü ve usta öğreticilerden kendini bu nedenle üstün gördüğünü ifade etmektedir. Kadrolu öğretmenler ile yaşanan bu çatışma bulguları Dolanbay (2014) çalışmasındaki bulguları destekler niteliktedir. Dolanbay'a (2014) göre kadrolu öğretmenler genelde merkez binada, usta öğreticiler ise mahalle ve köylerde görev yaptığını ve bu nedenle aralarında yeterli iletişimin kurulamadığını, zümre toplantıları gibi ortamlarda bir araya gelen kadrolu öğretmenlerin usta öğreticileri yetersiz gördüğünü belirtmiştir. Yöneticiler aynı zamanda kadrolu öğretmenlerin yapılan projelere ve etkinliklere yeterli ilgiyi göstermediklerini belirtmiştir. Şan (2017) bir kurumda çalışanlar ve yönetimin iş birliğinin, grup çalışmasının o örgütün başarısına olumlu yönde etki edeceğini savunmuştur. Yönetimin bunu kadrolu öğretmenlerde görememesi sorun yaratmaktadır. Seferoğlu (2004) iyi bir öğretmen için "kendisini mesleki ve kişisel açılarından sürekli olarak geliştiren, kendisini geliştirmeye ilgili fırsatları ve olanakları araştıran ve değerlendiren öğretmen" ifadesini kullanmıştır. Araştırmaya katılan yöneticiler kadrolu öğretmenlerin kendilerini mesleki anlamda geliştirmediklerini, güncellemediklerini belirtmiştir. Bu sorun Seferoğlu (2004)'nın çalışmasındaki nitelikli öğretmen tanımlamasıyla örtüşmemektedir. Çalışmaya katılan halk eğitimi merkezleri yöneticileri kadrolu öğretmenler, usta öğreticiler ve kursiyerler ile yaşadıkları çatışmalar için çözüm önerilerinde bulunmuştur. Yöneticilerin çözüm önerilerine göre kadrolu öğretmenlerin hem kurum hem de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından belirli aralıklarla öğretimsel denetime tabi tutulması faydalı olabilir. Kadrolu öğretmenlerin hizmet içi eğitimler ile kendilerini geliştirebilecekleri ve usta öğreticiler ile ortak projeler oluşturularak birbirleri ile zaman geçirip iletişim kurabileceklerini belirtmişlerdir.

Yöneticiler usta öğreticiler ile en fazla sorun olarak kursiyerler ile yaşanan iletişim problemlerini belirtmiştir. Dolanbay (2014) halk eğitimi merkezlerinde görev yapan usta öğreticilerin çoğunluğunun lise mezunu olduğu mesleki bilgisinin yeterli olsa da eğitmen olarak yeterli düzeyde olmadığını, halk eğitimi merkezlerine farklı zeka ve yaş seviyesinde kursiyerler geldiğini belirtmiş, eğitici vasıfları yeterli olmayan kişilerin eğitim vermesinin sorun yaratacağını ifade etmiştir. Kurum yöneticilerinin usta öğreticiler ile yaşadıkları bir diğer çatışma konusu ise aynı branşta usta öğreticilerin birbirlerini rakip olarak görmesi, her sene görev alma konusunda netlik oluşmadığı için çalıştıkları kuruma bağlılık oluşturmamaları gelmektedir. Dolanbay'ın (2014) çalışması bu bulguyu destekler niteliktedir. Bu çalışmada halk eğitimi merkezlerine başvuru yapan usta öğreticilerin çoğunun kursiyer ya da kurs bulamama gibi durumlar nedeniyle kurs açmadığını ve bu nedenle diğer usta öğreticiler ile rekabet ortamının oluştuğunu belirtmiştir. Bazı yöneticiler usta öğreticilerin görev almasında çıkar ilişkilerinin görüldüğünü ifade etmiştir. Dolanbay (2014)'teki çalışmasında usta öğreticilerin görevlendirilmesinde dış etkenlerin kurum müdürlerine yaptığı baskıdan bahsetmiştir. Usta öğreticiler ile yaşanan sorunlar için kurum yöneticileri en başta etkili iletişimi önermektedir. Etkili iletişim ile mesleki anlamda onların kendilerini geliştirmelerine fırsat verilmesi ile çatışmaların önlenebileceğini belirtmişlerdir. Usta öğreticilerin verdikleri eğitimlere yapılacak denetimler ile hem kursiyerler ile yaşanan olumsuzluklar hem de mesleki ve eğitici yeterliliği olmayan kişilerin tespitinin mümkün olacağını ifade etmektedirler. Aynı zamanda pedagojik formasyonu olmayan usta öğreticilerin yetişkin eğitimi ile ilgili formasyon gibi özel bir eğitimden geçmesinin önemli olduğunu ifade etmişlerdir.

Kurum yöneticileri kursiyerler ile en fazla çatışmayı devamsızlık konusunda yaşadıklarını ifade etmiştir. Düzenli kursa gelmeseler de belge talebinde bulunan kursiyerler olduğunu, yetişkin eğitimi olduğu için zaman zaman öğretmenler ile iletişim problemi yaşandığını

belirtmiştir. Türkkan (2019)'da halk eğitimi merkezlerinde kursiyerlerin öğretmenler ile iletişimden kaynaklı problemler yaşayabileceğini, kurslara devamlılığın önemli olduğunu kursiyerler ile en fazla devamsızlıktan kaynaklı problemler yaşandığını belirtmiştir. Bu çalışma bulgusu Türkkan (2019)'u destekler niteliktedir. Yöneticiler bazı kursiyerlerin sürekli aynı kurslara geldiğini, kursları kendi iş yeri gibi gördüğünü, buradaki malzemeleri kullanarak ürettiklerini sattığını ifade etmiştir. Yöneticilere kursiyerler ile ilgili yaşanan çatışmalara önerileri sorulduğunda istihdama yönelik kurs programlarının olmasının, birden fazla kez kurslara katılım sağlamayan kursiyerler için yaptırım uygulanmasının ve kurslara katılacaklara devlet tarafından ödeme yapılmasının devamsızlığı azaltabileceği görüşündedir. Aynı zamanda üst üste aynı kurslara katılmaya izin verilmemesi kurslardaki malzemeleri kendi çıkarları için kullanan kursiyerleri engelleyecektir.

Halk eğitimi merkezlerinde çalışan kadrolu öğretmenler diğer kadrolu öğretmenler ile yaşadığı çatışmaların başında sınıfları paylaşmada ve ortak hareket etmede sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir Aynı kursu açan iki farklı öğretmen öğrenci paylaşımında sorun yaşadıklarını belirtmiştir. Halk eğitimi merkezlerine tahsis edilen binalar genelde fiziki açıdan yeterli ve amaca uygun hazırlanmamış, okulların bodrum katları ya da kamu binalarında kullanılmayan yerlerdir (Özengi, 2017). Bu nedenle öğretmenler fiziksel şartları daha uygun olan sınıflarda ders vermek istemektedir. Aynı sınıfı paylaşan kadrolu öğretmenler ortak araç-gereç kullanımı konusunda çatışma yaşamakta bazıları ise derse giriş-çıkış saatlerine dikkat etmemektedir. Bu durum diğer öğretmenin derse başlamasını engellemektedir. Araştırmaya katılan öğretmenler diğer kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları sıkıntılara çözüm önerisi olarak yönetimin daha fazla denetim yapılırsa, birebir görüşmeler ve uygun zamanlarda toplantılar yapılırsa bu sorunların giderilebileceğini ve kurslar planlanırken sınıfları belirleme aşamasında özenli davranılırsa sorunların çatışmaların azalacağını ifade etmişlerdir.

Usta öğreticiler ile aynı sınıfı paylaşan usta öğreticiler sınıf kullanımında ve kurs saatlerine uyma konusunda çatışma yaşamaktadır. Çalışmaya katılan kadrolu öğretmenler, beraber çalıştıkları usta öğreticilerin şahsi eşyalarına ve kurumun araç-gereçlerine özen göstermediğini, dersi geç başlatıp geç bitirdiğini bu nedenle kursiyerleri ile sıkıntı yaşadığını ifade etmişlerdir. Selçuk'a (2017) göre kursların etkili ve verimli bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için bu kurslarda görev alan usta öğreticilere formasyon düzenlenmesi önemini belirtmiştir. Kadrolu öğretmenler usta öğreticilerin kendilerini geliştirmede ve yenilikleri takip etmede zayıf olduklarını ifade etmişlerdir. Öğretmenliğin geliştirmesi ile ilgili araştırmalar, mesleğin gerekliliği ve eğitimin kalitesinin artması için mesleki gelişimi zorunlu görmektedir (The Holmes Group, 1996). Usta öğreticiler ile yaşanan çatışmalar için kişisel eşyalar için ayrı dolaplar olursa ve kişisel eşyalara özen gösterilirse, her iki tarafta iyi niyetli davranırsa çatışmalar büyük ölçüde azalacağını belirtmişlerdir. Usta öğreticilerin de mesleki gelişimlerine özen göstermelerinin aralarındaki sorunları azaltacağı görüşündedirler

Çalışmaya katılan kadrolu öğretmenler kursiyerler ile en fazla çatışmayı devamsızlık ve ders araç-gereç eksikliğinden kaynaklı yaşadıklarını ifade etmektedir. Kursiyerlerin başta kursa çok istekli geldiklerini ama bazı kursların sürelerinin uzun olmasından ya da araç-gereç masrafları, yol masrafları gibi konulardan kaynaklı devam etmediklerini belirtmiştir. Dolanbay (2014) çalışmasında çeşitli sorunları olan, deşarj olmak, kendini oyalamak için birçok yetişkinin Halk Eğitimi Merkezlerinde kurslarına geldiğini belirtmiştir. Öğretmenler kursiyerlerin kurs hakkında yeterli bilgisinin olması ve doğru iletişimin kurulamamasından kaynaklı sorunlar yaşadığını belirtmiştir. Kursiyerlerle yaşanan problemlerin çözümü için kurs yerlerinde fiziki iyileştirmelerin yapılmasını, iletişim problemleri için kurumda rehber öğretmenin görev almasını ve kurslar ile ilgili başvuru sırasında yeterli bilgi verilmesini

önermektedirler. Aynı zamanda kursiyer devamsızlığını azaltmak adına kursların başında kursiyerlerden cüzi miktarda bağışın alınmasının devamsızlığı azaltacağını düşünmektedirler.

Halk eğitim merkezlerinde çalışan usta öğreticilerin sayısı kadrolu öğretmenlerden fazladır. Bu nedenle usta öğreticiler yetişkin eğitiminde oldukça önemli konumdadır. Usta öğretici görevlendirilmesinde yönetmelikte alanında lisans mezunu kişilerin önceliği olsa da hala lise mezunu usta öğreticiler çalışmaktadır. Çalışmaya katılım gösteren usta öğreticilerin diğer usta öğreticiler ile yaşadıkları sorunların başında kurslarına kendi gösterdikleri özeni diğer usta öğreticinin göstermemesi, rahat davranması gelmektedir. Yetişkin öğrenmesinde çalışanların mesleki gelişimi çok önemlidir. Kahraman (2016)'ya göre bir yetişkin eğitimcisi olmanın eğitimsel ve mesleki birçok yolu bulunmaktadır ve bu meslek her zaman formasyon gerektiren biçimsel kariyer planları dahilinde görülmemektir. Ayrıca katılımcı usta öğreticilerin aralarında yaşanan çatışmaların diğer bir nedeni de kursların açılışında yaşanan rekabet ve yer sorunudur. Devletin kısıtlı kaynaklarından dolayı kursların belirli sayıda açılması ve kurs açacak yer bulmada sıkıntılar da usta öğreticiler arasında rekabetin yaşanmasına neden olmaktadır (Dolanbay, 2014). Araştırmaya katılan usta öğreticiler diğer usta öğreticiler ile yaşadıkları sorunlar için doğru iletişim kurmanın, işini ciddiye almanın ve çalışma şartlarında yapılacak iyileştirmelerin çözüm olabileceğini dile getirmişlerdir.

Usta öğreticilerin kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları çatışmaların başında kendilerini üstün görüp, gerginlik yaşatmaları, kötü davranışları gelmektedir. Dolanbay (2014)'e göre kadrolu öğretmenler ile usta öğreticiler arasında yeterli iletişim kurulamamaktadır. Bunun nedenlerinin başında halk eğitimi merkezlerinin farklı yerlerde kurslar açması ve öğretmenlerin birlikte zaman geçirememeleri gelmektedir. Kadrolu öğretmenler aldıkları eğitimden dolayı usta öğreticileri yetersiz görmekte dışlamaktadır. Kadrolu öğretmenler ile yaşanan çatışmanın diğer nedenleri ise görev paylaşımında sorumluluğun tamamını ya da çoğunluğunu usta öğreticilere yüklemeleri ve ders anlatırken usta öğretici kadar öğrencileri derse dahil etmemesidir. Kadrolu öğretmenler ile yaşadıkları çatışmalar için kendi şartlarında yapılacak iyileştirmenin onların karşısında kendilerini güçlendireceğini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bir araya gelebilecekleri etkinliklerin fazlaştırılmasının da aralarındaki iletişimi kuvvetlendireceği düşüncesindedirler.

Yetişkin eğitiminde kursiyerlerin yaşları ve öğrenme biçimleri farklılık gösterebilir. Bazılarının bilgisi ve yeteneği bazı konularda eğitimciden fazla bile olabilir (Dolanbay, 2014). Çalışmaya katılan usta öğreticiler ve kursiyerler ile yaşanan sorunların başında iyi niyetin suiistimali ve sınıfa hakimiyette sorun yaşaması gelmektedir. Dolanbay (2014) çalışmasındaki nedenler bu çalışmadaki usta öğreticinin kursiyerleri ile sorun yaşamasına neden olan konularla paralellik göstermektedir. Usta öğreticilerin kursiyerler ile yaşadığı diğer sorun ise çeşitli nedenlerden dolayı kurslara devam etmemeleridir. Kursiyerler ile yaşanan sorunlarda yönetici desteği ve doğru iletişim kurarak çözüme ulaşılabileceğini belirtmişlerdir.

ÖNERİLER

Araştırmacılara yönelik öneriler:

- Mevcut araştırma İzmir ili ile sınırlıdır. Sonraki araştırmalar farklı iller ya da Türkiye genelinde gerçekleştirilerek daha geniş bir örnekleme ulaşılabilir.
- Bu araştırma halk eğitimi merkezlerinde yapılmıştır. Yetişkin eğitimi veren farklı kurumlarda yaşanan çatışmalar incelenebilir.
- Çalışmada usta öğreticilere ve kadrolu öğretmenlere yöneticileri ile yaşadıkları çatışmalar sorulmamıştır. Farklı bir çalışmada araştırma kapsamına bu soru dahil edilebilir.

Uygulayıcılara yönelik öneriler:

- Aynı kurumda istihdam edilen, aynı görevi yapan iki farklı öğretmen grubunun şartları arasında eşitlik sağlanabilir. Özlük hakları bağlamında mağdur durumda olan usta öğreticiler ile ilgili şartları iyileştiren yasal düzenleme yapılabilir.
- Halk eğitimi merkezlerinin fiziksel şartlarında iyileştirme yapılabilir.
- Halk eğitimi merkezlerinin bütçeleri arttırılabilir.

KAYNAKÇA

- Akturan, U. ve Esen, A. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ayaz, C. (2016). *Öğretmenlerin Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi (Mardin ili örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yaşam Boyu Öğrenme Ana Bilim Dalı, Bartın.
- Bayram, G. (2009). *Öğretmenlerin İstihdam Biçimi Farklılıkları ve Yarattığı Sorunlar: Ankara'da Çalışan Sözleşmeli ve Ücretli Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Berberoğlu, B. (2010). Yaşam boyu öğrenme ile bilgi ve iletişim teknolojileri açısından türkiye'nin avrupa birliği'ndeki konumu. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 5(2),113–17.
- Binbaşıoğlu, C. (1999). *Cumhuriyet dönemi eğitim bilimleri tarihi*. Ankara: Tekışık Yayıncılık.
- Bozdoğan, Z. (2004). *Etkili öğretmenlik eğitimi*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Can, Ş. (2011). Tezsiz yüksek lisans öğrencilerinin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (24),1–28.
- Dolanbay, T. (2014). *Hayat Boyu Öğrenme Sürecinde Halk Eğitimi Merkezlerinin Yaşadığı Yönetmel Sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Eren, E. (1991). *Yönetim ve organizasyon*. İstanbul: İÜ İşletme Fakültesi Yayınları.
- Fairman, M. ve Clark, E. (1983). Commonsense strategies for managing conflicts. *National Association of Secondary School Principals Bulletin*, 67(9), 93–102.
- Grey, C. (2002). *Halk eğitimi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Kahraman, A. S. (2016). Yetişkin eğitiminde meslekleşme sorunları. *Milli Eğitim Dergisi* 45(211),147–59.
- Karip, E. (2003). *Çatışma yönetimi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Kılıç, E. (1968). *Türkiye'de halk eğitimi*. Ankara: Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Knowles M. (1996). *Yetişkin öğrenenler göz ardı edilen bir kesim*. Çev: Serap Ayhan, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Koçel, T. (2005). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Arıkan Basım Yayım Dağıtım.
- Kuşaksız, A. (2011). Kadrosuz usta öğreticilerin sosyal güvenlik hakları. *Yönetim Ve Ekonomi* ,18(2), 23–35.

- Lester, S. (1999). *An introduction to phnomenological resarch*. Taunton:Stan Lester Developments.
- Mayer, R. (1990). *Conflict management-the courage to conflict*. Ohio:Battle Memorial Institute.
- Miser, R. (2002). Küreselleşen dünyada yetişkin eğitimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 35(1), 55–60.
- OECD. (1977). *Learning Opportunities for Adults*. Paris: General Report.
- Öğülmüş, K. , Yıldırım, N. ve Aslan, G. (2013). Ücretli öğretmenlerin görevlerini yaparken karşılaştıkları sorunlar ve ücretli öğretmenlik uygulamasının okul yöneticilerince değerlendirilmesi. *Elementary Education Online*, 12(4),1086–1099.
- Özengi, M. (2017). Halk eğitimi merkezlerinin kursiyer görüşlerine göre değerlendirilmesi: amasra halk eğitimi merkezi örneği. Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bartın.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2005). *Örgütsel davranış*. Eskişehir: Elam A. Ş. Matbaa Tesisleri.
- Rahim, M. A. (2000). Empirical studies on managing conflict. *The International Journal Of Conflict Management*, 1(5–8).
- Rahim, M. A. , ve Bonoma, T. V. (1979). “Managing organizational conflict: A model for diagnosis and intervention. ” *Psychological reports*, 44, 1323-1344.
- Rahim, M. A. ve Magner, R. N. (1995). Confirmatory factor analysis of the styles of interpersonal conflict. *Internatiional Journal of Conflict Management*, 80(1),122–32.
- Seferoğlu, S. S. (2004). Öğretmen adaylarının öğretmen yeterlilikleri açısından kendilerini değerlendirmeleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26,131–40.
- Selçuk, M. (2017). *Halk Eğitimi Merkezlerinin Karşılaştığı Sorunlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli
- Şan, B. Ç. (2017). *Öğretmenlerin Ve Okul Yöneticilerinin Psikolojik Güçlendirme Ve Örgütsel Bağlılıklarına İlişkin Algıları*. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- The Holmes Group. (1996). *Tomorrow’s teachers: a report of the holmes group*. East Lansing, MI: The Holmes Group.
- Türkkan, A. (2019). *Halk Eğitimi Merkezi Yönetici Ve Öğretmenlerinin Hayat Boyu Öğrenme Algısı İle Mesleki Doyum Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Yönetimi Ve Denetimi Ortak Yüksek Lisans Programı.
- UNESCO. (1975). *Manual for the collection of adult education statistics*. Paris: Unesco.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, M. (1996). *Yaygın eğitim ve halk eğitim merkezlerindeki uygulamaları*. Ankara: MEB, Çıraklık ve Yaygın Eğitim Gn. Md.
- Zoraloğlu, Y. M. (1998). *Öğretmenlerin Mesleki Stres Kaynakları ve Stresin Örgütsel Doğurguları*. Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

İLETİŞİMSEL YETERLİLİK OLUŞTURMANIN BİR ARACI OLARAK EĞİTSEL ZİHİNSEL HARİTALAR

FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TURKISH STUDENTS THROUGH THE USE OF EDUCATIONAL MENTAL MAPS

Kamala Tahsin KARIMOVA

Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,

Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü (Ağrı, Türkiye)

ORCID ID: 0000-0002-2321-3864

Anvarbek Egambergenoviç BEKTEMİROV

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı II. Sınıf Öğrencisi (Ağrı, Türkiye),

ORCID ID: 0000-0002-3248-3356

ÖZET

Günümüzde metodolojik edebiyatta iletişimsel bir yaklaşım çerçevesinde dilbilgisi ile çalışma yöntemleri yeterince geliştirilmemiştir ve buna bağlı olarak bu tür çalışma yöntemleri derslerde hiç kullanılamamakta veya sistematik olarak kullanılmamaktadır. Bu da öğrencilerin dilbilgisi becerilerinin oluşumuna izin vermemektedir. Bilimsel bir metodolojik araştırma ve gerçekleştirilen bir pedagojik deney sonucunda derlenen eğitsel ve zihinsel haritalar, Türk öğrencilerin sınıf ortamında yabancı dili iletişimsel yeterlilik becerilerinin oluşturulmasında bir araç olarak kullanılabilir. Buna ek olarak, önerilen kompleks, Rus öğretmenlerin yanı sıra, Rusçayı yabancı dil olarak öğretilmesi ve öğrenilmesi (RYD) ile ilgilenen herkes için yararlı olabilir.

Zihin-kart teorisi, insan beyninin doğasında var olan parlak düşüncenin bilimselleştirilmesi anlayışına dayanır. Zihinsel haritalar – “... Bunlar ruh, düşünce ve hafıza haritalarıdır. Harita, insan beynindeki ilişkisel bağlantıları açıkça yansıtmaktadır”.

Eğitim sürecinde zihinsel haritaların tasarlanması ve kullanılması öğrencinin iletişimsel yeterliliğinin gelişmesine katkı sağlar. Zihinsel haritalarla çalışma sırasında konu aktif olarak tartışılır, çeşitli iletişimsel yapılar üzerinde çalışılır, öğrenciler diyalog kurma, hedef dilde her türlü konuşma etkinliğini uygulama fırsatına sahip olur.

Zihinsel haritanın metodolojik etkinliği “materyalı açıklarken geleneksel olan öğretmenin monoloğunu, soruların içeriğinin harita oluşturma algoritması tarafından sorulduğu bir diyalog formuyla değiştirebilmekten ibarettir”. Çeşitli entelektüel problemleri çözme yöntemi olarak zihinsel harita, insan yaşamının neredeyse tüm alanlarında uygulanabilir. Aşağıdaki avantajlara sahiptir:

- ilk olarak çalışma veya dikkat nesnesi merkezi bir görüntü olarak sunulur;
- ikinci olarak yan dallar anahtar kelimelerle belirtilir ve açıklanır;
- son olarak da tüm dallar bağlantılı bir düğüm sistemi oluşturur.

Bu tekniğin temel düzeyde tanıtılması, eğitim materyalinin asimilasyonunu en iyi şekilde etkileyecek ve ayrıca dil bilgisini geliştirmek için daha fazla çalışma fırsatını önceden belirleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Eğitsel Zihinsel Haritalar, metodolojik etkinlik, metodolojik araştırma, Rusça yabancı dil olarak (RYD)

ABSTRACT

At the moment, the methods of working with grammar within the framework of the communicative approach have not been sufficiently developed in the methodological literature and, accordingly, such methods of work are either not applied at all in the classroom, or are not applied systematically, which does not allow students to form grammatical skills and abilities. Educational mental maps compiled as a result of a scientific methodological research and a pedagogical experiment can be used as a tool in the formation of foreign language communicative competence skills in the classroom environment of Turkish students. In addition, the proposed complex can be useful for Russian teachers, as well as for anyone interested in teaching and learning Russian as a foreign language (RFL).

Mind-card theory is based on scientific understanding of the brilliant thinking inherent in the human brain. Mental maps – "...These are soul, thought, and memory maps. The map clearly reflects the relational connections in the human brain."

The design and use of mental maps in the educational process contributes to the development of the student's communicative competence. During the work with mental maps, the subject is actively discussed, various communicative structures are worked on, students have the opportunity to establish a dialogue, to practice all kinds of speaking activities in the target language.

The methodological activity of the mental map "consists in replacing the traditional teacher's monologue when explaining the material with a dialogue form in which the content of the questions is asked by the mapping algorithm". As a method of solving various intellectual problems, the mental map can be applied in almost all areas of human life. It has the following advantages: firstly, the object of study or attention is presented as a central image, secondly, outgoing branches are specified and described with keywords, and thirdly, all branches form a connected node system.

The introduction of this technique at the basic level will best affect the assimilation of the educational material, and also predetermine the opportunity for further study to improve the grammar.

Keywords: Educational Mental Maps, methodological activity, methodological research, Russian as a foreign language (RFL)

I. GİRİŞ

Zihinsel harita kavramı

Zihinsel haritalama teorisi, insan beyninin doğasında var olan parlak düşüncenin bilimsel olarak anlaşılmasına dayanır. "Radyant düşünce" terimi ("radyant" teriminden – göksel kürenin noktasından, aynı akıştaki meteorlar gibi benzer yön hızlarına sahip cisimlerin görünür yollarının geldiği gibi), başlangıç noktası veya konumu merkezi bir nesne olan ilişkisel düşünce süreçlerini ifade eder¹.

¹ A.B. Steşov, M.N. Zılgosteva "Metodika prepodavaniya ritoriki s pomoşyu intellekt-kart", Moskova/ Mir russkogo slova – № 1, 2010, s. 79 - 85.

Radyant düşünme, beynin çalışma şeklidir. Bu kavram beyinde meydana gelen süreçleri ifade eder ve düşünme sürecinin görseller veya anahtar kelimeler üzerinden gerçekleştiğini gösterir. Düşüncemiz doğal olarak doğrusallığa, monotonluğa, tek renkliliğe yabancıdır.

“Radyant düşünme, merkezi bir kavramdan düşüncelerin, fikirlerin, çağrışımların yayılmasına dayanan özel bir çağrışımsal düşünme biçimidir”².

Kavramlarının tanımı, zihinsel haritaların bilimsel karakterizasyonunda makul bir başlangıç noktası olarak kullanılmaktadır. Zihinsel harita (İngilizce’den Zihin Haritası – hafıza haritaları, zeka haritaları, ilişkisel haritalar, ana haritalar, bağlantı şemaları/diyagramları), özellikle hafıza, yaratıcılık, öğrenme ve tüm düşünme biçimleriyle ilgili olarak tüm bilişsel işlevlere uygulanabilen görsel bir grafik düşünme aracıdır; buna bazen beynin «İsviçre ordusu bıçağı» denilir³.

Zihinsel haritanın beyin nöronları, dendritler ve aksonların bağlantısına benzer bir yapısı vardır. Bu yöntem beynin iki yarıküresini içerir: konuşma, analiz, mantık, tutarlılık ve sağdan sorumlu olan sol, hayal gücü, renk, ritim.

Bu doğrultuda T. Byuzen, sorunu tespit etmeye ve çözmeye yönelik bazı sorular oluşturmuştur:

- Nasıl öğrenmeyi öğrenirim?
- Düşüncemin doğası nedir?
- Etkili ezberleme teknikleri nelerdir?
- Yaratıcı düşünmenin yolu nedir?
- Hızlı okuma tekniğinde nasıl ustalaşılır?
- Mevcut başarılar nelerdir?
- Etkili düşünme için yeni teknikler veya belki de kapsayıcı bir uygulamalı teori geliştirmek için bir fırsat var mı?

Tony Byusen, bu sorulara cevap bulmak için psikoloji, beyin nörofizyolojisi, sinirbilim, sibernetik, hızlı okuma ve anımsatıcılar, algı teorisi ve yaratıcı düşünme, genel bilimler gibi geniş bir alanda çalışmalarına başladı⁴. Bu kapsamlı araştırma sonucunda zihin haritaları fikri ortaya çıktı.

II. ZIHINSEL HARITALARIN ORTAYA ÇIKIŞ TARİHİ.

Yunan şairi Simonides Keosky, M.Ö. 477’de, hafızayı geliştirmek için “lokus” olarak adlandırılan bir yöntem icat etti. “O günlerde yeterince yazı malzemesi yoktu, konuşmacılar ve diğer insanlar konuşmalarını ezberlediler veya hatırlamaları gerekenleri aşağıdaki gibi ezberlediler. Onlar, üzerinde hatırlanması gereken aynı şeyleri barındıran bir rota (yol) hayal ettiler, sonra bu rotada zihinsel olarak hareket ederek her şeyi hatırladılar⁵”. Anılar için hafızalarında çağrışımlar ve hayaller uyandırılır. Bu yöntem Rönesans’tan önce de kullanılmıştır.

² İ.V. İjdeneva “Razvitiye assotsiativnogo mişleniya studentov pri izučenii matematičeskih i informatičeskih ditsiplin” /Vestnik Krasnoyarskogo Pedagogičeskogo universiteta imeni V. P. Astafyeva – 2015, № 4, s. 153 -157.

³ T. Byuzen, B. Byuzen “Supermişleniye: naučno-populyarnoye izdaniye”. – Minsk: Popurri, № 8, 2014, s. 59.

⁴ Aynı yerde, s. 14.

⁵ Aynı yerde, s. 125.

Tony Byuzen'in **zihinsel haritaları (ZH) fikri**, beyindeki çalışmaları ve kapsamlı araştırmaların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Üniversitede öğrenciyken yaşadığı öğrenme zorluklarını ele almak amacıyla temel alanlarda çalışma ihtiyacını düşündü.

Tony Byusen, bilgilerin çoğunun sol yarımkürede algılanması kolay sayılar ve harfler şeklinde sunulduğunu haklı olarak belirtti (Microsoft Word, Outlook, Excel, Lotus Notes gibi doğrusal olarak temsil eden bilgileri hatırlamak yeterlidir — çoğu ofis çalışanının birlikte çalıştığı ofis uygulamaları). Bu konuyla ilgili 82 en çok satılan kitabı iMind Map – düşünce haritaları (zihin haritaları, zekâ haritaları, hafıza haritaları, zihinsel haritalar) terimini kullanarak yazdı.

III. ZİHİNSEL HARİTANIN FAYDALARI VE RADYANT DÜŞÜNCEYLE İLİŞKİSİ.

Eğitim sürecinde zihinsel haritaların tasarlanması ve kullanılması öğrencinin iletişimsel yeterliliğinin gelişmesine katkı sağlar. Zihinsel harita ile çalışırken, konu aktif olarak tartışılır, çeşitli iletişim yapıları üzerinde çalışılır, öğrenciler diyalog kurma, hedef dilde her türlü konuşma etkinliğini uygulama fırsatına sahiptir.

Zihinsel haritanın metodolojik etkinliği “materyali açıklarken geleneksel olan öğretmenin monoloğunu, soruların içeriğinin harita oluşturma algoritması tarafından sorulduğu bir diyalog formuyla değiştirebilmektir⁶.

Araştırmacılar M.V. Samofalova, N.V. Surkova'ya göre zihin haritalarının avantajları şunları içerir:

1. Yazarken zamandan tasarruf ederler, bu nedenle yalnızca anahtar kelimeler, semboller, resimler kullanırlar.
2. Tekrar ederken/okurken zamandan tasarruf ederler.
3. Temel konulara odaklanıyorlar.
4. Anahtar kelimeler, haritanın malzemesinin yüksek derecede özümsemesine katkıda bulunur.
5. Beynin, parlak, çok boyutlu bir harita biçiminde sunulan bilgileri monoton bir doğrusal özetten daha kolay algıladığı daha kolaydır.
6. Zekâ haritaları, beynin dünyayı bütünsel bir algıya yönelik doğal arzusuna cevap verir⁷.

Çeşitli entelektüel problemleri çözme yöntemi olarak zihinsel harita, insan yaşamının neredeyse tüm alanlarında uygulanabilir. Zihinsel haritanın şu avantajları vardır: ilk olarak, çalışma veya dikkat nesnesi merkezi bir görüntü olarak sunulur, ikinci olarak, giden dallar anahtar kelimelerle belirtilir ve açıklanır ve üçüncü olarak, tüm dallar bağlantılı bir düğüm sistemi oluşturur.

Araştırmacılar N.V. İzotova, E.Y. Buglayeva'ya göre, “sınıftaki zihinsel haritaların avantajları şunları içerir:

- bir iletişim aracı olarak yabancı bir dilde ustalaşmak için motivasyon yaratmak;
- öğrencilerin bireysel, grup ve toplu etkinliklerini organize etmek;

⁶ G.V. Kukuyeva “Mentalniye kartı kak didaktičeskoye sredstvo v prepodavanii grammatiki russkogo yazıka kak inostrannogo (na materiale izuçeniya temi “Glagoli dvijeniya”) // Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. 2017. № 5 (50). S. 73-80.

⁷ M.V. Samofalova, N.V. Surkova “İspolzovaniye mentalnih kart v protsesse obučeniya”/Gumanitarniye i sotsialniye nauki – Rostov-na-Donu, № 3 2020, s. 308 - 315.

- öğrencilerin yaş özelliklerine uygun eğitim içeriği tasarlamak;
- öğrenmeye farklılaştırılmış bir yaklaşım uygulamak;
- öğrencilerin bağımsız çalışmalarını organize etmek;
- öğrencilerin proje faaliyetlerini organize etmek;
- öğrencilere gerekli anlamları bulmak, kelime tanımlarını deşifre etmek için sözlükleri, referans kitaplarını ve diğer yazılı ve sözlü bilgi kaynaklarını kullanmayı öğretmek.
- öğrencilerin yaratıcı ve entelektüel yeteneklerini, düşünmesini, hafızasını geliştirmek ve ayrıca sezgisel yetenekler göstermek”⁸.

IV. RUSÇA DİLİNİ YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETME YÖNTEMİNDE ZİHİNSEL HARİTALAR

Psikologlara göre, “standart bir kayıt, bir metnin (veya bir kelimenin) not alınması, görsel ritim ve yapının, renklerin, görüntülerin, bilgilerin grafik sunumunun, çok boyutlu nesnelerin, mekânsal yönelimlerin, derneklerin varlığını hariç tutar. Bütün bunlar, beynin bilgi algısının verimliliğinde bir azalmaya ve daha fazla üretken çalışma için motivasyonda bir azalmaya yol açar”⁹.

Zihinsel haritalar, bunları çeşitli amaçlar için kullanan bilim adamları, uygulayıcı öğretmenler tarafından eğitim sürecinde aktif olarak kullanılmaktadır: bağımsız çalışmanın organizasyonu, not alma vb. Bununla birlikte, bu teknolojinin popülaritesiyle, yabancı dil öğretiminde kullanımı neredeyse hiç aydınlatılmamıştır.

“Zihin haritası, öğrenmenin farklı aşamalarında kullanılabilir: yeni gramer materyallerinin tanıtılması ve açıklanması, kelime dağarcığının anlamlandırılması ve etkinleştirilmesi, dil-kültürel yetkinliğin oluşturulması, belirli bir problem durumunun problemlerine çözüm bulma organizasyonu, projelerin taslağının hazırlanması, bir monolog ifadesinin planlanması¹⁰”.

Yukarıdakilere ek olarak zihin haritalarının uzaktan eğitimde olduğunu belirtmekte fayda var. Araştırmacı Mayer Y.S., öğrencilerin yabancı bir dilde iletişim kurma yeterliliğini oluşturmaya yardımcı olan multimedya İnternet kaynağı Mindmeister.com'u kullanarak uzaktan eğitimde zihin haritalarını kullanabilecekleri görev türlerini önermektedir. Buna şunlar dahildir:

1. “Metinle çalışmak ve yeniden anlatmak.
2. Öğrencilerin bir zihin haritası kullanarak belirli bir konu hakkında sunumları.
3. Öğrenilen kelime dağarcığına göre bir zekâ haritasının oluşturulması.
4. Yeni bir gramer konusu öğrenmek için kullanmak.
5. Örnek olay yöntemleri ve rol yapma oyunları ile zihin haritalarının uygulanması¹¹”.

⁸ N.V. İzotova, E. Y. Buglayeva “Sistema sredstv vizualizatsii v obučenii inostrannomu yazıku /Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta, g. Maykov, № 2 – 2015, s. 70-74.

⁹ T. Byuzen, B. Byuzen “Supermıshleniye: naučno-populyarnoye izdaniye”. – Minsk: Popurri, 2014, s. 178.

¹⁰ Z.N. Kodzova “Vizualniye sredstva v obučenii inostrannım yazıkam”. //Vestnik Maykopskogo gosudarstvennogo universiteta – 2018 – Vıpusk 4. s. 73 - 79.

¹¹ Y.S Mayer “Effektivnoye ispolzovaniye internet-resursa Mindmeister.com kak sposob formirovaniya klyuçevıx kompetensiy sovremennogo konkurentosposobnogo spetsialista” // Sovremennoye pedagogičeskoye obrazovaniye, № 6. 2010, s. 91 – 95.

V. SONUÇ

Bu çalışma sonucunda hafıza haritalarının (Mind Map) beynimizin aktivitesinin doğal bir ürünü olduğu sonucuna vardık. Bu tür haritaları yaparak düşünce sürecimizi grafiksel olarak ifade ederiz. Hafıza kartları, beyinde saklı olan potansiyeli açığa çıkarmak için çok güçlü bir araçtır. Bu nedenle, bu yöntem, bireyin entelektüel potansiyelini geliştirmek için gerekli olan insan yaşamının herhangi bir alanında uygulanabilir. Çoğu zaman, bu yöntem bir kişinin veya bir grubun bireysel bir ürünüdür, bireysel yetenekleri ifade eder, yaratıcı yeteneklerin tezahürü için bir alan yaratır. Zihin haritalama yöntemi, bilgiyi hem sol hem de sağ yarıkürenin aynı anda algılayabileceği şekilde sunmanıza olanak tanır.

Zihinsel haritaların kullanımı, öğrencilerin ilişkisel düşüncesini kullanmalarına izin verir, bilgi ile çalışma becerilerini geliştirir (arama, analiz etme, genelleme, ana ve ikincil vurgulama), konuşma davranışlarını planlarlar, mantıksal olarak düşüncelerinin sırasını oluştururlar. Hafıza kartı oluşturma tekniği, öğrencilerin metakonu sonuçlarını iyileştirmeye yardımcı olur.

KAYNAKÇA

1. A.B. Steşov, M.N. Zlıgosteva “Metodika prepodavaniya ritoriki s pomoşyu intellekt-kart”, Moskova/ Mir russkogo slova – № 1, 2010, s. 79 – 85.
2. İ.V. İjdeneva “Razvitiye assotsiativnogo mışleniya studentov pri izučenii matematičeskikh i informatičeskikh distsiplin” /Vestnik Krasnoyarskogo Pedagogičeskogo universiteta imeni V. P. Astafyeva – 2015, № 4, s.153 – 157.
3. T. Byuzen, B. Byuzen “Supermişleniye: naučno-populyarnoye izdaniye”. – Mınsk: Popurri, 2014, № 8, 273 s.
4. G.V. Kukuyeva “Mentalniye kartı kak didaktičeskoye sredstvo v prepodavanii grammatiki russkogo yazıka kak inostrannogo (na materiale izučeniya temi “Glagoli dvijeniya”) // Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. 2017. № 5 (50). S. 73 – 80.
5. M.V. Samofalova, N.V. Surkova “İspolzovaniye mentalnih kart v protsesse obučeniya”/Gumanitarniye i sotsialniye nauki – Rostov-na-Donu, 2020, № 3 s. 308 - 315.
6. N.V. İzotova, E. Y. Buglayeva “Sistema sredstv vizualizatsii v obučenii inostrannomu yazıku/Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta, – 2015, № 2 s. 70 –74.
7. Z.N. Kodzova “Vizualniye sredstva v obučenii inostrannım yazıkam”. /Vestnik Maykopskogo gosudarstvennogo universiteta – 2018 – Vıpusk 4. s. 73-79.
8. Y.S Mayer “Effektivnoye ispolzovaniye internet-resursa Mindmeister.com kak sposob formirovaniya klyuçevıx kompetensiy sovremennogo konkurentosposobnogo spetsialista” // Sovremennoye pedagogičeskoye obrazovaniye, № 6. 2010, s. 91– 95.

YENİ İNFORMASIYA - KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINA VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ

Murtəza Həsənoğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət Qulluğu
və kadr siyasəti” kafedrasının dosenti, siyasi elmlər
üzrə fəlsəfə doktoru

ORCID ID: 0000-0003-3734-4045

XÜLASƏ

Bu gün ünsiyyət, xüsusən də kütləvi informasiya vasitələrinin səmərəliliyinin artması və cəmiyyətin hər bir hissəsinə az və ya çox dərəcədə təsir etməsi səbəbindən dövrün ən əhəmiyyətli elminə çevrilmişdir. Ünsiyyət texnologiyaları sürətlə inkişaf edir və dünyanın siması tədricən dəyişir. Bugünkü texnoloji dəyişikliklərin əsasını rəqəmsal inqilab təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, informasiya dövrü ilə əlaqədar olaraq məlumatlar kəmiyyətcə çoxalmışdır və fərdlərin informasiyaya olan ehtiyacları gündən-günə artmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları insanların sosial və peşə həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının həyatımızdakı əhəmiyyətindən bəhs etmək istədikdə, bu faktla qarşılaşırıq: “informasiya – kommunikasiya texnologiyaları ilə edilən dəyişiklik ölkələr üçün inqilabi xarakter daşıyır”. Eləcə də, zaman keçdikdə bu texnologiyalar həyatımızın hər sahəsində yer alır.

Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına və ictimai həyatına təsirinin qələmə alındığı yazıda ünsiyyət, onun tarixi, eləcə də müasir ünsiyyət vasitələrindən olan sosial şəbəkələr, onların xüsusiyyətləri və növlərinə nəzər salınır. Ünsiyyət tarixində əsas inqilablardan olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları inqilabından bəhs edildikdən sonra isə bu texnologiyalar barədə məlumat verilir və onların təkamül tarixinin mərhələləri nəzərdən keçirilir.

Bu çalışmada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətə təsiri üç əsas aspektdən, ayrı-ayrı fərdlər, təhsil və biznes sahələri üzərindən analiz edilir. İKT-nin ayrı-ayrı fərdlər üzərindəki təsirləri mənfi və müsbət olmaqla iki istiqamətdə araşdırılır. Hər iki istiqamətdəki təsirlər barədə məlumat verildikdən sonra informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil və biznes sahələrinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs olunur. İKT-nin təhsil sahəsindəki təsirlərinin qeyd olunduğu hissədə müvafiq olaraq, simulyasiyalar, distant təhsil və e-təlim, məzmunun daha yaxşı çatdırılması, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, kompüter dəstəkli proqramlar barədə məlumat verilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının biznes mühiti üzərindəki təsirləri bu texnologiyaların mövcudluğundan əvvəlki zamanla müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları, ünsiyyət, insan, cəmiyyət, təsir.

ABSTRACT

Today, communication has become the most important science of the time, especially due to the increasing efficiency of the media and its more or less influence on every part of society. Communication technologies are evolving rapidly and the face of the world is gradually changing. The basis of today's technological changes is the digital revolution.

As it is known, information has increased in quantity due to the information age, and individuals' need for information is increasing day by day. As a result, today's information and

communication technologies have a significant impact on people's social and professional lives. When we want to talk about the importance of information and communication technologies in our lives, we come across this fact: "the change made with information and communication technologies is revolutionary for countries".

The article, in which the influence of new information and communication technologies on the development of society and public life was written up, examines communication, its history, as well as social networks from modern means of communication, their characteristics and types. After discussing the information and communication technology revolution, one of the major revolutions in the history of communication, information is provided about these technologies and the stages of their evolutionary history are considered.

The article analyzes the impact of information and communication technologies on society from three main aspects: individuals, education and business. The effects of ICT on individuals are studied in two ways: negatively and positively.

After the information on the effects of both directions, the innovations brought by information and communication technologies in the fields of education and business are discussed. The section on the impact of ICT in education provides information on simulations, distance learning and e-learning, better content delivery, personalized learning, and computer-assisted programs. The impact of these technologies on the business environment is analyzed comparatively before the existence of these technologies.

Keywords: Information and communication technologies, communication, people, society, influence.

GİRİŞ

Müasir dünyada informasiya - kommunikasiya texnologiyalarının təsir dairəsi genişlənərək dövlət strukturlarını, vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti, bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir. İnsan həyatının bir çox sahəsinə təsir edən və müxtəlif yollarla istifadə olunan yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına sahib insanlar və bu texnologiyalarda mühüm yer tutan sosial media platformaları ilə insanlar fikirlərini düşüncələrini açıq bir şəkildə ifadə edə bilmək fürsət eldə edirlər və istədikləri çox şeyi dərhal digər insanlarla paylaşa bilərlər.

Xüsusilə yeni bir media vasitəsi olaraq təyin olunan "sosial media"-nın bugünkü cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatına təsirləri çox yönlüdür. Sosial paylaşım şəbəkələri fərdlərin və xüsusən gənclərin bir-biri ilə görüşdükləri, bir-birlərini anladıkları, izlədikləri və tanıdıkları yerlərdir. Sosial media həm bir sosiallaşma sahəsi, həm də real həyatdan uzaqlaşmada, eyni zamanda bir asosiallaşma sahəsidir.

SOSIAL MEDIA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sosial media internet texnologiyası, yeni mediadan bəslənir və fərdliyi ön plana çəkir. Geribildirmənin tez bir zamanda yaşandığı və alıcı ilə donor arasındakı fərqi ortadan qaldırdığı sosial medianın xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sıralanabilir:

Qarşılıqlı əlaqə: Sosial medianın istifadəçilərin ətəqdimetdiyəməsas xüsusiyyətlərdən biri qarşılıqlı əlaqədir. Sosial mediada təsir və reaksiya eyni zamanda qarşılıqlı olaraq baş verir. Bu səbəbdən sosial media bir tərəfli deyil, ikili funksiyaya malikdir. Qarşılıqlı təsir nəticəsində alıcı ilə mənbə arasındakı fərq tədricən aradan qalxır. Ənənəvi mediada, mənbə və ya göndərən ümumiyyətlə, kütlələrin göndərdiyi mesajla cavab haqqında heç bir rəy yoxdur.

SOSIAL MEDIA NÖVLƏRİ:

Sosial şəbəkələr,
Facebook (Social Network)
WhatsApp
Youtube (Social Network)
FB Messenger
WeChat (Messenger/Chat App/VoIP)
Instagram (Social Network)
Tumblr (Social Network)
QQ (Messenger/Chat App/VoIP)
Qzone (Social Network)
SinaWeibo (Social Network)
Twitter (Social Network)
Reddit (Social Network)
Skype
Baidu Tieba (Social Network)
Viber (Messenger/Chat App/VoIP)
LinkedIn (Social Network)
Snap Chat (Messenger/Chat App/VoIP)
Line (Messenger/Chat App/VoIP)
Telegram (Social Network)
Pinterest
Bloglar (Vebloglar),
Vikilər,
Podcastler,
Forumlar,
Video Paylaşma Saytları,
Foto Paylaşma Saytları,
Bookmarking,
Mikro Bloglar.

Ünsiyyət insana xas olan ən təbii xüsusiyyətlərdəndir. Mövcud olduqları ilk zamanlardan insanlar ünsiyyət qurmağa, müəyyən məsələlərdən bir-birlərini xəbərdar etməyə çalışmışlar. Qədim dövrdən bugünə qədər olan təkamül prosesi təbii olaraq insanların ünsiyyətində də özünü büruzə vermişdir. Hələ qədim zamanlarda məlumatı ötürmək üçün istifadə olunan tüstü signalı, daşıyıcı göyərçin, teleqraf kimi vasitələrin yerini tədricən elektron cihazlar tutmuşdur.

Bəşəriyyət yarandığı gündən tarix bir neçə inqilaba şahidlik etmişdir. Bunlardan ən sonuncusu informasiya-kommunikasiya texnologiyaları inqilabıdır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları dedikdə, məlumatı yaratmaq, saxlamaq, idarə etmək və yaymaq üçün istifadə olunan texnologiyalar nəzərdə tutulur (10, s.1). Ümumilikdə, informasiya texnologiyaları rabitə və kompüter sistemləri ilə əlaqələndirilə bilən bütün informasiya xidmətləri üçün istifadə edilən bir anlayışdır. Başqa sözlə, bu konsepsiyayı kompüterin texniki və proqram təminatı ilə məhdudlaşdırma bilmərik.

İnformasiyanın həcmnin davamlı olaraq artması, bir sıra əməliyyatların daha qısa müddətdə yerinə yetirilməsinə ehtiyac yaranması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin başlanmasının əsas səbəbi olmuşdur (3, s.39).

İnformasiya əldə etmək üçün qoyulan sərmayələr elmin sürətlə inkişaf etməsi ilə nəticələnmişdir. Avropa Komissiyasının verdiyi məlumata görə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi bütün Avropa iqtisadiyyatından daha sürətlə inkişaf etməkdədir (2, s.10).

Bugün gündəlik həyatımızın ayrılmaz parçası halına gəlmiş informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının keçdiyi inkişaf yoluna nəzər saldıqda beş əsas mərhələ ilə qarşılaşırıq.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təkamülündə ilk mərhələ II Dünya Müharibəsi zamanı təqribən 5 ton çəkisi olan elektromaqnit kalkulyatorun hazırlanması ilə müəyyən edilir. 1947-ci ildə tranzistorların icadı daha kiçik lakin çoxfunksiyalı kompüterlərin inkişafına gətirib çıxardı.

İKT təkamülünün ikinci mərhələsi XX əsrin 70-ci illərində fərdi kompüterlərin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Çip texnologiyasının inkişafı və maqnit disklərin istehsalı nəhəng kompüterləri fərdi kompüterlər adlanan masaüstü kompüterlərə çevirdi. Bununla da yazı, mühasibat və qrafika işləri daha əlçatan, daha rahat olmağa başladı.

Üçüncü mərhələ mikroprosessorların inkişafı ilə əlaqədardır. Mikroprosessor çoxməqsədli, proqramlaşdırıla bilən cihaz olub, rəqəmsal məlumatları giriş olaraq qəbul edir, yaddaşındakı təlimatlara uyğun olaraq onları emal edir və nəticə kimi təqdim edir.

İKT təkamülünün dördüncü mərhələsi şəbəkələşmə ilə bağlıdır. Müdafiə və təhsil sahəsi üçün kiçik coğrafi ərazidəki kompüterlərin birləşdirilməsindən internet vasitəsiylə dünya miqyaslı nəticələrə yol açan birləşdirməyə keçid İKT sahəsindəki inkişafın əhəmiyyətli göstəricilərindəndir. Bu məsafə əngəlinin aradan qaldırılmasına, dünyanın “qlobal kənd” adlandırılmasına gətirib çıxardı.

İnformasiya - kommunikasiya texnologiyalarının təkamülünün beşinci mərhələsi simsiz əlaqə (WiFi) ilə bağlı olub indiki dövrü nəzərdə tutur. Bu mərhələ mobil telefonların icadı ilə başlamışdır. İlk mobil telefonlar böyük və həcmli idi. Ölçüdə azalma funksiyaların genişlənməsi ilə müşayiət olundu. Hal-hazırda bu telefonlar danışmaq, mesaj ötürmək, axtarış, araşdırma etmək, eləcə də, şəkil, musiqi, naviqasiya üçün istifadə olunur (10).

Keçdiyi təkamüllər informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insanlar üçün əhəmiyyətini daha da artırmış, onları dünya bazarının ən tələbatlı məhsulu halına gətirmişdir.

Bugün durmadan inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları qlobal dünya modelinin mərkəzində dayanaraq bu sistemin özünü yenidən yaratmasını təmin edir. Müasir dünyada İKT inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu texnologiyalar ölkələrin birinci və ya üçüncü sinif olduğunu müəyyənləşdirə biləcək qədər böyük əhəmiyyətə malikdir (8). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının gücləndirdiyi yeni dünya düzəni məkan və zaman anlayışlarını aşmaqdadır.

Yeni texnologiyaların kütləvi informasiya vasitələri üzərində tətbiqi insanların məlumat əldə etməsini olduqca asanlaşdırmışdır. Belə ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə məlumatlar ənənəvi yollara nisbətən qat-qat daha sürətli bir şəkildə istənilən nöqtələrə çatdırıla bilər. Təbii ki, sözügedən texnologiyaların əhəmiyyəti bununla yekunlaşmır. İnformasiyanın güc, kommunikasiyanın isə zərurət halına gəldiyi müasir dövrdə İKT, demək olar ki, həyatımızın hər sahəsində istifadə olunur (5, s.1). Təsadüfi deyil ki, XXI əsrin cəmiyyəti ilə bağlı “məlumat cəmiyyəti”, “informasiya cəmiyyəti”, “postindustrial cəmiyyət” kimi ifadələr işlədilməkdədir. Rəqəmsal texnologiyalardakı gözcəməşdirici yeniliklər, onların insanların sosial həyatındakı mövqə və münasibətləri üzərindəki təsirləri bütün bu ifadələrin həm təməlini, həm də ortaq nöqtəsini təşkil edir (4, s.66).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları insanlara sosial şəbəkələrlə yanaşı ictimai həyatda önəmli olan bir sıra tətbiqlərdən də istifadə imkanı yaradır. Bu cür tətbiqlərdən biri bugün demək olar ki, bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən istifadə olunan elektron hökumətdir.

Əsas vəzifəsi vətəndaşlara xidmət göstərmək olan dövlət qurumlarının bu məqsədi üçün vətəndaşları onların həyatını asanlaşdıracaq xidmətlərlə təmin etmək çox vacibdir. Elektron hökumət də bunun bir nümunəsidir. “Rəqəmsal dövlət”, “e-hökumət” olaraq da adlandırılan elektron hökumət dövlətin öz fəaliyyət və xidmətlərində informasiya texnologiyalarından istifadə etməsini nəzərdə tutur.).Bu istifadə nəticəsində klassik dövlət xidməti anlayışındakı kağız əsaslı formalar, bürokratik mərhələlər və günlərlə davam edən əməliyyatlar elektron formada bir neçə dəqiqə içərisində yerinə yetirilir (6, s.457).Beləliklə, informasiya texnologiyalarından dövlət xidmətləri sahəsində istifadə çox sadə və ya qarışıq əməliyyatların vətəndaşlar üçün qısa müddətli və asan həllini əlçatan etmişdir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətə, ictimai həyata təsirlərindən bəhs edərkən bu təsirləri ayrı-ayrı fərdlər, təhsil və biznes sahəsi üzərindən araşdırmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur(9, s.17).

Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ayrı-ayrı fərdlərin, beləliklə də, cəmiyyətin həyatına olduqca əhəmiyyətli təsir göstərir. Sözügedən təsirləri müsbət və mənfi təsirlər olaraq iki qrupa ayırmaq olar. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insanların gündəlik həyatındakı müsbət təsirlərinə adətən aşağıdakılar aid edilir:

Gündəlik cədvəl idarəetmə. İnsanlar İKT vasitəsi ilə öz gündəlik cədvəllərini qura, onları burada saxlaya və idarə edə bilərlər. Bundan əlavə, İKT insanlar üçün onlayn bankçılıq, onlayn ödəmə, alış-veriş xidmətləri də təklif edir. Bütün bu xidmətlər insanlara vaxta qənaət etmək imkanı yaradır.

Sosial əlaqələr. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları insanlara dünyanın istənilən yerindəki insanlarla ünsiyyət qurmağa, münasibət formalaşdırmağa imkan verir. İnternet istifadəsi və kommunikasiya kanalları, elektron poçt, sosial şəbəkələr, telefonlar insanların bir-birləriylə məsafə əngəlini aradan qaldıraraq ünsiyyət qurmalarını təmin edir. Bununla onlar həm vaxta, həm də pula qənaət etmiş olurlar. Bülleten lövhələr və müzakirə qrupları eyni anda xeyli sayda insanla ünsiyyət qurmağa şərait yaradır (8, s.6).

İnformasiya paylaşılması. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının fərdlər üzərindəki ən mühüm təsiri informasiyaya əlçatanlığın təmin edilməsi olmuşdur. Bugün demək olar ki, bütün informasiyalar barmaqlarımızın ucundadır. Biz məkan və zamandan asılı olmayaraq istənilən informasiyanı əldə edə, eləcə də, onu başqa insanlarla paylaşa bilərik. İnformasiyanın paylaşılması ilə müxtəlif mədəniyyətləri, dinləri, ideologiya və həyat tərzlərini özündə birləşdirən “qlobal şüur” inkişaf edir ki, bu da insanlar arasında açıq fikirliliyi və qarşılıqlı hörməti inkişaf etdirir.

Öyrənmədə inkişaf. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları fərdlər üçün distant təhsil almaq, onlayn təlim və seminarlarda iştirak etmək imkanı yaradır. İKT vasitəsilə tələbələr dünyanın müxtəlif yerlərindəki təlim, tədris proseslərinin bir hissəsi ola bilərlər.

Asudə vaxtın təşkili. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları həm də əyləncəyə çıxışı təmin edir. İKT vasitəsilə insanlar onlayn oyunlar oynaya, söhbət edə, videolar, filmlər izləyə, musiqi dinləyə bilərlər.

Fərdi məşğulluq. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları fərdi məşğulluq sahəsində də bir sıra imkanlar yaradır. Belə ki, insanlar heç bir məkana ehtiyac olmadan öz onlayn bizneslərini qura, məhsul alışı və satışı ilə məşğul ola, həmçinin reklam işləri görə bilərlər.

Sağlam (kağızsız) ətraf mühit. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları adətən məlumatların işlənməsi və saxlanması prosesində kağızların funksiyasını yerinə yetirir. İKT-dən istifadə yazı işləri üçün daha az kağızın sərf olunmasına gətirib çıxarır ki, bu da ağacların qorunması və sağlam ətraf mühitə sahib olmağımızla nəticələnir.

Bütün bu müsbət təsirlərlə yanaşı, təəssüf ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları fərdlərin gündəlik həyatı üzərində bəzi mənfi təsirlərə də sahibdir. Sözügedən təsirlərə aşağıdakılar aiddir:

Canlı (üz-üzə) ünsiyyətin azalması. Hazırkı dövrdə insanlar canlı ünsiyyətdən daha çox onlayn ünsiyyətə üstünlük verirlər ki, bu da bir çox hallarda onlarda introvertliyə olan meylin artmasına səbəb olur. Digər bir məhdudiyyət isə, elektron poçt və sosial şəbəkədən istifadə etdikdə, insanların öz fikirlərini, nə hiss etdiklərini tam olaraq ötürə bilməməsi ilə bağlıdır.

Sosial təcrid. İnternet insanlar arasındakı fiziki məsafənin azalmasına gətirib çıxarsa da, müəyyən mənada, onlar arasındakı emosional məsafənin artmasına səbəb oldu. Bugün əksər insanlar demək olar ki, öz ailə və dostları ilə real ünsiyyət qurmaq barədə unudub və həmişə öz virtual dünyalarında “məşğuldurlar”. Təəssüf ki, böyükrlə yanaşı uşaqların da virtual dünyada çox vaxt keçirməsinə rast gəlinir ki, bu da bir çox hallarda onların yanlış düşüncələri mənimsəmələri ilə nəticələnir.

Fiziki aktivliyin azalması və sağlamlıq problemləri. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə insanları oturaq həyat tərzinə alışdırır. Bunun davamlı hal alması isə baş ağrısı, fiziki və zehni yorğunluq, gözlərdə yorğunluq və zədə, şəkərli diabet, onurğa sütunu və ürək xəstəlikləri kimi ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər.

İş itkisi. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə, bir sıra mexaniki işləri icra edə bilirlər ki, bu da həmin işləri icra edən şəxslərin işsiz qalmalarına səbəb olur.

Təhlükəsizlikdə risklər. Hər bir İKT cihazı xüsusi texnologiya və internet əlaqələrindən istifadə edir. Bəzən cihazdakı məlumatlar viruslar səbəbi ilə zədələnə və ya sosial şəbəkə saytlarından istifadə nəticəsində şəxsi məlumatlar oğurlana bilər. Bundan əlavə onlayn ödənişlər zamanı insanlar fırıldaqçılarla qarşılaşa, öz pullarını itirə bilərlər (8, s.8).

Sadələnən mənfi təsirlərə baxmayaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin, ictimai həyatın inkişafına olduqca əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Məlumdur ki, sağlam cəmiyyətin formalaşmasında təhsil mühüm rol oynayır. Buna görə də, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyət üçün əhəmiyyəti onların təhsil sahəsinə təsirlərini araşdırdıqda daha aydın formada üzə çıxır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təhsil sistemini daha da uğurlu etmişdir. İKT sayəsində məlumatlar ucuz və asan əldə oluna, rahatlıqla paylaşıla bilər ki, bütün bunlar tələbə və şagirdlərin kitab yükünü azaldır. Bugün internet illər əvvəl məhdud sayda, bahalı olan kitab və jurnalları əldə etməyə, paylaşmağa imkan yaradır.

Təhsil sahəsində İKT-dən istifadə təhsil müəssisələrində şagirdlərin, tələbələrin, işçi heyətin məlumatlarını (məsələn, davamiyyət, kurs işi, iş qeydləri, əmək haqqı məlumatları və s.) saxlamaq, müəllim və şagirdlər üçün məktəb sistemlərinin idarəsi, eləcə də işi asanlaşdırmaq, vaxta qənaət etmək məqsədi daşıyır.

Ümumilikdə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sahəsi üzərindəki təsirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

Simulyasiyalar. Kompüter simulyatorları və prototipləri laboratoriyalarda edilməsi mümkünsüz görünən (xüsusilə, tibb və mühəndislik sahələrində) təcrübələri həyata keçirmək üçün istifadə oluna bilər.

Distant təhsil və e-təlim. XIX əsrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının bir sıra maneələri aradan qaldırması artıq adi hal almışdır. Sözügedən maneələrdən biri də məsafə maneəsidir. Belə ki, fərd tədris prosesinin olduğu yərə getmədən İKT vasitəsilə olduqca rahat şəkildə dərslərdə iştirak edə bilər.

Məzmunun daha yaxşı çatdırılması. Təlim-tədris prosesində İKT-dən istifadə məlumatı öyrənilərə daha aydın şəkildə ötürməkdə olduqca faydalıdır. Məsələn, interaktiv lövhə vasitəsilə görüntülü məlumat təqdim etmək şagirdlərin diqqətini çəkməyə, onların diqqətini uzun müddət mövzu üzərində saxlamağa kömək edir.

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə. İKT tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun tapşırıqlar əldə etməsinə kömək edərək onların fərdi öyrənmə prosesini formalaşdırır (məsələn, rəqəmsal portfoliolardan istifadə).

Kompüter dəstəqli proqramlar. Bunlar sağlamlıq imkanları məhdud olan – görmə, eşitmə, danışma məhdudiyyəti olan şəxslərin öyrənmə prosesinin təşkili üçün hazırlanan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarıdır (11, s.2).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində yaratdığı bütün bu imkanlar inkişaf etmiş, bilikli fərdlərdən ibarət sağlam cəmiyyətin formalaşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu texnologiyaların əsaslı dəyişiklik yaratdığı həyat sferalarından biri də biznes, iş mühitidir.

Müasir dünyada dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilməyən qurum və təşkilatlar yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmaqdadır. Qlobal rəqabət İKT və internetin yaratdığı imkanlarla birlikdə daha da artmaqdadır (7, s.39).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətdə biznesin icra üsullarını olduqca inkişaf etdirmişdir. Belə ki, bu texnologiyalardan əvvəl şirkətlərdə yazılar kağız üzərində işlənir, məlumatlar kağızlarda saxlanılırdı ki, bu da xeyli yer tuturdu. Lakin kompüterin ixtirası ilə müəssisələr məlumatların həm elektron formada hazırlanmasına, həm də bu formada saxlanmasına keçid etdilər. Elektron saxlama sistemi olduqca böyük saxlama tutumuna malik olmaqla yanaşı, həm də fiziki olaraq çox kiçik yer tutur.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının biznes sahəsindəki faydaları bununla kifayətlənmir. Belə ki, İKT həm də qurumların istehsalçı və istehlakçılarla daimi əlaqədə olmasına, davamlı olaraq dəyişən bazar fərsətlərindən xəbərdar olmalarına, təşkilatın strukturunun dəyişən şərtlərə qısa zamanda uyğunlaşmasına imkan yaradır, istər təşkilat daxili, istərsə də təşkilatlararası əlaqələrin qurulmasını asanlaşdırır. Bütün bunlardan əlavə, bazara məhsul çıxarmaq, müştəri qazanmaq, daimi müştəriləri çoxaltmaq üçün yeni yolların təklif olunması da informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının biznes və sahibkarlıq sahəsinə verdiyi faydalardandır (1, s.26).

NƏTİCƏ

Beləliklə, İKT sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ümumiyyətlə işgüzar sahədə yeni və səmərəli üsullar təqdim etməklə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin məhsuldarlığını və dayanıqlılığını artırır.

Göründüyü kimi, bugün həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə təsir göstərir. İstər fərdlər, istərsə də təhsil, biznes və digər bütün sahələrdən hansına yönəlməsindən asılı olmayaraq bütün bu təsirlər cəmiyyətin inkişafında olduqca əhəmiyyətli rol oynayaraq əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Türk dilində

1. Bayrak A., “İşletmelerde Bilişim Teknolojilerinin Kullanımı ve Etkilerine İlişkin Telekomünikasyon Sektöründe Bir Firma Uygulaması”, Ankara 2014
2. Bilgi Çağı, "Bilişim Teknolojisine Yapılan Yatırımların Karşılığı Alınmıyor" Sayı.35, 2007
3. İraz, Rifat ve Ebru Yıldırım, "Bilgi Yönetimi Anlayışının Benimsenmesi ve Bilgi Teknolojileri Uygulamalarının İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri", E-Learning Örneği, 4.Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı. 2005
4. İrge N. F., “Enformasyon Toplumu ve Toplumsal Değişim Sürecinde Sosyal Medya” Akdeniz İletişim Fakültesi Dergisi, Temmuz 2012
5. Özerdemoğlu, Remzi Arif, "Bilişimci Dostu Doktor, Doktor Dostu Bilişimci", Sabiyap, 2009
6. Naralan A., “İletişim Sistemleri Sanallaştırma ve Pardus”, Ankara 2014
7. Türkdönmez H., “İş Dünyasında Sistem ve Strateji'nin rolü- Stratejik PazarlamaYönetimi'nde Bilişim Teknolojileri ve Sistemler'nin EtkinKullanımı: Stratejik E-PazarlamaYönetimi”, İstanbul 2014

İNGİLİS DİLİNDƏ

8. Bosamia M., “Positive and Negative Impacts of Information and Communication Technology in our Everyday Life”, December 2013
9. Chroust G., “The Impact of Information and Communication Technology on Society's Paradigms”, September 2005
10. Deb S., “Information Technology, Its Impact on Society and Its Future”, 2014
11. Kariuki P., “Ict Impact On Society”

İNTERNET RESURLARI

12. http://hamzayildirim.meb.k12.tr/tema/icerikler/bilisim-teknolojisi-nedir_399424.html
13. <https://master-iesc-angers.com/impacts-of-information-technology-it/>
14. <https://www.slideshare.net/mrBlack5/information-and-communication-technology-83663082>

MİL-MUĞAN, MƏRKƏZİ ARAN, ŞİRVAN-SALYAN İQTİSADİ COĞRAFI RAYONLARINDA NƏQLİYYATIN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

FACTORS AFFECTING TRANSPORT DEVELOPMENT IN MIL-MUGAN, CENTRAL
ARAN, SHIRVAN-SALYAN ECONOMIC GEOGRAPHICAL REGIONS

Allahverdiyeva Sahilə Əbiş qızı

Bakı Dövlət Universiteti

ABSTRACT

Keywords: economic regions, transport, region, development

The article analyzes the factors affecting the development of transport in the economic-geographical regions of Mil-Mugan, Central Aran, Shirvan-Salyan. The existing economic sectors of the economic regions and their role in transport and foreign economic relations are given. The current state and development opportunities of the International Transport Corridor and transport infrastructure passing through the territory of economic regions have also been shown.

XÜLASƏ

Açar sözlər: Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan, iqtisadi rayonlar, nəqliyat, region, təsərrüfat, inkişaf

Məqalədə Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan iqtisadi coğrafi rayonlarının nəqliyyatın inkişafına təsir edən amilləri təhlil edilmişdir. İqtisadi rayonların mövcud təsərrüfat sahələri və onların nəqliyyat xarici iqtisadi əlaqələrdə rolu verilib. Eləcə də İqtisadi rayonların ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi və nəqliyyat infrastrukturunun mövcud vəziyyəti və inkişaf imkanları göstərilir.

Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonları Azərbaycan Respublikası ərazisində əlverişli nəqliyyat coğrafi mövqeyə malik olmaqla Yevlax, Mingəçevir, Şirvan şəhərləri, Ağdaş, Ucar, Göyçay, Kürdəmir, Hacıqabul, Zərdab, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad, Biləsuvar, Salyan, Neftçala inzibati rayonlarının ərazisini əhatə edir. İqtisadi rayonların ərazisinin ümumi sahəsi 17,986 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 20.7 %-ni təşkil edir. Əhalisinin sayı 1504675 min nəfər (01.01.2021). ölkə əhalisinin 14.78%-i burada yaşayır. Əhalinin sıxlığı 83,6 nəfər/km²-dir[4].

İqtisadi coğrafi rayonlar şimaldan Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala, Şimal-Şərqdən Gəncə-Qazax, qərbdən Qarabağ, cənubdan Lənkəran, Şimal Şərqdən Abşeron və Xəzər dənizi, Araz çayı və İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir.

İqtisadi rayonların ərazisinin əsasən düzənliklərdən ibarət olması, onun daxili və xarici iqtisadi əlaqələrinin intensiv, səmərəli inkişafına müsbət təsir göstərir. Regionun əlverişli iqtisadi, siyasi-coğrafi mövqeyi onun sosial-iqtisadi inkişafına, daxili və xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə, xammal, əmək ehtiyatları və nəqliyyat kommunikasiya sistemlərindən səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan “Avropa-Qafqaz-Asiya” nəqliyyat dəhlizinin, “Bakı Supsa”, “Bakı Tbilisi Ceyhan” neft və “Bakı Ərzurum” qaz kəmərlərinin, “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolu xəttinin əsasən bu iqtisadi rayonların ərazisindən keçməsi bu regionun, respublikanın nəqliyyat coğrafi mövqeyində aparıcı yer tutması və təsərrüfat sistemində mühüm rol oynamasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin mərkəzində yerləşən Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salan iqtisadi rayonların təbii coğrafi amillərin təsərrüfatın inkişafına və əhalinin məskunlaşmasına təsirinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər içərisində ərazinin relyefi, əhalinin məskunlaşması və təsərrüfatın inkişafını müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir.

İqtisadi rayonların ərazisi neft-qaz ehtiyatları ilə zəngindir. Neftçala, Xıllı, Salyan, Qarabağlı, Kürsəngi və Kürəvdağda olan neft və qaz, yodlu-bromlu suların ehtiyatına görə Azərbaycanda quruda olan ehtiyatlara görə Abşerondan sonra respublikada ikinci yeri tutur.

Ağdaş, Zərdab, Sabirabad və Şirvan gil yataqları, kərpic və kermaika məhsullarının hazırlanması üçün xammal kimi istifadə edilə bilər. Şirvan şəhəri ətrafında əhəngdaşı və qum ehtiyatları, Sabirabad şəhəri və Atbulaq yaxınlığında isə tikinti qum ehtiyatları vardır. Hacıbulaq rayonunda Udulu və Atbulaqda əhəng daşı ehtiyatları, imişli rayonunda Bəhrəmtəpədə, Mingəçevirdə qum-çınqıl ehtiyatları zəngindir.

Ümumiyyətlə, respublikanın tikinti materiallarının 13%-ə qədər bu iqtisadi rayonların payına düşür. Salyan şəhəri yaxınlığında yerləşən Duzdağ gölü duz ehtiyatları ilə zəngin olduğundan əhali bu duzu toplayaraq məişətdə istifadə edir. Eləcədə, zəngin tikinti materialları, eləcə də digər ehtiyatların ixracı üçün potensial imkanlar mövcuddur.

Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salan iqtisadi rayonlarının sənayesi bir çox sahələrin inkişafına və ixtisaslaşmasına görə fərqlənir.

Sənayenin inkişafı, əsasən onun cənub-şərqində Şirvan, Salyan, Neftçalada və Şimal-Qərbində Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində cəmlənmişdir.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın iqtisadi rayonları içərisində Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salan iqtisadi rayonları elektroenergetika istehsalına görə inkişaf etmiş və ixtisaslaşmışdır. Mingəçevir şəhərində istehsal olunan enerji ölkədə kimya, maşınqayırma, yüngül, yeyinti, tikinti materialları istehsalı sənayesi əsas enerji təminatı mənbəyi kimi, iqtisadi rayonun sənayesinin əsasını təşkil edir.

Regionun sənayesinin ümumi quruluşunda elektroenergetika ixtisaslaşmış sahələrdən olub, respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 80%-ni təşkil edir. Burada elektroenergetika Mingəçevir DRES, Şirvan DRES, Mingəçevir SES və Varvara, Yenikəndə SES-lə təmsil olunmuşdur.

Kimya sənayesi əsasən Mingəçevir, Salyan və Neftçala şəhərlərindədir.

İqtisadi rayonlarda yüngül və yeyinti sənaye də yüksək inkişaf etmişdir. Yüngül sənaye sahələrindən regionda pambıq emal edən 10 zavod, yeyinti sənaye müəssisələri Göyçay, Ucar və Sabirabaddakı meyvə-tərəvəz konservi, Neftçaladakı Bankə balıqartırma zavodu və konservi, Göyçayda Şərab və konyak, İmişlidə Şəkər zavodları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı aparıcı sahədir: pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq ixtisaslaşmış sahələrdəndir. İqtisadi rayonun kənd təsərrüfatının ikinci mühüm aparıcı sahəsi heyvandarlıqdır. Regionun heyvandarlıq sahəsində iribuynuzlu maldarlıq, qoyunçuluq xüsusi ilə fərqlənir.

Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salan iqtisadi rayonlarının əlverişli nəqliyyat coğrafi mövqeyi, təsərrüfatın yerləşdirilməsində və inkişafında mühüm yer tutur. İqtisadi rayonların nəqliyyat sistemi dəmir və avtomobil nəqliyyatı, boru kəməri, hava nəqliyyatı və qismən çay nəqliyyatı ilə təmsil olunmuşdur. İqtisadi rayonlarda bölgədaxili, regionlar və respublikanın mərkəzi ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafında, onun nəqliyyat sisteminin rolu böyükdür. İqtisadi rayonların nəqliyyat sistemində, dəmiryol nəqliyyatı aparıcı yer tutur. Ümum Respublikada

mövcud dəmir yollarının uzunluğu 2909.4 km təşkil edir ki, bunun da 4395 km-i bu iqtisadi rayonların ərazisindən keçir. Bu yolların da 1304 km-i respublika əhəmiyyətli, 3091 km-i yerli əhəmiyyətli yollardır. Qərb istiqamətində Bakı-Ağstafa-Tbilisi, Bakı-Ələt-Horadiz, Bakı-Yevlax-Balakən, Yevlax Ağdam, cənub istiqamətində Osmanlı Astara dəmiryol xətlərinin Aran iqtisadi rayonu ərazisindən keçən hissəsi həmsərhə olduğu Gəncə - Qazax, Yuxarı Qarabağ, Lənkəran regionları ilə iqtisadi əlaqələrini tənzimləməklə mərkəzi mövqə tutur.

İqtisadi rayon daxilində iqtisadi əlaqələrin inkişafında yük və sərnişin daşımalarda Daşburun, İmişli, Saatlı, Sarıcalar, Hacıqabul, Salyan, Mingəçevir, Yevlax və Şirvan nəqliyyat qovşaqlarının müstəsna əhəmiyyəti var. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi rayon üzrə dəmiryolu ilə daşınan yüklərin 30-32%-i Yevlax stansiyasının payına düşür[7].

Avtomobil nəqliyyatı iqtisadi rayonun təbii ehtiyat potensialından səmərəli istifadə edilməsində, regionun və respublikanın daxili iqtisadi əlaqələrinin inkişafında aparıcı yer tutur. Beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları əsasən magistral dəmir yollarına paralel çəkilmişdir. Respublikada olan avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 18986 km-dir, bu yolların 4631 km-i respublika əhəmiyyətli, 14346 km-i yerli əhəmiyyətli yollardır. Bunun 4395 km-i Aran iqtisadi rayonunun ərazisində 4395 km respublika əhəmiyyətli, 3091 km-i yerli əhəmiyyətli yollardır[4].

Respublikada olan avtomobil yollarının 22.6%-i, yükdaşımalarının və dövriyyəsinin 15.2%-i, sərnişin daşınmasının 13.6%, sərnişin dövriyyəsinin 6.5%-i bu regionun payına düşür[7].

İqtisadi rayonda avtomobil yollarının əsas texniki göstəricilərindən biri onun örtük səviyyəsinin quruluşudur. Bu baxımdan regionun ümumi avtomobil yollarının 56% bərk örtüklü asfalt-beton, 28.6%-i çınqıl örtüklü, 0.6%-i isə torpaq yollardan ibarətdir. Həmçinin iqtisadi rayondakı avtomobil yollarının 252 km-i I dərəcəli, 35 km-i II dərəcəli, 1107 km-i III dərəcəli, 2507 km-i IV dərəcəli, 178 km-i isə V dərəcəli yollardan ibarətdir.

Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarında nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, nəqliyyat xidmətləri bazarı daxilində azad rəqabətin və iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyi istehsal olunan məhsul və xidmətlərin maneəsiz dövriyyəsi, iqtisadi baxımdan, milli təhlükəsizliyin təmini, əhalinin həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin və s. yaxşılaşdırılmasında ən vacib faktorlar sayılır.

Ölkədə iqtisadi uğurların artması, insanların maddi rifah halının yaxşılaşması, avtomobil yollarının inkişafında baş verən yeniliklər, iqtisadi-coğrafi rayonda avtomobillərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda iqtisadi-coğrafi rayonlarda avtomobil parklarında müasirləşmə və istismar edilən nəqliyyat vasitələrinin sayının artması rayonlarda əhalinin sosial rifah halının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bu sahədə mövcud vəziyyəti aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Cədvəl 1

Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salan iqtisadi rayonlarında Nəqliyyat vasitələrinin sayı (ədəd)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	164015	178048	202474	232354	256168	275192
Yük avtomobilləri	15256	15399	16461	17598	18047	18767
Sərnişin minik avtomobillər	73488	80539	92151	106385	117994	127063
Şəxsi minik avtomobillər	72145	79249	90772	104966	116603	125647
Xüsusi təyinatlı avtomobillər	1060	924	972	1046	1027	1032
Sərnişin minik avtobuslar	2066	1937	2118	2359	2497	2683
Hər 1000 adam düşən avtomobil	336	367	416	471	514	570

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Cədvəldən də görmək olar ki, iqtisadi rayonlar üzrə 2011-ci ildə hər 100 ailəyə 336 ədəd avtomobil düşürsə, 2016-cı ilə 570 ədəd avtomobil düşmüşdür ki, bu da 5 il müddətinə 69.6% artım deməkdir[7].

İqtisadi rayonlarda hava nəqliyyatını Yevlaxda yerləşən hava limanı və bütün inzibati rayon mərkəzlərində isə təcili xidmətləri həyata keçirmək üçün vertolyotların düşməsinə mümkün edən meydançalar tikilmişdir.

Kür çayının mənsəbindən, Yevlax şəhərinə qədər olan hissəsi gəmiçilik üçün yararlı olsa da hələlik bu imkanlardan istifadə olunmur.

Son illər Mil-Muğan, Mərkəzi Aran, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarında “Regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları” əsasında görülən işlərlə yanaşı, bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Ona görə də gələcəkdə regionda mövcud problemlərin aradan qaldırılması həm yeni iş yerlərinin açılmasına, eləcə də, əhəlinin sosial iqtisadi inkişafında səbəb olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət proqramları (2004-2008; 2009-2013; 2014-2018-ci illər)
2. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafında dair (2006-2016-cı illər) Dövlət Proqramı
3. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası: 3 cildə. III cild regional coğrafiya / prof. E.K.Əlizadənin elmi redaktəsi ilə Bakı: Avropa, 2015, 400 səh.
4. Allahverdiyeva S.Ə. Nəqliyyatın coğrafiyası. Dərs vəsaiti. Bakı “Avropa” nəşr. 2019. 284 s.

İNTERNET RESURLARI

5. <https://www.president.az>
6. <https://www.stat.gov.az>
7. <https://www.mincom.gov.az>

PEŞƏ TƏHSİLİ VƏ TƏHSİLDƏ LİDERLİK

VOCATIONAL EDUCATION AND LEADERSHIP IN EDUCATION

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И РУКОВОДСТВО В ОБРАЗОВАНИИ

Aynur Səfərli

DİN-in Polis Akademiyası, polis leytenantı, BDU-nun doktorantı

XÜLASƏ

Peşə cəmiyyətin zəruri ehtiyaclarına uyğun olaraq, əməyin bölgüsü nəticəsində insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin məhdud tətbiq sahəsidir. Peşə fərdin yaşanı və inkişafı üçün imkan yaradır. Peşə xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübə vərdişlərə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyətidir (məşğulluğudur). Peşələr işin xidmət funksiyaları və tətbiq edilən əmək alətləri ilə xarakterizə edilir. İxtisas – insanın əmək fəaliyyəti növü olub, müəyyən istehsal (xidmət) sahəsində məşğul olmağa imkan yaradan bilik və əməli vərdişlər kompleksidir. İxtisas peşə daxilində formalaşır.

Açar söz: peşə, ixtisas, peşə təhsili, liderlik, təhsildə liderlik.

ABSTRACT

Occupation is a limited area of application of human physical and mental strength as a result of the division of labor in accordance with the necessary needs of society. The profession creates opportunities for the life and development of the individual. Occupation is the labor activity (employment) of a person who has acquired theoretical knowledge and practical skills as a result of special training and work experience. Occupations are characterized by the service functions of the work and the tools used. Specialty is a type of human labor activity, a set of knowledge and practical skills that allow you to engage in a particular field of production (service). The specialty is formed within the profession.

Keywords: profession, specialty, vocational education, leadership, leadership in education.

РЕЗЮМЕ

Род занятий - это ограниченная сфера приложения физических и умственных сил человека в результате разделения труда в соответствии с необходимыми потребностями общества. Профессия создает возможности для жизни и развития личности. Род занятий - трудовая деятельность (трудоустройство) лица, получившего теоретические знания и практические навыки в результате специальной подготовки и опыта работы. Профессии характеризуются служебными функциями работы и используемыми инструментами. Специальность - это вид трудовой деятельности человека, совокупность знаний и практических навыков, позволяющих заниматься определенной сферой производства (услугой). Специальность формируется внутри профессии.

Ключевые слова: профессия, специальность, профессиональное образование, лидерство, лидерство в образовании.

Peşə cəmiyyətin zəruri ehtiyaclarına uyğun olaraq, əməyin bölgüsü nəticəsində insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin məhdud tətbiq sahəsi olub, əvəzində fərdin yaşamaı və inkişafı üçün imkan yaradır. Peşə – xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübəli vərdislərə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyətidir (məşğulluğudur). Peşələr işin xidmət funksiyaları və tətbiq edilən əmək alətləri ilə xarakterizə edilir.

İxtisas insanın əmək fəaliyyəti növü olub, müəyyən istehsal (xidmət) sahəsində məşğul olmağa imkan yaradan bilik və əməli vərdislər kompleksidir. İxtisas peşə daxilində formalaşır (peşə daxilində müxtəlif fəaliyyət növləridir). Peşə bir və ya bir neçə ixtisası əhatə edə bilər. Məsələn, müəllimlik peşəsi – fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi, kimya müəllimi və s. ixtisasları; mühəndislik peşəsi – tikinti mühəndisi, maşınqayırma mühəndisi, cihaz qayırma mühəndisi və s. ixtisasları əhatə edir. Minlərlə peşə və ixtisas vardır ki, və onları bir-birindən fərqləndirmək heç də asan iş deyil. Elə bu məqsədlə də peşələri təsnif edirlər. Ümumiyyətlə, təsnifat hər hansı bilik, yaxud insan fəaliyyəti sahəsində tabeli anlayışlar sistemidir ki, bu anlayışlardan da siniflər arasında əlaqə yaratmaq vasitəsi kimi istifadə edilir.

Peşələrin təsnifinin müxtəlif növləri vardır. Ən sadə təsnifat peşələrin baş hərflərinə görədir (*əlifba sırası əsasında*). Lakin peşə seçimi baxımından belə təsnifat əlverişli deyil, çünki peşə seçən gənc çox vaxt peşənin adını hələ dəqiq bilmir. Digər təsnifata görə peşələri fiziki və zehni əmək kimi iki qrupa bölmək olar (əməyin xarakteri əsasında bölgü). Son vaxtlar istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi nəticəsində bu iki qrup arasındakı sərhədlər silinməkdədir. Əgər vaxtilə fiziki əməklə fəhlələr, zehni əməklə mühəndis texniki heyət məşğul olurdusa, indi vəziyyət dəyişmişdir. Elə sahələr var ki, orada fəhlələr də zehni işlə məşğul ola bilər. Bu gün elə peşələr var ki, onu bu qruplardan hər hansı birinə aid etmək asan deyil (məsələn, rəqəmli proqramla idarə edilən dəzgahların operatoru peşəsi). Peşələrin digər təsnifatı onların *iqtisadiyyatın sahələri üzrə* bölgüsüdür. Bu sahələr üzrə əhalinin məşğulluğunu aşağıdakı sektorlara bölmək olar: tikinti və sənaye, nəqliyyat və rabitə, kənd təsərrüfatı, ticarət, humanitar sahə (elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət), dövlət idarəetmə orqanları, xidmət, servis, qeyri-istehsal sahələri və s. Peşələrin iqtisadiyyatın sahələri üzrə təsnifi şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bəzi sahələr bir-birinə nüfuz etmişdir (məsələn, elm və səhiyyə, elm və rabitə və s.). Digər tərəfdən, sahə və sahələrarası (yəni iqtisadiyyatın bir neçə sahəsində geniş yayılmış) peşələr də mövcuddur. Məsələn, çilingər peşəsi (bu peşəyə sənayedə, nəqliyyatda, texnikanın müxtəlif sahələrində rast gəlinir). Peşələri *maddi-istehsal sahələri* üzrə də təsnif etmək olar: maddi-istehsal sahə peşələri (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə və s.) və qeyri-istehsal sahə peşələri (səhiyyə, mülki nəqliyyat sənəsinin yük daşınması, ticarət, KİV, təhsil və s.).

Fəhlə peşələrini ixtisas dərəcələri səviyyəsinə və işin xarakterinə görə də təsnif etmək olar: Məsələn, *yüksək ixtisaslı peşələr* (mürəkkəb texnoloji proseslərlə əlaqəli işləri icra edən fəhlələr – sazlayıcı, operator və s.), *ixtisaslı peşələr* (kütləvi fəhlə peşələri – çilingər, qaynaqçı, frezerci, tornacı və s.), *aşağı ixtisaslı peşələr* (makinalar, liftçi və s.), *ixtisas tələb etməyən peşələr* (yardımcı fəhlələr). Yuxarıdakı təsnifat formalarında verilən peşə qrupları gələcək peşə seçimi üçün konkret məlumat vermir. Doğrudan da, peşənin insan şəxsiyyətinə verdiyi tələbləri (qabiliyyət, maraq, imkan) bilmədən, onun konkret şəxsə uyğun olub-olmadığını söyləmək çətindir. Bu məqsədlə peşələri sahələr üzrə yox, insan amilinə nəzərən, müəyyən əlamətlər üzrə təsnif etmək məqsədəuyğundur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **peşə müəyyən tələblər kulliyatı ilə xarakterizə olunan əmək fəaliyyəti növüdür**. İnsanın əmək fəaliyyətinin hər növü bir sıra komponentlərdən ibarətdir: **əməyin predmeti, məqsədi, vasitəsi, fəaliyyət şəraiti**

Beləliklə, peşələrin təsnifatı bu **dörd** əlamət əsasında aparılırsa, peşə seçimi daha asan və səmərəli həyata keçirilə bilər. Peşə hazırlığı vasitəsi ilə müvafiq səriştələr əldə edən şəxslər

bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun, əmək bazarına səmərəli integrasiya olunaraq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışırlar. Hər il minlərlə işaxtaran vətəndaş rəqabət qabiliyyətli peşələrə yiyələnərək, məşğulluqlarını təmin etmək üçün real imkanlar qazanırlar [4, s.45-50].

Həyatda müəyyən qabiliyyətə malik olmayan insan tapmaq çətindir. Müşahidə göstərir ki, bəzi peşə və ya ixtisasın özü müəyyən səbəbdən (səhv düşəndə) insan üçün faydalı olmur. Ona görə də gənclərin peşə və ya ixtisas seçimində diqqətli olmaları, şəxsi keyfiyyətləri, qabiliyyətləri və fizioloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqla seçim aparmaları vacibdir. Peşə təhsilində pedaqoji prosesin mərhələləri öz tələbləri ilə biri digəri üçün əsas olmalıdır. Bu işdə müəllimin səriştəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Açıq etiraf etməliyik ki, standartlar əsasında modulun tətbiqinə əsaslanan muasir pedaqoji prosesin mərhələləri mahiyyətinə görə peşə təhsilində lazımınca dəyərləndirilmir. Peşə təhsilində pedaqoji prosesin inkişaf ardıcılığına **hazırlıq, əsas və yekun** mərhələlər daxil olmaqla, müəyyən sistem təşkil olunur. **Pedaqoji prosesin hazırlıq mərhələsində** nəzərdə tutulmuş istiqamətdə vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün qarşıya qoyulan məqsədin, mövcud şəraitin diaqnostikası, nailiyyətlərin proqnozlaşdırılması, prosesin inkişafının planlaşdırılması və s. vacibdir. Qarşıya qoyulan məqsəd pedaqoji prosesin konkret sistemi ilə bağlı olur. Prosesin inkişafının planlaşdırılması təlimin strategiyası ilə şərtlənir. **“Strategiya”** yunan mənşəli söz olub, **“sarkərdənin incəsənəti”** mənasını verir. Təhsildə təlim strategiyası öyrədənə öyrənən qarşısına qoyulan məqsədə çatmaq üçün öyrətmə metod və üsullarından istifadəsi kimi başa düşülür. Təlim strategiyaları özündə təhsilin, dövlətin mədəni, siyasi və ictimai reallığı ilə bağlı bütün komponentlərini ehtiva edir. Müşahidələrdən aydın olur ki, təlim strategiyalarına integrativ yanaşma təhsilin keyfiyyətinin və öyrənənlərin müvəffəqiyyətlərinin artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, təlim strategiyaları dəqiq nəticə əldə etmək üçün qurulan təlim modelidir və onlar xüsusi proqramlarla həyata keçirilir. Bu məqsədlə biliyi eşitmə, görmə və əməli şəkildə almaq prosesində öyrənənlərə keyfiyyətli tədris üçün coxsaylı təlim strategiyası yaradılmışdır. Belə təlim metodlarından – *əqli hücum, BİBO, Venn diaqramı, şaxələndirmə, anlayışın çıxarılması, layihələndirmə, kublaşdırma* və s. qeyd etmək olar. Təlim strategiyaları müəyyən əsaslar üzrə qurulur. Bura daxildir: *fəal və ozunu idarə edən təhsil; tələbələrin bilik və bacarıqlarına əsaslanma; refleksiyyaya istiqamətlik, tələbənin idrakının, sosial kompetentliyinin inkişafı, təlim prosesində interaktivlik və kooperativlik*. Pedaqoji prosesdə təlim strategiyası ilə yanaşı, təlim texnologiyaları da tətbiq edilir. Lakin onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Hər ikisi öyrənəni inkişafa yönəltməyə, bilik qazanmağa, qoyulan məqsədə çatmağa kömək edir. Bu həm də oxşar cəhətlər üçün xarakterikdir. Fərqli cəhətləri isə pedaqoji prosesdə məqsədə çatmaq üçün meydana çıxan sualın qoyuluşuna uyğun axtarılan cavabın məzmununda əksini tapmışdır. Rusiyalı tədqiqatçı German Selevkonun fikrincə, hər bir pedaqoji texnologiya sistemliliyi və ardıcılığı özündə ehtiva edir.

Pedaqoji prosesdə əsas mərhələ aşağıdakı qarşılıqlı, əlaqəli mühüm elementləri özündə birləşdirir:

- *qarşıdakı fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması və izah edilməsi;*
- *pedaqoqlarla öyrənənlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri;*
- *pedaqoji prosesin nəzərdə tutulmuş metodları, vəzifələri və formaları;*
- *əlverişli şəraitin yaradılması;*
- *öyrənənlərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirləri həyata keçirtmək;*
- *pedaqoji prosesin digər proseslərlə əlaqəsini təmin etmək.*

Pedaqoji prosesin səmərəsi üçün təhsildə idarəetmə fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin təşkilində aşağıdakı zəruri məsələlər həllini tapmalıdır:

- *idarəetmənin quruluşunun müəyyənləşdirilməsi;*
- *hər dövr üçün quruluş, məzmun və funksional komponentlərin ayrılması;*
- *idarəetmənin bütün dövrlərində işdə olan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil edilməsi;*
- *pedaqoji və tələbə kollektivləri səviyyəsində idarəetmə bacarığının öyrənilib həyata keçirilməsi;*
- *əks-əlaqə, koordinasiya və idarəetmədə münasibətlərin yaradılması.*

Peşə təhsilində müəllim pedaqoji prosesin əsas mərhələsi üzrə məqsəd və vəzifələri müasir pedaqoji texnologiyalara istinad etməklə həyata keçirə bilər. Təcrübə göstərir ki, peşə təhsilində ixtisasını mükəmməl bilən mütəxəssis pedaqoji prosesin tələblərini mərhələlər əsasında qurmaqda çətinlik çəkir. Öyrəninə ahəngdar inkişafı təmin edilmir. Ona görə də təhsilalan bazar iqtisadiyyatının rəqabətində istədiyinə nail ola bilmir. Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyətinin funksional komponentlərinə qnostik (idraki), layihələşdirici, konstruktiv, təşkilatçılıq, kommunikativlik (ünsiyyət) daxildir. Peşə təhsilində pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi iki yolla, intensiv və ekstensiv olmaqla həyata keçirilir.

İntensiv yol pedaqoji sistemin daxili ehtiyatlarını işə salmaqla bağlıdır. Məsələn, yeni metodların tətbiqi ilə tələbələrə müstəqil iş bacarıqlarının aşılması onları özünü təhsilə cəlb etməyin intensiv yoludur.

Ekstensiv yol isə pedaqoji prosesə əlavə vaxt və vəsait cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, gənc nəsə möhkəm bilik vermək üçün təlim müddətini uzatmaq, proqramları genişləndirmək olar. Bu, ekstensiv yoldur. Halbuki onsuz da məqsədə nail olmaq mümkündür. Peşə təhsili və insan kəpi talı anla yışları oz həllini şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında tapmış olur. Yeni pedaqoji təfəkkürdə təhsilalanın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi olmalıdır. Pedaqoji prosesin həyata keçirilmə mərhələsində onun idarə edilməsi ilə bağlı operativ qərarlar qəbul etmək ucun əks əlaqənin muhum rolu vardır [1, s.25-30].

Belə ki, insanlar liderə, onun qərarlarına və getdikləri yolun uğurla bitəcəyinə inanmasalar heç bir uğur əldə edə bilməzlər. Yaxşı lider həm də öz işləriylə nümunə olmalıdır. Çünki özünün bacarmadığını başqalarından tələb də edə bilməz. Liderlik dəyişik şəkillərdə təyin oluna bilər. Bir lider ümumiyyətlə motivasiya edici, təsir edici, gözəl nümunələr verə bilən və yol göstərən adamdır. Liderlik etmənin gərəkləri arasında insan, təsir gücü, hədəf, və ünsiyyət olması lazımdır. Təhsil və təhsil fəaliyyətlərinin ümumi məqsədi bir ölkənin gələcəyi olan uşaqların bilik, bacarıq, davranış olaraq sağlam və məhsuldar şəkildə yetişmələrinə təmin etməkdir. Məktəbdəki təhsil, təhsil fəaliyyətlərinin başında məktəb rəhbərləri var. Məktəb rəhbərləri təsirli ola bilmək üçün həm rəhbərlik anlayışı və nəzəriyyələri həm də insan əlaqələri sahəsində bir sıra məlumat və bacarıqlara sahib olmaları lazımdır. Məktəbin məqsədlərini reallaşdıracaq, quruluşunu yaşadacaq və havasını qoruyacaq daxili elementlərin lideri məktəb idarəçisi olmalıdır. Məktəb deyilən ictimai sistemin fərd və təşkilat ölçülərini tarazlıqda tuta bilməsi, məktəb rəhbərlərinin bir təşkilat mühəndisi qədər ictimai mühəndis olmasını tələb edir. İdarəçi məktəbin qanuni lideri, məktəbdə nüfuz və gücün ən əhəmiyyətli simvolu və sahibidir. Liderlik, idarəetmə elminin bir mövzusu və iş həyatıyla əlaqədar bir anlayış olduğu qədər, psixoloji, sosioloji, siyasi, hərbi, fəlsəfi, tarixi bucaqlardan ələ alınıb analiz edilə bilən bir anlayışdır. Liderlik insanların könüllü dəstəyini istənilən məsələdə səfərbər edə bilən, şəxsi keyfiyyətə əsaslanan bacarıqdır. Təhsil liderliyi məktəb rəhbərinin

klassik rol və liderlik anlayışını köklü bir şəkildə dəyişdirmişdir. Köhnə liderlik qaydalarında məktəb idarəçisinin bir sıra idarə rolları ön plana çıxarkən, təhsil liderliyində tədrisi inkişaf əhəmiyyət qazanmışdır [3, s. 207]. Vehbi Çeliyin fikrincə təhsil liderliyinin ortaya çıxması əvvəllər mövcud olmuş məktəb idarəçiliyindən fərqli bir idarəçilik prinsipi ortaya çıxarır. Yəni artıq direktor təkcə idarəçi deyil məktəbin maraqlarından çıxış edən, şagirdlərin maraqlarını müdafiə edən bir şəxsdir. Yəni təkcə idarə etmir həm də maraqları müdafiə edir. Təhsil liderliyi mərkəzini yeddi funksiya meydana gətirir ki, bunlar koordinasiya, problem həll etmə, müəllim rəhbərliyi və müəllim inkişaf etdirilməsi, müəllim qiymətləndirmə, öyrədici rəhbərlik və dəstək, qaynaq rəhbərliyi və keyfiyyətin idarə edilməsidir [7]. Jenkinsin fikrinə görə isə öyrədən həm problemləri həll etməyi bacarmalı, müəllimləri dəyərləndirmələri, dəstəkləməli və həvəsləndirməlidir. Çox doğru fikirdir. Məktəb insanların yetişdirildiyi bir mühitdir. Öyrədən də, öyrənən də psixoloji dəstəyə, dəyərləndirilməyə və inkişaf etdirilməyə ehtiyacı vardır. Təhsil liderliyi məktəb rəhbərinin klassik rol və liderlik anlayışını köklü bir şəkildə dəyişdirmişdir. Köhnə liderlik qaydalarında məktəb idarəçisinin bir sıra idarə rolları ön plana çıxarkən, təhsil liderliyində tədrisi inkişaf əhəmiyyət qazanmışdır [Çelik, 1999, 207]. Çeliyin fikrincə təhsil liderliyinin ortaya çıxması əvvəllər mövcud olmuş məktəb idarəçiliyindən fərqli bir idarəçilik prinsipi ortaya çıxarır. Yəni artıq direktor təkcə idarəçi deyil məktəbin maraqlarından çıxış edən, şagirdlərin maraqlarını müdafiə edən bir şəxsdir. Yəni təkcə idarə etmir həm də maraqları müdafiə edir.

Liderdə mənfi və müsbət xarakteristikaya malik olur. **Müsbət xarakteristikaya** sadəlik, qətiyyətlik, mərhəmətlilik, sadə yanaşma, ümdvericilik, müsbət münasibətli, səhvini boynuna almağı bacaran, problemi həll etməyə inanan, dinləməyi bacaran olması ilə ölçülür. **Mənfi xarakteristikaya** isə özünü düşünmək, qərarların məsuliyyətlərindən qaçmaq, başqalarını günahlandırmaq, şəxsi maraqlar, problemdən qaçmaq kimi başa düşülür.

Liderin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri ilə yanaşı **imkan və təhlükələri də ola bilər. İmkanlara aiddir:** liderlik bacarıqlarının inkişafı üzrə təlimləri təşkil və idarəetmə, başqa icmalarla əməkdaşlıq etmək, icmanı səfərbər etmək, icma daxilində müxtəlif kənar məlumatı yaymaq. **Təhlükələr isə liderin özündən və ətraf təsirdən yarana bilər ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:** neqativ təcrübələrə görə özünə inam və etibarın itməsi, problemlərin həll oluna bilməməsi, səlahiyyətlərindən şəxsi maraqları nəminə sui istifadə, icma tərəfindən etimadsızlıq və ideyaların dəstəklənməməsi.

Liderliyin 3 əsas növü var: Avtoritar lider; Məsləhətçi lider və İmkan yaradan lider.

Avtoritar lider qərarı özü qəbul və bəyan edir, məsləhətə ehtiyac duymur, suallara dialog şəkildə cavab verir. Avtoritar liderlik ənənəvi təhsil sisteminin prinsiplərinə əsaslanır.

Məsləhətçi lider adamları düzgün qərar verməyə sövq edir, vəziyyəti araşdırmağa çağırır, təfəsilatı ilə izahat verir, köməkçi rolunu qoruyub saxlayır. Məsləhətçi liderlik daha çox yeni təhsil sisteminə-kurikulumu uyğun gəlir. Evanın fikrinə görə məsləhətçi lider, "öyrətmə və öyrənməylə bəslənən, davamlı olaraq bütün tələbələr öyrənə, məktəb və tədrisi necə təşkil edə bilərəm deyə düşünən adamdır". Evanın fikrinə görə məsləhətçi lider tipi hər zaman öyrənənlərin maraqlarına əsaslanan təhsil sistemi qurmağa çalışır [6, s.5]. Hər kəs maraqlarına əsaslanan şəkildə təhsil almaq istəyər. Bu tip liderin işinin çətinliyi elə maraqlara əsaslanmaqdır. Hər kəsin marağına uyğun sistem qurmaq çox çətinidir. Üstəlik insanların maraqları günü-gündən dəyişir.

İmkan yaradan lider isə qərarı dəyişilə biləcək şəkildə təqdim edir və bəyan edir, suallara açıq cavaba hazırdır, qərarı ümumi rəyə əsasən dəyişməyə hazırdır. İmkan yaradan lider tipi adından göründüyü kimi öz kollektivinə olduqca geniş şəkildə imkan yaradır. Amma imkanlar da müəyyən çərçivə daxilində olmalıdır ki, bunlardan sui-istifadə edənlər olmasın və ya az olsun. [7].

NƏTİCƏ

O qənaətə gəlmək olar ki, bu prioritet məsələlərin uğurlu həllində peşə təhsilində pedaqoji prosesin mərhələləri üzrə təlim işinin təşkili öz töhfəsini verəcəkdir. Pedaqoji texnologiyanın metodoloji tələblərini nəzərə alan müəllim öz fəaliyyətində tədris etdiyi fənnin məzmunu barədə bilikləri həyata keçirərkən öyrədici və tərbiyəedici məşğələləri əsas götürməlidir. Beləliklə, əldə edilənlər peşə təhsilinin dinamik inkişafına cəlb edilərək, təhsilənlərin yüksək səviyyədə şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olacaqdır. Yaxşı lider həm də bu davranışları zamanında sərgiləməyi bacarmalıdır. Heç də həmişə yaxşı insani xüsusiyyətləri sərgiləmək uğur gətirməz. Zamana, insana və vəziyyətə uyğun davranmaq lazımdır. Əlbəttə lider son dərəcə humanist olmağa çalışmalıdır. Amma liderin məqsədi insanları uğura çatdırmaqdır ki, cəmiyyətdə humanist olaraq və hər kəsə yer verərək yalnız geri qalmaqlar. Çünki bundan istifadə edənlər tapılacaq. İnsanın işi bütün dünya üçün nümunə olduqda o, həmişə paxıllıq obyektinə olur. Əgər iş orta səviyyədə yerinə yetirilirsə, insan təhlükəsizdir, ona toxunmurlar. Əgər o, şah əsər yaradırsa, milyonlarla dil işə düşür. Liderə həmişə hücum edirlər, çünki o, liderdir və ona bərabərləşməyə sərf olunan güc onun liderliyinə sübutdur. Lideri ötüb keçmək, yaxud ona çatmaq istəyən paxıllar onu gözdən salmağa və ya məhv etməyə çalışırlar. Lakin elə bununla da liderin üstünlüyünü təsdiq edirlər. Əgər lider həqiqi liderdirsə, o, lider olaraq qalır! Nə qədər uca səslə inkar etməyə çalışsalar da, dahilər yenə də şöhrət qazanırlar. Deyilənə görə, əməkdaşlıq dildə ən əhəmiyyətli sözdür. Əməkdaşlıq ailədə, ər-arvad, valideyn-övlad münasibətlərində çox vacibdir. O, dövlət işlərində də mühüm rol oynayır. Əməkdaşlıq prinsipi o qədər əhəmiyyətlidir ki, əgər rəhbər bunu başa düşmürsə və öz liderliyində bu prinsipi tətbiq etmirsə, onda, heç vaxt güclü və uzunmüddətli lider ola bilməz. Başqa səbəblərdən daha çox əməkdaşlığın olmaması işgüzar müəssisələri məhv edir. Liderliyə tələblərdən ən başlıcası tez və qəti qərar qəbul etməkdir. Ardıcılların öz planlarına inandıran və bu planları həyata keçirən güclü şəxsiyyət həmişə müvəffəqiyyətli lider olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş., Əliyeva A. (2019). Peşə təhsilində pedaqoji prosesin mərhələlər üzrə idarə edilməsi // Peşə təhsili və insan kapitalı jurnalı. Baş redaktor: Balakışiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.). Cild 2, №2, s.25-30.
2. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2019-2030-cu illər).
3. Çelik V. (1999). Eğitimsel Liderlik. Ankara:Pegemen Akademi.
4. Quliyev C. (2019). Bazar iqtisadiyyatının inkişafında peşə təhsilinin yeri // Peşə təhsili və insan kapitalı jurnalı. Baş redaktor: Balakışiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.). Cild 2, №2, s.45-50.
5. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2018.
6. Rzayeva B. (2014). “Təhsilin idarəedilməsində liderlik” mövzusunda esse. Bakı.
7. <https://aztehsil.com/direktor/1073-thsilin-idaredilmsi-referat.html>

MIND THE GAP: SUSTAINING A GENDER RESPONSIVE AVIATION INDUSTRY AMIDST COVID-19 PANDEMIC

Dr. Rowena S. Navera and Dr. Rene E. Bersoto

Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA), Manila PH

ABSTRACT

The study is anchored on the United Nations Sustainable Development Goals 2030 specifically goal number 5 (SDG 5) which promotes Gender Equality. SDG 5 clearly stipulates to ensure inclusive and quality education for all and promote lifelong learning. The Philippine State College of Aeronautics, a pioneer in public education in aviation is mandated to “provide professional and advanced technical and technological instruction and training in the preparatory field of aeronautics and the liberal arts courses” as per RA 7605 (Sec2). Further, PhilSCA believes that academic institutions are catalyst of change: economically, morally, spiritually, and physically to transform and develop the entire community in which it exists. This mandate includes all man regardless of their gender. Before the pandemic, the aviation industry has been showing remarkable achievements in addressing gender balance across sectors. The dramatic drop in demand for passenger air transport due to the COVID-19 and containment measures has threatened the viability of many firms in the air transport sector and the rest of the aviation industry, which include among others, jobs availability and security. A major input to the aviation industry value chain is the pool of manpower that provides the needed skills and technical expertise. Scaling up talent capabilities and inclusiveness must be put in place to encourage interest from young women to join technical areas and men to join frontline staff. Diversity and inclusion will inspire discussion, dialogue, and forum about what men can do to support and advance women in the aviation industry.

Keywords: Aviation, Diversity, Inclusive, Gender Balance, Pandemic

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic has rapidly affected the whole world and immediately impacted on the human health and state of wellness, domestic and international economic growth, and development efforts, aggravated environmental and social challenges, and even worsened geopolitical conflicts and discrimination. Indeed, the pandemic has seriously disrupted the global affairs.

The women and children were not spared by this global health crisis. There were accounts that the pandemic has led to a steep increase in violence against women and girls. Emerging data shows that, since the outbreak of the pandemic, violence against women and girls – and particularly domestic violence – has intensified, most notably in the war thorn countries.

In April 2020, the UN Secretary General specifically said that gender equality and women’s rights made over the decades are in danger of being rolled back due to the COVID-19 pandemic. Thus, the SG urges governments to put women and girls at the center of their recovery efforts. Quite important to note, however, is that women are not only the hardest hit by this pandemic they are also the backbone of recovery in communities. Prioritizing women and girls will fundamentally drive better and more sustainable development outcomes for all, support a more rapid recovery, and place the world back on track to achieve the Sustainable Development Goals.

Likewise, the aviation industry was greatly impacted by this huge and complex surprise. Collectively, the aviation industry comprises the representation of air transport especially airports and aircraft manufacturing. The aviation industry is a key enabler of many other economic activities.

According to Arpad Szakal (2020), gender diversity continues to be a hot topic in the aviation industry. Aviation is working to achieve gender balance across the sector however, the industry is aware that work is still needed to encourage balance in technical areas such as engineering and flight crew.

In a report by the International Air Transport Association (IATA) which represents 290 airlines, the proportion of women holding C-level roles in the industry is just three percent. For some businesses it's a matter of regulatory compliance or corporate social responsibility; others regard it as a key source of competitive advantage. The aviation sector, however, continues to have one of the poorest gender balances. The lack of females is particularly apparent at leadership level.

For Carol Anderson (2020), some of the main obstacles aspiring female leaders face include bias as well as assumptions about women's interests and capabilities. Gender stereotypes also have a major impact on women's career progression. As an example, care and empathy are typically described as feminine traits, while competition, confidence, and assertiveness are often viewed as masculine traits. When female leaders exhibit some of the latter, they are often criticized or viewed unfavourably. This can make it challenging for women to fit into the exact parameters expected of them without being seen as overly aggressive.

In a 2017 survey by industry journal, Airline Business, it was specifically mentioned that only 3 per cent of airline chief executives are women. The figure shows that women are struggling to gain altitude in the aviation industry. In the same year, the US Federal Aviation Administration data suggests that only 7 per cent of the 609,000 pilots are women. In the same vein, the UK government found out poor gender gaps in the aviation industry. Ryanair's median hourly rate for women is 72 per cent lower than men. Easy Jet is 46 per cent lower and British Airway's is 10 per cent lower. The figures speak of truths as to how the industry considers women and how they are valued. In Europe, women make up 41% of aviation employees but a much lower percentage in technical roles were likewise recorded.

RESEARCH BACKGROUND

From the lens of the Covid-19 pandemic vis-à-vis gender and development, the Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA), the only state funded aeronautical school in the country and was created by virtue of RA 7605 on June 3, 1992, on its end, spearheaded the campaign about gender balance and inclusivity. The College's vision and mission statement directs the management and administration towards achieving excellence in the aviation field.

Captured in its vision statement: PhilSCA is a leading higher education institution in aviation sciences with a balanced liberal arts and technology

It's mission statement provides: PhilSCA continues to produce world class professionals in the aviation industry to quality, instruction, research, extension, research management and industry partnership.

In 2009, Republic Act 9710 otherwise known as the Magna Carta of Women was passed. This is a local translation of the CEDAW particularly in defining gender discrimination, state obligations, substantive equality, and temporary special measures. It recognizes human rights guaranteed by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR).

From these contexts, the proponents of this study crafted four questions to clarify the crucial role of education in promoting and sustaining gender balance in the aviation industry:

RESEARCH QUESTIONS

1. What institutional policies, plans, and action programs are directed to the promotion of gender balance in aviation education?
2. How is SDG 5 being utilized as a gauge to promote gender equality, quality education and lifelong learning?
3. Are there cases of innovative and transformative practices towards achieving gender responsive aviation industry amidst the Covid-19 pandemic at PhilSCA?
4. How can governance be enhanced for better implementation of SDG 5 at PhilSCA?

RESEARCH METHODOLOGY

The researchers examined the relevance of the focus of this study through:

Documentary Analysis. Document analysis is a form of qualitative research that uses a systematic procedure to analyze documentary evidence and answer specific research questions. A survey of the documented achievements and accomplishments of the GAD initiatives of the Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA)

Autoethnographic Research. According to Adams et al. (2015), autoethnography is a qualitative research method that: b.) Uses a researcher's personal experience to describe and critique cultural beliefs, practices, and experiences; c.) Acknowledges and values a researcher's relationships with others; d.) Uses deep and careful self-reflection—typically referred to as “reflexivity”—to name and interrogate the intersections between self and society, the particular and the general, the personal and the political; e.) Shows people in the process of figuring out what to do, how to live, and the meaning of their struggles; f.) Balances intellectual and methodological rigor, emotion, and creativity; and g.) Strives for social justice and to make life better.

THEORETICAL FRAMEWORK

The paper is grounded on UN Sustainable Goal number 5 (SDG5) Gender Equality which hopes to achieve gender equality and empowerment among all women and girls by 2030.

As specified in the framework, SDG 5: Gender Equality targets:

- End all forms of discrimination against all women and girls everywhere.
- Eliminate all forms of violence against all women and girls in the public and private spheres, including trafficking and sexual and other types of exploitation.
- Eliminate all harmful practices, such as child, early and forced marriage and female genital mutilation.
- Recognize and value unpaid care and domestic work through the provision of public services, infrastructure and social protection policies and the promotion of shared responsibility within the household and the family as nationally appropriate.

- Ensure women's full and effective participation and equal opportunities for leadership at all levels of decisionmaking in political, economic and public life.
- Ensure universal access to sexual and reproductive health and reproductive rights as agreed in accordance with the Programme of Action of the International Conference on Population and Development and the Beijing Platform for Action and the outcome documents of their review conferences.
- Undertake reforms to give women equal rights to economic resources, as well as access to ownership and control over land and other forms of property, financial services, inheritance and natural resources, in accordance with national laws.
- Enhance the use of enabling technology, in particular information and communications technology, to promote the empowerment of women.
- Adopt and strengthen sound policies and enforceable legislation for the promotion of gender equality and the empowerment of all women and girls at all levels.

The study likewise took inspiration from the legal frameworks of Gender and Development:

- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)
- Beijing Declaration and Platform for Action (BPfA)
- Magna Carta of Women (MCW) RA 9710
- Commission on Higher Education Circular Memorandum Order (CHED CMO) No. 01, Series 2015

The Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), the international human rights treaty that focuses specifically on equality between women and men in all areas of life.

The Beijing Declaration and Platform for Action (BPfA) is a landmark document for advancing the rights of women and gender equality worldwide

RA 9710 known as Magna Carta of Women (MCW), a local translation of the provisions of the CEDAW, particularly in defining gender discrimination, state obligations, substantive equality, and temporary special measures.

Commission on Higher Education Circular Memorandum Order No. 01, Series 2015, Establishing the Policies and Guidelines on Gender and Development in the Commission of Higher Education and Higher Educational Institutions.

Gender and Development Accord of Philippine Aviation Industry

On 24th October 2012, as its commitment on the foregoing international treaties and pursuant to its mandates under the Magna Carta of Women, the Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA) has spearheaded a call for Partnership among Government Agencies in the Aviation Industry in full and effective coordination with the Philippine Commission on Women and convened the 1st Gender and Development Summit in the Aviation Industry held at the PhilSCA Conference Room on October 24, 2012 and for the next four (4) succeeding years.

AGENCY PARTNERS of the GAD Accord:

- Philippine State College of Aeronautics
- Philippine Air Force
- Civil Aviation Authority of the Philippines
- Civil Aeronautics Board
- Manila International Airport Authority
- Mactan Cebu International Airport Authority
- Clark International Airport Corporation
- Office for Transportation Security

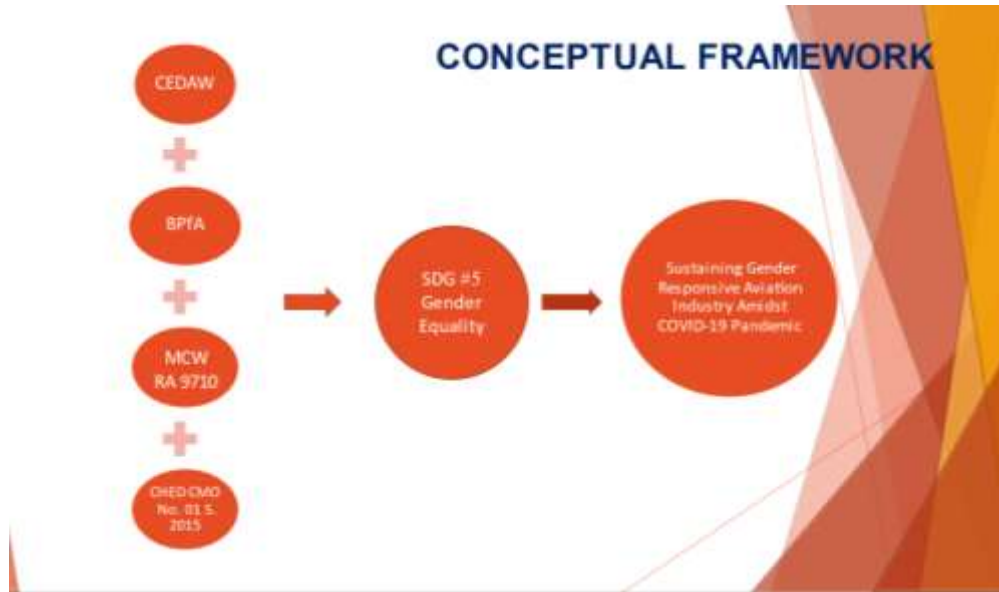

Figure 1. Conceptual Framework

Including the Gender and Development Accord of Philippine Aviation Industry of 2012, the study coined its Conceptual Framework based on the international and domestic legal foundations of GAD. The PhilSCA implementation puts premium on the localization and mainstreaming of Gender and Equality as spelled out in SDG 5 along with its targets in the medium to long term strategic directions. Given these premises PhilSCA, as an academic institution of higher learning and a [pioneer] public aviation school, hopes to continue as a strong player in Sustaining a Gender Responsive Aviation Industry in the Midst of the Pandemic.

PERSONAL AND PROFESSIONAL JOURNEY WITH GAD: DR. ROWENA S. NAVERA

“Gains of Women in Aviation Education”

In a side event during the 59th Session of the United Nation Commission on the Status of Women (UNCSW) in 2015, Dr Navera presented the paper on “Gains of Women in Aviation Education.”

PhilSCA is a male dominated higher educational institution in the Asian Region and had the opportunity to share our experiences on how we promote gender equality and women's empowerment on March 12, 2015 that was hosted by the Philippines.

With my firm commitment on the foregoing international treaties and pursuant to its mandates under the Magna Carta of Women, the Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA) has spearheaded a call for Partnership among Government Agencies in the Aviation Industry. On October 24, 2012, I organized the first Gender And Development summit in coordination with the Philippine Commission on Women (PCW). The selected agencies who actively participated are The Philippine Air Force (PAF), Civil Aviation Authority of the Philippines (CAAP), Civil Aeronautics Board (CAB), Manila International Airport Authority (MIAA), Mactan Cebu International Airport Authority (MCIAA), Clark International Airport Corporation (CIAC) and Office for Transportation Security (OTS).

That summit led to the signing of The Gender and Development Accord of Philippine Aviation Industry with a Declaration of Commitment and Partnership by the participating government agencies with a pledge of achieving gender equality, promotion of women's rights and women empowerment in their agencies.

The succeeding GAD aviation summits were held annually through sharing of our best practices and challenges in our effort to achieve gender equality and women empowerment in the aviation sector.

With this achievement, the Commission on Higher Education recognized my invaluable contribution. In 2014, I was invited and became a member of the group of CHED GAD consultants and was tagged along in their campaign throughout the entire regional and district academic community. It was in 2014 that CHED Circular Memorandum Order No. 01, Series 2015 was crafted by CHED GAD TWG and was approved by the Commission En Banc on January 2015. CHED CMO 01, S.2015 is "Establishing the Policies and Guidelines on Gender and Development in the Commission of Higher Education and Higher Educational Institutions" and was immediately implemented in all higher educational institution both public and private.

Significantly on the same year, in celebration of the 20th year of the Beijing Declaration and Platform for Action, it was an honor, not only to me but also to the College that I represent, to be invited and become a member of the Philippine delegation (education sector) to the 59th Session of the United Nation Commission on the Status of Women (UNCSW) which was held at the UN Headquarters, New York City on March, 2015.

The Philippines sponsored a side event and I presented "Gains of Women in Aviation Education" on March 12, 2015. PhilSCA is a male dominated higher educational institution and coming from this region, it was a great opportunity to share my experiences on how I promote gender equality and women's empowerment. The main essence of the presentation was to inform the august body in attendance on how Philippines have gained positive gains of achieving gender equality especially in the aviation sector. The country is now enjoying the effects of female inclusion in the formerly male dominated professions like airline pilots, in search and rescue operations, agriculture, corporate and charter operations as well as police, military, fire and border patrol departments. Even in government positions, about 60%?? are seated in essential departments and offices proving the government is wary of this important change we all need.

As a male dominated higher educational institution and offering aviation related courses, it was indeed an insurmountable challenge of mainstreaming gender perspectives and provide equal opportunity to access quality education from all over the country and encourage more women to cross the threshold along with their counterpart. PhilSCA, being the one of the best

state colleges that offers aviation education, ensures gender parity and sensitivity are part of this once male-dominated field.

Some institutional policies, plans and action programs instituted by PhilSCA:

a. The strict implementation of the approved annually its GAD Plan and Budget by PCW in consultation with other GAD experts

b. Plans and programs stipulated in the GAD Plan and Budget were followed as scheduled, such as:

i. Gender Sensitivity Trainings for Faculty and staff, other employees directly involved in the administration of the College

ii. Annual Gender Orientation in a General Assembly via zoom or other means of disseminating the current laws like the Safe Spaces Act of 2009 and the Anti-sexual harassment Law or RA 7877 intended for all the enrolled students in every school year. This is a welcome approach appreciated by the parents and guardians of the students for them to be guided and become aware of their human rights as students.

c. Institutionalization of the proper use of comfort rooms is considered important having students with differing sexual orientation or gender identity.

d. Any act/s in violation of the said laws are dealt with severely with punishments like suspension and/or expulsion for students and dismissal and/or subjected to the filing of civil case as appropriate. If found guilty by the Committee of Decorum and Investigation created by the College, said punishments are imposed. For third party service providers of the Institution, reprimand, to severe reprimand and termination of the contract and will be permanently banned.

e. During this pandemic when students are on modular learning and online engagements with their instructors, violations of sexual harassment, discrimination of sexual orientation and the like are somehow prevented or there are no recorded/reported incidence. If ever such cases still manifest, the College is bound to fulfill and implement the strictest punishment ever the law can give.

SDG 5 - Achieving Gender Equality is considered as the most important goal mandated by UN as it crosses in all the other SDGs to achieve. It is utilized in crafting policies, guidelines and regulations that involves the academe, students, and employees. Whenever any activity, project, and/or program that the College is to conduct, gender perspective is mainstreamed during the planning and budgeting, monitoring during its execution and critiquing in the post activity reporting. The College believes that achieving SDG 5 in its institution will create harmony, respect, and promotion of dignity of all thereby achieving quality education. And since its inception with strict implementation and monitoring, students and faculty and staff/employees are effectively gaining the knowledge required for an aeronautical institution that is abiding by the achievement of the SDG. In long term learning, Gender and Development has become a way of life by all and that will be carried on thru generations.

Some innovative and transformative practices to achieve gender responsive aviation industry amidst the pandemic in PhilSCA:

a. Aside from the implementation of the existing laws, PhilSCA shall endeavor in the conduct of gender sensitivity trainings and seminars even pandemic thru the use of social media instruments engaging the audience mainly thru the internet. Though the issue of connectivity persists in educational institutions like PhilSCA, there is a lot of measures to tinker in addressing that problem.

On March 2020, President Rodrigo Roa Duterte declared a state of public health emergency when the World Health Organization (WHO) announced the 2019 Coronavirus Disease a global health crisis, the National Capitol Region was placed under the General Quarantine as the country faced the challenges brought about by the COVID 19 pandemic. Classes were suspended in all levels and work slowed down while all were advised to stay at home that resulted to a standstill of the economy. Millions of Filipinos lost their jobs as small enterprises shutdown and big companies resorted to cost-cutting. All sectors were affected to include the aviation industry.

The Commission on Higher education issued CHED Memorandum Order No. 04, Series 2020 the “Guidelines on the Implementation of Flexible Learning” that was deemed appropriate given the COVID 19 pandemic situation to keep the students, faculty members and the administrative personnel safe.

The implementation of flexible learning and adopting to the new normal pose a big challenge to students both male and female alike given the economic conditions, geographical location and access to connectivity. The same challenges for faculty members.

As an intervention, massive capacity building was initiated for both faculty members and students. Faculty members on permanent status were provided with the laptop as allowed by existing COA rules and regulations while others are struggling to include the students of providing for themselves the gadgets needed to cope up with technology.

As a result, there was a decline in enrolment during the 1st semester of AY 2020-2021. Alarmed by this, the academic community was instructed to provide hard copies of modules to students who have no access to connectivity or not capable of providing themselves the gadgets only to encourage them to continue their education making sure that no one is left behind and providing equal access to education thereby achieving gender equality and empowerment of women. Enhance the use of enabling technology, in particular information and communications technology, to promote the empowerment of women.

CONCLUSION

Advancing the status of women to achieve gender equality and empowerment of men and women, requires:

- Sterling dedication and unselfish commitment of every man and woman of the institution.
- Strong partnership that creates synergy between and among the government agencies as well as the private organizations in the aviation industry is the basic foundation of attaining a harmonious relationship leaving no one behind.
- Utilization of the gender mainstreaming evaluation framework as a gender analysis tool which assesses the gender mainstreaming efforts of the institution to objectively achieve gender equality is indeed very instrumental.
- Finally, even the nation is going through a pandemic crisis, our gender and development programs will not be held back as it is in these trying times that the need to preserve equality and equity is increasing and upholding the promotion of human dignity for all must always prevail to sustain a gender responsive aviation industry amidst COVID-19 pandemic.

RECOMMENDATION

From the foregoing discussions, the following actions are recommended:

- Continuous effort to achieve a fully gender responsive instruction, research, extension and production.
- Strengthening PhilSCA GAD Commitment by setting up an inclusive and a long-term Gender and Development Agenda
- Strengthening and expanding the partnership with other government agencies in the aviation industry and private organizations specifically both local and international airlines.
- Annual assessment using gender analysis tools for effective monitoring and evaluation.
- Institutionalizing GAD efforts to ensure sustainability.

REFERENCES

CHED Memorandum Order No.01, Series of 2015

Gender and Development Accord of Philippine Aviation Industry 2012

Arpad Szakal. 2020. 25by2025 Is gender still holding women back in the aviation industry?

<https://www.icao.int/Meetings/AviationGenderSummit/Presentations%20in%20pdf/Carol%20Anderson.pdf>

<https://www.aerosociety.com/news/is-gender-still-holding-women-back-in-the-aviation-industry/>

<https://www.ft.com/content/447a07c2-722a-11e8-b6ad-3823e4384287>

<https://aviationbenefits.org/un-sustainable-development-goals/sdg-5-gender-equality/>

https://iawa.org/news_manager.php

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/>

<https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-and-the-sdgs/sdg-5-gender-equality>

<https://www.philsca.edu.ph/history/>

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA TURİST AXINLARININ DİNAMİKASI

İsgəndərli Aytac Ramin qızı

BDU Coğrafiya fakültəsi II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n.Həsənov S.Q.

E-mail: a.isgenderli1080@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0182-316X

Açar sözlər: Azərbaycanın turizm bölgələri (Bakı-Abşeron, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax, Naxçıvan) üzrə turist axınları, səfərlərin məqsədləri, turistlərin çəkdiqləri xərclər, trizm gəliri, pandemiyanın turizmə təsiri, Türkiyənin turizm bölgələri (Ankara, İstanbul, Antalya, Bodrum) üzrə turist axınları.

Keywords: Tourist flows in the tourist regions of Azerbaijan (Baku-Absheron, Sheki-Zagatala, Guba-Khachmaz, Ganja-Gazakh, Nakhchivan), the purpose of the trips, tourist costs, trimester income, the impact of the pandemic on tourism, tourism regions of Turkey (Ankara, Istanbul, Antalya, Bodrum).

XÜLASƏ

Məqalədə iki ölkə arasındakı turist axınları və onların təhlili qeyd olunmuşdur. Burada ilkin olaraq Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turist axınlarının birinci istiqaməti, yəni Türkiyədən Azərbaycana gələn turist axınlarının dinamikası (gəlmə turizmi), daha sonra isə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turist axınlarının ikinci istiqaməti, yəni Azərbaycandan Türkiyəyə gedən (getmə turizmi) turist axınlarının dinamikası verilmişdir. Türkiyədən gələn turistlərin Azərbaycanda, eyni zamanda Türkiyəyə səfər edən turistlərin daha çox ziyarət etdiyi turizm bölgələri və bölgələrdə daha çox ziyarət edilən yerlər məqalədə öz əksini tapmışdır. Daha çox ziyarət edilən yerlər arasında Azərbaycanda Bakı-Abşeron və Şəki-Zaqatala turizm bölgəsi, Türkiyədə isə İstanbul, Ankara və Bodrum hesab olunur. Həmçinin diaqramlar üzrə turist axınlarının təhlili verilmişdir. Xüsusilə illər üzrə Azərbaycana gələn Türkiyə vətəndaşlarının sayı, səfərlərin məqsədləri, şəxslərin sahələr üzrə çəkdiqləri xərclər, dövlətin turizm gəliri və digər ölkələrlə müqayisə qeyd olunmuşdur. Sonda isə Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejimin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq turizm sektorunda baş verən dəyişikliklər, gəlmə və getmə turizmin azalması və nəticədə isə turizm sahəsindəki ciddi tənəzzül və onun nəticələri əks olunmuşdur. Eyni zamanda Türkiyənin turizm sektorunun inkişafını və bu inkişafın səbəblərini görə bilərik. Həmçinin böyük turizm potensialına malik olan Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın turizm bölgəsinin Türkiyənin turizm sahəsində əldə etdiyi təcrübədən istifadə edərək inkişafı və ölkədə turizm gəlirinin artması qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycanın turizm bölgələri üzrə turist axınları, Türkiyənin turizm bölgələri üzrə turist axınları, səfərlərin məqsədləri, turistlərin çəkdiqləri xərclər, turizm gəliri, pandemiyanın turizmə təsiri.

ABSTRACT

The article indicates the flow of tourists between the two countries and their analysis. Firstly, the first direction of tourist flows between Azerbaijan and Turkey, that is, the dynamics of tourist flows from Turkey to Azerbaijan (inbound tourism), and then the second direction of tourist flows between Azerbaijan and Turkey, that is, the dynamics of tourist flows from Azerbaijan to Turkey (outbound tourism). The article reflects the tourist areas and places most visited by tourists from Turkey in Azerbaijan, as well as tourists visiting Turkey. The most visited places are Baku-Absheron and Sheki-Zagatala in Azerbaijan, and Istanbul, Ankara and Bodrum in Turkey. Also, the analysis of tourist flows on the diagrams is given. In particular, the number of Turkish citizens visiting Azerbaijan by years, the purpose of visits, the costs incurred by individuals in the field, the state's tourism revenue and comparisons with other countries were noted. Finally, the changes in the tourism sector during the Coronavirus (COVID-19) pandemic due to the introduction of a restrictive regime at the state border, the decline in inbound and outbound tourism, and the resulting serious decline in tourism and its consequences are reflected. At the same time, we can see the development of Turkey's tourism sector and the reasons for this development. They also noted the development of the Yukhari Karabakh and Kalbajar-Lachin tourist regions, which have great tourism potential, using the experience gained in the field of tourism in Turkey, and increase tourism revenues in the country.

GİRİŞ

Daim inkişaf edən dünyada turizm hər bir ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Və bu sahə dinamik sahədir, yəni durmadan inkişaf edir. Turizm sahəsi ən gəlirli sahələrdən hesab olunur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatını inkişaf ettirmək üçün bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Turizm sektorunun inkişafı Azərbaycan ilə Türkiyə arasında aparılan qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçirilmişdir. Xüsusilə də bu iki ölkə arasında viza ilə bağlı yeni sənəd təsdiq edilməsi turizmin inkişafına böyük təsir göstərəcək.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı olaraq vizadan azad etmə haqqında 25 fevral 2020-ci il tarixində Bakı şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında “1 sayılı Protokol” un təsdiq edilməsi barədə qanun layihəsində bildirilib.

Belə ki, 2020-ci il sentyabrın 1-dən Azərbaycana səfər edəcək Türkiyə vətəndaşlarından viza tələb edilməyəcək. Viza tətbiqinin ləğvi iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin daha da yaxşılaşmasına tövə verəcək.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turizm əlaqələrinin təşkili və inkişafı Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Türkiyə Turizm Şirkətləri Assosiasiyası (TURSAB), Azərbaycan Turizm Assosiasiyası (AZTA), Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Turizm İnstitutu və Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

1. AZƏRBAYCAN İLƏ TÜRKİYƏ ARASINDA TURİST AXINLARININ BİRİNCİ İSTİQAMƏTİ

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turist axınlarını nəzərdən keçirərkən ilk əvvəl Türkiyədən gələn turistlərin Azərbaycanda daha çox ziyarət etdiyi yerləri və bölgələri qeyd etmək lazımdır. Bakı şəhəri Türkiyə vətəndaşlarının daha çox ziyarət etdiyi yerlər sırasındadır. Daha sonra sırası ilə Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Dağlıq Şirvan, Lənkəran və Aran bölgələri gəlir.

1.1 Turizm bölgələri üzrə turist axınlarının təhlili

Bakı-Abşeron turizm bölgəsi Türk turistlərinin daha çox ziyarət etdiyi yerlərdən biri olmasının səbəbləri: bölgənin sosial infrastruktur baxımından yüksək səviyyədə təmin olunması, magistral yolların və mehmanxanaların beynəlxalq standartlara cavab verməsi. Azərbaycan müstəqillik qazandığı ilk illərdə Türkiyə Respublikasından Bakıya gələn turistlər əsasən işgüzar məqsədlə gəlirdisə, hal-hazırda istirahət, müalicə-kurort, çimərlik turizmi (Bilgəh, Buzovna, Mərdəkan, Şüvəlan kurort zonaları) və digər məqsədlə səfər edirlər.

Masazır gölünün müalicəvi palçıqlarından istifadə olunan Abşeron sanatoriya-ları, Bakıdan cənub-qərbdə “Şıx” kurort kompleksi, Cənnət Bağlı istirahət kompleksi (Xızı), sanatoriya-kurort mərkəzləri (Bilgəh, Mərdəkan, Buzovna) müalicə-kurort məqsədilə istifadə olunur.

Bakı-Abşeron turizm bölgəsində yerləşən İçərişəhər (Bakı qalası), Şirvanşahlar sarayı, Şirvanşahlar türbəsi, Qız Qalası, Cümə məscidi, Suraxanıdakı Atəşgah məbədi kimi tarixi-memarlıq abidələri, Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu, Yanardağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Və Təbiət Qoruğu Türkiyədən gələn turistlərin xüsusilə ziyarət etdiyi yerlər siyahısındadır.

Türk turistlərin diqqətini çəkən muzeylər: Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyi, Miniatur Kitabların Muzeyi, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ev muzeyi, İstiqlal Muzeyi, Xalça Muzeyi, Cəfər Cabbarlının ev muzeyi, Hüseyn Cavidin ev muzeyi.

Bölgədə milli bayramların, festivalların keçirilməsi turizmə böyük təsir göstərir. 2012-ci ildə Avroviziya mahnı müsabiqəsinin, 2015-ci ildə I Avropa idman oyunlarının Bakıda keçirilməsi turistlərin cəlb olunmasına şərait yaratmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri turizmin maddi - texniki bazası təkmilləşdirilmiş, ölkəmizin mədəni - tarixi irsi tanındılmışdır. Bu cür beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi nəticəsində Bakıda idman kompleksləri və əyləncə mərkəzləri yaradılmışdır (Bakı Kristal Zalı, Bakı Olimpiya Stadionu, Heydər Əliyev adına İdman Konsert Kompleksi, Bakı Avropa Oyunları Parkı).

Dənizkənarı Milli Parkı, Dövlət Bayrağı Meydanı, Alov Qüllələri, Heydər Əliyev Mərkəzi, Azərbaycan Dövlət Akademik Filarmoniyası, Fəvvarələr meydanı, Azadlıq meydanı türk turistlərinin ən çox səyahət etdiyi yerlər siyahısında yer alır.

Bakıda fəaliyyət göstərən türk turistləri tərəfindən daha çox tanınan ən məşhur restoranlar: CafeCity Wine, Green Garden 145, Sahil Bar & Restaurant, Fireworks Urban Kitchen, Art Club Restaurant, Dolma Restaurant, Qazmaq Cafe & Restaurant, Anadolu Restoranı, Asya Türk restoranı, Coffee Go və s.

Bakıda fəaliyyət göstərən türk restoranları: Köşebaşı Bakı, Anadolu Restoranı, Beyti Kebap, İstanbul Lahmacun (Yasamal), Taksim Kebap, Başkent Restoran & Şirniyyat, Han Restaurant Baku və s.

Bakıda fəaliyyət göstərən türk turistləri tərəfindən daha çox tanınan ən məşhur mehmana və otellər: Center City Hotel Bakı, Şah Palace Hotel, Hilton Bakı, Theatrum Hotel Bakı, Old City Inn Hotel, Promenade Hotel Bakı, Lake Palace Hotel Bakı və s.

Respublikamızın Türkiyə vətəndaşları tərəfindən daha çox ziyarət edilən ikinci bölgəsi **Şəki-Zaqatala turizm bölgəsidir**. Bölgə istirahət və dərkətmə turizmi üzrə ixtisaslaşmışdır.

Şəkidə yerləşən Şəki Xan Sarayı, Kiş məbədi, Şəki qalası, Yuxarı Karvansaray, Kiş Alban Məbədi kimi tarixi-memarlıq abidələri, Qəbələdəki Yeddi Gözəl şlaləsi, Qaxın İlisu kəndi və İlisu Dövlət qoruğu, Qəbələdə fəaliyyət göstərən “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi və burada yerləşən “Qafqaz Resort” otel kompleksi türk turistlərinin daha çox diqqətini cəlb edir. Türklər Şəkidə yerləşən İssam Hotel & Spa, Sheki Park, Sheki Palace Hotel, “Şəki-Karvansaray” mehmanxana kompleksi, Zaqatala Oteli, Qafqaz Riverside otellərindən istifadə edirlər.

Üçüncü turizm bölgəsi isə **Quba-Xaçmaz turizm bölgəsi** hesab olunur. Bölgənin ixtisaslaşmış turizm ərazilərinə Qubada Xınalıq kəndi, Qusarda Şahdağ turizm kompleksini göstərmək olar.

A.Bakıxanovun Ev-Muzeyi, Şeyx Cüneyd Türbəsi, Qırmızı Qəsəbə - yəhudi kəndi, Şahdağ və Altıağac Milli parkları, Vəlvələçay üzərində yerləşən Afurca şlaləsi, Şabran rayonunda yerləşən Ağzıbirçala gölü, Şabran rayonundakı Qalaaltı, Quba rayonunda Cimi, Xaltan, Xaşı mineral suları, Qalaaltı kurort şəhərciyində Çıraqqala sanatoriyası, Qubada Azərbaycanın iki qolf meydançasından biri yerləşən “Guba Palace Hotel”, Ləzə – Kuzun dağ yürüşü (ekoturu), ləzgi mətbəxi və bu xalqın milli mədəniyyəti turistlərin diqqətini cəlb edir.

Türkiyədən gələn turistlər tərəfindən ən çox səyahət edilən yer Nabran istirahət zonasıdır. Nabran bölgənin əsas çimərlik turizm mərkəzidir. Nabrandə turistlər Vogue Resort And Spa Nabran, Rahat Hotel Nabran, River Inn Resort And Spa, Hotel Bulaq kimi otellərdə qalırlar. Qubada turistlər Quba Palace Hotel, Shahdag Hotel Guba, Cennet Bagi Hotel, Almabagi Hotel&Villas Kuba və s. otellərindən istifadə edirlər.

Türklərin ziyarət etdiyi dördüncü turizm bölgəsi **Gəncə-Qazax turizm bölgəsidir**. Göygöl, Maralgöl, Göygöl Dövlət Qoruğu türkiyəli turistlərin səyahət yerləridir.

Qazaxda Sınıq körpü, Daşsalahlı kəndində Damcılı mağara düşərgəsi, Nizami Gəncəvinin məqbərəsi, Nizami Gəncəvi Muzeyi, Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin binası, Şah Abbas məscidi və ya Gəncə Cümə məscidi kimi tarixi və memarlıq abidələri də ziyarət edilən yerlər sırasındadır.

Naftalan şəhəri respublikamızın müalicə-sağlamlıq mərkəzi ilə seçilir. Naftalan nefti müalicə məqsədilə istifadə edilir ki, nəticədə sanatoriya və pansionatlar yaradılmışdır. Burada Çinar sanatoriyası fəaliyyət göstərir.

Türklərin səyahət etdiyi beşinci turizm bölgəsi **Naxçıvan turizm bölgəsi** hesab olunur. Dərkətmə və kurort-müalicə turizmi üzrə ixtisaslaşmışdır. Naxçıvanda küçə və meydanlar, park və xiyabanlar öz təmizlikləri ilə seçilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Sirab, Badamlı, Vayxır kimi nadir mineral sularla zəngindir. “Duzdağ” və “Badamlı” fizioterapiya mərkəzi, “Darıdağ” arsenli su müalicəxanası müalicə turizm obyektləri hesab olunur. Mineral su ilə müxtəlif xəstəliklər (ürək-damar sistemi xəstəlikləri, əsəb sistemi, dəri xəstəlikləri) müalicə olunur. Türkiyədən buraya müalicə məqsədi ilə çox sayda insanlar gəlir.

Batabat gölü və Qanlı göl, Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı, Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu, Naxçıvan şəhərində Əshabi-Kəhf Ziyarətgahı, Möminə Xatun türbəsi,

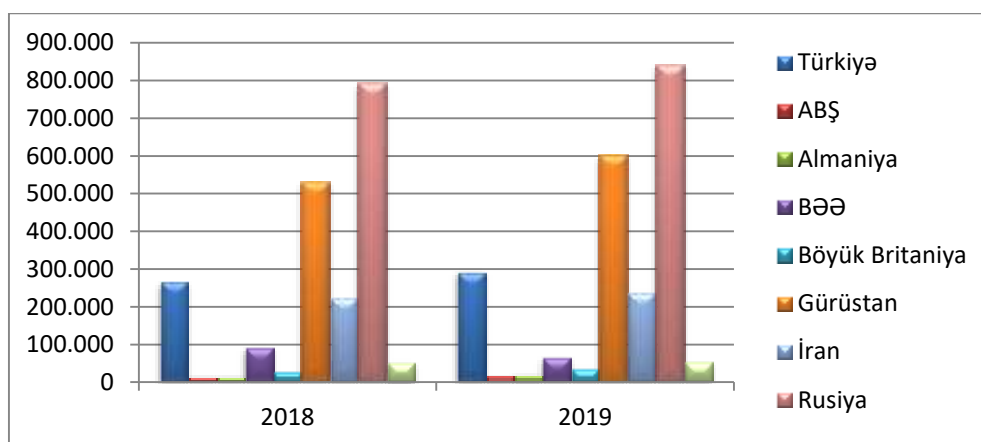
Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Hüseyn Cavid Məqbərəsi, Qarabağlar kəndində Qarabağlar türbəsi kimi tarixi-mədəniyyət abidələri, Naxçıvan şəhərində yerləşən Heydər Əliyev Muzeyi, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi, Açıq Səma Altında Muzey, Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyi, Ev Muzeyləri daim turistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı ölkənin ən böyük və müasir hava limanlarından biridir. Buradan Bakı-Naxçıvan, Naxçıvan-Gəncə-İstanbul təyyarə reysləri, İstanbul, Adana, Erzurum, Eskişehir, Kayseri, Nevşehir, Denizli, Batman şəhərləri üzrə təyyarə uçuşları həyata keçirilir.[32]

Göründüyü kimi Naxçıvan böyük turizm potensialına malikdir. Naxçıvana gələn turistlərin yarısından çoxu İran İslam Respublikası və Türkiyədən gələnlər təşkil edir. 2020-ci ilə qədər Naxçıvan turizm bölgəsində turizmi inkişaf etdirmək üçün bir sıra siyasi, iqtisadi və sosial problemlər mövcud olmuşdur. Bunlardan ən başlıcası Ermənistanın apardığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində Naxçıvanın blokada alınması ilə əlaqədar olmuşdur. Blokada Naxçıvanın kommunikasiya imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycan arasında əlaqələr hava nəqliyyatı vasitəsilə mümkündür. Gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin açılması nəticəsində avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının yaradılması ilə Naxçıvana turlar təşkil etmək mümkün olacaqdır.

Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın turizm bölgəsi ən zəngin turizm potensialına malik bölgələrdən biridir. Nadir və füsunkar təbiəti, incəsənəti, qədim tarixi və mədəniyyəti, qədim tarixi-mədəni obyektləri, müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulaqları, zəngin meşələri sayəsində bu bölgələr turizm-rekreasiya zonası hesab olunur. Lakin bildiyimiz kimi bölgənin yerləşdirmə obyektləri, infrastrukturunu, turizm-rekreasiya ehtiyatları vəhşicə məhv edilmişdir. Hal-hazırda isə bölgə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və qəhrəman əsgərlərimizin səyi nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin göstərişi nəticəsində bu bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı xüsusi proqram həyata keçirilir. Gələcəkdə turizm imkanlarından geniş istifadə olunması nəticəsində respublikamıza gələn turistlərin sayı artacaqdır. Burada quruculuq və bərpa işlərinin keçirilməsi müəyyən zaman alacaqdır. Lakin Qarabağın turizm potensialından istifadə Azərbaycana iqtisadi baxımdan böyük qazanc gətirəcək.

1.2. Diaqramlar üzrə turist axınlarının təhlili

Diaqram 1. Azərbaycana səfər etmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin daimi yaşadığı ölkələr üzrə bölgüsü

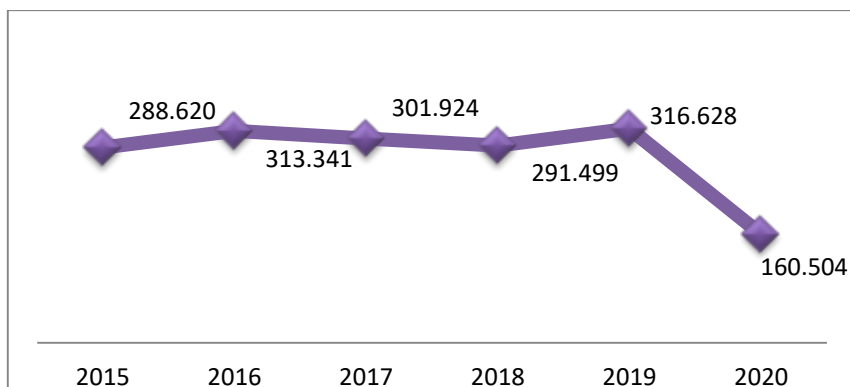

Diagram 2. Azərbaycana gələn Türkiyə vətəndaşlarının sayı, nəfər

Diagram 1-də turizm məqsədilə Azərbaycana səfər etmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı verilmişdir. Buradan da görmək olar ki, Azərbaycana turizm məqsədilə səfər etmiş vətəndaşlar arasında birinci yerdə Rusiya durur. Daha sonra isə Gürcüstan, Türkiyə, İran gəlir. Diagram 2-də isə 2018 və 2019-cu illərdə turizm məqsədilə Azərbaycana səfər etmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı göstərilmişdir. Buradan da görmək olar ki, Azərbaycana turizm məqsədilə səfər etmiş vətəndaşlar arasında birinci yerdə Rusiya durur. Daha sonra isə Gürcüstan, Türkiyə, İran gəlir. Azərbaycana 2018-ci ildə 2 849 592 nəfər turistin 9,3%-ini, 2019-cu ildə isə 3 170 373 nəfər turistin 9,9%-ini türklər təşkil edir.

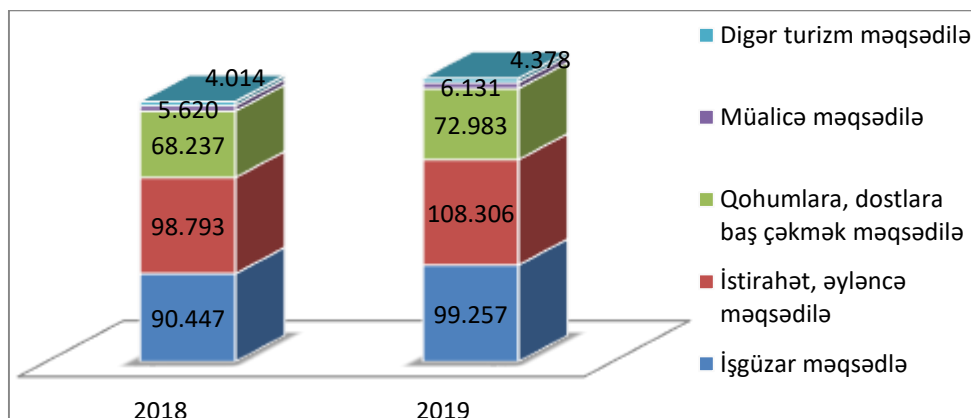

Diagram 3. Turizm məqsədilə Azərbaycana səfər etmiş Türkiyə vətəndaşlarının səfərin məqsədləri üzrə sayı, nəfər

Diagram 3-də iki il ərzində turizm məqsədilə Azərbaycana səfər etmiş Türkiyə vətəndaşlarının səfərin məqsədləri üzrə sayı göstərilmişdir. Göründüyü kimi 2019-cü ildə Türkiyə vətəndaşlarının 37%-i istirahət və əyləncə, 34%-i işgüzar, 25%-i qohumlara, dostlara baş çəkmək, 2,1%-i isə müalicə məqsədilə səfər etmişdir. Digər məqsədlərlə, məsələn, müalicə, eko turizm, dini turizm məqsədilə gələnlərin sayı azlıq təşkil edir. Halbuki Azərbaycanda bu sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər turizm ehtiyatları mövcuddur. Bu turizm növlərinin inkişafı üçün investisiyaların cəlb olunması, infrastrukturun yaradılması, səfərlərin və turların təşkili, turist kitabçalarının buraxılması, kompleks işlərin həyata keçirilməsi, xüsusilə də reklam işi böyük önəm daşıyır.

	2018	2019
Türkiyə	263 046	294 587
ABŞ	47 114	51 942
Almaniya	30 139	34 800
BƏƏ	238 825	175 856
Böyük Britaniya	52 121	66 996
Gürcüstan	206 789	228 425
İran	217 443	228 939
Küveyt	80 206	80 147
Rusiya	564 318	590 226
Səudiyyə Ərəbistan	–	267 865
Ukrayna	63 458	68 404
Ümumi	2 661 569	2 971 443

Cədvəl 1. Azərbaycana səfər etmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin çəkdiqləri xərclər, min manat

Cədvəl 1-də turizm sektoru ilə respublikamıza gələn gəlir, illər və ölkələr üzrə göstərilmişdir. 2018-ci ildə Azərbaycana səfər etmiş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin çəkdiqləri xərclərin 9,8%-i, 2019-cu ildə isə 9,9%-i Türkiyə vətəndaşlarının payına düşür.

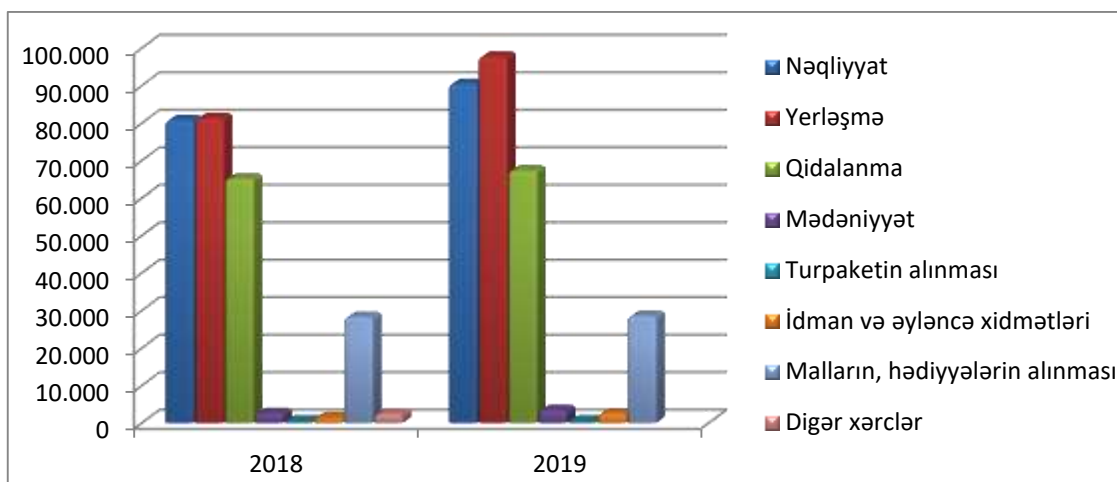

Diagram 4. Turizm məqsədilə Azərbaycana səfər etmiş Türkiyə vətəndaşlarının turizm məqsədilə çəkdiqləri xərclərin bölgüsü, min manat

Diagram 4-də isə Azərbaycana səfər etmiş Türkiyə vətəndaşlarının sahələr üzrə çəkdiqləri xərclər göstərilmişdir. 2019-cu ildə Türkiyə vətəndaşlarının 33%-i yerləşmə, 30%-i nəqliyyat, 23%-i qidalanma, 9,7%-i malların, hədiyyələrin alınması üçün xərc çəkiblər.

1.3. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının turizm sektoruna təsiri

İndi isə Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının Azərbaycanın turizm sektoruna təsirini nəzərdən keçirək. Belə ki, pandemiya nəticəsində 2020-ci ilin mart ayından başlayaraq turizm sahəsində ciddi tənəzzül görülür. Koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejimin, eləcə də dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların səfərlərinə müvəqqəti məhdudiyyətlərin tətbiq olunması ilə əlaqədar turizm infrastrukturunun əsas elementlərindən olan mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin göstəricilərində geriləmə qeydə alınmış, 2020-ci ildə ölkə mehmanxanalarında keçirilmiş gecələmələrin sayı 2019-cu illə müqayisədə 3,3 dəfə azalaraq 999,8 min olmuşdur.[29]

2020-ci ildə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin 8,7 faizi Türkiyə vətəndaşlarının payına düşmüşdür. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, 2020-ci ildə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən mehmanxanalarda keçirilmiş gecələmələrin 14,4 faizi Rusiya Federasiyası, 9,2 faizi Səudiyyə Ərəbistanı, 9,2 faizi Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, 6,5 faizi Böyük Britaniya, 4,1 faizi Küveyt, 2,8 faizi İran, 2,3 faizi ABŞ, 0,9 faizi Gürcüstanın payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ilin aprel-dekabr aylarında əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər ölkəmizə əsasən qeyri-turizm məqsədi ilə səfər etmişlər. Nəticədə 2020-ci ildə mehmanxanaların gəlirləri 2019-cu illə müqayisədə 3,9 dəfə azalmışdır. [29]

Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2020-ci ildə Azərbaycana dünyanın 155 ölkəsindən 795,7 min və ya 2019-cu illə müqayisədə 4,0 dəfə az əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir. 2020-ci ildə ölkəmizə gələnlərin 28,3 faizi Rusiya Federasiyası, 23,2 faizi Gürcüstan, 20,2 faizi Türkiyə, 9,1 faizi İran, 2,1 faizi Ukrayna, 1,5 faizi Səudiyyə Ərəbistanı, hər birindən 0,9 faiz olmaqla Küveyt və Böyük Britaniya vətəndaşları olmuşdur. Gələnlərin 81,1 faizini kişilər, 18,9 faizini qadınlar təşkil etmişdir.[29]

Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2021-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycana dünyanın 134 ölkəsindən 162,9 min və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,3 dəfə az əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmiş və baş tutmuş səfərlər əsas etibarilə qeyri-turizm məqsədilə həyata keçirilmişdir. Ölkəmizə gələnlərin 32,7 faizi Rusiya Federasiyası, 27,6 faizi Türkiyə, 16,7 faizi İran, 10,8 faizi Gürcüstan, 2,5 faizi Ukrayna, 1,1 faizi Böyük Britaniya ölkələrin vətəndaşları olmuşdur. Gələnlərin 92,6 faizini kişilər, 7,4 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə cari ilin yanvar-aprel aylarında gələnlərin sayı Türkiyədən - 1,5 dəfə azalmışdır.[29]

2020-ci ilədən etibarən dünyada yayılmış COVID-19 pandemiyası nəticəsində bir çox sahələrə, xüsusilə də turizm sektoruna ciddi ziyan dəymişdir. Dünya iqtisadiyyatının pandemiyaadan ən çox zərər çəkən sahəsi turizm sektorudur. Son dövrlərdə koronavirus əleyhinə peyvəndlərin tətbiqi və aparılan tədbirlər nəticəsində yoluxma hallarının sayı xeyli azalıb ki, nəticədə də turizm sektorunda canlanmanı müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycanda turizm fəaliyyətlərini bərpa etmək məqsədi ilə Dövlət Turizm Agentliyi aşağıdakı 3 istiqamətlər üzrə çalışır. Bu istiqamətlərdən birincisi təhlükəsiz beynəlxalq səfərlərin bərpa olunması ilə əlaqədardır. Azərbaycan Türkiyə vətəndaşlarına münasibətdə COVID pasportu və 72 saat neqativ PCR test nəticəsi əsasında turist səfərlərinə icazə verilir. Vaksinasıya prosesinin yüksək səviyyədə olduğu ölkələrlə sərhədlərin ikitərəfli əsaslarla açılması mümkündür. İkinci istiqamət həm xarici, həm daxili turizmi canlandırmaq məqsədi ilə marketing və məlumatlandırma kampaniyasının aparılması ilə əlaqədardır. Bilirik ki, turistlərin diqqət yetirəcəyi amil gigiyena və sanitariya məsələsi olacaqdır. Buna görə də dünya ölkələrinə Azərbaycanı təhlükəsiz turizm məkanı kimi tanıtmək vacibdir. Üçüncü fəaliyyət istiqaməti isə turizm sahəsində epidemioloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün

qaydalara əməl olunmasına nəzarəti təmin etməkdir. Bunun üçün monitorinqlər keçirilir. Monitorinqlərin başlıca məqsədi hotelçilik sənayesini pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorumaqdır. Monitorinqlər məhz hotellərdə qalan qonaqlar arasında yoluxmaların sayının minimuma endirilməsi, bununla da hotellərin fəaliyyətdə qalması və biznes mühitinin qorunması üçün aparılır.

2. AZƏRBAYCAN İLƏ TÜRKİYƏ ARASINDA TURİST AXINLARININ İKİNCİ İSTİQAMƏTİ

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında baş verən turist axınlarının ikinci istiqamətini, yəni Türkiyəyə turizm məqsədi ilə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı, dinamikasını nəzərdən keçirək. Türkiyənin əsas turizm mərkəzlərinə Ankara, İstanbul turizm mərkəzləri, Aralıq, Egey və Mərmərə dənizlərinin sahillərində yerləşən kurort şəhərləri, xüsusilə İzmir, Antalya, Bodrum, Mərmərə, Çeşmə və s. aid edilir. Azərbaycanlı turistlər Türkiyədə Antalya, İstanbul, Bodrum, Kuş adası, Marmaris, Çeşmə, Kapadokya və s. turistik yerlərə səyahət edirlər. Bunları qısaca nəzərdən keçirək.

2.1. Turizm bölgələri üzrə turist axınlarının təhlili

İlk əvvəl **Ankara** şəhərini qeyd etmək lazımdır. Ankara turizm mərkəzində Azərbaycanlı turistlərin daha çox səyahət etdiyi yerlər sırasına Mustafa Kamal Atatürkün Mavzoleyi (Məqbərəsi), Anadolu Sivilizasiyası Muzeyi, Etnoqrafiya Muzeyi, Ulucanlar Cəzaevi Muzeyi və ya Ankara Mərkəzi Qapalı Həbsxanası, Müstəqillik Müharibəsi Muzeyi (Kurtuluş Savaşı Müzesi) və s. daxildir.

Aqua Vega Akvarium, Atakule Ticarət Mərkəzi, Elmadağ Xizək Kurortu (qış turizmi), Kızılcahamam (spa turizmi), Quğulu Park (Kuğulu Park), Botanik Parkı (ekoloji və ya təbiət turizmi), Eymir Gölü, Mavi Göl (göl turizmi) azərbaycanlıların səfər etdiyi yerlər sırasındadır.

Ankarada yerləşən otellər: Ankara Hilton Otel, Bera Otel, Ramada Plaza Ankara, Dedeman Oteli, New Park Hotel, The Green Park Ankara

Türkiyədə digər bir turizm mərkəzi isə **İstanbul** turizm mərkəzi hesab olunur. Aya Sofiya Məscidi, Topqapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı, Sultan Əhməd Meydanı və Sultan Əhməd Məscidi, Yerebatan Sarnıcı və ya Bazilika Sisterni, Qapalı Çarşı (Kapalıçarşı), İstiklal Caddəsi, "Bəyoğlu" məhəlləsi, Nişantaşı, Galata Qalası və Galata Körpüsü, İstanbul Boğazı, Qız Qalası (Kız Kulesi), Anadolu Qalası, Miniatur Parkı, Polonezköy Təbiət Parkı, İstanbul Akvariymu azərbaycanlılar tərəfindən daha çox tanınır.

İstanbulu görmək üçün Bosforda gəmi gəzintisi təşkil olunur. Eyni zamanda Böyük Adaya səyahət təşkil olunur. İstanbulda dini, ekoturizm, karavaninq turizmi, idman turizmi, şop turizmi inkişaf etmişdir. Diaqram 5-də Azərbaycanlı turistlərin İstanbulda daha çox ziyarət etdiyi yerlər verilmişdir. Buradan görüldüyü kimi azərbaycanlıların İstanbulda daha çox ziyarət etdiyi yerlər sırasına Boğaz, Sultan Əhməd Məscidi, İstiklal Caddəsi, Ayasofya Məscidi, Topqapı Sarayı, Qalata Körpüsü, Kadıköy daxildir.

The Green Park Pendik, Akgun Istanbul Hotel, DoubleTree By Hilton Istanbul, Elite World Europe Hotel İstanbulun ən məşhur 5 ulduzlu otelləri sırasında yer alır.

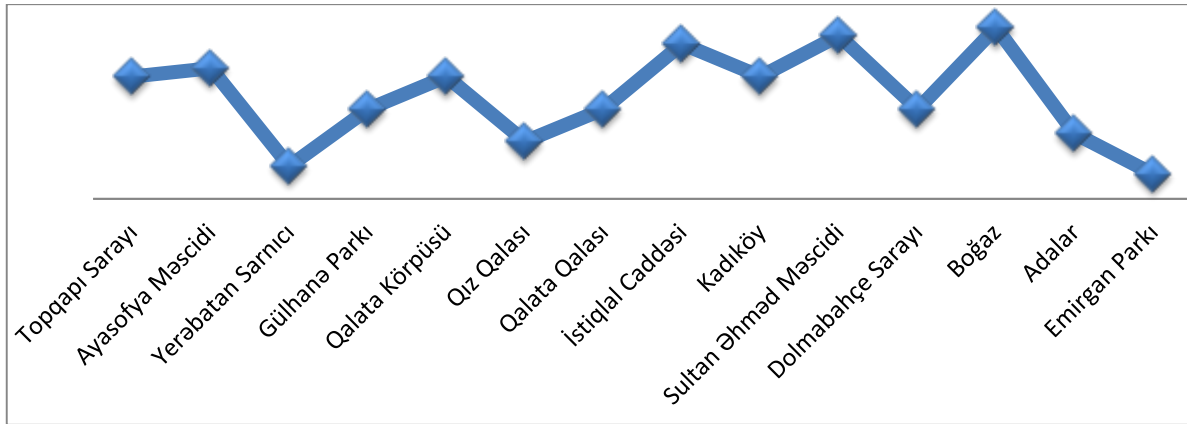

Diagram 5. Azərbaycanlı turistlər tərəfindən İstanbulda daha çox ziyarət edilən yerlər [37]

Digər turizm mərkəzi isə **Antalya turizm mərkəzi** hesab olunur. Antalya Türkiyənin turizm paytaxtı və beynəlxalq səviyyəli turizm mərkəzidir. Türkiyənin turizm gəlirinin təxminən 35 faizi Antalyanın hesabına ödənilir. Antalyanın Kəmərlər bölgəsi və Alanya xüsusilə seçilir.

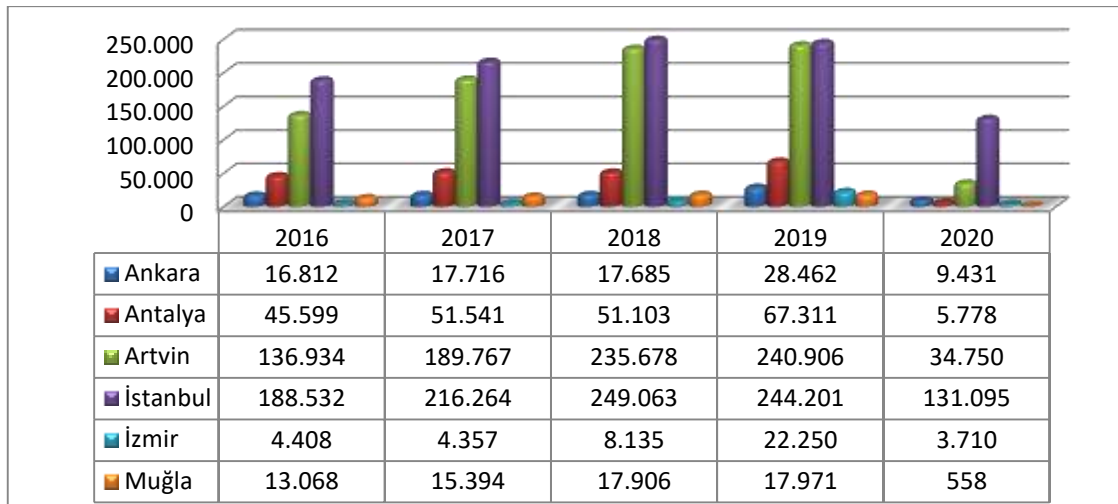
Antalyada dini turizm, ov turizmi, kamp və karavan turizmi (Kəmərlər sahillərində, Manavgat), mağara turizmi (Damlataş, Fosforlu, Dim Mağarası), su turizmi (Köprüçay, Manavgat çayı, Dimçayı), sualtı dalış turizmi (Kemer, B-24 Amerikan Savaş Uçağı Batığı, Uluburun Antik Batığı, Üç Adalar, Gök Mağarası), yayla turizmi (Saklıkent (Saklı) Manavgat Yaylası), qolf turizmi (11 qolf sahəsi), qış turizmi (Saklıkent Xizək Kurortu (Saklıkent Kayak Merkezi), Alanya Akdağ Kış Sporları Turizm Merkezi) inkişaf etmişdir.

Azərbaycanlılar tərəfindən Antalyada daha çox ziyarət edilən yerlər sırasına Kaleiçi, Aspendos Qədim Teatr, Olimpos Antik Kenti, Döndən Şəlaləsi, Manavgat Şəlaləsi, Antalya Muzeyi, Antalya Atatürk Ev Muzeyi, Antalya Oyuncaq Muzeyi, Antalya Aquarium daxildir.

Nova Park Hotel, Lavitas Hotel, Adalya Ocean, Calimera Kaya Side, Delphin Palace Hotel, Club Marco Polo, Asteria Kremlin Palace, Granada Luxury Belek Antalyanın ən məhur otelləri sırasındadır.

Digər turizm mərkəzi **Bodrum** sayılır. Bodrum Egey dənizi sahillərində, Muğla bölgəsində yerləşir. Bodrum dünyada tanınan və turistləri cəlb edən Türkiyənin kurort zonalarından biridir. Bodrum tarixi, təbiəti, dərin mavi dənizi, gecə klubları, əyləncə mərkəzləri ilə məşhurdur. Bodrum Qalası, Antik Tiyatro, Bodrum Sualtı Arxeoloji Muzeyi, Bodrum Dənizçilik Muzeyi, Barlar Sokağı, Küba Bar, Cumhuriyet Caddesi turistlərin ziyarət etdiyi yerlər siyahısındadır.

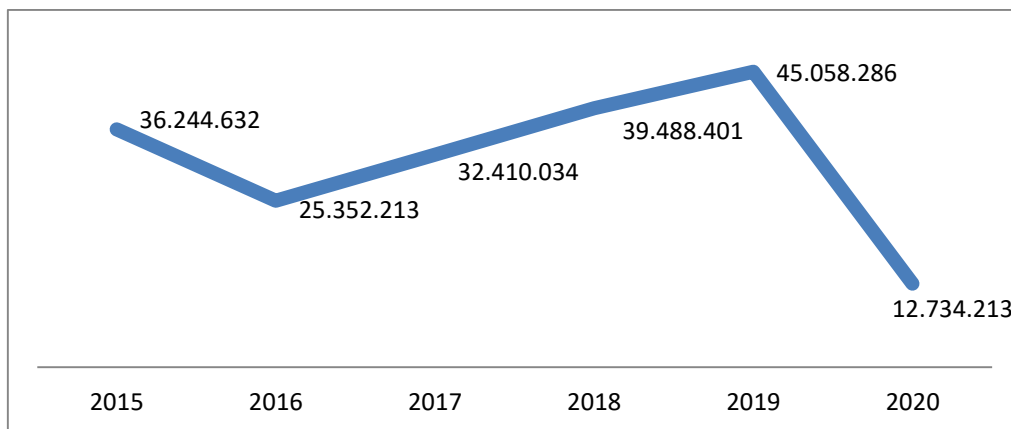
Türkiyənin nağıllar aləmi **Kappadokiya** qayaların daxilindəki məbədlər, evlər, otellər və bunlara hava balonları ilə səmən baxış imkanı nəticəsində turistləri dünyanın hər yerindən özünə cəlb edir. Kappadokiya açıq səma altında muzey hesab edilir. **Pamukkale** Türkiyənin Dənizli əyalətində yerləşir və termal sularlı SPA mərkəzi adlanır. Buranın suları ürək, damar sərtliyi, dəri, göz, revmatizma və sinir sistemi kimi xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Qara dəniz sahilində yerləşən **Trabzon** eko turizmi, Bursada **Uludağ** qış turizmi ilə seçilir.

Diaqram 6. Turizm məqsədi ilə Türkiyənin bölgələrinə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı, nəfər

Diaqram 6-da Türkiyənin bölgələrinə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı verilmişdir. Buradan da görə bilərik ki, azərbaycanlılar daha çox İstanbul, Artvin, Antalya, Ankara kimi bölgələrə səyahət edirlər.

2.2. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının turizm sektoruna təsiri

Diaqram 7. Turizm məqsədi ilə Türkiyəyə gələn şəxslərin sayı, nəfər[40]

Diaqram 7-də turizm məqsədi ilə Türkiyəyə gələn şəxslərin sayı qeyd edilmişdir. Türkiyəyə Rusiya, Ukrayna, Gürcüstandan daha çox turist gəlir. Diaqramdan göründüyü kimi 2016-cı ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında baş verən təyyarə böhranı nəticəsində Türkiyəyə gələn turistlərin sayı aşağı düşmüşdür. Türkiyənin turizmində Azərbaycanın payı 2% təşkil edir. Müqayisə üçün Türkiyənin turizmində digər ölkələrin payına da baxaq. Avropa ölkələrinin payı 45%, Yaxın Şərq ölkələri 11%, Rusiya 15%, Ukrayna 3%, Gürcüstan 5% təşkil edir.

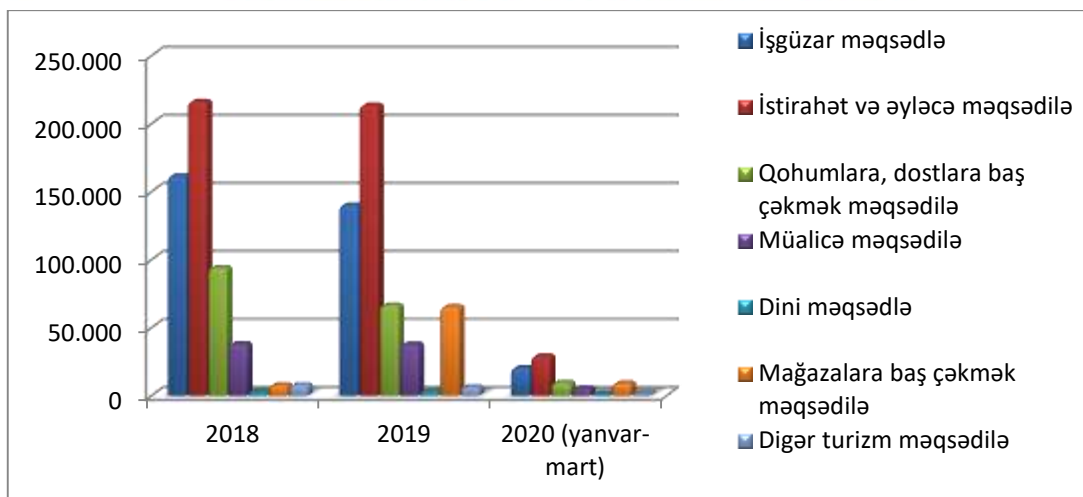

Diagram 8. Turizm məqsədilə Türkiyəyə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının səfərin məqsədləri üzrə sayı, nəfər

Diagram 8-də turizm məqsədilə Türkiyəyə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının səfərin məqsədləri üzrə sayı verilmişdir. Göründüyü kimi 2019-cü ildə Azərbaycan vətəndaşlarının 40%-i istirahət və əyləncə, 26%-i işgüzar, 12%-i qohumlara, dostlara baş çəkmək, 12%-i mağazalara baş çəkmək, 7%-i müalicə, 0,4%-i dini məqsədlə səfər etmişdir. Cədvəl 2-də isə Türkiyənin ümumi illər üzrə ümumi turizm gəliri və hər bir turistə düşən ortalama xərc qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsiri nəticəsində 2020-ci ilin mart ayından başlayaraq turizm sahəsində ciddi tənəzzül görülür.

	Turizm gəliri (əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər)	Ortalama xərc (əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər)	Turizm gəliri (xaricdə yaşayan Türkiyə vətəndaşları)	Ortalama xərc (xaricdə yaşayan Türkiyə vətəndaşları)	Ümumi gəlir
2015	25 438 923	715	5 843 074	970	31 464 777
2016	15 991 381	633	5 964 853	978	22 107 440
2017	20 222 971	630	5 908 752	903	26 283 656
2018	24 028 311	617	5 345 472	801	29 512 926
2019	28 704 946	642	5 688 271	796	34 520 332
2020	9 097 118	716	2 886 859	926	12 059 320

Cədvəl 2. Türkiyənin turizm gəliri, dollar

Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sayı 4,8 dəfə azalaraq 1164,6 min nəfər olmuşdur. Ölkə vətəndaşlarının 29,2 faizi İrana, 26,4 faizi Gürcüstana, 18,9 faizi Rusiya Federasiyasına, 16,4 faizi Türkiyəyə, 9,1 faizi digər ölkələrə səfər etmişdir. Gedənlərin 70,4 faizini kişilər, 29,6 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Bu dövrdə Türkiyəyə gedənlərin sayı isə 3,3 dəfə azalmışdır.[29]

Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2021-ci ilin yanvar-aprel aylarında 2020-ci ilin yanvar-aprel ayları ilə müqayisədə xarici ölkələrə gedən Azərbaycan Respublikası

vətəndaşlarının sayı 5,8 dəfə azalaraq 162,8 min nəfər olmuşdur. Ölkə vətəndaşlarının 42,4 faizi Türkiyəyə, 22,1 faizi Rusiya Federasiyasına, 9,4 faizi Gürcüstana, 6,9 faizi İrana, 19,2 faizi digər ölkələrə səfər etmişdir. Gedənlərin 75,4 faizini kişilər, 24,6 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə İrana gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 28,5 dəfə, Gürcüstana gedənlərin sayı 18,3 dəfə, Rusiya Federasiyasına gedənlərin sayı 5,4 dəfə, Türkiyəyə gedənlərin sayı isə 1,3 dəfə azalmışdır.[29]

NƏTİCƏ

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında baş verən turist axınlarının birinci istiqamətinə Azərbaycana turizm məqsədi ilə səfər etmiş Türkiyə vətəndaşlarının sayı aid edilir. Azərbaycana turizm məqsədilə səfər etmiş xarici vətəndaşlar arasında Türkiyə Rusiya və Gürcüstandan sonra üçüncü yerdə durur. Türkiyə vətəndaşları Azərbaycana istirahət, əyləncə və işgüzar məqsədlə səfər edirlər. 2019-cu ildə Azərbaycanda Türkiyə vətəndaşlarının çəkdiqləri xərclər 9,9% ilə Rusiyadan sonra ikinci yerdə durur. Və bu xərclərin böyük hissəsi yerləşmə və nəqliyyata məxsusdur.

Lakin 2020-ci ilin mart ayından başlayaraq Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar olaraq turizm sahəsində ciddi tənəzzül görülür. Bu, qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhədində məhdudlaşdırıcı rejim ilə əlaqədardır. 2020-ci ildə ölkəmizə gələnlərin 20,2 faizi Türkiyə vətəndaşları olmuşdur. Bu 2019-cu illə müqayisədə 4,0 dəfə azdır. Gələnlərin çox hissəsini kişilər təşkil edir və qeyri-turizm məqsədi ilə səfər etmişlər.

2021-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycana gələnlərin 27,6 faizi Türkiyə vətəndaşları olmuşdur. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə cari ilin yanvar-aprel aylarında Türkiyədən gələnlərin sayı 1,5 dəfə azalmışdır. 2020-ci ildə olduğu kimi baş tutmuş səfərlər əsas etibarilə qeyri-turizm məqsədilə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında baş verən turist axınlarının ikinci istiqamətinə isə Türkiyəyə turizm məqsədi ilə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının sayı daxildir. Azərbaycanlı turistlər Türkiyədə İstanbul, Antalya, Bodrum, İzmir, Kapadokya kimi turizm bölgələrinə səyahət edirlər.

Türkiyənin turizmində Azərbaycanın payı 2%, Avropa ölkələrinin 45%, Yaxın Şərq ölkələrinin 11%, Rusiyanın payı isə 15% təşkil edir. Azərbaycanlılar Türkiyəyə istirahət və əyləncə, işgüzar və eyni zamanda mağazalara baş çəkmək məqsədilə gedirlər.

Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsiri nəticəsində 2020-ci ilin mart ayından başlayaraq turizm sahəsində ciddi tənəzzül görülür. 2020-ci ildə ölkə vətəndaşlarının 16,4 faizi Türkiyəyə səfər etmişdir. Bu dövrdə Türkiyəyə gedənlərin sayı isə 3,3 dəfə azalmışdır. 2021-ci ilin yanvar-aprel aylarında ölkə vətəndaşlarının 42,4 faizi Türkiyəyə səfər etmişdir. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə Türkiyəyə gedənlərin sayı isə 1,3 dəfə azalmışdır. Son dövrlərdə isə koronavirus əleyhinə peyvəndlərin tətbiqi və aparılan tədbirlər nəticəsində yoluxma hallarının sayı xeyli azalıb ki, nəticədə də turizm sektorunda canlanmanı müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turist axınlarını nəzərdən keçirərkən görə bilərik ki, Türkiyənin turizm sektoru, xüsusilə də gəlmə turizmi inkişaf etmişdir. Türkiyə turizm sektoru üzrə dünya ölkələri arasında qabaqcıl yerdə durur. Türkiyədə turizmin inkişafının səbəblərinə Türkiyə hökumətinin məqsədyönlü siyasəti, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması, dünya standartlarına cavab verən infrastrukturun təşkili və s. daxildir. Azərbaycan turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün Türkiyənin bu sahədə əldə etdiyi təcrübədən istifadə edə bilər. Əsasən

də böyük turizm potensialına malik olan Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın turizm bölgəsinə diqqəti yönəltmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. Azərbaycanda sağlamlıq turizmi-cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri, 2021
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. İllik Turizm Statistika, 2019
3. Aslanov E. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər, Bakı-2010
4. Bahadır Bilalov. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bakı-2006
5. B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülalıyevin redaktəsi ilə. Turizmin əsasları, Bakı-2015
6. Bilalov B. Ə. Azərbaycan Respublikasında işgüzar turizm, Bakı-2005
7. Bilalov B.Ə., C.Məmmədov. Azərbaycanda gəlmə turizm və onun inkişaf yolları, Bakı-2004
8. Dərqaşov V. Azərbaycanın Xəzər sahili bölgəsinin rekreasiya-turizm ehtiyatları, Bakı-2003
9. E.Bağırzadə. “Azerbaycan-Türkiye Ortak Ekonomik Projeleri ve Bölgesel Yansımaları”, 2014
10. Ə.T.Əsgərov, B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülalıyev. Ekoloji turizm, Bakı-2011
11. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. Turizmin əsasları. Bakı-2007
12. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı- 2002
13. Məsim Abadov. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri, Bakı-2014
14. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı-2015
15. S.T.Yeganlı, E.M.Hacıyev. Turizm, Bakı-2006

TÜRK DİLİNDƏ

16. İstanbul Kalkınma Ajansı. Türkiye ve İstanbul bölgesinde turizm, 2012
17. Kozak Nazmi. Genel Turizm, Ankara-1997
18. Kozak N. Turizm pazarlaması, Ankara-2006
19. Kültür Ve Turizm Bakanlığı. Türkiye Turizm Stratejisi (2023), Ankara-2007
20. Öztaş Kadir. Turizm Ekonomisi, Ankara-2002
21. Sezgin Orhan. Genel Turizm ve Turizm Mevzuatı, Ankara-2001
22. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. Turizm İşletmeleri, Ankara-2011
23. Türkiye Özel İhtisas Komisyonu Raporu. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Ankara-2018
24. TÜRSAB. Covid-19 sürecinde Türkiye ve dünya turizmi değerlendirmesi, 2020
25. TÜRSAB. Son verilerle Türkiye turizm istatistikleri raporu, 2021

26. Ulusoy Başaran. Geleceğimiz turizm, İstanbul -2005

Azərbaycan saytları

27. Azərbaycan Respublikası Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyəti –
28. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi – <https://tourism.gov.az/>
29. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – <https://www.stat.gov.az/>
30. Azərbaycan Muzeyləri – <https://museum.az/az>
31. Azərbaycan Respublikası Qəbələ Rayon İcra Hakimiyyəti – <http://www.qebele-ih.gov.az/>
32. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı – <http://www.airportnakhchivan.az/>
33. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – <http://www.statistika.nmr.az/>
34. Naxçıvan Turizm İnformasiya Mərkəzi – <http://turizm.nakhchivan.az/>

Türk saytları

35. Ankara İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü – <https://ankara.ktb.gov.tr/>
36. Antalya Valiliği – <http://www.antalya.gov.tr/>
37. İstanbul İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü – <https://istanbul.ktb.gov.tr/>
38. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı – <https://yigm.ktb.gov.tr/>
39. Turist Rehberliği Birliği (TUREB) – <http://www.tureb.org.tr/tr>
40. Türkiye İstatistik Kurumu – <https://www.tuik.gov.tr/>
41. Türkiye Otelciler Birliği (TÜROB) – <http://www.turob.com/tr>
42. Türkiye Otelciler Federasyonu (TÜROFED) – <https://www.turofed.org.tr/>
43. Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) – <https://www.tursab.org.tr/>
44. Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği (TTYD) – <https://ttyd.org.tr>

ZƏNGƏZURA APARAN QARABAĞ YOLU

QURBANOVA AYTƏN NİZAMİ qızı

müəllim, Beynəlxalq Münasibətlər kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Zəngəzur, Türkiyə, siyasət, Azərbaycan, münaqişə, Ermənistan, işğal

İkinci Qarabağ müharibəsinin ən mühüm nəticələrindən biri də heç şübhəsiz Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı üçtərəfli razılığın əldə olunmasıdır. Baxmayaraq ki, Ermənistan tərəfi üçtərəfli bəyanatdan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməkdən hər vəchlə yayınmağa və Zəngəzur dəhlizinin açılmasına süni maneələr yaratmağa çalışır, dövlət başçısının müvafiq sərəncamları ilə artıq Naxçıvan Dəmir Yolunun 100 kilometrlik Füzuli-Mincivan hissəsinin bərpası işləri operativ şəkildə yerinə yetirilir. Qarşı tərəfin məkrli niyyətlərindən asılı olmayaraq, Ali Baş Komandan hər çıxışında üçtərəfli bəyanatın bəndlərində, xüsusilə də Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı müddəalarda heç bir dəyişiklik edilməyəcəyini və heç bir güzəşt olunmayacağını qətiyyətlə vurğulamışdır: ***“Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bizim milli, tarixi və gələcək maraqlarımıza tam cavab verir. Biz Zəngəzur dəhlizini icra edəcəyik, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də. İstəsə, daha asan həll edəcəyik, istəməsə də zorla həll edəcəyik. Necə ki, mən müharibədən əvvəl və müharibə dövründə demişdim ki, bizim torpağımızdan öz xoşunuzla rədd olun, yoxsa sizi zorla çıxaracağıq. Belə də oldu. Zəngəzur dəhlizinin taleyi də eyni olacaq”***.

Beləliklə də, öz tarixi torpaqlarımıza qayıdış üçün mərhələ-mərhələ atılan diplomatik addımlar uğurlu daxili siyasi qərarlarla da dəstəklənmiş və dövlət başçısının 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılmışdır. Artıq tarixi torpaqlarımıza böyük qayıdışın bir addımlığındayıq.

İndiki Ermənistanın Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Mehri və Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonlarını əhatə edən Zəngəzur mahalı əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır. XIX əsrdən başlayaraq çarizmin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişikliklərində regionun etno-siyasi və iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış, bu proseslərin məntiqi davamı olaraq 1918-1920-ci illərdə bölgədə dövlətlərarası münaqişələrin meydana çıxmasına şərait yaranmışdı. Lakin Qafqazda rus imperializminə xas olan etnik siyasətə diqqət yetirsək görərik ki, bu sərhədlər çarizmin öz daxilində müəyyən edildiyi üçün maneə funksiyasından məhrum idi. Sonrakı tarixi dövrdə regionda yaranmış yeni dövlətlərin sərhədləri məhz bu kontekstdə formalaşmış, onların ziddiyyətliyi və mübahisəli xarakteri reallığa çevrilmişdi. Bu fonda xüsusilə azərbaycanlılar əzəli yaşadıkları torpaqları itirmiş və ondan istifadə hüququndan məhrum olmuşdular. Yekun olaraq bu münaqişələr bir çox hallarda ərazilərimizin itirilməsi ilə nəticələnmişdi.

Təbii ki, sovetləşmənin ilk illərində erməni və gürcü rəhbərliyini sözü gedən münaqişələrə sövq edən bir sıra motivlər mövcud idi:

İqtisadi motiv: mübahisəli torpaqlar təsərrüfat baxımından olduqca əhəmiyyətli idi. Bu səbəbdən Ermənistan və Gürcüstanın aztorpaqlı rayonlarından boş torpaqların olduğu Azərbaycan ərazilərinə kəndlilər köçürülürdü.

Siyasi motiv: o dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə hökm sürən ənənəyə (siyasi realizmə) əsasən sərhəd «sərt» təhlükəsizlik problemi kimi qəbul olunurdu. Bu səbəbdən erməni və gürcü tərəfi hər vəchlə münbit sərhədyanı ərazilərdə Azərbaycanın həm hərbi-inzibati, həm də iqtisadi mövcudluğuna son qoymağa çalışırdı. Münaqişə zamanı erməni və gürcü tərəfi mübahisəli

torpaqları tədricən ilhaq edərək, bu ərazilərdə demoqrafik və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək siyasəti yürüdü.

İdeoloji motiv: Ermənistanın və Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı haqqında mifologizə edilmiş konsepsiya əsasında hazırlanaraq, erməni və gürcü dairələri tərəfindən irəli sürülmüşdü.

Beləliklə də, sovetləşmə prosesində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğalı prosesi davam etməkdə idi və bu aşağıdakı mərhələlərdə gerçəkləşdirildi:

1. Əvvəlcə mübahisəsiz ərazilər mərkəzin təzyiqi altında siyasi taktiki gedişlər edilməklə mübahisəli ərazilərə çevrildi.
2. Növbəti mərhələdə mübahisəli tanınan ərazilərini işğalının rəsmiləşməsinə başlanırdı.
3. Üçüncü mərhələdə müxtəlif bəhanələrlə mübahisəli elan edilən ərazilər birmənalı şəkildə qarşı tərəfə verildi (bu zaman Azərbaycan və Ermənistan respublikası arasında sərhədlərin müəyyən edilməsində əsas gətirilən dəlillər yalnız ermənilərin xeyrinə istifadə edilir, azərbaycanlılara tətbiq edilmirdi).
4. Bir sıra hallarda guya “milli qırğınlardan” qaçmaq bəhanəsi ilə mübahisəli ərazi məsələləri həll edilənə qədər, həmin mübahisəli yerlər rus Qırmızı Ordu tərəfindən tutulur (əksər hallarda Azərbaycanın xəbəri olmadan Rusiya və Ermənistan belərazilığa gəlmişlər) və təbii ki, sonrakı mərhələdə həmin ərazilərin ermənilərə verilməsi gerçəkləşirdi.
5. Bu mərhələdə mərkəz Moskva və onun Ermənistanı dəstəkləyən ayrı-ayrı səlahiyyətli nümayəndələrinin əvəzsiz xidməti oldu.

Bu siyasi xəttə uyğun olaraq, sovetləşmənin ilk günlərindən başlayaraq, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının mərkəzi bolşevik hökuməti tərəfindən hissə-hissə Ermənistanə verilməsi həyata keçirilirdi. Azərbaycanın əraziləri ciddi şəkildə azalmağa başladı və bu ərazilərin ümumi sahəsi 86,6 min kvadrat kilometrə endirildi. Halbuki, 1918-1920-ci illərdə respublikanın mübahisəsiz əraziləri 97.297,67 kvadrat kilometr, mübahisəli torpaqlarla birlikdə isə bu ərazilərin ümumi sahəsi 113.895,97 kvadrat kilometr idi.

Beləliklə də, tarix boyu Azərbaycan torpaqlarının taleyinin bizim iştirakımız olmadan həll olunması prosesi davam etdirildi. Qarabağ kimi Zəngəzur da parçalanaraq məqsədli şəkildə bizdən alınıb və işğal edildi. Tarixi faktlar sübut edir ki, qərəzli şəkildə şərq və qərb hissələrinə bölünərək parçalanan və bir hissəsi Ermənistanə birləşdirilən Zəngəzur heç vaxt Ermənistanın ərazisi olmayıb. Arxiv materiallarında da öz əksini tapdığı kimi 1920-ci il 28 oktyabr müqaviləsi ilə Ermənistan Zəngəzur və Naxçıvanı almaqla Qarabağa olan iddialarından imtina etməli idi. Eyni zamanda, bunun qarşılığında ona 2,5 milyon qızıl rubl borc verilməsi vəd olunmuşdu. Müqavilənin 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, “RSFSR bu vilayətlərin Ermənistanə birləşdirilməsini ədalətli hesab edir və göstərilən müxtəlif sahələrin və hissələrin faktiki olaraq Ermənistanə birləşdirilməsi məqsədilə müttəfiq dövlətlərə öz dostluq təsirini göstərməyə hazırdır”. Təbii ki, “dostluq təsiri” deyildikdə əslində hərbi güc, repressiyalar, yeni münaqişə ocaqları yaratmaqla dinc əhalini qırğına vermək kimi məcburetmə mexanizmləri nəzərdə tutulurdu. Göründüyü kimi, sovetləşmənin ilk illərindən etibarən Azərbaycan ərazilərinin qoparılması mərkəzin məqsədli düşünülmüş Şərq siyasətinin bir hissəsi idi. İqtisadi, siyasi və ideoloji motivlərlə yanaşı, Türkiyə-Azərbaycan yaxınlaşmasının qarşısını almaq və bu məqsədlə də Ermənistanın mövqeyinin gücləndirilməsi və müdafiə edilməsi mərkəz üçün zəruri səbəblərdən idi. Həmin dövrdə hadisələrin gedişi və türk qoşunlarının Gümrüyə gəlib çıxması Orconikidze və digərlərini Zəngəzurun Azərbaycanın ayrılmaz və mübahisəsiz tərkib hissəsi olması mövqeyindən daşıdırmaq üçün yetərli idi. Çünki türklərin yenidən Bakıya gəlməsi onların planlarını gerçəkləşdirməyə ciddi əngəl ola bilərdi və buna mane olmaq üçün ilk təklif kimi Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi ideyası ortaya atıldı. Nəticə etibarilə 1920-ci il

noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarla Zəngəzurun taleyi həll edəcək ilk addım atıldı. Həmin sənəddə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi üçün iki yerə bölünməsi təklif edildi və beləliklə də, 7 iyul 1921-ci il tarixində qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi başa çatdı. Hətta qərbi Zəngəzur qəzasının işğalından sonra belə Ermənistan SSR hakimiyyəti öz himayədarları vasitəsilə şərq Zəngəzurun Azərbaycandan qoparılması cəhdlərini davam etdirməkdə idi və bu proses 1992-1993-cü illərdə birinci Qarabağ müharibəsi dövründə həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən işğalı ilə nəticələndi.

Ona görə də, Qarabağ şəhid olacağını bilə-bilə irəli gedən və geriye addım atmayan bir nəslin ümidlərinin çiçək açdığı Vətən oldu. Azərbaycan əsgəri Ali Baş Komandanın hücum əmri ilə qırx dörd gün ərzində dastan yazaraq Vətənin hər qarışına azadlıq bəxş etdi. Artıq sadəcə torpaqlarımız deyil, orda zülmə məruz qalmış canlarımızın məsum ruhları da azaddır. Eyni zamanda, zəfərimiz parçalanmış torpaqlarımızı birləşdirərək bütöv Azərbaycana və böyük Türk dünyasına açılan qapı oldu. İndi bizi çox daha məsuliyyətli bir dövr gözləyir. Ali Baş Komandanın ətrafında yumruq kimi birləşərək Vətənimizi cənnətə çevirəcək, tarixi torpaqlarımıza – Qarabağa və Zəngəzura qayıdaraq onun aydın səmasının altında qəhrəmanlarımızın xatirəsini əbədi yaşadacaq və onların uğrunda canlarını qurban verdikləri işıqlı gələcəyi birlikdə quracağıq!

MƏŞHƏD NÜSXƏSİ (№239) QURAN TƏRCÜMƏSİNDƏ BİL- və *BEL-
FƏİLLƏRİNİN DƏRİVATLARI

DERIVATIVES OF VERBS BIL- AND *BEL- IN THE MASHHAD MANUSCRIPT OF
THE TRANSLATION QUR'AN

Afaq Məmmədova*

Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Türkologiya kafedrasının dosenti

ORCID ID:0000-0002-5062-9945

ABSTRACT

With the spread of Islam among other peoples, the issue of its translation comes to the fore. Thus, people who do not know Arabic need a translation of the Qur'an. It is not known when and by whom the first Qur'an translated into Turkish was written, because it has not been found. However, it is believed that it was translated into Persian at the same time in Uyghur letters.

There are many copies of the Qur'an that have survived and have been translated into Turkish. The oldest of them belongs to the Karakhanli period and reflects the linguistic features of Karakhanli Turkic. There are also several translations of Kharazm Turkic: one of them dates back to the 14th century and is kept in the Suleymaniye Library in Istanbul, the others are Uzbek copies and anonymous Tafsyr. All three copies found in Mashhad can be attributed here. The article focuses on the derivations of the verbs *bil-* and **bel-* in the translation of the Qur'an, researched by Yashar Simsek and kept in the Astana-Qudsi-Razavi Library under number 293.

In general, in the translations of the Qur'an translated into Turkic, mainly the technique of inter-line translation is manifested. That is, under or over a word of Arabic origin, its Turkic equivalent is given. In the translations of the Qur'an, as well as in religious works, we are witnessing the emergence of many new words in Turkic to explain some religious terms of Arabic origin in Turkic. Many of these types of words became archaic in the later stages of the language and left the vocabulary of our literary language.

In the work involved in the research, new words and derivatives formed by the verbs *bil-* and **bel-* were selected and compared with other dictionaries and works of that period. Such a productive tendency of a word in the work serves to demonstrate the Turkic world, the brain power it uses to reflect new concepts and the richness of the word-forming potential of the Turkic language.

Keywords: translation of the Qur'an, Kharazm Turkic, derivatives, verbs

İslamiyyətin müxtəlif xalqlar arasında yayılması ilə onun tərcümə məsələsi ön plana çıxır. Belə ki, ərəb dilini bilməyən insanlar üçün Quranın tərcüməsinə ehtiyac yaranır. Rəvayətə görə, farslar Quranı daha yaxşı başa düşmək üçün Salman Fərisidən Fətiyə surəsini fars dilinə tərcümə etməyini istəyirlər. O da öz növbəsində Fətiyə surəsini farscaya tərcümə edir və farslar namazda bu tərcüməni oxuyurlar. Məhəmməd Peyğəmbərə surənin tərcümə edilib oxunması haqqında məlumat verilir və o, buna qarşı çıxmır (Keskioğlu 1989; 212). Bundan sonra artıq Samanilər dövründə Quran bütöv halda fars dilinə tərcümə olunur (Ata 2013; IX).

Türk dilinə tərcümə olunan ilk Quranın nə zaman və kim tərəfindən yazıldığı bilinmir, çünki tapılmamışdır. Lakin fars dilinə olunan tərcümə ilə eyni zamanda və uyğur hərfləri ilə tərcümə olunduğu ehtimal edilir (Hamidullah 1964; 66).

Dövrümüzdə gəlib çatan və türk dilinə tərcümə olunan bir çox Quran nüsxələri vardır. Bunların ən qədimi Qaraxanlı dövrünə aid edilir və Qaraxanlı türkcəsinin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Xarəzm türkcəsinə aid edilən bir neçə tərcümə də vardır: onlardan biri XIV əsrə aiddir və İstanbulda Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanılır, digərləri Özbəkistan nüsxələri və Anonim təfsirdir. Məşhəddə tapılan üç nüsxəni də buraya aid etmək olar. Məqalədə Yaşar Şimşək tərəfindən tədqiq edilən və Astani- Qüdsi- Rəzəvi Kitabxanasında 293 nömrəsi altında saxlanılan Quran tərcüməsindəki bəzi feillərinin derivatları üzərində durulmuşdur.

Ümumiyyətlə, türkcəyə tərcümə edilən Quran tərcümələrində, əsasən sətirarası tərcümə texnikası özünü göstərir. Yəni ərəb mənşəli sözün altında və ya üstündə onun türk dilindəki qarşılığı verilir. Quran tərcümələrində, həmçinin dini mövzuda yazılmış əsərlərdə bəzi ərəb mənşəli dini terminlərin türk dilində izahını vermək üçün bir çox yeni sözlərin əmələ gəlməsinin şahidi oluruq. Bu tip sözlərin bir çoxu dilin daha sonrakı etaplarında arxaikləşərək ədəbi dilimizin lüğət fondunu tərk etmişlər.

Tədqiqata cəlb olunan əsərdə *bil-* və **bel-* / **bəl-* feillərinin əmələ gətirdiyi sözlər, derivatlar seçilərək o dövrün digər lüğət və əsərləri ilə müqayisə edilmişdir. *Bil-* feili Məşhəd nüsxəsi Quran tərcüməsində “bilmək, anlamaq” mənalarında qarşımıza çıxır:

Peyğambər amrıldı *bildi* kim bu vahy turur (s.76)* “Peyğəmbər oyandı, bildi ki, bu vəhydir”

Əsərdə *yakın bil-* ifadəsi isə “dəqiq bilmək” mənasında verilmişdir: öngdin takı *yakın bildilər* (s.112) “əvvəlcədən də dəqiq bildilər”.

Bil- feili hələ Orxon-Yenisey abidələrində “bilmək, tanımaq” (Rəcəbov 1993; 350) mənalarında işlənən, müasir dövrümüzdə qədər işləkliyi qoruyan və mənə çalarlığında genişlik göstərən feillərimizdəndir. Belə ki, müasir ədəbi dilimizdə onun “1. Bir şey haqqında məlumatı olmaq, xəbərdar olmaq”, 2.öyrənmək, xəbər tutmaq, məlumat almaq, 3.başa düşmək, dərk etmək, 4.tanımaq, 5.əlindən gəlmək, təsəvvürü olmaq, bacarmaq, 6.özü üçün aydın etmək, müəyyən etmək, öyrənmək, 7.riayət etmək, yerinə yetirmək, hesablaşmaq, kənar çıxmaq, 8.xatırlamaq, yada salmaq, 9.güman etmək, 10.hesab etmək, zənn etmək, saymaq (5; 306) mənaları vardır.

Əsərdə *bil-* feilindən meydana gələn derivatlara diqqət yetirək:

bildürücü “bildirən; çatdıran”

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Quran tərcüməsində *sad suresining tercümesi bu turur* yazısının üzərində izah üçün belə cümlə yazılmışdır: *yanı tilmaçısı yanı bir tilden takı bir tilke bildürücü turur* (s.57) “yəni tərcüməsi, yəni bir dildən başqa dilə bildirəndir”.

Bu söz “Qutadğu bilig”də “məlumat verən, məlumatlandıran, bildirən” mənasında bir dəfə işlənmişdir: yağı ol erig yatsa odğurğuçı, münin erdemin ilke *bildürücü* (Arat 1947; 344) “düşməni - igid yatsa oyadan, sıxıntıları məmləkətə bildirəndir”.

bilgən “alim”

o bilgen turur “o alimdir” (s.122)

bilgə “çox bilən, bilikli, alim”

* Transkripsiyalar Yaşar Şimşək Harezm Türkçesi Kuran tercümesi. Meşhed nüshası (293 No.). Giriş-Metin-Dizin. I. cilt. Ankara: Akçağ, 2019-cu ildə nəşr olunan kitabından verilmişdir. Türk dilində q hərfi olmadığı üçün transkripsiyada ğ kimi yazılmışdır. Biz də orijinaldakı yazını saxladığımız.

yalavaçdın bir *bilge* koldılar (s.203) “Peyğəmbərdən bir bilikli adam istədilər”

Leksem *bilgə* fonetik variantında Kül tigin, Bilgə xaqan, Moyun çor və digər Orxon-Yenisey abidələrində “bilici, bilikli, müdrik, hakim” mənalarında geniş işlənmişdir (Rəcəbov 1993; 350). Mahmud Kaşğari eyni fonetik variantda *bilgə* sözünü ayrı-ayrılıqda üç dəfə göstərərək birinin qarşısında “hakim, filosof”, o birində “bilgin, alim”, üçüncüdə isə “ağıllı” yazmış və daha sonra aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Bu sözlə kişilərə ad qoyularaq *Bilgə bəg* deyilir ki, bilikli, ağıllı, hakim bəy deməkdir. Uyğur xanına *Köl Bilgə xan* ləqəbi verilir, çünki “kamalı göl kimi, göl qədər” deməkdir. Burada aqlın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir. Ağıllı adama *bügü bilgə* də deyilir” (Kaşğari 2006; I, 423). “Divanü Lüğat-it-türk”də sözün *bilgən* fonetik variantına rast gəlmədik. O dövrə yaxın yazılmış əsərlərdən yalnız Zəməşşarinin Müqəddimətü'l-ədəb əsərində sözün bir dəfə *bilgən* formasında işləndiyini təsbit etdik: *bilgen* boldı (Yüce 1993; 75)

bilmegen “cahil”

bu işlər kamuğı belgürgey *bilmegenlerke* (s.362) “bu işlərin hamısı cahillərə bəirlənəcək, açığa çıxacaq”

bilgü / bilgi “bilgi”

bizke öngin *bilgü* gerek (s.237) “bizə başqa bilgi gərək”

bilgür- “bildirmək”

bu sözni kişilerdin yaşru angar *bilgürti* (s.98) “bu sözü insanlardan gizli ona bildirdi”

Qədim abidələrdən uyğur abidələrini araşdıran Radlovun *Uigurische sprachdenkmaler* kitabında uyğur yazılarında bir dəfə *bilgür*- “bildirmək” (Radlov 1928; 268) feilinin işləndiyini görürük.

bilgüsiz “bilinməyən, məlum olmayan”

velikin vaktı bilgisiz (s.102) “lakin vaxtı məlum deyil”

bilig “ağıl; elm”

Tədqiqat obyektı olan bu Quran tərcüməsinin maraqlı xüsusiyyəti ərəb sözlərinin üzərində və ya altında həmin leksemin bir neçə qarşılığının verilməsidir. Beləliklə, bir çox yerdə ərəb mənşəli *ağıl* sözünün qarşılığı olaraq farsca *xirəd* və türkcə *bilig* (məsələn, *akllar (xirəd, bilig) eyeleri* (s.52)), həmçinin *elm* sözünün altında da *bilig* yazılmışdır: hakikat üze ilm (bilig) Tangrı katında (s.311) “həqiqət haqqında elm Tanrı yanında”.

bilig ı- “məntiqlə anlamaq”

bilig ımadılar ilig tiyü (s.179) “məntiqlə anlamadılar Tanrı deyə”

Orxon-Yenisey abidələrində *ıd*- (Rəcəbov 1993; 357), Uyğur mətnlərində *ı*- (Caferoğlu 1968; 84) fonetik formasında işlənən və “göndərmək” mənasını ifadə edən feil, Quranın araşdırdığımız bu tərcüməsində *bilig ı*- birləşməsində qarşımıza çıxmaqdadır.

biliglig / biliglü “bilgili, ağıllı; itaətkar”

yüngül usluğumuz (az biliglümiz yanı iblis) (s.330) “yüngül uslumuz (az itaətkar, yəni iblis)”

Uyğur abidələrində (Caferoğlu 1968; 42), DLT (Kaşğari 2006, I; 485), Qutadğu bilig (Arat 1947; 37), Qaraxanlıca ilk Quran tərcüməsi (Ata 2013; 272), Ətəbətü'l-həqayiq (Arat 1992; 47), Qıssasü'l-ənbiya (Ata 1997; 103), Töhfə (Изысканный дар 1978; 281), İbn Mühənnada (Seyid Əhməd 2008; 77) “bilikli, ağıllı, alim” mənalarında işlənən *biliglig* leksemi bu əsərdə “bilgili, ağıllı” mənaları ilə bərabər “itaətkar” anlamını da qarşılamışdır.

biliglürek / bilgenrek “ən ağıllı”

ol bilgenrek turur (s.227) “o ən ağıllıdır”

biligsiz “biliksiz, cahil”

Əsərdə *ay cahillər* (s.73) sözünün altında *biligsizlər* yazılmışdır.

“Divanü Lüğz-it-türk”də aşağıdakı məsəldə biligsiz leksemi işlənmişdir: oğlak yiligsiz, oğlan *biligsiz* “oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz” (Kaşğari 2006, I; 179).

biligsizlik “cahillik”

Tərcümədə *cahiliyyət* (s.192) sözünün üzərində *bilgisizlik* yazılmışdır

biligsizlik kıl- “cahillik etmək”

biligsizlik kılur siz (s.168) “cahillik edərsiniz”

Ümumiyyətlə, uyğur abidələri və türk-islam ədəbiyyatının təşəkkül dövründə yazılmış əsərlərin bir çoxunda “cahil” mənasını ifadə edən *biligsiz* sözünə rast gəlmək mümkündür: Uyğur abidələri (Caferoğlu 1968; 42), Qutadğu bilig (Arat 1947; 32), Qaraxanlıca ilk Quran tərcüməsi (Ata 2013; 272), Müqəddimətü'l-ədab (Yüce 1993; 102), Ətibətü'l-həqayiq (Arat 1992; 86), Qıssasü'l-ənbiya (Ata 1997;103) və s.

bilin- “bilinmək, məlum olmaq”

Tədqiqata cəlb olunan tərcümədə *məlum boldu* ifadəsinə izah üçün “*yəni bilindi*” yazılmışdır (s.76).

bilinmegan “yad, yabançı, tanış olmayan”

aydı selam bilinmegan erenler (s.214) “dedi: salam, yabançı ərənlər”

bilinmiş “bəlli, bilinən”

bilinmiş hakk turur (s.325) “bəlli haqdır”

Əsərdə maraqlı söz birləşmələrindən “qiyamət” anlamını ifadə edən *bilinmiş vakt* və *bilinmiş uluğ kün* ifadələrini göstərmək olar:

bilinmiş vaktının küninge tigrü (s.56) “qiyamət gününə qədər”

vade kılınmış vakt yiri tapa bilinmiş uluğ küninde (s.246).

Nümunə verilən cümlədə *bilinmiş uluğ küninde* (bilinən ulu, böyük gün) söz birləşməsinin izahı kimi *qiyamət* sözü yazılmışdır.

biltür- “bildirmək, söyləmək”

andın song ne biltürdi sanga ne turur ceza küni (s.108) “ondan sonra nə bildirdi (söylədi) sənə, nədir ceza günü”

Məşhəd nüsxəsi Quran tərcüməsində *belgür-* /*bəlgür-* “meydana çıxmaq, bəlli olmaq” feili də diqqətimizi cəlb etmişdir. Leksemin **bel-* / **bəl-* kökünə yazılı qaynaqlarda rast gəlməsək də tarixən işlənmiş bir çox leksemlərin tərkibində vardır: belgü “nişan, işarə” (Rəcəbov 1993; 349), bəlgürmə “bəlirmə, zühur etmə, ortaya çıxma”, bəlgürtmək “bəlli etdirmək” (Caferoğlu 1968; 39), bəlgülüg “bəlli, məlum; məşhur” (Kaşğari 2006; IV, 83) və s.

Araşdırdığımız əsərdə isə **bel-* / **bəl-* feilinin derivatları çox zaman *bil-* feilinin derivatları ilə fonetik olaraq eyni yazılmışdır (yəni kök sözdə **bel-* feili deyil *bil-* özünü göstərir). Məsələn: *bilgülsüz* “açıq olmayan, bəlli olmayan”, *bilgülülük* “açıqlıq, bəllilik”, *bilgülülen-*

“açıqlanmaq”, bilgürtmek “bəyan, açıq”, bilgürtül- “bəlirtilmək, ortaya qoymaq”, bilgüsüz bol- “itmək, yox olmaq”:

yime bilgülüksüz ayu bilmes (s.141) “yenə də bəlli olmayan deyə bilməz”

bu kün üstamliqlük kılı (aşikarelik kılğanlık (bilgülülük) (s.86) “bu gün etimad edib (aşkar edən)” – bu cümlədə *aşikarelik* sözünün üzərində *bilgülük* sözü yazılmışdır.

başha başha sanlu nişanlı bilgülülendi (s.102) “müxtəlif tanınmış əlamətli açıqlandı”

bilgürtmek turur hucetni (s.135) “açıqdır dəlili”

song kelgenlərə takı ol vaktın kim uruldu (bilgürtildi) (s.142) “son gələnlərə o vaxt açıqlanıldı”

yir anı yuttu singürdi ol yitmiş kişilər Karun birle yirke battılar yir tüz boldı bilgüsüz boldı (s.284) “yer onu uddu, o yetmiş insan Harun ilə yerə battılar, yer düz oldu, yox oldu”

Bununla yanaşı, paralel olaraq iki fonetik variantda (yəni kökü həm **bel-*, həm *bil-*) işlənmiş sözlər də vardır:

belgü / *bilgü* “1.sübut, 2. ayət”

rusta-hiz *bilgisi* ol turur kim.. (s.313) “qiyamət sübutu odur ki,..”

telüm *belgüler* körmüş erdi (s.76) “çox sübutlar görmüşdü”

Tərcümədə “sübut” mənasında işlənən leksem *belgü* fonetik variantında 11 dəfə, *bilgü* 3, *bellü* formasında isə 1 dəfə işlənmişdir.

Belgü leksemi hələ Orxon-Yenisey abidələrində “nişan, işarə, bəlgə” (belgünün anta yarattdım “işarəmi (damğamı) və yazımı orada yaratdırdım” (Rəcəbov 1993; 147)) semantikasını ifadə etmişdir. Ərəbcə *ayət* sözünün mənası “əlamət, nişan”dır (KAƏL 2005, I; 24). Buna görə də Quran tərcümələrində *ayət* sözü *belgü* ilə əvəz edilmişdir. Bir müddət paralel olaraq işlənən bu iki sözdən *belgü* leksemi dilin sonrakı inkişafında arxaikləşərək yerini tamamilə *ayət* sözünə vermişdir.

Bu əsərdə işlənmiş *ayət* sözünün tərcüməsi də *nişan*, *belgü* (s.91), *bilgü* (s.95) sözləri ilə verilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan Quran tərcüməsində “ayət” mənasını ifadə edən leksem 29 yerdə *bilgü*, 12 yerdə *belgü* şəklində yazılmışdır.

belgüllüg / *bilgüllüg* “açıq, aydın, bəlli”

belgüllüg yolsuzluk içinde tururlar (s.65) “açıq-aydın yolsuzluq içindədirlər”

Bilgüllüg sözü isə əsərdə müstəqil formada, mətn daxilində deyil, *açuk* sözünün üzərində izah kimi verilmişdir. Məsələn: *açuk aydı* (s.163) cümləsində *açuk* leksemının üzərində *bilgüllüg* qeyd olunmuşdur. Lakin *bol-* və *kıl-* feilləri ilə işləndiyi zaman mətn içərisində yazılmışdır: yalavaqlar vaxtları *bilgüllüg* kilindi (s.351) “peyğəmbərlərin vaxtları bəlli olundu”. Sözün işlənmə tezliyinə baxsaq, *belgüllüg* 7, *bilgüllüg* 22 dəfə işlənmişdir.

belgür- / *bilgür-* “bəlirmək, meydana çıxmaq, ortaya çıxmaq”

adl-i insaf kişilər arasında *belgürgey* (s.250) “insafli insanlar arasında ortaya çıxacaq”

uluğ kün nişanları *bilgürgey* (s.313) “qiyamət nişanları ortaya çıxacaq”

Leksemin *bilgür-* şəklində yazılışı 14, *belgür-* 10 yerdə qarşımıza çıxır. Bundan başqa, feil *bilgür-* fonetik formasında yazıldığı zaman omonim kimi çıxış edir: 1. bəlirmək, ortaya çıxmaq, 2. bildirmək.

belgürt- / *bilgürt-* “bəlli etmək, açıq aydın göstərmək”

sen bizke bir belgü *belgürtgil* (s.236) “sən bizə bir nişan açıq aydın göstər”

anlar yalavaçnı kördilər bildilər velikin *bilgürtmedilər* (s.89) “onlar Peyğəmbəri gördülər, tanıdılar, lakin bəlli etmədilər”

belgüsüz /bilgüsüz “bəlirsiz”

Maraqlı məqamlardan biri də mətndə *bilgüsüz* sözünün üzərində izah üçün *belgüsüz* sözünün qeyd edilməsidir.

yalavaç aydı tigma bir saatta nirse körer men kökdə yana *bilgüsüz (belgüsüz)* bolur (s.76) “Peyğəmbər söylədi: hər bir saatta bir şey görürəm, göydə yenə bəlirsiz olur”

Bu misal sözün əski əlifba ilə yazılışında kökdəki {i} səsini ifadə edən ى (ye) hərfinin yaddan çıxaraq yazılmadığı və buna görə də leksemin iki variantda qarşımıza çıxdığı fikrini inkar edir.

belgüsüzlük / bilgüsüzlük “qeyblik, yoxluq, mövcud olmama”

Tərcümədə bu sözlərin hərəsi bir dəfə işlədilmişdir: *belgüsüzlük* gəyibluk sözünün tərcüməsində, *bilgüsüzlük* isə gəyb lekseminin üzərində yazılmışdır:

..gəyibluk (*belgüsüzlük*) birle hakikat üze Tangrı küçlüg turur (s.256) “..qeyblik ilə həqiqətən Tanrı güclüdür”

..gəyb birle anlarka yarlıkamak turur (s.310) “..qeyb ilə onlara buyurur”

Ümumiyyətlə, əsərdə iki variantda işlənən leksemlərin işlənmə tezliyinə baxdığımız zaman, **bəl*- feilindən törəyən bir çox derivatların kökünün daha çox *bil*- fonetikasi ilə yazıldığını görürük. Digər yazılı abidələrdə isə **bəl*- / **bel*- feilindən törəyən leksemlərin *bil*- feili ilə qarışmadığını görürük.

Məsələn, “Divanü Lüğat it-türk”də bəlgü “əlamət, nişan, bəlgə”, bəgülüg “bəlli, məlum, məşhur”, bəlgür- “meydana çıxmaq” (Kaşğari 2006; 83), “Müqəddimətül-ədəb”də (XII əsr) bəlgü “işarə, əlamət”, bəlgüle- “işarətləmək”, bəgülüg “bəlli, bəliertili”, bəlgür- “bəlirmək”, bölgüsüz “bəlirsiz” (Yüce 1993; 100), Qaraxanlı türkcəsində ilk Quran tərcüməsində bəlgü “1. ayət, 2. nişan, əlamət, açıq dəlil”, bəgülüg “1. bəlli, görünən, açıq-aydın, aşkar, 2. sübut, 3. nişan”, bəlgür- “görünmək, bəlli olmaq”, bəlgürtmegan “bəlli etməyən” (Ata 2013; 260), “Ətəbətül həqayiq”də (XII əsr) bəgülüg “bəlli” (Arat 1992; s.VIII), “Qissəsül-ənbiya”da (XIV əsr) bəlgü “iz, işarə, nişan”, bəgülüg “bəlli, bilinən”, bəlgür- “bəlli olmaq, gerçəkləşmək, ortaya çıxmaq”, bəlgürt- “bəlli etmək, açıqca göstərmək”, bəlgüsüz “bəlli olmayan, bəlirsiz” (Ata 1997; 86), “Nəhcül- fəradis”də (XIV əsr) bəlgür- “bəlirmək, bəlli olmaq, ortaya çıxmaq” (Ata 1998; 53), “Bədai əl-lüğət”də (XVIII əsr) bəlgü “işarə” (Borovkov 1961; 145) sözləri işlənmişdir. Və bu əsərlərin heç birində yuxarıda göstərilən mənaları ifadə edən leksemlər Məşhəd nüsxəsi Quran tərcüməsindən fərqli olaraq i saiti ilə yazılmamışdır.

Türk dili zəngindir, onun söz yaratma potensialı güclü və rəngarəngdir. Əsasən də islam dininin özü ilə gətirdiyi yeni məfhum və qayda-qanunları ərəb dilini bilməyən türklərə anlatmaq üçün orta əsrlərdə yazılmış əsərlərdə bir çox yeni sözlər yaranmışdır. Tərcümədə iki feilin türk dilinin öz daxili imkanları nəticəsində necə müxtəlif sözlər yaratdığının şahidi olduq. Bu sözlərin bəzisi dilin sonrakı etaplarında arxaikləşərək ərəb, fars sözləri ilə əvəz edilmişdir. Buna görə də tarixən işlənmiş türk mənşəli sözlər, onların mənə çalarlıqları, derivatları araşdırılıb tədqiq edilməlidir. Bu, dil tariximizin öyrənilməsi baxımından çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Arat R. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig. I (Metin), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

2. Arat R. Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
3. Ata A. Karahanlı türkçesinde ilk Kuran tercümesi (Rylands nüshası, giriş- metin-notlar-dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
4. Ata A. Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber kıssaları), I. Giriş- metin-tıpkıbasım. II. Dizin. Ankara: Türk dil Kurumu yayınları: 681-1 / 681-2, 1997.
5. Ata A. Nehcü'l-Feradis. Uşmağlarınğ açuk yolu. Cennetlerin açuk yolu. III dizin-sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 518, 1998.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
7. Боровков А.К. «Бада'и' ал-лугат» Словарь Тали' Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1961.
8. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968.
9. Древнетюркский словарь. Ленинград: «Наука», 1969.
10. Hamidullah M. “Kuran-ı Kerim'in türkçe yazma tercümeleri” Türkiyat Mecmuası XIV, 1964, 65-80.
11. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, Грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент: «Фан», 1978.
12. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk, Dörd cilddə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006.
13. Keskiöglü O. Kuran-ı Kerim bilgileri. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1989.
14. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005.
15. Radlov W. Uigurische sprachdenkmaler. Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR, 1928.
16. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. Orhon-Yenisey abideleri. Bakü: “Yazıcı”, 1993.
17. Şimşek Y. Harezm Türkçesi Kuran tercümesi. Meşhed nüshası (293 No.). Giriş-Metin-Dizin. I. cilt. Ankara: Akçağ, 2019.
18. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül -insan və həlbətül-lisan. Lüğəti tərcümə edən, nəşrə hazırlayan, qeyd və şərhlərin müəllifi: Tofiq Hacıyev. Bakı: “Kitab aləmi”, 2008.
19. Yüce N. Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-Hvārizmi Mukaddimetü'-Edeb. Hvarizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks. 2-ci basqı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

XAN ŞUŞİNSKİ İFAÇILIĞINDA POEZİYADAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ CHARACTERISTICS OF USING POETRY IN KHAN SHUSHINSKY'S PERFORMANCE

Vəliyeva Bəyimxanım Ənvər qızı

Azərbaycan Milli Konservatoriyasının baş müəllimi

Azərbaycan Milli Konservatoriyasının doktorantı

ORCID ID: 0000-0002-5076-5138

ABSTRACT

Information about the main performance features of the Middle Ages, which is a special stage in the history of culture as a period of development of classical poetry and mugham art, has reached us in the examples of classical poetry created by great Eastern poets and treatises of prominent encyclopedic scholars.

In the 12th century, Nizami, Khagani and other poets wrote in Persian. Currently, the singers are Nizami, Khagani and others. translations of ghazals into Azerbaijani. However, after the 13th century, ghazals began to be written in the Turkish-Azerbaijani language. During this period, Nasimi's ghazals were written in our native language. Shah Ismail Khatai, who translated Azerbaijani Turkish into palace language, wrote in our native language along with ghazals, in the genres of bayati and gerayli, which brought our literature closer to the vernacular.

The singer is free in his choice of poetry, but at the same time he must take into account the musical nature of the mugam he sings. Khan Shushinsky was one of the artists who was able to reflect the mutual unity of poetry and music in his work. The reason for Khan Shushinsky's great success among the people was not only that he had a wide range of voices, but also that he introduced the Azerbaijani people to the culture of classical mugam and singing. Khan Shushinsky always found and selected ghazals and couplets in accordance with the essence of the spirit of mughams. It is expedient to consider Khan's list of firsts as the first singer to perform poems in mughams, which are deeply connected with poetry. He brilliantly performed examples from the works of our classical poets Muhammad Fuzuli, Molla Panah Vagif, Gasim bey Zakir, Seyid Azim Shirvani, Samad Vurgun.

Khan Shushinsky has left his mark on the history of mugam singing with its innovations. For the first time, he used syllable-weight poems instead of ghazals of traditional classical poetry. Examples of folk literature and syllable-weight poems were usually used in percussion mughams and shikahas. Khan Shushinsky brought this tradition to the performance of mugam as a vocal instrument.

Keywords: mugam, singer, tasnif, folk songs, bayati, ghazal, poetry

ÖZET

Klassik poeziyanın və muğam sənətinin inkişafı dövrü kimi mədəniyyət tarixinin xüsusi bir mərhələsi olan Orta əsrlər dövrünün əsas ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat Şərqi böyük şairlərinin yaratdığı klassik poeziya nümunələrində və görkəmli ensiklopedik alimlərinin risalələrində bizə gəlib çatmışdır.

XII əsrdə Nizami, Xaqani və digər şairlər əsərlərini farsca yazırdı. Hal-hazırda xanəndələrin müraciət etdikləri Nizaminin, Xaqaninin və b. qəzəlləri azərbaycan dilinə çevirmələrdir.

Lakin XIII əsrdən sonra türk-azərbaycan dilində qəzəllər yazılmağa başladı. Bu dövrdə Nəsiminin qəzəlləri öz ana dilimizdə yazılmışdır. Azərbaycan türk dilini saray dilinə çevirən Şah İsmayıl Xətai ana dilimizdə qəzəllərlə yanaşı, bayatı, gəraylı janrlarında yazırdı ki, bu da ədəbiyyatımızı xalq dilinə yaxınlaşdırırdı.

Xanəndə özünün şeir seçimində sərbəstdir, lakin bununla bərabər o, ifa etdiyi muğamın musiqi xarakterini də nəzərə almalıdır. Poeziyayla musiqinin qarşılıqlı vəhdətini öz yaradıcılığında əks etdirməyi bacaran sənətkarlardan biri də Xan Şuşinski olmuşdur. Xan Şuşinskinin xalq arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb onun yalnız geniş səs diapozonuna malik olması deyil, eyni zamanda Azərbaycan klassik muğam və mahnı ifaçılığı mədəniyyətiylə geniş xalq kütlələrini tanış etməsi idi. Xan Şuşinski həmişə muğamların ruhuna mahiyyətinə uyğun qəzəllər və qoşmalar tapıb seçirdi. Məhz Xanın etdiyi ilkər siyahısına poeziya ilə dərin bağlı olub şeirləri muğamlarda ilk ifa edən xanəndə kimi saymaq məqsədə uyğundur. O klassik şairlərimizdən Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vəqifin, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Səməd Vurğunun əsərlərindən nümunələr parlaq surətdə ifa etmişdir.

Xan Şuşinski muğam ifaçılığı tariximizdə yenilikləriylə də iz salmışdır. O, muğam şöbələrini ifa edərkən ənənəvi klassik poeziyanın əruz vəznində olan qəzəllərə deyil, ilk dəfə olaraq heca vəznindəki şeir nümunələrindən istifadə etmişdir. Adətən zərb muğamlar və şikəsələrdə xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, heca vəznində yazılan şeir nümunələrindən istifadə olunurdu. Xan Şuşinski isə bu ənənəni muğamın vokal instrumental dəstgah kimi ifasına da gətirdi.

Açar sözlər: muğam, xanəndə, təsnif, xalq mahnıları, bayatı, qəzəl, poeziya

GİRİŞ

Muğam sənəti Orta əsrlərdə klassik poeziyanın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Klassik poeziyanın xalq arasında yayılmasında və sevilməsində muğam ifaçılarının – xanəndələrin rolu böyükdür. Məlum olduğu kimi, Orta əsrlərdə ərəb-fars dillərinin saray mədəniyyətində hakim mövqə tutması ilə əlaqədar olaraq, klassik poeziyada da bu dillərə üstünlük verilmişdir. Xanəndəlik sənətinin təşəkkülü X əsrdən başlayaraq, klassik poeziyanın və muğam sənətinin inkişafı ilə səciyyələnir. Elmi ədəbiyyatda “Şərq intibahı” adlandırılan orta əsrlər dövrü bəşər tarixinə bir sıra mütəfəkkir şair və filosofları bəxş etmişdir.

Klassik poeziyanın və muğam sənətinin inkişafı dövrü kimi mədəniyyət tarixinin xüsusi bir mərhələsi olan Orta əsrlər dövrünün əsas ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat Şərqin böyük şairlərinin yaradıcılığında əksini tapmışdır. Onların yaradıcılığı elə o dövrün mədəniyyətini öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Məhz bu dövrdə muğam bir janr kimi formalaşmış, Şərq musiqi təfəkkürünün ən yüksək forması kimi inkişaf edərək, şifahi ənənəli professional musiqinin mərkəzi janrına çevrilmişdir. Orta əsrlərdə muğam ifaçılığı ilə yanaşı, musiqinin tədqiqinə həsr olunmuş risalələr yaranmışdır. Həmin dövrə aid ədəbi və elmi mənbələrdə xanəndəlik sənəti ilə bağlı məlumat öz əksini tapmışdır.

Xanəndələrin istifadə etdikləri qəzəllərin bir çoxu dahi Azərbaycan şairi Füzuliyə məxsusdur. Füzuli üç dildə - türk, ərəb və fars dillərində yazıb yaratmışdır. Buna görə də Füzulinin əsərlərində çoxlu fars, ərəb tərkibli sözlərə rast gəlinir. XIX əsrin sonlarına qədər xanəndələr əsasən ərəb-fars dillərində yazılmış qəzəllərə və Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin türk-azərbaycan dilindəki qəzəllərini oxuyurdular. Bu da yalnız seçilmiş təbəqələrdə qəbul olunurdusa, bu dövrdən Cabbar Qaryağdıoğlunun yaradıcılığında muğam sənətində azərbaycan dilində yazılmış qəzəllər üstünlük təşkil etməklə xalqa daha yaxın oldu.

GELİŞME

Muğam sənəti klassik poeziya ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Muğamlarda bir sıra melodiylar məsnəvi, saqinamə, səmai, şəhraşub, dübeyti şer formalarının adlarını daşıyır ki, bu da həmin melodik formaların eyniadlı şer formaları ilə bağlılığını, yaxud, hətta ola bilsin onların mənşəyini göstərir. Vokal muğam melodiyları əruzun Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış kvantitativ ölçüsündə yazılmış şerlərlə oxunur. Klassik poeziya janrı olan qəzəl muğamlarda ifa olunan əsas şer formasıdır. Keçmişin xanəndələri orta əsr Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani (XII əsr), İmadəddin Nəsimi (XIV əsr), Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Molla Pənah Vaqif (XVIII əsr), Xurşid Banu Natəvan, Seyid Əzim Şirvaninin (XIX əsr) qəzəllərinə daha çox üstünlük verirdilər. İndiki dövrün xanəndələri daha çox Əliağa Vahidin (XX əsr) - Azərbaycanın klassik şairlərindən sonuncusunun qəzəllərinə daha çox üz tuturlar.

Qəzəllərlə yanaşı, muğamlarda (əsas etibarilə zərbi-muğamlarda), eləcə də qoşma və ya bayatı poetik formalarında xalq şeirlərindən də istifadə edə bilirlər. Xanəndə özünün şer seçimində sərbəstdir, lakin bununla bərabər o, ifa etdiyi muğamın musiqi xarakterini də nəzərə almalıdır. Poeziyayla musiqinin qarşılıqlı vəhdətini öz yaradıcılığında əks etdirməyi bacaran sənətkarlardan biri də Xan Şuşinski olmuşdur. Xan Şuşinskinin xalq arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb onun yalnız geniş səs diapozonuna malik olması deyil, eyni zamanda Azərbaycan klassik muğam və mahnı ifaçılığı mədəniyyətiylə geniş xalq kütlələrini tanış etməsi idi. O, xalq xanəndəliyini yüksək sənət dərəcəsinə çatdırmışdı. Cəsarətlə demək olar ki, musiqi mədəniyyət tariximizdə Cabbar Qaryağdıoğlu və Seyid Şuşinskidən sonra ritmik muğamları Xan kimi yüksək zövqlə oxuyan ikinci bir xanəndə olmamışdır. Xan Şuşinski həmişə muğamların ruhuna mahiyyətinə uyğun qəzəllər və qoşmalar tapıb seçirdi. Məhz Xanın etdiyi ilklər siyahısına poeziya ilə dərin bağlı olub şeirləri muğamlarda ilk ifa edən xanəndə kimi saymaq məqsədə uyğundur. O klassik şairlərimizdən Məhəmməd Fizulinin, Molla Pənah Vaqifin, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Səməd Vurğunun əsərlərindən nümunələr parlaq surətdə ifa edirdi. Qeyd etdiyimiz kimi Xan Şuşinskinin yaradıcılığında “Şur” muğamının özünəməxsus yeri olmuşdur. F. Şuşinski yazır: “Xanəndə bu muğamı ifa edərkən dahi Füzulinin aşağıdakı rədifli qəzəlini oxuyurdu:

“Saqiya cam tut ol aşiqə kim qayğuludur

Qayğu cəkmək nə üçün cam ilə aləm doludur...” [4, s. 25].

“Rast” muğamını ifa edərkən isə dahi Füzulinin

“Heyrət ey büt surətin gördükdə lal eylər məni

Surəti halim görən surət xəyal eylər məni...”- qəzəlini xüsusi zövq ilə oxuyub dinləyicilərə sevdirdi. O, istər klassiklərin, istərsə də müasir şairlərin lirik əsərlərini böyük həvəslə eyni hərarətlə ifa edirdi. Bu həm milli musiqinin, həm də klassik ədəbiyyatın təbliğində böyük rol oynayırdı. Xan Şuşinski dinləyivcinin təkə səsinin gücü ilə valeh etmirdi. O da klassik xanəndələr kimi söz seçməkdə də usta idi. O, həmişə istər “Zabul Segah”ına istərsə də, “Mirzə Hüseyn Segah”ına xüsusi qəzəllər seçirdi. Onun diskussiyası son dərəcə aydın və axıcı idi. Xan Şuşinski oxuduğu qəzəllərin hər kəliməsinə olduqca aydın və səlis tərzdə tələffüz edirdi. O, hətta muğamın zil pərdəsində gəzişəndə belə eyni aydınlıq, eyni səlislik özünü biruzə verirdi. Bütün bu sənətkarlıq keyfiyyətləri böyük xanəndənin ifaçılıq məharətini birə-beş artırırdı...

Zabul segah xanəndə Məhəmməd Füzulinin “Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur” qəzəlinə müraciət edir. Füzuli lirikası və Xan Şuşinskinin gözəl avazı dinləyicini düşündürür və eyni zamanda dərin kədər hissi yaradır:

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur,
Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur.

“Manəndi Muxalif” şöbəsində isə Əliağa Vahidin şeirindən istifadə edən sənətkar bu şöbənin ifası ilə muğamın məzmununu Zabul hissəsindəki əhval-ruhiyyəyə qaytarmış olur:

Sən yeri arxanca zülfün sürünsün,
Sünbüllər al-yaşıl dona bürünsün.
Günəş camalın aç, aşkar görünsün,
Bahar bir tərəfdən, yay bir tərəfdən.

Xan Şuşinski muğam ifaçılığı tariximizdə yenilikləriylə də iz salmışdır. O, muğam şöbələrini ifa edərkən ənənəvi klassik poeziyanın əruz vəznində olan qəzəllərə deyil, ilk dəfə olaraq heca vəznindəki şeir nümunələrindən istifadə etmişdir. Adətən zərb muğamlar və şikəsələrdə xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, heca vəznində yazılan şeir nümunələrindən istifadə olunurdu. O isə bu ənənəni muğamın vokal instrumental dəstgah kimi ifasına da gətirdi. “Mirzə Hüseyn segah”ında biz bunun əyani şahidi oluruq. Xanəndə Səməd Vurğun poeziyasına üz tutur, iki nakam sevgilinin Cəlal və Humayın sevgi hekayəsinin sonunu ifadə edən şeir parçasından istifadə edir:

Buludlar dağılır uzaqda lay lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay.
Fəqət nə cəlal var nə də ki humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya.

Xan Şuşinski daima xalq yaradıcılığından qidalanan xanəndə idi. O, xalq musiqi xəzinəsinin nadir inciləri olan nəğmələrin füsunkar ifaçısı olmaqla bərabər bir çox el sözlərinə, aşiq və şairlərin lirik şeirlərinə incə nəğmələr qoşmuşdur. Onun məşhur “Qəmər”im mahnısından sonra “Ay gözəl”, “Məndən gen gəzmə”, “Al yanağında”, “Dağlarda çiçək”, “Gözəl yarım”, “Ölürəm ay Ceyran bala” mahnıları uzun illərin yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi olub musiqi xəzinəmizin inciləri sırasına daxil olmuşdur.

Xüsusən vətəni Şuşaya həsr etdiyi “Şuşanın dağları” mahnısı dillər əzbəri olmaqla yanaşı yarandığı gündən bu günə kimi xanəndələrin repertuarından düşmür. Mahnının sözləri aydın, qısa və təsirli olmaqla musiqisi də rəvan və oynaqdır. Qızı Bəyimxanıma həsr etdiyi “Ay qəşəng Ceyran” mahnısının sözləri isə şifahi xalq ədəbiyyatımızın növü olan bayatılardan təşkil olunmuşdur.

Əzizinəm yonqarı,
Dülgər yonar yonqarı.
Qızıma, qurban olsun,

Doqquz qoca, on qarı.

Məlumdur ki, bayatılar xalq arasında geniş yayılan şeir nümunələridir. Buna əsas səbəb onların asan yadda qalması, qulağa yatımlı olmasıdır. Məhz qızına həsr elədiyi mahnıda bayatılardan istifadə etməklə Xan Şuşinski nəğməni əbədi yaşar etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çünki əsrlər keçsə də, müəllif özü unudulsa belə bayatılar hər zaman yaddaşlarda qalır. Xan Şuşinski yalnız ustad ifaçı olmamış, eyni zamanda bir sıra unudulmaz mahnıların və təsniflərin müəllifi kimi də milli musiqi tariximizdə əbədi ad-san qazanmışdır. Onun bəstəsi olan mahnı və təsniflər xalq musiqisi üslubunda, konkret və məntiqli forma ilə qurulduğundan xalq arasında geniş yayılmış, bəzən “xalq mahnısı” kimi yüksək status qazanmış və xanəndələrin, müğənnilərin reperutuarında daim səslənmişdir.

SONUÇ

Milli musiqi tariximizdə ustad xanəndələrin hər birinin özünəməxsus ifaçılıq xidmətləri, yenilikləri, hər birinin fərdi üslubu və məktəbi, yetirmələri, repertuarı olmuşdur. Bu baxımdan görkəmli xanəndələrin hər birinin ifaçılıq fəaliyyətini, fərdi oxu üslubunu, repertuarını, sənətdə rolunu və xidmətlərini tədqiq etmək musiqişünaslıq elminin aktual vəzifələrindən hesab olunur. Muğam, onun nəzəri və əməli məsələləri hələ orta əsrlərdə musiqi elminin əsas predmeti kimi araşdırılmışdır. Bu mükəmməl, ənənəvi-professional musiqi janrının müxtəlif aspektləri, o cümlədən, ifaçılıq problemləri, ifaçı şəxsiyyətləri XX əsrdə də, müasir dövrümüzdə də Azərbaycanın və xarici ölkələrin musiqişünasları tərəfindən diqqətlə araşdırılıbdır. Son illər Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən “Muğam aləmi” beynəlxalq festivalları və simpoziumları, yazılan yeni məqalə və dissertasiyalar, eləcə də muğamların elmi-praktik tədrisi bu nəticələrimizi bir daha təsdiq edirlər.

Xan Şuşinskinin repertuarına, demək olar, bütün muğam dəstgahları, zərbi-muğamlar, şikəstələr, xalq mahnıları və təsniflər daxildir. O, yüksək istedad, peşəkarlıq, sənətkarlıq məziyyətlərinə malik ustad xanəndə kimi repertuarında olan nümunələrin hamısını peşəkar məsuliyyətlə və mükəmməl təfsir etmişdir. Xan Şuşinskinin ifa etdiyi dəstgahlar, zərbi-muğamlar, şikəstələr, mahnı və təsniflər onun özünəməxsus səs-oxu imkanları, yüksək musiqiçi istedadı və mədəniyyəti, tətbiq etdiyi bədii və texniki təfsir özəllikləri sayəsində yeni və xüsusi bir tərzdə səslənmiş, dinləyicilərdə böyük maraq, rəğbət və zövq yaratmışdır. Xan Şuşinski professional sənətə qədəm qoyduğu ilk vaxtlardan muğam ifaçılıq tarixində öz üslubunu, fərdi təfsirini, “nəfəslərini”, “xallarını”, melodeklamasiya tərzini, şeir mətninə və musiqi obrazına özəl baxışını, musiqi tematizmi ilə işləmək üslubunu yaratmışdır. Onun sənətkarlığında Qarabağ oxu tərz, Qarabağ məktəbinin xanəndəlik üslubu üstünlük təşkil etmişdir.

Xan Şuşinski bir xanəndə kimi fərqləndirən və səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də təkcə muğamların şöbələrinə, guşələrinə, ayaqlarına, keçidlərinə, şöbə ardıcılığına, poeziyaya və qəzəliyyata dərin bələd olmasından ibarət deyildi. Görkəmli və şöhrətli xanəndə muğamlar da daxil olmaqla, xalq musiqisinin bütün nümunələrinin daxili məzmununu, obrazlarını, formasını, bədiiliyini, emosional qatlarını, fəlsəfəsini, ovqat çalarlarını xüsusi istedadı, fəhmi, peşəkarlığı sayəsində daha dərin bələd duyurdu, hiss edirdi. Eyni zamanda, onları öz yüksək ifaçı imkanları ilə, fərdi təfsir üslubu ilə dinləyicilərə layiqli və ustadanə şəkildə təqdim edə bilirdi.

Xan Şuşinskinin yaratdığı mahnı və təsniflər xalq musiqisi üslubunda olmaqla bərabər, Qarabağ xanəndəlik məktəbinin oxu tərzinə, melodiya və intonasiya qəliblərinə, milli musiqi folklorumuzun bədii ruhuna tam uyğundur. Maraqlıdır ki, sənətkarın bəstəsi olan mahnı və təsniflərdə forma, məqam, melodiya, intonasiya, şeir və musiqi əlaqəsinin vəznləri və ritmi kimi mühüm ifadə vasitələri yerli-yerində, istedadla və yüksək bədii duyumla tətbiq olunmuşdur.

Xan Şuşinskiyin zəngin, qiymətli ifaçılıq və sənətkarlıq irsi bu gün də yaşayır, dilnlənilir, zövq verir, öyrənilir və yüksək dəyərləndirilir.

KAYNAKÇA

1. Axundova, G.Ə. Azərbaycan xanəndəlik ənənəsinin və vokal mədəniyyətinin yaranması və inkişaf // G.Ə.Axundova. – Bakı: ADPU, – 2009. – 160 s.
2. Əbdülqasimov, V.Ə. Qəzəl janrının xanəndə ifaçılığında təzahürü. // Bakı: Konservatoriya, – 2009. № 5-6, – s.138-146.
3. Şuşinski, F.M. Azərbaycan xalq musiqiçiləri // F.M.Şuşinski. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 480 s.
4. Şuşinski, F.M. Xan Şuşinski // F.M.Şuşinski. – Bakı: Gənclik, – 1989. – 75 s.
5. Şuşinski, F.M. Musiqişünasın düşüncələri // F.M.Şuşinski. – Bakı: Gənclik, – 1995. – s.352 s.
6. Zöhrabov, R.F. Azərbaycan muğamları. Dərs vəsaiti./ R.F.Zöhrabov. – Bakı: Təhsil, – 2013. – 336 s.
7. Zöhrabov, R.F. Şifahi ənənəli Azərbaycan professional musiqisi. Dərs vəsaiti. / R.F.Zöhrabov. – Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, –1996. – 72 s.

ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SADƏ CÜMLƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF INTERMEDIATE WORDS, INTERMEDIATE WORD COMBINATION IN SIMPLE SENTENCES

Professor Zemfira Şahbazova

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya fakültəsi

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının

Müəllimi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9561-1012>

Subyektiv modallığın daşıyıcılarından biri olan ara söz, ara söz birləşmələri cümlədə işlənməsinə, bağlılığına görə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatı gözdən keçirdikdə ara sözlər haqqında müxtəlif fikirlərin sərgiləndiyinin şahidi oluruq. Müxtəlif münasibətləri qruplaşdırdıqda bu mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. Cümlə üzvləri ilə qrammatik və semantik əlaqəsini inkar edərək bu sözlərin leksik mənasın olmadığını və cümlədə “artıq üzv” kimi çıxış etdiyini qeyd edən dilçilər.
2. Cümlə və onun üzvləri ilə qrammatik əlaqəsini imkan edərək semantik münasibəti qəbul edənlər dilçilər. Bu qrupa daxil olan dilçilər ara söz funksiyasında çıxış edən ifadələrin leksik mənasının tam itirmədiyini, yalnız zəiflədiyini də qeyd edirlər.
3. Bu tipli ifadələrin cümlə üzvləri ilə bərabər hüquqlu olduğunu qeyd edənlər. Belə ifadələri cümlə daxili əlavə üzvlər adlanırlar.
4. Ara söz, ara söz birləşmələrinin cümlə, onun hissələri, üzvləri ilə həm qrammatik, həm də semantik bağlılığını qəbul edən dilçilər. Bu qrupa daxil olan dilçilər ara söz kimi çıxış edən ifadələrin leksik-semantik mənasında zəifləmə olduğunu leksik mənanın tam itirmədiyini də qəbul edirlər.

Cümlənin müxtəlif növlərində ara söz və ara söz birləşmələrinin işlənməsi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Elə cümlələr vardır ki, ara söz və ara söz birləşmələri cümlənin hər yerində, hər məqamda işləyə bilər. Bir başqa cümlə tipləri Elə cümlələr vardır ki, ara sözlər və söz birləşmələrinin işlənməsi zərurilik kəsb edir. Əks halda isə cümləni qurmaq mümkün olmur. Lakin elə cümlələr var ki, onlarla ara söz və ara söz birləşməsini işlətmək mümkün deyildir. Deməli biz əsasən bir neçə vəziyyətlə qarşılaşırıq: a) Ara sözlərin işlənməsi zərurilik kəsb etmir, işlənmə danışanın münasibətindən asılı olaraq bu ifadə fakültativ xarakterə malikdir. Yeri sərbəst və münasibəti neytraldır; b) Bir başqa cümlə tiplərində ara sözlərin cümlədə işlənməsi zərurətdir, onlarsız işlənən cümlədə məna diferensiya uğrayır; c) Bəzi cümlələrdə ara sözləri aid olduğu üzvün, hissənin yanında işlətmək vacibdir, yerini dəyişdikdə aid olduğu üzv və semantika dəyişir; d) Bəzi cümlə tiplərində isə ara sözlərin bəzi məna növlərini işlətmək olmur və işlədərkən söyləyəndən maksimum diqqət tələb olunur.

Açar sözlər: Ara Söz, Ara Söz Birləşmələri, Cümlə, Cümlə Üzvləri, Sadə Cümlə.

Intermediate words, which are one of the carriers of subjective modality, have interesting features due to their development and connection. When we look at the scientific and

theoretical literature, we see that there are different opinions about interjections. We encounter this picture when grouping different relationships.

1. Linguists who deny the grammatical and semantic connection with the members of a sentence, noting that these words have no lexical meaning and act as "excess members" in the sentence.
2. Linguists who accept a semantic relationship by allowing a grammatical connection with a sentence and its members. Linguists in this group also note that the lexical meaning of expressions that act as intermediate words is not completely lost, but only weakened.
3. Those who note that such expressions have the same rights as the members of the sentence. Such expressions are called additional members within the sentence.
4. Linguists who accept both grammatical and semantic connection of intermediate words, intermediate word combinations with a sentence, its parts and members. Linguists in this group agree that expressions that act as intermediate words are weakened in the lexical-semantic sense and do not completely lose their lexical meaning.

The development of intermediate and intermediate word combinations in different types of sentences also has interesting features. There are some sentences that can be used anywhere and at any point in a sentence. Other Sentence Types There are some sentences that require the development of intermediate words and phrases. Otherwise, it is impossible to build a sentence. However, there are sentences with which it is impossible to use interjections and interjections. Therefore, we are faced with several situations: a) The use of interjections is not necessary, the use of this expression is optional, depending on the attitude of the speaker. The place is free and the attitude is neutral; b) In other sentence types, it is necessary to use intermediate words in the sentence, the meaning is differentiated in the sentence without them; c) In some sentences, it is important to use the middle words next to the part or part to which they belong; d) In some sentence types, it is not possible to use certain types of meanings of intermediate words, and maximum attention is required from the speaker when using them.

Keywords: Intermediate, Intermediate Word Compounds, Sentences, Sentence Members, Simple Sentences.

XÜLASƏ

Ara sözlər cümlənin subyektiv modallığının daşıyıcılarından biridir. Ara sözlər cümlə ilə məna və özünəməxsus olan qrammatik cəhətdən bağlana bilər.

Məqalədə müxtəlif fikirlər önə çəkilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Müəllif öz fikrini müxtəlif arqumentlər əsasında əsaslandırmışdır. Eyni zamanda, ara sözün hər hansı bir üzvə, cümlənin hissəsinə və cümləyə aid olunmasına diqqət yetirilir. Söylənilən fikirlər nümunələrlə əyaniləşdirilir.

ABSTRACT

Interjections are one of the carriers of the subjective modality of the sentence. Interjections can be connected with a sentence in terms of meaning and grammar.

The article puts forward different opinions and comparisons. The author bases his opinion on various arguments. At the same time, attention is paid to the fact that the interjection refers to

any part, part of the sentence and the sentence. The ideas expressed are illustrated with examples.

GİRİŞ

Subyektiv modallığın daşıyıcılarından biri olan ara söz, ara söz birləşmələri cümlədə işlənməsinə, bağlılığına görə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatı gözədən keçirdikdə ara sözlər haqqında müxtəlif fikirlərin sərgiləndiyinin şahidi oluruq. Müxtəlif münasibətləri qruplaşdırdıqda bu mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. Cümlə üzvləri ilə qrammatik və semantik əlaqəsini inkar edərək bu sözlərin leksik mənasın olmadığını və cümlədə “artıq üzv” kimi çıxış etdiyini qeyd edən dilçilər.
2. Cümlə və onun üzvləri ilə qrammatik əlaqəsini imkan edərək semantik münasibəti qəbul edənlər dilçilər. Bu qrupa daxil olan dilçilər ara söz funksiyasında çıxış edən ifadələrin leksik mənasının tam itirmədiyini, yalnız zəiflədiyini də qeyd edirlər.
3. Bu tipli ifadələrin cümlə üzvləri ilə bərabər hüquqlu olduğunu qeyd edənlər. Belə ifadələri cümlə daxili əlavə üzvlər adlanırlar.
4. Ara söz, ara söz birləşmələrinin cümlə, onun hissələri, üzvləri ilə həm qrammatik, həm də semantik bağlılığını qəbul edən dilçilər. Bu qrupa daxil olan dilçilər ara söz kimi çıxış edən ifadələrin leksik-semantik mənasında zəifləmə olduğunu leksik mənanın tam itirmədiyini də qəbul edirlər.

1.Ara sözün cümlə ilə bağlılığı

Ara sözlərin cümlə ilə bağlılığından danışarkən bu sözlərin cümlədəki yeri, mövqeyi də dilçilərin diqqətindən kənarda qalmamışdır. A.A.Karnilov göstərir ki, ara söz, ara söz birləşmələri, ara cümlələr əsas cümlə və onun üzvlərindən asılı deyil, onlar cümlədə sərbəstdirlər. [6, c.5]

Bu fikirlə razılaşmayan dilçilər isə ara sözlərin cümlə ilə sıx bağlı olduğunu və cümlənin əsas məzmununa təsir edə bildiyini qeyd edirlər. A.N.Nurmaxanova yazır ki, modal sözlər (*modal sözün cümlədəki əsas vəzifəsi ara söz olmaqdır*) cümlənin strukturuna daxil olaraq onun mühüm hissəsinə çevrilir və bu sözləri cümlədən çıxardıqda mənaya çox güclü təsir edir.

Ara sözlərin cümlə, onun üzvləri və hissəsi ilə qrammatik, semantik bağlı olduğunu qəbul edən dilçilər bu sözlərin yerinin də təyinatında maraqlı fikirlər irəli sürürlər. Onlar ara sözlərin cümlədə işlənərkən müəyyən qaydalara tabe olduğunu göstərirlər. M.Z.Zəkiyev qeyd edir ki, ara sözlər bir cümlə üzvünə, cümlənin hissəsinə və ya bütün cümləyə aid olur, olduğu üzvün yanında işlənməsi mütləqdir. E.İ.Ubryatova isə ara sözlərin xəbəyə və bütün cümləyə aid olan növlərindən də bəhs edir. [8, c.287]

Biz araşdırma apararaq bu müəlliflərin bəzi fikirləri ilə razılaşmasaq da, onların ara sözlərin cümlədəki mənaya, məzmununa, modal münasibətə təsir edə bildiyi fikirlə razılaşırıq. Doğrudan da, ara sözlər cümlənin hər hansı bir üzvünə, hissəsinə, ümumilikdə cümləyə aid ola bilər. Cümlədəki obyektiv modallığa güclü təsir edərək, hətta onu idarə edir, yönləndirə və istiqamətləndirə bilər. Bu ifadələr vasitəsilə obyektiv modallığın yeni çalar qazanması, münasibət bildirməsi haqqında F.Zeynalov belə qeyd edir: “Subyektiv modallıq – şəxsi hissələrin ifadəsi deyil, subyektiv modallıq danışanın real gerçəkliyə söylənilən fikirə münasibətini bildirməkdir”. [3]

Cümlədəki obyektiv modallığın əsas ifadəçisi, daşıyıcısı sözün əsl mənasında, xəbərdir. Xəbərlə ifadə olunan modallıq obyektiv gerçəkliyi təsdiq, inkar və s. konkret şəkildə əks etdirir. Hər bir cümlədə obyektiv modallıq ifadəsinin xəbərdə göstərsə də, subyektiv modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini bildirir. Obyektiv modallığın indikativliyi (həqiqiliyi), konyunktivliyi (ehtimalı), imperativliyi (əmr, xahiş) vardır. Bu haqda N.Ağazadə yazır ki, Azərbaycan dili bir çox dillərdən fərqli olaraq öz morfoloji quruluşu ilə müxtəlif modal münasibətlər bildirir. [4, c.48]

Subyektiv modallığın daşıyıcıları daha çox və zəngindir. Subyektiv modallığın daşıyıcıları cümləyə sonradan daxil olur. Bu sıraya ədat, nida, modal sözlər, ara söz, ara söz birləşmələri, müxtəlif morfoloji əlamətlər, fasilə şəkilləri daxil etmək olar. Subyektiv modallığın daşıyıcıları cümlənin içərisində intonasiya, vəzifə, cəhətdən fərqlənir. Söylədiklərimizə yekun vuraraq deyə bilərik ki, cümlənin ümumi modallığını sxemlə belə göstərmək olar: CM = OM + C M.

2.Ara söz və söz birləşmələrinin işlənmə dairəsi

Ara söz və ara söz birləşmələrini işlənmə dairəsi genişdir. Bütün üslublarda işlənə bilər. Bu ifadələr elmi, ədəbi, bədii danışq dilində geniş işlənmə dinamizminə malikdir. Belə geniş işlənməsinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə deyə bilərik ki, ara söz və ara söz birləşmələri A.M.Peşkovskinin qeyd etdiyi kimi «nitqdə özünə rahat yep tapan yad ünsür» deyildir.

Cümlənin müxtəlif növlərində ara söz və ara söz birləşmələrinin işlənməsi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Elə cümlələr vardır ki, ara söz və ara söz birləşmələri cümlənin hər yerində, hər məqamda işlənə bilər. Bir başqa cümlə tipləri Elə cümlələr vardır ki, ara sözlər və söz birləşmələrinin işlənməsi zərurilik kəsb edir. Əks halda isə cümləni qurmaq mümkün olmur. Lakin elə cümlələr var ki, onlarla ara söz və ara söz birləşməsini işlətmək mümkün deyildir. Deməli biz əsasən bir neçə vəziyyətlə qarşılaşırıq: a) Ara sözlərin işlənməsi zərurilik kəsb etmir, işlənmə danışanın münasibətindən asılı olaraq bu ifadə fakültativ xarakterə malikdir. Yeri sərbəst və münasibəti neytraldır; b) Bir başqa cümlə tiplərində ara sözlərin cümlədə işlənməsi zəruridir, onlarsız işlənən cümlədə məna diferensiya uğrayır; c) Bəzi cümlələrdə ara sözləri aid olduğu üzvün, hissənin yanında işlətmək vacibdir, yerini dəyişdikdə aid olduğu üzv və semantika dəyişir; d) Bəzi cümlə tiplərində isə ara sözlərin bəzi məna növlərini işlətmək olmur və işlədərkən söyləyəndən maksimum diqqət tələb olunur.

Nəqli və sual cümlələrində ara söz və ara söz birləşmələri cümlənin hər yerində sərbəst işlənə bilər. Cümlədəki real gerçəkliyə subyektiv münasibət bildirilir. Cümlənin müxtəlif yerində işlənən ara sözlər aid olduqları üzvün yanında gəlir, yerini dəyişdikdə aid olduğu üzv də və yaptığı semantika da dəyişir. Ara söz və ara söz birləşməsi bütünlükdə cümləyə, onun bir hissəsinə də aid ola bilər.

Ara sözün cümləyə və onun hissələrinə, üzvlərinə aidliyini aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

1. Ara söz və ara söz birləşməsi bütün cümləyə aiddir.
2. Ara söz və ara söz birləşməsi cümlənin bir hissəsinə: a) subyekt qrupuna; b) obyekt qrupuna aid ola bilər.
3. Ara söz və ara söz birləşməsi ayrı-ayrı cümlə üzvünə: mübtədə xəbər, təyin, tamamlıq, zərflilik aid ola bilər.

Doğrusu, onun həyatı təhlükədə idi. (Ə.Abasquliyev); Ballının xırda, amma **insafla desək**, göyçək gözləri az qala alışıb yandı. (B.Bayramov); Mənim mühazirədə olduğumdan, **yəqin** ki, xəbəri yoxdu. (H.Xalidə); **Doğrudur**, ancaq bunun mətləbə nə dəxli var? (M.Qocayev); Hökmüylə uçulsa zülmün təməli, bir nəfər bütöv bir xalqdır, **deməli**. (Ə. Kürçaylı); Bu gün qaymaq olmadığından Məşədi Möhsün, **kim bilsin**, nə qədər əsəbiləşib. (Mir Cəlal).

Misallardan da aydın olur ki, ara söz və ara söz birləşməsinin cümlədəki yeri, aid olduğu hissə və üzvlər çoxdur. Nümunədə ara sözlərin xəbəyə, mübtədaya, söz birləşməsinin tərəfinə və ümumi cümləyə aid olduğu göz önündədir. Aid olduğu üzvün, hissənin yanında gələrkən həmin üzvü izah etmir, ona olan subyektiv münasibəti bildirir. Bütün cümləyə aid olan ara sözlər cümlənin əvvəlində və sonunda işləyə bilər. Yanında işləndiyi üzvün və hissənin məntiqi cəhətdən aktuallaşmasına səbəb olur. Aktuallaşmaya bu halda fasilə və fraza vurğusu səbəb olur.

Bəzi hallarda ara söz, ara söz birləşməsinin aidlik dairəsi daha geniş, daha ahatəli olur. Bu halda ara söz, ara söz birləşməsi kontekstə aid olur. İfadə olunan fikrə müxtəlif modal çalarlıqlar verir.

Konteksə, başqa sözlə desək, sintaktik bütövə, abzasə aid olan ara söz bu mikrotemaların arasında əlaqə yaradır. Mikromətnə ehtimalıq varsa sonrakı mətn də həmin modallığın ya eyni vəziyyətini doğrultmağa, ya da həmin mənanı davam etdirməyə xidmət edir. Bu zaman ara söz mətn yaradıcı funksiyasında çıxış edir.

Məsələn: O, gözəl, girdəşifət gənc bir qızdı: şərqli qızlara məxsus qara, dərin, atəşli gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi, qara qaşları, incə dodaqları vardır.

Doğrusu, bu qız məni çox maraqlandırır. Onun daima daxili həyəcan keçirdiyini hiss edirdim. Dosent-prorektor vəzifəsində olduğumdan onun düşüncə və dalgınlığının səbəbini soruşa bilmirdim. (C.Cabbarlı): Biz bu iki abzas arasında işləyən “doğrusu” ara sözünün daşdığı mətn yaradıcı funksiyasını aydın görürük. Sonrakı hissələr də bu ara sözün mənası ilə bağlılığını davam etdirir.

3.Ara sözlər aid olduğu üzvə və hissəyə gətirdiyi modal çalarlıq

Ara sözlər aid olduğu üzvə və cümləyə müxtəlif mənalar verir. Ara sözü və söz birləşməsinin cümlədən çıxardıqda mənada dəyişiklik olur. Ara sözü ona yaxın mənalı ara sözdən başqa, digəri ilə əvəz etmək olmur.

Ara sözlər, doğrudan da, bizim fikrimizcə, aid olduqları cümləyə özünəməxsus qrammatik, həm də semantik cəhətdən bağlıdır. Ara sözlər öz leksik mənalarında da tam dəyişikliyə uğramayı və mənada cüzi dəyişiklik hiss edir, əksər qismi öz leksik mənasını tam saxlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ara sözü cümlədən çıxardıqda və ya yerini dəyişdikdə cümlədə ifadə olunan fikirdə də dəyişiklik olur.

Qəzeti yoldaşımın əlindən aldım, **sanki** hərfləri gözümə yeyəcəkdin. (Mir Cəlal); Karxananın daşlarından tikilən evləri görəndə, **elə bil**, dağ başıma uçar. (C.Əlibəyov); Qonaqlar, **demək odar** ki, istirahət evi qaydası ilə yedirdilirdi. (B.Bayramov).

Əgər yuxarıda işarələdiyimiz ara söz, ara söz birləşməsinin cümlədən çıxartsaq, o zaman cümlə anlaşılmaz şəkllə düşəcəkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin mənasından asılı olaraq bu dəyişiklik çox və ya az dərəcədə ola bilər. Ola bilər ki, ara söz vasitəsilə təəssüf, güman, arzu və məna bildirən cümlə dəyişib başqa məna kəsb etsin. Hər halda ara sözü cümlədən çıxardıqda cümlə struktur və mənaca dəyişir. A.N.Nurmaxanovun qeyd etdiyi kimi, «*Modal sözlər cümlədəki vəzifəsi ara sözdür, cümlənin strukturuna elə daxil olur, cümlənin vacib elementlərinə çevrilir, cümlədən çıxardıqda fikirdə güclü dəyişiklik baş verir*».

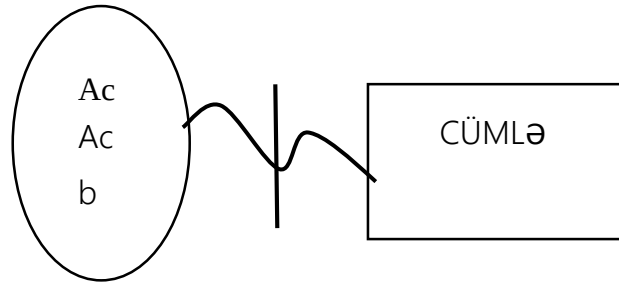
Ara sözü yalnız özünə yaxın mənalı olan digər ara sözlə dəyişmək olar.

Doğrudur, ancaq bunun mətləbə nə dəxli var? (M. Qocayev).

«Doğrudur» ara sözünü yalnız «düzdür», «əlbəttə» kimi ara sözlərlə əvəz etmək olar. Başqa ara sözlə, yəni mənaca yaxın olmayan ara sözlə əvəz etdikdə cümlənin ümumi mənası pozulur. Məlumdur ki, ara söz və ara söz birləşməsi aid olduğu üzvün yanında işlənir. Aid olduğu cümlə

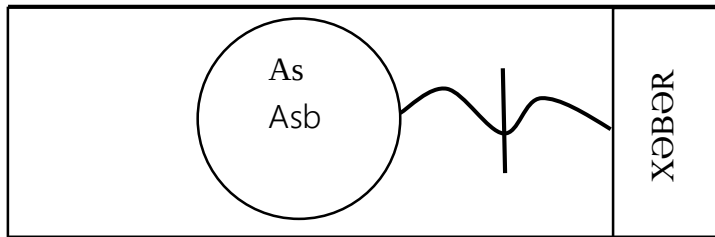
və onun üzvlərinin yanından ara söz və ya söz birləşməsinin yerini dəyişdikdə cümlənin mənası və söz sırası pozulur.

Əlbəttə, Tərlan onu fikrindən daşındıra bilmədi. (M.Hüseyn).

4.Ara sözlərin daha çox işləndiyi cümlə növləri

Əmr və nida cümlələrində ara sözlər nəqli və sual cümləsinə nisbətən az işlənir. Nəqli cümlələrdə işlənən ara sözlər cümlənin xəbəri ilə bağlı olur. Bu bağlılıq xəbərin ifadə vasitəsi və bildirdiyi modalılıqla sıx bağlı olur. O, **sanki** gözlərimə baxmağa utanırdı. (C.Cabbarlı); Balığı və toru bu cür dəqiqliklə, **bəlkə** də, çəkə bilməz. (Varis); Doğrudan da, Həmidova Uralda sənəti ilə iş tapsa, əla olar. Əmr, nida cümlələrində yalnız bir qrup ara söz və ara söz birləşmələri işlənir. Əmr cümləsinin xəbəri əsas etibarlı ilə felin əmr forması ilə ifadə olunur. Birinci şəxsdə əmrdən çox arzu, istək mənası əsas yer tutur. Belə cümlələrdə ara sözün işlənməsi zərurilik kəsb etmir. Bəzi hallarda «mütləq» «gərək» ara sözləri işlənir. Xəbəri II şəxsin təkisi ilə ifadə olunan əmr cümlələrində təhrik etmə, əmr əsas yer tutur. Əmr və qərarlarda geniş istifadə olunan belə cümlələr konkretlik ifadə edir və onlarda konkretlik bildirən «mütləq, şəxsiz, sözsüz, şübhəsiz» ara sözləri işlənir. Bu tipli cümlələrdə şübhə, ehtimallıq, fikrin mənbəyini bildirən ara sözlər az işlənir

Get, əzizim, **mütləq**, get. Axı, ananın gözü yoldadır. (Varis); **Sözsüz**, deyilənlərə əməl etməlisən. (C.Məmmədov).

Nida cümlələrində də ara söz və ara söz birləşmələri az işlənir. Bu onunla əlaqədardır ki, nida cümləsinin özü, həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional-əqli münasibətlərini ifadə edə bilər. [1, s.128]

Ancaq dildə nida cümlələrində ara sözlərin işlənməsinə az da olsa rast gəlinir.

Gözün görmür, **deyəsen**; gedib xalqın da zəhləsini tökürsən, yəqin! (Mir Cəlil).

Ara sözlər dialoqda da, yarımçıq cümlələrdə də, vasitəli nitqdə də işlədilir. Ara sözlərin dialoqda işlənməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi dilçilər ara söz və ara söz birləşməsini dialoqda «cavab cümlə», bəziləri cümlə əvəzləri, bəziləri isə söz-cümlə adlandırırlar.

A.M.Peşkovski «hə, yox, bəli, xeyir» sözlərini də ara sözlərə daxil etmişdir, lakin o, bu sözlərin cümlə adlandırılmasının əleyhinədir. Bu sözlər vasitəsilə fikir ifadə olunmur. Fikir əvvəlki

cümlədə ifadə olunur və bu sözlər vasitəsilə əvvəlki fikrə cavab verilir və münasibət bildirilir. (Təsdiq, arzu, inkar, təəssüf və s.).

Belə ifadələri «cümlə-əvəzləri» adlandırmaq daha doğru olardı, çünki hətta yarımçıq cümlələr də hər hansı I və II dərəcəli üzv əsasında formalaşır. Bəs bu ifadələr hansına aiddir? Bu tipli cümlələri üzvlərə bölmək olur, bütün cümlələrin yerində işlənir, onu əvəz edir.

Azərbaycan dilçilərindən bir qrupu da bu sözləri «cümlə-əvəzləri» adlandırırlar. [1, s.270]; Bəzi dilçilər isə bu tipli sözləri “söz-cümlə” adlandırmağını tərəfdardılar.

Ara sözlər cümlə əvəzləri kimi dialoqda işləndikdə təsdiq, inkar, təəssüf, şübhə, bəyənmə, alqışlama, sual mənalı yarıda bilir.

Qızım, Ballı, sən də mənim vahid övladımsan. **Düzdür**, dədə. (B.Bayramov).

Qocalmısan, kişi, fikrin dolaşmış, çəşməmiş. Yəqin xanım.

Təsəvvür edin ki, sizin gül parçası adlandırdığınız Xatirəyə görə bizdən ayrılıb. **Təəssüf**. (C.Əlibəyov); **Doğrudan** e... Bəs nə oldu o turaclar. (İ.Şıxlı).

– Gör havaxtdan «Kəmə» oynamırıq.

– Doğrudan ha. (M.İbrahimov)

Bu sözləri cavab cümlə adlandıranlar belə misal göstərirlər.

O gəldi? Təəssüf ki, yox.

Göstərirlər ki, «Təəssüf ki, yox» ifadəsi «Təəssüf ki, o gəlmədi» cümləsinin yerinə işlənir. Bizcə, bir qrammatik kateqoriyanı izah etmək üçün digəri ilə əvəz etmək o qədər də münasib yol deyil.

Ara söz və ara söz birləşmələri mürəkkəb cümlədə də iştirak edir. Bu ifadələr tabeli mürəkkəb cümlədə müxtəlif məna çalarlığı yaratmaqla bərabər onların hissləri arasında əlaqə yaradır, bəzən də onların bağlanması xidmət edir. Bu əlaqənin öyrənilməsi çox maraqlıdır.

NƏTİCƏ

Ara sözlər cümlədəki mənaya, məzmunu və modal münasibətə təsir edir, onu konkretləşdirir, dəqiqləşdirir və istiqamətləndirir. İşlənmə dairəsinə görə geniş olan ara sözlər, cümlədə hər zaman öz yerini tapa bilmə bacarığına sahibdirlər. Ara sözləri cümlədən çıxarıqda və ya yerində dəyişikliklər edilən zaman məna dəyişiklikləri hadisəsi də baş verir. Çünki, ara sözlər cümləyə həm qrammatik, həm də məna cəhətdən bağlı olur və cümlənin ümumi modallığını idarə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azər- baycan dili. Bakı, 2007.
2. Seyidov Y. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Bakı, Maarif, 1958, s.278.
3. Zeynalov F. Модальности и её выражения в тюркских языках. Баку. «Советская тюркология», 1970, №2.
4. Агазаде Н.Г. Система глагольных наклонений в современной азербайджанском литературном языке. Изд. АНАЗерб.ССР. 1976, 348с.
5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Изд. Казанского

университета. 1963, с.54.

6. Корнилов А.А. Вводные элементы в современном польском литературном языкею Л., 1973, с.52.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в раучном освещении. М., 1920, с.402.
8. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксиц якутского языка. М.Л., 1950, с.287

MƏHSULDAR TƏLİM İDEYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İNFÖRMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPLEMENTATION OF PRODUCTIVE LEARNING IDEAS

Ceyran Abduləzim qızı Orucova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ümumi pedaqogika kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə “məhsuldar təlim” anlayışının mahiyyəti təhlil edilir, onun həyata keçirilməsində İKT-nin rolu izah olunur, müəllimlərin peşəkar təlim sistemində məhsuldar təlimin xüsusiyyətlərinə baxılır.

Açar sözlər: fəallıq, faydalı məhsul, məhsuldar təlim, təhsil məhsulu, internet-portfolio.

ABSTRACT

The article analyzes the essence of the concept of «productive learning», describes the role of ICT in its implementation, considers the specifics of productive learning in the system of teachers' vocational training.

Keywords: activity, useful product, productive learning, educational product, Internet-portfolio.

Hazırkı dövrdə təhsilimizdə yeni ideyalarının təcridən mənimsənilməsi və həyata keçirilməsi prosesi gedir. Bu ideyalar keçmiş standartlardan prinsipial olaraq onunla fərqlənir ki, bunlar müasir informasiya cəmiyyətinin realıqları ilə sıx əlaqədar olan sistem-fəaliyyət və məhsuldar təlim yönümlüdür. Standart anlayışı ingilis sözü olub, norma, nümunə, ölçü mənasında işlədilir. Təhsil standartı dedikdə, ictimai idealı əks etdirən, bu ideala nail olmaq üçün şəxsiyyətin və təhsil sisteminin real imkanlarını nəzərə alan və dövlət təhsil normaları kimi qəbul edilən əsas parametrlər sistemi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında təhsilin məzmununa verilən tələblər, bugünkü və sabahkı insanın – ölkə vətəndaşının formalaşması ilə bağlı əsas məqsədlə müəyyən olunur. Müasir təhsil standartları tələb edir ki, şagirdlərin müstəqil işləyə bilməsinə yönəldilmiş bilikləri mənimsədərək, müəllim təlimdə yeni texnologiyalardan istifadə edərək, şagirdlərdə universal təlim fəaliyyəti formalaşdırsın, şagirdin şəxsiyyətinin inkişafını təmin etsin.

Əgər müəllim özü təlim materiallarını müəllimlərindən və ya dərslərdən aldıkları informasiyalara əsaslanan reproduktiv təhsil sistemi sayəsində əldə etmişsə, bu işlərin yerinə yetirilməsi onun üçün asan olmur. Hazırda verilməli olan informasiyanın həcmi və onunla işləmək üsulları mahiyyətə dəyişmişdir, elə buna görə də, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) müasir imkanlarına əsaslanan **məhsuldar təlim sisteminə** keçmək bu gün xüsusilə aktualıq kəsb edir.

“Təlimin məhsuldar sistemi”, “məhsuldar təlim”, “məhsuldar texnologiyalar”, “məhsuldar təfəkkür” anlayışları dünya pedaqogikasına XX əsrin 90-cı illərində gəlmişdir. Məhsuldar təlim

anlayışı 1990-ci ildə Almaniyalı alimlər, İnqrid Bem və Yens Şnayder tərəfindən təlim sisteminə daxil olunmuşdur. Rusiyada məhsuldar təlim problemi ilə Sankt-Peterburq “Məhsuldar Təlim İnstitutu”nun direktoru professor M.İ.Başmakovun rəhbərliyi altında olan komanda aktiv şəkildə məşğul olur. Bu istiqamətdə fərqli şəkildə təqdim oluna bilən əsas, təyinedici anlayış, “faydalı məhsul” anlayışıdır. Təlimdə məhsuldarlıq, elə məhsuldar təlim mühitini nəzərdə tutur ki, bu zaman öyrənənlərin yeni təhsil məhsulu yaratması işi, artıq var olan biliyə yeni biliklərin əlavə olunması yolu ilə həyata keçirilir.

Əldə olunmuş biliklərin yaratdığı təlim məhsulları “ələ götürülməsi” mümkün olan maddi (kağız açıqçalar, taxta çərçivə və b.k.) və informativ (təqdimatlar, qrafik sxemlər, infoqrafika və s.) ola bilər. Bundan əlavə İKT-nın köməyi ilə, müəllim və şagirdlərin yarada biləcəkləri rəqəmsal məhsulların miqdarı artdığı kimi, onların keyfiyyəti də yüksəlir. Bundan əlavə, maddi və rəqəmsal məhsulların özünəməxsus integrasiyası da baş verə bilər. Məsələn, şagird robot qurğusunu layihələşdirir və quraşdırırsa, yaxud 3D - printerində məmulatını layihələşdirir, modelləşdirir və maddiləşdirirsə, göründüyü kimi bu işlərdə maddi və rəqəmsal məhsulların kombinasiyası baş verir.

Əslində biz geniş planda, “məhsuldar təlim sistemi” haqqında danışmalıyıq, çünki məhsuldar təlimi həyata keçirmək üçün çox sayda “həlqələr” üzərində dəyişikliklər aparmaq lazım gəlir. Bu həlqələr sırasına pedaqoq və təlim alanların fəaliyyəti zamanı məqsədin qoyulması, metodların, texnologiyaların, təlim vasitələrinin seçilməsi kimi işlər daxildir ki, bunlar hamısı bu və ya digər formada dəyişdirilməlidir. Yeri gəlmişkən müasir təhsil standartları da bu məsələyə sistemli baxış tələb edir. Məhsuldar təlim texnologiyası haqqında danışarkən, ancaq o texnologiyalar nəzərdə tutulur ki, təhsil alanın özünün müstəqil işi nəticəsində onun biliyinin artması təmin olunur.

M.İ.Başmakovun tədqiqatlarında təlimin mahiyyəti ilə təlim alanın fərdi inkişafını təmin edən məhsuldar aktlar ardıcılığı arasındakı əlaqə öyrənilmişdir. O, hesab edir ki, məhsuldar təlim – təlim iştirakçıları arasında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən çevik təlim sistemidir. Məhsuldar təlimin əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə isə təcrübə olaraq N.Krılova, O.Leontiyeva və N.Şkilyevanın tədqiqatlarında baxılmışdır.

A.V.Xutorskinin fikrincə, məhsuldarlığın yeganə meyarı, təlim alanın müstəqil, yaradıcı fəaliyyətinin olmasıdır. O, “təlim fəaliyyətinin məhsulu” anlayışının məzmununu üç əsas göstəriciyə ayırır:

- təlim alanın özünəreallaşdırmaq üçün (motivasiya) daxili tələbatı;
- təlim alan üçün yeni, öz fəaliyyət tipinə (elmi-texniki, bədii və kulturoloji sferalarda) uyğun olan yaradıcı məzmunlu təlim məhsulunun yaradılması;
- aradan qaldırılması vacib olan, təlim alanın inkişafına səbəb olacaq çətin və ya problemli situasiyaların mövcudluğu.

Məhsuldar təlim sahəsindəki tədqiqatların təhlilinə əsaslanaraq aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Məhsuldar təlimin məqsədləri:

- təlim fəaliyyəti prosesinin və nəticəsinin yaradıcı xarakteri barədə təlim alan adamda təsəvvür formalaşdırmaq, onda özünütəlimə (və təhsilə) can atmaq istəyi yaratmaq. Bu məqsədin yerinə yetilməsi sayəsində təlim nəticələrinin əldə edilməsi təmin edilir;
- təlim alanda qurub-yaratmaq, məhsuldar fəaliyyət üçün lazım olan diqqət, səliqəlilik, öz fəaliyyətini planlaşdırma bacarıqları, əvvəlcə layihələşdirmə, sonra isə məhsul yaratmaq kimi keyfiyyətlər tərbiyə etmək;

- təlim alanlara dözümlülük, başqasının fikrinə hörmət, kollektivdə qarşılıqlı münasibət saxlamaq və qrup daxilində özünü müxtəlif rollarda görə bilmək bacarıqları aşılamaq;

-hər bir təlim alan şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şəxsi qavrama tərzini – məsələn informasiya qəbul etmənin daha üstün üsulunu (görülən, eşidilən, ...), alınan informasiyanın rahat və daha sadə üsullarını (xətti tekst, hipertext, sxem və s.) formalaşdırmaq;

Məhsuldar təlim sisteminin prinsipləri:

-məqsədin müəyyənliyi (təlimdə məqsədi elə qoymaq lazımdır ki, təlim alanın qavrama fəaliyyəti istiqaməti dəqiq müəyyən edilsin);

-tamlıq (təlimin məzmunu və təlim prosesindəki fəaliyyətin vəhdəti);

-funksionallıq (qavrama üsullarının öyrənilməsi və açılması, nailiyyət və problemlərin təyin olunması ilə fəaliyyət nəticələrinin təhlili);

-obyektivlik (təlim alan tərəfindən dəqiq işarələnmiş və kriteriyalarla qiymətləndirilmiş maddi və ya rəqəmsal son məhsulun əldə olunması);

-təlimin istiqamətliliyi (təlimin məqsəd və tapşırıqlarının qarşılıqlı əlaqəsi, şəxsi təhsil nəticələrinin və hədəfə alınan predmetin əldə edilməsinə istiqamətlənmək).

Məhsuldar təlimin əsas xarakterik xüsusiyyətləri:

Yeni ideyaların axtarılması və əldə edilməsi (biz bu və ya digər tapşırığı nə üçün yerinə yetirməyimizi, nəticədə nə əldə edəcəyimizi dəqiq bilməliyik); təlim prosesində qavrama fəaliyyətinin təşkilində stil müxtəlifliyi; təlimin fərdi marşrutunun işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmiş məhsuldar modulun mövcudluğu; müasir İKT-nin imkanlarından istifadə hesabına təhsil ortamının genişləndirilməsi.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, məhsuldar təlim formatına “dalmaq” təkcə şagirdlər üçün deyil, həm də müəllimlər üçün vacibdir, çünki onların çoxu, bu tip texnologiyalar sahəsində şagirdlərin təcrübəsinə malik deyillər. Ona görə də müəllimlərin ixtisas artırma kurslarında məhsuldar təlimin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox vacibdir. Müəllim peşəkar pedaqoji fəaliyyətində məhsuldar təlimi o zaman fəal təşkil edə bilər ki, o özü məhsuldar öyrənsin (bu zaman söhbət təkcə formal təlimdən getmir, həm də qeyri formal təlimdən gedir). Ənənəvi və məhsuldar təlimin müqayisəli təhlili aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl

Müəllimlərin ənənəvi və məhsuldar təlimi

Ənənəvi təlim	Məhsuldar təlim
Məşğələlərdə frontal iş, mühazirənin təcrübə üzərində üstünlüyü	Kooperativ, qrup işi
Müəllimin ənənəvi funksiyaları (informasiyanın verilməsi, mənimsəməyə nəzarət)	Müəllim həm rəhbər, həm tyutor və həm də təlim alanın partnyoru olaraq, təlim iştirakçıları-nın təcrübəsinə əsaslanır və müəllimlərin peşə çətinliklərini aşkar edərək, onların aradan qaldırılması üzərində işləyir
Təlimə nəzarət əsasən, materialın mənimsənilməsinin formal olaraq yoxlanmasına istiqamətlənir	Müəllimlərin peşə çətinliklərinin aradan qaldırılmasına və peşəkarlığının inkişafına yönəldilmiş, onların şəxsi maraqları üzərində qurulmuş, müstəqil təlim fəaliyyətinin sərbəstliyi
Kəmiyyətə qiymətləndirmələr (ballar)	Keyfiyyət qiymətləndirmələri (meyarlarla qiymətləndirmə)

Təlim prosesi qapalıdır	Təhsilin kütləyə açıqlığı və şəffaflığı, yerinə yetirilmiş layihələrin, əldə olunan nəticələrin təlim qrupundakı və təhsil təşkilatlarındakı həmkarlara təqdimatı
Mövzular üzrə ənənəvi təlim	Meyarlarla müşayət edilən, dəqiq işarələnmiş praktik tapşırıqlı məhsuldar modullardan geniş istifadə
Sosial və peşəkar təcrübənin olmaması	Real əmək fəaliyyəti və təhsil prosesinin sıx və məzmunlu əlaqəsi, pedaqoji fəaliyyətdə iş metodlarının təkmilləşməsinə istiqamətlənmək
Fəaliyyətin nəticəsi – qiymətləndirmə	Fəaliyyətin nəticəsi – real, sosial əhəmiyyətli, tam, bitmiş, düşünülərək alınmış məhsul (dərsin texnoloji xəritəsi, interaktiv tapşırıqlar və s.)

Müəllimlərin təkmilləşdirmə sistemində məhsuldar təlimin həyata keçirilməsi prosesində İKT-nin rolu üzərində daha ətraflı dayanaq. Həllində İKT-nin mühüm rol oynadığı əsas məsələləri, aşağıdakı kimi formülə etmək olar:

- Məhsuldar təlimə istiqamətlənmiş, intensiv informasiya-təhsil mühitinin (İTM) yaradılması: Təcrübəmizdə məhsuldar tapşırıqlar bankı formalaşdırmaq və informasiya materiallarını təqdim etmək üçün Moodle platformasından istifadə edilir; İnternet-portfolio qruplarını yerləşdirmə və təşkilatı şəkildə müşayət etmək üçün saytlar və bloqlar, regional və korporativ təhsil resursları yaradılır.

- Peşə biliklərini artırmağa real tələbatın və eyni zamanda ixtisasda mövcud olan çətinliklərin aşkarlanması: peşə biliklərini artırma prosesində hər bir pedaqoqun özünüinkişaf proqramını tərtib etmək üçün “internet-anketləşdirmə”nin imkanlarından və kursun gedişatı zamanı peşəkar çətinlikləri aşkar edən sorğu nəticələrinin statistik analizindən istifadə olunur.

- Müəllimlərin fərdi təhsil planlarının reallaşdırılması: Özünüinkişaf proqramı əsasında konkret pedaqoqun peşəkarlığının maksimum dərəcədə inkişafını təmin etmək imkanlarını nəzərə almaqla, material və tapşırıqlardan istifadə edərək fərdi təhsil planı tərtib olunur.

- Müəllimin müstəqil işinin təşkili (əyani və distant formalarda): distant təlimə kömək üçün materialların olması, onların müstəqil işini şəbəkədə təşkil etməyə, yerinə yetirilmiş tapşırığı operativ yoxlamağa və onların şərh edilməsinə imkan verir.

- Yerinə yetirilmiş tapşırığı təqdim etməklə internet-partfolionun formalaşdırılması: bütün fəaliyyəti boyunca pedaqoq ixtisasını yüksəltmə çərçivəsində öz fəaliyyətinin düşünülmüş məhsulunu yaratmaqla tədricən fərdi İnternet-portfolioşunu formalaşdırır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, belə yanaşma təkcə fərdi internet-portfolioşundan deyil, həmçinin baxılan məsələlərin daxili dialoqları və birgə müzakirəsindən tərtib olunmuş, eyni zamanda müəllimlər tərəfindən işlənmiş meyarlar əsasında özünüqiymətləndirmə və qarşılıqlı qiymətləndirmə variantlarına da baxmağa imkan verən kollektiv məhsul formalaşdırmağa şərait yaradır.

Problemin aktuallığı: İKT-dən istifadə nəinki fəaliyyət məhsulunu təkcə yeni qaydada planlaşdırmağa və realizə etməyə, həm də müəllimin təlim metodlarına yeni fəaliyyət növləri əlavə etməsinə imkan verir.

Problemin elmi yeniliyi: Məhsuldar təlimin həyata keçirilməsi prosesində İKT-nin rolundan istifadə etməklə pedaqoq ixtisasını yüksəltmə çərçivəsində öz fəaliyyətinin düşünülmüş məhsulunu yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: İKT-dən istifadə pedaqoqa şagirdlərlə işdə olduğu kimi, özünün sonrakı şəxsi və peşəkar inkişafında, tədrisən fərdi İnternet-portfoliosunu formalaşdırmasında da kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Y.Talıbov, Ə.Ağayev, İ.İsayev, A.Eminov, Pedaqogika, Bakı, “Adiloğlu”, 2006.
2. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov, Pedaqogika, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
3. М.Б.Лебедева, С.В.Агапонов, М.А.Горюнова и др. Дистанционные образовательные технологии: проектирование и реализация учебных курсов, Петербург, 2010-336 с.
4. R.H. Məmmədzadə, “Yaşlıların təhsili XXI əsrin açarındır”, “Azərbaycan məktəbi” №1, 2003, səh. 47-51.
5. 3D - dizayn dərsləri, <https://code.edu.az/akademiya/muellimlerimiz>

MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VE MƏTBUAT

AZERBAIJAN-TURKEY'S CULTURAL RELATIONS AND THE PRESS IN THE
PERIOD BEFORE INDEPENDENCE

КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА-ТУРЦИИ И ПРЕССА В ПЕРИОД
ДО НЕЗАВИСИМОСТИ

Dosent Dr. Abdulhamit Abbas oğlu Avşar

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

ORCID ID: 0000-0002-6093-6383

Türkiyə-Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrin yenidən inkişaf prosesi Rusiya Türkləri arasında mədəni oyanış hərəkatının başlaması və millətçilik düşüncələrinin güclənməsi ilə başlayır. Bu mənada panslavist ideyasına qarşı formalaşan və Rusiya Türklərinin modernləşmə hərəkatıyla paralel inkişaf edən bu vəziyyət Rus Çarlığının idarəsi altındakı bütün Türklərdə olduğu kimi, Azərbaycan Türklərini də Türkiyəyə yaxınlaşdırmışdır. Bütün bu prosesdə mətbuatın son dərəcə tarixi bir rol oynamışdı.

Sovetdən əvvəl dövrdə Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrdə diqqət çəkən bir başqa önəmli məqam da təhsil sahəsindəki əlaqələrdir.

1905 Rus inqilabında elan edilən hürriyətdən sonra Azərbaycan'da yeni açılan usuli cədit məktəbləri üçün Türkiyədən müəllimlər də gətirilmişdi. Bu müəllimlərin də iki ölkə arasında mədəni bağların inkişafında önəmli rolları olmuşdur.

Artıq 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Türkiyənin mədəni aləmində Azərbaycan klassik ədəbiyyatına böyük maraq göstərildi. Həmçinin, türk ictimaiyyəti müasir yazarlarla da tanış olmaq imkanı əldə etdi.

Bütün bunlar Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında da öz əksini tapdı və diqqətlə izləndi. Mətbuat çox zaman mədəni əlaqələrin daha da güclənməsi üçün həvəsləndirici bir yol seçdi. Hər bir ölkənin digər ölkədəki mədəni fəaliyyətləri mətbuatda işıqlandırıldı. Bu da iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrdə medianın çox önəmli bir funksiyasının olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri, mədəni əlaqələrdə mətbuat, Türkiyənin fikir dünyasında Azərbaycan ziyalıları.

The process of revival of cultural relations between Turkey and Azerbaijan started with the emergence of the cultural awakening movement among the Russian Turks and the strengthening of nationalist ideas. In this context, this situation, which was formed against the pan-slavist thought and developed with the modernization efforts of the Russian Turks, brought the Azerbaijani Turks closer to Turkey, as was the case with all the Turks under the Russian Tsarist rule. During all these developments, the press also played an extremely important and historical role.

Another important issue in the cultural relations between Azerbaijan and Turkey before the Soviet Union period is the relations in the field of education.

Many teachers from Turkey had come to Azerbaijan for the Usulu Jadid (New Methods) schools opened by taking advantage of the new freedom declared in the 1905 Russian

revolution. These teachers also played an important role in the development of cultural ties between the two countries.

Just before the independence of Azerbaijan, starting from 1990, the cultural relations between the two countries began to strengthen rapidly. During this period, a great interest in the classical literature of Azerbaijan aroused in Turkey, and the public had the opportunity to get to know contemporary writers.

In all these developments, the press has taken on an encouraging role for the development of cultural relations between the two countries, as well as political ones. It gave a special place to the cultural relations between the two countries. In this context, we see that the press plays a very important role in Turkey-Azerbaijan relations.

Keywords: Azerbaijan-Turkey relations, press in cultural relations, Azerbaijani intellectuals in Turkey's intellectual life.

Процесс возрождения культурных связей между Турцией и Азербайджаном начался с зарождения движения культурного пробуждения среди русских турок и усиления националистических идей. В этом контексте эта ситуация, которая была сформирована вопреки панславистской мысли и развивалась усилиями русских турок по модернизации, приблизила азербайджанских турок к Турции, как это было со всеми турками при царском правлении России. Во всех этих событиях пресса также играла чрезвычайно важную историческую роль.

Еще один важный вопрос в культурных отношениях между Азербайджаном и Турцией до периода Советского Союза - это отношения в области образования.

Многие учителя из Турции приехали в Азербайджан для обучения в современных школах (Usuli Cedid), которые были открыты благодаря новой свободе, провозглашенной во время русской революции 1905 года. Эти учителя также сыграли важную роль в развитии культурных связей между двумя странами.

Незадолго до обретения Азербайджаном независимости, начиная с 1990 года, культурные связи между двумя странами стали быстро укрепляться. В этот период в Турции возник большой интерес к классической литературе Азербайджана, и у общественности появилась возможность познакомиться с современными писателями.

Во всех этих событиях пресса сыграла поддерживающую роль в развитии культурных отношений между двумя странами, а также в политическом плане. Особое внимание было уделено культурным связям между двумя странами. В этом контексте мы видим, что пресса играет очень важную роль в турецко-азербайджанских отношениях.

Ключевые слова: азербайджано-турецкие отношения, пресса в культурных отношениях, азербайджанская интеллигенция в интеллектуальной жизни Турции.

Türkiyə-Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrin yenidən inkişaf prosesi Rusiya Türkləri arasında mədəni oyanış hərəkatının başlaması və millətçilik düşüncələrinin güclənməsi ilə başlayır. Bu mənada panslavist ideyasına qarşı formalaşan və Rusiya Türklərinin modernləşmə hərəkatıyla paralel inkişaf edən bu vəziyyət Rus Çarlığının idarəsi altındakı bütün Türklərdə olduğu kimi, Azərbaycan Türklərini də Türkiyəyə yaxınlaşdırmışdır. Bütün bu prosesdə mətbuatın son dərəcə önəmli və tarixi bir rol oynamışdı.

Bu dövrün ikinci mərhələsi Azərbaycanlı ziyalıların Türkiyəyə getməsi və oradakı fikir hərəkatlarına qatılmalarıdır. Bu ziyalıların ən önəmlilərindən biri Əlibəy Hüseynzadədir.

Onun hərtərəfli fəaliyyətlərinin esas hissəsini və istiqamətini Türkçülük-Turançılıq fikrinin yaranması və yayılması tutur. (Memmedova, 2005, s. 88).

Bu dövəmdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində sarsılmaz bağ oluşturan mətbuat orqanlarının başında da, Hüseynzadənin Füyuzat jurnalı gəlirdi. “Füyuzat, səhifələrində türk xalqlarından; onların tarixindən, ədəbiyyatından, mədəniyyətindən böyük iftixar hissi ilə danışır, bu ədəbiyyata dərin məhəbbət oyatmaya çalışırdı.” (Bayramlı, 2006, s. XVII). O cümlədən Türkiyə və Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrdə ön plana gəçən məqamlardan biri, xüsusən Füyuzat jurnalı vasitəsilə Türkiyə Türkçəsinin mətbuatda oturuşması oldu. Aralarında Türkiyənin tanınmış düşüncə adamlarından Abdullah Cevdet, Ahmed Kemal ilə birlikdə Kırım Türklərindən H. S. Ayvazovun kimi digər Türk dünyasından yazarların da olduğu Füyuzat, bütün Türklərin ortaq ədəbi dildən istifadə etməsini istəyirdi və bu da biraz dəyişdirilmiş Osmanlı Türkçəsi idi. (Süleymanlı, 2006, s. 94).

Ortaq dil məsələsi o vaxtlar Həyat jurnalında yazan H. Bey Zərdabi tərəfindən də vurğulanırdı. Zərdabi “İttihadi-Lisan” adlı məqaləsində Rusiyada yaşayan Müsəlmanların hamısının Türk olduğunu söyləyir və “Bizim əsl dilimiz Türk dilidir” deyirdi. Zərdabi yazırdı; “İndi vaxt keçməmişdən ittiħadi-lisan dahiycan olub bir ümumi dil bina edib bu ümumi dildə yazıb oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun” (Zərdabi, 1906). Zərdabiyə görə bu dil, hər Türk tayfasının öz şivəsini zamanla ortaq bir məxrəcə gətirməklə yavaş-yavaş gerçəkləşəcəkdir.

Hüseynzadə Əli bəy də, Zərdabinin fikirlərinə paralel olaraq, füyuzatın 9-cu sayında nəşr etdiyi “Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyəsi” başlıqlı yazıda, “Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzə məxsus mədəni və ədəbi bir ümumtürk dili vücudə gətirə biləriz” yazırdı. (Hüseynzadə, 1907).

Azərbaycanda müzakirə edilən ortaq dil məsələsi, 16-20 avqust 1906-cı ildə Nijni-Novgorod şəhərində toplanan III Rusiya Müsəlmanları Kongresində də müzakirə edildi. Burada alınan qərarlarda ibtidai məktəblərdə tədrisin “ana” dilində aparılması; orta məktəblərdə isə “Türk ədəbi dilində” yəni Qasıralının “Tərcüman” gəzetində işlətdiyi ortaq dildə verilməsi qərara alınmışdı. (Benningsen və Quelquejay, 1981, s. 47).

Eyni zamanda Osmanlı dövlətində də 19-cu əsrin sonlarında digər Türk əraziləri ilə ortaq bir dildən istifadə edilməsi fikri səslənməyə başlamışdı. Məsələn Şəmsəddin Sami “Lisani-Türki” yazısında ortaq bir dil yaranmasının faydalarından bəhs edir və belə yazırdı: “Bunun ədəbi və siyasi tərəfdən faydası vardır. Ədəbi baxımdan Türk dili daha geniş və daha zəngin bir dil olacaq. Siyasi tərəfdən isə 8-10 milyondan artıq olmayan Qərb Türklərinə bundan aşağı olmayan Orta Asiya və Rusiya Türkləri də qatılacaq. Onların hamısı “tək bir lisan”la danışacaq, “tək millət” olaraq Türk milləti 20 milyonluq böyük bir millət olacaqdır.” (Devlet, 1981, s. 150).

Bu dövrdə mədəni əlaqələr sahəsində diqqət çəkən başqa önəmli məqam Azərbaycan ziyalılarının Türkiyənin fikir dünyasında oynadıqları roldur.

Əslində Türkiyədəki fikir dünyasında xaricdəki Türklərin, xüsusən Rusiya ərazisindən gələn Türklərin önəmli və silinməz izləri vardır. Bunların arasında Yusuf Akçura, Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidi Togan və bir müddət Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş İsmail Qasıralı kimi ziyalıların, xüsusən Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlunun danılmaz təsirləri vardır. Hətta, o zamana qədər Osmanlı düşüncə həyatında hakim düşüncə olan İslamçılıq və Qərbçiliyə nisbətən zəif vəziyyətdə olan Türkçülük düşüncəsinin yayılmasında və bir düşüncə olaraq formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadənin xüsusi bir yeri vardır. (Memmedova, 2005, s. 88). Məsələn, Abdulla Cəvdət, Hüseynzadənin təsirini belə nəql edir: “Əli bəy səssiz və

düşünür halı ilə, əsrarəngiz təsiredici öyüdləri ilə üzərimizdə bir peyğəmbər təsiri buraxırdı.” (Akçura, 2006, s. 233).

Həm Əli bəy Hüseynzadə həm də Əhməd Ağaoğlu Türkiyənin siyasi hayatında da fəaliyyət göstərmişdilər. Hüseynzadə İttihat-Tərəqqi partiyasının idarə heyətinə seçilmiş, Ağaoğlu isə Mustafa Kamal Paşa ilə yaxın münasibət qurmuşdur. Ağaoğlu Türkiyənin dövlət xəbər agentliyi olan “Anadolu Ajansı”nın ilk rəhbəri olmuş, cümhuriyyətin elanından sonra görüş və düşüncələrindən geniş istifadə edilmişdir. Atatürkə Türkiyə cümhuriyyətinin müasirləşməsi üçün etdiyi “inqilab”larda müşavirlik etmiş (Aralov, 1985, ss. 179-181), yeniliklərin xalqa qəbul etdirilməsində önəmli fəaliyyətləri olmuşdur (Özcan, 1994, s. 9).

Diqqət çəkən məqam, meydana gələn bütün bu hadisələrin bazasını mətbuatın təşkil etməsidir. O dövrdə bütün ziyalılar öz fikirlərini qəzet və jurnallar vasitəsi ilə ictimaiyyətə çatdırır, cəmiyyətin formalaşmasını, mədəni və siyasi münasibətlərin təməlini qoyurdular. Buna Türkiyənin xaricindən gələn ziyalıların toplaşdığı “Türk Yurdu” jurnalını misal çəkmək olar. Bu jurnalın təsiri o qədər böyük oldu ki, bu jurnal ətrafında toplaşan ziyalılardan təsis edilən “Türk Ocağı” cəmiyyəti ilə birlikdə, “Türkiyə Türklərinə Türklərin yalnız Türkiyə sərhədləri içində yaşamadığını” anladı və ölkə xaricində yaşayan Türklərin o günkü Türkiyə ictimaiyyətinə tanınması və mənimsənilməsində böyük rol oynadı (Devlet, 1981, s. 153).

Sovetdən əvvəl dövrdə Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrdə diqqət çəkən bir başqa önəmli məqam da təhsil sahəsindəki əlaqələrdir.

1905 Rus inqilabında elan edilən hürriyətdən sonra Azərbaycan Türklərinin təhsil və mədəniyyət sahələrində Türkiyədən yardım istəkləri olmuşdu. O cümlədən yeni açılan usuli cədit məktəbləri üçün Türkiyədən müəllimlər də gətirilmişdi (Aslan, 2000, s. 43). Bu müəllimlərin iki ölkə arasında mədəni bağların inkişafında önəmli rolları olduğu bir çox tədqiqatçı və o günlərlə əlaqəli xatirələrdə sıx sıx dilə gətirilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də Türkiyədən gələn müəllimlər Azərbaycan təhsil sisteminin Türk dilinə keçidində önəmli rol oynamış, eyni zamanda mütxəssis qıtlığını qismən zəiflətmişdilər (Swietochowski, 1988, s.188).

Türkiyəli müəllimlərin Azərbaycan təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri Sovet dövrünün ilk illərində də davam etmişdir. Ancaq Türkiyəyə münasibətin dəyişməyə başlamasından sonra bu müəllimlərin bir çoxu sürgünə göndərilmiş və əlaqələr uzun müddət tamamilən kəsilmişdi.

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafında 1964-1972-ci illərdə Sovet İttifaqı ilə Türkiyə arasında bağlanan mədəni-elmi saziş xüsusi rol oynamışdır (Hüseynova, 2012). Məhz bu saziş imzalandıqdan sonra 1967-ci ildə XVIII əsr Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin yubileyi ilə əlaqədar olaraq Bakıda keçirilən təntənəli tədbirdə Türkiyənin də mötəbər elm, mədəniyyət xadimləri iştirak etmək imkanı əldə ediblər. Bu hadisə ikitərəfli münasibətlərin inkişafında və iki qardaş millətin yenidən yaxınlaşması istiqamətində ilk addımlardan olub. Bunun ardınca münasibətlərdə istiləşmə hiss olunacaq dərəcəyə çatdı və elə həmin ildə Bakıda Asiya və Afrika ölkələrinin yazıçılarının beynəlxalq konfransı təşkil olundu. Azərbaycan rəhbərliyi bu tədbirdə də Türkiyə nümayəndələrinin iştirakına şərait yaradılmışdır.

Türkiyə – Azərbaycan mədəni əlaqələri 1973-cü ildə Nəsiminin yubileyinə həsr olunmuş mədəni-kütləvi tədbirdə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu səfərdə Türk nümayəndələri Azərbaycanın mədəni həyatı ilə daha yaxından tanış oldular. Hətta, türk şairi Fazil Hüsni Dağlarca Bakıya, Göygölə şerlər həsr etdi (Abdullayev, 1998, s. 56).

Münasibətlər zəif templə olsa da inkişaf edirdi. Qeyd edək ki, hətta sovet dövründə belə ölkələr arasında olan tikanlı məftillər Türkiyə və Azərbaycanın yaxınlaşmasına maneə ola

bilmirdi. Məlumdur ki, hələ 70-ci illərdən iki ölkənin şəhərləri yaxın münasibətlər qurur və qardaşlaşmış şəhərlər elan olunurdular. O zaman üçün belə addımların xüsusi əhəmiyyəti var idi. Məsələn Bakı ilə İzmirin qardaşlaşmış şəhər elan olunması o dövrün nailiyyətlərindən biri idi.

Amma məlumdur ki, həmin dövrdə Sovet İttifaqı tərkibində olan Azərbaycanla Türkiyə arasında qurulan əlaqələr Moskva üzərindən gerçəkləşdirilirdi və dolayısı qurulan əlaqələr idi. Sovet imperiyası bu münasibətlərin hər detalına ciddi nəzarət edir və bu münasibətləri bəlli bir çərçivə daxilində saxlamağa cəhd edirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa mədəni əlaqələrin qurulması 1987-ci ildə baş tutdu. Belə ki, 1987-ci ilin iyulunda Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Zakir Bağirov Türkiyənin mədəniyyət naziri Məsud Yılmazla Ankarada görüşdü və bu görüşdə iki qardaş ölkə arasında mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olundu (Hüseynova, 2012).

1988-ci ildən etibarən Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə təcavüzü başlayandan sonra isə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan arasında əlaqələr daha da genişləndi. 1990-cı ilin yanvar ayında mədəni əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Elə bu sazişə əsasən 1990-cı ildə Türkiyədə Azərbaycanın mədəniyyət günləri keçirildi. Həmin vaxt Türkiyə əhalisi Azərbaycanın bir çox görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə yaxından görüşmək imkanı əldə etdi. Bu əlaqələrin reallaşmasında “Vətən” cəmiyyətinin xüsusi xidmətləri olmuşdur (Hüseynova, 2012).

Artıq 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Türkiyənin mədəni aləmində Azərbaycan klassik ədəbiyyatına böyük maraq göstərildi. Həmçinin, türk ictimaiyyəti müasir yazarlarla da tanış olmaq imkanı əldə etdi. Türkiyədə Azərbaycan poeziyası və nəsr antologiyası nəşr olundu. Səməd Vurğunun şerlərini çap etdirildi. Ankarada milli folklor tədqiqatları nəşriyyatları və başqa nəşriyyatlar «Azərbaycan Respublikası», «Azərbaycan xalçaları», «Aşıq Ələsgər» adlı kitabları türk oxucularına təqdim etdilər. Azərbaycan və Türkiyə aşıq poeziyasının inkişafına böyük təsir göstərən Qaracaoğlunun ədəbi irsi Azərbaycan şairi və alimi mərhum Rəfiq Zəka Xəndan tərəfindən araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir çox dünya şöhrətli sənətkarları hələ Sovet imperiyasının Türkiyəyə qarşı radikal yanaşdığı dövrlərdə də Türkiyə ilə mədəni-kulturoloji əlaqələr yaratmaqdan çəkinməmişlər. Xüsusilə maestro Niyazi, Arif Məlikov, Zeynəb Xanlarova, Lütfiyar İmanov və başqaları daim Azərbaycan incəsənətini Türkiyə ictimaiyyətinə təqdim edə bilmişlər.

Maestro Niyazinin Türkiyə ilə əlaqələri daha çox olmuşdur. O, burada P.I. Çaykovskinin “Qu gölü” baletini, C. Verdinin “Aida” operasını da tamaşaçılara təqdim etmişdir. Türk tədqiqatçıları Niyazini müasir dövrün ən qabaqcıl driforlarından biri kimi qiymətləndirmişlər (Hüseynova, 2012).

Xalq artistləri, musiqiçilər və digər mədəniyyət və incəsənət xadimləri Türkiyəyə çoxsaylı səfərlər edirdilər. Onların arasında xüsusilə Zeynəb Xanlarovanın adını çəkmək olar. Zeynəb Xanlarova Türkiyəyə etdiyi qastrollar zamanı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, xüsusilə onun mahnı janrının ecazkar gücə malik olduğunu nümayiş etdirirdi və Türkiyə Azərbaycanın müasir musiqi irsi ilə tanış olurdu. Onun çıxışları türk mediası tərəfindən çox sayğıyla işıqlandırılırdı və Z.Xanlarova türk tamaşaçılarının sevimli müğənnilərindən biri statusunu qazanmışdır. 1970-ci ildə bu görkəmli müğənnini Türkiyə prezidenti Cövdət Sunay xüsusi diplomla təltif etmişdir.

Bu mədəni əlaqələr o zamanlardan mütəmadi xarakter almağa başlamışdı. Məsələn, 1977-ci ildə Leyla Vəkilovanın rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblı ilə birlikdə Türkiyənin İstanbul, Ankara və İzmir şəhərlərində çox uğurlu çıxışlar etmişlər. Ansablın tərkibində Zeynəb Xanlarova da Türkiyəyə səfər etmişdi. Azərbaycanlı mədəniyyət xadimlərinin o vaxtkı çıxışı demək olar ki, bütün türk qəzetləri tərəfindən işıqlandırılmışdı.

Sovetlər dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı mədəni körpülərdən biri də Türkiyədən Azərbaycana gələn müğənnilər olmuşdur. Bunlardan biri olan Emel Sayının Bakıda verdiyi konsertdə Azərbaycan Türklərinin hisslərini Nurəddin Mehdiqanlı bu sözlərlə dilə gətirir: “1978-ci ildə Emel Sayın Türkiyədən Azərbaycana gastrol səfərinə gəlmişdi. 12 gün, gündə 2 dəfə konsert programı olurdu. Bu konsert programını mən aparırdım. Siz təsəvvür edirsinizmi, ömrün boyu həsrətində olduğun insanlara qovuşasan. 12 gün bitəndə konsert bir ağlaşma mərasimi idi” (Mehdiyev, 2007, s. 201).

Xüsusən Sovetlərin son illərində ideoloji təzyiqin nisbətən yumşalması nəticəsində iki ölkə arasında elmi fəaliyyətlərin də sayı artmağa başlamışdır. Daha çox Türkologiya sahəsini əhatə edən bu əlaqələr nəticəsində Azərbaycan-Türkiyə elm adamları birgə işləməyə və əlaqələri qüvvətləndirməyə başlamışdılar (Hacıyev, 2007, s. 76).

“Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökuməti, Türkiyə ilə Sovetlər İttifaqı arasındakı Mədəni və Elmi Mübadilə Programının” həyata keçirilməsi və mədəni və elmi əməkdaşlığın qüvvətləndirilməsi məqsədiylə 1990-cı il yanvar 10-da Ankarada bir protokol imzalanmışdır (TİKA, 1993, s. 86-93). Ümumilikdə 50 maddədən ibarət olan sənəddə təhsildən mədəniyyət sahəsinə, informasiya mübadiləsindən idmana qədər bir çox müstəvidə əməkdaşlıq nəzərdə tutulurdu.

Mədəni sahədəki əlaqələrdə əsas böyük bir inkişaf isə 1991-ci ildə qazanılan müstəqillikdən sonra başlamışdır. Bir tərəfdən iki ölkə arasında ortaq məktəblər açılmış, digər tərəfdən Azərbaycan Latin əlifbasını qəbul etdikdən sonra, ölkənin kitab ehtiyacını ödəmək üçün birgə işlər görülmüşdür. Bunun hüquqi olaraq təsdiqləyən sənəd isə 1992-ci il fevral 29-da imzalanan 8 maddə və 5 bənddən ibarət olan “Mutabakat Zəbtı”dır. Demək olar ki Sovetlər İttifaqı dövründə imzalanan bu protokolun bir çox maddələri müstəqillik dövründəki bu sazişin də əsasını təşkil etdi (TİKA, 1993, s. 155-158).

NƏTİCƏ

Azərbaycan-Türkiyə mədəni münasibətlərinin inkişafında mətbuatın oynadığı rolun kökləri XIX əsrin son rübünə gedib çıxır. Hələ o vaxtdan Azərbaycanın ilk anadilli qəzeti Əkinçi, səhifələrində Osmanlı dövlətində cərəyan edən mühtəlif hadisələrə öz münasibətini bildirən yazılar dərc edirdi. Yenə dövrün Türkiyə matbuatı tədqiq edildiyində, Azərbaycanla bağlı bütün mövzularda olan yeniliklərin yayılmasında maraqlı olduğu görülməkdir. Hər iki ölkə matbuatının bu yanaşma tərzı səmərəsini müstəqillikdən sonra verəcəkdir.

Azərbaycan ilə Türkiyə mədəni əlaqələri bugün sərbəst olaraq inkişafa davam edir. Bir çox Azərbaycanlı müəllim Türkiyə universitetlərində işləyir. Türkiyədən müəllimlər Azərbaycan təhsil sahəsində işləyir. Bundan əlavə bugün həm Azərbaycan həm də Türkiyədə minlərlə tələbə müxtəlif universitetlərdə təhsillərini davam etdirir.

Bütün bunlar Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında da öz əksini tapmaqda və diqqətlə izlənməkdədir. Mətbuat çox zaman mədəni əlaqələrin daha da güclənməsi üçün həvəsləndirici bir yol seçməkdədir. Hər bir ölkənin digər ölkədəki mədəni fəaliyyətləri mətbuatda işıqlandırılmaqdadır. Bu da iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrdə medianın çox önəmli bir funksiyasının olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- Abdullayev, M. (1998). *Azərbaycan – Türkiyə Əlaqələri*. Bakı: Mütərcim.
- Akçura, Y. (2006). *Türkçülüyn Tarixi*, Bakı: Yom.
- Aralov S. İvanoviç (1985). *Bir Sovyet Diplomatinin Türkiyə Anıları*. Çev. H. Ali Ediz, Ankara: Birey Toplum.
- Aslan, B. (2000) *1. Dünya Savaşı Esnasında “Azərbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeği (Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Bayramlı, O. (2006). “Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi”, *Füyuzat*, Bakı: Çayıoğlu.
- Benningsen, A. ve Quelquejay, C. (1981) *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*. Çev. Nezih Uzel, İstanbul: Hür Yayın.
- Devlet, N. (1981) “Rusya Türklerinde Millliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*. No 14.
- Hacıyev, T. (2007). “Azərbaycanda Türkoloji”, *Aydınların Gözüyle Azərbaycan*. Haz. Abdulhamit Avşar, Bakı: AzAtam.
- Hüseynova, F. (2012). “Azərbaycan–Türkiyə Mədəni-Kulturoloji Əlaqələri”, www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=452, (20.8.2012).
- Hüseynzadə, Ə. (1907). “Türk Dilinin Vəzifəyi-Mədəniyyəsi”, *Füyuzat*. 6 fevral 1907.
- Mehdiyev, N. (2007). “Azerbaycan Tiyatrosuna Aktör Bakışı”, *Aydınların Gözüyle Azərbaycan*. Haz. Abdulhamit Avşar, Bakı: AzAtam nəşriyyatı.
- Məmmədova, S. (2005) “Əlibey Hüseynzadə (Turan)-140”, *Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Bülleten*. Bakı: AzAtam, No: 1-2 (14).
- Özcan, U. (1994) “Önsöz”, *Serbest Fırka Hatıraları*. İstanbul.
- Süleymanlı, E. (2006) *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. **İstanbul**: Ötüken.
- Swietochowski, T. (1988) *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*. çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA. (1993) “Türkiye-Azerbaycan Arasında 1990-1992 Dönemi Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı”, *Azerbaycan Ülke Raporu*. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Yayını.
- Zərdabi, H. (1906) “İttihadi-lisan”, *Həyat*. 11 yanvar 1906.

BİR ULUSLARARASI İLİŞKİLER FENOMENİ OLARAK BAŞARILI PROPAGANDA VE ÖZELLİKLERİ

SUCCESSFUL PROPAGANDA AS AN INTERNATIONAL RELATIONS PHENOMENON AND ITS CHARACTERISTICS

Cahangir CAHANGİRLİ¹

¹ AMBA Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ve İnsan Hakları Bölümü,
Bakü, Azerbaycan

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7180-7416>

Cahandar CABAROV²

²İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0075-2398>

ÖZET

Propagandanın tarihsel evrimine ve gelişim dinamiklerine baktığımızda onun Antik Yunan şehir devletlerine kadar dayandığını görmekteyiz. Antik Yunan'dan Roma'ya, oradan da Hristiyanlık vasıtasıyla tüm Batı Avrupa'ya yayılan propaganda çalışmaları 1789 Fransa İhtilali ile yeni bir aşamaya geçmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar gayri siyasi veya yarım siyasi düzeyde toplum hayatında var olmaya devam etmiştir. Propaganda 1910'lu yıllara kadar siyasi alanda pek fazla dikkat çekmemiş bir fenomen olsa da Birinci Dünya Savaşından sonra uygulamalı siyaset biliminin en aktüel araştırma problemlerinden birisi olmuştur. Birinci Dünya Savaşında kullanılmaya başlayan uluslararası propaganda teknikleri dönemden döneme daha da geliştirilmiş, savaştan savaşa daha da üzerinde çalışılan bir mesele olmuştur. Bunun bir sonucu olarak agresif Nazi propagandası, akabinde ise İkinci Dünya Savaşında büyük önem arzetmiş yeni uluslararası propaganda teknikleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemin başarılı propaganda örneklerinden olan Nazi propagandası, Amerikan propagandası, İngiliz propagandası ve Sovyet propagandası bu gün bile sosyalbilimsel akademik çalışmaların evrenini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşının bitmesi ile beraber ortaya çıkan “soğuk savaş” dönemi ve bu dönem boyunca çift kutuplu dünyada yapılan uluslararası propaganda faaliyetleri günümüz siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinin önemli araştırma odaklarından. Akademik literatürde bu dönemin ABD-SSCB propaganda savaşına geniş yer verilmektedir. Ancak uluslararası propagandanın gelişimi bununla son bulmamış, soğuk savaşın bitmesiyle gelişim hızı yeni bir ivme kazanmıştır. Dünyada oluşan siyasi süreçler, tek kutupluluktan çok kutupluluğa geçiş vb. meseleler günümüz propagandasının oluşmasındaki önemli etkenlerdir. Günümüz dünyasında hükümetler arasındaki propaganda ve karşı propaganda faaliyetleri daha önce hiç olmadığı kadar gelişmiş tekniklerle yapılmaktadır. Böylesine büyük bir propaganda havuzunun içerisinde başarılı olanlarını seçmek ve onların özelliklerini tarihsel-sosyolojik yöntemlerle incelemek günümüz siyaset bilimi için oldukça önemlidir. Çünkü henüz bir teori kıvamına gelmemiş propaganda kavramının gelişmiş bir teori olarak ortaya çıkmasının temellerini teşkil eden bu tür analizler ve konseptüel çalışmalar yakın gelecekte propaganda çalışmalarının akademik düzeyde yeni bir disipline veya siyaset bilimi içerisinde yeni bir bilimsel kategoriye evrilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda hem tarihten hem de günümüz dünyasından analizler yapılarak başarılı propagandanın özellikleri ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: özellik, propaganda, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler.

ABSTRACT

When we look at the historical evolution and development dynamics of propaganda, we see that it dates back to the Ancient Greek city-states. Propaganda activities, which spread from Ancient Greece to Rome and then to all Western Europe through Christianity, entered a new phase with the 1789 French Revolution and continued to exist in social life at a non-political or semi-political level until the First World War. Although propaganda was a phenomenon that did not attract much attention in the political arena until the 1910s, it became one of the most current research problems of applied political science after the First World War. The international propaganda techniques, which started to be used in the First World War, were further developed from period to period and became an issue that was studied more and more from war to war. As a result of this, aggressive Nazi propaganda emerged, and then new international propaganda techniques, which were of great importance in the Second World War. Nazi propaganda, American propaganda, British propaganda and Soviet propaganda, which are examples of successful propaganda of this period, constitute the universe of social scientific academic studies even today. The "cold war" period that emerged with the end of the Second World War and the international propaganda activities carried out in the bipolar world during this period are important research focuses of today's political science and international relations disciplines. The US-USSR propaganda war of this period is given wide coverage in the academic literature. However, the development of international propaganda did not end there, and the pace of development gained a new momentum with the end of the cold war. Political processes occurring in the world, transition from unipolar to multipolar etc. These issues are important factors in the formation of today's propaganda. In today's world, propaganda and counter-propaganda activities between governments are carried out with more advanced techniques than ever before. It is very important for today's political science to select the successful ones among such a large propaganda pool and to examine their characteristics with historical-sociological methods. Because such analyzes and conceptual studies, which form the basis of the emergence of the concept of propaganda as an advanced theory, which has not yet reached the consistency of a theory, are of great importance in terms of the evolution of propaganda studies into a new academic discipline or a new scientific category in political science in the near future. In this context, in our study, the characteristics of successful propaganda are revealed by making analyzes from both history and today's world.

Keywords: characteristics, propaganda, political science, international relations.

GİRİŞ

Propaganda küreselleşen dünya ile birlikte önemini daha da arttırmıştır. Günümüzde hemen hemen tüm aktörler tarafından dış politika ve uluslararası ilişkiler aracı olarak kullanılan propaganda, kitleleri etkileme konusunda önem ve değerini artırmaktadır. Bu bağlamda başarılı bir propaganda yapabilmek meziyeti günümüzde eskiye nazaran daha büyük önem arz etmektedir. Bu yüzden başarılı propagandanın özelliklerinin ve daha başarılı bir propaganda yapabilmenin anahtarlarının araştırılması özel bir aktüelite kazanmıştır. Bu doğrultuda yapmış olduğumuz çalışmada başarılı propaganda kavramının açılması ve onun özelliklerinin sistematik bir şekilde sıralanması hedeflenmektedir. Çalışmada önce literatür taraması yapılmakta, akabinde yapılmış literatür taraması esasında başarılı propagandanın özelliklerinin analizi verilmektedir.

1. BAŞARILI PROPAGANDA NEDİR: KAVRAMSAL ÇALIŞMA

Propaganda konusu birçok sosyal bilimci tarafından araştırılmıştır. Bu alanda elimizde zengin literatür vardır. Gelgelelim yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğu savaş propagandası, propaganda savaşı, manipülasyon vb. meselelerle ilgilidir. Başarılı propaganda ile ilgili yapılmış pek fazla bilimsel ve akademik çalışma bulunmamaktadır. Araştırma yaparken bu konuda yaşadığımız sıkıntıyı belirtmekle birlikte başarılı propaganda nasıl olmalıdır sorusuna ilk cevap verenlerden birincisinin Joseph Goebbels olduğunu söylemek durumundayız. Goebbels, makale ve söyleşilerinde sık sık propaganda konusuna değinmiş, başarılı propagandanın iyi veya kötü diye ayrıştırılamayacağına vurgu yapmıştır. Goebbels'e göre başarılı propaganda her ne yolla olursa olsun amacına ulaşan propagandadır. Burada Goebbels Machiavellist yaklaşımla amaca götüren her yol mübahtır tezine dayanarak başarılı propagandanın aslında hiçbir salt özelliği olmadığını, onun yalnızca bir özelliğe – amacına ulaşmaya sahip olduğunu öne sürer (Goebbels, 2019, s. 44). *Büyük Yalan* propaganda tekniğinin ustası sayılan Goebbels, başarılı propagandanın ikinci bir önemli özelliğinin (nispeten daha az önemli) bir merkezden yönetilmesi olduğunu söyler. Ona göre propaganda sistematik bir şekilde tek elden yönetilirse mutlak başarıya götürür (Goebbels, 2019, s. 48).

Başka bir propaganda araştırmacısı olan ve hayatının uzun yıllarını bu işe adanmış Randal Marlin'e göre başarılı propagandanın sırrı mazlum rolünü oynayabilmekle ilgilidir. Onun fikrine göre “*Her zaman değerleriniz saldırı altındaymış gibi gözükmelisiniz. O zaman propagandanız daha etkili ve daha başarılı olacaktır*” (Marlin, 2002, s. 21).”

Jason Stanley'e göre başarılı propaganda mutlaka toplumsal içgüdüleri dikkate almalıdır. Dolayısıyla propaganda, propagandadan etkilenecek olan halkın ihtiyaç ve güdüsü ile ilgili olmalıdır. İhtiyaçlar karşılandığında, propagandacı tarafından doğrudan veya dolaylı telkin yoluyla dengesizlikler ve gerilimler yaratılarak yeni ihtiyaçlar ve güdüler oluşturulacaktır (Stanley, 2015, s. 37).

Jahandar Jabarov'a göre başarılı bir propaganda çalışmasında aynı zamanda toplumun dilinin seviyesi ile aynı seviyede bir dil kullanmalıdır. Aksi takdirde propaganda başarılı olamaz ve amaçlanan hedefe ulaşamaz (Jabarov, 2021b). Jabarov'a göre propagandanın mutlaka toplumsal karşılığı olmalıdır. Başka bir deyişle, herhangi bir propaganda toplumda mutlaka projeksiyon etkisi göstermelidir. Bunun için de toplumun dilini kullanmaya muhtaçtır. “*Şimdi Aynı Dili Konuşmaya Başladık*” makalesinde Jabarov, başarılı bir propagandanın tarifini verirken iki noktaya dikkat çeker:

1) Toplum o propagandaya hazır olmalıdır.

2) O propaganda toplum tarafından kabul edilebilir olmalıdır (Jabarov, 2021b).

Jabarov, bu çalışmasında başarılı bir propaganda ile kullanılan dil arasındaki ilişkiyi şöyle açıklıyor: “*Yani dindarların cemiyetinde ateist propagandası yapamazsınız. Kapitalist bir toplumda komünist propagandası yapamazsınız. Milliyetçi bir ortamda kozmopolit propaganda yapamazsınız. Yani yaparsınız da hedef kitlenizden olumlu reaksiyon, başka bir deyişle, toplumsal karşılık alamazsınız. İşte bu noktada dil çok önemlidir. Eğer bir hükümet olarak toplum ile aynı dili konuşmazsanız, yapacağınız propaganda toplumsal karşılık göremez. Toplumsal karşılık göremeyince başarısız olur. Gelişmekte olan ülkelerde bir hükümetin propaganda faaliyetleri art arda başarısız olursa, o hükümet bir sonraki seçimi kazanamaz. Hükümetler ise seçimleri hep kazanmak ister. Bundan dolayı konuştukları dilin seviyesini toplumun dilinin seviyesi ile aynı düzeyde tutmak zorundadırlar. Başka bir deyişle, propagandanın dili toplumun dili olmalıdır*” (Jabarov, 2021b).”

Araştırmacı, bu makalesinde başarılı propagandanın başka bir özelliğinin hükümetin kazanmış olduğu kamuoyu desteğini açığa çıkarması olduğunu ileri sürer. Jabarov'a göre hükümetler

sadece kamuoyu desteğini kazanmak için değil, aynı zamanda kazanmış oldukları desteği açığa çıkarmak için propaganda yaparlar (Jabarov, 2021b).

Başka bir makalesinde Jabarov, başarılı propagandanın hedef kitleyi inandırmak ile ilgili olduğunu öne sürer. Chomsky'nin rıza üretimi teorisinden bahseden yazara göre “Her bir hükümetin toplumsal rızaya ihtiyacı vardır. Elbette bu, demokrasilerde ayrı, otokrasilerde ayrı türlü yapılır. Ama rejimi her ne olursa olsun, tüm hükümetlerin toplumsal rızaya ihtiyaçları vardır. Ülkeyi ilgilendiren bir şey yaparken çoğunluğun bunu desteklemesini sağlamaları gerek. Eğer bunu yapamazlarsa, ayaklanmalar olur; mitingler, protesto gösterileri yapılır. Her ayaklanma ise otoritenin biraz daha zayıfladığını gösterir. Bir ülkede ayaklanma ne kadar fazlaysa, o ülkede otoritenin o kadar zayıfladığı anlamı ortaya çıkar. Hükümetler ise otoritelerinin zayıflamasını istemezler. İşte bu yüzden propaganda yaparlar; rıza üretirler (Jabarov, 2021a).”

Bu makale de Jabarov'un belirlemiş olduğu, daha doğrusu yaptığı farklı çalışmalar sonucunda basite indirgediği üç özellik üzerine odaklanacak ve başarılı propaganda ile bu üç özellik arasındaki ilişkinin doğasını inceleyecektir.

2. BAŞARILI PROPAGANDA NASIL OLMALIDIR: ANALİTİK ÇALIŞMA

Başarılı propagandanın sahip olması gereken özelliklere. Aslında bu konu çok daha derinlemesine işlenebilir. Çünkü bir propagandanın başarılı olması için propagandacı daha ilk aşamada on özelliği dikkate almalı, sonraki aşamalarda ise onun hazırlamış olduğu propaganda eyleminin – ki bu uzun programlı bir kampanya da olabilir, bir günlük bir manipülasyon konuşması da olabilir – birkaç kategori üzerinden pek çok kriteri karşılaması gerek. Bu on nokta (on özellik) aşağıdakilerdir:

1. Propaganda kampanyasının ideolojisi ve amacı
2. Propagandanın gerçekleştiği bağlam
3. Propagandacının kimliği
4. Propaganda örgütünün yapısı
5. Hedef kitle
6. Medya kullanım teknikleri
7. Etkiyi en üst düzeye çıkarmak için özel teknikler
8. Çeşitli tekniklere izleyicinin tepkisi
9. Varsa karşı propaganda
10. Etkiler ve değerlendirme, yani *feedback* (O'Shaughnessy, 2005, p. 77).

Ama daha basit şekilde ifade etmek ve daha anlaşılır düzeye indirmek için başarılı propagandayı sadece üç özelliğine göre ele alacağız. En genel hatlarıyla ele alınan başarılı propaganda incelemesinde sadece üç kriterden bahsedilecektir. Eğer bir propaganda aşağıdaki üç özelliği veya kriteri taşıyabiliyorsa, başarılı olmuş demektir:

1. Kazanılmış kamuoyu desteğini açığa çıkarabilmek
2. Toplumsal karşılık görmek
3. Toplumun dili ile aynı dili kullanmak

Kazanılmış kamuoyu desteğini açığa çıkarabilmek önemlidir. Kamuoyu desteği sadece propaganda ile kazanılmaz. Bazen bir savaş kazanılır ve savaşı yöneten iktidar kamuoyundan

ziyadesiyle destek alır. Ama desteği sadece almak yeterli değildir, insanların bunu ifade edebilmesi için ortam yaratmak da önem arzeder. Buradaki püf nokta destek imajının yaratılması değil, gerçek desteğin ifade edilmesidir. Bunun en bariz örneği sosyal medyadır. Modern dünyada, özellikle de apolitik toplumlarda insanlar genellikle desteklerini sosyal medya üzerinden ifade ederler. Bu bağlamda neredeyse her bir hükümetin (siyasi partinin) internet trolling ile uğraşan bir propaganda takımı olur. *Internet trolling* adlanan bu teknik 2000’li yılların sonların beri kullanılır. Çıktığı yer ABD’dir (Cabarov, 2021, s. 97). Örneğin bir siyasi partinin sosyal medya hesabı tarafından yapılmış herhangi bir paylaşımın altında o partiyi öven, ona desteğini bildiren yorumlar okuyabilirsiniz. Veya tam tersine, radikal bir biçimde o siyasi partiyi eleştiren, hatta hakaret eden yorumlar da bulabilirsiniz. Bu yorumları yazan hesapları incelediğinizde ise genellikle sahte hesaplar olduğunu görürsünüz. İşte bu internet trolling’dir. Aslında internet trolling de propagandanın bir türüdür, ancak propagandanın başarılı olmasının sırrı gerçek hesaplar tarafından, yani vatandaşlar tarafından bu tür yorumların yazılmasıdır. Bu gerçek halk desteğidir. İnsanların bu tür yorumlar yazmasını teşvik etmek için özel propaganda paylaşımları yapılır.

Gelelim ikinci özelliğe. Propagandanın mutlaka toplumsal karşılığı olmalıdır. Toplum siyasi özne ile aynı fikirde olmalıdır. Onun gibi düşünmelidir. Onun fikirlerini paylaşmalıdır. Toplumsal karşılık bir propagandanın başarılı olması için en önemli özelliklerden biridir. Propaganda toplumun düşüncesinin tersine yapılamaz. Örneğin, bir hükümet başkanı herhangi bir siyasi lidere karşı konuşma yapacaksa, o liderin ülkede antipatisinin olması gerek. Bunu bir modelle açıklamak gerekirse, A ülkesi ile B ülkesi arasında ilişkiler soğuktur ve A ülkesinin halkı B ülkesinin Cumhurbaşkanı olan y’yi sevmemektedir. Bu durumda A ülkesinin Cumhurbaşkanı olan x’in B ülkesinin Cumhurbaşkanı olan y’ye karşı konuşmasında ona karşı propaganda yapabilir ve bu propaganda toplumsal karşılık görür. Ancak A ülkesi ile C ülkesi arasında ilişkiler sıcaktır ve A ülkesinin halkı C ülkesinin Cumhurbaşkanı olan z’ye sempati beslemektedir. Bu durumda A ülkesinin Cumhurbaşkanı olan x yine de C ülkesinin Cumhurbaşkanı olan z’ye karşı konuşmasında ona karşı propaganda yapabilir, ancak bu propaganda toplumsal karşılık görmez. Hatta halkın bir kısmı bu konuşmaya göre kendi liderlerini bile eleştire veya suçlayabilir.

Başarılı propagandanın üçüncü özelliği ise toplum ile aynı dili konuşmaktır. Toplumun dili ile aynı dili kullanmak bir propagandanın başarılı olmasındaki en önemli etkenlerden biridir. Propagandacı hangi üslubun, hangi dilin, hangi kelimelerin toplumun hoşuna gideceğini bilmelidir. Propagandacının toplumun kullandığı dili kullanması toplumda daha çok yankı uyandırır, daha çok ses getirir. Örneğin A ülkesinin siyasi lideri olan x kendi konuşmasında ataerkil bir dil kullanıyorsa, bu toplumun dilinin böyle olduğu anlamına gelir. A ülkesinin siyasi lideri olan x’in konuşması o ülkenin ortalama bir erkek bireyinin konuşma erkanını yansıtır. Örnek verecek olursak, eğer A ülkesinin erkekleri günlük konuşmalarında veya kavga sırasında ataerkil özelliklerini öne çıkararak “erkeksen, gel buraya”, “erkek değil misin?” vb. ifadeler kullanırlarsa, A ülkesinin siyasi lideri olan x da kendi propaganda konuşmasında böyle bir dil kullanmak zorunda kalacaktır.

Eğer ortalama toplumun dili başka bir şekilde biçimlenseydi, A ülkesinin siyasi lideri olan x konuşmasında başka bir dil kullanmak zorunda kalacaktı. Çünkü başarılı bir propaganda yapmış olmak için propaganda konuşması sırasında kullandığı dili toplumun diline göre optimize etmek zorunda kalacaktı. Eğer A ülkesinin toplumu örneğin günlük konuşmalarda bilimsel bir dil kullanırsa, A ülkesinin siyasi lideri olan x da başarılı propaganda yapabilmek adına bilimsel bir dil kullanmaya mecbur olur. Eğer toplum genellikle kabadayı erkanında konuşursa, A ülkesinin siyasi lideri olan x da propagandasını bu dilde yapmalıdır. Hatta bazı siyasi liderler yapacağı uluslararası propaganda kampanyasının dilini biçimlesin diye büyük bir

propaganda ekibi oluşturur ve bu ekibe belli bir kaynak ayırır. Bu tür takımlara uluslararası ilişkilerde propaganda makinesi ismi verilir (Jabarov, 2021c).

Velhasıl kelim, başarılı bir propagandanın kazanılmış kamuoyu desteğini açığa çıkarabilmek, toplumsal karşılık görmek ve toplumla aynı dili konuşmak gibi üç özelliği vardır ve herhangi bir siyasi liderin propaganda konuşması her üç özelliği karşıladığında başarılı bir propaganda örneği sayılabilir.

SONUÇ

Bir uluslararası ilişkiler fenomeni olarak başarılı bir propagandanın özelliklerini inceleyen makalenin sonuçlarına göre en basite indirgenmiş halde başarılı bir propagandanın üç özelliği vardır:

1. Kazanılmış kamuoyu desteğini açığa çıkarabilmek
2. Toplumsal karşılık görmek
3. Toplumun dili ile aynı dili kullanmak

Eğer herhangi bir siyasi liderin uluslararası propaganda konuşması her üç özelliği karşılamaktaysa, başarılı bir propaganda örneği sayılabilir.

KAYNAKÇA

- Cabarov, C. (2021). Siyasi Propaganda Texnologiyaları. *Elm və İnnovativ Texnologiyalar*, 17, 94-104.
- Goebbels, J. (2019). *Büyük Yalanlar*, çev. Duygu Bolut. İstanbul: Zeplin Kitap.
- Jabarov, J. (2021a). *Hükümetler Neden Propaganda Yapar*. Retrieved from Meçhul Dergisi: <https://mechuldergisi.com/hukümetler-neden-propaganda-yapar/makale/>
- Jabarov, J. (2021b). *Şimdi Aynı Dili Konuşmaya Başladık*. Retrieved from Meçhul Dergisi: <https://mechuldergisi.com/simdi-ayni-dili-konusmaya-basladik/makale/>
- Jabarov, J. (2021c). *Tıkır Tıkır*. Retrieved from Meçhul Dergisi: <https://mechuldergisi.com/tikir-tikir/makale/>
- Marlin, R. (2002). *Propaganda and Ethics of Persuasion*. New York: Broadview Press.
- O'Shaughnessy, N. J. (2005). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Stanley, J. (2015). *How Propaganda Works*. Oxfordshire: Princeton University Press.

THE GEOGRAPHY OF FINANCIAL INSTITUTIONS: THE PERSPECTIVE OF EMERGING ECONOMIES

Nuray Karimzada

BSU, Geography Faculty

ORCID ID: 0000-0002-6802-6958

ABSTRACT

International Financial Institutions (IFIs), which includes multilateral, regional and country wide enhancement banks with world operations, are vital improvement companions to attain the Sustainable Development Goals (SDGs). IFIs have deep institutional perception in supplying and catalyzing investments in sustainable enhancement and have taken steps to align their things to do with the 2030 Agenda, such as by using the use of the use of scaling-up local weather finance, designing and deploying innovative SDG-related economic Instruments, and assisting to crowd-in public and non-public sources to decorate world public items in areas such as combatting climate alternate and compelled displacement.

Keywords: Globalisation, financial institution, international economy

My focus, looking in advance to the session dealing with the impact of globalization on improvement method in rising countries, will be to talk to and analyze the question of governance in the context of economic globalization I will take the chance to voice some observations about where we are with regard to governance, about the primary facets of recent trends in the international economic system and their consequences on emerging nations and additionally to offer some observations about globalization and social values. The thought of reforming the worldwide economic system has determined aid in the thinking of the need to decrease the consequences of the phenomena that have attracted the world's attention in the latest disaster –namely, the shocks created in receiving countries by means of the volatility of capital flows and the shocks created through the bandwagon effect, which attracts us of a after usa into the syndrome. Consideration of the volatility of capital has targeted specially on the exacerbation of the flight of capital from international locations that are in crisis. International consensus used to be done shortly on the need to supplement the Basle standards with the IMF Supplemental Reserve facility (window) and the IMF Special Data Dissemination Standard (SDDS), and in current discussions on designing a possible contingent credit line for a chosen team of emerging economies with medium- and long-term solvency. Progress is being made in enhancing the nice of records and in strengthening banking and economic systems, as properly as through other measures aimed at enhancing the resistance of rising economies to shocks like these. Changes have been counseled in financial motion taken with the aid of both lending countries and multilateral institutions. Though it is widely wide-spread that such measures cannot cast off volatility and contagion, there is hope that the bad have an effect on of these issues can be reduce. Some leading gamers agree with that with these measures in place, drastic reform of the international economic device is unnecessary. They argue that considering that fees of property will usually be volatile, crises will proceed to arise, and that consequently it is the emerging countries that need to put in force new reforms and carry their monetary structures to feature in a higher way. There is no denying that many international locations that are in the process of integration in the international economy are in want of reform. However, it appears to me that underplaying the

need for a penetrating evaluation of today's international monetary machine is a mistake. No one who has been an observer or participant in the latest traits in the world economic system can fail to see the vital role that the volatility of global reserve currencies and interest rates in growing countries has played for the debt-acquisition dynamic in many growing economies - not only in the current crisis, but additionally in the debt crisis of the early 1980s. Indeed, some maintain, and not except justification, that today's volatility dates from the collapse of the Bretton Woods system. Are we to assume that durations of prolonged and very substantial understanding of the dollar, followed through the depreciation of this reserve currency, have now not influenced the debt dynamic in creating countries? Because these durations coincided with big fluctuations in international interest rates, the scenario was aggravated in the 1980s. This meant, to simplify somewhat, that many nations borrowed 'cheap dollars' at very low pastime prices and had been forced to carrier their debt with 'expensive dollars at pastime prices several instances higher.

We reflect onconsideration on the most important benefit of the present device of flexible exchange rates to be that it makes gorgeous worldwide capital mobility feasible without requiring that national financial policy be sacrificed. This very advantage may, however, flip out to be the system's biggest drawback, as it entails accepting the achievable outcomes of immoderate volatility in the fees of international reserve currencies. Let us recall that the fundamental problem confronting the architects of Bretton Woods was to re-establish change and international relations, which had no longer been normalized in the wake of the First World War. Given that priority, it used to be deemed fundamental to give up an emphasis on growing the mobility of private capital for the sake of stopping volatility. Furthermore, underneath the gold standard, capital flows and change rate balance had priority. Hence, the independence of countrywide monetary insurance policies was once sacrificed. This leads me to trust that in today's world of superior economic globalization, splendid care need to be dedicated to examining these subjects. A serious mental effort is wanted to clarify the central points, in order to decide what choices have to be made about the global financial system, what framework is to be employed, and what lifelike transitions are to be provided. 1. Recent tendencies in the world financial system I would like now to say a few words about tendencies in the worldwide economic system that commenced in 1997.

The global tumult that began then has forcibly reminded us of sure ancient lessons, as well as presenting some new scenarios. I will take the liberty, in dealing with these matters, of citing some elements of Chile's trip in the crisis. A first lesson is that debt can be risky, and that short-term debt in precise is unsafe if it reaches high levels. The nations that suffered the greatest turbulence in the remaining two years are these that had reached high ranges of short-term debt earlier than the disaster commenced –and this statement is actual regardless of whether or not debt used to be public or private. The policy of the Chilean government was to use a portion of the country's budget surplus to limit public region overseas debt yr by year, making early repayments of primary owed to the multilateral organizations, which, in the brief duration from 1995 to 1997 had reached US\$ 2.2 billion. The 'fat' period used to be therefore taken benefit of by using being prudent and with the aid of exercising a top notch deal of caution in managing the public debt. Short-term personal debt, in turn, used to be discouraged via the reserve necessities of the Central Bank of Chile. As a result, private zone debt at this juncture is in particular long-term. A second, eminently classic, lesson is that sound fiscal administration (handling of public finance) is a prerequisite for the attainment of a solid response ability to exterior shocks. Fiscal soundness does now not completely compensate for conditions of immoderate spending by way of the personal zone in increase conditions, however it does grant some critical counterbalance. Chile has done price range surpluses on the order of 1.5% and 0.4% of gross home product 1 in latest years.

The public region has thus, by means of advantage of amazing budgetary prudence, contributed to giving the Chilean economic system greater resistance and power with which to face externally generated turbulence. The prerequisites that makes it viable to appoint nicely designed financial policy and deal efficaciously with externally generated shocks are familiar. Among them are the absence of important macroeconomic distortions, the presence of structural reforms to improve the functioning of price structures and market efficiency, orderly and properly coordinated monetary and fiscal policy, suitable regulated country wide financial sectors and reasonable stages of debt with optimized maturities. On the other hand, collected imbalances and distortions make economies inclined no longer only to assaults of speculation, however additionally to surprising and giant reversals in capital flow, which enlarge the magnitude and severity of crises. The ancient question of reversals of go with the flow and have an effect on of flight capital comes into play here. Relative to different economies, Chile has suffered enormously little from the effects of volatility. Its structural underpinnings have allowed long-term capital to continue flowing into the country, whilst pinnacle personal area Chilean companies have persisted to achieve substantially narrower pastime rate spreads than those on hand to the governments of many countries. ECLAC and the International Jacques Maritain Institute have invited us to discuss the globalization of financial markets and its effects on emerging economies. This phenomenon has been of difficulty to substantial sectors of our societies for quite some time now, particularly in view of the flip taken via international economic and monetary occasions in latest years. Finance has been at the coronary heart of many financial crises that have taken on international proportions. The economic dimension performed a central function in the melancholy of the 1930s and in the debt disaster that overwhelmed a wide variety of creating international locations in the late Nineteen Seventies and early 1980s. In the 1990s, this dimension has also had a profound influence on the Mexican currency crisis that broke out in late 1994 and the cutting-edge disaster that started in Asia. Recent crises have borne witness to the serious imperfections of the worldwide capital market and the creating economies' excessive vulnerability to disturbances emanating from that market. When the Russian moratorium used to be declared in mid-1998, the worldwide economic crisis started to take on alarming proportions as its consequences spread to the inventory markets of industrialized and rising economies alike and came to pose a serious threat of world deflation and recession. The measures that have had to be adopted to deal with this scenario have been much harsher than would be justifiable from the standpoint of any man or woman economy, because they need to tackle speculative pressures that are exterior in origin. This kind of monetary contagion has thus had a heavy price for the Latin American countries, a cost that is now not justified from a home perspective and is consequently economically and socially inefficient. But above and past the unique macroeconomic scenario of any individual Asian or Latin American u . s . a . that has been hurt via this instability it is, as ECLAC has emphasized, first and main a reflection of a imperative problem in the world economy. That problem is the big asymmetry present between an increasingly more sophisticated, dynamic worldwide financial market and the absence of a suitable institutional shape for regulating it. The tools presently at our disposal for coping with these serious imperfections have proven to be absolutely inadequate.

On the one hand, the adjustment programmes instituted by using international locations overtaken with the aid of such crises have once again verified that we have a tendency to critically underestimate their recessionary impact; what is more, every such programme has brought extra deflationary pressures into the world economy. This sturdy recessionary have an impact on has, in a wide variety of cases, averted the achievement of one of the prime goals of the adjustment system –namely, the restoration of investors' self assurance that the financial system is functioning properly. On the other hand, in the case of emerging markets

as well, in recent years ranking corporations –the institutions notably accountable for offering statistics to investors– have verified to be an unsatisfactory tool. Their behaviour has been entirely procyclical, as they first inspire overinvestment in these markets and then promote a massive exodus of capital. Thus, as an alternative than supporting to clean out monetary cycles as a suited facts system should, they have tended to accentuate them. These circumstances, of which you are all utterly aware, have made it indispensable for the Group of Seven (G-7) to take concerted action to counter the risk of international deflation, and to supply the sources wanted to help developing nations that are experiencing transient difficulties to increase the cost of mounting a speculative attack on their currencies.

1. An institutional framework for monetary globalization In addition to the inadequacy of the steps taken as a result far, the seriousness of the present day scenario tells us that the time has come to embark upon the mission of developing a new and extra terrific institutional shape for the financial globalization process. This new structure must be equipped with enough sources and a higher capacity for preventive motion but, perhaps even more importantly, it should also include suited international regulatory and supervisory systems. Furthermore, this updating and modernization of our ‘institutional architecture’ have to be broad in scope. It ought to provide for potential of filling in the gaps that exist in the law of quite a number market dealers in the industrialized nations themselves. Above all, it ought to include a new perspective that paves the way for the modernization of the institutions that now govern country wide and global monetary members of the family and of the improvement concepts on which we base our actions. We have arrived at a very vital juncture in terms of the ancient occasions that are remodeling current society, one that calls for a clean perspective and new establishments to resource us in meeting the ongoing challenges of the struggle for social equity, justice and progress. At the opening session of the meeting of the Board of Governors of the Inter-American Development Bank, in early 1999, I raised the situation of the relationship between establishments and the market in a world in which the globalization procedure holds sway. If dynamic market improvement is the end result of a reduction in guidelines in all the countries, and if the globalization method is being manifested in the unfettered motion of knowledge, goods and capital across countrywide borders, then why are multilateral companies and the leaders of so many countries so worried about institutions, establishments that hark back to an order that is now disappearing? We have realized that the economic device and establishments that govern our actions are not a inflexible or inexorable fact of life. On the contrary, to put it simply, establishments are nothing more than social and economic ‘ground rules’, whether written or unwritten. Institutions are manifested in alternate practices, contracts, social norms, recognize for the rights and property of others, the workout of one’s rights and the fulfilment of one’s duties as a citizen, as nicely as in constitutions, legal guidelines and regulations. Institutions therefore grant the framework for our economic, political and social interaction and, in so doing, reduce the uncertainty and the prices of that interaction. Therefore, institutions do not war with the operation of the market or with globalization but are as a substitute an quintessential section of those processes. Moreover, market liberalization and globalization have aroused renewed activity in our establishments at the national, regional and international levels. Our picks and opportunities for alternate and records trade have mushroomed in the past few decades, and so have a vast range of other variables and situations, that are beyond the manipulate of character economic and social agents, because of variations in phrases of information, size, objectives and many other factors.

The perceived stage of systemic threat current in the world today is what has fuelled the growing demand for a reassessment of our worldwide ‘financial architecture’, and for ways of rectifying serious shortcomings in the institutional buildings of international locations which until these days inspired super enthusiasm in the market. The updating and modernization that

we are searching for does not, of course, contain turning again to the establishments of the past. We have viewed what advantages globalization and the operation of the market have to offer, and we therefore must not repress these processes. The world of today desires institutions that will assist to perfect, as a substitute than inhibit, the operation of the market; that will increase, instead than diminish, the drift of information; that will allow more opposition and fewer monopolies; that will allow ideas, initiative and nicely planned ventures to prevail over the abuse of authority and the concentration of economic, political or company power. In order for a actual system of institution-building to flourish, institutions need to be viewed as a source of opportunities for incorporating new sectors and thoughts into the development process, instead than as a source of constraints on market improvement or globalization. This is mainly true in the case of institution-building at the regional and global levels. But international relations, even in this post-Cold War era, tend to be dominated by way of the political realities of the great imbalance of energy existing between distinct international locations and regional blocs. The actual check of any new international institutional structure will be its capability to set up ground policies that will decrease uncertainty, and permit all nations to establish a presence and make their voice heard in the worldwide monetary and political system.

Leading economic and financial institutions and rating centers praise the systemic economic policy and reforms in Azerbaijan.

In the "Economic Freedom Index 2021" report prepared by the Heritage Foundation, one of the world's largest think tanks, Azerbaijan's position improved by 6 points and ranked 38th out of 172 countries. Azerbaijan scored 70.1 out of a possible 100 points on economic freedom.

According to the report, Azerbaijan ranks 23rd among 45 countries in the European region, with a total score equal to the regional average, but higher than the world average.

According to the ranking, Azerbaijan's neighbors were Belgium (37th place with 70.1 points) and Spain (39th place with 69.9 points). According to the report, our country is ahead of developed European countries such as France, Spain, Italy and Poland and is among the most advanced countries in the index. Development trends in the economy, mainly in banking, real estate, monetary, tax, fiscal and other areas, strengthen confidence in the Azerbaijani economy in the world.

It should be noted that the countries where the policy of economic freedom is highly valued are distinguished by the existence of favorable conditions for the development of trade and entrepreneurship. Such a favorable environment acts as a significant support factor for economic growth and social welfare. The Economic Freedom Index is an important source of information for investors in terms of changes in the factors affecting the country's economic freedom, taking into account their interests.

Azerbaijan's position in the Doing Business report is improving.

As a result of a detailed diagnosis made by the World Bank's Internal Audit structures in December last year, Azerbaijan's position in the Doing Business 2020 report has further improved, and our country has once again entered the top ten most reformist countries in the world.

It should be noted that in the initial report, Azerbaijan ranked 34th out of 191 countries in the global ranking with 76.7 points, but after the survey, Azerbaijan's score rose to 78.5, and in the ranking, our country rose 28 places to 28th.

The relevant diagnostic assessment covered 4 countries - Azerbaijan, Saudi Arabia, the United Arab Emirates and China.

The Oil Fund ranks 5th among 64 sovereign wealth funds.

The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) has compiled the Sovereign Wealth Transparency and Accountability Assessment Schedule for 2019, compiled by the prestigious Peterson Institute for International Economics (PIIE), which evaluates the performance of sovereign wealth funds in terms of transparency and accountability. SOFAZ ranked 5th among 64 sovereign wealth funds with 92 points.

This means that the State Oil Fund, established to ensure a fair distribution of oil and gas revenues between present and future generations, has played an important role in the country's socio-economic life since its inception, as well as asset management, governance, institutional building, accountability and transparency. Recognized as an exemplary organization at the international level, it has been awarded the highest awards and made a significant contribution to maintaining the prestige of our country at a high level.

Influential rating agencies give optimistic forecasts for the prospects of the Azerbaijani economy.

Reputable international rating agencies such as Fitch Ratings, Moody's, Standard & Poor's set an optimistic credit rating for the prospects of the Azerbaijani economy, which strengthens investor confidence.

The rating agency S&P Global Ratings forecasts that Azerbaijan's GDP will grow by 2.1 percent, the World Bank by 1.9 percent and the United Nations by 2 percent this year.

Moody's Investors Service forecasts that the Azerbaijani economy will grow by about 4 percent in 2021. This forecast is higher than the expectations of major international organizations (UN, World Bank) and international credit agencies (Standard and Poor's and Fitch Ratings).

CONCLUSION

Global financial disaster has implications on global economic activity. The main financial troubles associated to development, increase prosperity, employment, balance in financial gadget have been difficult traders and decision makers. Volatile market stipulations transmitted into rising economies just after the financial turmoil began. The fundamental issue in the lower back of this transmission relies on the globalization of economic financial machine worldwide.

The latest advances in the international financial device and the consequences of globalization on financial system have been evaluated. The major cause at the again of the transmission of financial crisis from superior economies to rising economies depends on the liberalization of capital flows and the globalization of financial institutions. Liquidity redundancy, credit defaults, securitization, the lack of transparency, the short comings of rating entities and supervisory entities are some pillars of international financial recession.

REFERENCES

1. Griffith-Jones, S. (2000), 'Towards a New Financial Architecture: The Management of Crises', Chapter 8 in this volume.

2. Aninat, E. (2000), 'Globalization as an Economic and Social Force: Opportunities and Risks from a Humanistic Perspective', Chapter 3 in this volume. Archibugi, D. and C. Pietrobelli (1999), 'The Globalization of Technology and its Implications for Developing Countries. Windows of Opportunity or Further Burden?', Rome, CNR ISRDS, mimeo
3. Rodrik, D. (1997), Has Globalization Gone Too Far?, Washington, DC, Institute for International Economics.
4. United Nations (1999), Towards a New International Financial Architecture, Report of the Task Force of the Executive Committee of Econo
5. <https://www.undp.org/partners/international-financial-institutions>
6. <https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/gfdr-2016/background/nonbank-financial-institution>
7. https://www.researchgate.net/publication/260869568_Globalization_of_Financial_Institutions_A_Competitive_Approach_to_Finance_and_Banking
8. <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap69.pdf>
9. <https://www.nap.edu/read/2134/chapter/3#26>
10. <https://www.heritage.org/index/>
11. <https://www.doingbusiness.org/en/doingbusiness>

EKOLOJİ PROBLEMLƏR İLƏ SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Faiq Əbdürəhmanov

Bakı Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0003-1447-0778

XÜLASƏ

Cəmiyyət formalaşdığı ildən ətraf-mühitə müxtəlif cür təsirlər göstərməyə başlamışdır. Bu təsirlər getdikcə daha da intensivləşmiş, nəticədə müxtəlif qlobal problemlər meydana gəlmişdir. Bu qlobal problemlərə iqlim dəyişkənliyi, içməli su çatışmazlığı, ərzaq çatışmazlığı və s. daxildir. Bunlardan biri də ətraf-mühitin çirklənməsiylə bağlı yaranan ekoloji problemlərdir. Ekoloji problemlər ətraf-mühiti çirkləndirməklə yanaşı insanların sağlamlığına da mənfi təsir göstərir. Belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən əhalinin sağlamlığı 50% həyat tərzindən, 20% genetik amildən, 10% səhiyyə təşkilatından və 20% ətraf-mühitdən aslıdır. Lakin həyat tərzinə qidalanma da daxil olduğundan və qidaların əksəriyyətinin kənd təsərrüfatı tipli məhsullar olduğunu nəzərə alsaq, ekoloji problemlərin insan sağlamlığına nə qədər təsir etdiyini açıq-aşkar görmək mümkündür. Ekoloji problemlər artıqca müxtəlif növ yeni xəstəliklər yaranmış və mövcud xəstəliklərin yayılma arealları genişlənməmişdir. Məsələn, son dövrlər yaranmış donuz qripi, quş qripi, ebola və s. xəstəliklər dediyimizə misaldır. Eyni zamanda XIX-XX əsrlərdə nadir rast gəlinən xərçəng xəstəliyi artıq kütləvi hal almışdır. Hətta onu da qeyd etmək olar ki, əvvəllər elm-texnikanın inkişaf etmədiyi, mənimlənmənin cüzi olduğu qədim dövrlərdə insan ömrü yüz illər təşkil edirdisə, getdikcə təbiətdən istifadə genişləndikcə bu dövr qısalmağa başlamışdır. Beləliklə, daha yaxşı gələcək və dünya üçün hər şeydən öncə sağlam nəsil yetişdirmək lazımdır. Sağlam nəsil yetişdirmək, xəstəliklərin minimuma endirilməsi üçün isə ətraf-mühiti çirklənmədən maksimum dərəcədə qorumaq və çirklənmiş ekologiyanı təmizləmək lazımdır.

Açar sözlər: ətraf-mühit, ekoloji problemlər, müxtəlif növ xəstəliklər, xərçəng xəstəliyi, qlobal problemlər

ABSTRACT

Since the formation of society, it has begun to have various effects on the environment. These effects have intensified, resulting in various global problems. These global problems include climate change, drinking water shortages, food shortages, and so on. includes. One of them is the environmental problems associated with environmental pollution. In addition to polluting the environment, environmental problems also have a negative impact on human health. Thus, according to the World Health Organization, 50% of the population's health depends on lifestyle, 20% on genetic factors, 10% on health care and 20% on the environment. However, given that nutrition includes nutrition and that most foods are agricultural, it is clear that environmental problems affect human health. Environmental problems have led to the emergence of various new diseases and the spread of existing diseases. For example, recent outbreaks of swine flu, bird flu, Ebola, etc. diseases are an example of what we call. At the same time, cancer, which was rare in the XIX-XX centuries, has already become widespread. It should even be noted that in ancient times, when science and technology were underdeveloped human life span was hundreds of years, this period began to shorten as the use of nature expanded. Thus, for a better future and the world, first of all, it is necessary to

raise a healthy generation. In order to raise a healthy generation and minimize diseases, it is necessary to protect the environment as much as possible from pollution and clean up the polluted environment.

Keywords: environment, ecological problems, different kinds of diseases, cancer, global problems

GİRİŞ

Ətraf-mühitin çirklənməsinə əsasən torpağın, suyun və havanın çirklənməsi aiddir. Bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdədir. Torpağın əmələ gəlməsi üçün min illər tələb olunur. Torpaq hava, su, istilik, bitki və heyvan orqanizmləri, xüsusilə də mikroorqanizmlərin iştirakı ilə Yer kürəsinin aşınması nəticəsində əmələ gəlir. Torpaq yerin bitki bitən hissəsidir. Bitkiləri becərən zaman torpağın münbitliyini yüksəltmək üçün gübrələr verməklə insanlar torpağa dolayı yolla təsir edir. Bizim istifadə etdiyimiz ərzağın hamısı torpaqdan alınır. Hazırda Yer kürəsi əhalisinin sayı artır. Get-gedə insanlara daha çox ərzaq lazım olur. Çox ərzağı isə torpağın məhsuldarlığını artırmaqla almaq olar. Ona görə də insanlar torpağa gübrə verir ki, ondan alınan məhsul çoxalsın. Amma torpağa gübrəni çox vermək olmaz. Çünki gübrənin tərkibində çoxlu zərərli maddələr də var. Bu maddələr torpağın məhsuldarlığını çoxaltmaqla yanaşı, həm də onu çirkləndirir. Çox gübrə verilmiş torpaqda bitən meyvə-tərəvəzi yemək sağlamlığımız üçün təhlükəlidir. Bunun nəticəsində çoxlu xəstəliklər yaranır. Torpağı çirkləndirən amillər tək gübrələrlə kifayətlənmir. İri müəssisələr ətrafında da torpaqlar çox çirklənir. Son illər plastik qablardan çox istifadə olunması torpaqların çirklənməsinə şərait yaradır. Çünki plastik tullantılar heç vaxt çürümür və daim torpaqda qalır. Beləliklə, torpaqlar əsasən sənayedə radioaktiv tullantılar, çirkab suları, bərk sənaye tullantıları, nəqliyyatda neft məhsullarının qalıqları, daşınma nəticəsində maddələrin itkisi, kənd təsərrüfatı sahəsində mineral gübrələr, pestisidlər, yaşayış yerlərində isə məişət tullantıları, ekzogen kimyəvi maddələr, bərk tullantılar və s. vasitəsilə çirklənilirlər [1]. Nəticədə topağa qurğuşun, cıvə, kadmium, arsen, nikel, sink və s. ağır metallar atılır. Bütün bu səbəblərdən torpaq çirklənir. Çirklənmiş torpaq hissəcikləri orqanizmə birbaşa və dolayı yollarla daxil olur. Küləkli havada çirklənmiş torpağın sovrularaq tənəffüs vasitəsilə orqanizmə daxil olması birbaşa prosesdir, lakin ağır metalların torpağa hoparaq üzərindəki bitki tərəfindən udulması və həmin bitkidən insanların istifadə etməsi isə dolayı prosesdir və müxtəlif növ xəstəliklərə yol açır. Məsələn, qurğuşun insanda əsəb-sinir sistemi, ürək-damar sistemi, immunitet və endokrin sistemlərin dəyişməsinə, cıvə böyrək, qaraciyər və dalaq nahiyəsində toplanaraq zəhərlənmə halına, kadmium xərçəng xəstəliyinin əmələ gəlməsinə, arsen mədə-bağırsaq, qaraciyər sistemlərinin pozulmasına, nikel bədxassəli şişlərin əmələ gəlməsinə, sink mədəaltı vəzin pozulmasına, manqan mədə-bağırsaq qışasını dağıdaraq qanaxmaya və s. səbəb olur. Bundan başqa, torpaqda münbitliyin artırılması üçün istifadə edilən gübrələr – nitratlar, fosfatlar, həmçinin zərərvericilərə qarşı istifadə edilən pestisidlər yağış suları ilə su obektlərinə qarışaraq suların çirklənməsinə səbəb olur [2, 3, 4, 5, 6, 7].

Ətraf-mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində əmələ gələn ekoloji təhlükələrdən ən çox qorxulu olan suyun çirkləndirilməsidir. Müəyyən edilmişdir ki, dünyada məlum olan xəstəliklərin 80%-dən çoxu su vasitəsilə yayılır. Bildiyimiz kimi, Yer kürəsindəki su ehtiyatlarının 97,5%-i şor, yalnız 2,5%-i içməli sudan ibarətdir. Şirin suyun da 96%-i bərk haldadır. Maye vəziyyətində olan su ümumi şirin su həcmnin təxminən 0,8-1%-ni təşkil edir. Son 50 ildə isə məişətdə su sərfi 31, sənayedə 39, kənd təsərrüfatında isə 28 dəfə artıb. Ümumdünya Ərzaq Təşkilatının hesablamalarına görə, son 100 il ərzində içməli suya olan tələbat əhalinin artım tempinə nəzərən iki dəfə artıb. Hazırda 1,1 milyard insan təmiz içməli su əldə etmək

imkanından məhrumdur, 2 milyard insan hər gün su çatışmazlığı problemi ilə üz-üzədir. YUNESKO-nun yaydığı məlumata əsasən, 2030-cu ildə planetimizin əhalisinin 47%-i su çatışmazlığı ilə üz-üzə qalacaq. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, planet əhalisinin 20%-i çirkli sudan istifadə edir. Sudan qaynaqlanan xəstəliklərdən hər gün 11 min uşaq həyatını itirir [2, 4]. Ekoloji çirklənmiş sular insanda maddələr mübadiləsinin pozulması, böyrək xəstəlikləri və s. xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Bundan başqa bəzi ölkələrdə çirkli sular xlorlaşdırılaraq yenidən insanların istifadəsinə verilir ki, belə suyu qaynatdıqda suyun tərkibindəki təbii mineral duzlar xlorla reaksiyaya girərək müxtəlif birləşmələr əmələ gətirir. Nəticədə insan bu suyu içdikdə su qana sovrulub qaraciyərdə toplanır və tədricən xərçəng xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur. Hətta su obyektləri sənaye müəssisələri ətrafında da atılan tullantılar vasitəsilə çirklənir ki, bu da bir çox xəstəliklərin yayılmasına gətirib çıxarır. Buna misal olaraq, vaxtilə Yaponiyada aşkar edilmiş “Minamata” və “İtay-İtay” xəstəliklərinin adlarını qeyd etmək olar. Minamata ağır civə zəhərlənməsi nəticəsində yaranan nevroloji xəstəlik idi və səbəbi Minamata şəhərindəki Çisso sənayesindən su obyektinə atılan civə tullantıları idi. Nəticədə həmin civə maddələri balıqların bədənələrinə hopurdur və həmin balıqdan istifadə edən heyvanlarda və insanlarda müxtəlif nevroloji hallar müşahidə edilirdi. Bu səbəbdən “rəqs edən pişiklər” insanların əsas diqqətini çəkmiş və tədqiqatlar zamanı problemin başvermə səbəbi aşkar olmuşdur. Daha sonra dövlət müxtəlif tədbirlər görərək xəstəliyin qarşısını almışdır. İtay-İtay xəstəliyi də ilk dəfə olaraq Yaponiyada aşkar edilmişdir. Belə ki, kadmium filiz yatağının mənimsənilməsi zamanı əmələ gələn su düyü plantasiyalarında istifadə olunmuş və bu plantasiyaların düyüsünü istifadə edən insanların sümüklərində kövrəklik əmələ gəlmişdir. Suda olan kadmium sümüyə keçərək oradan kalsiumu çıxarmışdır. Nəticədə kövrəklənmiş sümük kiçik mexaniki təsir və ya bir qədər ağır yük təsiri ilə qırılmışdır [4]. Bütün bunlar ekoloji problemlərin insan sağlamlığına nə qədər böyük təsirinin olduğunu bir daha vurğulayır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Arsen, Xlor, Nikel, Benzol, koks peçindən atılan tullantılar xərçəng xəstəliyi, kadmium böyrək, dən qazı ürək-damar sistemi, qurğuşun nevroloji, gümüş dermatoloji, kükürd anhidrid ağciyər problemlərinin yaranmasına səbəb olur. İnsan qurğuşunun təsirinə udulan hava, toz, qida və içməli su vasitəsilə məruz qalır. Hal-hazırda bu element çap maşınlarının lentlərində, güllələrin hazırlanmasında, avtomobil akkumulyatorlarında və s. istifadə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, qurğuşun uşaqlarda fiziki və əqli inkişafa, böyüklərdə isə ürək-damar sistemi və nevroloji problemlərə səbəb olur. Misəritmə zavodları, boz daş kömür istifadə edən elektrik stansiyaları ətraf mühiti arsenlə çirkləndirir. Nəticədə içməli suda, torpaqda, bitkilərdə arsenin miqdarı artır. Bu isə öz növbəsində südün, ətin və meyvə-tərəvəzin arsenlə çirklənməsinə səbəb olur ki, nəticədə ağciyər xərçənginin yaranması baş verir. Bundan başqa rəng, dəri və kauçuk istehsalatında çalışan fəhlələr arasında sidik kisəsi, aromatik karbohidrogenlər və qeyri-ionlaşdırıcı radiasiyalı iş yerlərində çalışanlar arasında isə beyin xərçəngi yaranır. Eyni zamanda insanların fəaliyyəti nəticəsində yeraltı sular da çirklənməyə məruz qalır.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə içməli su mənzillərə borularla çatdırılır, lakin zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə əhalinin əksəriyyəti içməli suyu quyulardan götürür. Bu səbəbdən də yeraltı suların çirklənməsi xüsusi narahatlıq doğurur. Yeraltı sular bir çox səbəbdən çirklənə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, torpaq, su, hava bir-biri ilə sıx qarşılıqlı vəhdətdə olduğundan hər hansısa bir komponentin çirklənməsi digərlərinə də öz təsirini göstərir və bütün dünyaya yayılır. Bunun üçün ən mürəkkəbi atmosfer havasının çirklənməsidir. Çünki sənaye müəssisələrindən atmosfərə atılan zəhərli qazlar hava axınları vasitəsilə uzaq məsafələrə aparılır. Daha sonra atmosfer yağıntıları vasitəsilə torpağa və suya hoparaq digər ölkə ərazilərindəki torpaq və su obyektlərinin də çirklənməsinə, nəticədə həmin ərazidə yaşayan insanların da müxtəlif xəstəliklərə yoluxmasına səbəb olur. Bu səbəbdən belə vəziyyəti “ekoloji terror” adlandırmaq daha düzgün olardı.

NƏTİCƏ

Dünyanın xəstəliklər yayılmış xəritəsini və sənaye xəritələrini müqayisə etdikdə dediklərimiz sübut olunur. Çünki xəstəliklərin yayıldığı ərazilərə baxdıqda ağciyər, tənəffüs yolu xəstəlikləri ən çox atmosferi çirklənmiş ərazilərdə, mədə-bağırsaq sistemi xəstəlikləri əsasən torpaqları çirklənmiş ərazilərdə, böyrək, qaraciyər xəstəlikləri isə əsasən su obyektləri çirklənmiş ərazilərdə yayılmışdır. Bütün bu neqativ təsirlərin aradan qaldırılması üçün mühüm tədbirlər planı hazırlanmalıdır;

- ✓ İlk öncə insanlar bütün bu qeyd olunanlarla bağlı məlumatlandırılmalıdır;
- ✓ Daha sonra torpaq, su və atmosferə ciddi nəzarət komissiyası yaradılmalı və normadan artıq çirklənməyə yol verən müəssisələr yüksək miqdarda təminat ödəməli, bununla yanaşı çirklənməni təmizləməlidir;
- ✓ Çirkab sular xlorlaşdırılaraq deyil, ozonlaşdırılaraq insanların yenidən istifadəsinə verilməlidir;
- ✓ Tranzit çaylarının çirklənməsinin qarşısı alınmalıdır;
- ✓ Atmosferə atılan tullantılar ən yeni texnologiyalar tətbiq edilərək tutulub saxlanılmalıdır və s.

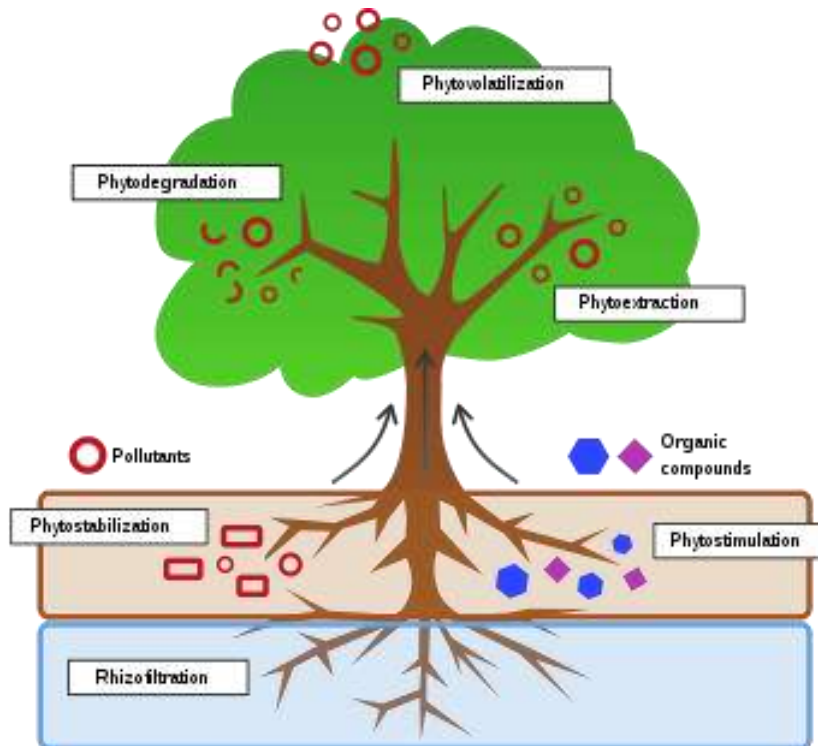
Bundan başqa torpaqdakı ağır metalların kənarlaşdırılması üçün fitoremedisiya metodundan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Metodun adı “phyto” – bitki, “remedy” – sağaltmaq sözlərindən götürülərək, müxtəlif ağac bitkilərinin ağır metallarla çirklənmiş ərazilərdə əkilməsi və bu bitkilərin öz kök sistemləri vasitəsilə həmin ağır metalları özünə çəkərək landşaft komponentini zərərli təsirlərdən təmizləməsi prosesidir [2, 3, 4, 8, 9]. Bu halda diqqət yetirilməlidir ki, əkilən ağac meyvə ağacı olmasın. Metod aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir;

- ✓ Rizofiltrasiya – Zərərli maddələri çıxarmaq üçün suyu kök sistemindən süzən bir prosesdir. Bu zaman çirkləndiricilər kök sistemində sovrulur və ya adsorbsiya olunur. Bu proses çirklənmiş qrunut sularının təmizlənməsi zamanı istifadə olunur. Bu halda bitkilər ilk növbədə istixanada düzgün şəraitdə yetişdirilir.
- ✓ Fitostimulyasiya – Köklər vasitəsilə torpağın mikroorqanizm aktivliyinin artırılmasıdır. Bitkilər mikroorqanizmlərin fəaliyyətini stimullaşdıran karbohidratlar və turşular buraxır, bu da üzvi çirkləndiricilərin deqradasiyası ilə nəticələnir. Bu o deməkdir ki, mikroorqanizmlər zərərli maddələri həzm edərək zərərsiz hala gətirə bilirlər. Fitostimulyasiyanın neft karbohidrogenlərinin parçalanmasında effektiv olduğu göstərilmişdir.
- ✓ Fitostabilizasiya – Torpaqdan zərərli maddələrin yuyulmasını məhdudlaşdırmaqla ətraf mühitdə onların hərəkətiliyini azaldır. Bu, çirkləndiricinin uzunmüddətli stabilləşdirilməsinə və saxlanmasına diqqət yetirir. Bitki çirkləndiriciləri hərəkətsizləşdirir və onları insanların qəbulu üçün daha az əlçatan edir. Fitostabilizasiyanın tətbiqi mədən tullantılarını sabitləşdirmək və saxlamaq üçün əlverişlidir.
- ✓ Fitoekstraksiya – Torpaqdan və ya sudan zərərli maddələrin bitki biokütləsinə çıxarmaq qabiliyyətində istifadə edir. Çox miqdarda çirkləndirici tuta bilən orqanizmlərə hiperakkumulyatorlar deyilir. Fitoekstraksiya daha az miqdarda çirkləndirici qəbul edən

bitkilər tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Fitoekstraksiya son iyirmi il ərzində dünyada sürətlə populyarlaşır. Tipik olaraq, fitoekstraksiya ağır metallar və ya digər qeyri-üzvi maddələr üçün istifadə olunur. Məsələn, Arsenin təmizlənməsində günəbaxan bitkisindən istifadə etmək əlverişlidir, söyüddən istifadə edərək kadmium, sink və mis çirklənmiş torpaqlardan kənarlaşdırmaq olar (1999-cu ildə Mariya Qreger və Tomi Landberg tərəfindən aparılan bir tədqiqat nəticəsində onlar söyüddən kadmium, sink və mis kimi maddələri torpaqdan kənarlaşdırması üçün əhəmiyyətli potensiala malik olduğunu irəli sürdülər), xromun əksər bitkilər üçün zərərli olmasına baxmayaraq, pomidor bitkisinin onu ekstraksiya edə bildiyi zənn olunur, qurğuşunun təmizlənməsində qovaq ağaclarından istifadə etmək əlverişlidir, duza dözümlü arpa və ya şəkər çuğundurundan əvvəllər dəniz suyu ilə basılmış sahələrin bərpası üçün natrium xloridin (adi duz) torpaqdan çıxarılması zamanı istifadə olunurdu və s [8, 9].

✓ Fitodeqradasiya – Torpaqda və ya bitkinin gövdəsində üzvi çirkləndiriciləri parçalamaq üçün bitki və ya mikroorqanizmlərdən istifadə edir. Üzvi birləşmələr bitki köklərinin ifraz etdiyi fermentlər tərəfindən parçalanır və bu molekullar daha sonra bitki tərəfindən transpirasiya yolu ilə sərbəst buraxılır. Bu proses herbisid çirkləndiricilərlə yaxşı işləyir.

✓ Fitovolatilizasiya – Bu prosesdə çirkləndiricilər bitki tərəfindən qəbul edilir və transpirasiya yolu ilə atmosfərə buxarlanır. Bu fitovolatilizasiyanın ən çox öyrənilmiş formasıdır, burada transpirasiya bitkinin gövdəsində və yarpaqlarında baş verir, lakin dolaylı fitovolatilizasiya çirkləndiricilər kök zonasından buxarlandıqda baş verir. Qovaq ağacları yüksək transpirasiya sürətinə görə bu proses üçün ən əlverişli bitkilərdən biridir.

Şəkil 1. Fitoremedisiya metodu.

Eyni zamanda ağac bitkiləri atmosferin də təmizlənməsində mühüm rol oynayır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən hər il 7 milyon insan çirklə hava nəticəsində dünyasını dəyişir. Lakin ABŞ-ın araşdırmasına görə ağaclar ildə 17,4 milyon kub metr kirli

havanı təmizləməyə qadirdi ki, bu da ildə orta hesabla 850 insanın həyatını xilas etmək deməkdir. O cümlədən, Çernobil hadisəsindən sonra Seziyum-137 və Stronsium-90 radioaktiv maddələri gölməçələrin tərkibindən günəbaxan bikiyə vasitəsilə təmizlənmişdir. Bütün bu tədbirləri həyata keçirmək üçün bütün dünya dövlətləri birlikdə fəaliyyət göstərməlidir. Çünki daha yaxşı gələcəyə nail olmaq üçün ilk öncə insanların sağlamlığına ciddi fikir verilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Hüseynov A.Ş., “Torpaq kimyası”, Bakı-2012.
2. Əbdürəhmanov F.T., “Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı torpaqlarının ağır metallarla çirklənməsi və bu çirklənmələrin torpaqlardan kənarlaşdırılması üçün istifadəsi əlverişli sayılan fitoremedisiya metodunun mahiyyəti”, “Azərbaycan və Türkiyə Universitetləri: təhsil, elm, texnologiya" I Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın Materialları (I hissə), Bakı-2019.
3. Abdurahmanov F.T., “Ecogeographical estimating of soils in the north-eastern slope of The Lesser Caucasus”, International Journal of All Research Writings, India-2020.
4. Abdurahmanov F.T., “Assessment of the role of environmental problems in occurring various kinds of diseases”, EUROASIA Congress on Scientific Researches and Recent Trends-VII: Book of full texts (volume 3), Baku-2020.
5. Əbdürəhmanov F.T., “Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı ekosistemlərinin müasir vəziyyətinin ekocoğrafi qiymətləndirilməsi”, Bakalavr buraxılış işi, Bakı-2018.
6. Əbdürəhmanov F.T., “Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı dağ landşaftlarının müasir vəziyyətinin aerokosmik şəkillər əsasında landşaft-ekoloji qiymətləndirilməsi”, Magistr dissertasiyası, Bakı-2020.
7. Mahmudova Ş.Q. “Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında torpaqların ağır metallarla çirklənməsinin ekoloji qiymətləndirilməsi”, Magistr dissertasiyası, Bakı-2016.
8. Blaylock M.J., Huang J.W., “Phytoextraction of Metals, Phytoremediation of Toxic Metals”, New York-2000.
9. Favas P.J.C, Pratas J, Varun M, D’Souza R, Paul M.S, (2014) Phytoremediation of Soils Contaminated with Metals and Metalloids at Mining Areas: Potential of Native Flora, In: Environmental Risk Assessment of Soil Contamination, Ed: Maria C. Hernandez-Soriano.

KUR'AN'DA YER ALAN ÖRNEKLER BAĞLAMINDA GÜÇ AHLAKI POWER ETHIC IN THE CONTEXT OF EXAMPLES IN THE QUR'AN

Ahmet ÖZ

Doç. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9499-4226>

Ahmet ABAY

Doç. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8284-8336>

ÖZET

Yüce Allah insanlara vermek istediği mesajlarından büyük bir kısmını Kur'an-ı Kerim'deki kıssalar aracılığıyla vermiştir. Kur'an'da anlatılan kıssalar incelendiğinde, tarihten günümüze kadar insanın genel karakter ve mizacının hiç değişmediği görülecektir. Allah'ın insanları imtihan etmek için verdiği maddi güç ve nimetler, bazı insanların kibre kapılarak azgınlığına sebep olurken bazılarının şükretmesine ve samimi bir kul olmasına vesile olmuştur.

Maddi imkânların ve siyasi gücün insana verdiği özgüven bilinen bir husustur. Ancak bu gücün her daim kalıcı olacağını düşünmek, güç zehirlenmesi diye nitelendirilen olumsuz bir tutuma ve bunun sonucu olarak insanın Allah'a ve insanlara karşı azgınlaşmasına sebep olmaktadır. Yüce Allah Kur'an'da Ad, Semud ve Eyke halkı gibi azgın kavimlerin akıbetini anlatırken aslında kendilerini çok güçlü gören bu kavimlerin ansızın gelen bir helakle yok olduklarına dikkat çekmektedir. Aynı şekilde Peygamberlerin karşısına dikilen Nemrut, Firavun, Karun ve Ebû leheb gibilerin de azgınlıklarının sebebini dünyada sahip oldukları güç ve iktidara bağlamaktadır.

Kur'an'da kendilerine verilen güç ve iktidarı mütevazı bir hayat ve Yüce Allah'a iyi bir kulluğa vesile kılan iyi örneklerden de bahsedilmektedir. Tüm peygamberler bu konuda örnek olmakla birlikte, dünya nimetleri açısından diğer peygamberlere verilenlerden çok daha fazla güç ve iktidara sahip olan Hz. Davut ve Hz. Süleyman bu konuda en bariz örneklerdendir. İşte bu sempozyum bildirisinde güç ve iktidar sahibi insanların azgınlaşmasının psikolojik ve sosyolojik nedenleri tespit edilecek ve bu illetten kurtulmanın çözüm yollarını aranacaktır. Ayrıca güç ve iktidarı iyi yönetmenin örnekleri olarak anlatılan Hz. Süleyman ve Hz. Davut gibi peygamberlerin dünya nimetleri ve iktidarı karşısındaki tutum ve davranışları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, kıssalar, ekonomik güç, siyasi güç, güç ahlakı.

ABSTRACT

Almighty Allah has given most of his messages that He wants to give to people through the stories in the Holy Qur'an. When the stories told in the Qur'an are examined, it will be seen that the general character and temperament of human beings have never changed from history to the present. The material power and blessings that Allah has given to test people have caused some people to be arrogant and horny, while others have been grateful and have been a sincere servant.

The self-confidence that financial means and political power give people is a well-known issue. However, thinking that this power will always be permanent causes a negative attitude called power poisoning and, as a result, a person's resentment towards Allah and people. Almighty Allah, when describing the fate of horny people such as Ad, Thamud and Eyke people in the Qur'an, points out that these people who consider themselves very strong suddenly perish with a sudden destruction. Likewise, he attributes the reason for the rage of people like Nimrod, Pharaoh, Karun and Abu Lahab, who stood in front of the Prophets, to the power and power they had in the world.

The Qur'an also mentions good examples that make the power and power given to them an occasion for a modest life and a good worship of Almighty Allah. All the prophets are examples in this regard, but the Prophet, who has much more power and power in terms of the blessings of the world than those given to other prophets, is the Prophet. David and the Prophet. Suleiman is one of the most obvious examples in this regard. In this symposium statement, the psychological and sociological reasons for the anger of people with power and power will be determined and solutions will be sought to get rid of this disease. In addition, the attitude and behavior of prophets such as Solomon and David, described as examples of managing power and power well, will be evaluated in relation to world blessings and power.

Key Words: Quran, tales, economical power, political power, power ethic.

GİRİŞ

İlk insanın dünya sahnesine gönderilmesinden bu yana insan hep imtihan edile gelmiştir. Bu imtihanın nasıl ve nelerle olacağı Allah Teâlâ'nın takdirinde olan bir husustur. Vahyin verdiği bilgilere göre insanlar; “korkularla, açlık ve yoksullukla, sahip oldukları servetle, sağlıklarıyla, ürünlerinin ellerinden alınmasıyla¹, hayır ve şer² ve benzeri şeylerle sınanmaktadır. Yüce Allah, kimlerin doğru, samimi, kimlerin yalancı olduğu,³ Allah yolunda kimlerin cehd/cihad edip, kimlerin sabrettiğini⁴ ve kimlerin daha iyi amel ettiğini tespit etmek⁵ için sorumlu tuttuğu insanları denemektedir. İnsanların denendikleri en zor hususlardan birisi de servet ve güç ile imtihandır.⁶ Görünüşte insanlara her ikisi de cazip gelse de doğru kullanılmadıklarında insanların helak olmalarına ve Allah Teâlâ'nın azabına muhatap olmalarına neden olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah kendisine dünyada mal, mülk ve iktidar gibi çeşitli imkânlar verilen insanlardan bir kısmının bu nimetlere karşı şükredip kulluk görevlerini en iyi şekilde yerine getirdiklerini bir kısmının ise nankörlük ettiklerini dile getirmektedir. Örneğin kendilerine dünyada imkân ve iktidar verilen Hz. Davut ve Hz. Süleyman gibi peygamberler verilen nimetler karşısında şımararak azgınlaşmak yerine bu nimetleri yerli yerinde kullanmış ve takva sahibi bir kulluk ortaya koymuşlardır. Diğer yandan Ad Kavmi, Semud Kavmi, Firavun, Kârun, Hâman, Nemrut ve Ebû Leheb gibi inkârcı kavim ve şahıslar kendilerine verilen nimetlerle şımarmış ve azgınlaşmışlardır. Bu azgın kimseler, Allah'ın kendilerine vermiş olduğu nimetlerin imtihan maksadıyla verildiğini ve geçici olduğunu unutmuş, ahirete inanmadıkları için şımarmış ve kendilerini yeryüzünde tanrı ilan etmişlerdir. Bu sempozyum bildirisinde öncelikle Allah'ın kendilerine lütfettiği dünya nimetlerini ebedi olarak

¹ Bakara 2/155; Al-i İmran 3/186.

² Enbiya 21/35.

³ Ankebut 29/3.

⁴ Muhammed 47/31.

⁵ Kehf 18/7.

⁶ <https://turkish.aawsat.com/home/article/3046236/do%C3%A7-dr-ahmet-abay/hz-s%C3%BCleyman-ve-g%C3%BC%C3%A7-ahlak%C4%B1> (Erişim Tarihi: 16.11. 2021)

kendilerinde kalacağı düşüncesiyle azgınlaşan kişilerden bir kısmını anlatacak, daha sonra da kendilerine verilen dünya nimetlerinin imtihan için verildiğinin bilincinde olarak Allah'a kulluğunu sürdüren örnek şahsiyetlerden bahsedeceğiz.

1. KENDİLERİNE VERİLEN DÜNYA NİMETLERİ İLE GÜÇ KAZANIP AZGINLAŞANLAR

Kur'an'da pek çok ayette kendilerine verilen nimetlere şükretmek yerine nankörlük eden kâfirlerden bahsedilmektedir. Bunların hepsini burada zikretmememiz mümkün değildir. Ancak bu konuda olumsuz örnek olarak öne çıkan Firavun, Kârûn ve Nemrud'dan kısaca bahsedecek ve bunların nankörce tutumlarından örnekler vereceğiz.

1.1. Firavun

Kur'an-ı Kerim'de geçen Firavun kelimesi ile Hz. Mûsâ dönemindeki Mısır kralı II. Ramses kastedilmektedir.⁷ Kur'an'da yetmiş dört yerde⁸ geçen Firavun, Hz. Musa'nın karşısında yer alan, büyüklük taslayan, böbürlenene, rablık iddiasında⁹ bulunacak kadar kendini beğenmiş, Musa'nın tanrısına ulaşmak ve onu öldürmek için kuleler yaptıracak¹⁰ kadar taşkınlık gösteren, halkını küçümseyip zayıfları ezen, gerçeklere sırt çeviren bir kral olarak tasvir edilmektedir. Çeşitli ayetlerde, Firavun'un fert olarak ele alınmaktan çok onun erkânıyla birlikte zikredilmesi dikkat çekicidir. Birçok ayette Firavun'un ailesi, avenesi (mele'), kavmi ve askerleriyle birlikte anılması, onun tek bir kişi olmaktan ziyade bir sembol olarak takdim edildiğini göstermektedir. Hz. Mûsâ insanlık tarihinde hak, adalet ve sağduyuyu temsil eden nübüvvet zincirinin bir halkasını oluştururken, Firavun, Kârûn, Hâmân ve taraftarları bunun karşısında yer alan bir zihniyeti temsil etmektedir. Bu anlayışın daha önceki temsilcileri Âd, Semûd ve Lût kavimleri, Eykeliler, Res ashâbı ve Tübba halkıdır.¹¹

Firavun halkın arasına fitne sokmak suretiyle onların çeşitli gruplara bölünmelerine sebep oluyor ve böylece kendisinin karşısında muhalefet oluşturabilecek bir gücün oluşmasını engelliyordu. Bu konu Kur'an'da şöyle dile getirilmektedir: *"Doğrusu Firavun, ülkesinde (Mısır'da) zorbalık yaptı, büyüklük tasladı. Halkını çeşitli gruplara ayırdı. Onlardan bir topluluğu, erkek evlatlarını kesmek, kız evlatlarını ise hayatta bırakmak suretiyle zayıflatmak istiyordu. O, bozguncunun biriydi."*¹²

Firavun'un İsrailoğullarını köleleştirmesinin, erkek çocuklarını öldürüp kız çocuklarını sağ bırakmasının sebebi hakkında Taberî (ö. 310/923) şöyle bir rivayet aktarmaktadır: "Bir gün Firavun, rüyasında bir ateşin Kudüs'ten Mısır'a doğru gelip Kıptî ırkından olanları yaktığını ve İsrailoğullarına dokunmadığını görmüştü. Bunun üzerine kâhinleri toplayıp onlardan bu rüyanın yorumunu sormuştu. Onlar da şu cevabı vermişlerdi: "İsrailoğullarından bir çocuk doğacak, sen onun eliyle mülkünü kaybedip helak olacaksın." İşte bu yorum üzerine Firavun, İsrailoğullarının doğan her erkek çocuğunun öldürülmesini emretmişti.¹³

İbn Kesir (ö. 774/1373) ise Firavun'un bu davranışının sebebini şöyle izah etmektedir: Hz. İbrahim, hanımı Sâre ile birlikte Mısır'a gittiğinde, o dönemin zorba idarecisi, Hz. Sâre'yi cariye edinmek istemiş fakat Yüce Allah Sâre'yi o zorbanın tasallutundan korumuştur. Bunun

⁷ Ömer Faruk Harman, "Firavun" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/118.

⁸ M. Fuad Abdulbaki, *Mu'cemü'l Müfrehes li elfâzi'l-Kur'ani'l-kerim*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 515-516.

⁹ Nâziât 79/24.

¹⁰ Mü'min 40/36-37.

¹¹ Bkz. Âl-i İmrân 3/11; Enfâl 8/52-54; Furkan 25/38; Sâd 38/12-13; Kâf 50/12.

¹² Kasas 28/4.

¹³ Taberî, *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an*. Thk. İslam Mansur Abdulhamid vd. (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2010), 8/732.

üzerine Hz. İbrahim, oğluna, kendi soyundan bir kişinin geleceğini ve onun vasıtasıyla Mısır'ın helak olacağını söylemiştir. Firavunun ırkından olan Kıptiler, İsrailoğullarından bu haberi öğrenip Firavuna anlatmışlar o da buna karşı tedbir olarak İsrailoğullarının doğan erkek çocuklarının öldürülmesini emretmiştir.¹⁴

Her iki rivayette de Firavun'un kendi makamını ve içinde bulunduğu nimetleri korumak için insanlara zulmettiğini, Allah'a karşı gelen bir zalim olduğunu göstermektedir. Bu kuruntusuna engel olabilmek için işlediği tüm zulümlere rağmen Yüce Allah onun planlarını bozmuş, İsrailoğullarından doğan bir erkek çocuk olan Hz. Musa, Firavun'un sarayında büyümüş ve onun helâkine sebep olmuştur. Allah'ın elçisini dinlememesi, ona karşı gelmesi sebebiyle Firavun ve ailesi yıllarca kıtlık ve ürün azlığıyla imtihan edilmiş,¹⁵ üzerlerine tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar ve kan gönderilmiştir.¹⁶ Firavun ve kavminin yaptıkları ve yükselttikleri şeyler yıkılmış,¹⁷ Firavun ve beraberindekiler denizde boğulmuştur.¹⁸

1.2. Kârûn

Kârûn, Hz. Musa döneminde yaşamış, zenginliği ile övünen kötü bir karakterdir. Kur'an'da onun kâfirlerle birlikte olup Hz. Musa'yı sihirbazlıkla suçladığı şöyle ifade edilmektedir: *“Andolsun biz Musa'yı ayetlerimizle ve apaçık bir kanıtla Firavun, Hâmân ve Kârûn'a gönderdik; ama onlar, "O bir yalancı, bir sihirbaz!" dediler.”*¹⁹

Yukarıdaki ayet, Hz. Musa'nın karşısına çıkan, zalim ve inatçı üçlü bir küfür ittifakından bahsetmektedir. Ayette geçen karakterleri kısaca tanıyacak olursak; zulüm çetesinin lideri Firavun, onun akıl hocası Hâmân ve onun ekonomik destekçisi Kârûn. Firavun, eski Mısır inancında hem kral hem de tanrının oğlu ve dolayısıyla tanrıdır.²⁰ Kur'an'da da onun kendisini insanların “en yüce rabbi” olarak ilan ettiği ifade edilmektedir.²¹ Kârûn, israiloğullarından olmasına rağmen kavmini köleleştiren Firavun'un yanında yer alarak kendi milletine ihanet eden, zenginliğiyle övünen bir kâfir ve malını Firavun'un zulmüne destek için kullanan bir zalimdir. “Hâmân” ise Firavun'un akıl hocası ve aynı zamanda veziridir.²² Diğer bir ifadeyle Firavun, siyasi zulüm ve baskının önderi, Kârûn ise ekonomik baskının ve haksız kazancın sembolü bir kapitalisttir.²³ Kısacası Firavun, Hâmân ve Kârûn üçlüsü, Hz. Musa'nın risalet görevini yerine getirmesine engel olmaya çalışan ve güç zehirlenmesi yaşayan bir şer ittifakıdır.

Kârûn'un karakterini kısaca incelediğimizde; onun zeki ama zekâsını şeytanın istediği şekilde kullanan, zengin ama oldukça cimri birisi olduğunu görürüz. Aynı zamanda malıyla övünen, kibirli ve hırslı birisidir. Allah'ın infak emrine karşı gelmiş, elinde bulunan tüm malları, Allah'ın lütfuyla değil de kendi aklıyla kazandığını iddia etmiştir. Kârûn, dünyanın imtihan alanı olduğunu unutarak ona sarılmış ve gözünü bürüyen mal hırsıyla imtihanı kaybetmiştir.²⁴

¹⁴ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*.(Beyrut: Dârul-Marife 1969), 3/380.

¹⁵ A'râf 7/130.

¹⁶ A'râf 7/133.

¹⁷ A'râf 7/137.

¹⁸ Bakara 2/50; A'râf 7/136; Enfâl 8/54.

¹⁹ Mü'min 40/23-24.

²⁰ Ömer Faruk Harman, “Firavun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13/118.

²¹ Nâzi'ât 79/24.

²² Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani vd.,(İstanbul: İnsan Yayınları, 1987),4/185; Şaban Kuzgun, “Hâmân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15/436.

²³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 5/3755.

²⁴ Ahmet Öz, “Kârûn” *Hayat Rehberi Kur'an*,(İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021) 2/360.

Yüce Allah, kendilerine bol rızık verilen insanlardan bir kısmının, bu nimetlerle azgınlaşacağını söylemektedir.²⁵ Ayrıca peygamberlere karşı çıkan insanların genellikle dünya nimetleriyle şımaranlar olduğunu bildirmektedir.²⁶ Verilen nimetlere şükretmeyip nankörlük edenlerin ise hem dünyada hem de ahirette ağır bir cezaya çarptırılacaklarını belirtmektedir.²⁷ Kârûn da Allah'a karşı nankörlük yaparak dünyada helak ile cezalandırılmış, ahirette ise cehenneme atılacaktır.

Kârûn'un sahip olduğu zenginliği nasıl elde ettiği ile ilgili olarak tefsirlerde birçok yorum yer almaktadır. Öneme binaen bunlardan birkaç tanesini zikretmek istiyoruz.

İbn Abbas (68/687), Kârûn'un, *"Bu serveti, sahip olduğum bilgi sayesinde elde ettim"*²⁸ ifadesini şöyle yorumlamaktadır: Kârûn'un sahip olduğu bilgi kimya ilmidir. Bu ilim sayesinde altın üreterek hazineleri elde etmiştir.²⁹ Bazı müfessirler onun ticareti çok iyi bildiğini ve bu serveti ticaret yaparak kazandığını³⁰ söylemişlerdir. Bazıları ise define bulma ilmini bildiğini ve define çıkararak zengin olduğunu ifade etmişlerdir.³¹

Kârûn'un etrafındaki Müslümanlar ona, *"Allah'ın sana verdiğinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan da nasibini unutma! Allah'ın sana iyilik ettiği gibi, sen de insanlara iyilikte bulun..."*³² dediklerinde, o *"Bu serveti sahip olduğum bilgi sayesinde elde ettim"* diyerek bu serveti kendisinin hak ettiğini söylemiş ve infaktan kaçınmıştı. Nitekim Kur'an'da Kârûn gibi azgınlıkta ileri gidenlerin sahip olduğu zihniyet, şöyle ifade edilmektedir: *"İnsanın başına bir sıkıntı gelince bize yalvarır. Sonra ona katımızdan bir nimet verdiğimizde; bu bana, bilgimden dolayı verilmiştir, der."*³³ Bu tür insanlar, kendilerine sunulan nimetleri, hep kendi bilgi ve becerileriyle elde ettiklerini iddia ederler. Oysa kullandıkları akli ve becerileri veren Allah'tır. Kârûn da *"Şayet Allah, benim üstünlüğümü bilmeseydi ve benden hoşnut olmasaydı, bana bu malı vermezdi"* demiştir.³⁴ Günümüzde de bazı cahil zenginler, fakir birisini gördüklerinde, Allah'ın ona hak etmediği için mal vermediğini söyleyebilmektedirler. Dolayısıyla kendilerine verilen zenginliği hak ettiklerini, Allah'ın da kendilerinden hoşnut olduğu için bu imkânları verdiğini düşünmektedirler.

*"Sonunda biz onu ve evini barkını yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı ona yardım edecek adamları olmadığı gibi kendi kendini kurtarabilecek durumda da değildi."*³⁵

Yüce Allah, insana ferdi mülkiyet hakkı vermiş ve bireysel olarak çalışıp mal kazanmasını istemiştir. İnsan kazandığı malı istediği gibi harcama ve yatırım yapma hakkına sahiptir. Ancak bu serbestlik, ona istediği gibi israf etme hakkı vermez. Infaktan kaçınarak cimrilik yapması da doğru değildir; zira İsrâ suresinin yirmi dokuzuncu ayetinde *"Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!"*

²⁵ Şûrâ 42/27.

²⁶ Sebe 34/34.

²⁷ Âl-i İmrân 3/56.

²⁸ Kasas 28/78.

²⁹ İbn Abbas, *Tenviru'l-mikbâs min tefsiri İbni Abbas*, Thk. Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 415; Mâturidi, *Te'vilâtü ehl-is-sünne*, Thk. Mecdi Bâ sellum, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 11/81; Zemahşeri, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vücûhi't-te'vil*, Thk. Ahmet b. Münir el-İskenderi vd., (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 4/524; el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. Abdu'l-Muhsin et-Türki, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 16/321.

³⁰ Maturidi, 11/81; Mâverdi, *Tefsîru'l-Kur'an: en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdalmaksûd b. 'Abdurrahîm, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 4/268; Kurtubi, 16/321.

³¹ el-Âlûsi, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîr'il-Kur'an'il-Azîmi ve Seb'ul-Mesâni*, (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabi, ts.), 20/113.

³² Kasas 28/77.

³³ Zümer 39/49.

³⁴ Zemahşeri, 4/524; Kurtubi, 16/321; İbn Kesir, 10/484.

³⁵ Kasas 28/81.

buyrulmaktadır. Yüce Allah infak ederken dahi ölçülü olmak gerektiğini vurgulamaktadır.³⁶ Yani Allah, insanların kendilerine verilen bütün nimetleri infak etmelerini değil, sadece bir kısmını vererek sosyal dengeyi sağlamalarını istemektedir.

Allah'ın insanlara dünya nimetlerini eşit vermemesinin hikmetlerinden birisi de dünyada sosyal düzenini sağlamaktır. İnsanlar, hayatını devam ettirebilmek için çalışmak ve rızkını temin etmek zorundadır. Ancak rızkın çok veya az olması Allah'ın takdirindedir. Eğer tüm insanlar eşit olarak rızıklandırılırsalardı, pek çok işte çalışacak kimse bulunamazdı. Zor işleri kimse yapmak istemeyeceği için üretim ve hizmet sektörü verimli çalışmayacak, neticede ekonomik ve sosyal hayat alt üst olacaktı. Yüce Allah bunu şöyle dile getirmektedir: "...Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık..."³⁷ Sonuç olarak, Allah'ın kimine çok kimine az nimet vermesi, her insanın imtihanının farklı şekillerde olmasındandır.

1.3. Nemrud

Nemrud adı Kur'an'da yer almamaktadır. Ancak Bakara suresinde "Allah'ın kendisine nasip ettiği güç ve iktidara güvenerek İbrahim ile Rabbi hakkında tartışan kişiyi (Nemrud'u) bilir misin? Vaktiyle İbrahim ona, "Benim Rabbim hayat veren ve öldüren bir rabdir" demiş, o da "ben de hayat verir ben de öldürürüm. (Mesela, idam mahkûmunun birini bağışlar birini öldürürüm) diye karşılık vermişti. Bunun üzerine İbrahim, "İşte Allah güneşi doğudan doğuruyor, haydi sen de batıdan doğur da görelim! deyin, o kafir afallayıp kalmıştı..."³⁸ ayetinde bahsedilen kişinin Nemrud olduğu müfessirlerce kabul edilmiştir. Nemrud, isimden çok bir unvan olarak Keldani hükümdarları için kullanılmıştır. Birinci Nemrud'un da Hz. Nuh'un oğlu Hâm'ın soyundan geldiği nakledilmektedir. Nemrud bin Kenan ise Hz. İbrahim'in hakka davetine karşılık onu ateşe atan³⁹ kişidir. Keldani kavminin hükümdarları olan nemrutlar yıldızlara ve putlara tapıyorlardı. Yüce Allah Nemrud'u ve kavmini yola getirmek amacıyla Hz. İbrahim'i onlara peygamber olarak göndermiştir. Nemrud ile Hz. İbrahim arasındaki mücadeleyi konu alan hikâyeler hem Yahudi kaynaklarında hem de Kur'an'da yer almaktadır.⁴⁰

Taberî (ö. 310/923) Hz. İbrahim ile rabbi hakkında tartışan bu adamın Nemrud b. Kenan adında, yeryüzünde ilk zorbalık yapan hükümdar olduğunu, Mücahid, Katade, Rebi' b. Enes, Süddi ve İbn Zeyd'den rivayet ederek aktarmaktadır. Mücahid (ö. 103/721) bu hususta şöyle demektedir: "Bu zorba hükümdara iki adam getirildi. O, adamların birisini öldürdü diğerini bıraktı ve dedi ki: "İşte ben şunu öldürdüm şunu yaşıyorum." Bu davranış Nemrud'un ahmaklığını, beyinsizliğini ve anlamsız bir demagojiye giriştiğini göstermektedir. Çünkü yaşatma ve öldürme, yok olan bir şeyi var edip ona hayat verme, verdiği canı alıp onu öldürmedir. Yoksa bir insanı öldürüp diğerini affetmek değildir.

Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) ise şöyle demektedir: "Yeryüzünde ortaya çıkan ilk zorba kişi Nemrud idi. İnsanlar gelip yiyeceklerini ondan alıyorlardı. Hz. İbrahim de bir gün ondan yiyecek almaya gelmişti. Nemrut, önünden geçen herkese "Rabbiniz kimdir?" diye sorar, onlar da "Sensin" derlerdi. Nihayet önünden İbrahim geçerken ona da: "Rabbim kimdir?" diye sordu. İbrahim de: "Rabbim, diriltir ve öldürendir." dedi. Nemrut "Ben de diriltir ve öldürürüm." dedi. İbrahim ona: "Şüphesiz ki Allah güneşi doğudan getiriyor sen de onu batıdan getirsene." dedi. Bunun üzerine inkârcı Nemrud, şaşırıp kaldı ve İbrahim'e yiyecek

³⁶ Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011),139.

³⁷ Zuhurf 43/32.

³⁸ Bakara 2/258.

³⁹ Bkz. Enbiyâ 21/68-70; Ankebût 29/24; Sâffât 37/97-98.

⁴⁰ Cengiz Batuk, "Nemrud" *TDV İslam Ansiklopedisi*,32/555.

vermeden geri çevirdi.⁴¹ Görüldüğü gibi Nemrut da tarihte zalim hükümdarlar arasında yerini almış ve helak olup gitmiştir.

Firavun, Kârûn ve Nemrut örneğinde görüldüğü gibi hükümlanlık, saltanat, dünyevi açıdan güçlü olmak, bolluk ve refah içinde yaşamak insanı yaratıcısına ortak koşmaya ve inkâra kadar götürebilmektedir. Mal-mülk, nüfus bakımından güçlü olmak, insanları çoğunlukla şımarıklığa ve bunun sonucu olarak da Peygamberlere karşı olumsuz tavır almaya sevk etmiştir. Kur'an, bu tavır ve tutumun üstüne gitmek suretiyle ne mal ne de evlat çokluğunun Allah'a başkaldırmış, O'nun kullarını hor görmüş olan insanın nihai kurtuluşuna müspet bir katkısının olmayacağını belirtmiştir.

2. DÜNYA NİMETLERİ VE GÜCÜN KENDİLERİNİ ŞÜKRE YÖNELTTİĞİ ÖRNEK ŞAHSİYETLER

Yüce Allah bazı insanlara dünyada mal-mülk ve iktidar gücü verirken bazılarını kısıtlı imkânlar sunmuştur. Kur'an'da bir yandan Allah'ın kendilerine verdiği güç ve iktidarla azgınlaşan kâfirlerden bahsedilirken diğer yandan verilen bu imkânlarla Allah'a olan saygı ve kullukları artan örnek şahsiyetlerden de bahsedilmektedir. Bu şahsiyetlerin hepsini burada saymak bir sempozyum bildirisinin sınırlarını aşacağı için önemli gördüğümüz birkaçını zikretmekle yetineceğiz.

2.1. Hz. Dâvûd

Hz. Dâvûd Hz. Süleyman'ın babası olup kendisine kitap verilen peygamberlerden birisidir. Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah'ın Hz. Dâvûd'a hem hükümdarlık hem de hikmet (nübüvvet) verdiği bildirilmektedir.⁴² Allah dağları ve kuşları Hz. Dâvûd'un buyruğuna vermiş, onlar da akşam sabah onun tesbihine katılmışlardır.⁴³ Ayrıca Hz. Dâvûd'un günah işlemekten titizlikle kaçındığı, Allah'ı çok zikrettiği, ibadete ve salih amele düşkün olduğu Kur'an-ı Kerim'de belirtilmektedir.⁴⁴ Hz. Peygamber de onun namazını ve orucunu şu şekilde övmüştür: "Allah'ın en sevdiği namaz Dâvûd'un namazı, en sevdiği oruç yine Dâvûd'un orucudur"⁴⁵ buyurmuştur.

Hz. Dâvûd yeryüzünde halife kılınmış, onun saltanatı güçlendirilmiş, adaletle hükmetmesi emredilmiştir.⁴⁶ Onun döneminde İsrâiloğullarının tam anlamıyla yerleşik medeniyete geçip devleti güçlendirdikleri, Hz. Dâvûd'un gerek kendi evini gerekse krallığın idaresini belli bir düzene koyduğu, ibadetleri sistemleştirdiği, sürekli bir ordu kurduğu Kitâb-ı Mukaddes'te ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Buna göre Dâvûd, Allah'tan aldığı görevi sadakatle yerine getirmiş, krallığına Allah'ın İbrahim nesline vaad ettiği genişliği kazandırmış, onun hükümlanlığı Fırat sahillerinden Kızıldeniz kıyılarına kadar yayılmıştır.⁴⁷ Bütün bu imkânlarla sahip olan Hz. Dâvud elinde var olan güç ve iktidarla şımarmamış, Allah'ın kendisinden övgüyle bahsettiği örnek bir şahsiyet olmuştur.

2.2. Hz. Süleyman

Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere tefsir, hadis, tarih ve kısas-ı enbiyâ kitaplarında bir hükümdar-peygamber olarak Hz. Süleyman'dan ve onun üstün vasıflarından genişçe

⁴¹ Taberî, 2/794-796.

⁴² Bakara 2/251.

⁴³ Enbiyâ 21/79; Sebe' 34/10; Sâd 38/18-19.

⁴⁴ Sâd 38/17

⁴⁵ Buhârî, Ehâdisü'l-Enbiya, 3420.

⁴⁶ Sâd 38/20, 26.

⁴⁷ Kitab-ı Mukaddes, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1993), II. Samuel, 8/3; I. Tarihler, 18/3; Ömer Faruk Harman, "Dâvûd" TDV. İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994),9/22.

bahsedilmektedir. Kur'an'da on altı yerde ismen geçen Hz. Süleyman'ın Hz. Dâvûd'un oğlu ve vârisi olduğu, üstün kılındığı, şükreden, sâlih, hakîm, anlayışlı bir kul olduğu bildirilmekte, keskin zekâsı, engin bilgisi ve hikmetiyle karmaşık meseleleri kolayca çözüme kavuşturma yeteneğinden söz edilmektedir.⁴⁸ Allah diğer peygamberler gibi Hz. Süleyman'a da vahyetmiş ve onu da doğru yola iletmıştır.⁴⁹ Kur'an, Hz. Süleyman'ın güzel bir kul olduğunu, daima Allah'a yöneldiğini, Allah katında büyük değeri ve güzel yeri bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Hz. Süleyman'a verilen nimetler ve onun üstünlükleri bağlamında Kur'an'da yer alan bilgilere göre o, "Rabbim! Beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver. Şüphesiz sen daima bağışta bulunansın" diye dua etmiş, "Bunun üzerine biz de istediği yere onun emriyle kolayca giden rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanları, demir halkalarla bağlı diğer yaratıkları emrine verdik" buyurulmuş ve "İşte bu bizim bağışımızdır ister ver ister elinde tut" ifadesiyle yetkinin tamamen kendisinde olduğu belirtilmiştir.⁵¹

Allah, Hz. Dâvûd gibi Süleyman'ı da peygamberlik, hükümdarlık, hikmet ve ilimle donatmış, saltanatı ve nübüvveti onların şahsında toplamıştır.⁵² Ancak Hz. Süleyman'a kuşlar, karıncalar gibi çeşitli hayvanlarla ve cinlerle iletişim kurma imkânı verilmiştir.⁵³ Kur'an Hz. Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordulara sahip bulunduğunu, bu orduların hep birlikte sefere çıktığını,⁵⁴ emrinde çalışan cinlerin Süleyman'a yüksek ve görkemli binalardan, heykellerden, havuzlar kadar geniş lengerlerden, sabit kazanlardan ne dilerse yaptıklarını,⁵⁵ yine şeytanlar arasında onun için bina kuran, dalgıçlık eden ve başka işler görenlerin olduğunu⁵⁶ da bildirmektedir.

Hz. Süleyman, cinlerden ve insanlardan oluşan ordusu sayesinde hâkimiyeti altına aldığı bölgeleri muhteşem bir saraydan yönetiyordu. Bu saray dönemin en ileri tekniği kullanılarak üstün bir estetik anlayışıyla inşa edilmiştir. Sarayda göz alıcı sanat eserleri ve görenleri hayran bırakan değerli eşyalar mevcuttu. Hz. Süleyman, Sebe melikesi Belkıs'a onu Müslüman olup Allah'a teslim olmaya davet eden bir mektup göndermiş, melike mektuba karşılık olarak Süleyman'a gönderdiği hediyelerin kendisine geri gelmesi üzerine Süleyman'ı sarayında ziyarete gitmiş ve orada kendi tahtıyla karşılaşınca kendisine gelen bir ilim yoluyla daha önce gerçeği görüp Müslüman olduğunu Hz. Süleyman'a söylemiştir. Belkıs Hz. Süleyman'ın muhteşem sarayına girdiğinde zemini derin bir su zannedip eteği ıslanmasın diye eteğini toplamış, bunu üzerine kendisine eteğini toplamasına gerek olmadığı çünkü burada suyun bulunmadığı suyun billur zeminin altında olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

Kur'an ayrıca Hz. Süleyman'ın atlara, özellikle yarış atlarına olan sevgisinden bahsetmektedir: "Akşama doğru kendisine uçayağının üzerinde durup bir ayağını tırnağının üzerine diken çalımı ve safkan koşu atları sunulmuştu. Süleyman: "Gerçekten ben mal sevgisini rabbimi anmak için istedim" dedi. Nihayet güneş battı. "Onları tekrar bana getirin" dedi. Bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı." ⁵⁸ ayetiyle bu durum ifade edilmektedir. Rivayete göre atları teftiş eden Hz. Süleyman, onlara karşı olan sevgisinin yine

⁴⁸ Enbiyâ 21/78-79; Neml 27/15, 16, 19, 20, 27, 34, 40; Sâd 38/30.

⁴⁹ Nisâ 4/163; En'âm 6/84.

⁵⁰ Sâd 38/30, 40.

⁵¹ Sâd 38/35-39.

⁵² Bakara 2/251; Enbiyâ 21/79; Neml 27/15; Sâd 38/35-38.

⁵³ Neml 27/16-28.

⁵⁴ Neml 27/17.

⁵⁵ Sebe' 34/12-13.

⁵⁶ Enbiyâ 21/82; Sâd 38/37.

⁵⁷ Neml 27/28-44.

⁵⁸ Sâd 38/31-33.

Allah'ın emri ve rızası doğrultusunda olduğunu söylemiş ve koşarak toz bulutu arkasında kaybolan atların tekrar getirilmesini emretmiş, atların boyun ve bacaklarını sıvazlayarak sevmiştir.⁵⁹

Hız. Süleyman, saltanat ve zenginliğin gelip geçici olduğunu, bunların ancak imtihan amacıyla insana verildiğini, bu gibi dünyevi nimetlerin parlaklığına aldanıp da ahireti unutmamak gerektiğini, hiç bitmeyecek gerçek saltanatın, zenginliğin Allah katında olduğuna inanan bir peygamberdir.

SONUÇ

İnsanoğluna bütün imkânları, gücü ve iktidarı veren Yüce Allah'tır. Bu imkânlarla sahip olanlar bunları lütfedeni dikkate alarak kullanmak durumundadırlar. Zira bunların hepsi bir emanet ve imtihan vesilesidir. Dolayısıyla gücü ve imkânı verenin Allah olduğu bilinciyle hareket edilmeli, zafere veya güzel bir sonuca ulaşınca bunu Allah'a nispet edip O'na şükredilmez.

Dünya nimetleri gelip geçicidir. Bugün zenginlik ve refah içerisinde olan birisi, yarın çok fakir bir konuma da düşebilir. Nitekim yangın, deprem, sel baskınları vb. afetlerle insanlar ellerinde bulunan malları ve imkânlarını kısa bir süre içerisinde kaybedebilir. Aynı zamanda her insanın dünyadaki yaşam süresi sınırlıdır. Firavun veya Nemrut gibi güç ve iktidar sahibi ya da fakir ve gariban bir insan da olsa sonunda herkes ölecek ve asıl yurt olan ebedi aleme göç edecektir. Dolayısıyla insan Hız. Davut ve Hız. Süleyman gibi dünyada zenginlik ve iktidar verilen peygamberler gibi içinde bulunduğu nimetlerin Allah'ın kendisine bir lütfu olduğunu bilmeli onlar gibi şükürünü eda etmelidir. Diğer yandan emanet olarak kendisine nimetler tevdi edilen insanların ellerindeki bu nimetler bir musibet sonucu geri alındığı zaman da isyan etmemelidir.⁶⁰

Kur'an'da anlatılan kıssalardan birisi de zenginliği ile övünen Kârûn'un kıssasıdır. Kârûn malına güvenerek, kendini ayrıcalıklı ve büyük görüp, insanlara haksızlık yapanlar için ibret mahiyetindedir. Aynı zamanda bu kıssa, dünya malının geçiciliğini vurgulamak için anlatılmıştır. Dünya malına sahip olduktan sonra, rızık verenin Allah olduğunu unutarak zenginliğiyle şımaran, kibirlenen kimselere uyarı amacını taşımaktadır.

Yüce Allah Kârûn'a çok fazla mal vermiş, bu mallar onun Allah'ın zekât emrine karşı gelip kibirlenmesine ve isyan etmesine sebep olmuştur. Kârûn zekât vermekten kaçınırken, gerekçe olarak, elinde bulunan malları, aklını kullanarak kazandığını öne sürmüştür. Oysa o akı ve zekâyı veren Allah'tır, kazanılan mallar da Allah'ın emanetidir.

Tüm insanlar fıtrat gereği dünya malını ve nimetlerini severler. Her insan dünyada zenginlik ve refah içerisinde olmak isteyebilir. İnsan istediği kadar zengin olabilir. Ancak bu zenginlik, Allah yolunda harcaması gerektiğinde, infak etmesine engel olmamalıdır. Yoksa insan, infak edemediği dünya malını, zamanla taparcasına severek putlaştırmaya başlar. Zenginliği ve dünya nimetlerini övünç vesilesi yapmak, Kur'an'da kâfirlerin özelliği olarak zikredilir. Mü'mine yakışan, her türlü imkânı sahip olsa da mütevazı olmaktır.

Kârûn 'un dünyadaki cezası, tüm hazineleri ve sarayıyla birlikte yerin dibine geçirilmek olmuştur. Ahiretteki cezası ise cehennem olacaktır. Yüce Allah insanlara her zaman dünyada musibet yaşatmayabilir. Zengin ve azgın insanların yeryüzünde rahat ve huzur içinde yaşıyor olması, Allah'ın onlara gazap etmediği anlamına gelmez. Zira Allah kâfirlere de mal-mülk

⁵⁹ Ömer Faruk Harman, "Süleyman" TDV. İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010),38/60.

⁶⁰ Bakara 2/156.

vermiş ve onların bu durumunun imtihan olduğunu,⁶¹ onlara imrenilmemesi gerektiğini ayetleriyle vurgulamıştır.⁶² O yüzden insan, her şeyde olduğu gibi, Allah'tan mal-mülk isterken de hayırlısını istemelidir. Allah, dilediğine sonsuz nimetler verirken, bir kısım insanlara da kendileri için hayırlı olanı, az olarak takdir edebilir. Bu dünyada imtihanı başarmak ve mutlu son olan cennete ulaşmak için sabır-şükür dengesini iyi kurmak gerekmektedir.

Son olarak denilebilir ki, güç sahipleri sahip olunan güç ve iktidarı kendilerinden bilmeyip, onu vereni hatırlamalı ve ona yönelip ona kulluk edilmelidir. Sahip olunan gücü, itibar ve kazanç kapısına dönüştürmeden o güçten elde edilen imkânları Allah rızası için karşılıksız ihtiyaç sahiplerine sunmak gerekir. Dünyevî güç ve iktidar ahlakla ilişkilendirilerek kullanılmalıdır.⁶³ Ahlaktan yoksun güç ve iktidar, sahiplerini zulme sürükler.

KAYNAKÇA

- Abdulgazi, M. Fuad. *Mu'cemü'l Müfrehes Li Elfâzi'l-Kur'an'ıl-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- el-Âlûsi, Şihâbuddin Seyyid Mahmut. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsir'il-Kur'an'ıl-Azimi ve Seb'ul-Mesâni*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabi, ts.
- Batuk, Cengiz. "Nemrud" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. ş. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Bsy. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Harman, Ömer Faruk. "Dâvûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Harman, Ömer Faruk. "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Harman, Ömer Faruk. "Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Abbas, *Tenviru'l-mikbâs min tefsiri İbni Abbas*, Thk. Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdi, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Kesir, İsmail. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1969.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1993.
- el-Kurtubî. Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. Abdu'l-Muhsin et-Türki, 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Kuzgun, Şaban. "Hâmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mâturidi. Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü ehl-is-sünne*, Thk. Mecdi Bâ sellum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, *Tefsîru'l-Kur'ân: en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdulgazi b. 'Abdurrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.

⁶¹ Enfâl 8/28; Teğâbun 64/15.

⁶² Tevbe 9/55,85; Âl-i İmrân 3/178; Mü'minûn 23/55-56.

⁶³ <https://turkish.aawsat.com/home/article/2328756/do%C3%A7-dr-ahmet-abay/z%C3%BClkarneyn-g%C3%BCl%C3%A7-ile-imtihan> (Erişim 16.11.2021)

Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani vd., 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.

Öz, Ahmet. *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.

Öz, Ahmet. “Kârûn” *Hayat Rehberi Kur'an*. 5 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Taberî, İbn Cerir. *Câmiu'l Beyan an te'vili âyi'l-Kur'an*. Thk. İslam Mansur Abdulhamid vd. 12 Cilt. Kahire. Dâru'l-Hadis, 2010.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vücûhi't-te'vil*, Thk. Ahmet b. Münir el-İskenderi vd., 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.

<https://turkish.aawsat.com/home/article/2328756/do%C3%A7-dr-ahmet-abay/z%C3%BCkarneyn-g%C3%BC%C3%A7-ile-imtihan> (Erişim 16.11.2021)

AİLEYE DAİR KUR'ÂNÎ KAVRAMLAR ve AKTÜEL DEĞERLERİ QUR'ANIC CONCEPTS ABOUT THE FAMILY AND THEIR ACTUAL VALUES

Ahmet ABAY

Doç. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8284-8336>

Ahmet ÖZ

Doç. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Tefsir Anabilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9499-4226>

ÖZET

Kur'an hayatı kullandığı kavramlarla şekillendirir. Zira Kur'an insanlara rehberlik etmek ve yol göstermek için gönderilmiştir. Kur'an'ın şekillendirdiği ve müdahale ettiği mevzulardan bir tanesi de ailedir. Kur'an aile ile ilgili hususları ifade ederken birçok kavram kullanır. Bu çalışmanın temel amacı bu kavramları aile ile olan bağlarına göre tasnif ederek izah etmek ve bunlar üzerinden Kur'an'ın çerçevesini çizdiği model aile tasviri ortaya koymaktır. Ayrıca Kur'an'ın aile için kullandığı kavramları tespit etmek ve bunların hali hazırdaki ailenin şekillenmesinde ne kadar rol oynadıklarını araştırmaktır.

Kur'an'da aile ile ilgili zikredilen kavramları şu şekilde ifade etmek mümkündür: Kur'an eşler için, Ehl,(ev halkı-aile) Âl,(aile) zevc/ezvac (eş/eşler), imra'/ İmraetün (erkek/kadın), Ba'l/Bu'ul, (koca/kocalar). Anne-baba olmaları yönüyle; valid (doğurtan-baba), valide/vallidat (doğuran-anne/doğuranlar-anneler), üm/ümmehat (anne/anneler), Eb/eba' (baba/babalar).

Ailede çocuk olmaları hasebiyle; İbn/ebna' (oğul/oğullar), bint/benat (kız/kızlar), veled/evlad (çocuk/çocuklar) sonraki nesilleri torunları ifade ederken; esbat, evlatlık olmaları yönüyle; rebaib soyu ifade ederken de zürriyet ve sulb/eslab kavramları kullanılır.

Ailede kardeşliği ifade etmek için; Ehun/uhtun, (kardeş/kız kardeş) ihvetün/ehavet.(kardeşler). Sütkardeşliği için; Ehavatu'r rada'a. Aile akrabalıklarını ifade ederken; A'mm-a'mam /a'mmetün-a'mmehat, (amca-amcalar/hala-halalar) Hal-ahval/haletün-halat (dayı-dayılar/teyze-teyzeler).

Evlik akdi ve onunlar ilgili hususlar ifade edilirken; Hıtbe (nişan), Sadukatihinne / Nihla, (mehir), ecr/ucur (ücret-mehir/ücretler-mehirler), Nikâh/ukdete'n Nikâh (nikâh kıyma).

Evlilik yoluyla elde edilen akrabalığı ifade etmek için; sıhr/sıhriyet, evin gelinini ve onunla ilgili durumu ifade ederken, helailu ebnaikum (oğullarınızın eşleri)

Eşlerin birlikte oluşlarından bahsederken Kur'an genel itibariyle kinayeli bir anlatım üslubunu tercih eder ve ona göre kavramlar belirler. Bu kavramlar şunlardır; Geçşa,(bürümek-örtmek) Bâşiruhünne (birlikte olun), dehaltum (birlikte olma) Fe'tû harsekum.(tarlanıza varın/eşinizle birlikte olun). Eşlerin birbirlerini tamamlarını libas (örtü-elbise).

Ve nihayetinde eşlerin aile birlikteliklerini sonlandırmalarını ifade ederken talak (boşanma) kavramı kullanılır.

Bütün bu kavramlar birlikte okunup değerlendirildiğinde, Kur'an'ın aileye çok önem verdiğini ve aileyle ilgili her meseleye değindiği sonucuna ulaşılabilir. Zira Kur'an aile ile ilgili geniş bir kavram yelpazesi ortaya koymaktadır. Bütün bunlar yapılırken ailenin nasıl olması gerektiğine dair rol model olacak örnekler de zikreder. İmran ve İbrahim aileleri gibi.

Anahtar Kelimeler: Aile, Kavram, Kur'an, Değer

ABSTRACT

The Qur'an shapes life with the concepts it uses. Because the Qur'an was sent to guide and guide people. One of the subjects shaped and intervened by the Qur'an is the family. The Qur'an uses many concepts when expressing matters related to the family. The main purpose of this study is to explain these concepts by classifying them according to their ties with the family and to present the model family depiction that the Qur'an draws through them. Also determine the concepts that the Qur'an uses for the family and to investigate how much they play in the shaping of the family.

The concepts related to family mentioned in the Qur'an can be expressed as follows: for spouses, Ahl (household-family) Âl, (family) zevce/azvac (wife/wives), imra'/ İmraetün (man/woman), Ba'l/Bu'ul, (husband/husbands). In terms of being parents; valid (bearing-father), valide/vallidat (bearing-mother/bearing-mothers), um/ummahat (mother/mothers), Eb/eba' (father/fathers).

For children in the family; Ibn/ebna' (son/sons), bint/benat (daughter/girls), veled/evlad (child/children), to refer to the next generations and grandchildren; esbat, in terms of being adopted; while expressing lineage, the concepts of zürriyet and sulb/eslab are used.

To express brotherhood in the family; Eh/uht, (brother/sister) ihvetün/ehavet.(sibling). For milk sibling; Ehavatu'r rada'a. When expressing family kinship; A'mm-a'mam /a'mmetün-a'mmehat, (uncle-uncles/aunt-aunts) Hal-ahval/haletün-halat (uncle-uncles/aunt-aunts).

While expressing the marriage contract and their related issues; Hıbe (engagement), Sadukatihinne / Nihla, (mehir), ecr/ucur (wage-mehir/wages-mehirs), Nikah/ukdete'n Nikah (marriage contract).

To express kinship obtained through marriage; sıhr/sıhiyet refers to the bride of the house and the situation with her, while helailu ebnaikum (wife of a son)

While talking about the intimacy of spouses, the Qur'an generally prefers an allusive style of expression and defines concepts accordingly. These concepts are; Geçşa, (to cover) Beşiruhunne (be together), dehaltum (be together) fe'tû harsekum. (arrive to your field/be with your spouse). Spouses complement each other with libas (cover-dress).

And finally, the concept of talaq (divorce) is used when expressing the termination of the family union of the spouses.

When all these concepts are evaluated together, it can be concluded that the Qur'an attaches great importance to the family and touches on every issue related to the family. Because the Qur'an presents a wide range of concepts related to the family. In the mean time, th Qur'an also mentions examples like families of Imran and Ibrahim to be a role model for how the family should be.

Keywords: Family, concept, Qur'an, value

GİRİŞ

Kur'an hayatı kullandığı kavramlarla şekillendirir. Zira Kur'an insanlara rehberlik etmek ve yol göstermek için gönderilmiştir. Kur'an'ın şekillendirdiği ve müdahale ettiği mevzulardan bir tanesi de ailedir. Kur'an'da aile ile ilgili hususlar ifade edilirken birçok kavram kullanılır. Bu çalışmanın temel amacı bu kavramları aile ile olan bağlarına göre tasnif ederek izah etmek ve bunlar üzerinden Kur'an'ın çerçevesini çizdiği model bir aile tasviri ortaya koymaktır. Ayrıca Kur'an'ın aile için kullandığı kavramları tespit etmek ve bunların hali hazırdaki ailenin şekillenmesinde nasıl bir rol oynadıklarını ortaya koyabilmektir.

Aile, insanı insani değerlerle donatarak topluma hazırlayan bir üs, yaratılışında var olan cevherin inanç, sevgi, merhamet ve değer suyu ile doğru bir şekilde ortaya çıkmasını sağlayarak kişilik değerlerini kazanıp hayata uğurlandığı ana istasyondur.¹ Bu nedenle bu ana sitasyonun sağlam temeller üzerine inşa edilmesi, korunması ve devamlılığını sağlayacak ilkelerle yürütülmesi gerekmektedir. Aile birlikteliğinin yürütülmesinde aile bireylerinin birbirlerine karşı tutum ve davranışları belirleyicidir. Bu tutum ve davranışların hayata geçirilmesinde aile bireyleriyle ilgili yapılan tanımlamalar, birbirleriyle ilişkilerin üzerinde kurulduğu esaslar ve bireylerin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları önemli rol oynamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de aile bireylerinin birbirleri ile farklı ilişki tarzlarının ifade edildiği birçok ayet almaktadır. Bu ayetlerde aile bireylerinin olumlu veya olumsuz birçoğuna özelliğine değinilmiştir. Hz. Zekeriya ve ailesinden,² Hz. Musa ve Harun'un ailesinden,³ Hz. Yusuf ve ailesinden⁴ Hz. Lokman ve oğlundan,⁵ Hz. Davud ve ailesinden,⁶ Hz. Eyüp ve hanımından,⁷ Hz. Şuayb ve kızlarından⁸ da bahsedilir. Buna mukabil Kur'an, Ebu Leheb ve karısından,⁹ Hz. Lut ve Nuh'un hanımlarından,¹⁰ Hz. İbrahim'in babasından,¹¹ Hz. Yakup ve ailesinden,¹² Hz. Âdem ve oğullarından,¹³ Aziz ve eşi Züleyha'dan,¹⁴ Firavun ve ailesinden,¹⁵ olumsuz aile tiplerine örnekler sunar.¹⁶

İslam öğretisine göre aile sosyal bir kurum olduğu kadar aynı zamanda dini bir kurumdur. Bu kurumun oluşturulma aşamalarına ve devamın sağlanmasına büyük önem verilmiştir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de hem ailenin oluşturulma aşamaları hem ailenin temeli olan eşler hem de aile bireyleriyle ilgili birçok kavram zikredilmiştir. Öncelikle Kur'an'ın aileyi oluşturan bireylerle ilgili kullanmış olduğu kavramlara ve bu kavramların aile içindeki tutum ve davranışlara yansımalarının olup olmadığını irdelemek yararlı olacaktır.

¹ Nuri Kahveci, İslam'a Göre Aile Bireylerinin Sorumlulukları, (İstanbul: Hikmet Yayınları 2017), 15

² Meryem 19/2-6; 12-15

³ A'râf 7/142, 151, 152; Kasas 28/34-35

⁴ Yusuf 12/88-92

⁵ Lokman 31/13-19

⁶ Enbiyâ 21/79; Neml 27/14; Sebe 34/13

⁷ Enbiyâ 21/83-84; Sad 38/41-44

⁸ Kasas 28/23-28

⁹ Leheb 111/1-5

¹⁰ Tahrîm 66/10; Hûd 11/40-43

¹¹ Meryem 19/42-48; Tahrîm 66/11

¹² Yusuf 12/7-10

¹³ el-Mâide 5/27/31

¹⁴ Yusuf 12/23-35

¹⁵ Bakara 2/49; A'râf 7/130, 141

¹⁶ Bu konuda detaylı bilgi bkz: Ahmet Küçük, Günümüzde Aile ve Kur'an'dan Örnek Aileler, TADER 3/2 (October 2019), ss.408-442

1. Kur'an-ı Kerim'de Aileyle İlgili Yer alan Kavramlar

Kur'an'da aile ile ilgili zikredilen kavramları ailenin bütün üyelerini kapsayan “genel kavramlar” ve kişilerin birbirleriyle olan yakınlık bağlarını ifade etmesine göre “özel kavramlar” şeklinde tasnif etmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira bu isimlendirmelere göre aileyi oluşturan bireylerin birlerine karşı sorumlulukları, görevleri ve hukuku şekillenecektir. Öncelikle aile bireylerinin tamamını ifade etmek için kullanılan genel kavramlara değinilecektir.

1.1. Genel Kavramlar

Kur'an'ın aileyi ifade etmek için kullandığı kavramlardan birisi de “Ehl” kavramıdır. İsim olarak Ehl, “aile, eş, ev sâkinleri, aşiret, kişiye yakınlığı olanlar ve kişinin yakın çevresi”¹⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Ehl kavramı aile bireylerini, ev sâkinlerini ifade etmek için kullanıldığı gibi anlamı genişletilerek kişiyi başkalarıyla bir araya getiren soy, din ve benzer işleve sahip hususlar¹⁸ için de kullanıla gelmiştir.

Ehl kavramı aileyi ilgilendiren ve onunla ilgili birtakım görev sorumlulukların ifade edildiği birçok ayette kullanılmıştır. Mü'min anne babaya kendilerini ehlini/ailesini yakıttı taş ve insanlar olan ateşten korumaları¹⁹ emredilmiştir. Demek ki “Ehl” olmak birbirini gözetmeyi ve kollamayı gerektirmektedir. Kişinin asıl kaybı/hüsranı kendisini ve ehlini/ailesini kaybetmesi²⁰ olarak ifade edilir. Bu yüzden dua ederken kişi “beni ve ehlimi/ailemi kurtar”²¹ diye yazar.

Ehl/aile olmak toplumda güveni artırır. Kişiyi güç ve destek olur. Hz. Musa risalet görevini üstlenince ilk desteği ehlinen/ailesinden biri olan Hz. Harun'un görevlendirilmesiyle alır. Ve bu taleple “Ehlimden/Ailemden bana bir vezir-yardımcı kıl.”²² duasıyla ondan gelir.

Ehle/aileye yapılan harcama başkalarına yapılacak harcama ve yardımlarda ölçüyü belirler. Örneğin miskin ve muhtaçlara yemek yedireceksek ortalama ehlimize/ailemize yedirdiklerimizden²³ olmalıdır. Bütün bu ifade edilenlerden de anlaşıldığı gibi ehl/aile olmak ve bu bilinçle hareket etmek hayatın birçok alanında belirleyici bir unsur olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de genel manada aileyi ifade etmek üzere kullanılan bir diğer kavram “Âl”dır. Arapçada “âl”, serap, dağ, dağın çevresi ve çadır direği, manasına geldiği gibi kişinin bizzat kendisi, ailesi, taraftarları, dost ve arkadaşları gibi anlamlara da gelir. İnsana akrabalık yakınlığı veya muvalat ile özel bir bağı olan kişiler için kullanılır.²⁴ “Âl” kelimesi, Kur'an'da şahıs isimlerine muzaf olarak geldiği çeşitli terkiplerde, “Âl-i Firavn, Âl-i İmran, Âl-i Yâkub” gibi, bu şahısların hanedanı, kavmi ve taraftarları anlamını ifade eder.²⁵

1.2. Özel Kavramlar

“Âl” ve “Ehl” kavramları bütün aile bireylerini kapsamı içerine alırken bu bölümde ele alınacak kavramlar aile içerisinde daha özel ilişkilere veya akrabalık bağlarına işaret etmektedir. Öncelikle sadece eşlerle ilgili zikredilen kavramlara değinilecektir.

¹⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 11: 28-30;

¹⁸ Râgıp İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 29.

¹⁹ Tahrim 66/2

²⁰ Zümer 39/15; Şura 42/45

²¹ Şuara 26/169

²² Taha 20/29

²³ Maide 5/9

²⁴ İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, 30-31

²⁵ Ahmet Özel, “Âl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/305.

1.2.1. Eşler ile ilgili kavramlar

Kur'an, ailenin temelini oluşturan eşlerden bahsederken zevc-ezvac/eş-eşler ifadelerini kullanır. Zevc; eş, koca, çift, hanım, hayat arkadaşı gibi anlamlara geldiği gibi benzer, grup, sınıf, gibi anlamlara gelmektedir. Arapçada çiftin her bir tekine, hem erkeğe hem dişiye söylenir.²⁶ Erkek ile kadının evlilik anlamında birlikteliğine “izdivaç” dendiği gibi bu birlikteliği sağlayan erkek ve kadının her birine “zevç” denir.²⁷ Ayrıca “birbirinin benzeri ya da zıddı olarak diğerine eşlik eden her şeye” de zevç denir.²⁸ Kur'an- Keirimd'e zikredilen “Ezvâc” kelimesi bazen birbirine helâl olan erkek ve kadını²⁹ bazen sınıf, cins, tür ve benzeri anlamları³⁰ bazen de “benzerler, akrânlar, denkler, birlikte olanlar, eş ve arkadaş olanlar”³¹ gibi manalarda kullanılmaktadır.³²

Zevc kelimesi müfred olarak kullanıldığında hem kadın³³ için hem de erkek³⁴ için kullanılabilir. Bu kullanım aileyi oluşturan her iki tarafın birbiriyle eşdeğer olduğuna ve birbirini tamamladığına işaret eder; çünkü ezvac/eşler, Kur'an'ın anlam dünyasında birbirine huzur ve sükûnet vermeleri amacıyla bir araya getirilmeye teşvik edilir. Ve her yönleriyle birbirinden farklı iki karşı cinsin bir araya getirilmesi, aralarında sevgi ve merhamet bağının oluşturulması Allah'ın kudret delillerinden birisi olarak arz edilir; “Sizin için kendileriyle huzur bulasınız diye kendi türünüzden eşler yaratması, aranızda sevgi ve merhameti yerleştirmesi de O'nun kudret delillerinden biridir.” (Rum 30/21) Buradan hareketle İslamın aileye atfettiği temel özelliklerden birinin sevgi, huzur ve aile fertlerinin birbirlerine merhametli olmasının zorunlu olduğu³⁵ söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de eşler arasındaki münasebetlerde uyum olduğunda kadını ifade ederken “zevc” ifadesi kullanılırken uyumsuzluk olan ilişki durumunda ise –tam tersi kullanımlar olsa da–³⁶ çoğunlukla imrae (kadın)³⁷ kelimesini kullanılmaktadır. örneğin Hz. Nuh, Hz. Lût ve Firavunun karısı için imrae kelimesi kullanılırken³⁸ Hz. Âdem'in eşi için zevç kelimesini kullanır.³⁹ Ancak birey olarak kadın ve erkekten bahsedildiğinde “İmriun⁴⁰/adam ve imreatün⁴¹/kadın” kelimelerinin daha fazla zikredildiğini hatta bazen “İmriun'/kişi” kelimesinin her iki cinsi⁴² birden ifade etmek için kullanıldığını söylemek mümkündür.

Tarihsel açıdan bakıldığında, eşin temel anlamını yitirerek, “birinin kontrol ettiği bir başkası” anlamına dönüştüğü görülmektedir. Buradaki en büyük tehlike, çoğunlukla erkeğin bazen de kadının kontrolünde süren, tek elden yürütülen bir ilişkinin varlığıdır. Oysa “zevc/eş” kelimesinin bizzat kendisi, taraflardan birini başkalaştırmaya ve etkisizleştirmeye izin

²⁶ Elamlılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 1/275.

²⁷ Isfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, 215-216

²⁸ Isfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, 215-216

²⁹ Nisâ 4/12; Kıyâmet, 75/39.

³⁰ En'âm 6/143; Hûd, 11/40; Hac 22/5

³¹ Hicr 15/88; Mü'minun 23/27; Kaf 50/7; Tekvîr 81/7.

³² Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, Çeviren: M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004) 299- 301.

³³ Bakara 2/35;102; Nisa 4/20; A'raf 7/19

³⁴ Bakara 2/230; Mümtehine 60/1

³⁵ Nuri Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, (İstanbul: Hikmet Yayınları 2014), 45.

³⁶ Al-i İmran 3/35,40; Meryem 19/5,8.

³⁷ Nisa 4/128; Yusuf 12/21,30,51

³⁸ A'raf 7/83; Hûd 11/81; Hicr 15/60; Tahrim 66/ 10-11;

³⁹ Bakara, 2/35; Âraf, 7/19; Tâhâ, 20/117; Ahzab,33/37.

⁴⁰ Nisa 4/176; Meryem 19/28

⁴¹ Neml 27/23; Kasas 28/23; Ahzab 33/50

⁴² Tur 51/21; Mearic 70/38; Müddessir 74/52; Abese 80/37.

vermez.⁴³ Kur'an'ın oluşturmak istediği aile modelinde zevc-ezvac/eş/eşler, alabildiğine birbirinin eşiti ve alabildiğine kendisinin özgünlüğünü koruyabilmektedir. Tıpkı bir çift ayakkabıyı oluşturan tekler gibi. Hem birbirinin aynı hem de birbirinden farklı ama birlikte bir bütün oluştururlar. Oluşturulan bu bütünleşme birbirini tamamlar birbirinin ayıbını eksikliğini örterek diğeri için adeta bir elbise⁴⁴ olur.

1.2.2. Evlik Akdi ve Onunlar İlgili Hususlar İfade Edilirken Kullanılan Kavramlar

Kur'an'ın kurulmasını tavsiye ettiği aile modelinde evlilik akdi gerçekleştirilmeden önce atılması gereken birtakım adımlar vardır. Bunlar hıtbe/nişan, mehir ve nikâhtır.

Türkçede evlenmelerinde dinen herhangi bir problem olmayan kadın ve erkeğin birbirlerine evlenmek için söz vermesine ve bunun bir törenle duyurulması anlamına gelen “nişan” kelimesinin karşılığında Arapçada “Hıtbe” kelimesi kullanılmaktadır. Hıtbe, evlenmeye ehil olan birinin evlenmeyi düşündüğü kişiye veya ailesine durumu bildirmesidir. “Hıtbe” kelimesi Kur'an- Kerim'de bir ayette⁴⁵ zikredilir.

Evlilik öncesi böyle bir sürece ihtiyaç duyulmasının nedeni, evlenecek kişilerin ve ailelerinin birbirlerini daha iyi tanımalarına zemin hazırlamaktır. Ömür boyu sürmesi düşünülen bir birlikteliğin kurulmasından önce böyle bir tanışma ve yakınlaşma ortamının sağlanması önemlidir; zira evlilik birliği oluşturacak olanların birbirlerinin hem ahlaki hem de fiziki özelliklerini tanımaları, birbirleriyle hayatı paylaşma noktasındaki tereddütlerin ortadan kalkmasında etkili olacaktır.⁴⁶ Bu sebeple Hz. Peygamber, Mugîre b. Şu'be'ye evlenmek istediği kadını görmesini tavsiye ederken, “Çünkü bu, uyum sağlamanız ve evliliğin devamı açısından daha uygundur”⁴⁷ buyurmuştur.

Nişanlıktan evlilik aşamasına geçmeden önce miktarının belirlenip kararlaştırılması gereken mehir vardır. Kur'an-Kerimde “Mehir”i ifade etmek üzere Saduka-sadukât,⁴⁸ ecr-ucur⁴⁹ ve mehir belirlendikten sonra onun ifade etmek üzere “Farida”⁵⁰ kelimeleri kullanılmaktadır. Hadislerde ise sadak⁵¹ ve mehir⁵² kelimeleri daha çok zikredilir. Mehir, nikâh akdi esnasında kararlaştırılan ve evlenirken erkeğin kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği miktarı belirlenmiş ve piyasada değeri olan maldır. Mehir, bir ömür boyu beraber yaşama isteğinin sembolik bir işareti, kadına verilmiş bir hediye ve kadının nikâh akdindeki teminatı⁵³ olarak değerlendirilebilir.

Kur'an'ın koymuş olduğu nihai ölçüye göre mehir kadınlara hiçbir karşılık beklemeden verilmeli ama eğer onlar, kendi rızalarıyla tamamını veya bir kısmını eşleriyle paylaşırlarsa ondan gönül rahatlığıyla faydalanılabilir.⁵⁴

Eşlerin bir araya gelmelerini sağlayan en önemli adımlardan birisi de nikâhtır. Arapça bir kelime olan nikâh sözlükte, “birleştirme, bir araya getirme; evlenme, evlilik; cinsel ilişki”⁵⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Türkçede ise bir erkekle bir kadının evlilik birliği kurmasını

⁴³ Huriye Martı, *Peygamberimizin Sünnetinde Aile, Eş Olmak ve Peygamberimizi Örnek Almak*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 54.

⁴⁴ Bakara 2/187

⁴⁵ Bakara 2/235

⁴⁶ Nuri Kahveci, *İslam Hukuku Açısından Nişanlılık*, (İstanbul: Rağbet Yayınları 2007), 26, 29

⁴⁷ İbn Mâce, “Nikâh”, 9; Tirmizî, “Nikâh”, 5; Nesâî, “Nikâh”, 17.

⁴⁸ Nisa 4/4

⁴⁹ Nisa 4/24,25; Maide 5/5; Abzab 33/50; Mümtehine 60/10

⁵⁰ Bakara 2/236-237

⁵¹ Buhârî, Nikâh,29,37; Ebû Dâvûd, İmâre, 19-20; Hâkim, Müstedrek, II, 194.

⁵² Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, VII, 217, 362.

⁵³ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 133-134.

⁵⁴ Nisa 4/4

⁵⁵ İbn Manzûr, “nkh”, *Lisânü'l-Arab*, 2/625

sağlayacak kanuni işleme “*nikâh*” denir.⁵⁶ Fıkhi bir terim olarak nikâh, şer‘an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisini ifade eder.

Nikâh, evlilik sözleşmesi ve evliliği ifade etmek için kullanılırken istiare yoluyla eşlerin cinsel birlikteliğini ifade etmek için de kullanılmıştır. Ancak Isfahânî kelimenin aslının cinsel birliktelik anlamında olmasının mümkün olmadığını belirtir. Gerekçe olarak da şunları zikreder; Beraber olmayı ifade eden tüm isimler kinaye olarak kullanılmıştır; zira cinsel birlikteliği açıkça ifade eden kelimelerle dillendirmek çirkin olarak görülmüştür. Hayâsızlığı kast etmeyen birinin çirkin olan bir kelimeyi güzel olan bir kelimenin yerine istiare olarak kullanması imkânsızdır.⁵⁷

Nikâhtaki temel maksadın erkek ile kadının birbirinin cinsel yönünden faydalanmasının helâl hale getirilmesinin olduğu söylenebilir.⁵⁸ Bununla beraber çocukların huzurlu ve güzel bir aile ortamında büyümelerini sağlamanın nikâhın güzel hikmetleri arasında yer aldığı da insanlara anlatılmalıdır. Evliliğin eşlerin karşılıklı sevgi ve fedakârlıklarla yürüyen bir birliktelik olduğu da asla unutulmalıdır.

1.2.3. Eşlerin Cinsel Birlikte Oluşlarından Bahseden Kavramlar

İnsana eş var edilmesinin hikmeti “*li teskune ileyhâ*” ayetiyle ifade edilmiştir; zira eşler birbirlerine mutluluk ve huzur vermek için bir araya gelip aile kurarlar. “*li teskune ileyhâ*”; öncelikle kadın ile erkeğin birbirine eğilim göstermesini, birlikte doyuma varmalarını, birbiriyle içten, samimi, senli benli olmalarını, birlikte rahatlayıp heyecanlarını gidermelerini vurgular. Cinsel olgunluğa sahip erkek ve kadının yaşayabileceği cinsel gerilimin karşı cinse yönelerek giderilmesi, bu âyette sözü edilen “*sükûn*” olgusunun gerçekleşmesinin en belirgin yansımasıdır. Nitekim sükûn hali çerçevesinde gerçekleşen “*teğâşşâ*”⁵⁹ eylemi; cinsel davranışta bulunmak, cinsel güdüyü aktif hale getirmektir.⁶⁰

Kur’an-ı Kerimde, eşlerin arasındaki cinsellikten bahsedilirken genelde kinayeli bir anlatım üslubu tercih edilir ve ona göre kavramlar kullanılır. Konu ile ilgili zikredilen kavramları şu şekilde ifade etmek mümkündür;

İrz, iffet ve cinsel organlardan bahsedilirken “*ferc-füruc*” kelimeleri kullanılır. Kinâye yoluyla “*ferc*” kelimesi, edep yerini niteleyen bir kavram olmuştur. Söz konusu kullanımın yaygın hale gelmesiyle, “*ferc*” kelimesi sarıh bir şekilde/doğrudan edep yerini ifade etmek için kullanıla gelmiştir. Bu terim hem kadın, hem de erkeğin edep yeri hakkında da kullanılmıştır.⁶¹

İrz ve iffeti ifade etmek amacıyla kullanılan “*ferc*” kelimesi, “*hâfizune li furucihim/ırzlarını-iffetlerini koruyanlar*”⁶² şeklinde terkip ile de kullanılmaktadır. İffet ve ırzların korunması bu kavram ile ifade edilmiştir. İffet ve namusunu koruyup zinaya bulaşmadığını ifade etmek için Hz. Meryem ile ilgili “*Elleti ahsanat fercehe/ iffetini-namusunu korumuş olan*”⁶³ ifadesi kullanılmıştır. Cinsel ilişkilerde ilâhî değerlere uygun tutum ve davranışlar sergilemeyenler

⁵⁶ <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 15.11.2021)

⁵⁷ Isfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi’l-Kur’ân*, 508

⁵⁸ Mehmet Ali Yargı, “Nikâhın Asıl Maksudı Ve Geçerliliğine Etkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 645.

⁵⁹ A’raf 7/189

⁶⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Eşler Arası İlişki Hakkında Önemli Bir Kavram: ‘Sükûn’ -Eşler Arasında Cinsel ve Duygusal Eğilim”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/4 (2004), 82.

⁶¹ Isfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi’l-Kur’ân*, 375.

⁶² Nur 24/30,31; Ahzab 33/35; Mearic 70/29

⁶³ Enbiya 21/91; Tahrir 66/12

“el-âdûn/haddi aşanlar, fazla ileri gidenler”⁶⁴ olarak nitelenmektedir. Cinsel güdüye ahlâk elbisesi giydirilmediği takdirde; onun çıplak, kaba, çirkin, kötü, basit haz arayışının dışında her türlü anlamdan uzak bir görüntü çizdiği anlatılmaktadır. Yoksa, cinsel güdünün kendisi ve bir olgu olarak cinsel ilişki kötü olarak nitelenmemekte; aksine doyurulması teşvik edilen, ayıp karşılanmaması, kınanmaması istenen en doğal hak olarak görülmektedir;⁶⁵ zira dehaltum/cinsel ilişkide bulunma,⁶⁶ fe’tû harsekum/tarlanıza varın-eşinizle birlikte olun,⁶⁷ lamestum-lems/dokunmak-cinsel ilişkide bulunmak,⁶⁸ beşiruhunne/birlikte olun⁶⁹ ve rafes/cinsel birliktelik⁷⁰ gibi birçok kelimeyle eşlerin cinsel birlikteliklerine atıfta bulunulmuştur. Her konuda olduğu gibi cinsel yönden de eşlerin birbirlerini tamamlarını, birbirlerinin mahremiyetlerini korumalarını ifade etmesi için onları birbirlerine libas/örtü-elbise⁷¹ olarak nitelemiştir.

Evlilik, cinsi hayatı yaratılış doğrultusunda ve haramlardan korunarak yaşamanın yegane yolu olduğu gibi zirvede yaşamanın da biricik vesilesidir. Çünkü koca için karısı, karı için de kocası dışında bir cinsi partner yoktur.⁷²

Cinsel sevgi kadın ve erkeği yuva kurmaya motive eder. Cinsel çekim ailenin kurulmasında, ailede eşler arasındaki bağların güçlenmesinde ve süreklilik göstermesinde etkin rol oynar. Fakat karı koca arasındaki çekim sadece yalın bir cinsel doyum arayışı olmayıp insanî bir seviş ve esirgeyiş duygusundan kaynaklanır. Bu duygular sayesinde bireysel ve ailevî huzur, rahatlık, mutluluk gerçekleştirilir. Kur’an, cinsel sevgiyi aile kurumunun motivisi, ailenin huzur ve devamlılığının garantisi olarak görür.⁷³

1.2.4. Evlilik Akdinin Sonlandırılmasını İfade Eden Kavramlar

İstenilmeyen ve hoş karşılanmayan bir durum olsa da eşler bazı durumlarda aile birlikteliğine son vermek zorunda kalabilmektedirler. Kur’an’-ı Kerim’de eşlerin aile birlikteliklerini sonlandırmaları talak/boşanma⁷⁴ kavramı ile ifade edilir.

“Talakın/boşanmanın nasıl olacağı,⁷⁵ talaktan sonra oluşacak durumlar ve haklar,⁷⁶ talaktan geri dönme ile ilgili hükümler,⁷⁷ boşanmış kadınların dikkat etmeleri gereken durumlar⁷⁸ ve hakları⁷⁹ gibi birçok konuda detaylı bilgiler verilmiştir. Talakta en çok dikkat edilmesi gereken husus, eşlerin birbirlerinin haklarını çiğnememeleridir. Aile birliği her ne sebeple sona ererse ersin asıl olan boşanma esnasında eşlerin birbirlerini mağdur etmemeleridir. Boşanma gerçekleşip kadının beklemesi gereken iddet süresi sona erdikten sonra eşlerin birbirleriyle ilgili bütün hukuki bağları sona erer. Çocuk varsa çocuk üzerinden bazı hak ve sorumluluklar devam edebilir.

⁶⁴ Mü’minun 23/7; Mearic 70/31

⁶⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’ın İffet Anlayışı -Batılı Cinsel Ahlâk Anlayışlarıyla Bir Mukayese”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/4 (2003),17.

⁶⁶ Nisa 4/23

⁶⁷ Bakara 2/223

⁶⁸ Maide 5/6

⁶⁹ Bakara 2/187

⁷⁰ Bakara 2/187

⁷¹ Bakara 2/187

⁷² Ali Rıza Demircan, *Ailede Cinsel Hayat, Aile ve Eğitim-Tartışmalı İlmi Toplantı-*, 2010, 137.

⁷³ Kasapoğlu, “Kur’an’da Eşler Arası İlişki Hakkında Önemli Bir Kavram: ‘Sükûn’ -Eşler Arasında Cinsel ve Duygusal Eğilim”, 86.

⁷⁴ Bakara 2/227,229

⁷⁵ Bakara 2/226-229; Talak 65/1

⁷⁶ Bakara 2/231-232

⁷⁷ Bakara 2/228,230

⁷⁸ Bakara 2/228

⁷⁹ Bakara 2/241; Talak 65/1

Günümüzde Kur'an'ın boşanma esnasında dikkat edilmesini emrettiği ahlaki ve erdemli muameleye ne kadar çok ihtiyaç duyulduğu açıkça görülmektedir. Boşanmak isteyen eşlerin birbirlerine düşman kesilip birbirlerine ellerinden geldiğince zarar vermeye çalıştığını – özellikle de erkeklerin- ifade etmek mümkündür. Hâlbuki ilahi öğreti bu konuda şu emretmektedir; “*Kadınları boşadığınızda bekleme sürelerinin sonuna varırlarsa, ya maruf (Kur'an ölçüleri) ile tutun ya da maruf ile ayırın. Onları, haklarına girip zarara uğratmak için tutmayın. Kim böyle yaparsa kendine zulmetmiş olur...*”⁸⁰ Ayrıca ne erkek ne de kadın çocuklar sebebiyle birbirlerine zarar ve mağduriyet⁸¹ oluşturacak tutum içerisine giremezler.

1.2.5. Ailede Eşlerin Anne Baba olmalarını ifade eden Kavramlar

Kur'an-ı Kerim'de eşlerin anne-baba oluşlarını ifade etmek için valid/baba,⁸² validan-valideyn/anne-baba⁸³ validat (doğuranlar-anneler)⁸⁴, üm-ümmehat/anne/anneler,⁸⁵ Eb-eba'/baba-babalar⁸⁶ kavramları kullanılmaktadır. Anne-baba olmak ailede sorumluluk üstlenmeyi de gerektirmektedir; çünkü anne-baba olmak çocukları ister dünyevi isterse uhrevi olsun karşılaşılabilecekleri her türlü tehlikeye karşı koruma görevini üstlenmek demektir. Anne-baba ve çocuklar arasında oluşan bağ hem anne-babanın hem de çocukların birbirleri için endişe duymalarına ve onları içinde bulundukları olumsuz durumdan kurtarmak için çaba göstermelerine neden olur. İnkâr ve şirk içinde bulunan oğlunu kurtarmak için Hz. Nuh⁸⁷ ve babasını kurtarmak için Hz. İbrahim'in⁸⁸ gösterdikleri çabalar gibi.

Anne ve annelik kavramları bazen mecazi olarak birçok kimse için kullanılsa da birilerine annelik-babalık vasfını atfetmekle annelik-babalık hukuku gerçekleşmemektedir.⁸⁹ Annelik hukuku doğumla/doğurmakla oluşur.

1.3. Çocukları İfade Eden Kavranlar

Ailede çocuk olmaları hasebiyle; İbn-ebna'/oğul/oğullar,⁹⁰ bint-benat/kız-kızlar,⁹¹ veled-evlad-vildan/çocuk-çocuklar⁹² sonraki nesilleri torunları ifade ederken; esbat,⁹³ evlatlık olmaları yönüyle; rebaib⁹⁴ soyu ifade ederken de zürriyet⁹⁵ ve sulb-eslab⁹⁶ kavramları kullanılır. Bunların tamamını kapsaması bakımından zürriyet kelimesi kullanılır. Soy ve nesil gibi anlamlara gelen “zürriyet” kelimesi “Kendi sulbünüzden olan oğullarınız”⁹⁷ ayetinde olduğu gibi Kur'an'da anne-babadan olma çocukları ifade etme çerçevesinde kullanılan bir kelimedir. Bir kişinin kendi sulbundan olan soyu anlamına gelmektedir.⁹⁸ Türkçede “Sulb” kelimesi bel kemiği, omurga, döl, nesil zürriyet gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁹ Kişinin küçük

⁸⁰ Bakara 2/231

⁸¹ Bakara 2/233

⁸² Lokman 31/33; Beled 90/3

⁸³ Bakara 2/83;180,215; Nisa 4/733,36,135; En'am 6/151; İbrahim 14/41

⁸⁴ Bakara 2/233

⁸⁵ Nisa 4/23; Nahl 16/78; Ahzab 33/4

⁸⁶ Nisa 4/11,22; En'am 6/87; Tevbe 9/23-24; Yusuf 12/11,16,17,61,63,65,78,80; Ahzab 33/40

⁸⁷ Hud 11/43

⁸⁸ Meryem 19/43

⁸⁹ Ahzab 33/4,40; Mücadele 58/2.

⁹⁰ Bakara 2/49,87,146; Al-i İmran 3/61

⁹¹ Nisa 4/23; Hud 11/28; Kasas 28/27; Tahrir 66/12

⁹² Bakara 2/116,233; Al-i İmran 3/10,47,116; Nisa 4/11,75,98,128.

⁹³ Bakara 2/136,140; Al-i İmran 3/84; Nisa 4/163

⁹⁴ Nisa 4/23

⁹⁵ En'am 6/87; Ra'd 13/23; Furkan 25/74

⁹⁶ Nisa 4/23; Tarık 86/7

⁹⁷ Nisâ, 4/23.

⁹⁸ Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Haqā'iki't-Tenzil ve 'Uyūni'l-Ekāvīl fī Vucūhi't-Te'vīl*. Thk. Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Dar el-Kütübü'l İlmiyye, 1437/2015) 1/486.

⁹⁹ <http://tdk.gov.tr> Sözlük, (Erişim Tarihi: 14.11.2021.)

büyük tüm çocuklarını ve torunlarını ihtiva eden bir kavramdır. Bu bağlamda kullanılan “Neseb” kelimesi de çocukların anne-babalarıyla olan yakınlığı, akrabalığı, çocuğu anne babasına veya akrabasına bağlayan kan bağıını ifade eder.

Aile bireyleri içerisinde belki de en sevimli olanları çocuklardır; zira onlar hayatın güzelliğinin,¹⁰⁰ sevinç ve mutluluğunun kaynağıdır. Aynı zamanda anne-babanın temel zaafi ve en önemli imtihan¹⁰¹ alanlarından biridir. Eşleri Allah’ı zikretmekten alıkoyabilecek¹⁰² ve doğru bir şekilde yetiştirilip eğitilmediklerinde ahirette yarar sağlamaktan uzak olabileceklerdir.¹⁰³ “Bir oyun, eğlence, bir süs, bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden”¹⁰⁴ başka bir şey olmayan dünya hayatında ailenin huzurlu ve mutlu olması için çocuklara iyi sahip çıkılmalı ve emanet bilinciyle iyi korunmalıdır. Aksi takdirde hem çocuklar hem de ebeveynleri istemedikleri sonuçlarla karşı karşıya kalabilmektedirler.

Çocukların, Anne-babalarına karşı evlatlık vazifesi vardır. Çocuklar anne-babalarına saygı göstermeli, onlara iyilik etmeli, iyi davranmalı,¹⁰⁵ onlara “öf” bile dememeli, yaşlandıklarında onlara bakmalı¹⁰⁶ ve onlar için dua etmelidirler¹⁰⁷; zira anne-babaya kötülük yapmak ve onlara kötü davranmak yasaklanmıştır.¹⁰⁸

1.4. Ailede Kardeşliği İfade Eden Kavramlar

Kur’ân-ı Kerîm’de kardeşlik kavramının karşılığı olan uhuvvet kelimesinin kökü “a-h-v” ve türevleri 96 yerde geçer. Kur’an istilâhında (أَخ) kelimesi 7 anlamda kullanılır. Aynı anne-babadan yahut ikisinin birinden kardeş olan, kabile kardeşliği, Şirk ve inanç kardeşliği, İslam’da din kardeşliği, Sevgi ve meveddet kardeşliği, dost ve benzer olmak anlamlarında kullanılmaktadır. Burada üzerinde duracağımız kan bağıyla oluşan kardeşliktir.

Aynı anne-babadan yahut ikisinden birinden olan kardeşliği ifade etmek üzere Kur’an-Kerim’de Ehun-uhtun/kardeş/kız kardeş, ihvetün-ehavet/erkek ve kız kardeşler kelimeleri kullanılır. süt kardeşliği ise “ehavatu’r rada’a/sütkardeşler kelimesiyle ifade edilir. Yeğenlerden söz ederken “benatü’l ahi-ühti/kız-erkek kardeşlerin kız çocukları, ebnaü’l ahavat/kız ve erkek kardeşlerin çocukları”¹⁰⁹ kelimeleri kullanılır. Bu akrabalık bağları onları diğerlerine göre birbirlerine karşı daha öncelikli kılmaktadır. “... Rahim sahipleri (karındaşlar), Allah'ın kitabına göre birbirlerine öteki mü'min ve muhâcirlerden daha yakındırlar...”¹¹⁰

Kur’an-ı Kerim’de nesep ilişkisine dayalı kardeşlikten miras, evlenme gibi fikhî düzenlemeler üzerinde durulurken söz edilir. Diğer yandan, ahlâk açısından Hz. Adem’in oğullarından Kabil’in kıskançlık ve menfaat duygularına mağlûp olarak kardeşi Hâbil’i öldürmesi,¹¹¹ yine kıskançlık yüzünden Hz. Ya’kub’un oğullarının, kardeşleri Yûsuf’a ihânet etmeleri¹¹² anlatılır. Ayrıca bazı âyetlerde Müslümanların putperest akrabalarıyla ilişkileri çerçevesinde

¹⁰⁰ Kehf 18/46

¹⁰¹ Enfal 8/28; Tağabun 64/15

¹⁰² Münafikun 63/9

¹⁰³ Şuara 26/88

¹⁰⁴ Hadid 57/20

¹⁰⁵ Meryem 19/14; Ankebut 29/8; Lokman 31/14; Ahkaf 46/15

¹⁰⁶ İsra 17/23; Ahkaf 46/17

¹⁰⁷ İbrahim 14/41; Nuh 71/28

¹⁰⁸ En’am 6/151; İsra 17/23

¹⁰⁹ Nur 24/31; Ahzab 33/55

¹¹⁰ Ahzab 33/6

¹¹¹ Maide 5/27-31

¹¹² Yûsuf 12/8-15

kardeşlerden de söz edilmekte ve Müslümanların bunları dost kabul etmemeleri gerektiği bildirilmektedir.¹¹³

1.5. Ailenin Diğer Bireylerle İle Akrabalık Bağlarını İfade Kavramlar

Geniş aile modelinde birinci derecede akrabalık bağları içinde yer alan dede-nene, A'mm-a'mmetün/amca-hala, hal-haletün/dayı-teyze¹¹⁴ kavramları çekirdek aile modelinde ikinci derece akrabalık bağları içerisinde yer almaya başlamıştır. Bu durumda bazı nedenlerden dolayı aile akrabalık bağlarının zayıflamasına yol açmaktadır. Mümkün olduğu kadar çekirdek ailenin dışında kalan aile bireyleriyle de akrabalık bağlarını sıkı tutmak önemlidir.

Kur'an'ı Kerim'de aileyi oluşturan bireylerin birbirleriyle olan akrabalık bağlarını ifade eden kavramların bu kadar detaylı ifade edilemesinin aile bireylerinin birbirlerine sevgi, saygı ve yakınlık göstermesinde önemli bir rolü vardır. Ayrıca akrabalık bağlarının detaylı bir şekilde zikredilmesinin hem mahramiyet¹¹⁵ hem evlilik hukuku¹¹⁶ hem de miras hukuku¹¹⁷ üzerinde belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Sosyal ilişkilerin¹¹⁸ ve aile bireylerinin birlerine karşı davranış biçimlerini belirlemede önemli bir etkidir.

1.6. Evlilik Yoluyla Elde Edilen Akrabalığı İfade Etmek İçin Kullanılan Kavramlar

Ailede akrabalık bağlarının bir kısmı neseb-soy bağı ile oluşurken bir kısmı da sıhr-sıhriyet yolu ile oluşmaktadır. *“İnsan türünü sudan yaratıp onların arasında nesep (soy) ve sıhriyet bağı kuran da O'dur. Rabbin üstün kudret sahibidir.”*¹¹⁹ ayeti evlilik ve aile bağlarına dikkatimizi çekmektedir. Neseb, evlilik yoluyla kurulan ailede doğmuş olan bireyleri ifade ederken, sıhriyet ise evlilik yoluyla kurulan ailede doğmuş olan bireyleri ifade eder.¹²⁰ Yani sıhriyet evlilikle oluşan akrabalığa işaret etmektedir.

Sıhriyet/evlilik bağı ile oluşan akrabalıkları şu şekilde ifade etmek mümkündür: Gelin, damat, kayınbaba, kayın valide, kayınbirader, baldız ve görümce. Bu akrabalık bağları hem evlilik hem de mahramiyet ile ilgili hukuki ve ahlaki birtakım kurallarının işleyişinde etkili olmaktadır.

2. AİLE İLE İLGİLİ KAVRAMLARIN AKTÜEL DEĞERİ

Kadınlar da erkekler de aynı köken ve aynı türdendir; dolayısıyla birbirine eşit konumda olup ilke olarak cinsiyet farkı bir ayırım sonucunu doğurmaz; hatta evlât ve torunlar da ana babalarıyla temel değerlerde eşittirler. Bu sebeple karşılıklı hak ve sorumlulukların dayanağı ontolojik değil ahlâkîdir. Şu halde cinsiyet farkı ve bunun bir sonucu olan üreme süreci, evlilik, aile kurumu ve bu kuruma bağlı olarak koca, eş, evlâtlar, torunlar şeklinde statülerin oluşması, insan hayatını geliştiren, zenginleştiren, değerlerin oluşmasına zemin oluşturan ilâhî lütuflardır, nimetlerdir.¹²¹

İnsanların aile içindeki akrabalık bağlarına ve bunların uzantılarına göre sosyal ve ekonomik ilişkilerini düzenlemeleri toplumun sevgi, saygı ve dayanışma duygularını güçlendirir; zira aile bireyleri her anlamda birbirlerini ve akrabalarını gözetme konusunda daha duyarlı ve

¹¹³ Tevbe 9/23-24; Mücadele 58/22.

¹¹⁴ Nur 24/61

¹¹⁵ Nur 24/31

¹¹⁶ Nisa 4/23

¹¹⁷ Nisa 4/11-12

¹¹⁸ Nur 24/61

¹¹⁹ Furkân, 25/54.

¹²⁰ Ebû Abdullah Muhammed, b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtubi, el-Camiu li-Ahkâmü'l- Kur'an, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, (Beyrut: Muessesetu'l Risale, 1428/2006), 15/452-453.

¹²¹ Karaman, v.dğr., “Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”, (Ankara: DİB. Yayınları 2014) 3/421.

daha etkilidirler. Birbirlerine sahip çıkma, mirasçı olma konusunda da diğer insanlara göre öncelik sahibidirler.

Toplumların kendilerini devam ettirebilmeleri, aile kurumunun ve aile içindeki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine bağlıdır. Aile içerisinde meydana gelen değişimler ister olumlu isterse olumsuz olsun topluma yansımaktadır. Aile bireylerinde değişimde de aynı durum söz konusudur; çünkü toplumsal değişimler bireysel değişimlerle başlamaktadır.

Kur'an'ın önerdiği aile tanımı ve modeli; klasik ve modern dönem aile tanımlamalarından farklı olarak üç temel özelliğe sahiptir ve kendine has bir aile modelidir. Bu model güncel olarak değerini korumakla beraber modern birey bunun kıymetini bilememektedir. Kur'an'ın sunduğu ailenin özellikleri Kur'an bütünlüğü gözetildiğinde şu şekilde sıralanabilir:

1-Kur'an, karşılıklı olarak eşleri huzur ve sükûnun insan boyutu olarak tanımlar.

2-Eşlerin ve diğer aile bireylerinin yaşadığı evleri/meskenleri ise huzur ve sükûnun doğal olarak mekân boyutu şeklinde ifade eder.

3-Kur'an, üç kuşağı kapsayabilecek genişlikte dede-nineden, baba-anneden ve torunlardan oluşan fertlerin meydana getirdiği ailenin huzur ve sükûnun toplum boyutu olduğuna işaret eder.¹²²

Dedesine-nenesine, anne-babasına, ağabeyine-ablasına, kardeşine, amcasına-halasına, dayısına-teyzesine, kayınbabasına-kayınvalidesine, kayınbiraderine-baldızına kısacası ister kan bağı isterse evlilik yoluyla oluşan akrabalarına sevgi ve saygı duyan bireyler toplumun diğer kesimlerine de sevgi ve saygı duyarlar; zira böyle bir anlayış ve kültürle büyümüşlerdir. Aile içerisinde öğrenecekleri şefkat, merhamet, yardımlaşma, diğerkâmlık ve benzeri güzel hasletleri çevrelerine de yansıtarak toplumunda değişimine ve gelişimine katkı sunarlar; çünkü Aile içinde, aile fertleriyle ilişkileri sağlam ve sağlıklı olan çocuklar aynı güzel ilişkileri toplum içinde de yaşatırlar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kur'an-ı Kerimde ister genel manada isterse özel özel manada aileyi, aile bireylerini ve aile bireylerinin birbirleriyle ilişkilerini ifade etmek üzere birçok kavram kullanılmıştır. Kullanılan bu kavramlar aile bireylerinin birbirlerine karşı görev, hak ve sorumluluk derecelerini belirlemede önemli rol oynadığı gibi evlilik, miras ve benzeri konularda hukuki kuralların uygulanmasında da büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca toplumda sevgi, saygı ve mahremiyet bilincinin oluşmasında da ciddi bir etkidir.

Aile içi mahremiyetin dile getirilme şekli, mahremiyet sınırlarının yok edildiği günümüz dünyasına hâlâ örneklik edecek kadar güncel ve aktüeldir. Aile içinde bireylerin birbirlerine karşı davranış ve tutumları günlük hayatta yol göstericidir. Hatta aile bireyleri sizin gibi düşünmeseler de onlara aile bağlarının hissettirdiği şefkat ve yakınlığı gösterebilirsiniz. Hz. İbrahim'in kendisini kovan babasına "ya ebeti/babacığım", Hz. Nuh'un bütün uyarılarını dikkate almayıp kendisine inanmayan oğluna "ya büneyye/yavrucuğum" demesi gibi.

Bugün yapılması gereken şey aileyi ve aile fertlerini birbirlerine bağlayan ve yakınlaştıran kavram ve değerleri zayıflatmak ve yok etmek değil, bunları güçlendirmek ve yaşatmaktır; zira aile bağlarını ve aile içi sevgi ve saygıyı yok etmek toplumu oluşturan bireyler arasındaki bağları, sevgiyi ve saygıyı yok etmektir. Dedesini-ninesini, annesini-babasını, kardeşlerini, amcasını-halasını, dayısını-teyzesini, kayınpederini-kayınvalidesini kısacası akrabalık bağlarını ve hukukunu gözetmeyenler hiçbir değeri gözetmezler.

¹²² Küçük, Günümüzde Aile ve Kur'an'dan Örnek Aileler, 437.

KAYNAKÇA

- Demircan Ali Rıza. Ailede Cinsel Hayat, Aile ve Eğitim-Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul: 24-25 Nisan 2010, ss.133-153
- Isfahânî, Râgıp. el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim. “nkh”, Lisânü'l-Arab, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kahveci, Nuri. İslam'a Göre Aile Bireylerinin Sorumlulukları. İstanbul: Hikmet Yayınları 2017.
- _____. İslam Aile Hukuku. İstanbul: Hikmet Yayınları 2014.
- _____. İslam Hukuku Açısından Nişanlılık, İstanbul: Rağbet Yayınları 2007.
- Karaman, v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB. Yayınları 2014.
- Kasapoğlu Abdurrahman. Kur'an'ın İffet Anlayışı -Batılı Cinsel Ahlâk Anlayışlarıyla Bir Mukayese, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/4 (2003), ss. 5-25
- _____. “Kur'an'da Eşler Arası İlişki Hakkında Önemli Bir Kavram: 'Sükûn' -Eşler Arasında Cinsel ve Duygusal Eğilim”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/4 (2004), ss. 73-86.
- Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed, b. Ahmed b. Ebi Bekr. el-Camiu li-Ahkâmü'l- Kur'an, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Beyrut: Muessesetu'l Risale, 1428/2006.
- Küçük, Ahmet. Günümüzde Aile ve Kur'ân'dan Örnek Aileler. TADER 3/2 (October 2019), ss.408-442
- Martı, Huriye. Peygamberimizin Sünnetinde Aile, Eş Olmak ve Peygamberimizi Örnek Almak. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Mukâtil b. Süleyman. *Kur'an Terimleri Sözlüğü*. Çeviren: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Özel, Ahmet,“Âl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yargı, Mehmet Ali. “Nikâhın Asıl Maksadı Ve Geçerliliğine Etkisi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), ss. 605-650.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), İstanbul: Azim Yayınları, 1992.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Thk. Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Dar el-Kütübü'l İlmiyye, 1437/2015)

<https://sozluk.gov.tr/>

KUTADGU BİLİĞ'DE SIFAT FİİL KATEGORİSİ

Firuzə Sadıqova

Bakı Dövlət Universitetinin laborantı

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

ABSTRACT

Key words: Kutadgu Bilig, Adjective verb, Karakhanid Turkish

There are three known copies of KB: Herat, Fergana and Egyptian copies. Arat, who is the most authoritative about the Fergana copy, which is thought to be the oldest copy among the copies, says the following: “The beginning and the last part of the copy are missing. Records about where, when, by whom and for whom it was written have also disappeared with these missing pages. Fıtrat, about the date it was written, is written in thuluth calligraphy from the Herat copy; Moritz, on the other hand, thinks that the copy is older than the Egyptian copy due to its characteristics. However, these thoughts are nothing more than guesswork. Considering the location of the copy and the name of the dedicated ruler, it is possible that it was written in a period and center where the tradition and history of the Eastern Karakhanids were preserved more vividly.

The subject of the request-offer adjective verb suffix, which we encounter in the form -(y)all in Kutadgu Bilig, and which we use in Turkish today, is another subject where no consensus can be reached. Ercilasun stated that there is no agreement among our grammarians on whether the inflectional and lethal forms that we use today in Turkish will enter the imperative or the imperative mode, Ergin stated that these forms definitely belong to the imperative mood, Korkmaz's -ayım/-eme and -alum/ He says that he considers -elim suffixes with other imperative suffixes, but uses the subjunctive-imperative tense, and writes a request in parentheses next to the suffixes -Ayım/-iyi and -alum/-elim. After these explanations, Ercilasun states that the figures in question are imperative according to his opinion.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, Sıfat fiil, Karahanlı Türkçesi

KB'in bilinen üç nüshası vardır: Herat, Fergana ve Mısır nüshaları. Nüshalar arasında en eski nüsha olduğu düşünülen Fergana nüshası hakkında en yetkili ağız olan Arat şunları söylemektedir: “Nüshanın baş ve son kısmı eksiktir. Nerede, ne zaman, kimin tarafından ve kimin için yazılmış olduğu hakkındaki kayıtlar da bu eksik sayfalarla yok olmuştur. Yazıldığı tarih hakkında Fıtrat, sülüs hattı ile yazıldığı için Herat nüshasından; Moritz ise nüshanın taşıdığı özelliklerden dolayı Mısır nüshasından daha eski olduğunu düşünmektedir. Ancak bu düşünceler tahminden öte bir şey değildirler. Nüshanın bulunduğu yere ve ithaf edilen hükümdarın ismini taşımasına bakılırsa bunun şark Karahanlıları anane ve tarihinin daha canlı olarak muhafaza edildiği bir devir ve merkezde yazılmış olması muhtemeldir.”

Arat, KB'i zor şartlar altında okumuş ve tenkitli metni 1947 yılında yayımlamıştır. Samoyloviç'in hediye ettiği fotoğralların iyi korunmaması, ihtiyaç duyulduğunda ise yeni fotoğrafların itinalı çekilmemesi gibi olumsuzlukları Arat, çalışmasında şu şekilde dile getirmektedir.

“KB üzerinde çalışmalara başlarken Fergana nüshası fotoğraflarının elde edilmesine teşebbüs edilmişti. 1934 yılında Türk Dil Kurultayına iştirak eden Samoyloviç, Rus ilim akademisinin Kurultaya bir armağanı olarak bu nüshanın bir fotoğrafını takdim etmiştir. Fakat aradan geçen

zaman içinde bu fotoğraflar iyi muhafaza edilmemiş ve tıpkıbasımın neşrine girilirken yeni bir fotoğrafa ihtiyaç hasıl olmuştur. Bu defa da fotoğraflar çekilirken evvelkisinden daha dar bir karton çerçeve kullanılmış ve sahifeler ister büyük ister küçük olsun bu çerçeve içine sıkışmak vaziyetinde bırakılmıştır. Böylece bazı sahifelerin baş ve sol kenarları fotoğrafların dışında kalmıştır. Çalışma yapılırken yer yer eski fotoğraflardan da faydalanılmıştır”.

Yusuf Has Hacib (1017-1077) yılında Balasagun’da doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu şehirde alan Yusuf, dönemin ileri gelen ailelerinden birisine mensup olması dolayısıyla iyi bir eğitim almıştır. Geniş bir ansik-lopedik bilgiye sahip olması, Arapça, Farsça, Soğdakça gibi çeşitli dilleri iyi derecede bilmesinden ötürü bu dillerde ki yazılan eserleri incelemesi kısa sürede tanınmasını sağlamıştır. “Has Hacib” ünvanını almadan önce Balasagunlu Yusuf olarak bilinmektedir.

Kutadgu Bilig, günümüz Türkçesiyle “Mutluluk (Saadet) Veren Bilgi” ya da “Kutlu Olma Bilgisi” anlamına gelmektedir. 11 yüzyılda da ilk Türk-İslam devleti sayılan Karahanlılar döneminde, dönemin hükümdarı Tabgaç Buğra Karahan (Ebu Ali Hasan Bin Süleyman Arslan)’a sunulmuştur. Eser, mesnevi tarzında yazılmıştır. Aynı zamanda, “siyasetname” türünün ilk eseridir. Eserde kullanılan bazı sözcüklerin günümüzde de kullanılması, dikkat çekicidir. Bu, eserin dili olan Karahanlı Türkçesinin bugün de kullanıldığını göstermektedir. Nazım birimi beyittir ve eserde redif ve uyak başarıyla kullanılmıştır. Eser, 6645 beyit, 85 bölüm başlığı altında yazılmıştır.

Eserin temeli, dört kavram üzerine kurulmuş; bunlar kişileştirilerek eserin dört kahramanı ortaya çıkarılmıştır. Bu dört kişiden Kün-Togdı (Gün Doğdu) hükümdardır ve (adaleti) simgelemektedir. Ay-Toldı (Ay Dol-du) vezirdir ve (mutluluğu) simgelemektedir. Ögdülmüş (Övülmüş), vezirin bilge oğludur ve (akıl ya da bilgiyi) simgelemektedir. Dördüncü kişi Odgurmuş (Uyanmış) ise dervıştır ve “akıbet”i (yaşamın sonunu) simgelemektedir. Bu dört kişi arasında geçen ikili konuşmalarda; birey, toplum ve devlet yaşamının düzenlenebilmesi için gerekli olan görgü, bilgi ve er-demlerin neler olduğu; bunların nasıl elde edilip kullanılacağı anlatılır. Böylelikle, ideal olan devlet ve toplum yapısı belirlenmek istenir.

Kutadgu Bilig Müslümanlığı benimsemiş Türklerin sosyal hayatın-dan, kültüründen, ahlakından4 izler taşıyan başka bir ifadeyle Milli ve dini değerleri başarılı bir şekilde kaynaştıran bir eser olup bu eserdeki öğretilerden istifade edilmesi şüphesiz bu konuda çalışanlara katkı sağla-yacaktır. Bu çerçevede Milli eğitim bakanlığınca son güncellenen öğretim programlarında derslerin öğretiminde, eğitimcilerden ünite konularının özelliklerine göre başta ayet ve hadisler olmak üzere edebiyatımızdan ata-sözü, vecize, beyit, ilahi, nefes ve deyişlerden yararlanılması istenmektedir. Bu bağlamda Yusuf Has Hacib’in kendine has üslubu ile söylediği ve kendi zamanını aşarak bugüne ulaşan eserinden iman, ibadet, ahlak ve değerler eğitimine dair kuşatıcı ve etkileyici beyitleri günümüze ışık tut-maktadır.

Bir siyasetname ve öğüt kitabı olan Kutadgu Bilig edebi içeriğinin öneminin yanı sıra Karahanlı Türkçesinin dil özelliklerini en iyi biçimde yansıtması bakımından da dikkate değerdir. Kutadgu Bilig’teki sıfat fiilleri geçmiş zaman sıfat fiilleri (-duk, -dük, -tuk, -tük, -mış, -miş), geniş zaman sıfat fiilleri (-ar, -er, -ur, -ür, -ır, -ir, -r, -maz, -mez, -gı, -gli, -gan, -gen) ve gelecek zaman sıfat fiilleri (-gu, -gü, -daçı, -deçi, -taçı, -teçi) olmak üzere üç gruba ayırır. Oysa Kutadgu Bilig’deki sıfat fiillerin birçok temel fonksiyonu ve bu temel fonksiyona bağlı alt fonksiyonları vardır. Sıfat fiillerin bu fonksiyonları tespit edilirken cümle içindeki diğer morfemlerle ilişkisine bakılmalıdır.

Kutadgu Bilig’de kullanılan gelecek zaman ekleri için -ga/-ge, -gay/-gey, -gu/-gü şekillerinin kullanıldığını söyler. Ancak belirttiği birçok ek zaman eki değil, sıfat fiil ekidir. Aynı çalışmada -gu/-gü şekillerini anlatırken örneklerin çoğunda -turur bildiricisinin kullanıldığını, bu şekillerin isim halini koruduğunu ve sıfat fiillerden fiil çekimi haline geçen

çekimlerde de bu isimlik durumun hissedildiğini belirtir. İsim fiiller başlığı altında ele aldığı aynı ek için Gabain mecburiyet ve gaye ifade ettiğini, sıfat, isim ve yüklem ismi olarak kullanıldığını söyler.

Örneğin Zeynep Korkmaz sıfat fiilin sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmediğini ancak aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığını söyler. Sıfat fiilin kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekli olduğunu belirtir. Korkmaz sıfat fiil eklerini –dIk/-dUk, -mİş/-mUş, -An, -r, -Ar, -Ir/-Ur, -mAz, -AcAk, -IcI olarak sınıflandırır. Korkmaz açıklamasında sıfatı bir kelime çeşidi gibi göstermiştir. Turan'ın açıklamalarından hareketle isim ve fiil ışında kelime çeşidi olmadığını, sıfatın kelime çeşidi değil, kelimeye karşı görev olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Korkmaz'ın sıfat fiil eklerini sınıflandırması fonksiyon gözetilmeden yapılmış, şekiller esas alınmıştır.

Fiilimsiler Türkçe dilinin dilbilgisi konuları arasında büyük önem taşımaktadır. Öğrencilerin ya da öğrenci olmayan insanların çeşitli sınavlarda karşısına çıkan fiilimsiler günlük hayatta pek çok kişi tarafından kullanılmaktadır. Fiilimsiler üç çeşittir ve üç çeşit arasında en önemlilerden birisi de sıfat fiillerdir.

Sıfat fiillerin yatık fiil türlerinden biri olduğunu belirten Tahsin Banguoğlu da bu açıklamaya yakın bir şekilde sıfat fiilin fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şekli olduğunu söyler. Daha sonra sıfat fiilleri “Geçmiş sıfatfiilleri, şimdiki zaman sıfatfiilleri, gelecek sıfatfiilleri” olarak üçe ayırmıştır. Ancak bu sınıflama da şekil önemsenererek yapılmış ve ekin fonksiyonuna, cümledeki diğer morfemlerle ilişkisine bakılmamıştır. Örneğin “gelecek sıfatfiilleri” başlığında bu sıfat fiil eki için “-ecek sıfatfiilleri salt bir gelecek zaman anlatımı ve bir mahsusluk anlamı taşır.” açıklamasını yaptıktan sonra “gelecek konuk”, “içecek su”, “yatacak yer” örneklerini vermiştir. Bizce hem açıklama hem örneklerde eksiklikler vardır. “içecek su” örneğine baktığımızda –AcAk sıfat fiil eki tamlamaya gelecek zaman anlamı değil imkan-ihtimal anlamı kazandırmıştır. Yani –AcAk sıfat fiil eki diğer sıfat fiil ekleri gibi cümle içerisindeki durumu göz önüne alınarak fonksiyon kazanır. Bir ek şekil itibarıyla tek bir fonksiyonla sınırlandırılmaz.

Benzer şekilde Hacıeminoğlu sıfat fiillerin fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şekil olduğunu söyler. Sıfat fiillerin zaman anlatımı taşıdıklarını söyler. Bu ekleri geçmiş zaman sıfat-fiilleri, geniş-zaman sıfat-fiilleri ve gelecek zaman sıfat-fiilleri olarak sınıflandırır.

Bilal Yücel sıfat fiillerin fiillerden törediğini ancak aldıkları özel yapım ekleri yüzünden fiil karakterinin ortadan kalktığını söyler. Yapım eklerinin kökün anlamına az veya çok yakın yeni kelimeler törettikleri için, sıfatfiillerin hareket ifadesi taşımalarının kökün fiil olmasından kaynaklandığını belirtir. Sıfat fiil eklerinin yapım ekleriyle çekim ekleri arasında özel bir konumda olduğunu ve bu eklerin Eski türkçede doğrudan zaman çekiminde kullanılmadığını söyler. Yücelin açıklamasından sıfat fiil ekinin ve yapım ekinin görevlerinin aynı olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkabilmektedir. Oysa yapım ekleri kökün anlamını değiştirirken sıfat fiil ekleri kökün anlamını değiştirmez. Açıklamanın devamında sıfat fiil eklerinin yapım ve çekim ekleri arasında özel bir konumda olduğunu söylemesi bu konuda net bir anlayış vermemektedir. Oysa Turana göre sıfat fiil ekleri Türkçenin ek çeşitlerinden biri olan fiilimsi eklerinin alt fonksiyonudur.

Sıfat fiiller, fillere belirli ekler konularak oluşturulan ve cümlede sıfat görevinde kullanılan sözcüklerdir. Her sınıf seviyesinde öğrencinin karşısına çıkan sıfat fiiller bu kişiler tarafından iyi bilinmelidir. Sıfat fiiller ilk defa öğrenen öğrenciler için zor görünse de zamanla cümle içinde bulması kolaylaşacaktır.

Fillere belirli eklerin gelmesi ile cümlede isim, sıfat ya da zarf görevinde kullanılabilmesine fiilimsiler denilmektedir. Sıfat fiil de belirli ekler ile fiillerin sıfat görevinde kullanılmasına

verilen addır. Sıfat fiil ekleri toplamda yedi tanedir. Bu yedi tane ek sonuna geldiği fiilin sıfat görevi ile kullanılmasına neden olmaktadır.

Fiil soyundan gelen ancak cümle içinde fiil görevinde kullanılmayan sözcüklere fiilimsi denir. Fiilimsiler kendi içerisinde üç gruba ayrılır. 1- İsim - Fiil 2- Sıfat Fiil 3- Zarf - Fiil. Sıfat fiiller, cümledeki isimleri miktar, yer - yön ve durum bakımından niteler. Örnekler: "Bu yaptığın kabul edilebilir bir davranış değil." (Cümledeki "kabul edilebilir" kelimesi sıfat fiil olarak kullanılmıştır.) Sıfat - fiil ekleri nelerdir? İşte, merak edilen tüm detaylar.

Bazı kelimeler yapı bakımından sıfat fiillerle aynı olsa da cümle içerisinde isim olarak kullanılır. Örneğin "Çalışanlara maaşlarını ödedik" cümlesindeki "çalışan" kelimesi sıfat - fiil olarak değil isim olarak kullanılmıştır. - "Gürültü çıkararak kütüphanede çalışan öğrencileri rahatsız etmemelisin." cümlesinde ise "çalışan" sözcüğü sıfat - fiil'dir.

Toplamda üç farklı çeşidi bulunan fiilimsileri bulmak için en önemli adım bir cümledeki fiil köklü kelimeleri bulmaktır. Fiilimsileri bulmakta en önemli noktalardan birisi fiilimsi eklerini iyi bilmektir. Sonrasında fiil köklü olan sözcüğün aldığı eke ve hangi görevde kullanıldığına bakılmaktadır.

Sıfat fiiller -an, -ası, -mez, -ar, -dik, -ecek, -miş eki almakta ve cümlede sıfat görevi ile kullanılmaktadır. Cümledeki fiil köklü sözcük eğer bu eklerden birisini aldıysa ve cümlede sıfat görevi ile kullanılmaktaysa bu sözcüğe sıfat fiil denilmektedir.

Kutadgu Bilig’de –(y)all şekline rastladığımız, günümüz Türkçesinde de kullandığımız istek-teklif sıfat fiil ekinin ne olduğu konusu da fikir birliğine varılamayan bir diğer konudur. Ercilasun bu gunku Türkiye Türkçesinde kullandığımız geleyim ve gelelim şekillerinin emir kipine mi yoksa istek kipine mi gireceği konusunda gramercilerimiz arasında uzlaşma olmadığını, Ergin’in bu şekillerin kesin olarak emir kipine ait olduğunu ifade ettiğini, Korkmaz’ın -ayım/-eyim ve –alım/-elim eklerini diğer emir ekleriyle mutalaa ettiğini ancak dilek-emir kipi erimini kullandığını ve -ayım/-eyim ile –alım/-elim eklerinin yanına parantez içinde istek yazdığını söyler. Ercilasun bu açıklamalardan sonra soz konusu şekillerin kendi görüşüne göre emir kipi olduğunu belirtir.

Mustafa Argunşah ise –Allm ekini çokluk 1. kişi emir eki olarak açıklamıştır. Oysa yukarıda belirtildiği gibi emir isteğin şiddetini gösterir. Emir şiddetinden dolayı sıfat fiil eki O halini alır. Mustafa Argunşah’ın bahsettiği ek istek-teklif sıfat fiil ekidir.

Bu yaygın anlayışın dışında ise Turan (1999) fiillerin istek, niyet, cabukluk, devamlılık, surme, anilik ...vd. tavır özelliklerinin, fiillerin çekime girip zamana ve şahsa bağlanınca, cümlede şahsın geçmiş ya da geniş zamanda takındığı tutumlara yani kiplere dönüştüğünü söyler. Turan’a göre Türkçedeki kiplerin sayısı Türkçedeki fiil sayısı kadardır. Topçu da kipin çekimli bir fiilde konuşan tarafından yansıtılan tutum olduğunu söyler.

Turan ve Topçu’nun izâhlarından kip kavramının, konuşanın fiildeki tavrı ve tutumu olduğunu çıkarabiliriz. Ancak yine Topçu’nun belirttiği gibi sıfat fiillerin kiplere hizmet eden bir rolü yadsınamaz. Bu nedenle yukarıda örneklerini de verdiğimiz –mAll, -A, -sA vb. bitimlilik vermeyen şekillerin kip değil sıfat fiil olduğu söylenebilir.

Kutadgu Bilig’deki bütün sıfat fiil kategorileri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu sıfat

fiiller Sıfat Fiillerde Fonksiyonlar ve Sıfat Fiillerde Şekiller olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

1.SIFAT FİİLLERDE FONKSİYONLAR

Bu kısımda fiilimsilerin bir alt fonksiyonu olan sıfat fiillerin kendi aralarında ortaklık

belirten temel fonksiyonları ve bu temel fonksiyonlara bağlı alt fonksiyonları tespit edilerek alfabetik sıraya göre önce temel sonra alt fonksiyonlarına göre kategorilere ayrılıp sıralanmıştır. Temel fonksiyonlar ikili numaralarla belirtilirken alt fonksiyonlara inildikçe numara sayısı artmıştır.

1.1. Alışkanlık

Sıfat fiilin bu alt fonksiyonu eylemin sıklıkla yapıldığı ve alışkanlık haline getirildiğini

gösterir. “Bu fonksiyon, tamlanan, telaffuz edilsin veya edilmesin, sürekli tekrar ettiği, edet haline getirdiği hareketleriyle nitelenmek istendiğinde kullanılmaktadır.” Alışkanlık sıfat fiilinin eğilim, gösterme, kudret-iktidar alt fonksiyonlarına ait örnekler tamlananlı ve tamlanansız şekilleriyle Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır.

“tiriglik uzunun tiler erse sen

aķı bol tuz etmek yitür usa sen” KB-4279

Bu ek geniş zaman ekiyle karıştırılmamalıdır. Fonksiyon bakımından geniş zaman ekinden tamamen farklı olan – (A/I)r sıfat fiil eki örnekler incelendiğinde zaman anlamı değil alışkanlık anlamı kattığı görülecektir. Ayrıca bu sıfat fiil kendinden sonra tamlanan almıştır. Sıfat fiiller tamlanan alır. Ekleşmesi bu şekilde olur. Zaman eki olsaydı tamlanan değil şahıs+teklik/çokluk eki alacaktı.

“munıñda oza barmadum men añar

öz aşğı tiler erdi mindin sıñar” KB-4993

“taķı eymenur erdim emdi saña

selāmın amān birdin emdi maña” KB-5069

“yana aşnuķı sozke yongay tiyu

taķı qorķur erdim saña eymenu” KB-5070

-ür (Tamlananı Anlam Kategorisinde)

kiñeş-Ø-ür kişi+Ø

“negu tir eşıtgil kiñeşur ķişı

kiñeşin iter ol ķişı oz işi” KB-5658

-ğın

tut-Ø-ğın+Ø+Ø

“aya cerguci kel mini cergule

yıl ay tutğını boldum emgek bile” KB-373

1.1.1. Alışkanlık-Eğilim

-(A/I)r

yi-Ø-r aş+Ø

“tatıg erdi barca yiğitlik işim

ağū ķıldı mana yir aşım” KB-370

1.1.2. Alışkanlık-Gosterme

A/I)r

“azıp yugrur erdim ayu birdi yol
 kuyer erdim otka küdezme ol” KB-384
 “kamuğ türlüg erdem tükel öğrenip
 yorır erdi erdem eligke alıp” KB-465
 “küser erdim artuğ sini körgüke
 bu küen buldum inçlik saña kelgüke” KB-3308
 “mini ol tiledi eñ aşnu sevip
 anı men tiler boldum emdi ivip” KB-4786
 “mini aşnu ol qoldı erdi ezel
 anın men qolur boldum emdi tükel” KB-4787

1.1.3. Alışkanlık-Kudret, İktidır

-GAn (Tamlananı Gorev Kategorisinde)

yarat-Ø-ğan+Ø+Ø
 “yirli kökli yaratğan kamuğ tınlıqlarğa ruızı birgen neni kim tiledi erse kıldı” KB-3(A)
 arzū+Ø+Ø sür-O-gen+Ø+Ø
 “et öz arzū sürgen tapuğğa tezig
 körünmez yağığa bu birmez kezig” KB-3628
 keçür-Ø-gen+Ø+Ø
 “bayāt atı birle sözüg başladı
 torudgen igidgen kecurgen tidi” KB-3715
 tut-III-ğan+O+O
 “bular ol yarar ya yaramazlarığ
 seçip adra tutğan köni yol arığ” KB-4343
 torut-O-gen+O+O
 “törümişke qorqma tileme tilek
 törütgenke qorqıl anı tut yölek” KB-4744

-GAn (Tamlananı Anlam Kategorisinde)

tir-O-gen+kişi+O
 “bağa kör kitabı bu tirgen kişi
 hünerlig er ermiş kişiler başı”
 torut-O-gen+ıdı+O
 “boğuzğa yiyim hem eginke keđim
 maña kılmaz eksük törütgen ıdı” KB-3743
 al-O-ğan+koz+O
 “yatıg evke ıdma çıkarma tişig

körüp yolda alğan köz ol bu kişig” KB-4514

sur-O-gen+kişi+O

“açığ sücig aşlar boğuz tatğı ol

boğuz tatğı sürgen kişi yılkı ol” KB-4772

1.2. Beklenti-Umut

Kutadgu Bilig’de beklenti-umut sıfat fiiline sadece –gAy morfeminde rastladık. Bu sıfat-fiil eki Kutadgu Bilig’de daha çok Tanrı’dan gelecek şeylere olan beklentiyi belirtmek için kullanılmıştır. Planlanan bir gelecekte ziyade olması umit edilen, arzulanan durumlarda kullanılmıştır.

-GAy

kıl-Ø-ğay+O+O+O+O-O-O+O+O

“bayāt edgu kılğay bu soz sozleme

tugun urma otun meniñ koñlume” KB-1084

igiđ-O-gey+O+O+O+O-O-O+O+O

“torutti igiđdi bu ođke tegi

taķı ma igiđgey ay dünya begi” KB-3744

bir-O-gey+O+O+O+O-O-O+O+O

“yigu keđgu erse yigum bar keđim

taķı ma kerek bolsa birgey iđim” KB-3761

keçür-O-gey+O+O+O+O-O-O+O+O

“saņa yazsa men kecurmege sen

kecurgey iđim miñ yazuķ kılsa men” KB-3769

bol-O-ğay+O+O+O+O-O-O+O+O

“uğınca kamuğķa ozuñ edgu kıl

saņa edgu bolğay sizik tutmağıl” KB-4256

**ZAQATALA RAYONUN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN İNKİŞAF VƏ
YERLƏŞMƏSİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI DÖVLƏT PROQRAMLARININ ROLU**
**THE ROLE OF STATE SOCIO-ECONOMIC PROGRAMS IN THE DEVELOPMENT
AND LOCATION OF SETTLEMENTS OF ZAGATALA REGION**

İlahə Süleyman qızı Fərzəlizadə

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi, Ərazi planlaşdırma və rayon plana alınması

Bakı şəhəri, Azərbaycan, Magistrant

Elmi Rəhbər: Babayev Maqsud

ABSTRACT

This article provides information on the geographical location and relief of Zagatala region, as well as socio-economic development programs of the regions of the Republic of Azerbaijan since 2004, the plan of socio-economic measures taken in Zagatala region, Sheki-Zagatala economic region in comparison with other economic regions. Distinctive features and indicators of economic development, as well as the volume of GDP, statistical indicators characterizing the socio-economic situation in the regions.

Key words: Zagatala region, socio-economic development programs of the regions, the volume of GDP

СУММАРНЫЙ

В данной статье представлена информация о географическом положении и рельефе Загата́льского района, а также о программах социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики с 2004 года, плане социально-экономических мероприятий, предпринимаемых в Загата́льском районе Шеки-Загата́льского экономического района. в сравнении с другими экономическими регионами. Особенности и показатели экономического развития, а также объем ВВП, статистические показатели, характеризующие социально-экономическое положение в регионах.

Ключевые слова: Загата́льский район, программы социально-экономического развития регионов, объем ВВП

XÜLASƏ

Bu məqalədə Zaqatala rayonun coğrafi yerləşməsi, relyefi haqqında məlumat, həmçinin Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2004-cü ildən başlayaraq hal-hazırda da davam edən sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, Zaqatala rayonunda görülmə sosial-iqtisadi tədbirlər planı, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun digər iqtisadi rayonlara nisbətən fərqləndirici xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişaf göstəriciləri, həmçinin ÜDM-nün həcmi, rayonların sosial-iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən statistik göstəricilər barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: Zaqatala rayonu, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, ÜDM-nün həcmi

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının ən zəngin bölgələrindən biri - Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində - Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşir və Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki inzibati ərazilərini əhatə edir. Bunlar da özləri inzibati ərazi vahidlərinə, şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqəsinə bölünürlər. İqtisadi rayonda 6 rayon, 6 şəhər, 8 qəsəbə vardır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kəndlərin sayı 336-a bərabərdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 181 bələdiyyə fəaliyyət göstərir.

İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 8.96 min kvadrat kilometrdir. Yəni ölkə ərazisinin 10.3 %-ni təşkil edir. Bölgənin relyefi alp və dağətəyi hissələrə bölünür. İqtisadi bölgə məhdud torpaq ehtiyatlarına malikdir. Ərazidə böyük hündürlük fərqlinin olması nəticəsində müxtəlif təbii şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Zona mülayim iqlim şəraitinə malikdir.

İqtisadi rayonun ümumi əhalisi 626.7 min , Zaqatala rayonun əhalisi isə 129.8 min nəfərdir. (1 yanvar 2020-ci il,Dövlət Statistika Komitəsi) Əhalisi əsasən dağətəyi bölgələrdə yaşayır, o cümlədən yüzdə 27-si şəhərlərdə, yüzdə 73-ü kəndlərdə. Son on ildə əhalinin orta illik artımı yüzdə 1,5 idi. Rayon az əhali sıxlığına malikdir - hər kvadrat kilometrə 71 nəfər. Zaqatalada isə 1 kvadrat kilometrə 96 nəfər düşür.

Zaqatala rayonu rayon icra hakimiyyəti başçısı, onun ərazi icra nümayəndələri və bələdiyyələr tərəfindən idarə olunur. Rayonda 29 icra nümayəndəliyi və 31 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə 2019-cu il üzrə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsünə əsasən Zaqatala rayonunda mövcud olan 31 bələdiyyənin tərkibində 1 şəhər, 1 şəhər tipli qəsəbə və 60 kənd yaşayış məntəqəsi vardır.

Şəkil 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun xəritə sxemi

2003-cü ildən başlayaraq Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün yeni iqtisadi siyasət strategiyasını həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, dövlət başçısının bu dövrlərdə

verdiyi ilk fərmanlar dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və həmçinin regionların sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı haqqında olmuşdur. I Dövlət proqramı 2004-2008-ci illəri əhatə edirdi və bu proqram Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişafın əsasını qoydu, tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirdi. Cədvəl 1 və 2-də Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonun və Zaqatala rayonunun 2004-2008-ci illərdə keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlərin sayı verilmişdir.

Qeyd: Qırmızı rəng fonda olan sahələr sənaye sahələri, ağ rəng fonunda olan sahələr qeyri-neft sektoru sahələridir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” nin uğurlu icrası nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində yüksək artım əldə edilmiş, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Ötən beş ildə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) real həcmi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manata çatmış, ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi 5 dəfə artaraq 4440 manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə artmış, 2008-ci ilin yekunlarına görə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 84,5 faiz təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyanın həcmi son beş ildə 6,2 dəfə artmış və ümumi investisiyaların strukturunda onun xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 26,8 faizdən 2008-ci ildə 69 faizə çatmışdır. Ölkə sənayesində 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 25,2 faiz artım olmuşdur.

İstehsal sahələri (maddi və qeyri-maddi)	Tədbirlərin sayı
Sənaye	2
Nəqliyyat	1
Kənd təsərrüfatı	4
Tikinti	2
Elm	1
Maarif və mədəniyyət	2
Səhiyyə və idman	1
Mənzil təsərrüfatı və məişət xidməti	2

İstehsal sahələri (maddi və qeyri-maddi)	Tədbirlərin sayı
Sənaye	5
Nəqliyyat	1
Kənd təsərrüfatı	1
Tikinti	4
Elm	1
Maarif və mədəniyyət	1
Səhiyyə və idman	1
Mənzil təsərrüfatı və məişət xidməti	1

Cədvəl 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə
2004-2008-ci ildə keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və dağlıq bölgələrdə həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

Cədvəl 2. Zaqatala rayonu üzrə 2004-2008-ci ildə
keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər

Dövlət Proqramında qarşıda duran əsas məqsədə nail olmaqla yanaşı, aşağıdakı məqsədlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu:

- ölkənin təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi;
- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunması işinin davam etdirilməsi;
- ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması;
- müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması, mövcud obyektlərin beynəlxalq

standartlara

uyğunlaştırılması;

- əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması;
- əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması.

Zaqatala rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında qərara əsasən, on altı min nəfər əhalinin yaşadığı 12 yaşayış məntəqəsini birləşdirən Zaqatala-Danaçı-Aşağı Çardaxlar avtomobil yolunun tikintisi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Zaqatala Rayon İcra Hakimiyyətinə 5,5 milyon (beş milyon beş yüz min) manat ayrılmışdır. Həmçinin rayonda tərəvəzçilik, gülçülük, taxılçılıq, tütünçülük, meyvəçilik və heyvandarlığın inkişafının dəstəklənməsi, Balakən Gömrük İdarəsinin gömrük sərhəd-keçid məntəqəsinin tikintisi, Rayonda tikinti materialları yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı işlərinin aparılması, Rayon ərazisində kəndlərarası yerli əhəmiyyətli yollara asfalt örtüyünün salınması və həmin yollarda körpülərin tikintisi, Zaqatala şəhəri ərazisində küçələrin əsaslı təmiri və asfaltlaşdırılması, Rayonun elektrik şəbəkəsində yenidənqurma işlərinin aparılması, Zaqatala şəhərində yaşayış binaları üçün nəzərdə tutulmuş qazanxananın modernləşdirilməsi və məhəllədaxili istilik sisteminin bərpası, Zaqatala şəhərinin qaz təchizatının yaxşılaşdırılması və rayonunun yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması, Televiziya və radio proqramlarının yayım keyfiyyətinin yüksəldilməsi, Zaqatala şəhərinin su təchizatının və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması, Rayon ərazisində meliorasiya-irrigasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, Çaylarda sahilbərkitmə işlərinin davam etdirilməsi, Zaqatala rayonunun səhiyyə müəssisələrinin təmiri, avadanlıqlarla təchiz edilməsi və yenilərinin tikintisi, Rayonda mədəniyyət obyektlərinin təmiri və tikintisi, tarix- mədəniyyət abidələrinin bərpası, Təhsil müəssisələrinin əsaslı təmiri, məktəblər üçün idman və akt zallarının, əlavə sinif otaqlarının və yeni məktəb binalarının tikintisi üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Və beləliklə, Azərbaycan Dövlət Statistik məlumatlarına əsasən Dövlət proqramlarının icra olunduğu 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmışdır.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşıdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

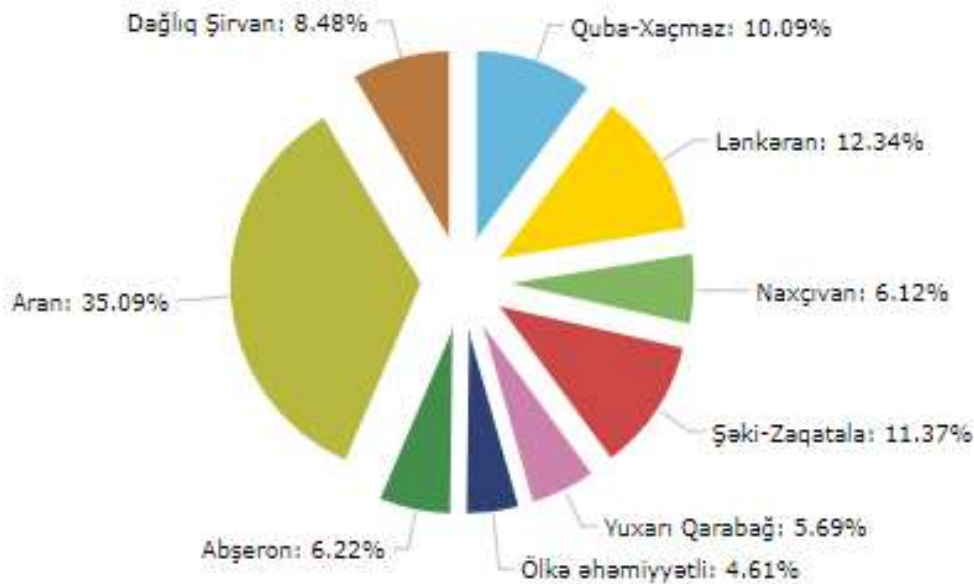
Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün regionlarda infrastruktur təminatının, o cümlədən əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, ixracyönlü və rəqabətədavamlı məhsul istehsalı istiqamətində sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin, xüsusi ilə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin, həmçinin Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə ayrılmış vəsaitlər və daxili imkanlar hesabına Zaqatala Rayon İcra Hakimiyyəti tərəfindən aparılan abadlıq-quruculuq işləri də sosial sahədə mövcud olan problemlərin həllinə şərait yaratmış və bu sahədə gücləndirilmiş tədbirləri həyata keçirmişdir.

Zaqatala rayonu barədə Dövlət inkişaf proqramında cins heyvandarlıq, meyvəçilik (qərzəkli meyvəçilik), çayçılıq, gülçülük, taxılçılıq, toxumçuluq, tingçilik, tərəvəzçilik və digər bitkiçilik (xüsusilə qarğıdalı) sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi, Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, Rayon ərazisində qeyri-filiz (mərmər oniksi, dağ bülluru, qum-çınqıl və s.) yataqlarının axtarışı və qiymətləndirilməsi işlərinin aparılması, Yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisinin, yenidən qurulmasının, əsaslı təmirinin və həmin yollarda körpülərin əsaslı təmirinin, tikintisinin davam etdirilməsi, o cümlədən Əliabad-Yengiyan-Faldarlı-Muğanlı avtomobil yolunun yenidən qurulması, Zaqatala şəhərinin M.Vidadi və F.Əhmədov küçələrinin kəsişməsində yeraltı keçidin tikintisi, Rayonun elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq işlərin davam etdirilməsi, o cümlədən elektrik verilişi xətlərinin tikintisi və yenidən qurulması, Rayonun istilik və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması, rabitə və informasiya xətlərinin yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq işlərin davam etdirilməsi, Rayonun torpaqlarının su təminatının yaxşılaşdırılması üçün meliorasiya-irriqasiya işlərinin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi, o cümlədən Əliabad, Danaçı, Bəhmətli, Kəpənəkçi, Aşağı Çardaxlar, Çobankol, Yuxarı Tala, Dombabinə, Aşağı Tala, Mosul, Göyəm, Mamrux, Zəyəm, Sumaylı, Yeni Suvagil, Bazar və Gözbarax yaşayış məntəqələrində subartezian quyusunun qazılması, Mədəniyyət obyektlərinin əsaslı təmiri, tikintisi, tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpa və konservasiyası sahəsində işlərin davam etdirilməsi və sair sahədə müvafiq tədbirlərin görülməsi barədə sərəncamlar verilmişdir.

Şəkil 1. 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin regionlar üzrə faiz bölgüsü.

Göstərilən statistikaya görə Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşıdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Ölkə regionlarının, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsinin 9.1.4-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır.

Dövlət Proqramının icrasından gözlənilən nəticələrə əsasən, regionların, o cümlədən kənd yerlərinin inkişafı potensialı daha da güclənəcək, regionlarda iqtisadiyyat daha da şaxələndiriləcək, yeni müasir emal müəssisələri açılacaq, qeyri-neft sənayesi daha da inkişaf edəcək, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalında yüksək artım olacaq, qeyri-neft ixracının həcmi və çeşidi daha da artaracaq, məhsuldarlıq və əlavə dəyər artacaq, regionlarda məşğulluq imkanları artacaq, həmçinin xidmət sektoru, turizm potensialı daha da inkişaf edəcək, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastrukturun keyfiyyəti daha da yüksələcək, həmçinin enerji resursları ilə təminatı artacaqdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ilə bağlı 2020-ci il ərzində görülmüş işlər barədə hesabatə nəzər yetirsək görürük ki, regionların, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində görülmüş işlərin davam etdirilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, əhəlinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər böyük uğurla davam etdirilmişdir.

İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, ötən il sentyabrın 27-dən başlamış və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi ilə başa çatdırılması və rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən ölkəmizin işğalda olan ərazilərin azad olunması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə vermişdir. İşğaldan azad edilmiş Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Ağdam rayonları da ölkəmizin digər bölgələri kimi inkişaf edəcəyinə, çiçəklənəcəyinə əminlik hissi yaranmışdır.

Bütövlükdə 2020-ci ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlər uğurla icra olunmuş və qarşıdakı dövrdə sözügedən tədbirlərin icrasının davam etdirilməsi ilə yanaşı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq-bərpa, məskunlaşma, layiqli yaşayış və iqtisadi fəallığın təmin edilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Və ən sonda 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" fərman imzalayıb. Beləliklə, fərmana əsasən, **Qarabağ iqtisadi rayonu** (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və **Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu** (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılıb. İqtisadi rayonlar: Bakı iqtisadi rayonu, Naxçıvan iqtisadi rayonu, Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu, Qarabağ iqtisadi rayonu, Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu, Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu, Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu, Mil–Muğan iqtisadi rayonu, Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilən dövlət proqramlarının ölkənin və regionlarının ümumi inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, 2004-cü ildən bəri uğurla icra olunan bu proqramlar regionlarda şəhər, qəsəbə və kəndlərin həm xarici, həm də daxili vəziyyətini köklü şəkildə dəyişmiş, regionların, o cümlədən Zaqatalanın da sosial-iqtisadi inkişaf potensiallarının artmasına, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılması, kommunal xidmətlərin yaxşılaşmasına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə, ekoloji təhlükəsizliyinin artmasına, biznes və investisiya mühitinin genişlənməsinə və sair sahələrin daha da formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Qəbul edilən bu dövlət proqramlarının Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu və onun daxilində yerləşən Zaqatala rayonun yaşayış məntəqələrinə təsiri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yaşayış məntəqləri, yeni tikilən iş yerləri və müəssisələr və s. ərazinin, həmçinin əhalinin yaşadığı yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafına müəyyən şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları
2. <https://azerbaijan.az/related-information/276>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası
4. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu Pasportu-2015
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları
6. İnzibati Ərazi bölgüsü təsnifatı-2019
7. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2007
8. https://www.wikiwand.com/az/Zaqatala_rayonu
9. <https://gsaz.az/articles/view/107/Azərbaycan-Respublikası-ərazisinin-relyefi>

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “KİMİN SUALI VAR?” POEMASINDA AİLƏ- MƏİŞƏT ÜSLUBU ÜNSÜRLƏRİ

SAMİRƏ MƏRDANOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası,
Azərbaycan, Bakı

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7084-9056>

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 60-cı illərindən Azərbaycan ədəbiyyatında, əvvəl nəsrdə, sonra isə eyni zamanda şeirdə olmaqla, qarşısı alınmaz demokratikləşmə əhvali-ruhiyyəsi özünü göstərməyə başladı: “adi insan”ın həyatına, məşətinə, fərdi yaşantılarına o zamana qədərki ilə müqayisə edilməyəcək qədər diqqət yetirildi ki, bu da özünəməxsus dil-üslub axtarışlarına meydan açdı. Ən mühüm yeniliklərdən biri ondan ibarət idi ki, sovet ideologiyasının təsiri altında yaranmış yalançı “dəyərlər” kəskin şəkildə inkar olunur, sovet ədəbiyyatının təbliğ etdiyi “müsbət qəhrəmanlar”ın yerini faktiki mövcud olan acınacaqlı, hər cəhətdən mürəkkəb, ziddiyyətli sosial-mənəvi münasibətlər tuturdu (bu barədə bax: 2, səh.5-16).

N.Həsənzadənin gənc qəhrəmanı tədricən anlayır ki, onun, eləcə də tələbə yoldaşlarının “ata” bildikləri müəllimləri, əslində, öz şəxsi maraqlarının əsirindən başqa bir kimsə deyilmiş:

Misallar gətirib tarixdən bizə,

Dost kimi girərdin ürəyimizə.

Tarixə dönərdin,

“Ata” deyərdik,

səni oğlundan çox biz istəyərdik.

Hamiya vətənin oğlu deyərdin,

hörmətlə kürsündən baş da əyərdin.

...Biz elə bilirdik üçüncü kursdan

qovdular əmrlə sənə oğlunu.

Bir zaman aldadıb atdığı qızıdan

xəbərin-ətin necə?

Oldumu?! (1, s.88)

Mövzu, mətləb nə qədər sosial xarakter daşısa da göründüyü kimi, burada söhbət iki nəslin – bugünkü və gələcək nəsillərin, eyni zamanda öyrədənə öyrənin münasibətindən gedir. Əvvəlki nəsil özündən sonrakı nəslə, əslində, aldatmış olduğuna görə nəsillərarası bu münasibət saxtakarlıq üzərində qurulmuşdur. Şairin məsələyə münasibətdə mövqeyinin demokratikliyi isə onunla müəyyən olur ki, o, sosializm realizmi pafosunu işə salmır, əksinə, Azərbaycan xalqının adət-ənənəsinə, etnoqrafik dəyərlərinə istinad edərək dil-üslubda ailə-məişət zəmininə keçir:

Yazıq qız necə də soldu-saraldı,

Özü uşaq ikən uşağa qaldı.

Yaxın qoymadınız ailənizə,

qorxdunuz,

əskiklik olardı sizə.

Alim adamsınız, ona da yalnız

bir alim qızını almalıydınız.

Onun da arxası söykənsin dağa,

getsin qabağa.

...Biz fəhlə oğluyduq,

biz onda nəydik,

bir fəhlə qızıyla evlənməliydik (1, s.88-89).

Cəmiyyətin saxta, “aristrokratizm” ədaləri altında gizlədilmiş eybəcərliklərini şair ailə-məişət üslubuna məxsus ifadə materialı ilə açıb göstərir: ... girərdin ürəyimizə, “Ata” deyərdik, səni oğlundan çox biz istəyərdik, qovmaq (əmrə), aldadıb atmaq, xəbərin-ətərin (oldumu), yazıq qız, soldu-saraldı, uşağa qaldı, yaxın qoymadınız ailənizə, alim adamsınız, getsin qabağa, biz fəhlə oğluyduq, biz onda nəydik və s.

Göründüyü kimi, bu ifadələrdə ailə-məişət üslubu üçün səciyyəvi olan ironiya, açıq təhdid, sözü üzə demək kimi emosional-psixoloji rənglər kifayət qədər qabarıq olmaqla bədii (poetik) üslub daxilində həm seçilir, həm də onu daxilən, ruhən zənginləşdirir.

“Kimin sualı var?” poemasında N.Həsənzadə əks siniflər arasındakı fərqləri siyasi yox, məhz ailə-məişət münasibətləri zəminində şərh etməklə təhkiyənin ideya-estetik əsaslarını son dərəcə möhkəmlətməmiş olur:

Sən maşın alanda oğluna dünən

Çit köynək tikirdi mənə

dul anam.

Oğluna ad günü düzəldəndə sən

mən hələ bilmirdim necə dolanam.

Mənim fəhlə atam yox idi, bəli,

məni atalılar yetim sayırdı (1, s.89).

Şair üslubi təzadların bütöv bir sferasını təqdim edərək əsl həyatla “qondarma” həyat arasındakı fərqi fəlsəfi mahiyyətini məhz adi ailə-məişət detallarının nümunəsində (əslində, müqayisəsində) təsəvvür eləməyə imkan yaradır: maşın almaq – çit köynək tikmək; ad günü keçirmək – necə dolanacağını bilməmək; (oğluna maşın alan) ata – (fəhlə) ata; “Ata” – atasızlıq; atalılar – yetim və s. Bu cür “adi” təzadların doğurduğu zəngin assosiativ mənzərədə ən çox maraq doğuran ideya-estetik məqam süniliklə (saxtakarlıqla) təbiiliyin (səmimiliyin) qarşılaşdırılmasıdır ki, onun ən bariz ifadəsi “dünyada qabarlı bir qadın əli mənim saçlarımı sıgallayırdı” (1, s.90) dan ibarətdir.

İstər “Kimin sualı var?” poemasında, istərsə də N.Həsənzadənin ümumən yaradıcılığında tərcümeyi-hal xarakterli (avtobioqrafik) motivlər nə qədər güclüdürsə, buna uyğun olaraq, şairin dilində ailə-məişət üslubu ünsürləri də o qədər təfərrüatlı onun ədəbi təhkiyəsinin tipologiyasına təsir edəcək qədər miqyaslıdır. Fəhlə atasının üzünü belə görməmiş şairin ata məhəbbətinin ancaq ailə-məişət səviyyəsində deyil, həm də daha geniş ictimai səviyyədə

ifadəsini verən aşağıdakı misralar da yalnız bədii təfəkkürdə yox, eyni zamanda bədii dildə məhz təbiliyin (səmimiliyin) faktıdır:

Ruhun inciməsin qoy,

əziz ata,

can ata!

Məni yaradan ata!

...Utandım mən arabir,

Həyatda öz içimdən

asıldım mən arabir:

yazanda

“fəhlə oğlu”.

Gəldilər əlioxlu –

alim oğlu,

ədib oğlu,

katib oğlu,

rəis oğlu,

si...lis oğlu,

hakim oğlu

və kim oğlu

qarşıma çıxdı, ata.

Mənim qürur hissimə

Qərəzlə baxdı, ata.

Dandılar

nüfuzumu,

ünvanımı,

adımı.

Ancaq dana bilmədi

heç kəs istedadımı (1, s.90-91).

Elə görünə bilər ki, bu, poemaya şairin “subyektiv” bir əlavəsi, yaxud klassik ədəbiyyat üçün xarakterik sayılan bədii bir ricətdir, lakin nəzərə alsaq ki, “Kimin sualı var?” poemasının özü məhz avtobioqrafik təəssüratlar əsasında yaranmışdır, onda əminliklə demək olar ki, əsərdə ailə-məişət üslubu ünsürlərinin bu qədər sıxlığı strateji səciyyə daşımaqdadır. Həmin stratejilikdə diqqəti çəkən odur ki, N.Həsənzadə həm ideya-məzmununda, həm də ifadə – formada fərdi olanla ictimai olan arasındakı “ziddiyyət”ləri aradan qaldırmağa çalışır.

Müəllif poemada dil-üslub təzadlarının miqyasını genişləndirərək son dərəcə təsirli “müqayisə” aparır:

Mənim gəlin anam pis gün görərək

idarə süpürdü,
ağrıdı beli.

Sənin xanım anan qonaqlıqlarda
özgəyə göz vurdu ərindən gizli.

Mənim gəlin anam pis gün görərək
içindən çəksə də,
sınmadı üzdə.

sənin xanım anan boya sürtərək
yüz yerdə əyildi dikdaban üstə.

Ərsiz –

dul anamın köz əllərini
ocaqda yandırdı hər axşam-səhər.
Ərli anayınsa qız əllərini
öpdü ... evinizə gələn kişilər (1, s.92, 95).

Bu qarşıdurmada üz-üzə dayanan əsas ifadə məqamları isə aşağıdakılardır:

I. Mənim – gəlin anam, pis gün görmək, idarə süpürmək, beli ağrımaq, içindən çəksə də üzdə sınmamaq, ərsiz dul anam, əllərini köz yandırmaq.

II. Sənin – xanım anan, qonaqlıqda ərindən gizli özgəyə göz vurmaq, boya sürtmək, dikdaban üstə yüz yerdə əyilmək, ərli anayın (bu dialekt fonetikasını da linqvopoetik dəyər daşıyır – dis.), qız əllərini (birbaşa ironiyadır – dis.) evinizə gələn kişilərin öpməsi.

Ailə-məişət münasibətlərində olduğu kimi ailə-məişət üslubunda da geyim, xarici görünüş, özünü aparmaq anlayışları semiotik məzmun kəsb edir. “Kimin sualı var?” poemasının müəllifi ələ aldığı mövzunun həmin tərəflərini də müşahidədən kənarda qoymamışdır:

Mən tələbə gördüm, tələbə ikən
özü şübhəliydi öz görkəmindən.
Əyni makintojlu, çəkməsi laklı,
başı şlyapalı,
cibi daraqlı,
barmağı üzüklü,
gözləri sərxoş.
...Tələbə yanında durduğu zaman
turistə oxşardı bazburutundan.
Ancaq müəllim də var idi, bəzən
əyni seçilməzdi tələbəsindən (1, s.99).

“Kimin sualı var?” müəllifi maraqlı nitq situasiyaları yaradır: “aldadılmış” Ağgünlə onu

“aldatmış” Ədaləti qarşılaşdırır ki, köhnə sevgililər həmin görüşdə, tamamilə təbii olaraq, artıq sevgi-məhəbbətdən deyil, həyatın – məişətin lap “dibində” olan acınacaqlı münasibətlərdən gedir. Ədalətin nitqində həqiqi peşmançılıq, həyat təcrübəsinin çatışmazlığından buraxmış olduğu səhvə görə özünü qınamaq hissi aydın ifadə olunsada, bunun artıq bütünlüklə məhvə məhkum edildiyinə inanan Ağgül üçün elə bir təskinedici əhəmiyyəti yoxdur. Odur ki, illərlə daxilində saxladığı sözləri günahkar bildiyi şəxsin üzünə deməkdən çəkinmir. Və hiss olunur ki, dəfələrlə içərisində dolandırdığı həmin sözlərin elə bir hərarəti də qalmayıb:

O vaxt...

biləndə ki hamiləyəm mən,

atan çağırırdı, qorxdum qəfildən.

Mən xəsarət çəkdim,

öldüm,

utandım,

nə dedi, əvvəlcə hamsını dandım.

O vaxtdan tərgitdim düz danışmağı,

o özü soruşdu sonra uşağı.

Mən dana bilməyib susdum arada,

dayandığ üz-üzə

“gəlin-qaynata”.

...Mənə pul uzatdı,

dedi ki,

buyur;

dedi ki,

Ədalət hələ oxuyur,

bizim adımıza bu ləkə olmaz;

dedi ki, bu boyda mərəkə olmaz... (1, s.129).

Ağgülün nitqində diqqəti çəkən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri də budur ki, onun heç bir sözü boğazdan yuxarı, yaxud gəlişi gözəl deyilməyib, burada süni effekt yoxdur, hər bir kəlmə sanki adi məişət izharıdır. Nəinki müstəqim ifadələrində, hətta məcazlarında (öldüm, o vaxtdan tərgitdim düz danışmağı, dayandığ üz-üzə “gəlin-qaynata” və s.) belə ailə-məişət üslubunun tipoloji özünməxsusluqları zədələnmir.

Ümumiyyətlə, “Kimin sualı var?” poemasının lüğət tərkibində bədii üslub üçün səciyyəvi olmayacaq, hətta şeir dili üçün tamamilə qeyri-adi sayılacaq qədər çoxlu sözlər, ifadələr var ki, bilavasitə ailə-məişət üslubuna aidliyi heç bir şübhə doğurmur: ufuldanmaq (1, s.127), çağırtdırmaq, xəcalət çəkmək, danmaq, tərgitmək, söymək, danlamaq, mərəkə (1, s.129), bir yerə düzəltmək (“işə qoymaq” mənasında), mənə ar gəlir, ismarlamaq, içəndi (1, s.130), dedirtmək, mən kimə lazımam, ömür boyu yada düşməmək (1, s.131), arxayın olmaq, ər, arvad, üstündə əsmək, başın çəkdiyi, özünə tay tapmaq, bizimki tutmaz, subay, oğlan (“gözaltı” mənasında) (1, s.132), gözü tutmaq, görüşmək (oğlanla qızın ünsiyyəti mənasında), (sözünü) udmaq (1, s.133), sənə elə gəlir (1, s.134), silkələdi bu cavab, sözün yeli toxundu, mənə bacı deyərdi, xeyir ola, qapanıbdı kitaba (1, s.135), üstə düşmək, kişi (övladın atası barədə işlətdiyi

söz-ifadə), ara vurmaq, silkələyib oyatmaq (1, s.136), çay gətirmək, ordan-burdan danışmaq, söz tapa bilmirdilər (1, s.139) və s.

Ailə-məişət üslubu üçün səciyyəvi olan sintaktik strukturların bədii mətnə kifayət qədər asan yol tapması, bu cür mətnlərin yaranmasında hətta əhəmiyyətli rol oynaması müasir dövrdə ona görə tamamilə təbiidir ki, artıq qeyd olunduğu kimi, bugünkü yazıçı öz ətrafında cərəyan edən hadisələri (buraya, təbii ki, nitq hadisələri də daxildir), adətən, çox da dəyişmədən, “redaktə etmədən” ədəbiyyata gətirməyə çalışır. Odur ki, hər hansı bədii mətnin sintaksisində, monoloq və dialoqlarda danışq nitqinin leksikonu ilə yanaşı, sintaksisini, söyləmin qurulmasında adi danışq-söhbət texnologiyalarının “necə varsa o cür” təqdimi faktlarına tez-tez təsadüf edilir.

“Kimin sualı var?” poemasında danışq dili xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərir:

– Ağgün,

səni ədalət

çağırdımı toyuna?

– Çağırsaydı,

getməzdim,

düşmənlərdim ona.

– Niyə gəldin bəs, Ağgün,

necə gəldin?

– Nə deyim.

Mən necə gəldiyimi

bilsəydim,

nəydi dərdim.

– Görsəydi nə deyərdin,

Ağgün, səni Ədalət?

– Toyun mübarək olsun!

belə deyərdim, əlbət.

– Ürəyini yenidən

bağlardınmı o ada?

– Məndən asılı olsa,

sevməzdim heç onda da (1, s.157-158).

N.Həsənzadənin dialoqlarında həm şeir dili texnikasına əməl olunur, həm də danışq intonasiyası pozulmur.

Müəllif ən mürəkkəb sosial fəlsəfi mühakimələri belə adi danışq leksikonu və sintaksisi ilə sərrast ifadə edərək olduqca mükəmməl nümunələr verir;

Sənə bir söz deyim, ağır gəlməsin,

yıxılan hər yerdə torpağa düşür.

Bir şeyə inan ki,

lənkiyən kəsin

rəqibi oyaqdı, qabağa düşür.

Məhəbbət – qaş ilə, göz ilə deyil,

uğrunda can qoysan, bir ömrü bəzər.

Hələ evlənmək də –

ailə deyil,

qalın kitablarda ön sözə bənzər (1, s.157).

Məsələn burasındadır ki, həmin sözləri müəllif öz qəhrəmanı Ağgünlə polemikada deyir. Zahirən müstəqil görünən bu aforistik mühakimələr, əslində, xəyali “dialoq”un bir tərəfi olduğuna görədir ki, danışq nitqinə məxsus xarakter nümayiş etdirir. “Sənə bir söz deyim, ağır gəlməsin”, “bir şeyə inan ki” kimi söyləmlər həmin nümayişin birbaşa elementləridir. “Yıxılan hər yerdə torpağa düşür” və “lənliyə kəsin rəqibi oyaqdı, qabağa düşür” mühakimələri ilə Ağgünün düşdüyü vəziyyətə işarə olunursa, “hələ evlənmək də ailə deyil” mühakiməsi ətrafındakı bədii “gəzişmələr” isə aldadılıb atılandan sonra da hələ təcrübəsiz olaraq qalan Ağgündə əsl məhəbbətin nə olduğu barədə təsəvvür yaratmaq məqsədini güdür.

Nəticə. Poemanın sonunda müəllif öz qəhrəmanlarını “görüşdürür” və bu görüş müxtəlif ailələrdən çıxmış tamamilə fərqli xarakterli gənclərin eyni zamanda və məkanda yaşamağa məhkum olmasının, əgər belə demək mümkünsə, ictimai ünsiyyətin (cəmiyyətin!) bədii simvoludur. Elə bir cəmiyyətin ki, oraya oxucu və ona müraciət edən müəllif də daxildir:

Onların öz sözü, öz söhbəti var,

bilirəm,

mənsiz də dil tapacaqlar.

Amma bu əsərin daha bu gündən

sahibi sən oldun, müəllifi mən.

Ağgünü,

İlhamı,

Ədaləti sev,

mən sevdim onları neçə il qabaq.

Ayırma mənfidir, müsbətdir deyə,

məni də onlardan ayırma heç vaxt (1, s.210).

Bununla da müəllif ailə-məişət kommunikasiyasının həddlərinin nə qədər geniş olduğunu, həmin həddlərin bir çox hallarda insan ünsiyyətinin ümumən təməllərini təşkil etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri, yeddi cildə, ikinci cild, Bakı, “Prometey”, 2010, 736 s.
2. Cəfərov N. Ədəbiyyat söhbətləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 388 s.
3. Cəfərov N. Multidissiplinar dilçilik, Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 180 s.
4. Adilov M. Əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 456 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 512 s

MÜZENİN TARİHİNE MODERN BAKIŞ

A MODERN LOOK AT THE HISTORY OF THE MUSEUM

Jalilova Sayali

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7370-9414>

ÖZET

İnsan toplumunun başlangıcından günümüze kadar müzeler kültürel ve manevi dünyaya rehberlik etmiştir. Ancak modern dünyada müzelerin gelişimi ve tanıtımının önünde mekan, zaman, boyut ve gerçeklik gibi engeller bulunmaktadır. Teknoloji ilerledikçe, bu engeller yeni fırsatlar da açabilir. Farklı yerleri ve zamanları deneyimlemek, gerçek dünyayı değiştirmek, örneğin sanal bir karıncanın hayatını yaşamak veya uzaya seyahat etmek, müzeleri yeni izleyicilere çekebilir ve genel olarak insanlara müze kavramı hakkında yeni fikirler verebilir. Yarının müzelerine dijital, etkileşimli araçlar ve yapay zeka sağlanmalıdır.

Herhangi bir bölgenin kendine özgü özelliklerini, geleneklerini, geçmiş ve şimdiki kültür ve sanatını öğrenmek için yapılan gezi olarak anlaşılan “kültürel turizm”, ziyaret edilen bölgenin tüm yaşam tarzı ile ilgilidir. Kültür turizmi sanat etkinlikleri (tiyatro, dans, müzik), el sanatları, festivaller, müzeler, kültür ve tarihi şehirleri içerir. Kültür turizminin bir parçası olan ve insanlık tarihinin değerini yansıtan müzeler, turizmin temel kurumları arasında yer almaktadır.

Turizm ve müzeler sürekli olarak birbirini etkilemektedir. Turizmin gelişmesiyle birlikte müzelere olan talep de artıyor. Müzeler bir toplumun kültürel tarihi için çok güçlüdür. Son yıllarda kültür turizminin bir parçası olan müzeleri ziyaret edenlerin sayısını ve müzelerde kalmalarını artırmak için çeşitli eylem planları geliştirilmiştir. Müzelerin etkin kullanımı, doğru pazarlama politikası ve markalaşma sonucunda turist sayısı ve ekonomik gelir artacaktır. Bu nedenle dünyanın birçok ülkesinde müze turizmine yapılan yatırımlar artmaktadır. Her yaştan ziyaretçiye hizmet veren farklı türde müzeler ile turizm politikasında da başarılı olmaya çalışmaktadır.

Teknoloji ilerledikçe müzeler çeşitli videolar sergilemeye başladı. Müzelerin teknik gelişmelere uyum sağlamasıyla birlikte sosyal ağlardaki tanıtım reklamları ve müzenin eylem planı hakkında bilgi almak daha kolay hale geldi. Bazı müzeler 24 saat turistik yerler haline geldi. Fransa'nın ve dünyanın en romantik şehirlerinden biri olan Paris'in en değerli parçalarını sergileyen Louvre Müzesi, son iki yılda turistler tarafından en çok ziyaret edilen müze oldu. Azerbaycan'da turistler tarafından en çok ziyaret edilen müze Azerbaycan Ulusal Halı Müzesi oldu. Müze sektörünün gelişimi için müzelerin yönetimi, dekorasyonu, tanıtımı, sergilenecek eserlerin doğru seçilmesi önemli faktörlerdir. Kolektivist ilgi ve düşüncenin oluşması, koleksiyonların halka açık teşhir koşullarının oluşturulması, müzelere uygun mülklerin küçük bir ücret karşılığında koleksiyonerlere devredilmesi, müze çalışmaları öğretimi, müze öğretimi ve uygulaması, müzelerin korunmasına ve geliştirilmesine hizmet edecek bir grup müze gönüllüsü oluşturulmalı, İngiltere'de olduğu gibi ulusal bir sponsorlar organı oluşturulmalıdır.

Anahtar kelimeler: kültür turizmi, turizm ve müzecilik, müzecilik, Louvre müzesi, Azerbaycan Ulusal Halı Müzesi, müzeciliğin gelişimi.

GİRİŞ

Müzeler kültür turizminin en önemli unsurlarından biridir. Turizm ve müzeler birbirleriyle etkileşim halindedir. Turizmin gelişmesiyle birlikte müzelere olan talep de artıyor. Müzelerin verimli kullanıldığı, iyi satıldığı ve markalaştığı bir alanda turist sayısı ve ekonomik gelirler artmakta, alternatif turizm olanakları yaratılmaktadır. Bu nedenle dünyanın birçok ülkesinde müze turizmine yapılan yatırımlar artmakta ve turizm politikası bilim, sanat, doğa, çocuk, astroloji, oyuncak, arkeoloji, tarih gibi farklı konularda oluşturulmuş, her yaştan ziyaretçinin ilgisini çekecek müzeler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Müzeler bir toplumun kültürel kimliği açısından değerlidir ve sosyal yapıya göre farklılık gösterir. Son yıllarda kültür turizmi açısından müze ziyaretçilerinin kalış sürelerinin uzatılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Teknolojiyi kullanarak müzelerde görsel sunumlar yer almaya başladı. Yeni işletim sistemleri, internet, Twitter ve cep telefonları ile müzelerin dijitalleşmesi müzelerin erişilebilirliğini ve kullanımını artırmıştır. Müzeler, ziyaretçilerin günün 24 saati kullanabilecekleri yerler haline geldi. Kullanıcılar müzelerle sanal ortamda, çevrimiçi ve mobil ortamda ve sosyal medya aracılığıyla iletişim kurarlar. Müzedeki her şeyi ücretsiz ve dijital olarak görmek isteyen genç izleyicilerin beklentileri de değişiyor. Genç nüfusun oranları ve özellikleri, toplumda gelecekteki değişimin bir işaretidir. Müzenin izleyicileri düzenli kullanıcılar haline geldi. Müzelerde ziyaretçiler için katılımcı yeni keşif alanları oluşturulur. Müze etkinlikleri, farklı yaş grupları için yeni uygulamalar geliştiriyor. Müzeler genç nesil için ne tür etkinlikler yaratacak? Basılı materyaller dijital ekranlara dönüştürülecek mi? Bu tür sorular önceden cevaplanmalıdır. Müze ziyaretçilerinin sayısını artırmak, eğitmek ve en iyi hizmeti verebilmek için turizm alanındaki ihtiyaçlarının dikkate alınması gerekmektedir. Uluslararası bilgi paylaşımını sağlayan müzeler, kültür turizmindeki değişimden yararlanacaktır.

Günümüz müzelerinin turizmin merkezi olması değişim için iyi bir planlamayı gerektirmektedir. Dünyadaki birçok müze, 2030 için şimdiden stratejik planlar geliştirdi. Stratejik planlar, iyi bir müze hizmeti sağlamanın yollarını belirlemiştir. Müzelerin sürdürülebilirliği, geleceklerini iyi planlamalarına ve parasal gücün etkisine bağlıdır. Günümüz müzeleri maddi güçlerinin yanı sıra teknoloji, etik, tanınma, koleksiyon ve sürdürülebilirlik konularındaki çalışmalarıyla da turizme odaklanmaktadır. Geleceğin müzeleri, yeni para ve güç alanlarında fırsatlar yaratacak. Müzelerin fonlama kapasitesindeki değişim, onun toplumsal rolünü de değiştiriyor. Toplumsal rolün değişmesi turizm alanında yeni değişimler yaratacaktır.

Müzelerin teknolojik imkanları kullanması, müzelerde yeni deneyim alanları yaratmıştır. Zenginleştirilmiş etkileşimli tasarım ve artırılmış gerçeklik uygulamaları, müze eserlerini dijital ve sanal boyutlara taşımıştır. Google, YouTube ve Flickr gibi dijital dünyadaki gelişmeler, müze ziyaretçileri için yeni interaktif sunumlar yarattı. Klasik müzecilik, teknolojiden yararlanan postmodern müzelere dönüşmeye başladı. ABD Müze ve Kütüphane Hizmetleri Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırma, müze ziyaretlerinin %43'ünün müze web siteleri aracılığıyla uzaktan yapıldığını buldu. Önümüzdeki 20 yıl içinde bu oran daha da hızlı artacaktır. Müze, gerçek ziyaretçilerle birlikte uzun süreli eğitim atölyelerine dönüşen etkinlikler düzenlemektedir.

Gelişme

2020 yılında en çok ziyaret edilen müzeleri tanıyalım:

1. Louvre Müzesi - 2,7 milyon ziyaretçiyle (-72%) ilk sırada yer alıyor. 2019 yılında bu rakam 10,2 milyona ulaştı. Dünyanın en etkileyici yerlerinden ve müzelerinden biri, belki de listenin başında yer alan Louvre Müzesi, 73.000 metrekare (10 futbol sahası) ve gösterilmese de 350.000'den fazla eseri nedeniyle dünyanın en büyük sanat müzesidir. ziyaretçilere. olarak

kabul edilir. Koleksiyonundaki eserlerin maddi ve manevi değerleri düşünüldüğünde her yıl yaklaşık 10 milyon turistin burayı ziyaret etmesi şaşırtıcı değil.

2. Çin Ulusal Müzesi, Çin'in başkenti Pekin'de bulunan ülkenin ana tarih ve sanat müzesidir. 2003 yılında iki ayrı müzenin birleştirilmesiyle kurulmuş olup, Çin sanatı ve tarihi hakkında bilgi vermektedir. Müze binası 1959 yılında inşa edilmiştir ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü için inşa edilen en büyük on binadan biridir. Çin Ulusal Müzesi, 2020'de kapılarını 1,6 milyon (-78) ziyaretçiye açtı.

3. Tate Modern - Londra'da bulunan bu müze, İngiliz Ulusal Uluslararası Çağdaş Sanat Koleksiyonu'na ev sahipliği yapan dünyanın en modern sanat müzelerinden biridir. Birleşik Krallık'taki diğer ulusal galeri ve müzelerde olduğu gibi, galeri alanının büyük bir bölümünü kapsayan koleksiyon sergilerine giriş için herhangi bir ücret alınmamaktadır. COVID-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılında müze 173 gün kapalı kalmış, 2020 yılında ziyaretçi sayısı %77 azalarak 1,4 milyona düşmüştür. Yine de Tate, 2020'de dünyanın en çok ziyaret edilen üçüncü sanat müzesi oldu.

4. Vatikan Müzeleri - Vatikan'ın halka açık müzeleridir. Dünyanın en ünlü Roma heykelleri ve Rönesans sanatının en önemli şaheserleri de dahil olmak üzere yüzyıllar boyunca Katolik Kilisesi ve papalık tarafından toplanan devasa bir koleksiyondan eserler sergileniyor. 20.000'i teşirde olan müzelerde 70.000'e yakın eser bulunmakta olup, şu anda 40 farklı idari, bilim ve restorasyon bölümünde 640 kişi çalışmaktadır. 2020'de COVID-19 pandemisi nedeniyle Vatikan Müzeleri, 2019'daki ziyaretçi sayısından yüzde 81'lik bir düşüşle toplam 1,3 milyon kişi tarafından ziyaret edildi, ancak müze yine de en çok ziyaret edilen sanat müzeleri arasında dördüncü sırada yer aldı.

5. British Museum, İngiltere, Londra'nın Bloomsbury bölgesinde bulunan, insanlık tarihine, sanatına ve kültürüne adanmış bir kamu kurumudur. Yaklaşık sekiz milyon eserden oluşan kalıcı koleksiyonu, Britanya İmparatorluğu döneminde toplanan en büyük ve en kapsamlı eserlerden biridir. İnsan kültürünün tarihini başlangıcından günümüze belgeleyen dünyanın ilk halk müzesi olarak kabul edilir. Müze 1753 yılında, ağırlıklı olarak Anglo-İrlandalı doktor ve bilim adamı Sir Hans Sloane'nin koleksiyonlarına dayanarak kurulmuş olsa da, ilk kez 1759'da halka açılmıştır. 2020 yılında ziyaretçi sayısına gelince, bu rakam pandemi nedeniyle geçen yıla göre %80 azalarak 1,27 milyon kişiye ulaştı.

6. Kraliçe Sofya Ulusal Müzesi, 20. yüzyıl İspanyol sanatının ulusal bir müzesidir. Müze resmi olarak 10 Eylül 1990'da açılmıştır. Müzenin ağırlıklı olarak İspanyol sanatına adanmış ana koleksiyonları arasında Pablo Picasso ve Salvador Dali'nin koleksiyonları yer alıyor. Müzenin en ünlü şaheseri Picasso'nun 1937 Guernica tablosudur. 2020'de COVID-19 salgını nedeniyle 2019'a göre %72 düşüşle toplam 1,24 milyon ziyaretçi çekti, ancak yine de dünyanın en çok ziyaret edilen sanat müzeleri listesinde altıncı sırada yer aldı.

7. Rusya Devlet Müzesi, St. Petersburg'un tarihi merkezinde eşsiz bir mimari ve sanatsal kompleks olan dünyadaki en büyük Rus sanatı müzesidir. Ülkenin ilk Rus güzel sanatlar müzesini kurma kararı III.Alexander tarafından verildi. Rus Müzesi'nin ziyaretçiler için büyük açılışı 19 Mart 1898'de gerçekleşti. Müzenin toplam alanı şu anda 30 hektardan fazla. Koleksiyon, XVIII-XIX yüzyılların önde gelen mimari anıtlarına sahip binalarda tutulmaktadır. Bugün, Rus Müzesi, ülkedeki tüm sanat müzelerinin çalışmalarını denetleyen en büyük yetkili araştırma, restorasyon, koruma ve metodoloji merkezidir. Müzenin bilimsel kütüphanesi 1897 yılında kurulmuştur. Bugün, kütüphane fonu yaklaşık 170.000'dir. 2020 yılında alınan ziyaretçi sayısı 1,2 milyon (-%50) idi.

8. Ulusal Galeri - Londra'nın merkezindeki Westminster'deki Trafalgar Meydanı'nda 1824'te kurulan bu sanat müzesi, 13. yüzyılın ortalarından 1900'lere kadar 2.300'den fazla

tabloya ev sahipliği yaptı. Galeri, ücretsiz bir hayır kurumudur ve Dijital, Kültür, Medya ve Spor Departmanına bağlı olmayan bir kamu kuruluşudur. Koleksiyonu İngiliz halkı adına hükümete aittir ve ana koleksiyona erişim ücretsizdir. Temmuz 2020'de alınan ziyaretçi sayısı 1,2 milyondur. Bu rakam geçen yıla göre %50 azalmıştır.

9. New York Metropolitan Sanat Müzesi (MET), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en büyük sanat müzesidir. Daimi koleksiyonu, 17 küratöryel departman arasında dağıtılan iki milyondan fazla eseri içeriyor. Müzenin daimi koleksiyonu, klasik antik ve eski Mısır'dan sanat eserleri, neredeyse tüm Avrupalı ustaların tabloları ve heykelleri ile geniş bir Amerikan ve çağdaş sanat koleksiyonunu içermektedir. MET, Afrika, Asya, Okyanusya, Bizans ve İslam sanatının geniş fonlarına sahiptir. Müze, ansiklopedik müzik aletleri, kostüm ve aksesuar koleksiyonlarının yanı sıra dünyanın en eski silah ve zırhlarına ev sahipliği yapıyor. Galeriler, birinci yüzyıl Roma'sından modern Amerikan tasarımına kadar birçok seçkin iç mekana sahiptir. Metropolitan Sanat Müzesi, 1870 yılında Amerikan halkına sanat ve sanat eğitimi vermek için kuruldu. Beşinci Cadde binası 20 Şubat 1872'de açıldı. 2020 istatistiklerine göre müzeyi 1.13 milyon kişi ziyaret etti (%-83).

10. XXI Yüzyıl Çağdaş Sanat Müzesi - Japonya, Kanazawa'da bulunan bir sanat müzesi; Modern müze binası, Ekim 2004'te mimarlar Kazuyo Sejima ve Rue Nisidzawa tarafından tasarlandı. Kalıcı koleksiyon Francis Alice, Matthew Barney ve Tony Craig'in eserlerini içeriyor. 2020 yılında ziyaretçi sayısı 971.000 (-%63) olmuştur.

SONUÇ

Müzeler tarihsel olarak temel işlevi eğitim ve öğrenim olan kültür kurumları olarak kabul edilmiştir. Ancak toplum değiştikçe müzelerin ekonomik rolü ön plana çıktı. Gittikçe daha fazla müze, kültürel turistleri çekerek topluluklarına değer katma potansiyelinin farkında. Kültür turizmine olan talep arttıkça, müzeler kültür turizmi endüstrisinde önemli ortaklar haline geldi ve şimdi rekreasyonel işlevlerine daha fazla dikkat ediliyor. Dünyanın dört bir yanındaki birçok şehir şimdi bu kurumların ekonomik potansiyelini genişletmek için müze kümeleri oluşturmaya çalışıyor ve Tayvan da bir istisna değil. Araştırma açısından, Ulusal Saray Müzesi, yurtiçinde ve yurtdışında mükemmel bir üne sahip olup, Taipei'de önemli bir ekonomik etkiye sahiptir. Müze kümelenmelerinin kentsel ekonomilerin gelişimi için yararlı bir strateji olduğu açıktır. Bir müze kümesi oluşturmak, başarının ilk adımıdır; ancak bu başarı, kurumlar birlikte yakın çalışmadığında elde edilemez. Ulusal Saray Müzesi kümelenmesinin halihazırda büyük bir ekonomik etkiye sahip olduğu doğru olsa da küme içinde daha fazla işbirliği sonuçları daha da iyileştirebilir.

Referanslar:

1. <https://www.afisha.ru/article/news-20-samyh-poseschaemyh-muzeev-mira-v-2020-godu-ot-luvra-do-ermitazha-i-tretyakovki/>
2. <https://www.rusmuseum.ru/about/>
3. <https://www.turizmajansi.com/haber/muzelerin-turizm-endustrisindeki-yeri-h20086>
4. <https://www.louvre.fr/en>

ABSTRACT

From the beginning of human society to the present day, museums have guided the cultural and spiritual world. However, in the modern world, there are obstacles such as space, time, size and reality in front of the development and promotion of museums. As technology advances, these barriers can also open up new opportunities. Experiencing different places and times, changing the real world, for example living the life of a virtual ant or traveling to space, can attract new audiences to museums and give people new ideas about the concept of museums in general. The museums of tomorrow must be provided with digital, interactive tools and artificial intelligence.

“Cultural tourism”, understood as a trip to learn about the unique characteristics, traditions, past and present culture and art of any region, is related to the whole lifestyle of the visited region. Cultural tourism includes arts events (theatre, dance, music), crafts, festivals, museums, cultural and historical cities. Museums, which are a part of cultural tourism and reflect the value of human history, are among the basic institutions of tourism.

Tourism and museums are constantly influencing each other. With the development of tourism, the demand for museums is also increasing. Museums are very powerful for the cultural history of a society. In recent years, various action plans have been developed to increase the number of visitors to and stay in museums, which are a part of cultural tourism. As a result of effective use of museums, correct marketing policy and branding, the number of tourists and economic income will increase. For this reason, investments in museum tourism are increasing in many countries of the world. It tries to be successful in tourism policy with different types of museums serving visitors of all ages.

As technology progressed, museums began to display a variety of videos. With the adaptation of museums to technical developments, it has become easier to get information about promotional advertisements on social networks and the museum's action plan. Some museums have become 24-hour tourist attractions. The Louvre Museum, which exhibits the most valuable pieces of Paris, one of the most romantic cities in France and the world, has become the most visited museum by tourists in the last two years. The most visited museum in Azerbaijan by tourists was the Azerbaijan National Carpet Museum. For the development of the museum sector, the management, decoration, promotion of the museums, and the correct selection of the works to be exhibited are important factors. Formation of collectivist interest and thought, creation of conditions for public display of collections, transfer of museum-appropriate properties to collectors for a small fee, teaching museum studies, museum teaching and practice. A group of museum volunteers should be formed to serve the preservation and development of museums, and a national sponsors body should be established, as in the UK.

Key words: cultural tourism, tourism and museology, museology, Louvre museum, Azerbaijan National Carpet Museum, development of museology.

INTRODUCTION

Museums are one of the most important elements of cultural tourism. Tourism and museums interact with each other. With the development of tourism, the demand for museums is growing. In an area where museums are used efficiently, sold well and become a brand, the number of tourists and economic incomes are growing, and alternative tourism opportunities are being created. For this reason, investment in museum tourism is growing in many countries around the world, and tourism policy aims to develop museums of interest to visitors of all ages and formed on different topics - science, art, nature, children, astrology, toys, archeology, history.

Museums are valuable in terms of the cultural identity of a society and vary according to the social structure. In recent years, in terms of cultural tourism, work has been done to extend the stay of museum visitors. Using technology, visual presentations began to take place in museums. Digitization of museums with new operating systems, the Internet, Twitter, and mobile phones has increased the accessibility and use of museums. Museums have become places that visitors can use 24 hours a day. Users communicate with museums in virtual space, online and mobile media, and through social media. The expectations of young spectators who want to see everything from the museum for free and digitally are also changing. The proportions and characteristics of the young population are a sign of future change in society. The museum audience has become regular users. Participating new discovery areas are created for visitors in museums. Museum events develop new applications for different age groups. What activities will museums create for the younger generation? Will printed materials be turned into digital screens? Such questions must be answered in advance. In order to increase the number of museum visitors, educate them and provide the best service, their requirements in the field of tourism must be taken into account. Museums, which provide information sharing on an international scale, will take advantage of cultural tourism with the change.

The fact that today's museums are the center of tourism requires good planning for change. Many museums around the world have already developed strategic plans for 2030. Strategic plans have identified ways to ensure a good museum service. The sustainability of museums is due to the good planning of their future and the impact of monetary power. In addition to their material strength, today's museums also focus on tourism with their efforts in technology, ethics, recognition, collection, and sustainability. Museums of the future will create opportunities in new areas of money and power. The change in the funding capacity of museums is also changing its social role. Changing the social role will also create new changes in the field of tourism.

The use of technological means by museums has created new areas of experience in museums. Enriched interactive design and augmented reality applications have brought museum works to digital and virtual dimensions. Developments in the digital world, such as Google, YouTube and Flickr, have created new interactive presentations for museum visitors. Classical museology began to turn into postmodern museums that took advantage of technology. A study by the U.S. Museum and Library Services Institute found that 43% of museum visits are made remotely through museum websites. This ratio will increase even faster in the next 20 years. Together with real visitors, the museum organizes events that have become long-term training workshops.

Development

Let's get acquainted with the most visited museums in 2020:

1. The Louvre Museum is in the first place with 2.7 million visitors (-72%). In 2019, this figure reached 10.2 million. The Louvre Museum, one of the most impressive places and museums in the world, perhaps at the top of the list, is the world's largest art museum due to its 73,000 square meters (10 football fields) and more than 350,000 works, although not shown to visitors. is considered. Considering the material and spiritual values of the works in his collection, it is not surprising that about 10 million tourists visit this place every year.
2. The National Museum of China is the country's main museum of history and art, located in Beijing, the capital of China. It was established in 2003 by merging two separate museums and provides information on Chinese art and history. The museum building was built in 1959 and is one of the ten largest buildings built for the 10th anniversary of the People's Republic of China. The National Museum of China opened its doors to 1.6 million (-78%) visitors in 2020.

3. Tate Modern - Located in London, this museum is one of the most modern art museums in the world, hosting the British National International Contemporary Art Collection. As in other national galleries and museums in the UK, there is no charge for admission to collection exhibitions that cover a large part of the gallery area. Due to the COVID-19 pandemic, the museum was closed for 173 days in 2020, and the number of visitors decreased by 77% to 1.4 million in 2020. Nevertheless, Tate became the third most visited art museum in the world in 2020.
4. Vatican Museums - are public museums of the Vatican. Works from a huge collection collected by the Catholic Church and the papacy over the centuries, including the world's most famous Roman statues and the most important masterpieces of Renaissance art, are on display. There are about 70,000 works in the museums, 20,000 of which are on display, and currently employs 640 people in 40 different administrative, scientific and restoration departments. In 2020, due to the COVID-19 pandemic, the Vatican Museums were visited by a total of 1.3 million people, a decrease of 81 percent from the number of visitors in 2019, but the museum still ranked fourth among the most visited art museums.
5. The British Museum is a public institution dedicated to human history, art and culture, located in the Bloomsbury area of London, the capital of England. His permanent collection of about eight million works is one of the largest and most comprehensive works collected during the British Empire. It is considered the world's first public museum for documenting the history of human culture from its inception to the present day. Although the museum was founded in 1753 based mainly on the collections of the Anglo-Irish physician and scientist Sir Hans Sloane, it was first opened to the public in 1759. As for the number of visitors in 2020, this figure decreased by 80% due to the pandemic compared to last year and amounted to 1.27 million people.
6. The Queen Sofia National Museum is a national museum of 20th century Spanish art. The museum was officially opened on September 10, 1990. The main collections of the museum, mainly dedicated to Spanish art, include the collections of Pablo Picasso and Salvador Dali. The museum's most famous masterpiece is Picasso's 1937 Guernica painting. In 2020, due to the COVID-19 pandemic, it attracted a total of 1.24 million visitors, down 72% compared to 2019, but still ranked sixth in the list of the most visited art museums in the world.
7. The Russian State Museum is the largest museum of Russian art in the world, a unique architectural and artistic complex in the historical center of St. Petersburg. The decision to establish the country's first Russian museum of fine arts was made by Alexander III. The grand opening of the Russian Museum for visitors took place on March 19, 1898. The total area of the museum is now more than 30 hectares. The collection is kept in buildings with prominent architectural monuments of the XVIII-XIX centuries. Today, the Russian Museum is the largest authoritative research, restoration, preservation and methodological center that oversees the work of all art museums in the country. The scientific library of the museum was established in 1897. Today, the library fund is about 170,000. The number of visitors received in 2020 was 1.2 million (-50%).
8. National Gallery - Founded in 1824 at Trafalgar Square in Westminster, central London, this art museum has housed more than 2,300 paintings from the mid-13th century to the 1900s. The gallery is a free charity and a non-departmental public body of the Department of Digital, Culture, Media and Sports. His collection is owned by the government on behalf of the British public and access to the main collection is free. The number of visitors received in July 2020 is 1.2 million. This figure has decreased by 50% compared to last year.
9. The New York Metropolitan Museum of Art (MET) is the largest art museum in the United States. His permanent collection includes more than two million works distributed

among 17 curatorial departments. The museum's permanent collection includes works of art from classical antiquity and ancient Egypt, paintings and sculptures by almost all European masters, and an extensive collection of American and contemporary art. MET has extensive funds of African, Asian, Oceanian, Byzantine and Islamic art. The museum hosts encyclopedic collections of musical instruments, costumes and accessories, as well as the world's oldest weapons and armor. The galleries feature many outstanding interiors, from first-century Rome to modern American design. The Metropolitan Museum of Art was founded in 1870 to provide art and art education to the American people. The Fifth Avenue building was opened on February 20, 1872. According to 2020 statistics, the museum was visited by 1.13 million people (-83%).

10. Museum of Contemporary Art of the XXI Century - an art museum located in Kanazawa, Japan; The modern museum building was designed in October 2004 by architects Kazuyo Sejima and Rue Nisidzawa. The permanent collection includes works by Francis Alice, Matthew Barney and Tony Craig. The number of visitors in 2020 was 971,000 (-63%).

CONCLUSION

Museums have historically been accepted as cultural institutions whose main function is education and learning. However, as society changed, the economic role of museums came to the fore. More and more museums are aware of the potential to add value to their communities by attracting cultural tourists. As the demand for cultural tourism grows, museums have become major partners in the cultural tourism industry, and more attention is now being paid to their recreational function. Many cities around the world are now trying to create museum clusters to expand the economic potential of these institutions, and Taiwan is no exception. In terms of research, the National Palace Museum, with its excellent reputation at home and abroad, has a significant economic impact on Taipei. It is clear that museum clusters are a useful strategy for the development of urban economies. Creating a museum cluster is the first step to success; but this success is not achieved when institutions do not work closely together. While it is true that the National Palace Museum cluster already has a major economic impact, more collaboration within the cluster could further improve outcomes.

REFERENCES

1. <https://www.afisha.ru/article/news-20-samyh-poseschaemyh-muzeev-mira-v-2020-godu-ot-luvra-do-ermitazha-i-tretyakovki/>
2. <https://www.rusmuseum.ru/about/>
3. <https://www.turizmajansi.com/haber/muzelerin-turizm-endustrisindeki-yeri-h20086>
4. <https://www.louvre.fr/en>

İLHAM ƏLİYEV İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏNİN MEMARI KİMİ

ILHAM ALIYEV AS AN ARCHITECT OF VICTORY IN THE SECOND KARABAKH
WAR

Dosent Mahira YAQUBOVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Aktyor sənəti fakültəsi, Səhnə danışıqı kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID:0000-0002-8229-7121

ÖZET

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ savaşı 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında qalmış ərazilərin azad olunması ilə sona çatmışdır. Ermənistan ordusuna qarşı aparılan bu sürətli əks-hücum əməliyyatları ölkəmizin həm hərbi qüdrətini, həm iqtisadi potensialını, həm də onun mənəvi-intellektual gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bu müharibə həm də ölkə Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ekstremal şəraitdəki idarəçilik qabiliyyətini, onun sərkərdəlik istedadını, diplomatik məharətini, dərin siyasi biliyini və yüksək intellektual imkanlarını üzə çıxartdı. Təkcə dövlət başçısının müharibə günlərində onlarca xarici mediaya verdiyi müsahibələri nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, İlham Əliyevin müasir dünya liderləri sırasında hansı parlaq mövqedə dayanmasını təsəvvür edək.

Ermənistanın işğal siyasətinə qarşı Azərbaycan Milli Ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının yüksək səviyyədə hazırlanması, bu hücumların siyasi-diplomatik və hüquqi parametrlərdən işlənməsi, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli əməkdaşlıq platformasının qurulması, ölkə daxilində milli birliyin təmin olunması, həmçinin silsilə döyüş əməliyyatlarının planlaşdırılaraq həyata keçirilməsi birbaşa Prezident İ.Əliyevin hərbi-siyasi məharətinin gerçəkləşməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Məhz onun siyasi-diplomatik və hərbi istedadının reallaşması nəticəsində xalqımız özünün minillik tarixinin şərəfli bir mərhələsini yaşamışdır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, İlham Əliyevin müharibə dövründəki fəaliyyətinin elmi baxımdan ayrıca araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Prezident İlham Əliyev bir dövlət başçısı və sərkərdə kimi qısa zaman kəsiyində baş vermiş II Qarabağ savaşı ilə öz xalqına qələbə, zəfər sevincini yaşatmış və bununla da həm ölkə daxilində, həm də bütün dünyadakı soydaşlarımızın ürəyində özünə əbədi heykəl ucalda bilmişdir.

Açar sözlər: döyüş, hərbi, əks-hücum, qələbə, media, siyasət, taktika, zəfər.

ABSTRACT

The Second Karabakh War, which lasted 44 days in September-November 2020, ended with the liberation of the territories occupied by the Armenian armed forces for almost 30 years. These rapid counter-offensive operations against the Armenian army demonstrated both the military power, economic potential and moral and intellectual strength of our country to the world. This war also revealed the ability of President and Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev's ruling ability in extreme conditions, his commanding talent, diplomatic skills, deep political knowledge and high intellectual potential. It is enough to look at the interviews

of the head of state with dozens of foreign media during the war to imagine what a brilliant position Ilham Aliyev has among the leaders of the modern world.

High-level preparation of successful counter-offensive operations of the Azerbaijani National Army against the occupation policy of Armenia, development of these attacks from political-diplomatic and legal parameters, establishment of bilateral cooperation platform with leading countries and international organizations of the world, ensuring national unity within the country, as well as planning and implementation of a series of combat operations have made possible thanks to the military-political skills of President Ilham Aliyev. As a result of the realization of his political, diplomatic and military talent, our people have experienced a glorious stage in its millennial history. All these give reason to say that there is a need for a separate scientific study of Ilham Aliyev's activities during the war.

President Ilham Aliyev, as a head of state and commander gave his people the joy of triumph with the Second Karabakh War took place in a short period of time and thus was able to erect an eternal statue of himself in the hearts of our compatriots both inside the country and around the world.

Key words: war, military, counter-offensive, victory, media, politics, strategy, triumph.

Qalibiyyətlə sona yetmiş İkinci Qarabağ savaşının birinci ildönümü ərəfəsində qardaş Türkiyənin Prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğanın xüsusi təyyarəsi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Füzuli rayonunda yeni inşa olunmuş beynəlxalq hava limanına enmişdir. O, Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevlə birlikdə həmin hava limanının rəsmi açılışında və Zəngəzur dəhlizinə gedən yolun təntənəli təməlqoyma mərasimində iştirak etmişdir. Beləliklə, bir neçə ay əvvəl iki qardaş ölkə arasında dostluq, əməkdaşlıq və müttəfiqliyin dərinləşməsinə, həmçinin bölgədə sülhün və sabitliyin möhkəmlənməsinə təminat verən Şuşa Bəyannaməsinin reallaşması yolunda konkret addımlar atılmağa başlanmışdır. Halbuki bir il bundan əvvələ qədər nə Füzuli rayonu, nə də Şuşa şəhəri Azərbaycanın ixtiyarında deyildi. Qarabağın bir çox bölgələri ilə yanaşı, bu ərəzilər də 30 ilə yaxın idi ki, Ermənistan ordusunun işğalı altında qalmışdı. Ona görə də 2020-ci il sentyabrın 27-də erməni təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatlarının başlanması ölkənin hər yerində ümid və sevinclə qarşılandı. Müharibənin qan-qada, ölüm-itim olmasına, insanlara dəhşət və fəlakət, iztirab və kədər yaşatmasına baxmayaraq Azərbaycan xalqı öz əzəli torpaqlarını işğaldan azad etmək, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün başlanmış bu hərbi qovğasına sevinirdi. Hələ bundan bir müddət əvvəl işğalçı Ermənistanın iyul ayında Tovuz rayonu ərazisində dövlət sərhəddini pozması, ardınca ölkəmizə qarşı təxribat qrupları göndərməsi Azərbaycanın səbr kasasını daşırmışdır. Ona görə də illər boyu daşa dəyib çiləklənən ümidlər ötən ilin payızında yenidən cücərib bu dəfə xalqa “qələbə mütləq Azərbaycanın olacaq” inamını aşılayırdı. Ona görə də bütün xalq ölkədə hərbi vəziyyət elan edilməsini az qala bayram kimi qarşılayırdı. Adətən, hər hansı ölkədə hərbi vəziyyət, ardınca da səfərbərlik elan edilməsi elə hadisələrdir ki, dünyanın hər yerində insanlarda təşviş, nıgəranlıq, narahatlıq yaradır. Lakin Azərbaycan insanı bütün bunları sonsuz sevinclə, şövqlə qarşıladı. Sanki bu hərbi vəziyyət və səfərbərlik elanı ürəklərdən asılmış ağır daşı götürdü, hamı dərinlən köks ötürərək “Axır ki!” dedi. Hamı yaxşı anlayırdı ki, hərbi vəziyyət elan edilirsə, səfərbərlik varsa, bu, odlu cəbhələr deməkdir, bunun ardında ölüm-itim də var, qan-qada da. Amma Azərbaycan fərəhlənir, bütün ölkəni o əzm, o yekdillik, o böyük ideal qovuşdurur ki, nəhayət, düşmən tapdağında olan torpaqlarımızı azad edə biləcəyik. Bu inam və əminlik xalqın içindən gəlirdi və tarix bu inamın əbəs olmadığını göstərdi, İkinci Qarabağ savaşını Azərbaycan xalqının erməni işğalçıları üzərində parlaq hərbi-siyasi qələbəsi – möhtəşəm Zəfəri ilə sona çatdı.

Siyasi təhlilçilər, ictimai xadimlər və hərbi əməliyyatların gedişatını təhlil edən müəlliflər Azərbaycanın işğalçı Ermənistan üzərində bu parlaq qələbəsinin beş əsas səbəbini göstərirlər: a) Azərbaycan Ordusunun yüksək döyüş hazırlıqlı olması, ən müasir döyüş vasitələri, o cümlədən müasir texnologiya ilə təmin edilməsi; b) ölkənin yüksək iqtisadi potensialı; c) müharibə dövründə Azərbaycan xalqının monolit birliyi; ç) Azərbaycan diplomatiyasının müharibə ərəfəsində atdığı uğurlu preventiv addımlar; d) hərbi-siyasi proseslərə ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin birbaşa rəhbərlik etməsi, onun yüksək siyasi-diplomatik və hərbi bacarıqları.

Çox dəqiq müəyyən edilmiş bu amillər içərisində sonuncu faktora xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir, çünki əvvəlki dörd səbəb də elə sonuncu faktorla, yəni Prezident İlham Əliyevin 44 günlük müharibə dövründə nümayiş etdirdiyi hərbi-siyasi bacarıqların nümayişi və sərkərdəlik istedadı ilə birbaşa bağlıdır. Yəni Azərbaycan Ordusunun yüksək döyüş hazırlıqlı olması, ən müasir döyüş vasitələri, o cümlədən müasir texnologiya ilə təmin edilməsi də, ölkənin yüksək iqtisadi potensialının formalaşdırılması da, müharibə dövründə Azərbaycan xalqının monolit birliyi və Azərbaycan diplomatiyasının müharibə ərəfəsində uğurlu preventiv addımların atması da birbaşa Dövlət başçısı İlham Əliyevin yürütdüyü düşünülmüş siyasi xəttə əlaqədar olmuşdur.

Hərbi əməliyyatlarının başlandığı ilk saatlardaca Dövlət başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyev həm xalqa müraciətində, həm də dünya KİV-lərindəki çıxışlarında Azərbaycanın haqq işini bəyan etmiş, birmənalı şəkildə ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunacağını bildirmişdir. Onun Vətən müharibəsi ilə bağlı xalqa ilk müraciəti ümidlərə nur çiləmiş, işğal altında olan Qarabağın, digər yurd yerlərinin azad ediləcəyinə inamı qat-qat artırmışdı. Ali Baş Komandan Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təxribatlarının müntəzəm xarakter aldığını, 27 sentyabr tarixində səhər tezdən düşmənin silahlı qüvvələrinin hərbi mövqelərimizi və yaşayış məntəqələrimizi ağır artilleriyadan atəşə tutduğunu, mülki əhali və hərbiçilərimiz arasında itkilərin, həmçinin şəhidlərin və yaralananların olduğunu, onların qanının yerdə qalmayacağını söyləmişdi. Erməni faşizminin növbəti təzahürünün aradan qaldırılması üçün ordumuzun elə həmin saatlardan düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirdiyini, qarşı tərəfin hərbi texnikasının sıradan çıxarıldığını diqqətə çatdırmışdı. Bu çıxışda hələ 2020-ci ilin iyul ayında Tovuz istiqamətində düşmənin törətdiyi hərbi təxribat, avqustda ölkəmizə qarşı planlaşdırılmış diversiya qrupunun göndərilməsi Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyinin yeni ərazilər zəbt etmək niyyətləri xüsusi vurğulanmışdır.

Siyasi analitiklərin də yazdığı kimi, 2020-ci il sentyabrın 27-də onun imzaladığı ölkədə hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında fərman da, elə həmin gün xalqa müraciəti də əvvəlkilərin hamısından ciddi şəkildə fərqlənir, müasir həyatımızın və əslində vaxt ötdükcə bəlli olacaq ki, bütöv tariximizin də ən həlledici məqamları kimi qavranılmağa layiqdir. Əslində bu qətiyyətli addımlar elə dövlət başçısının özünün də siyasi bioqrafiyasında həmişə ən parlaq səhifələr kimi qalacaq.

Dövlət başçısı və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin özü və bütün Azərbaycan üçün narahat açılan 27 sentyabr səhərində atdığı ilk addımlar – hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında həmin fərman, xalqa müraciəti, Təhlükəsizlik Şurasının iclasını keçirməsi və oradakı çıxışının vətəndaşlarımıza çatdırılması hər kəsin içərisində bir ümid çırağı yandırdı, insanlarımızı bütün ölkə boyu böyükdən kiçiyə daxilən səfərbər etdi. Sayılan dəqiqələr ərzində Azərbaycan bir yumruğa çevrildi.

Əslində Prezident İlham Əliyevin xalqa 27 sentyabr (2020) müraciəti ilə Azərbaycanın yeni tarixi yazılır, Ermənistanın qan çanağına çevirmək istədiyi Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi münasibətlərin təməl daşları atılırdı. Çünki Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrinin qızıl sətirələrini təşkil edən bu müraciət öz fəlsəfi qayəsi, müdrik təsbitləri, təsdiq və çağırışları ilə

həqiqət və cəsarətin nümunəsi kimi həm xalqı, həm də onun şanlı ordusunu qələbəyə ruhlandırır. Azərbaycan cəmiyyəti bu müraciətdə “öz dövlət başçısının xalqın, dövlətin maraqları naminə dünyanı qarşısına alacaq qədər böyük qətiyyətini bir daha gördü. Cənab Prezidentin qətiyyəti, titanik fəaliyyəti ön cəbhədə hərbiçilərimizin, xarici cəbhədə diplomatlarımızın ilham mənbəyi”nə çevrildi. Dövlət başçısının xalqa bu müraciətində ilk növbədə Azərbaycanın haqlı mövqeyinin danılmaz faktlarla ifadəsi var idi. Eyni zamanda Azərbaycanın sülhə, danışıqlara həmişə hazır olması, lakin bundan sonra mənasız danışıqlara vaxt itirməyəcəyi, Ordu-xalq, dövlət-xalq birliyinin sarsılmazlığı kimi müddəlar, eləcə də Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasətinin ifşası bu müraciətdə yer almışdı.

Müzəffər Azərbaycan Ordusunun başladığı qətiyyətli əks-hücum əməliyyatları, haqlı savaş ilk növbədə regionda təhlükə mənbəyi olan Ermənistanın çirkin işğalçılıq və mülki əhaliyə qarşı terror siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Cəmi 44 gün çəkən İkinci Qarabağ müharibəsinin məqsədi bütün dünyanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıdığı Qarabağın düşmən tapdağından təmizlənməsi, yurd yerlərimizin azad edilməsi idi. Azərbaycan beynəlxalq hüquqa və ədalətə söykəlib öz torpaqlarında düşməni sarsıdıcı zərbələr endirir, erməni işğalına son qoymaq üçün işğal edilmiş əraziləri addım-addım azad edir, ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyurdu. Azərbaycan öz ərazisində, öz əraziləri uğrunda, həm də bir ölkə olaraq öz heysiyyəti uğrunda çarpışırdı. Bu haqq savaşına isə ölkənin birinci şəxsi, Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev birbaşa rəhbərlik edirdi.

Dövlət başçısı Vətən müharibəsi günlərində titanik fəaliyyəti ilə dünya liderlərinə nümunə olacaq davranışlar sərgiləyirdi. O, bir tərəfdən hərbi əməliyyatlara rəhbərlik edir, döyüş əməliyyatları və arxa cəbhənin işini tənzimləyir, həm dünya dövlətlərinin başçıları ilə siyasi-diplomatik danışıqlar aparır, həm də xarici KİV-lərə müsahibələr verərək Azərbaycana qarşı aparılan informasiya müharibəsini məharətlə dəf edirdi. Ən başlıcası isə uğurlu hərbi əməliyyatların gedişi və qazanılan hərbi nailiyyətlər barədə şəxsən özü ölkə ictimaiyyətinə məlumatlar verir, “Biz haqq yolundayıq, bizim işimiz haqq işidir! Biz Zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” kimi indi dillər əzbəri olmuş möhtəşəm çağırış və şüarlarla xalqımızı ruhlandırır.

Prezident İlham Əliyevin müharibə dövründəki çıxış, yazı və müsahibələrində qətiyyətlə söylədiyi fikirlər hər bir soydaşımızda həm haqq işimizin labüd qələbəsinə bir yəqinlik yaradır, həm də mübarizə əzmimizi artırır. Bu bir həqiqətdir ki, hər hansı bir savaşda qələbənin rəhni ruh yüksəkliyi, döyüş əzmi, möhkəm iradədir. Məhz bu amillər, üstəgəl həmrəylik, müdrik sərkərdəmizin rəhbərliyi ilə ordu və xalqın birliyi bizə möhtəşəm Zəfərimizin sevincini bəxş etdi. Bu coşqu, fərəh hissini heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Həmin günlərdə yaşananlar bir daha sübut etdi ki, insanın ömrü boyu unutmadığı bütün sevinc anları doğma yurd yerlərimizin azad edilməsi ilə bağlı yaşanan fərəh duyğusunun yanında zəif bir işartı imiş. Ona görə də bu gün xalqımız ona qələbə sevincini yaşatmış ölkə Prezidenti və Ali Baş Komandanla və onun rəhbərlik etdiyi müzəffər Milli Ordumuzla qürur duyur.

Əslində tarixi və ideoloji nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın işğalçı Ermənistan üzərində qələbəsi 2020-ci il fevralın 15-də Prezident İlham Əliyevin Münhen Təhlükəsizlik Konfransındakı tarixi çıxışından başlayır. Həmin gün müasir Azərbaycan tarixinin ən həlledici günlərindən biri kimi yadda saxlanmalıdır, çünki məhz həmin gün Prezident İlham Əliyevin çaldığı mənəvi-intellektual zəfər sonun başlanğıcı sayıla bilər. Bu, hamıya - Ermənistana və bütün dünyaya bir xəbərdarlıq idi ki, lap yaxın zamanlarda məhz belə olacaq - təcavüzkar Ermənistan diz çökdürüləcək, terrorizmi dövlət siyasətinə çevirmiş işğalçı ölkə darmadağın ediləcək. Azərbaycanın dövlət başçısı II Qarabağ savaşında bu niyyətini təkcə döyüş meydanında deyil, həm də informasiya sahəsində böyük məharətlə gerçəkləşdirdi. Və

bu məsələdə onun xarici ölkə KİV-lərinə verdiyi parlaq müsahibələr də öz tarixi rolunu oynadı. Üz-üzə dayanan Həqiqət və Yalan savaşında Azərbaycan həqiqqəti qalib gəldi. Vətən müharibəsi boyu, 44 gün müddətində Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması ilə bağlı ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin informasiya cəbhəsində misli görünməmiş fəaliyyəti onun digər sahələrdəki xidmətləri kimi tarixi rəşadət nümunəsidir. Döyüş əməliyyatları dövründə Prezident İlham Əliyevin dünyanın BBC, “Əl-Cəzirə”, ARD, RBK TV, RİA Novosti, TASS, İnterfaks, Türkiyənin TRT-Haber, CNN-Türk, Haber Global TV, Haber Türk TV, NTV, A Haber TV kimi aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi və nadir bir silsilə təşkil edən müsahibələrdə 34 ildən bəri davam edən Qarabağ münaqişəsi və onun ikinci qaynar mərhələsi ətrafında beynəlxalq aləmi düşündürən, narahat edən zəruri və obyektiv, bəzən də qərəzli və bədxah suallara Azərbaycan dövlətinin adından verilən - münaqişənin mahiyyətini açıb göstərən, bu vaxtadək erməni yalan və böhtanları ilə pərdələnmiş həqiqətlərə işıq salan mötəbər, əhatəli və tarixi önəm daşıyan cavablar öz əksini tapmışdır.

Dövlət başçısı İlham Əliyev informasiya müharibəsi ilə döyüş əməliyyatlarını paralel şəkildə aparmaq məharətini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Məhz İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi müzəffər Azərbaycan Ordusu ən müasir silahlarla və mailk olduğu döyüş taktikası ilə “Dəmir yumruq” əməliyyatını gerçəkləşdirərək 44 gün ərzində 5 şəhəri, 4 iri qəsəbəni, 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsini, strateji yüksəklikləri, ən başlıcası Azərbaycan xalqının məğrurluq və qürur rəmzi olan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi. Ona görə də “Biz bundan sonra qürur hissi ilə yaşayacağıq - müzəffər xalq kimi, güclü dövlət kimi, yenilməz ordu kimi, mətin iradə sahibi kimi!” deyən Ali Baş Komandanın bu mesajı tarixi ədalətin bərqərar olmasının bütün dünyaya diktəsi idi. Fəxr-fəxarət hissi keçiririk ki, qalib ordumuz Zəfər çalmaqla adını dünya hərbi tarixinə həkk edib. Əsirlikdə qalan torpaqlarımızın düşməndən azad edilməsi müdrik rəhbərimizin dönməz iradəsinin, ordumuzun əzmkarlığının göstəricisidir. Müzəffər ordumuz gündən-günə artan ruh yüksəkliyi, mübarizə əzmi və sərkərdəsinin qətiyyəti ilə çağdaş günümüzdə tarix yazıb. Bu qəhrəmanlıq tarixi həm də əsgər və zabitlərimizin şücaəti, hünəri ilə yazılıb.

Diqqətlə düşünülmüş ildırım sürətli döyüş əməliyyatları ən müasir silahlarla təmin olunmuş Azərbaycan Ordusuna parlaq qələbə qazandırdı. Bu tarixi qələbə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və həyata keçirdiyi hərtərəfli düşünülmüş, balanslaşdırılmış, müdrik siyasət nəticəsində əldə olunmuşdur. Məhz onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi hərbi quruculuq sahəsində də böyük uğurlar qazanmışdır. 2003-cü ildən bu günə kimi hərbi xərclərə ayrılan vəsaitin məbləği 15 dəfədən çox artırılmışdır. Son illərdə yaradılmış 20-dən çox hərbi zavodlarda 1200 addan çox hərbi təyinatlı məhsulların istehsalına başlanmışdır. Ordumuz üçün ən müasir texnika və silahlar alınmışdır. Onların arasında zirehli texnika, hərbi gəmilər, hava hücumundan müdafiə sistemləri, döyüş təyyarələri, ən müasir pilotsuz uçuş aparatları, ən müasir artilleriya qurğuları, uzaqmənzilli raketlər, yaylım atəşli raket sistemlərini və sair göstərmək olar. Azərbaycan Ordusu maddi-texniki təchizatı baxımından dünya miqyasında nadir ölkələrindən biridir. Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə Rəşadətli Ordumuz tərəfindən qazanılan bu Zəfər Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır.

Müharibə təkə Azərbaycan Ordusunun hərbi qüdrətini və döyüş qabiliyyətini deyil, həm də bir dövlət kimi onun siyasi nüfuzunu, dostlarını və müttəfiqlərini də dünyaya göstərdi. Bu mənada savaşın ilk günlərindən bizə dəstək olan dövlətləri və xalqları unutmamalıyıq. Bizimlə qəlbi bir vuran Türkiyəni, hər addımda yanımızda olan Pakistanı, ən müxtəlif sahələrdə və müstəvilərdə sonadək bizi dəstəkləyən İsraili, dünyanın geosiyasi nəhənglərinin Azərbaycana qarşı hücumlarının qarşısını alan Böyük Britaniyanı, bizə əsl qardaş dəstəyini əsirgəməyən Ukraynanı, savaş günlərində Azərbaycan üçün əlindən gələni etmiş dost

Gürcüstanı, eyni sədaqəti göstərmiş Belarusu, habelə Çexiyanı, Avropa Birliyində danışan dilimizə çevrilmiş İtaliyanı, Yaponiyanı, Cənubi Koreyanı, eləcə də Əfqanıstanı, Qətəri, Sinqapur, Kubanı, Monteneqronu, Venesuelanı, Tunisi və başqa dost ölkələrin Azərbaycan xalqına sayğısını unutmaq mümkünsüzdür. Heç şübhəsiz ki, bu xidmətlər də Prezident İlham Əliyevin diplomatik məharəti, xüsusən Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına və Qoşulmama Hərəkətinə üzv olan ölkələrlə ikitərəfli münasibəti və “Qoşulmama hərəkəti” çərçivəsində atdığı preventiv addımlar sayəsində mümkün olmuşdur.

Bu gün inkişaf etmiş digər ölkələr kimi, Azərbaycanın da təcrübələri beynəlxalq səviyyədə diqqəti cəkir. Prezident İlham Əliyev öz innovativ təşəbbüsləri, kreativ düşüncə tərzini ilə dünyada saysız-hesabsız uğurlara imza atan siyasi liderlərdən biri kimi tanınır. Onun rəhbərliyi ilə ölkəmiz beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz və söz sahibinə çevrilib, etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilir.

İkinci Qarabağ savaşında Prezident İlham Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də ölkə daxilində xalq, hakimiyyət və Ordu birliyini, həmçinin cəmiyyətdə sıx birliyi təmin etmək oldu. Bunun da sayəsində heç bir kənar qüvvə pozuculuq niyyətini gerçəkləşdirə bilmədi. Unudulmaz 44 gün ərzində hər birimiz bu möhtəşəm həmrəyliyin şahidi olduq. Dövlət, xalq və ordu birliyinin qüdrətini gördük. Bu sıx vəhdət ürəyimizdə fəxarət duyğusu yaratdı. Xalqımız bütün dünyaya, bizi dəstəkləyən və dəstəkləməyən dövlətlərə haqq işi naminə bir yumruqtək birləşmək nümunəsi göstərdi. Çünki Vətənimiz düşmənin strateji nöqtələrini sərrast nişan alan, hədəfi iti görən qartal baxışlı, aslan pəncəli, təpərli oğullarına güvənirdi. İşğal altında olan torpaqlarımızı buxovdan, qandaldan məhz bu oğullar qurtardılar. Birinci Qarabağ savaşında döyüşmüş cəsur oğul və qızlarımızın bu dəfə övladları odlu cəbhələrdə Zəfər yürüşünə çıxıb, düşməni qan uddurdu. Uzun müddətdən bəri bağlanmış, kol-kos basmış yollarımız açıldı. Otuz il əsirlikdə qalan torpaqlarımız indi öz gerçək sahiblərinin nəfəsi ilə isinməkdədir.

44 günlük Vətən Müharibəsində torpaqlarımızın erməni işğalından azad olunmasını təmin etmiş və üzərində parlaq Qələbəmizin memarı olmuş Dövlət başçısı İlham Əliyev bu gün də eyni şövqlə həmin ərazilərdə aparılan tikinti quruculuq işlərinə rəhbərlik edir. Onun rəhbərliyi sayəsində ərazi bütövlüyünü təmin etmiş Azərbaycan indi müstəqillik yollarında daha inamlı və qətiyyətli addımlar atır.

YAPONİYANIN İQTİSADİ RAYONLARI VƏ İQTİSADİ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Garayeva Nihal Zahid

Bakı Dövlət Universiteti

GİRİŞ

Yaponiyada əhali və təsərrüfatın qeyri-bərabər yerləşməsi nəticəsində regional fərqlər meydana gəlmişdir. Bu regional fərqlər həm iqtisadi, həm də təbii-coğrafi amillərdən asılı olaraq formalaşmışdır. Ümumiyyətlə Yaponiya istehsalın ərazi üzrə təmərküzləşməsinin çox yüksək səviyyəsi ilə seçilir.

Hazırda ölkədə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən iki əsas bölgə fərqləndirilir:

1. “Günəşli” və ya “Mərkəz” hissə;

2. “Kölgəli” və ya “Əlavə” hissə.

“Mərkəz” hissəyə Honsü adasının cənub sahili, Küsü və Sikokunun şimal sahilləri daxil olunur. Bu bölgəni Sakit okean qurşağı adlandırırlar və Yaponiya ərazisinin 1/3 hissəsini əhatə edir. Takoyado meqapolisinin burada yerləşməsi nəticəsində ölkə əhalisinin 3/4 -ü bu hissədə cəmlənmişdir. Həmçinin sənayedə çalışanların və ümumi sənaye istehsalının 80%-i də bu qurşağın payına düşür. Burada müxtəlif sənaye məhsulları istehsal edilir və ölkənin ticarət-maliyyə əməliyyatlarının böyük hissəsi (75%-i) həyata keçirilir.

“Ətraf” rayonlara isə Honsü adasının şimal-şərq hissəsi və qərb sahilə zəif mənimsənilən əyalətlər, həmçinin də Hokkaydo, Sikoku və Küsünün cənubu, Rükü adası aid edilir.

Yaponiyanın iqtisadi rayonları

Yaponiyanın iqtisadi rayonlara ayrılmasında yapon tədqiqatçıları arasında hələ də fikir ayrılığı olsa da, ölkə ənənəvi olaraq 10 iqtisadi rayona ayrılır: Hokkaydo, Toxoku, Tokay, Kanto, Xokuriku, Kinki, Tüqoku, Sikoku, Küsü, Okinava. Bu iqtisadi rayonlar inkişaf səviyyələrinə görə 3 qrupa bölünürlər:

1. Yüksək (Kanto, Kinki, Tokay) inkişaf etmiş rayonlar
2. Orta (Xokuriku, Küsü, Tüqoku, Toxoku) inkişaf etmiş rayonlar
3. Zəif (Hokkaydo, Sikoku, Okinava) inkişaf etmiş rayonlar.

İqtisadi rayonların tərkibində 47 prefektura vardır.

Yaponiyanın başlıca iqtisadi bölgəsi olan Kanto, ölkənin ən böyük adası olan Honsünün mərkəzində yerləşməklə, ölkə ərazisinin 10%-ni əhatə edir və o qərbdə Tokay rayonu ilə qovuşur [2]. Kanto 2 subregiona bölünür: Şimali Kanto və Cənubi Kanto və 7 prefekturayı özündə birləşdirir. Şimali Kantoya Qumma, İbaraki, Totiqi prefekturaları, Cənubi Kantoya Kanaqava, Saytama, Tiba, Tokio pre- 182 fekturaları daxildir. Bu subregionda sənayenin demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatında lider mövqeləri ticarət və xidmət sferası tutur. Keyxin paytaxt aqlomerasiyasının yerləşdiyi Cənubi Kanto subregionu bölgənin sənayesinin əsasını təşkil edir. Paytaxt Tokio ölkənin başlıca siyasi, maliyyə, elmi mərkəzi olmaqla yanaşı həm də iri sənaye mərkəzi hesab olunur. Tokionun sənaye strukturunda əsasən yüksək texnologiya ilə elmtutumlu sahələr, tikiş, poliqrafiya və yeyinti sənaye müəssisələri üstünlük təşkil edir. Həmçinin dünyanın ən böyük maliyyə birjalarından biridir. Kantonun ölkənin bütün nəqliyyat sisteminin mərkəzi olaraq böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, paytaxtı

sahil və daxili ərazilərlə birləşdirən magistrallar bu rayonun ərazisində birləşir. Kanto rayonunda kənd təsərrüfatı da əhəmiyyətli rola malikdir və iqtisadiyyatın bu sektorunda ölkə üzrə birinci yeri tutur.

Kinki iqtisadi rayonu ölkə ərazisinin 7,2%-ni, əhalisinin isə 17%-ni əhatə edir [1]. Tərkibinə 7 (Kioto, Nara, Siqa, Vakayama, Osaka, Xioqo, Mio) prefektura daxildir və Osaka aqlomerasiyasını özündə birləşdirir. Bölgənin mərkəzi Kioto prefekturasıdır. Bu iqtisadi rayonun adı bəzən Kinki ilə yanaşı Kansai də adlandırılır. Bu iqtisadi rayon iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və məhsul istehsalına görə yalnız Kanto iqtisadi rayonundan geri qalır. Kinkinin sənayeləşdirilməsi ilk öncə toxuculuq sənayesi ilə başlamışdır. Daha sonralar digər rayonlardakı kimi qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft-kimya sənayesi, müxtəlif maşınqayırma məhsullarının istehsal edildiyi zavodlar tikilmişdir. Hazırda isə rayonda ən yeni elmtutumlu sahələr inkişaf etdirilir. İxtisaslaşdırılmış metallurgiya kompleksinə və orta səviyyədə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malikdir. Eyni zamanda bu iqtisadi rayonda yeyinti sənayesi və saxsı qablar istehsalı da inkişaf etdirilmişdir [4].

İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Yaponiyanın 3-cü iqtisadi rayonu olan Tokay rayonu Sakit okeanın sahilində, Kanto və Kinki iqtisadi rayonlarının arasında yerləşir. Bura “köhnə” Yaponiyanın coğrafi bölgəsidir. İqtisadiyyatında aparıcı yeri istehsal sənayesi tutur. Sənayenin əsas mərkəzi Noqayo şəhəri ətrafında formalaşan Tyukyo aqlomerasiyasıdır. Noqayo şəhərində əsas sənaye sahələri metallurgiya və maşınqayırma. Noqayonun peyk şəhəri olan Toyotada ən iri avtomobil zavodu yerləşir ki, həmin zavodda istehsal olunan «Toyota» avtomobillərini dünyanın əksər ölkələrinin magistrallarında görmək olar [2].

İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dördüncü yerdə olan Kūsū ölkə ərazisinin 11,6%-ni tutmaqla, 7 prefekturanı özündə birləşdirir. Kūsūnün şimal və cənub hissələri qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Şimali Kūsūdə qara metallurgiya, ağır maşınqayırma, sement istehsalı və gəmiqayırma inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, Şimali Kūsū başlıca kənd təsərrüfatı bölgəsidir və çəltik yığımına görə isə ölkədə ikinci yerdədir. Son vaxtlarda kimi cənub hissəsində yalnız kənd təsərrüfatı və yerli sənaye inkişaf etmişdisə, son zamanlarda aparılan regional siyasət nəticəsində şimali və cənubi kūsū arasındakı bu qeyri-bərabərlik aradan qaldırılır.

Ölkə ərazisinin 8 faizini tutan Tüqoku iqtisadi rayonu Honsü adasının cənub-qərb hissəsində yerləşir. Ən inkişaf etmiş hissəsi Sanyodur. Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe sayəsində II Dünya müharibəsindən sonra burada bir çox sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Hazırda Tyüqoku rayonu ölkədə material və enerji tələb edən sahələrin – qara metallurgiya, neft emalı və kimya sənayesinin yüksək payı ilə fərqlənir. Eyni zamanda gəmiqayırma və avtomobilqayırma da inkişaf etmişdir. Rayonun iri sənaye qovşaqları Kure və Xirosima şəhərləridir, daxili ərazilərində üzüm, çəltik, sitrus bitkiləri becərilir.

Honsü adasının qərb sahilinin mərkəzi hissəsində yerləşən Xokuriku rayonu ölkə ərazisinin təxminən 11%-ə qədərini tutur. Zəif inkişafına səbəb dağlıq relyefin üstünlük təşkil etməsi, sahil ovalıqlarının bataqlaşması, liman tikintisi üçün əlverişli buxtaların olmamasıdır. Ancaq dövlət tərəfindən aparılan regional siyasət nəticəsində bu iqtisadi rayon orta inkişaf etmiş rayonların sırasına daxil olmuşdur. Bu günə qədər Xokuriku emal sənayesinin inkişafına görə ölkənin əsas iqtisadi rayonlarından geri qalır. Burada əsasən metal emalı, əlvan metallurgiya, toxuculuq sənayesi, ağac emalı, elektrotexnika inkişaf etmişdir. Biotexnologiya və dərman istehsalı üzrə ixtisaslaşan Toyama texnopolisi burada yerləşir.

Honsü adasının şimal-şərq hissəsini əhatə edən Toxoku iqtisadi rayonunun təsərrüfatında aparıcı sahələr kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşə emalıdır. Hasilat sənayesinin inkişafına görə də fərqlənir. İqtisadi rayonunun inkişafını təmin etmək üçün burada 3 texnopolis (Aomari, Akita, Naqaoka) formalaşdırılmışdır.

Hokkaydo iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının strukturunda kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və hasilat sənayesinin payı yüksəldir. Meşə ehtiyatları burada ağac yığımı və emalının əhəmiyyətli hissəsinin rayonun payına düşməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkə ərazisinin 5%-i, əhalisinin isə 4%-i Sikoku iqtisadi rayonunun payına düşür. Ada ölkənin zəif inkişaf etmiş bölgələrindəndir. Milli gəlirin 2/3 hissəsi ticarətin və xidmət sahələrinin payına düşür. Emalədirici sənaye sahələri arasında nisbətən, sellüloz-kağız, yüngül, nəqliyyat maşınqayırması inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatı əhalinin ərzağa olan tələbatının böyük hissəsini ödəyir. Ölkədə saxlanılan qaramalın 5 və balıq ovunun isə 4-5%-i Siqoku adasının payına düşür. Burada turizm və kurort təsərrüfatı (Tokusima, Masuyama, Takamasu) yüksək inkişaf etmişdir. Kaqava əyalətində inkişaf edən texnopolis yeni materialların istehsalı, biotexnologiya və EHM-lərin proqramla təmin edilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır.

Rükü arxipelağının ən iri adası olan Okinava əyaləti şərti olaraq bölgə kimi təsnif edilir. Bu əyalət Yaponiyanın ən zəif inkişaf etmiş bölgəsidir və ölkənin milli gəlirinin cəmi 0,6%-ni verir. Burada tropik əkinçilik (tərəvəz, meyvə yetişdirilməsi) inkişaf etmişdir [1].

Yaponiyada bu cür daxili fərqlərin formalaşması regional siyasətin aparılmasını zəruri edir. Yaponiyada yaranmış regional problemləri aşağıda göstərilənlər ilə izah etmək olar:

- 1) İstehsalın və əhalinin həddindən artıq təmərküzləşməsi (Yapon meqapolisi və ya Mərkəzi -Sakit okean qurşağınının 3 metropoliten arealı çərçivəsində);
- 2) Şimal bölgələrinin, yəni Hokkaydo və Toxokunun zəif inkişaf etməsi.

Ölkədə regional siyasət sistemi hökumət tərəfindən 1950-ci illərdən etibarən həyata keçirilməyə başlamışdır. 1950-ci ildə ölkə ərazisinin hərtərəfli inkişafı haqqında qanun qəbul edildi ki, buda milli və regional səviyyədə uzunmüddətli inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi qaydalarını müəyyən etdi. 1961-ci ildə ən geridə qalmış sahələrin inkişafını sürətləndirmək, stimullaşdırmaq haqqında qanun qəbul edildi. Bununla belə yalnız 1962-ci ildən etibarən (1962-ci il tarixli “ölkənin hərtərəfli inkişafı planına” əsasən) dövlət regional xarakterli tədbirlərin mailiyyələşdirilməsində başlıca rol oynayır.

1977-ci ildə ölkədə « Üçüncü hər tərəfli inkişaf » planı qəbul edildi. Bu planda regional proseslərin bütün cəhətlərini əhatə etməklə birləşmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası öz əksini tapmışdır [3].

NƏTİCƏ

Ölkənin ada mövqeyinə malik olması, sahil xəttinin olduqca girintili-çıxıntılı olması, şimaldan cənuba böyük məsafədə uzanması, yanacaq və xammaldan, satış bazarından güclü asılılığı ilə əlaqədar müəssisələrin sahil ərazilərinə meyl etməsi və s. kimi amillər ölkədə əhali və təsərrüfatın qeyri-bərabər yerləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Əvvəllər yapon iqtisadçıları və coğrafiyaçıların işləyib hazırladıqları iqtisadi rayonlaşdırma sxeminə əsasən ölkənin ada xarakterinə xüsusi fikir verilirdi və hər bir ada müstəqil iqtisadi bölgə kimi ayrılırdı. Müasir dövrdə isə ölkənin ən böyük adası olan Honsü adasında sənayenin xüsusi çəkisi kəskin sürətdə artmış, ərazi və sahəvi strukturu əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Yaponiyanın digər adalarında isə sənaye istehsalı artmış, yeni sənaye qovşaqları və mərkəzləri yaranmışdır. Eyni zamanda müasir nəqliyyat tikintiləri ayrı-ayrı adaların təcrid olunmasını aradan qaldırmış və bununla da keçmiş rayonlaşdırma sxeminin əsasını ləğv etmişdir. Lakin ölkədəki bütün bu irəliləmələrə baxmayaraq, indi də Yaponiya inkişaf etmiş ölkələr arasında əhali və təsərrüfatın yüksək ərazi təmərküzləşməsi ilə fərqlənir. Bu təmərküzləşmənin qarşısını almaq məqsədilə Yaponiyada daima regional siyasət həyata keçirilir. Ölkədə regional siyasət sistemi hökumət tərəfindən 1950-ci illərdən etibarən həyata keçirilməyə başlamışdır. 1950-ci ildə ölkə ərazisinin

hərtərəfli inkişafı haqqında qanun qəbul edildi ki, buda milli və regional səviyyədə uzunmüddətli inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi qaydalarını müəyyən etdi. 1977-ci ildə ölkədə « Üçüncü hər tərəfli inkişaf » planı qəbul edildi. Bu planda regional proseslərin bütün cəhətlərini əhatə etməklə birləşmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Gərayzadə T.P. - Regional Coğrafiya, Şimali Amerika və Şərqi Asiya ölkələri, Çasıoğlu-2004
2. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası – H.B. Soltanovanın ümumi redaktəsi ilə, Bakı-2019
3. Məmmədov R.H., Tofiq Bəhərçi, V.Z.Mehdiyeva, T.S.Quliyev- Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası, Bakı-2006
- 4.[http://japantoday.ru/entsiklopediya-yaponii-ot-a-do- ya/ekonomicheskie-rayony.html](http://japantoday.ru/entsiklopediya-yaponii-ot-a-do-ya/ekonomicheskie-rayony.html)

TEMPERATURE INTERPOLATION METHOD USING GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM

(TURYANCHAY-GOYCHAY BASIN)

Agayeva Kamina

Baku State University. Hydrology.Master

ORCID ID: 0000-0002-1643-3658

ABSTRACT

It is important to study the impact of climatic factors in assessing modern changes in river flow. One of these factors is the temperature of the atmosphere. In many cases, the flow characteristics manifest themselves as an integral indicator of the temperature factor. The climate of the territory of Azerbaijan is an integral part of the global climate system, and the processes taking place in this system affect the climatic conditions of the country at different times. To study the regional effects of climate change in Azerbaijan, data from meteorological stations located in different physical-geographical regions and with a long-term observation series are used. In countries with large and mountainous areas, it is not possible to set up observation posts everywhere. Therefore, using different models, it is possible to obtain temperature changes and temperature values based on topographic data. In recent years, using Geographic Information Systems, it has become possible to analyze climate models and the process of meteorological data distribution in less time. Our research area covers the Turyanchay and Goychay river basins. ArcGis 10.5 software was used for analysis. Using the Lapse Rate method, the area was interpolated using mean multiple temperature data, and as a result, the temperature value was determined in other areas as well. If we look at the results, it is clear that the changes in the water consumption of rivers are directly related to the temperature. As a result of the increase in temperature, the amount of water consumption in rivers increased during the winter months.

Keywords: emperature, climate, Lapse Rate, Geographical Information Systems (GIS)

XÜLASƏ

Çay axımının müasir dəyişmələrinin qiymətləndirilməsində iqlim amillərinin təsirini öyrənmək vacibdir. Bu amillərdən biridə atmosfer havasının temperatur göstəricisidir. Bir çox hallarda axım xarakteristikaları temperatur amilinin inteqral göstəricisi kimi özünü göstərir. Azərbaycan ərazisinin iqlimində qlobal iqlim sisteminin tərkib hissəsidir və bu sistemdə baş verən proseslər müxtəlif zaman kəsiyində ölkənin iqlim şəraitinə təsir göstərir. Azərbaycanın iqlim dəyişmələrinin regional təsirlərini öyrənmək üçün müxtəlif fiziki-coğrafi bölgələrdə yerləşən və uzunmüddətli müşahidə sırasına malik meteoroloji stansiyaların məlumatlarından istifadə edilir. Böyük və dağlıq əraziyə malik olan ölkələrdə hər yerdə müşahidə məntəqəsi qurmaq mümkün olmur. Buna görə də fərqli modellərdən istifadə edərək topoqrafik məlumatlara əsasən temperatur dəyişmələrini və temperatur qiymətlərini əldə etmək olar. Son illərdə Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən istifadə edərək iqlim modellərini və meteoroloji məlumatların məkan daxilində paylanması prosesini daha az zamanda analiz etməyə imkan mümkündür. Tədqiqat ərazimiz Turyançay və Göyçay çaylarının hövzəsini əhatə edir. Analiz üçün ArcGis 10.5 proqram təminatından istifadə edilib. Lapse Rate metodundan istifadə etməklə ərazidə orta coxillik temperatur məlumatlarından istifadə edərək ərazi boyu interpolasiya edilib və nəticə olaraq digər ərazilərdə də temperaturun qiyməti müəyyən

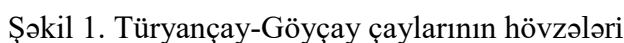
olunub. Alınan nəticələrə nəzər yetirsək çayların su sərfinin göstəricilərində baş verən dəyişikliklərin birbaşa olaraq temperaturdan aslı olaraq dəyişdiyi məlum olur. Temperatur artımının təsiri olaraq qış aylarında çaylarda su sərfinin miqdarı artmışdır.

GİRİŞ

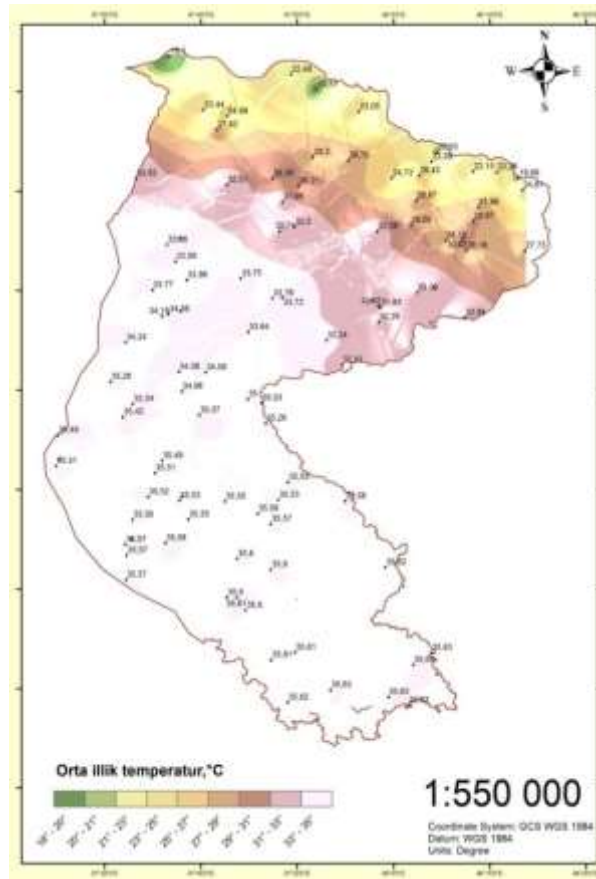
Müasir dövrdə suya olan tələbatın gündən-günə artması bu ehtiyatlardan səmərəli və kompleks şəkildə istifadə edilməsi məqsədi ilə su təsərrüfatı obyektlərinin təsnifatlaşdırılması, onların formalaşmasında bilavasitə və dolayısı qaydada iştirak edən bütün amillərin qiymətləndirilməsi vacib amildir. Hidrorotexniki qurğuların tikintisinin planlaşdırılması, daşqın və subasmaların proqnozlaşdırılması, su ehtiyatlarının idarə edilməsi və bu kimi başqa işlərin yerinə yetirilməsi üçün çay hövzələrinin müxtəlif tipli hidroloji xarakteristikalarının zaman-məkan paylanması və onlarda mümkün dəyişmələri bilmək lazımdır. Çay axımının müasir dəyişmələrinin qiymətləndirilməsində iqlim amillərinin təsirini öyrənmək vacibdir. Bu amillərdən biridə atmosfer havasının temperatur göstəricisidir [1]. Bir çox hallarda axım xarakteristikaları temperatur amilinin inteqral göstəricisi kimi özünü göstərir. Dağlıq ərazilərdə müşahidə məntəqələri qurmaq və daimi müşahidə aparmaq hər zaman mümkün olmur. Buna görə də yeni metodların işlənilib hazırlanmasına daima ehtiyac duyulub. Məkana bağlı olaraq yeni model və metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Son illərdə CİS-dən (Coğrafi İnformasiya Sistemi) istifadə edərək hidrometeoroloji ölçmə məlumatlarının ərazi üzrə paylanması metodu ilə, daha qısa zamanda dəqiq məlumatlar əldə etmək olur.

Müzakirə

Tədqiqat sahəmiz Turyançay-Göyçay hövzəsini əhatə edir, sahəsi 6610 km²-dir. Turyançayın uzunluğu 180 km, Göyçay çayın uzunluğu 115 km-dir. Çaylar başlanğıcını Böyük Qafqazın yüksəkliklərindən götürür [2].

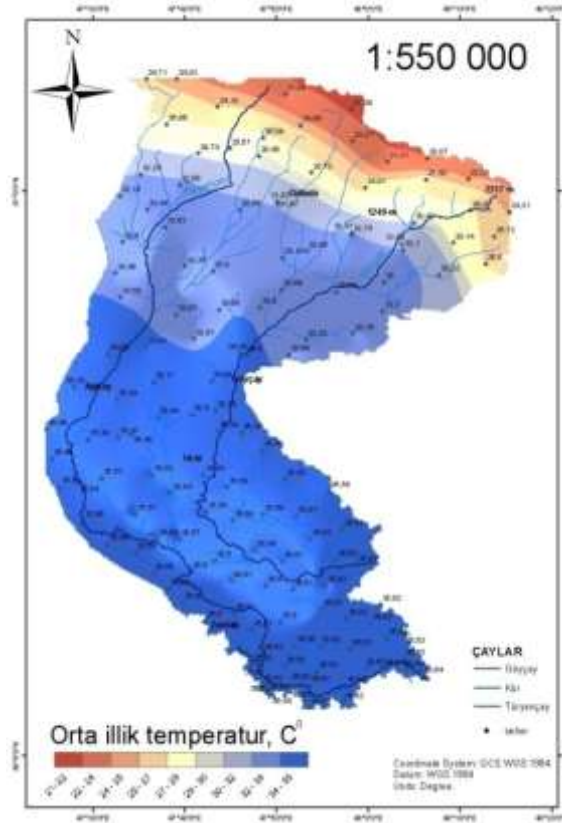

İnterpolyasiya alətləri IDW (Tərs Məsafə Ölçülü) deterministik interpolyasiya metodudur, çünki o birbaşa interpolyasiya edilmiş nöqtənin yaxınlığında düşən ölçülmüş dəyərlərə və nəticədə yaranan səthin hamarlığını təyin edən müəyyən riyazi düsturlara əsaslanır (şəkil 2)

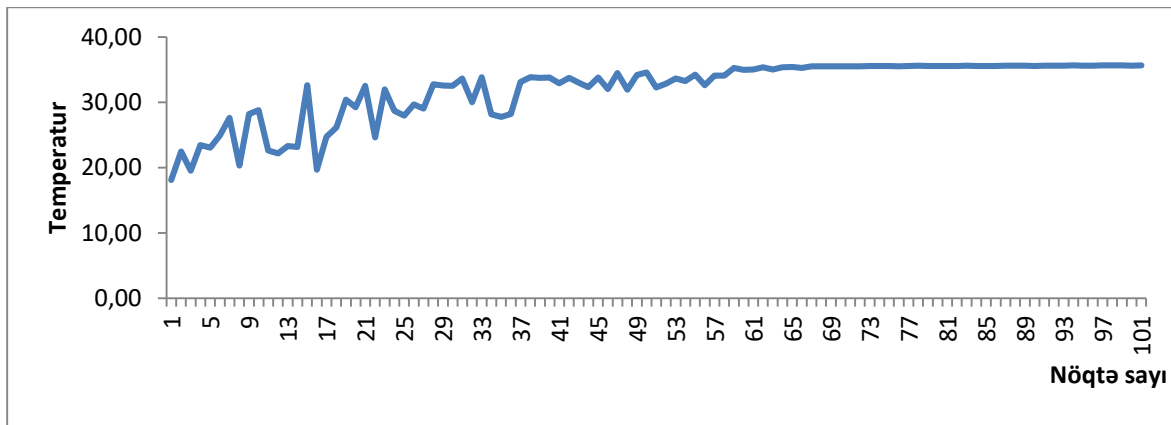
Şəkil 2. İnterpolyasiya metodu ilə orta illik tempratur məlumatlarının ərazi üzrə paylanması xəritəsi (İDW)

Kriqinq idarəetmə nöqtələri arasındakı məsafə və ya istiqamət - səthdəki dəyişikliyi izah etmək üçün istifadə oluna bilən məkan korrelyasiyasını əks etdirir. Kriging metodundan istifadə edərək verilənlərin çıxış dəyərini hesablayan bütün nöqtələr üçün riyazi funksiyalardan istifadə edilərək hesablama avtomatik hesablanır. Kriging ardıcıl bir prosesdir. Buraya məlumatların kəşfiyyat xarakterli statistik təhlili, semivariogramın modelləşdirilməsi, səthin yaradılması və səth dispersiyasının tədqiqatları daxildir. Kriking metodu zamanı xətanın hesablanması mümkün olur. Torpaqşünaslıqda və geologiyada, iqlimşünaslıqda, hidrologiyada və s. sahələrdə geniş istifadə olunur (Şəkil 3).

Şəkil 3. İnterpolyasiya metodu ilə orta illik tempratur məlumatlarının ərazi üzrə paylanması xəritəsi (Kriking metodunun tətbiqi)

Geostatistik üsullar təkcə proqnozlaşdırılan dəyərlərin səthini yaratmaq qabiliyyətinə malik deyil, həm də proqnozlaşdırılan dəyərlərin etibarlılığının və ya dəqiqliyinin müəyyən ölçülərini təmin edir (Şəkil 4)

Şəkil 4. Temperaturun nöqtələr üzrə paylanması qrafiki

Məlumdur ki, geostatistik üsullar təkcə proqnozlaşdırılan dəyərlərin səthini yaratmaq qabiliyyətinə malik deyil, həm də proqnozlaşdırılan dəyərlərin etibarlılığının və ya dəqiqliyinin müəyyən ölçülərini təmin edir [6].

NƏTİCƏ

Türyançay-Göyçay hövzəsində orta illik temperatur məlumatları bütün ərazi boyu hesablanmış. Nəticə olaraq məlum olmuşdur ki, hövzənin aşağı hissəsində illik temperatur artımı birbaşa olaraq axıma təsir etmişdir. Hesablama zamanı adiobatik qradiyent göstərici olaraq hər 1 km-ə 0,5°C götürülmüşdür. Respublikamızın ərazisinin çox hissəsi dağlıq olduğunu və şərqdən Xəzər dənizinin birbaşa iqlimə təsiri çox böyükdür. Buna görə də, ayrı-ayrı ərazilərin mikroiqlim şəraitini öyrənmək üçün bu metod çox əlverişlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov M.Ə., İmanov F.Ə. Ümumi hidrologiya. BDU nəş. Bakı, 2003.
2. M.A.Müseibov “Azərbaycanın fiziki coğrafiyası”. Dərslik. Nəş. Bakı, “Maarif”, 1998,400 səh
3. M.Məmmədov. “ Azərbaycanın Hidroqrafiyası ” Nafta-Press nəşriyyatı. Bakı 2002 Səh 255
4. Ə.Məmmədov “Dinamiki meteorologiya” Dərslik 2005, Səh 352
5. Demircan M., Alan I., and Sensoy S., Increasing Resolution Of Temperature Maps By Using Geographic Information Systems (GIS) And Topography Information, 5th Atmospheric Science Symposium, 27-29 April 2011, İstanbul Texnik Universiteti, İstanbul – Türkiyə, Səh 423
6. C.D.Loyd, Local Models for Spatial Analysis, 2007, Səh 98

AZƏRBAYCANDA SU ÇATIŞMAZLIĞI

WATER SHORTAGE IN AZERBAIJAN

Leyla Abbasova Azər

Bakı Dövlət Universiteti, SABAH, Coğrafiya müəllimliyi, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-8257-2453

XÜLASƏ

Su dünyamızda oksigendən sonra ən vacib maddədir. Canlıların, ekosistemlərin mövcud ola bilməsi üçün mühim olan su tarix boyu canlıları özünə cəlb etmişdir. Əhali artımı ilə bağlı olaraq əhalinin günlük ehtiyaclarını ödəmək, həmçinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin gündəndən genişlənməsi və sənayenin inkişaf etməsi ilə əlaqədar suya olan ehtiyac tarixdə bu gün həmişəkindən daha çox artmışdır. Ümumiyyətlə, şirin su ehtiyatı hidrosferdə 29000 min km³-ə bərabərdir və bu hidrosferdəki su ehtiyatının cəmi 2%-i deməkdir. Az olan su ehtiyatının istehlak edilməsi və bir çox faktorlar nəticəsində çirklənməsi qlobal problemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, qlobal istiləşmənin bu gün bütün faktorlar üzrə, o cümlədən, şirin su ehtiyatları baxımından yaratdığı riskin kifayət qədər yüksək olduğu müşahidə edilmişdir.

Təəsüflər olsun ki, ölkəmiz də su çatışmazlığı problemiylə qarşı-qarşıya qalan ölkələr siyahısına daxildir. Araşdırmalara görə, 2050-ci ilə qədər kəskin su çatışmazlığı problemi ilə üzləşəcək ilk 50 ölkə siyahısında Azərbaycanın da olacağı müəyyən edilmişdir. Respublikamızın orta illik su ehtiyatı 32,3 mlrd. kubmetrdir. Bu göstərici quraqlıq illərində 23 mlrd. kubmetrə qədər azalır. Böyük çaylarımız (əsasən, Kür, Araz, Qanix, Qabırçı, Samur) tranzit çaylar olduğu üçün ölkəmizdəki su ehtiyatının 70%-i ölkədən kənarda formalaşır. Qlobal istiləşmə nəticəsində regionlarda mövsümdə qar yağması halları azalmış və nəticədə dağlarda buzlaqların əmələ gəlməsi zəifləmişdir. Bu da su ehtiyatının azalmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə ölkəmizdə şirin su mənbələrinin çirklənməsi su qıtlığı probleminə yol açır. Bu çirklənmə tranzit çaylarda da özünü göstərir. Xüsusən Ermənistanla sərhəddə yerləşən Araz çayı və onun qolu olan Oxçuçay misal göstərilə bilər.

Azərbaycanın regionlarına nəzər saldıqda Bakı və Abşeron yarımadasında su çatışmazlığı problemi daha kəskin hiss olunur. Bunun bir sıra səbəbləri mövcuddur ki, bu da məqalədə qeyd olunur.

Məqalədə Azərbaycanda yaranan su çatışmazlığının səbəbləri, su ehtiyatlarının antropogen təsirlərə məruz qalaraq çirklənməsi araşdırılmış, su infrastrukturuna yatırılan investisiyalar qiymətləndirilmiş və bu su probleminin həll olunma yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: Su çatışmazlığı, su ehtiyatı, su mənbələrinin çirklənməsi.

ABSTRACT

Water is the second most important substance in our world after oxygen. Water, which is essential for the survival of living things and ecosystems, has attracted living things throughout history. The need for water to meet the daily needs of the population due to population growth, as well as the expansion of agricultural activities and the development of industry, has increased more than ever in history. In general, freshwater reserves in the hydrosphere are equal to 29,000 thousand km³, which is only 2% of the water reserves in the hydrosphere. Consumption of

scarce water resources and pollution due to many factors have caused a global problem. In addition, the risk of global warming today is high for all factors, including freshwater resources.

Unfortunately, our country is also included in the list of countries facing the problem of water shortage. According to research, Azerbaijan will be on the list of the top 50 countries facing acute water shortages by 2050. The average annual water reserve of the republic is 32.3 billion cubic meters. This figure was 23 billion cubic meters in drought years. As our big rivers (mainly Kura, Araz, Ganikh, Gabirri, Samur) are transit rivers, 70% of the country's water resources are formed outside the country. As a result of global warming, seasonal snowfall in the regions has decreased, and as a result, the formation of glaciers in the mountains has weakened. This has led to a decrease in water resources. In addition, the pollution of fresh water sources in our country leads to the problem of water scarcity. This pollution is also reflected in transit rivers. In particular, the Araz River on the border with Armenia and its tributary Oxchuchay can be cited as an example.

Looking at the regions of Azerbaijan, the problem of water shortage is more acute in Baku and the Absheron peninsula. There are a number of reasons for this, which are also mentioned in the article.

The article examines the causes of water shortages in Azerbaijan, pollution of water resources due to anthropogenic impacts, investments in water infrastructure and ways to solve this water problem.

Keywords: water shortage, water reserves, pollution of water resources.

GİRİŞ

İnsanların həyatı, yaşaması üçün ən yararlı sular şirin sulardır və buna görə də su ehtiyatı dedikdə şirin sular nəzərdə tutulur. Şirin su ehtiyatları çaylarda göllərdə, yeraltı sularda, buzlaqlarda cəmlənmişdir və 29000 min km³-dur. Bu da hidrosferdəki su ehtiyatının 2%-i deməkdir. Şirin su ehtiyatı ümumi su ehtiyatının cüzi hissəsini təşkil etsə də həyat üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də su çatışmazlığı ilə bağlı yaranan məsələlər çox ciddi problemlər hesab olunur.

Su çatışmazlığı – şirin su resursları tərəfindən suya olan tələbatın ödənilməməsidir. Bildiyimiz kimi, su qıtlığı problemi demək olar ki, dünyanın bütün regionlarını əhatə edir. Dünya əhalisinin yarım milyardı il boyu, 4 milyardı isə ildə ən azı bir ay ciddi su problemiylə üz-üzə qalır. Suya olan tələbatın artmasının əsas səbəbi dünya əhalisinin artması, həmçinin həyat standartlarının dəyişməsi, bununla yanaşı irriqasiyalasdırılmış kənd təsərrüfatının genişlənməsi, istehlakın artması və s.dir. [1]

Qlobal istiləşmə su qıtlığını yaradan səbəblərdən biridir. Alimlər sübut ediblər ki, iqlim dəyişikliyi əsas səbəbi antropogen fəaliyyətdir. Yüksək temperatur səhrələşməyə və nəticədə su çatışmazlığı probleminin yaranmasına səbəb olur. Su qıtlığını yaradan digər bir səbəb isə sudan sənayedə və kənd təsərrüfatında ekstensiv istifadə olunmasıdır. İOÖ İEO-lərlə müqayisədə sudan təsərrüfatda 10 dəfə daha çox istifadə edirlər.

Təəssüflər olsun ki, ölkəmiz də su qıtlığı problemiylə üzləşən ölkədir. Bu problem özünü son illərdə daha ciddi şəkildə göstərir.

ƏSAS HİSSƏ

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına (ÜST) görə adambaşına istifadə edilən gündəlik su norması 450 litrdir. Bu beynəlxalq normaya əsasən, əhali ildə 1,6 milyard kubmetr su ilə təmin

olunmalıdır. Ölkəmizdə isə bu su təminatı 306 milyon kubmetr təşkil edir ki, bu da beynəlxalq normadan 5,3 dəfə azdır. [2]

Uzun illərdir ki, təsərrüfatda suvarma suyuna olan ehtiyac ödənilmədiyi üçün fermerlər şikayət edirlər. Suyu olan ehtiyac ödənilmədiyi zaman təsərrüfatda çox ciddi problemlər yaranır. Ölkəmizdə 1,4 milyon hektar suvarılan sahə mövcuddur. Qlobal iqlim dəyişikliyi nəticəsində havanın temperaturu 1° artmışdır və nəticədə kənd təsərrüfatında dəmyə şəraitində yetişdirilmə çətinləşmişdir. Buna görə də suvarma suyuna olan tələb daha çox artmışdır.

Son zamanlarda suyun kifayət qədər istifadə olunduğu pambıq və düyü istehsalı artmışdır. Kənd təsərrüfatında Kür çayının suyundan olduqca geniş istifadə olunur. Bu da Kürdə suyun səviyyəsinin azalması ilə nəticələnir. Neftçala və Salyan bölgələrində Kür suyunun səviyyəsi ilə bağlı azalma daha aydın müşahidə olunur. Bundan əlavə, suyun səviyyəsi azaldığı üçün çayın suyu dənizin suyu ilə qarışmışdır və şoranlaşmaya səbəb olmuşdur. Belə sular təsərrüfatda problemlər yaradır. Bitkiləri qurudur, yandırır. [3]

Azərbaycanda sənayenin su istifadəsində payı 29,9% - dir. Sənayedə su istifadəsi sənaye nazirlikləri tərəfindən idarə olunur. Sənaye müəssisələrində (neft, qaz sənayesi, sellüloz-kağız, kimya, koks- kimya, meşə kimya, elektrokimya, metallurgiya, maşınqayırma və s.) istehsal zamanı sudan istifadə olunur. Sənayedə sudan istifadə olunan zaman böyük həcmdə çirkab sular yaranır ki, bunlar da su mənbələrinə axıdılır. Ona görə də su ehtiyatlarının əsas çirklənmə mənbəyi sənayenin çirkab suları hesab olunur.

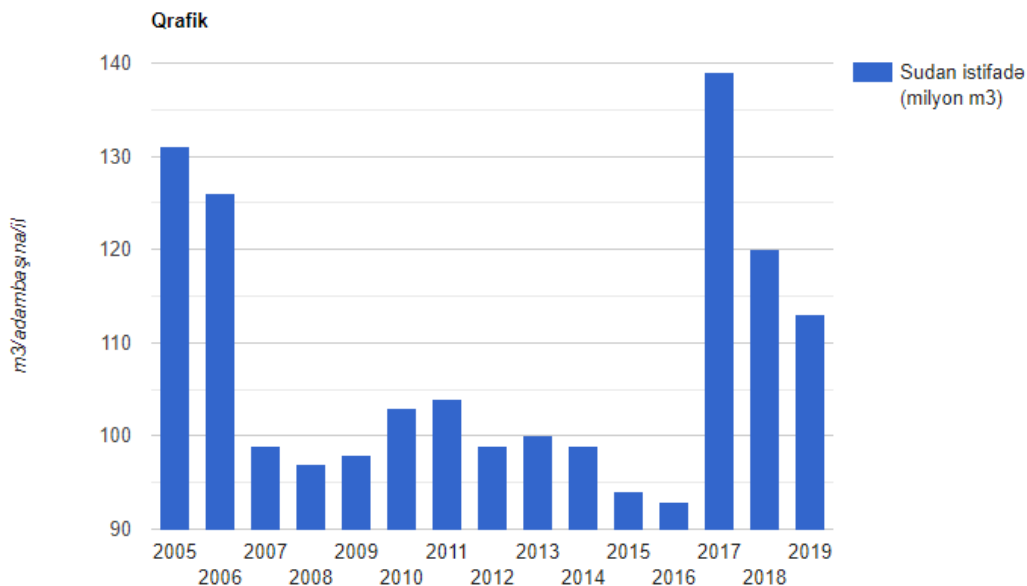
Kənd təsərrüfatı, sənaye ilə yanaşı məişətdə insanların suya olan tələbatını ödəmək üçün gündəlik olaraq sudan istifadə olunur. Məişətdə istifadə olunan suyun keyfiyyəti digər təsərrüfat sahələri ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Məişətdə sudan içmək, yemək bişirmək, gigiyena, şəxsi və evin təmizliyi, o cümlədən, bağça və qazonun sulanması, avtomobillərin yuyulması və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Əhalinin artımı ilə əlaqədar olaraq digər sahələrdə olduğu kimi məişətdə də suya olan tələbat artır və adambaşına düşən suyun miqdarı isə azalır. [4]

Adambaşına məişətdə sudan istifadə (2005-2019)

Diaqram

Cədvəl

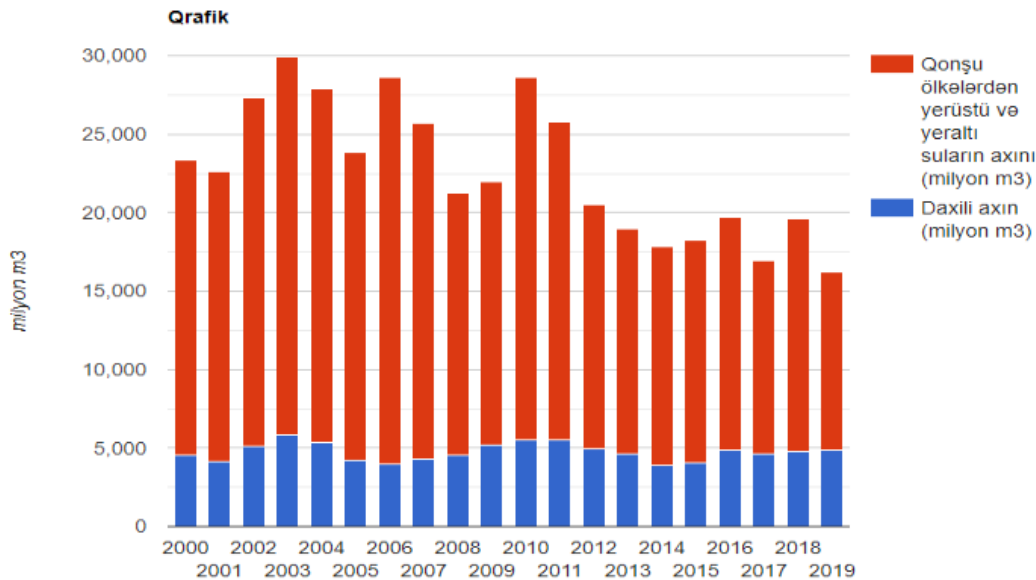

Covid-19 pandemiyası ərzində səhiyyə təşkilatları epidemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün əllərin tez – tez yuyulmasını məsləhət görür. Bu da öz növbəsində suya olan tələbatı artırır. Su təminatının az olduğu ərazilərdə koronavirusun daha ağır təsirləri təxmin olunur. Dünya əhalisinin 3 milyardı yəni 40% - i məişətdə əllərini yumaq üçün sudan rahatlıqla istifadə edə bilmir. Belə ki, kəndlər, rayonlar, şəhərlər əlaqələri məhdudlaşdırdığı üçün su təminatının əlçatanlığı azalır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində də bu kimi hallar yaşanmışdır.

Azərbaycan ərazisində bərpa olunan su ehtiyatlarının 2003- cü ildə rekord səviyyəsi 29 935.1 müşahidə olunmuşdur. Su ehtiyatlarının ən aşağı səviyyəsi isə 2019- cu ildə 16 223 milyon m³ olmuşdur. [5]

Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının dəyişmə tendensiyası (2000-2019)

Diagram Cədvəl

Respublikamızın su ehtiyatının 70%-i qonşu ölkələrdə formalaşdığı üçün tranzit çaylardan olduqca asılıdır. Bu çaylar arasında Kür və Araz fərqlənir, respublikamızın su arteriyaları hesab olunur. Kür və Araz çayının mənbəyi Türkiyədədir. Uzunluğu 1515 km olan Kür çayı Qızılgədək dağından, uzunluğu 1072 km olan Araz çayı isə Bingöl dağından başlayır. Azərbaycanın 3-cü böyük çayı isə Rusiyada Dağıstan dağlarından başlayan Samur çayıdır. Onun ümumi uzunluğu 216 km-dir.

Kür çayı ölkəmizin su təchizatının əsas mənbəyidir. Kür çayı bir sıra problemlərlə üzləşir ki, bunlar səviyyənin azalması, keyfiyyətin dəyişməsi, çirklənmədir. Quraqlıq ilə bağlı yaranan problemlər həm təbii-iqlim, həm də antropogen faktorlarla bağlıdır. Kür çayı Qafqaz regionunda ən böyük transsərhəd çaydır. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycandan keçib Xəzər dənizinə tökülür. Azərbaycan Kür çayının aşağı axarında yerləşdiyi üçün Türkiyə və Gürcüstanla nisbətə burada baş verməkdə olan dəyişikliklərə qarşı daha həssasdır. Kürdə quraqlığa səbəb olan amillərdən biri bu ərazidə yağıntının az, buxarlanmanın isə çox olmasıdır. Antropogen amillər isə sudan təsərrüfatda səmərəsiz istifadə, su hövzələrinin səmərəsiz idarə olunması, həmçinin layihələrin düzgün planlanmaması və s.dır. Kür çayında su anbarlarının, su elektrik stansiyalarının tikilməsi, kanalların, kollektorların artması və s. də Kürdə təbii axının pozulmasına, quraqlığa səbəb olur.

Kür çayında suyun keyfiyyəti ilə də bağlı qeyd etdiyimiz kimi problem mövcuddur. Bu xüsusilə Neftçala ərazisində özünü daha aydın göstərir. Su çox duzlu olduğu üçün içməli su maşınlarla 40-45 km məsafədə Salyan ərazisindən daşınır. Həmçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi keyfiyyətində baş verən dəyişikliklər təsərrüfatda da suvarma zamanı problemin yaranmasına səbəb olur.

Kür çirkab sularla və tullantılarla çirklənməyə məruz qalır. Gürcüstan ərazisində Kaspi, Qori, Kareli, Borjom, Axalsixe şəhərlərindən keçən zaman sənaye müəssisələri və kommunal-məişət tullantıları hesabına sutkada 3 milyon m³ çirkab suların axıdılması ilə çirklənməyə məruz qalır.

Kür çayı daha sonra 40 km məsafədə Tbilisi şəhərinə daxil olduqdan sonra daha ciddi çirklənməyə məruz qalır. Burada bir sıra sənaye müəssisələri, zavodlar, avtomobil parkları, xəstəxanalar və s. öz çirkab sularını Kür çayına axıdır. Kür çayı sağ qolu olan Xrami çayını qəbul etdikdən sonra daha çox çirklənməyə məruz qalır. Ermənistanın ən çirkli çaylarından biri olan Debed çayı Gürcüstan ərazisində Xrami çayına qoşulur. Burada yaranan sənaye və məişət tullantıları təmizlənmədən çaya axıdıldığı üçün bir çox problemlərə səbəb olur.

Araz çayı Türkiyə, Ermənistan, İran sərhədiylə axan çaydır. Araz çayında yaranan ekoloji vəziyyət də olduqca ciddidir. Araz çayının qolu olan Oxçuçay Ermənistan tərəfindən daim çirklənməyə məruz qalır. Qafan və Qacaran dağ mədən sənayesinin tullantıları təmizlənmədən çaya axıdıldığı üçün bu çay ölkə ərazisində istifadəyə yararsız hesab olunur. Oxçuçay Araz çayında suyun keyfiyyətinə təsir göstərir. Çirkli sularının çaya axıdılması nəticəsində yalnız çaydakı ekosistem məhv olmur, həmçinin su ehtiyatlarından istifadə zamanı bir çox xəstəliklər yaranır ki, bu da yoxsulluğun artmasına, rifah halının aşağı düşməsinə səbəb olur. [6]

Göllər təbii su mənbəyi olub şirin su ehtiyatlarına daxildirlər. Azərbaycan ərazisində 450-dək müxtəlif mənşəli kiçik və böyük göllər mövcuddur. Bu göllərin 250-dən çoxunun sahəsi 10 min m²-dən çoxdur. Göllərin suyundan yaşayış məntəqələrinin su ilə təchizatında, həmçinin heyvandarlığın, quşçuluğun balıqçılığın inkişafında, əkin sahələrinin suvarılmasında və s. geniş şəkildə istifadə olunur. Ölkəmizdə həm şirin sulu, həm də şor sulu göllər mövcuddur. Dağlıq ərazilərdə formalaşan göllər şirin sulu göllərdir. Qismən alçaqdağlıqda, dağətəyi və düzənliklərdə isə həm şirin, həm şor sulu göllər formalaşır.

Çaylar kimi göllər də təəssüflər olsun ki, antropogen təsir nəticəsində çirklənməyə məruz qalır. Göllərin çirklənməsinə görə Abşeron yarımadası xüsusilə fərqlənir. Belə ki son 50-60 ilə nəzər saldıqda görə bilərik ki, Abşeron yarımadasının göllərində ekoloji vəziyyət kəskin sürətdə dəyişib. Son 30 ildə Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin yüksəlməsi göllərin hidroloji rejiminə və ekoloji şəraitinə təsir göstərmişdir. Bu göllərin sahəsi artmış, tərkibində neft məhsullarının, ağır metalların, zərərli maddələrin miqdarı həddən artıq çoxalmışdır.

Abşeron yarımadasının mərkəzində, dəniz səviyyəsindən 4 m yüksəkdə, sahəsi 1300 ha olan Böyükşor gölüne nəzər salaq. Gölə yaxın illərə qədər il ərzində 8614 min m³ çirkab su axıdılırdı. Gölün suyunda oksigen azlığı özünü göstərirdi. Hal - hazırda isə təmizlik – abadlıq işlərinin nəticəsində Böyükşor gölü yeni görkəm almışdır. Vaxtilə ekoloji fəlakət zonası hesab edilən bu göl, indi insanlar üçün istirahət məkanına çevrilmişdir. [6]

Sahəsi 300 ha, dərinliyi 2,5 m olan Bülbülə gölüne gündəlik axıdılan məişət tullantılarının miqdarı 25,1 min m³-dur. İllik miqdar isə 9162 min m³ – dir. Bu tullantılar əsasən, Bülbülə, Əmircan, Qaraçuxur, Bakıxanov qəsəbələrinin məişət – çirkab sularıdır. Bu göllərdən əlavə Abşeron yarımadasında çirklənməyə məruz qalan göllərin arasında Qırmızı gölün, Zığ gölünün, Masazır gölünün, Hacı Həsən gölünün və s. adını çəkmə bilərik. [6]

Dünyanın bütün ölkələrində son illərdə çayın təbii axımından səmərəli istifadə etmək üçün su anbarları yaradılır. Su ehtiyatlarından qənaətlə istifadə etmək üçün su anbarları vasitəsilə axın nizamlanır. Ümumiyyətlə, su anbarları suvarma, hidroenergetika, su təchizatı və s. məqsədlərlə istifadə olunur. İri su anbarlarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq böyük ərazilərdə təbii iqlim şəraiti dəyişir, həmçinin aşağı axında çayın hidroloji rejimi pozulur. Su anbarlarında suyun keyfiyyəti bura tökülən çayların tərkibindən, çirklənmə dərəcəsindən olduqca asılıdır. Azərbaycanda əsas su anbarları qonşu ölkələr tərəfindən çirklənməyə məruz qalan çayların (Kür, Araz) üzərində yerləşmişdir.

Respublikamızda həmçinin 140 irili- xırda su anbarı mövcuddur. Mingəçevir, Araz, Yenikənd, Şəmkir, Varvara, Ceyranbatan, Sərsəng böyüklüyünə görə fərqlənir. Kür çayının üzərində yerləşən Mingəçevir su anbarı respublikamızın ən böyük su anbarıdır və 15730 milyon

m³ tutumu var. Mingəçevir su anbarından suyundan həm enerji istehsalında, həm də suvarmada geniş istifadə olunur.

Qonşu dövlətlərin ərazisində güclü çirklənməyə məruz qalan Kür çayı respublikamıza daxil olduğdan sonra sürəti azalır və tərkibində olan iri və ağır hissəciklər, tullantılar çayın dibinə çökdürülür və tullantıların bir hissəsi isə Şəmkir su anbarına keçir. Nəticədə Şəmkir su anbarının dibi çirklənir və suyun keyfiyyəti pisləşir.

Sutka ərzində Gəncə şəhərindən Gəncəçaya 300 m³- a yaxın çirkab sular axıdılır və bu sular 25 km-dən sonra isə Kür çayına qarışır. Həmçinin, Mingəçevir şəhərindən Varvara su anbarına sutkada 150 min m³ çirkab sular axıdılır.[6]

Araz çayı və onun qolları yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ermənistan ərazisində güclü çirklənməyə məruz qalır və nəticədə Araz çayı üzərində yerləşən Araz su qovçağı respublikamızın ən çirkli su anbarı hesab olunur. Çirklənmə nəticəsində Araz su qovşağında suyun keyfiyyətinin dəyişməsiylə yanaşı balıqların da kütləvi qırılma halı baş verir. Araz su anbarı sutka ərzində Naxçıvan şəhərinin 70 min m³ çirkab suları ilə də çirkləndirilir.

Azərbaycanda su ehtiyatlarının idarə edilməsi üzrə öhdəliklər SEDA, Meliorasiya ASC, ETSN və “Azərsu” ilə birlikdə bir sıra təşkilatlar və nazirliklər arasında paylanmışdır. Suyun paylanması, su təchizatı suyun keyfiyyəti ilə bağlı məsələlərin, öhdəliklərin vahid dövlət orqanı tərkibində birləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Suyu olan tələbat artdığı üçün su təchizatı, suyun keyfiyyətinin, çirkab suların bərpa edilməsi və təkrar istifadə, su ehtiyatların təkmilləşdirilmiş üsulla paylanması üçün su sahəsinə investisiyalar yatırılır. [7]

Respublikamızda suya olan tələbatın ödənilməsi ölkə rəhbərliyinin daim diqqətində olan məsələdir. 2004- cü ildə regionların sosial – iqtisadi inkişafına dair birinci Dövlət Proqramı qəbul edildiyi zaman Azərbaycanda içməli su ilə təminat 40% idi. Hal – hazırda isə bu rəqəm 70% - dir. Bakı şəhərinə nəzər saldıqda isə içməli suyu davamlı şəkildə alan əhalinin sayı 29% idi, indi isə təxminən 82% - dir. Ölkə üzrə suya olan tələbatın tam ödənilməsi üçün bir çox layihələr həyata keçirilir. [8]

Abşeron yarımadasının içməli su ilə təchizatında həyata keçirilən sonuncu ən iri layihə Oğuz - Qəbələ - Bakı su kəməridir. Bu kəməv vasitəsilə Bakıya verilən suyun keyfiyyəti Dünya Səhiyyə Təşkilatının bütün standartlarına tam uyğundur. Oğuz – Qəbələ - Bakı kəməri vasitəsilə Bakı şəhərinə saniyədə 5 kubmetr su verilir. Bu kəməv Bakı şəhərinin Nizami, Xətai, Sabunçu rayonlarının bir hissəsini, Səbail, Nərimanov, Binəqədi rayonlarının əksər hissəsini, Yasamal və Nəsimi rayonlarını isə bütövlükdə su ilə təmin edir [9]. Bundan əlavə, 270 milyon kubmetr su tutumu olan Taxtakörpü su anbarından Ceyranbatan su anbarına qədər yeni beton kanal tikilmişdir. Son illərdə respublikamızda suvarılan torpaqların da sahəsi artmışdır. Respublikamızda kanalların təmiri, yenidən qurulması önəmli məsələlərdən biridir. Bu kanalların yenidən qurulması zamanı yeni texnologiyalardan istifadə olunacaqdır.[8]

Prezident İlham Əliyev 2020 - ci il iyulun 23 – də müşavirədə çıxış zamanı qeyd etmişdir ki, azad olunmuş torpaqlarda meliorativ tədbirlər görülməlidir. 1970- ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən Sərsəng və Suqovuşan su anbarı artıq bizim nəzarətimizdədir. Bunun nəticəsində Ağdam, Tərtər, Bərdə, Goranboy və digər rayonların su təminatı yaxşılaşdırılacaqdır. Respublikamızın digər ərazilərində olduğu kimi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə də kanallar, su anbarları təmir olunacaqdır.

NƏTİCƏ

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda su çatışmazlığını həll etmək üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Belə ki, kənd təsərrüfatında suvarılan sahələrdə qənaətedici suvarma

texnikasından istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, su israfçılığının qarşısı alınmalıdır. Məsələn, bəzən elə hallar olur ki, məsuliyyətsizlikdən təmiz su kanalizasiyaya dayanmadan axıdılır, sahibinin işləmədiyi iri həcmli su hovuzlara, çənlərə doldurulur. Bəzi bağ sahibləri həftələrlə içməli su ilə ağacları sulayırlar. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün ilk növbədə əhali arasında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Avtoyuma məntəqələrində də israfçılıq halları özünü göstərir. Bu məsələni həll etmək üçün isə mərkəzləşdirilmiş avtoyuma sexləri yaradılmalı, həmçinin burada texniki sudan istifadə olunmalıdır.

Su qıtlığı problemini həll etmək üçün, həmçinin dəniz suyunun şirənləşdirmək və çirkli suları təmizləmək lazımdır. Buna görə geniş miqdarda sutəmizləyici qurğulardan istifadə olunmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyada ilkin termiki üsulla dəniz suyunu şirənləşdirən qurğu vaxtilə məhz Bakı şəhərində, Bayıldakı “Krasin” adına istilik elektrik stansiyasında tətbiq olunmuşdur. Lakin ərp yaranma problemi yarandığı üçün istifadəsi dayandırılmışdır. 2012-ci ildə Salyan rayonunun Xıdırlı kəndində dəniz suyunu içməli su səviyyəsinə qədər təmizləyə bilən, tərs osmos membranları ilə təchiz olunmuş və yüksək texnologiyalı zavod inşa edilmiş, 2013- cü ildən istifadəyə verilmişdir [10]. Bu kimi zavodların sayının artırılması, digər tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda su çatışmazlığı problemini həll edə bilər.

REFERANSLAR

1. Mekonnen, M., & Hoekstra, A. Y., 2016. Four billion people facing severe water scarcity. Science advances, 2(2).
2. Su çatışmazlığının səbəbləri və çıxış yolları <https://www.turan.az/ext/news/2020/7/free/analytics/az/125602.htm>
3. Məmmədli, M., Həsənov, S., və Məmmədov, A. ,2020. Kür çayındakı anomaliya: Xəzərsuyu çaya axmağa başladı. Aztv. <http://www.aztv.az/az/news/7517/kurde-anomal-hal-xezerin-suyu-caya-axmaga-baslayib-markreportajmark>
4. UNECE, 2018. Ekoloji Göstəricinin Tətbiqi üzrə Göstərişlər, C4-ün təsviri: Adambaşına məişət məqsədli sudan istifadə.
5. UNECE, 2018. Ekoloji göstəricilərin Tətbiqi üzrə Göstərişlər, C1. - Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının təsviri.
6. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı 2006
7. Axundov, A. 2014. Su Strategiyası üzrə İlkin Məşvərət Xarakterli Tərəfdaş Seminarındakı təqdimatda verilən məlumatlar. AİB Rezident Missiyası, Bakı, 1 oktyabr 2014.
8. <https://1news.az/az/news/20210406052205833-Azerbaycanda-su-problemi-ve-onun-helli-yollari-TEHLIL>
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu Oğuz-Qəbələ su kəməri layihəsinin maliyyələşdirilməsi
10. <http://salyan-ih.gov.az/news/496.html> İlham Əliyev Salyanın Xıdırlı kəndində dəniz suyunun duzsuzlaşdırılması kompleksinin fəaliyyəti ilə tanış olub
11. UNECE, 2011. Azərbaycan - İkinci Ekoloji Fəaliyyət İcmalı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası, Ekoloji Fəaliyyət İcmaları Silsiləsi № 31, e-ISBN 978-92-1-117035-1, Nyu-York və Cenevrə.

12. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B., 2017. “Azerbaycanın Su Ehtiyatlarının Müasir Dəyişmələri və İnteqrasiyali İdarə edilməsi” <http://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2017/03/F.Imanov-A.Alekberov.pdf>
13. Bilalova S. 2020. Kür çayı niyə quruyur? <https://youtu.be/8iiqhUefUak>
14. Bilalova.Ş. 2020.“Kura River: Is Freshwater Availability at Stake?” <http://ccee.ada.edu.az/ccee-policy-brief-no-40-the-kura-river-is-freshwater-availability-at-stake/>

MEDIA VƏ MULTİKULTURALİZM

MEDIA AND MULTICULTURALISM

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Billurə ASLANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrasının müəllimi

Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0001-5308-8374

ÖZƏT

İqtisadi, siyasi və sosial qeyri-sabitlik şəraitində münaqişələrin baş verməsi üçün daha çox səbəblər yaranır. Xüsusilə fəvqəladə hallarda onlar daha da kəskinləşir. Buna görə də demokratik dəyərlər sisteminin hələ tam formalaşmadığı cəmiyyətlərdə multikulturalizm və tolerantlıq ideyaları qəbul edilmir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu münaqişələrin əsasında müxtəlif millətlərin mentaliteti, mədəniyyəti, dini, təhsili, etikası arasındakı fərqləri əks etdirən demoqrafik, iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və sosial-mədəni amillər dayanır. Buna baxmayaraq, çoxları medianı dözümsüzlük epidemiyasını cəmiyyətə jurnalistlərin yayması səbəbilə günahlandırır, nəticədə, mətbuat qınaq obyektinə çevrilir.

Media ətrafda baş verənləri cəmiyyətə çatdıran, şərh edən, ictimai rəyi formalaşdıran, dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki yerini və rolunu əks etdirən bir vasitədir. Bu günkü şəraitdə mediaya həm də multikulturalizmin öyrənilməsi üçün bir mənbə kimi müraciət edilə bilər. Ona görə də media-multikulturalizm münasibətləri ilkin mərhələdə sadəcə informasiya mübadiləsi, yaxud bir-biri üçün ötürücü vasitə xarakteri daşıyır. Amma sonrakı mərhələdə bunun xaosa çevrilməsi də mümkündür. Buna görə də, media-multikulturalizm münasibətləri elə nizamlanmalıdır ki, mövzu cəmiyyətə düzgün təqdim olunsun. Çünki multikulturalizmi təqdim edən media nümayəndəsi öz işində həmin məsələyə sistemli yanaşmırsa, adekvat münasibət göstərmirsə, xaos vəziyyət yaranır. Belə vəziyyət isə sağlam düşüncəyə zərər vurur. Bu mənada jurnalistlərin özlərinin də multikulturalizm və tolerantlıq kimi mövzularda maariflənməsinə ehtiyac var.

Bir maarifləndirici təbliğat funksiyası kimi multikulturalizmin və tolerantlığın təbliğində KİV-in rolu danılmazdır. Lakin bu zaman əhalinin müxtəlif qrupları ilə aktiv dialoqu nəzərə almaq lazımdır. Bu dialoq multikultural və tolerant mühitin yaradılmasına imkan verir. Jurnalistlərin multikultural və tolerant bir cəmiyyətin formalaşdırılması probleminin həlli istiqamətində söylərindən əlavə, bu sahədə mütəxəssis mövqeyi, onun bağlı olduğu icmaların rəyi də çox vacibdir.

Cəmiyyətdə ümumi atmosferi sadəcə əks münasibətin tənqidi və tolerant davranış, eləcə də multikultural ənənə nümunələrinin nümayişi ilə dəyişmək mümkün deyil. Bunu etmək üçün bütün sosial inkişaf subyektləri: öz maraqlarını təmsil edən vətəndaşlar və qurumlar, dövlət orqanları, biznes strukturları, eləcə də media bir çox dəyişməz görünən təsəvvürləri və mədəni düşüncələri yenidən nəzərdən keçirməli, uzun və çətin bir yol qət etməlidir.

Açar sözlər: media, multikulturalizm, dialoq, tolerant, cəmiyyət, jurnalistlər.

ABSTRACT

In the context of economic, political and social instability, there are more and more reasons for conflicts. They are especially acute in emergencies. Therefore, the ideas of multiculturalism and tolerance are not accepted in societies where the system of democratic values is not yet fully formed. According to experts, these conflicts are based on demographic, economic, environmental, technological, political and socio-cultural factors that reflect the differences between the mentality, culture, religion, education and ethics of different nations. However, many accuse the media of spreading the epidemic of intolerance by journalists, and as a result, the press becomes the object of criticism.

The media is a means of informing the public about what is happening around them, commenting on it, shaping public opinion, and reflecting the place and role of the state in international relations. In today's context, the media can also be used as a source to study multiculturalism. Therefore, media-multicultural relations at the initial stage are simply a means of exchanging information or transmitting to each other. But at a later stage, it is possible that it will turn into chaos. Therefore, media-multiculturalism relations should be regulated in such a way that the topic is properly presented to the public. Because if a media representative who represents multiculturalism does not take a systematic approach to this issue in his work, if he does not show an adequate attitude, a chaotic situation arises. Such a situation is detrimental to common sense. In this sense, journalists themselves need to be educated on issues such as multiculturalism and tolerance.

The role of the media in promoting multiculturalism and tolerance as an enlightening propaganda function is undeniable. However, in this case it is necessary to take into account the active dialogue with different groups of the population. This dialogue allows for a multicultural and tolerant environment. In addition to the efforts of journalists to address the problem of building a multicultural and tolerant society, the position of an expert in this field, the opinion of the communities to which it belongs is also very important.

The general atmosphere in society cannot be changed simply by critical and tolerant behavior, as well as by the demonstration of multicultural traditions. To do this, all social development actors: citizens and institutions representing their interests, government agencies, business structures, as well as the media, must reconsider many seemingly unchanging ideas and cultural thoughts, and go a long and difficult way.

Keywords: media, multiculturalism, dialogue, tolerance, society, journalists.

İqtisadi, siyasi və sosial qeyri-sabitlik şəraitində münaqişələrin baş verməsi üçün daha çox səbəblər yaranır. Xüsusilə fəvqəladə hallarda onlar daha da kəskinləşir. Buna görə də demokratik dəyərlər sisteminin hələ tam formalaşmadığı cəmiyyətlərdə multikulturalizm və tolerantlıq ideyaları qəbul edilmir. Çünki keçid dövrünü yaşayan müasir cəmiyyətlər üçün bu və ya digər regionun konkret tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi, etno-konfessional, ideoloji, mədəniyyət və sivilizasiya şərtlərindən asılı olan əhəmiyyətli dərəcədə böyük qarşıdurma potensialı xarakterikdir. Əslində, mütəxəssislər yaxşı bilirlər ki, bu münaqişələrin əsasında müxtəlif millətlərin mentaliteti, mədəniyyəti, dini, təhsili, etikasını arasındakı fərqləri əks etdirən demografik, iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və sosial-mədəni amillər dayanır. Buna baxmayaraq, çoxları medianı dözümsüzlük epidemiyasını cəmiyyətə jurnalistlərin yayması səbəbilə günahlandırır, nəticədə, mətbuat qınaq obyektinə çevrilir. İctimaiyyətin gündəmini, eləcə də aparıcı rəyi müəyyənləşdirən media vasitələri isə multikultural dəyərləri və tolerantlıq ənənələrini formalaşdırmaq və kütləvi şəkildə yayma bilmək gücünə malikdir.

Media ətrafda baş verənləri cəmiyyətə çatdıran, yeri gəldikdə izah edən, ictimai rəyi formalaşdıran, dövlətin beynəlxalq münasibətlərdəki yerini və rolunu əks etdirən bir vasitədir. Bu günkü şəraitdə mediaya həm də multikulturalizmin öyrənilməsi üçün bir mənbə kimi müraciət edilə bilər. Ona görə də media-multikulturalizm münasibətləri ilkin mərhələdə sadəcə informasiya mübadiləsi, yaxud bir-biri üçün ötürücü vasitə xarakteri daşıyır. Amma sonrakı mərhələdə bunun xaosə çevrilməsi də mümkündür. Buna görə də, media-multikulturalizm münasibətləri elə nizamlanmalıdır ki, mövzu cəmiyyətə düzgün təqdim olunsun. Çünki multikulturalizm elə bir mövzudur ki, onu təqdim edən media nümayəndəsi öz işində həmin məsələyə sistemli yanaşmırsa, adekvat münasibət göstərmirsə, xaosə vəziyyət yaranır. Belə vəziyyət isə sağlam düşüncəyə zərər vurur. Nəticədə, media mövzu ilə bağlı sağlam düşüncəni çatdırmağa çətinlik çəkir. Məlumatla tanış olan auditoriya isə konkret məqamda nəyin doğru olub olmadığını, nəyin subyektiv fikri ifadə etdiyini, nəyinsə həqiqəti əks etdirdiyini müəyyən edə bilmir. Bu mənada jurnalistlərin özlərinin də multikulturalizm və tolerantlıq kimi mövzularda maariflənməsinə ehtiyac var.

Müasir informasiyalı cəmiyyətlərdə hələ tədqiq olunmayan mühüm bir sual mövcuddur. Media çox mədəniyyətliliyi, dini müxtəliflikləri öyrənmək üçün bir mənbə, yoxsa vasitədir? Media bu mövzuya necə yanaşır: onun üçün bu mövzu sadəcə özünüreklamdır, yoxsa media bu mövzunu bir baxış, bir dəyər kimi təqdim edə bilər? Bu suallar akademik şəkildə cavablandırılmalıdır. Mövzu ilə bağlı sadəcə Azərbaycan təcrübəsi üzərində ümumiləşdirilmiş fikir yürütmək doğru deyil. Dünya təcrübəsiylə paralel şəkildə müqayisələr aparmaq və analiz etmək daha məqsədəuyğundur. Araşdırmalar göstərir ki, media multikulturalizm və tolerantlıq mövzularında ikili münasibət nümayiş etdirir. Bəzən o, məsələni mediatikləşdirir. Bu zaman mövzunun mahiyyətindən əsər-əlamət qalmır. Bəzənsə medianın özünü təqdimatı prosesində istifadə etdiyi mənbə həqiqi dəyərlərə əsaslanır. Bu zaman dini müxtəlifliklər, çox mədəniyyətlilik mövzuları da düzgün təqdim olunur. Əks halda vəziyyət acınacaqlı xarakter ala bilər. Populyarlıq naminə mənbə düzgün seçilməzsə, mövzu qarışıq və anlaşılmaz tərzdə təqdim olunacaq. Nəticədə isə informasiya istehlakçısı da bu münasibətlərdə nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu anlamayacaq. Bu proses xüsusi düşünülmüş konsepsiya əsasında aparıla, yaxud, xaosə tərzdə də təqdim oluna bilər. Burada nə müşahidə etmək mümkündür? Multikulturalizm və tolerantlıq kimi mövzular çox vaxt ayrı-ayrı məqsədə xidmət edən qrupların, yaxud ictimai fəal fərdlərin öz şəxsi maraqları üzərindən media vasitəsilə cəmiyyətə təqdim olunur. Bu mənada multikulturalizm-media münasibətləri mövzusunda mürəkkəb məqamlar mövcuddur. Bütün belə məqamlar araşdırılmalı və öyrənilməlidir.

Tolerantlığın formalaşması üçün ən vacib şərt subyektlər (fərdlər, qruplar, sosial institutlar və dövlətlər) arasındakı münasibətlərdə onların bir-birinə olan qarşılıqlı etimadıdır. Öz növbəsində, bu etimad subyektlərin kifayət qədər qarşılıqlı məlumatlandırılmasına və informasiya açıqlığının prezumpsiyasına (hələ əksinin sübut olunmadığı, etibarlı hesab edilən ehtimal -B.A.) əsaslanır. Sonuncu isə subyektlərin istənilən vaxt bir-birinin plan və fəaliyyəti barədə lazımi məlumatları əldə etməsinə imkan yaradır. Bütün bunlar bizə aşağıdakı konseptual zənciri qurmağa yardım edir: informasiya açıqlığı – etibar – multikultural və tolerant mühit - sosial tərəfdaşlıq - qüvvələrin birləşməsi – problemin effektiv həlli - davamlı inkişafı. Beləliklə, ictimai-sosial əhəmiyyət daşıyan məlumatlara açıq və maneəsiz giriş yalnız ədalətli idarəetmə və azad bir cəmiyyətin zəmanəti deyil, həm də multikulturalizmin və tolerantlıq münasibətlərinin formalaşması üçün ən mühüm şərtlərdəndir. Bu, öz növbəsində, sosial tərəfdaşlıq mühitinin yaradılmasına və cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün müxtəlif subyektlərin səylərini birləşdirməyə kömək edir. Dövlətin real informasiya açıqlığı özünü universal bir alət kimi göstərə bilər. Bütün bunlar ictimai fikrin inkişafı, açıq cəmiyyət, siyasi və kommunikasiya mədəniyyəti dəyərlərinin formalaşdırılması məsələlərini gündəmə gətirir.

Müasir dövrdə multikulturalizm və tolerantlıq münasibətlərin formalaşmasında medianın rolu məsələsinə bir neçə yanaşma mövcuddur.

Birinci yanaşma: media məlumatlandırıcı, maarifləndirən və təbliğ edən fəaliyyətin aktual subyektidir. Bəzi jurnalistlər və kütləvi informasiya vasitələri auditoriyanın şüurunun və davranışın idarə olunmasına yönələn təbliğat-təşviqat kampaniyalarında fəal iştirak edirlər. Bu yanaşma bir-birinə bağlı iki versiyada həyata keçirilir. Birinci versiyanın tərəfdarları mətbuatın cəmiyyəti idarə edən bir qurum olduğuna səmimi şəkildə inanırlar. Onlar medianı gərəksiz məqamlara diqqət ayırmaqla, daha önəmli olan idarəetmə rolunu zəif yerinə yetirməkdə günahlandırırlar. İdarəetmə yanaşmasının digər fərqli versiyasının tərəfdarları isə mediadan ona görə narazıdırlar ki, onlar bəzi daxili və ya xarici düşmənlərinin mənfi iradəsinə tabe olaraq, milli mədəniyyəti, milli ruhu və mənəviyyatı bilərəkdən məhv etməyə çalışırlar. Nəticədə isə bütövlükdə, cəmiyyət laqeydləşir və ruhsuzlaşır.

İkinci yanaşmaya görə, mətbuat həyatda baş verənləri əks etdirən bir aynadır: bəzən çox yüksək keyfiyyətli, bəzən çirkli olsa da. Nəticə etibarilə, mətbuatı yalnız 2 məqama görə günahlandırmaq olar:

- 1) bütün baş verənləri əks etdirməyə zamanın yetməməsi ilə. Bu əsasən, kanalların gücü və maddi problemlərlə bağlıdır.
- 2) baş verənlərin keyfiyyətsiz əks olunması ilə. Bu, isə jurnalistlərin peşəkarlıq səviyyəsi ilə əlaqədardır. (amma son nəticə, yenə də maddi məsələlərə gedib çıxır.)

Üçüncü yanaşma: bu yanaşmaya əsasən, müasir dövrdə mediaya adi bir biznes sahəsi kimi baxılır. Onlar istehlakçıların görmək istədikləri məhsulu hazırlayıb təqdim edirlər. Bu məhsullar tamaşaçılara “satılır”, tamaşaçı auditoriyası isə, nə qədər kobud səslənsə də, reklam verənə. Bu yanaşmada reallığın əks olunmasının təsiri və ya adekvatlığı məsələsi artıq öz əhəmiyyətini itirir.

Dördüncü yanaşma bəzi alimlər tərəfindən hazırlanaraq təklif olunur. Bu yanaşmaya əsasən, mətbuatın əsas vəzifəsi müxtəlif sosial qüvvələr arasında dialoqun təşkil olunmasıdır. Ancaq media yalnız münasibətlərə aydınlıq gətirmək istəyən müxtəlif sosial qrup və elita nümayəndələrinin görüşdüyü bir meydan, yaxud platforma deyildir. KİV müzakirələr təşkil edən, hər hansı bir səbəbdən (məsələn, anadangəlmə, dillə bağlı) düşüncələrini yetərincə düzgün çatdırma bilməyənlərə öz fikirlərini dəqiq ifadə etməyə kömək edən peşəkar moderatordur. Media danışq aparan tərəflərin ortaq razılığa gəlməsinə kömək etməyə çalışmalıdır. Bu yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, mətbuatın, hər şeydən əvvəl, təbliğat, maarifləndirmə, mənəvi dəyərləri formalaşdırıcı vasitə olduğu dövrlər artıq geridə qalıb. Zövqlər və ağıllar üçün vahid standartların mövcud olduğu dövr artıq bitib. Dövr də, tələblər də, vəzifələr də dəyişib. Hər kəs öz baxışlarını ifadə etmək, dəstəkləmək və dialoqlara qatılmaq hüququna malikdir.

Bir maarifləndirici təbliğat funksiyası kimi multikulturalizmin və tolerantlığın təbliğində KİV-in rolu danılmazdır. Lakin bu zaman əhalinin müxtəlif qrupları ilə aktiv dialoqu nəzərə almaq lazımdır. Bu dialoq multikultural və tolerant mühitin yaradılmasına imkan verir; cəmiyyət daxilində, eləcə də digər qütb cəbhələrdən yönəlmiş əks-düşüncələri, habelə hərəkətləri stimullaşdırmalıdır.

Cəmiyyətdə multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinin geniş yayılması, eləcə də qorunub saxlanılmasında medianın nüfuzlu bir qaynaq rolunu oynaması üçün ictimai institutlar sistemində onun yeri yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Çünki bu gün media daha çox informasiya və ünsiyyət qaynağı, ya da hakimiyyətlə əhali arasında vasitəçi rolunda çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, KİV vətəndaşların özünüidarəetmə və özünüinkişaf proseslərinin

zəruri bir elementinə, vətəndaş cəmiyyətinin sıx bir şəbəkəsinə çevrildikdən sonra onun həm təsir dairəsi, həm də səviyyəsi bir neçə dəfə artır.

Əslində, vətəndaş cəmiyyətində multikulturalizmin, tolerantlığın, eləcə də bir çox mənəvi dəyərlərin, prinsiplərin, norma və davranış nümunələrinin qoruyucusu kimi media deyil, müxtəlif icmalar və qurumlar çıxış edir. Eləcə də ayrı-ayrı qrupların bu məsələyə təsiri danılmazdır. Buna görə müasir dövrdə kommunikasiya kanallarını multikulturalizm və tolerantlıq mövzusu ilə əlaqədar kifayət qədər yüksək keyfiyyətli məlumatlarla yükləyən zaman, həmin qrupların da fəal olmasına və internet istifadəçilərinin sayının artması ilə cəmiyyət həyatına böyük təsiri göz qabağında olan sosial şəbəkələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Multikulturalizmin, tolerantlıq ənənələrinin formalaşması və yayılması üçün kütləvi informasiya vasitələrinin səmərəliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri də, onların bütün dövlət qurumları tərəfindən tanınan, auditoriya tərəfindən qəbul edilən müstəqilliyi, yəni hökumətdən və maliyyə sektorundan asılılığıdır. Bu zaman onu da bilmək lazımdır ki, medianın azadlığı sadəcə öz mövqeyini seçmək azadlığı ilə məhdudlaşır. Ənənəvi olaraq, medianın müstəqilliyi isə paradoksal səslənsə də, onun bir çox fərqli faktorlardan asılılığı, eləcə də, müxtəlif siyasi amillərlə bağlılığıdır. Məhz təsir edən qüvvələrin sayca çox və müxtəlif istiqamətli olması, eləcə də ümumi mənzərənin çox ekranlı, mozaik quruluşu, habelə daxili uyğunsuzluğu bütövlükdə onun obyektivliyini müəyyən edir.

Müstəqilliyə can atan jurnalistlər müasir cəmiyyətin mövcud durumu və gələcəyi üçün daşıdıqları məsuliyyətlərin ölçüsünü dərk etməli, düzgün müəyyənləşdirməlidirlər. Təməşacıları manipulyasiya obyektinə və ya informasiya məhsulunun toplu istehlakçı qrupu kimi dəyərləndirmək düzgün deyil. Artıq oxucu, təməşacı və dinləyicilərə media materiallarına öz imkan və bacarıqlarını genişləndirməyə əsas verəcək yüksək dəyərlər, insani keyfiyyətlər, uğurlu nümunələr tapmaq məqsədlə müraciət edən müstəqil şəxsiyyət kimi yanaşmaq lazımdır. Media öz auditoriyası qarşısında duran problemləri həll etmək, eyni zamanda, şəxsi özünüinkişaf metodları, multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinin mənimsənilməsi yollarını göstərən zəruri metod və üsulların mənbəyi olmalıdır.

Multikulturalizmin, eləcə də tolerantlığın təbliğinə səmərəli və fəal şəkildə qoşulmaq üçün media özü də ictimai-sosial proseslərin bütün iştirakçıları arasında kütləvi dialoqun təşkilini təmin edəcək yeni və əsaslı peşəkar vasitələrə sahib olmalıdır. Bu mövzunun mediada işlənməsi zamanı əsas istiqamət təxminən aşağıdakı fikirlə ifadə oluna bilər: "Dialog və anlaşma multikulturalizmin, tolerantlığın açarıdır".

Söhbətin hansısa tələbə yataqxanası, yaxud bütövlükdə bəşəriyyət haqda getməsindən asılı olmayaraq, dialoq ideyası istənilən qrup daxilində müxtəlif mövqeli nümayəndələrin bir yerdə sülhsevər şəkildə yaşaya bilməsi anlamına gəlir. "Başqa" biri ilə görüşdükdə, biz istər-istəməz dilemma qarşısında qalırıq: öz mövqeyimizi və fikirlərimizi doğru, həmin "başqa"sının fikirlərini isə yanlış hesab etməli; yoxsa hər iki eyni hüquqa malik olan yanaşı mövqenin fikirlərini qismən doğru saymalıyıq. İlk yolun seçilməsi monoloji təşkilata, müxaliflərə qarşı mübarizəyə; ikincinin seçimi isə - dialoqa, lakin müəyyən bir çərçivədə, zəruri olduqda konkret qanun çərçivəsində məhdudlaşan, tərəfdaşlığa, yaxud rəqabətə gətirib çıxarır.

Həm xarici, həm də yerli təcrübə göstərir ki, dialoq və mədəniyyətlərarası dialoq düzgün tətbiq edilmədikdə, yaxud anlaşılmaqda multikulturalizm və tolerantlıq anlayışlarının özündə daşdığı bənzərsiz siyasi dürüstlük əks prosesə, yəni monoloqa və azlıqların diktəsinə çevrilə bilər. Bu zaman insanlar öz əsl müqəddəratlarını təyin etmək qabiliyyətini itirirlər. Onlar özlərini yalnız qrup mənsubiyyətinə görə müəyyənləşdirirlər. Bununla da yenidən "bizim" və "bizim deyil" fikirləri ortaya çıxır, mədəni dəyərlərin iyerarxiyası yayılır və s. Bu

genişmiqyaslı problemlərin qarşısını almaq üçün multikulturalizmin və tolerantlığın qanuni çərçivə ilə müəyyənləşdirilmiş özünəməxsus məhdudiyyət şərtlərinə sahib olması zəruridir.

Demokratik cəmiyyətlərdə qanun qarşısında bütün vətəndaşlar bərabər hüquqludurlar. Qanun çərçivəsində, kimsə bir-biri ilə düşmən ola bilməz, yalnız rəqib ola bilərlər. Dialoq çərçivəsi bütün insanların, bütün millətlərin fərqli olduğu fikrini qəbul etmək deməkdir. Hər kəsin öz yanaşma tərzı və subyektiv fikri ola bilər. Lakin kimsə bunun yeganə müsbət və doğru fikir olduğunu bəyan edə bilməz, çünki belə bir haqqı yoxdur. Belə əsassız iddialardan imtina etməklə, biz sülh şəraitində birgə yaşayış imkanını, eləcə də müxtəlif yanaşmaların, maraqların, baxışların, münasibətlərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqədə inkişafının ən vacib resursunu qazana bilərik. Belə bir yanaşma jurnalistlərə, eləcə də media, hökumət və cəmiyyət arasındakı münasibətlər sistemində kifayət qədər yüksək tələblər qoyur. Bütün bunları nəzərə alaraq, jurnalistlərin fəaliyyətində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

1. peşə etikası qaydalarına riayət etmək;
2. xüsusi seminarlar, konfranslar, müzakirələr, təlimlər vasitəsilə fəaliyyət prosesində multikulturalizm ideyalarının və tolerantlıq ruhunun həyata keçirilməsi;
3. jurnalistlərin hərəkətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi;
4. mübahisəli nəşrlərin peşəkar ekspert qiymətləndirməsini həyata keçirəcək müxtəlif strukturların yaradılması.

Multikultural və tolerant düşüncənin formalaşması, eləcə də möhkəmlənməsinə daha güclü təsir edəcək pozitiv bir fəaliyyət proqramı hazırlamaqla, jurnalistlər iş prosesində aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirirlər:

- oxucularda, tamaşaçılarda, dinləyicilərdə mövcud mədəni müxtəlifliklərə hörmət hissini yaratmaq və qorumaq;
- fərqli insanların sahib olduğu ideya və dəyərlərin müxtəlifliyinə pozitiv yanaşma;
- ekstremizmin antisosial təbiətinin bütün təzahürlərində nümayiş etdirilməsi;
- müxtəlif sosial qrupların qarşılıqlı fəaliyyətinə, ictimai dialoqun və sosial tərəfdaşlığın təşkilinə yardım;
- Multikultural və tolerant davranış normaları standartlarının təşviqi.

Jurnalistlərin multikultural və tolerant bir cəmiyyətin formalaşdırılması probleminin həlli istiqamətində söylərindən əlavə bu sahədə mütəxəssis mövqeyi, onun bağlı olduğu icmaların rəyi də çox vacibdir. Çünki aşağıda qeyd olunan vacib məsələlər məhz onlardan asılıdır:

- interaktiv, sosial məsuliyyətli jurnalistika modelinin inkişaf etdirilməsi və media ideologiyasının ictimai kompromis axtarışını təmin edən kütləvi moderator kimi formalaşdırılması;
- jurnalistika fakültələrində, habelə media işçilərinin ixtisas artırılması və təkmilləşdirilməsi təlimlərində müvafiq tədris proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ixtisaslı media tənqidi qurumunun formalaşdırılması;
- təcavüzkarlıq və ekstremizm problemləri ilə bağlı geniş dialoq üçün ictimai müzakirələr, təhsil və maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi;
- etnik, irqi və dini məsələləri əhatə edən jurnalistika sahəsində peşəkar standartların, etik normaların və özünü tənzimləmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi.

Medianın ekstremizm və ksenofobiyaya qarşı mübarizə vəzifəsini təyin edərkən, söz və mətbuat azadlığı ilə bağlı məhdudiyyətlər tətbiq etməkdən qaçmaq çox önəmlidir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, tolerantlıq və multikulturalizmin səthi təbliği müsbət nəticə verməyəcək. Ölkədə ümumi atmosferi sadəcə əks münasibətin tənqidi və tolerant davranış, eləcə də multikultural ənənə nümunələrinin nümayişi ilə dəyişmək mümkün deyil. Bunu etmək üçün bütün sosial inkişaf subyektləri: öz maraqlarını təmsil edən vətəndaşlar və qurumlar, dövlət orqanları, biznes strukturları, eləcə də media bir çox dəyişməz görünən təsəvvürləri və mədəni düşüncələri yenidən nəzərdən keçirməli, uzun və çətin bir yol qət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı, 2017
2. Дзялошинский И. М. Толерантность и мультикультурализм – ценностные ориентиры СМИ. “ТОЛЕРАНТНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ” НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • №2(6) 2011
3. Серль Д. Политика и гуманитарное образование // Отечественные записки. – 2002. – №1.
4. ТЛОСТАНОВА Мадина “Мультикультурный проект и СМИ”.

<http://www.dzyalosh.ru/01-comm/statii/tlostanova-01/proect.html>

ÇOCUK YOKSULLUK ORANLARINI BELİRLEYEN FAKTÖRLERİN FOURIER FONKSİYONLARLA ANALİZİ: KANADA ÖRNEĞİ

THE ANALYSIS OF FACTORS DETERMINING CHILD POVERTY RATES VIA FOURIER FUNCTIONS: EXAMPLE OF CANADA

Pınar KOÇ

Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

ORCID NO: 0000-0002-7843-1228

ÖZET

Bir ülkenin genel refah düzeyi çocukların yoksulluk oranı üzerinde de belirleyici bir öneme sahiptir. 1990'lı yıllardan beri uluslararası düzeyde uygulanan yoksullukla mücadele politikaları sayesinde çocuk ölüm oranlarında azalma, beslenme olanaklarında iyileşmeler sağlansa da mevcut iyileşmeler eşitsizlikleri azaltmada yeterli olmamıştır. Çocuk yoksulluk oranının artması çocuk işçiliğini artırırken, yetersiz eğitim ve sağlık koşulları sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşme olasılığını azaltmaktadır. 1990-2019 dönemini kapsayan bu çalışmanın amacı Kanada'da işsizlik oranı, ulusal gelir ve yetişkin eğitim seviyesi ile çocuk yoksulluk oranı arasındaki uzun dönemli ilişkileri analiz etmektir. Çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri analiz etmek için Fourier ADL Eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Eşbütünleşme katsayıları DOLS tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre işsizlik oranı, yetişkin eğitim seviyesi ve ulusal gelir düzeyi uzun dönemde çocuk yoksulluk oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. DOLS eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre işsizlik oranı ile çocuk yoksulluk oranı arasında uzun dönemde pozitif, kişi başına düşen ulusal gelir ile yetişkin eğitim seviyesi arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. İşsizlik oranındaki 1 birimlik artış uzun dönemde çocuk yoksulluk oranını 0.005 birim artırmaktadır. Yetişkin eğitim seviyesindeki bir birimlik artış çocuk yoksulluk oranını uzun dönemde 0.004 birim azaltırken, kişi başına düşen ulusal gelir düzeyindeki bir birimlik artış çocuk yoksulluk oranını uzun dönemde 7.73 birim azaltmaktadır. Elde edilen sonuçlar gelir eşitsizliğini azaltacak politikaların ve eğitim olanaklarındaki iyileşmelerin çocuk refahına da katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Yoksulluk Oranı, Ekonomik Faktörler, Fourier Fonksiyonlar

ABSTRACT

The overall prosperity level of a country plays an important role in child poverty rates. Thanks to policies struggling with poverty applied since the 1990s, child mortality rates and feeding facilities have increased. But, current improvements are inefficient to decrease inequalities. While an increase in the child poverty rate rises child labor, poor education and health standards also reduce the possibility of achieving sustainable development targets. The aim of this study, covering the period of 1990-2019, is to analyze the long-run relationships between unemployment rate, national income and adult education level in Canada. In the study, The Fourier ADL Cointegration test was applied to investigate the long-run relationships between the Variables. The cointegration coefficients were estimated via the DOLS estimator. The results show that unemployment rate, adult education level and national income have a statistically significant effect on the child poverty rate in the long-run. According to the results of DOLS cointegration test, there is a positive relationship between the unemployment rate and child poverty rate. In addition, national income per capita and adult education level have a

negative impact on child poverty rates. One unit increase in unemployment rate rises child poverty rate by 0.005 units in the long-term. While one unit increase in adult education level decreases child poverty rate by 0.004 unit in the long term, one unit increase in national income per capita decreases child poverty rate by 7.73 units. The result indicates that policies applied to reduce inequalities and improvements in education standards supports child welfare.

Key Words: Child poverty rate, Economic factors, Fourier functions

1. GİRİŞ

0-17 yaş gurubunda yer alan ve günlük 1.90 doların altında hayatını idame ettiren hanelerde yaşayan çocuklar çocuk yoksulları oluşturmaktadır. UNICEF (2020a) verilerine göre dünyada her 6 çocuktan biri aşırı yoksulluk içinde yaşamaktadır. Küresel nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturan, aşırı yoksulluk içinde yaşayanların da yarısını oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde yaşayan 5 yaşın altındaki tüm çocukların yaklaşık %20'si aşırı yoksul hanelerde yaşamaktadır. Tablo 1 2013-2018 dönemi boyunca OECD ülkelerinde çocuk yoksulluk oranlarında meydana gelen değişmeyi göstermektedir. Tablo incelendiğinde çocuk yoksulluk oranlarında meydana değişimin ülkelere göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Tablo incelendiğinde Kosta Rika, Romanya, Türkiye, İsrail, Bulgaristan ve ABD'nin en yüksek çocuk yoksulluk oranlarına sahip OECD ülkeleri olduğu görülmektedir. Danimarka ve Finlandiya ise en düşük çocuk yoksulluk oranlarına sahip OECD ülkeleridir.

Tablo 1: OECD Ülkelerinde Çocuk Yoksulluk Oranları

Ülkeler	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Avustralya	-	0.13	-	0.125	-	0.133
Avusturya	0.104	0.108	0.096	0.115	0.115	0.096
Kanada	0.171	0.15	0.171	0.142	0.114	0.118
Çek Cumhuriyeti	0.101	0.102	0.104	0.085	0.068	0.064
Danimarka	0.027	0.029	0.029	0.037	0.047	-
Finlandiya	0.046	0.036	0.037	0.033	0.036	0.035
Fransa	0.114	0.115	0.113	0.115	0.112	0.117
Almanya	0.098	0.095	0.112	0.123	0.113	0.111
Yunanistan	0.188	0.191	0.189	0.176	0.159	0.139
Macaristan	0.143	0.132	0.105	0.079	0.099	-
İzlanda	0.055	0.073	0.059	0.065	0.054	-
İrlanda	0.101	0.093	0.111	0.1	0.086	0.08
İtalya	0.177	0.193	0.183	0.173	0.187	0.18
Lüksemburg	-	-	0.137	0.132	0.139	-
Meksika	-	0.197	-	0.198	-	0.191
Hollanda	0.105	0.107	0.104	0.109	-	-
Norveç	0.068	0.072	0.073	0.077	0.08	0.081
Polonya	0.135	0.129	0.135	0.093	0.068	0.074
Portekiz	0.183	0.182	0.155	0.155	0.122	0.122
Slovakya	0.138	0.145	0.149	0.139	0.118	0.124
İspanya	0.234	0.227	0.221	0.22	0.196	0.193
İsveç	0.09	0.092	0.091	0.089	0.093	0.09
İsviçre	0.071	0.099	0.095	0.109	0.12	-
Türkiye	0.252	0.253	0.253	-	0.227	-

İngiltere	0.099	0.11	0.112	0.118	0.129	0.124
ABD	0.205	0.202	0.199	0.209	0.212	-
Estonya	0.141	0.15	0.121	0.098	0.098	0.103
İsrail	0.243	0.243	0.255	0.232	0.237	0.222
Slovenya	0.098	0.09	0.072	0.071	0.064	0.059
Kore	-	-	0.16	0.152	0.142	0.123
Letonya	0.156	0.156	0.123	0.13	0.111	0.105
Litvanya	0.139	0.204	0.19	0.177	0.184	0.165
Kosta Rika	0.284	0.294	0.275	0.275	0.273	0.284
Bulgaristan	0.254	0.198	0.246	0.212	0.202	0.201
Romanya	0.274	0.284	0.29	0.257	0.247	0.231

Kaynak: OECD

Uluslararası yoksullukla mücadele politikaları sayesinde 2013-2017 yılları arasında aşırı yoksulluk içinde yaşan çocuk sayısında 29 milyonluk bir azalma görülmesine rağmen, mevcut istatistikler yaşam koşullarındaki iyileşmenin çok yavaş olduğunu göstermektedir. UNICEF (2020a) verilerine göre, salgın öncesinde 356 milyon çocuk aşırı yoksulluk için de yaşarken, Covid 19 salgınından sonra yaşanan üretim ve gelir kayıp kayıpları çocuk yoksulluk oranının da artmasına neden olmuştur. UNICEF (2020b) verilerine göre, salgından önce çocuk başına yaşanan ciddi düzeyli mahrumiyet sayısı ortalama 0.7 iken, salgından sonra %15 artarak 0.85'e yükselmiştir. Özellikle pandemi sürecinde yaşanan belirsizlikler, küresel arz tedarik zincirinde meydana gelen bozulmalar, enerji fiyatlarında meydana gelen artışların özellikle düşük gelirli ülkelerde gelir eşitsizliği artırması ve dünya genelinde yoksulluğun daha da derinleşmesi muhtemeldir.

Çocuklarda aşırı yoksulluk içinde yaşama oranının yüksekliği özellikle çok düşük gelirli ülkelerde ekonomik kalkınmanın vazgeçilmez öğelerinden biri olan beşeri sermaye birikimini de olumsuz etkileyerek, yoksulluk kısır döngüsünü tetiklemektedir. Bu bağlamda 1990-2018 dönemini kapsayan bu çalışmada Kanada ülke örneği kullanılarak işsizlik oranı, ulusal gelir ve yetişkin eğitim seviyesi ile çocuk yoksulluk oranı arasındaki uzun dönemli ilişkileri analiz edilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Yoksulluk oranlarında meydana gelen azalmaya rağmen, yoksulluk oranlarında meydana gelen iyileşmelerin son derece düşük ve eşitsiz olması nedeniyle özellikle son dönemlerde çocuk yoksulluğu üzerine yapılan çalışmalar artmaktadır. White vd. (2003) çocuk yoksulluk oranlarının ölçüm yöntemlerini kıyaslamıştır.

Kerr & Beaujot (2003) 1981-1997 dönemi için Kanada'da aile yapısı ve çocuk yoksulluğu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, hane halkı büyüklüğü gibi aile yapısında meydana gelen değişimler çocuk yoksulluk oranları üzerinde çok küçük bir değişmeye yol açmıştır.

Howe & Covell (2003) Kanada'da çocuk hakları ile ilgili düzenlemeler kapsamında Kanada'da çocuk yoksulluğunu incelemiştir. Çalışmadan Kanada'da çocuk yoksulluğunu azaltmak için önemli yasal önlemler alındığı vurgulanmıştır.

Crossley & Curtis (2006) 1986-2000 döneminde Kanada’da çocuk yoksulluk oranlarında meydana gelen değişmeyi incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar ele alınan dönem için Kanada’da çocuk yoksulluk oranlarında ciddi bir iyileşme görülmediğini göstermektedir.

Chen & Corak (2008) 1990’lar boyunca çocuk 12 OECD ülkesinde yoksulluk oranlarında meydana gelen değişmeyi ve çocuk yoksulluk oranlarını belirleyen faktörleri analiz etmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçları göre, annelerin işgücüne katılım oranları arttıkça çocuk yoksulluk oranları azalmaktadır. Bununla birlikte babaların düşük kazanç düzeyine ve istihdam oranlarına sahip olması çocuk yoksulluk oranlarında artışa neden olmaktadır.

Rothwell & McEwen (2017) 2008 küresel krizinin aile yapısı ve çocuk yoksulluğu üzerindeki etkisi incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, 2008 küresel krizinden sonra Kanada ve İngiltere’de çocuk yoksulluğu azalırken, Avustralya ve İrlanda’da artmış, Amerika’da ciddi bir değişme görülmemiştir.

Türkiye’de de sınırlı sayıda da olsa çocuk yoksulluk oranları ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Altıparmak (2008), Türkiye’de ve Dünya’da yoksulluk öğelerini incelemiş ve yoksulluğun çocuk sağlığı üzerindeki etkilerini ele almıştır.

Öztürk (2017) çocuk yoksulluğunu azaltmada eğitimin önemine vurgu yaparak, okul öncesi eğitimde fırsat eşitliği sağlanmasının Türkiye’de çocuk yoksulluğunu önleyecek bir politika aracı olabileceğini vurgulamıştır.

Tekdemir ve Yılmaz (2020), Türkiye ve AB ülkelerini çocuk yoksulluğunu belirleyen faktörler bakımından karşılaştırmıştır. Türkiye en yüksek çocuk yoksulluk oranlarına sahip AB ülkelerinden biridir.

3.YÖNTEM VE VERİ SETİ

1990-2019 dönemini kapsayan bu çalışmada Kanada’da çocuk yoksulluk oranları işsizlik oranları, yetişkin eğitim seviyesi ve GSYİH arasındaki uzun dönemli ilişkiler analiz edilmiştir. Modelde kullanılan değişkenler ve değişkenlerin elde edildiği veri tabanları Tablo 2’de yer almaktadır. İstatistikler OECD veri tabanlarından elde edilmiştir. Veriler yıllık verilerdir.

Tablo 2: Veri Seti ve Veri Tabanları

Değişkenler	Gösterim	Veri Tabanı
Çocuk Yoksulluk Oranları	CPR	OECD
İşsizlik Oranları	UR	OECD
Yetişkin Eğitim Düzeyi	AEL	OECD
GSYİH	GDP	OECD

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri analiz etmek Fourier ADL ve eşbütünleşme katsayıları tahmin etmek için DOLS eşbütünleşme tahmincisi kullanılmıştır.

3.1. Fourier ADL Eşbütünleşme Testi

Banerjee vd. (2017) tarafından geliştirilen Fourier ADL eşbütünleşme testi, Banerjee vd. (1998) tarafından geliştirilen modelin Fourier fonksiyonlarla geliştirilmiş versiyonudur. Bu bağlamda model aşağıdaki gibi formüle edilmektedir;

$$\Delta y_{1t} = d(t) + \delta_1 y_{1,t-1} + \gamma' y_{2,t-1} + \varphi' \Delta y_{2t} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$d(t) = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (2)$$

Denkleme dahil edilen trigonometrik terimler eşbütünleşme ilişkisinde yer alan yapısal kırılmaları modellemek için kullanılmaktadır. Modelin hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır;

$$H_0: \delta_1 = 0 \text{ ve } H_1: \delta_1 < 0 \quad (3)$$

Temel hipotez değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığını ifade ederken, alternatif hipotez değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu ifade eder. Test istatistiklerinin mutlak değeri olarak kritik değerlerden büyük olması durumunda temel hipotez reddedilmektedir.

3.2. DOLS Eşbütünleşme Tahmincisi

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra eşbütünleşme katsayılarının büyüklüğünü ve eşbütünleşme ilişkisinin yönünü tespit etmek için Saikkonen (1992) ve Stock & Watson tarafından geliştirilen DOLS eşbütünleşme tahmincisi Fourier fonksiyonlarla genişletilmiştir. Model aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$Y_t = x_t' \beta + D_t' \gamma_1 + \sum_{j=-q}^q \Delta x_{t+j}' \delta + u_{1t} \quad (4)$$

Denklemden yer alan Y_t , $I(1)$ bağımlı değişkendir. x_t' modele dail edilen bağımsız değişkenler, D_t' deterministik trend bileşeni ve u_{1t} modelin hata terimidir. Bağımsız değişkenlere ait parametre değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olması seçilen bağımsız değişkenlerin uzun dönemde bağımlı değişkeni etkilediğini göstermektedir. Etkilerin yönü ve büyüklüğü parametrelerin işaretlerine ve büyüklüğüne bağlıdır.

4. EKONOMETRİK TAHMİN

Çalışmada öncelikle değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler incelenmiştir. Tablo 3 tanımlayıcı istatistikler için elde edilen sonuçları vermektedir. Tablo 3 incelendiğinde ele alınan dönem için Kanada'da ortalama çocuk yoksulluk oranının 0.15 olduğu ve en düşük değişkenliğe sahip değişken olduğu görülmektedir. Yüksek öğrenim gören yetişkin oranı yaklaşık olarak %44 civarındadır. En yüksek işsizlik oranı 11.40 iken, en düşük işsizlik oranı 5.73'tür. Ortalama kişi başına düşen reel GSYİH 34552 ABD dolarıdır.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

İstatistikler	CPR	AEL	UR	GDP
Ortalama	0.153667	44.42167	7.829667	34552.43
Medyan	0.157000	45.26500	7.445000	35119.50
Maksimum	0.171000	59.37000	11.40000	50661.00
Minimum	0.114000	28.04000	5.730000	20218.00
Std. Hata	0.014956	9.418007	1.549740	9845.115
Çarpıklık	-1.551932	-0.234626	0.859867	0.005415
Basıklık	4.960534	1.945405	2.837059	1.682878
Jarque-Bera	16.84709	1.665459	3.730043	2.168660
Prob	0.000220	0.434861	0.154893	0.338128
Observations	30	30	30	30

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkilerinin sınanabilmesi için, değişkenlerin I(1) olması gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle birim kök testleri yapılmıştır. Çalışmada Ender & Lee (2012) tarafından geliştirilen Esnek Fourier Birim Kök Testleri ve ADF birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 4 birim kök testi tahmin sonuçlarını vermektedir. Birim kök sınamalarında FADF test istatistiklerinin kullanılabilmesi için birim kök denklemlerine ilave edilen trigonometrik terimlerin istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Tablo incelendiğinde trigonometrik terimlerin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. FADF test istatistiklerinin geçerli olmadığı durumlarda ADF birim kök test istatistikleri kullanılabilir.

Tablo 4: Birim Kök Testi Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Fourier ADF			Fourier ADF Kritik değerler			ADF(Düzy)		ADF(Fark)	
	f	F	FADF	% 1	%5	% 10	τ	ρ	τ	ρ
CPR	2	1.7922	-2.12	-3.97	-3.27	-2.91	-1.480	0.5289	-6.772	0.000
UR	2	2.01	-1.24	-3.97	-3.27	-2.91	-0.955	0.7553	-4.783	0.0007
AEL	1	1.09	0.51	-4.42	-3.81	-3.49	-1.022	0.7317	-5.425	0.0001
GDP	1	0.865	0.99	-4.42	-3.81	-3.49	0.408	0.9799	-4.884	0.0005

*Trigonometrik terimlerin anlamlılığını sınamak için kullanılan F kritik değerleri % 1, %5 ve %10 anlam seviyeleri için sırasıyla; 10.35 7.58 6.35'tir.

Tablo 4 incelendiğinde FADF test istatistiklerinin geçerli olmadığı görülmektedir. ADF birim kök testi sonuçlarına göre bütün seriler I(1)'dir. Dolayısıyla değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkileri sınanabilir. Tablo 5 Fourier ADL Eşbütünleşme testi sonuçlarını vermektedir. Tablo incelendiğinde FADL test istatistiğinin %10 anlam seviyesinde mutlak değer olarak, kritik değerlerden büyük olduğu görülmektedir. %10 anlam seviyesinde çocuk yoksulluk oranları, işsizlik oranı, ulusal gelir ve GSYİH arasında bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 5: Fourier ADL Eşbütünleşme Testi

FADL Test İstatistiği	Kritik Değerler			Lag CPR	Lag UR	Lag ER	Lag GDP	f
-4.50	% 1	% 5	% 10	2	4	3	4	1
	-5.17	-4.51	-4.17					

*FADL kritik değerleri Banerjee vd. (2017)'den alınmıştır.

Tablo 6 DOLS eşbütünleşme tahminlerini vermektedir. Tahmin sonuçlarına göre, işsizlik oranı % 10 anlam seviyesinde, yetişkin eğitim seviyesi % 5 anlam düzeyinde, GSYİH % 1 anlam seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. İşsizlik oranı ile çocuk yoksulluk oranı arasında uzun dönemde pozitif, yetişkin eğitim seviyesi ve GSYİH ile çocuk yoksulluk oranı arasında uzun dönemde negatif bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 6: DOLS Eşbütünleşme katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t	prob
UR	0.005	0.0026	2.164	0.0830
AEL	-0.004	0.0021	-2.327	0.0291
GDP	-7.730	2.506	-2.949	0.0072
c	0.191	0.034	5.504	0.0000

Tahmin sonuçlarına göre, işsizlik oranlarında meydana gelen bir birimlik artış, çocuk yoksulluk oranlarını 0.005 birim artırmaktadır. Yetişkin eğitim seviyesindeki bir birimlik artış, çocuk yoksulluk oranlarını 0.004 birim azaltmaktadır. GSYİH'deki bir birimlik artış çocuk yoksulluk oranını 7.73 birim azaltmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aşırı yoksulluk içinde yaşayan çocuk sayısında meydana gelen artışlar, özellikle düşük gelirli ülkelerde olumsuz eğitim ve sağlık koşullarının varlığı nedeniyle beşeri sermaye birikimini olumsuz etkileyerek yoksulluk kısır döngüsünü tetiklemektedir. Uluslararası yoksullukla mücadele politikaları sayesinde 2013-2017 yılları arasında aşırı yoksulluk içinde yaşayan çocuk sayısında 29 milyonluk bir azalma görülmesine rağmen, yaşam koşullarındaki iyileşmeler çok yavaştır ve eşitsiz bir şekilde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte Pandemi sürecinde yaşanan üretim ve gelir kayıpları çocuk yoksulluk oranlarının artmasına neden olmuştur. Salgından önce çocuk başına yaşanan ciddi düzeyli mahrumiyet sayısı ortalama 0.7 iken, salgından sonra %15 artarak 0.85'e yükselmiştir. Pandemi sürecinde yaşanan belirsizliklerin, küresel arz tedarik zincirinde meydana gelen bozulmaların, enerji fiyatlarında meydana gelen artışların özellikle düşük gelirli ülkelerde gelir eşitsizliğini artırması ve dünya genelinde yoksulluğun daha da derinleşmesi muhtemeldir. Bu bağlamda bu çalışmada işsizlik oranları, GSYİH ve yetişkin eğitim seviyesi ile çocuk yoksulluk oranı arasındaki uzun dönemli ilişkiler incelenmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, Kosta Rika, Romanya, Türkiye, İsrail, Bulgaristan ve ABD OECD ülkeleri içinde en yüksek çocuk yoksulluk oranlarına sahip olan ülkeler iken, Danimarka ve Finlandiya ise en düşük çocuk yoksulluk oranlarına sahip olan ülkelerdir.

Ele alınan dönem için Kanada'da ortalama çocuk yoksulluk oranı 0.15 'tir ve çocuk yoksulluk oranlarında meydana gelen azalma çok düşüktür. Yüksek öğrenim gören yetişkin oranı yaklaşık olarak %44 civarındadır. En yüksek işsizlik oranı 11.40 iken, en düşük işsizlik oranı 5.73'tür. Ortalama kişi başına düşen reel GSYİH 34552 ABD dolarıdır.

İşsizlik oranı, yetişkin eğitim seviyesi ve ulusal gelir düzeyi uzun dönemde çocuk yoksulluk oranı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. İşsizlik oranı ile çocuk yoksulluk oranı arasında uzun dönemde pozitif, kişi başına düşen ulusal gelir ile yetişkin eğitim seviyesi arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. İşsizlik oranındaki 1 birimlik artış uzun dönemde çocuk yoksulluk oranını 0.005 birim artırmaktadır. Yetişkin eğitim seviyesindeki bir birimlik artış çocuk yoksulluk oranını uzun dönemde 0.004 birim azaltmaktadır. Kişi başına düşen ulusal gelir düzeyindeki bir birimlik artış çocuk yoksulluk oranını uzun dönemde 7.73 birim azaltmaktadır.

Elde edilen sonuçlar genel refah düzeyindeki artışlar ve ekonomide meydana gelen yapısal dönüşümlerin çocuk refahı üzerinde belirleyici bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Uluslararası yardımlar çocuk refahında artış sağlasa da, gelir eşitsizliğinde meydana gelen artışlar yerel hükümetlerin gelir eşitsizliğini azaltacak eş anlı politikalar uygulaması gerektiğini göstermektedir. Özellikle eğitim ve sağlık koşullarında meydana gelen iyileşmeler, beşeri sermaye birikim sürecini olumlu etkileyerek, gelecek nesillerin yoksulluk kısır döngüsü içinde kalma olasılığını azaltacaktır.

KAYNAKÇA

Altıparmak, S. (2008). "Dünyada ve Türkiye'de Yoksulluk/Eşitsizlik ve Çocuklar". Çocuk Dergisi, 8(2), 81-86.

- Banerjee, A., Dolado, J. & Mestre, R. (1998). “Error-Correction Mechanism Test for Cointegration in a Single-equation Framework”. *J. Time Ser. Anal.* 19, 267-283.
- Banerjee, P., Arčabić, V. & Lee, H. (2017). “Fourier ADL Cointegration Test to Approximate Smooth Breaks with New Evidence from Crude Oil Market”. *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- Chen, W. & Corak, M. (2008). “Child Poverty and Changes in Child Poverty”, *Demography*, 45(3), 537-553.
- Crossley, T. F. & Curtis, L. J. (2006). “Child Poverty in Canada”, *Review of Income and Wealth*, 52(2), 237-260.
- Howe, R. B. & Covell, K. (2003). “Child Poverty in Canada and the Rights of the Child”. *Human Rights Quarterly*, 25(4), 1067-1087.
- Kerr, D. & Beaujot, R. (2003). “Child Poverty and Family Structure in Canada, 1981-1997”, *Journal of Comparative Family Studies*, 34(3), 321-335.
- Öztürk, Ş. (2017). “Çocuk Yoksulluğu Risklerini Engellemeye Yönelik Politika Olarak Türkiye’de Okul Öncesi Eğitimde Fırsat Eşitliği”. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(632), 55-76.
- Rothwell, D. W. & McEwen, A. (2017). “Comparing Child Poverty Risk by Family Structure During the 2008 Recession”, *Journal of Marriage and Family*, 79, 1224-1240.
- Rothwell, D.W. & McEwen, A. (2017). “Comparing Child Poverty Risk by Family Structure During the 2008 Recession”. *Journal of Marriage and Family*, 1224-1240.
- Saikkonen, P. (1992), “Estimation and Testing of Cointegrated Systems by an Autoregressive Approximation”. *Econometric Theory*, 8(1), 1-27.
- Stock, J.H. & M.W. Watson (1993), “A Simple Estimator of Cointegrating Vectors in Higher Order Integrated Systems”. *Econometrica*, 61(4), 783-820.
- Tekdemir, N. & Yılmaz, H. H. (2020). “Türkiye ve Avrupa Ülkelerinde Çocuk Yoksulluğunun Belirleyicileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 53(3), 1075-1104.
- UNICEF (2020a). “1 İn 6 Children Lives in Extreme Poverty, World Bank-UNicef Analysis Shows”, [1 in 6 children lives in extreme poverty, World Bank-UNICEF analysis shows](#), 19 October 2020, (Erişim Tarihi: 3.11.2021)
- UNICEF (2020b). “150 Million Additional Children Plunged into Poverty due to COVID-19, UNICEF, Save the Children say”, 17 September 2020, (Erişim Tarihi: 03.11.2020).
- White, H., Leavy, J. & Masters, A. (2003). “Comparative Perspectives on Child Poverty: A Review of Poverty Measures”, *Journal of Human Development*, 4(3), 379-396.

GORBAÇOV DÖNEMİ TÜRK BASININDA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN YANSIMALARI

REFLECTIONS OF TURKISH REPUBLICS IN THE TURKISH PRESS IN THE GORBACHEV PERIOD

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi bölümü, Doktora öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-3445-8576

Oğuz Kağan BAYRAKDAR

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi bölümü, Doktora öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-7292-370X

ÖZET

1952 yılında Sovyetler Birliği Komünist partisi üyeliği ile başlayıp 11 Mart 1985 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin genel sekreterlik görevi ile en üst yönetim mertebesine ulaşan Mihail Gorbacov 1991'de SSCB dağılana kadar yönetimde kalmış ve SSCB'nin son lideri olmuştur. Gorbacov yönetime geldikten kısa süre sonra Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) adları altında siyasi, sosyal ve ekonomik yeni reformlar ortaya koymuştur. Bu politikaların etkisiyle birlikte 1986 yılında Kazakistan Alma-Ata'da üniversite öğrencileri Kazakistan yönetimine Rus asıllı bir yönetici olarak Kolbin'in getirilmesine karşı çıkmış ve protestolar düzenlemişlerdir ancak protestolar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Her ne kadar Sovyet basın ajansı TASS olayları dünyaya farklı bir şekilde aksettirmeye çalışsa da kısa süre olayların asıl ortaya çıkış sebebi dünya basınına yansımıştır. Alma-Ata hadiselerinin ardından diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde de yavaş yavaş çözülme başlamıştır. Daha sonra ise Azerbaycan'da 20 Ocak 1990'da Bakü'de Sovyet ordusunun önce televizyon kulesini bombalayarak halka anında bilgi verilmesinin önüne geçerek sivil insanları katletmesi ne kadar gizlenmeye çalışılsa da kısa sürede haberler Sovyet sınırları dışına ulaşmıştır. Bu ve buna benzer yaşanan olaylar bize Sovyet yönetiminin basın üzerindeki baskısını ortaya koymaktadır. Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Birliği'nin son yöneticisi olan Gorbacov döneminde SSCB ve diğer devletler arası ilişkilerin yumuşaması ve Glastnost (açıklık) neticesinde dünya basını Sovyet ülkeleri ile ilgili daha doğru bilgiler aktarmaya başlamıştır. Bizde bildirimizde Türkiye basınına Sovyet Rusya ve hakimiyeti altındaki Türk Cumhuriyetlerinin basına nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Gorbacov dönemi, Türkiye basını, Türk Cumhuriyetleri

ABSTRACT

Mikhail Gorbachev, who started as a member of the Communist Party of the Soviet Union in 1952 and reached the highest level of management with the post of general secretary of the Communist Party of the Soviet Union on March 11, 1985, remained in the administration until the dissolution of the USSR in 1991 and became the last leader of the USSR. Shortly after Gorbachev came to power, he introduced new political, social and economic reforms under the names of Glastnost (openness) and Perestroika (restructuring). With the effect of these policies, in 1986, university students in Alma-Ata, Kazakhstan, opposed the appointment of Kolbin as a Russian-born administrator to the Kazakhstan administration and organized protests, but the protests were bloodily suppressed. Although the Soviet press agency TASS tried to reflect the

events to the world in a different way, the real reason for the events was reflected in the world press for a short time. After the events of Alma-Ata, dissolution started in other Soviet Republics. Then, on January 20, 1990, in Azerbaijan, the Soviet army's bombing of the television tower in Baku, preventing immediate information from being given to the public, and the massacre of civilians, no matter how much it was tried to be hidden, the news reached beyond the Soviet borders in a short time. This and similar events reveal the pressure of the Soviet administration on the press. During the period of Gorbachev, who was the last ruler of the Soviet Union during the Cold War, the world press started to convey more accurate information about the Soviet countries as a result of the softening of relations between the USSR and other states and Glastnost (openness). In our paper, we will try to reveal how Soviet Russia and the Turkish Republics under its rule were reflected in the Turkish press.

Keywords: USSR, Gorbachev era, Turkish press, Turkic Republics

GİRİŞ

Tarih boyunca tüm toplumlar farklı yöntem ve tekniklerle çeşitli amaçlar için eğitim vermişlerdir. Öncelikle eğitim ailede başlamış, ardından dini kurumlarda ve daha sonrası için ise okullarda devam etmiştir. Eğitim tarihi insanlık tarihi kadar geriye gitsede bu durum yüzyıllar boyu seçkin bir sınıf arasında kalmıştır. Eğitimin özellikle okur-yazarlığın tüm topluma yayılması yani geniş halk kitlelerine ulaşması Rönesans ve Reform'dan sonra özellikle de Fransız ihtilali'nin etkisiyle yaygınlaşmaya başlamıştır.

15. yüzyılda matbaanın icat edilmesiyle birlikte basın-yayın büyük bir hızla artmıştır. Bu durum ise eğitim faaliyetlerini yakından etkilemiştir. Diğer taraftan artık matbuat kavramı terminolojiye dahil olmuştur. Matbuat dahilinde aydınlar ve yöneticiler, toplum ile ilgili düşüncelerini, yeni fikirlerini, ideolojilerini halka ulaştırabilmek için gazete ve dergileri tercih etmeye başlamışlardır.

Avrupa'da başlayan bu gelişmeler dünyaya yayılmış ve bu gelişmelerin etkisiyle 1800'lü yıllarda birçok ülkede yeni gazete ve dergiler basılmaya başlanmıştır. Bu gelişimden nasibini alan Rusya'da da birçok değişimin ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır.

Milliyetçiliğin rüzgarıyla birlikte imparatorluklar ard ardına yıkılmış yerine ulus devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası'nda bu durumdan nasibini almıştır ve yıkılmıştır. I. Dünya savaşı, iç karışıklıklardan dolayı çekilmek zorunda kalan Çarlık Rusyası'nda, bolşevizm rüzgarının etkisiyle farklı bir yönetim sistemi ortaya çıkmıştır. Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte 70 yıllık Sovyet hakimiyeti dönemi başlamıştır. Sovyet hakimiyetinin son yöneticisi olan Mihail Gorbaçov dönemi, eski gücünü yitiren SSCB'yi *perestroyka* (yeniden yapılanma) ve *glastnost* (açıklık) reformları ile yeniden ayağa kaldırmayı ümit etse de aksine Sovyetlerin çöküşünü hızlandırmıştır.

Biz de çalışmamızda Gorbaçov döneminde bu yeni reformlarla birlikte SSCB içerisinde yer alan Türk Cumhuriyetlerindeki gelişmeleri ve bu gelişmelerin Türk basınına nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalışacağız.

1.SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ VE GORBAÇOV

Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov dönemine kadar ki kısa bir tarihini ele alacak olursak; Almanya ile imzalanan Brest-Litovsk Anlaşmasıyla (Mart 1918) I. Dünya Savaşı'ı Çarlık Rusya için sona ermiştir. Rusya içerisinde Bolşevikler ve Çarlık taraflardaki arasında başlayan yönetimi ele geçirme isteği neticesinde ülke iç savaşa sürüklenmiştir. Bolşevikler yönetimi 1922 yılında

tamamen ele geçirmişler ve ülke içerisindeki karışıklıklar son bulmuştur. 30 Aralık 1922 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bir federasyon olarak kurulmuştur. 21 Ocak 1924 tarihinde Lenin'in ölümüyle başa geçen Stalin, Komünist Parti'deki karşıt görüşlü herkesi diğer taraftan milliyetçi aydınları ya Sibiryaya sürgüne göndermiş ya da kurşuna dizdirmiştir. Bu şekilde yönetim adına kendisine karşı çıkabilecekler üzerinde korku ile bir baskı oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı esnasında Sovyet ordusu Romanya'dan Besarabya bölgesini, Fin Savaşı ile Baltık Cumhuriyetlerini (Litvanya, Letonya, Estonya) ve Karelya'yı SSCB topraklarına dâhil etmeyi başarmıştır. 1945 yılında ise doğuda Japonya'ya saldırmış ve Mançurya, Kuril Adalarını ilhak etmiştir. 6 Mart 1953 tarihinde Stalin'in ölümüyle partinin birinci sekreteri olan Nikita S. Kruşçev (1958-1964) "Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi – Comecon" ve "Varşova Paketi" nin kurulmasıyla Batı Avrupa Ülkelerine NATO'ya karşı bir blok oluşturmuştur. Kruşçev'in ölümünün ardından sırasıyla yerine Brejnev, Andropov ve Çernenko başa geçmiştir.¹ II. Dünya Savaşından sonra SSCB dağılana kadarki geçen Soğuk Savaş döneminde, Sovyetler birliği ABD ve Batılı Devletler ile hep rekabet içerisinde olmuştur. 1985 yılından itibaren sosyalist sistem liberal kapitalist sisteme karşı koyamamaya başlamış ve bu durumda çöküşü hızlandırmıştır.

1970'ten sonra Sovyet ekonomisinin en kötü olduğu dönem Gorbaçov dönemi olarak kabul edilmektedir. Gorbaçov, Sovyet yönetiminde ilk defa sistemin tıkanıp ve çağın gerisinde kaldığı gibi ifadelerle ekonomik ve toplumsal sorunları kabul etmiştir. Bu şekilde Sovyet sistemini tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmalar arasında "reform programı", "merkezî planlama", "sosyalist sistemde reform" ve "Sovyetler Birliği'ndeki uygulamalar" konularında yoğunluk ve ağırlık kazandığı gözden kaçmamaktadır. SSCB'deki bu kötü gidişat Gorbaçov'un yönetime gelmesinden sonra hızlanmış ekonomik büyümede ise düşüş başlamıştır.

Sovyet ekonomisinin sorunlarını ve ortaya çıkış nedenlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Ekonomide büyümenin yavaşlaması: 70'lerin sonu ve 80'li yılların başlarında ekonomik faaliyetlerde gerileme ve büyüme hızında yavaşlamanın olduğu kabul edilmektedir.
2. Üretimin ihtiyaçları karşılamaması: Ağır savunma sanayisine büyük önem veren SSCB, küçük ve orta ölçekli sanayiye yeterince önem vermemiştir.
3. Mal ve hizmetlerde fiyatlandırma sisteminin bozulması: Merkezî otorite tarafından belirlenen fiyatlar üretilen malların az ve çokluğuna göre yapılmadığından; az üretilen mallarda kuyruklar, üretimi bol olan malların ise satılmadığı görülmektedir.
4. Teknolojide geri kalması: 1930'lu yıllarda hızlı bir sanayileşme gösteren Sovyet sanayisi, 80'li yılların başlarında teknolojik olarak emsallerinden oldukça geri kalmıştır.
6. Ödeme bilançosunun açık vermesi: 1980 yılından sonra uluslararası petrol ve altın fiyatlarındaki düşüş ve tarımdaki kötü hasılatlar neticesinde yılda 7-8 milyar dolarlık tahıl ithal edilmesi ödeme bilançosunu olumsuz yönde etkilemiştir.
7. Yüksek meblağlardaki askeri harcamaların ekonomiyi zor duruma düşürmesi: 1980'li yılların başlarında askeri güç olarak dünyada "süper devlet" olan Sovyetler Birliği, silahlanmadaki yarışı ve askeri alandaki rekabete ayak uydurmada oldukça zorlanmıştır.² Silahlanma yarışını rakip ülkelere nazaran aynı tempoda sürdürmesi olanaksızlaşmış ve Brejnev'in "sınırlı

¹ Remzi Bulut, "SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1/2, (2014), s. 9

² Qasımlı, Musa. SSCB-Türkiye ilişkileri, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2012, s.11

egemenlik ve müdahale” doktrininin yerini artık Gorbaçov’un “barış ve iş birliği” doktrini yer almaya başlamıştır.³

8. Tarım ürünlerinde verimin ve kalitenin azalması: İklim şartlarına göre tarımın yapılmaması, aşırı kimyasal gübrelerin kullanılması kolektif çiftlik olan kolhoz ve sovhozların iyi yönetilememeleri beraberinde bir çok zarara neden olmuştur. Bu zarar devlet bütçesini zor duruma düşürmüştür.⁴

Sovyetler Birliği aslında sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikler bakımından sanayileşme hamlesiyle de dünyada lider ülke konumuna ulaşmıştır. 1950’li yılların sonlarında ekonomide istikrarsızlıklar yaşanmaya başlamış ve bu durumu fark eden dönemin liderleri Kruşçev ve Brejnev tarafından ekonomide istikrarı sağlayıcı reform politikaları uygulanmaya başlamıştır. Ancak istenilen ölçüde başarılı olunamamıştır. İlk olarak Brejnev döneminde ABD ile savunma sistemleri ve uzaydaki rekabetten dolayı kaynakların büyük kısmı savunma sanayisine aktarılmıştır. Aynı dönemde GSMH’den ayrılan yüzde 15’lik payın savunma sanayisine aktarılması ekonomide yaşanan istikrarsızlığı tetiklemiştir. İkincisi olarak ise petrol ve hammaddelerin üretim maliyetlerinin yüksek olmasıdır.

1985 yılında iktidara gelen Gorbaçov, ekonomideki kötü gidişi durdurabilmek ve diğer sorunları çözmek için birtakım reformlar gerçekleştirmiştir. Gorbaçov liderliğinde uygulanması planlanan bu reformların genel amacı, Sovyet sosyalizmini yeniden yapılandırmaktır. Bu reform programının iki parçadan oluşmaktaydı. Bunun ilki yeniden yapılanma anlamına gelen “perestroika” diğerini ise açıklık ve şeffaflık anlamlarına gelen “glasnost” oluşturmuştur. İktisadi reform olan yeniden yapılanma (perestroika) ile 1980’li yılların başından itibaren, bozulan ekonomiyi düzene koymak, iktisadi büyümedeki gerilemeyi engellemek, ekonomiye geniş ölçüde dinamizm kazandırmak ve köklü bir değişimi kapsamıştır. Ayrıca teknolojiye modernizasyonu sağlamak, özel iktisadi alanları genişleterek özelleştirmeye zemin hazırlamak, uluslararası ekonomik ilişkilerde değişimi sağlamak olarak özetlenebilir. Gorbaçov’un, Glasnost ile Sovyetler Birliği’nde şeffaflığı ve demokrasiyi ilerletmek için sunduğu başlıca önerileri ise şu şekilde sıralamak mümkündür: iş yerlerinde demokrasinin gelişmesi, parti içi demokrasinin ilerlemesi, basın-yayına ve bilime-sanata daha fazla özgürlük verilmesini sağlamak, eleştirilere ve muhaliflere daha fazla hoşgörüde bulunmak ve toplumsal örgütlenmenin ilerlemesini ve gelişmesini sağlamak olarak sıralanabilir. Bu reformda önerilenler esasen hukukun üstünlüğü ve anayasal demokratik bir devletin kurulmasının gerekliliğidir. Bu reformlar bize de katı Sovyet rejiminin yavaş yavaş çözülmeye ve yumuşamaya doğru gittiğini göstermektedir.

Aslında Gorbaçov’un bu dönüştürme programının iki kanadı olan “perestroika” ve “glasnost” arasında çelişkilerin bulunduğu gözden kaçmamaktadır. “Glasnost” genel olarak hukukun üstünlüğü, insan hak ve hürriyeti, anayasal ve demokratik devletin kurulması anlamlarını taşımaktadır. Perestroikanın ise ekonominin yönetimiyle ilgili program ve reformdan uzak olduğu bilinmektedir. Sosyalist dünyadaki (Sovyetler Birliği) reformların ana hedef ve amacı, komünizmi, Batı ülkelerinin (gelişmiş ülkeler kastedilmektedir) tipik bir sosyal demokrasiye dönüştürme çabalarıdır. Perestroika adı altında alınan reform kararları büyük ümitler taşısa da ekonomik büyüme hedef ve gayretlerini boşa çıkarmıştır. Nitekim merkezi planlamadan vazgeçilip serbest piyasa ekonomisine doğru ilk adımların atılmış olduğunu söyleyebiliriz. 1986 yılından itibaren bütçe açıklarını kapatmak için alınan dış borç stoklarında da artmalar başlamıştır. 1991 yılına gelindiğinde Sovyet ekonomisinde önemli derecede bütçe açıkları meydana gelmiştir. Daha fazla bu olumsuzlukların önüne geçemeyen Sovyet yönetimi

³ Ertan Efegil, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya’nın Orta Asya Politikası (1991-1999)”, *Bilgi*, 16 (2001), s. 3

⁴ Ölmezoğulları, Nalan. Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2012. s. 181-187

hakimiyeti altındanki sosyalist cumhuriyetlerin birer birer bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte dağılma sürecine girmiştir.

26 Aralık 1991 tarihinde Kremlin'den SSCB bayrağı indirilmiş yerine ise üç renkli yeni Rusya Federasyonu'nu temsil eden bayrağın göndere çekilmesiyle, Sovyetler Birliği resmen tarih sahnesinden silinmiştir.

2.TÜRK BASININDA SSCB VE TÜRK CUMHURİYETLERİ

Gorbaçov yönetime geldiğinde büyük umutlar ile yeni reformlar ortaya koymuştu ancak bu reformlar aksine çöküşe geçmiş olan SSCB'nin çöküşünü hızlandırmıştır. Gorbaçov döneminde glastnost ve perestroyka reformları neticesinde Sovyet yönetimi altındaki Türk cumhuriyetleri de bağımsızlık için adım atmaya başlamışlardır. İlk olarak Kazakistanda başlayan Alma- Ata hadiseleri dikkat çekmektedir.

Fotoğraflar 19-20 Aralık 1986 tarihli Tercüman gazetesine aittir.

1986'da Kazakistan Komünist Partisi lideri Din Muhammed Kunaev'in yerine Rus asıllı Gennadi Kolbin'in atanması üzerine Alma Ata'da bir grup Üniversiteli öğrencilerin isyanı ile ilk rahatsızlık ortaya koyulmuştur. Glastnost politikasının etkisiyle bu isyan olayı Sovyet basın ajansı Tass tarafından servis edilmiştir ve Yurt dışındaki basına da olayların gerçekleştiği gün içerisinde bilgi verilmiştir. Ancak olayların lanse edilme şekli ile gerçekler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sıkı bir sansür uygulayan SSCB'nin dünya basınına yansıttığı bu olayın ne derecede gerçeği yansıttığı, Sovyetler bloğu dışındaki ülkelerde tartışılmaya başlanmıştır. Olayların başlamasından iki gün sonra Türkiye'de Cumhuriyet, Milliyet ve Tercüman gibi büyük gazeteler tarafından bu hadiseler Türk kamuoyuna ulaştırılmış ve üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Haber üzerine Türk yazarlardan bazıları Sovyet yönetiminin milliyetçiliği öldüremediğini ve yeniden canlanmaya başladığı şeklinde yorumlar yapmışlardır. Bu olayların yaşandığı esnada diğer taraftan Kırım Tatarlarının önderlerinden olan Abdülcemil

Kırımoğlu'nun serbest bırakıldığı, yine Sovyet rejiminin muhalifi olan ünlü fizikçi Andrei Sakharov'un serbest bırakıldığına dair haberler çıkmıştır. Türk basınına Rusya'nın Pravda gazetesi aracılığıyla gelen bu haberleri Türk basını, Kazakistandaki olayların üzerindeki dikkati başka yöne çekmek olarak yorumlamıştır.

Gorbaçov'un o dönem ABD başkanı olan Reagan ile ilk görüşme ihtimalinin duyulması ve görüşme gerçekleşene kadar ki süreç içinde iki kutup arasındaki ilişkilerin yumuşamaya başlaması Türk basınının ve ayrıca dünya basınının ilgisini çekmiş ve birçok haber yapılmıştır.

Diğer taraftan Gorbaçov'un eşi ile ilgili haberlere de yer verilmiştir. Reagan ve Gorbaçov görüşmesinin ardından iki yöneticinin evlilikleri, eşleri ve aileleri üzerine yapılan haberlere rastlamaktayız.⁵

1987 yılından itibaren Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında çıkan olaylar üzerine birçok haber yapılmıştır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarını ele geçirme isteği ve bunun için her yolu mübah gördüklerine dair yorumlar yapılmıştır.⁶

1988 yılına geldiğimizde ABD başkanı Reagan'ın Moskova ziyareti dikkat çekmektedir. Aynı yıl içerisinde Ermenilerin protestolar ile Karabağ'ın Azerbaycan SSR'den alınıp Ermenilere verilmesi için ellerinden gelen herşeyi yapmışlardır. Çatışmaların başlaması, Ermenilerin saldırıları üzerine Türk basınında birçok haber yapılmıştır.⁷ Yine aynı zamanda Gorbaçov yönetiminin bu karışıklığa çok müdahale etmemesi ve Ermenilerin isteklerine boyun eğmesi Türk medyası tarafından eleştirilmiştir. Ancak olaylar artarak devam etmiştir, Karabağ özerk bölgesi direk Moskovaya bağlanmış ve bu durum Ermenilerin lehine olduğuna dair yorumlar yapılmıştır.⁸ Ancak yinede bölge sulha kavuşamamıştır. 1990 yılına gelindiğinde Kızılordu Bakü'ye girmiş ve 20 Ocak 1990 tarihinde büyük bir katliama sebep olmuştur.⁹ Olaylar durulmamış artarak devam etmiştir. 1991 tarihine gelindiğinde SSCB dağılmasına rağmen bölgedeki istikrarsızlık 1994 yılına devam etmiştir.¹⁰

SONUÇ

Sonuç olarak yeni reformlar ile yönetime gelen Gorbaçov, uyguladığı bu reformlar yüzünden kısa sürede SSCB'nin dağılmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu reform kararları alınmasa bile Sovyetler birliğinin değişen ve gelişen yeni çağa ayak uyduramadığı ne kadar gizlesede artık farkedilmeye başlanmıştır. Bu durumda aslında SSCB'nin çok uzun bir ömrü kalmadığını kanıtlamaktadır. Sovyet hakimiyeti altındaki Türk bölgelerinde yaşanan gelişmeler Türk basınına Sovyet yönetimine ait olan TASS ajansından gelen bilgilerle aktarılmıştır. Aslında bu durum gelen haberlerin ne kadar Glastnost politikasının etkisiyle tarafsızmış gibi gösterilmeye çalışılsa da taraflı olduğunu göstermektedir. İlk önce 1986'da Alma-Ata olayları ufak bir üniversite gösterisi gibi gösterilmeye çalışılmış ancak çok geçmeden işin aslı ortaya çıkmıştır. Halk kendilerinden olmayan Rus asıllı bir yönetici tayin edilmesinden rahatsızlık duyduğu için protesto etmiştir. Bu olay SSCB'nin çöküşe gittiğini gösteren somut delillerden sadece biridir. Diğer taraftan yine Glastnost politikasının etkisiyle Sovyetler birliğinin sınırları gevşemiş ve böylece SSCB içerisindeki gelişmelere dair daha fazla bilgiye ulaşılmaya başlanmıştır. Ancak yinede Türk basınındaki haberlerin genel olarak çoğunluğu Sovyet yönetimin gazetesi olan

⁵ "Sempati Savaşı" *Hürriyet*, 21 Kasım 1985

⁶ M.A. Birant, "Karabağı Vermeyiz", *Milliyet*, 21 Kasım 1988

⁷ "Sovyet Azerbaycanı Ordu Denetiminde", *Hürriyet*, 13 Mart 1988

⁸ Sarıahmetoğlu, Nesrin. Karabağ, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s 26-28

⁹ Karaca, Erdem. SSCB sonrası Türkiye Siyasetinin Karabağ Mesaisi, Gece Yayınları, Ankara, 2018, s. 33

¹⁰ Roy, Oliver. Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, çev. Mehmet Morali, Metis yayınları, İstanbul, 2006, s. 182

Pravda ve haber ajansı TASS'a dayanmaktadır. Ara ara Reuters ve diğer batılı kaynaklara dayanarak Sovyet yönetimi ve ülke içerisindeki gelişmelere dair haberler yapılmıştır.

Türkiye ile doğudan ve batıdan sınır komşusu olan SSCB ile ilgili haberlerin Türk basınında bu denli az olması ne kadar çöküşe geçse yine SSCB'nin kendi duvarları olduğu ve bu duvarları aşmanın ne kadar zor olduğunun bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- BULUT, Remzi, “SSCB’nin Dağılması ve Rusya Federasyonu’nda Serbest Piyasaya Geçiş”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/2, (2014), 7-19
- EFEGİL, Ertan (2001) “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya’nın Orta Asya Politikası (1991-1999)”, *Bilig*, 16, s 1-21
- QASIMLI, Musa (2012) SSCB-Türkiye ilişkileri, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2012
- KARACA, Erdem (2018) SSCB sonrası Türkiye Siyasetinin Karabağ Mesaisi, Gece Yayınları, Ankara
- ÖLMEZOĞULLARI, Nalan (2012) *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, Ezgi Kitabevi, Bursa
- ROY, Oliver (2006) Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, çev. Mehmet Moralı, Metis yayınları, İstanbul
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2011) Karabağ, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
- Gazeteler*
- “Sempati Savaşı” *Hürriyet*, 21 Kasım 1985
- “Kazakistan’da Türk Milliyetçiliği Gösterileri” *Tercüman*, 19 Aralık 1986
- “Kazakistan’da yüzlerce Türk gösteri yaptı” *Tercüman*, 20 Aralık 1986
- “Sovyet Azerbaycanı Ordu Denetiminde”, *Hürriyet*, 13 Mart 1988
- M.A. Birant, “Karabağı Vermeyiz”, *Milliyet*, 21 Kasım 1988
- “Büyük Ermenistan Hayali” *Hürriyet*, 12 Mart 1988
- “Kremlin’in başı Ermenilerle dertte” *Hürriyet*, 11 Haziran 1988

BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİNDƏ ANTROPONİMLƏR
ANTHROPONYMS IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN
АНТРОПОНИМЫ В ПАМЯТНИКЕ БИЛГА КАГАНЫ

Simnar Arif oğlu Əlizadə

BDU- nun magistrantı

ORCID ID: 0000-0002-0986-8290

XÜLASƏ

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, şəxs adı, titul, qədim türklər, sözün mənası

Qədim türk yazılı abidələrində az tədqiq olunmuş söz qruplarından biri də antroponimlərdir. Məqalədə qədim türk yazılı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən şəxs adları tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Şəxs adlarının abidənin dilində işlənmə sayı, onların mənşəyi, Bilgə xaqan abidəsindən başqa işləndikləri digər abidələr və bu leksik vahidlərin ifadə etdikləri mənalar müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif lüğətlərdən istifadə edilərək bu sözlərin ifadə etdikləri mənalar arasındakı fərqlər göstərilmişdir. Abidənin dilindəki şəxs adlarının əksəriyyətinin türk mənşəli olması və bu ad sisteminin sonrakı əsrlərdə qorunmaması diqqətimizi cəlb edir. Abidədəki şəxs adları müasir türk dillərində, demək olar ki, arxaikləşmişdir. Əsrlər boyu türk xalqlarının həyatında baş verən ictimai- siyasi proseslər, başqa xalqlarla olan əlaqələr, xüsusilə, onların dini dünya görüşlərində baş verən dəyişmələr nəticəsində çoxlu yeni adlar qəbul edilmiş və qədim adlar unudulmuşdur. Abidənin dilindəki şəxs adları yalnız yüksək vəzifə sahibi olan şəxslərin adlarıdır və burada aşağı təbəqəyə məxsus olan şəxslərin adlarına rast gəlinmir. Bütün şəxs adları həmin şəxsin titul və rütbəsi ilə bir yerdə verilir. Buna əsaslanaraq biz həmin şəxslərin dövlət idarəsindəki yerini və rolunu müəyyən edə bilirik. Abidənin dilində yalnız bir qadın adı işlənmişdir. Məqalədə qədim türklərin ad qoyma ənənələri, bir şəxsin həyatının müxtəlif mərhələlərində fərqli adlar qəbul etməsi, adların müəyyən şəxsi keyfiyyətlər kəsb etməsi haqqında məlumatlar əks edilmişdir.

ABSTRACT

Key words: Bilga Khagan, monument, name of the person, ancient Turks, the meaning of the word

Anthroponyms are one of the least studied groups of words in ancient Turkish written monuments. The article deals with the names of people used in the Bilga Khagan monument, one of the ancient Turkish written monuments. The number of uses of personal names in the language of the monument, their origin, other monuments used in addition to the Bilga Khagan monument and the meanings expressed by these lexical units have been determined. The differences between the meanings of these words are shown using different dictionaries. It is noteworthy that most of the names in the language of the monument are of Turkish origin and this name system was not preserved in the following centuries. The names of the people in the monument are almost archaic in modern Turkic languages. As a result of the socio-political processes taking place in the life of the Turkic peoples over the centuries, relations with other peoples, especially the changes in their religious worldviews, many new names have been adopted and ancient names have been forgotten. The names of people in the language of the monument are only the names of high-ranking officials, and the names of low-ranking people are not found here. All personal names are given together with the title and rank of that person.

Based on this, we can determine the place and role of these people in public administration. Only one female name is used in the language of the monument. The article provides information about the naming traditions of the ancient Turks, the adoption of different names at different stages of a person's life, and the fact that names have certain personal qualities.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Билга хаган, памятник, личное имя, древние тюрки, значение слова

Антропонимы - одна из наименее изученных групп слов в древнетюркских письменных памятниках. В статье рассматриваются имена людей, работавших над памятником Билга-кагану - одним из древнетюркских письменных памятников. Определено количество употреблений личных имен на языке памятника, их происхождение, другие памятники, использованные помимо памятника Билга-кагану, и значения, выражаемые этими лексическими единицами. Различия в значениях этих слов показаны с помощью разных словарей. Примечательно, что большинство названий на языке памятника имеют турецкое происхождение, и эта система названий не сохранилась в последующие столетия. Имена людей в памятнике почти архаичны на современных тюркских языках. В результате социально-политических процессов, происходивших в жизни тюркских народов на протяжении веков, взаимоотношений с другими народами, особенно изменения их религиозного мировоззрения, было принято много новых имен, а древние имена забыты. Имена людей на языке памятника - это только имена высокопоставленных чиновников, а имена людей, принадлежащих к низшим сословиям, здесь не встречаются. Все личные имена даются вместе с титулом и званием этого человека. Исходя из этого, мы можем определить место и роль этих людей в государственном управлении. В языке памятника используется только одно женское имя. В статье представлена информация о традициях именования древних тюрков, о принятии разных имен на разных этапах жизни человека и о том, что имена обладают определенными личностными качествами.

GİRİŞ

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən maraqlı söz qruplarından biri də antroponimlərdir. Qədim türklərin ənənəsinə görə, uşaq anadan olan kimi ona ad qoymazdılar. Uşaq yaşa dolduqdan sonra müəyyən bir igidlik göstərdikdə və ya döyüşdə fərqləndikdən sonra ona ad qoyardılar. “Kitabi- Dədə Qorqud” abidəsində bu fikrimizi təsdiq edəcək kifayət qədər faktlar vardır. Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda igidlik göstərdikdən sonra uşağa Buğac adının qoyulması fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Qədim türk qəbilələrində mövcud olmuş ad qoyma adət-ənənəsi yüzilliklər boyu davam etmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün İltəris xaqanın adına müraciət edək. Uşaqılıqda hansı adı daşması haqqında məlumata rast gəlməsək də, hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl bu şəxsin “Kutlığ” (Qudulu) adı daşması haqqında Çin və qədim türk mənbələrində məlumatlar vardır.

MÖVZU

Məqalədə qədim türk yazılı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən antroponimlər tədqiq olunmuşdur. Abidənin dilindəki şəxs adlarının əksəriyyəti türk mənşəli, az hissəsi isə Çin mənşəlidir. Abidənin dilindəki şəxs adlarının hamısı yüksək vəzifə sahibi olan şəxslərin adlarıdır. Abidənin dilində yalnız bir qadın adı ilə rastlaşırıq. Bilgə xaqan abidəsindəki şəxs adları bunlardır:

Bars bəg- Bars bəy. Bars adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Bars bəg erti, kağan atıq bunta biz birtəbiz, siñilim kunçuyuğ birtimiz “Bars bəy idi, xaqan adını burada (bu vaxt) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik”. 711- ci ildə Türkiş xaqanı elan edilən Göytürk bəyinin adıdır. “Divani- lüğət it türk”də Bars sözünün mənası “yirtıcı bir heyvan, türklərin on iki ilindən birinin adı, bit- birələrin dişləməsi nəticəsində bədəndə yaranan qabartı” şəklində göstərilir [3, IV, 73]. Ə. Tanrıverdi bu sözün bəbir mənasını göstərir. Ə. Cəfəroğlu bu sözün mənasını “bəbir, təqvimdə bir il adı, şəxs adı” şəklində göstərir [2, 34]. Bars on iki illik türk təqvimində üçüncü ilin adıdır. Moyon Çor, Terxin, Fəlmə (İrk- bitik), Elegeş abidələrində bu söz təqvim ili mənasında, Kül tigin və Miran abidələrində şəxs adı kimi, Berqe abidəsində isə heyvan adı kimi işlənir. Qədim uyğur dilində də Bars sözü işlək olmuş və şəxs adı kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Baz kağan- Baz xaqan. Baz adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Kañım kağanka başlayu Baz kağanıq balbal tikmiş “Atam xaqana qəbri önündə başda Baz xaqanı balbal qoymuş (hərfən: tikmiş)”. Kül tigin və Xanqıta- Xat abidələrində də bu ada rast gəlirik. Doqquz Oğuz qəbilə birliyinin xanı olmuş şəxsin adıdır. Abidədə onun igidliyi xüsusi vurğulanır. O, əvvəllər türk xalqına qarşı düşmən münasibətdə olsa da, 730- cu ildə Bilgə xaqanın onun üzərindəki qələbəindən sonra onunla birləşmişdir. Türk xalqı içərisində xüsusi hörmətə malik olan bu şəxsin qəbri üzərində abidə ucaldılmış və ona sitayiş olunmuşdur. Kül tiginin şərəfinə qoyulan abidədə göstərilir ki, İltəris xaqanın qəbri üzərində Baz xaqanın balbalı qoyulmuşdur. “Divani- lüğət it türk”də Baz sözünün “yad, qərib” mənalrı göstərilir [3, IV, 79]. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün mənası “qərib, yad, sonra, yenidən, sakitləşdirmək, şəxs adı” şəklində qeyd olunmuşdur [14, 89]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün mənasını “təbə, təbə etmək, məğlub etmək, müti etmək, sülhə məcbur etmək” şəklində göstərir.

Bilgə kağan- Bilgə xaqan. Bu adın işlənməsinə görə abidənin nəşrləri arasında müxtəliflik özünü göstərir. Abidədəki hadisələr Bilgə xaqanın dilindən danışılrsa da, Ə. Rəcəblinin nəşrlərində onun adına rast gəlinmir. H.N. Orkun və Ə. Şükürlünün transkripsiyası və tərcümələrində abidənin qərb tərəfinin ikinci sətrində Bilgə xaqanın adı verilmişdir: Bilgə kağan uç (a bardı) “Bilgə xan öl (dü)” [10, 268]. Tonyukuk və Terxin abidələrində də bu ad işlənmişdir. Çin mənbələrində bu ad Mogilyan xaqan şəklində işlədilir. İkinci Türk xaqanlığının qurucusu olan İltəris xaqanın böyük oğlu, İltəris və Kapağan xaqandan sonra hakimiyyətə gəlmiş üçüncü türk xaqanıdır. Bilgə sözü bilmək, qavramaq, anlamaq mənasına gələn bil feilinə feildən isim düzəldən -gə/ -ge şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Göytürk yazılı abidələrində Bilgə sözünün həm şəxs adı kimi, həm də keyfiyyət bildirən söz kimi işləndiyinin şahidi oluruq. Qədim türklərdə xaqanlar və ya digər yüksək rütbəli şəxslər yüksək biliyə və dərin düşüncəyə malik idilər. Bu da bir daha qədim türklərin biliyə yüksək dəyər verməsini göstərir. Qədim türk mənbələrində bu sözün hökmdardan sonra taxta çıxacaq şəxslərə və ya hökmdarın ən yaxın qohumlarına verilən yüksək vəzifə sahibi bildirən titul kimi işlənməsinə də rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də Bilgə sözünün mənası “bilgə, aqıl, müdrik, alim, hakim” şəklində göstərilir [3, IV, 92]. A.N. Kononov bu sözün idarəedici, yönəldici mənalrını qeyd edir [13, 31].

Bumın kağan- Bumın xaqan. Bumın sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Kişi oğlnta üzə eçün- apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış “İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş”. Terxin abidəsində də bu ada rast gəlirik. VI əsrdə yaşamış türk hökmdarının adıdır. O, birinci Türk xaqanlığının ilk xaqanıdır. Türk qəbilələrini Çin əsarətindən xilas edən qiyamçı dəstəyə başçılıq etmiş və 552- ci ildə Göytürk dövlətinin əsasını qoymuşdur. Yamı xaqan, İl/ El xaqan adları ilə də tanınır. O, juan- juanları və digər tayfaları özünə təbə etdikdən sonra İl- xan titulu qəbul etmişdir. Bu ad Çin mənbələrində Tumın xaqan şəklində göstərilir.

Çaça səñün- Çaça sənün. Bu ad abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Çaça səñün səkiz tümən sü birlə süñüşdim “Çaça sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm”. Bilgə xaqanla döyüşən səksən minlik Çin qoşununun generalıdır. Kül tigin abidəsində də bu ada rast gəlirik. Kül tigin iyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüşmüş və onu ağır məğlubiyyətə uğratmışdır. Çaça sənün Kül tigin tərəfindən əsir götürülmüşdür. T. Tekin bu sözün Çin dilində kişi adı olduğunu qeyd edir.

İlbilgə katun- İlbilgə xatun. İlbilgə adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, teñri töpəsində tutup yögürü kötürtü erinç “Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü”. Kül tigin və Terxin abidələrində də bu ada rast gəlirik. Bu ad Göytürk yazılı abidələrində rast gəlinən yeganə qadın adıdır. İltəris xaqanın arvadı, Bilgə xaqan və Kül tiginin anasıdır. Ölüm tarixi 692- ci il göstərilir. Bu ad iki tərkib hissədən ibarətdir. Müasir dövrdə də dilimizdə öz semantik məzmununu qoruyub saxlayan İl/ El sözü və yüksək biliyə, dərin düşüncəyə malik olan şəxs mənasını verən bilgə sözünün birləşmə sindən yaranmışdır. Bu söz “elin müdrik xanımı” mənasını ifadə edir. İlbilgə sözünü titul bildirən söz kimi qəbul edən tədqiqatçılar da vardır. Doğrudur, bütün dövrlərdə qədim türklərdə hökmdarların xanımı xatun titulu daşımışdır. Lakin bu sözün “elin müdrik xanımı” mənası və Terxin abidəsində işlənən “Tenride bolmuş el etmiş bilgə kağan Elbilgə xatun kağan atı, katun atı atanıp...- Tenridə bolmuş Eletmiş Bilgə xaqan, Elbilgə xatun xaqan adını, xatun adını qəbul edərək ...” ifadəsi göstərir ki, bu söz titul bildirir. Əgər Kutlıg xan hakimiyyətə gəldikdən sonra İltəris xaqan adını qəbul edirsə, adını bilmədiyimiz Kutlıg xanın xanımı da əri hakimiyyət başına keçdikdən sonra İlbilgə xatun, yəni elin müdrik xanımı adlandırılır.

İltəris kağan- İltəris xaqan. İltəris adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, teñri töpəsində tutup yögürü kötürtü erinç “Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü”. Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor abidələrində də bu ada rast gəlirik. O, ikinci Türk xaqanlığının ilk xaqanıdır. İllig xaqanın nəslindən gəlirdi. Ölüm tarixi 690- cı il göstərilir. Çin və qədim türk mənbələrində onun taxta çıxmazdan əvvəl Kutlıg (Qudulu) xan adı daşdığı haqqında yekdil fikir söylənilir. Kut sözü Göytürk dilində bəxt, tale mənalərini ifadə edir, -lıg şəkilçisi isə müasir dilimizdə işlənən və sifət düzəldən -lı şəkilçisinin qədim türk variantıdır. Deməli, İltəris xaqanın birinci adı bəxti gözəl olan, bəxtli, şanlı, xoşbəxt kimi mənalara daşıyırdı. Kutlıg xaqan olduqdan sonra İltəris/ Eltəriş/ İltəriş adını qəbul edir. Bu söz də öz növbəsində üç tərkib hissədən ibarətdir. İl/ El sözü müasir dövrdə də dilimizdə öz semantik məzmununu qoruyub saxlayır. Təri sözü müasir Azərbaycan dilindəki qayda, qanun, adət- ənənə sözlərinə uyğun gəlir. Sözdəki -s/ -ş morfemi isə qayıdışlıq (hərəkətin qayıdışı) məzmunu ifadə edir. İltəris şəxs adının Azərbaycan dilindəki mənası “eli üçün, xalqı üçün qayda- qanun yaradan, dövlət quran, elin qayda- qanununu özündə təcəssüm etdirən şəxs” deməkdir.

İstəmi kağan- İstəmi xaqan. İstəmi adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Kişi oğlnta üzə eçün- apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış “İnsan oğlunun üzərində əcdadlarını Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş”. Kül tigin abidəsində də bu ada rast gəlirik. 554- cü ildə Muğan xaqandan sonra hakimiyyətə gəlmiş Göytürk hökmdarıdır. Bumın xaqanı kiçik qardaşı idi. Onun hakimiyyəti dövründə Göytürk xaqanlığının ərazisi şərqdə Koreya körfəzinə, qərbdə Xəzər dənizinə, cənubda Qumlu Səhraya, şimalda Şimal dənizinə çatırdı.

Kuğ səñün- Kuğ sənün. Kuğ adı abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: Kuğ səñün başadu tört tümən sü kəlti “Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi”. 733- cü ildə Bilgə xaqanın rəhbərliyi ilə Göytürk ordusunun döyüşüb məğlub etdiyi qırx minlik tatabı qoşununun başçısıdır. E. Şükürlü bu sözün Çin mənşəli kişi adı olduğunu və Kuğ sənünün Çin hərbi

birleşməsinin sərkərdəsi olduğunu qeyd edir [10, 35]. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “qu quşu” şəklində göstərilir . M. Kaşğari bu sözün həm də təqlidi söz məqamında işlənərək qazların çıxartdığı səs olduğunu qeyd edir [3, IV, 339]. Buddizmdə simvolik mənə daşıyan kuğu Buddanın səksən fiziki işarəsindən biri sayılır və Buddanın yerisi qu quşunun yerisinə bənzədilir.

Kül çor. Kül çor adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Kül çor başlayu, ulayu şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan... “Kül çor başda olmaqla, ardımca gələn şad- apıt bəylər, tölis bəyləri, apa tarkan...”. Küli çor, Hoytu- Təmir abidələrində də bu ada rast gəlirik. Bu söz ilk dəfə Göytürk mətnlərində istifadə olunmuşdur. Qədim türkcədə bu söz “igid, cəsur” mənalarını ifadə etmişdir. Göytürk yazılarında işlənən Kül tigin, Kül(i) çor, Kül Bilgə xaqan, Kül Çigşi, Kül tudun adları, Uyğur xaqanlığı yazılarında işlənən Köl Beg Bilgə xaqan, Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge xaqan kimi şəxs adlarında bu sözün müxtəlif şəkillərdə işləndiyini görürük. Külüg forması Kül+ üg şəklində formalaşdığından “şanlı, cəsarətli” mənalarını ifadə edir. J. Hamilton, L. Bazin və s. kimi tədqiqatçılar bu sözü Köl şəklində oxuyurlar. Bu oxunuşa səbəb isə M.Kaşğarinin lüğətində verdiyi Köl İrkin ifadəsidir. Buradakı Köl sözü dilimizdə işlənən göl sözünə uyğun gəlir. Köl İrkin ifadəsinin mənası isə “ağlı göl kimi geniş və dərin olan” deməkdir. Dəniz sözü qədim türk ad və titul yaradıcılığında işlənsə də, göl “Köl” sözünə rast gəlinmir. Köl variantı qədim türk ad yaradıcılığına uyğun gəlmədiyindən bu sözün Kül şəklində oxunuşunu daha düzgün hesab edirik . Divani- lüğət it türk”də kül şəklində işlənən gülmək feili müasir türk dillərində müxtəlif formalarda işlənir. Lakin bu forma türk kişi adlarının əmələ gəlmə əsaslarına uyğun gəlmir. Həmçinin “Divani- lüğət it türk”də kül sözünün kül, toz mənaları da göstərilir. Toz anlamına gələn kül sözünün şəxs adına çevrilməsi qədim türk ad yaradıcılığına uyğun gəlsə də, bu sözün “igid, cəsur, şan- şöhrət” mənalarını daha məqbul hesab etməliyik. Çünki bu mənalar yüksək vəzifə sahibi olan, dövlət idarəçiliyində yer alan bir şəxsə ad verildikən nəzərə alınan şəxsi keyfiyyətlərdir.

Kül çor Tarduş qəbilə ittifaqının başçısının adıdır. O, uzun müddət Kül tigin və Bilgə xaqanla mübarizə aparmış və nəhayət təslim olaraq xaqanlığı ilə birlikdə onların dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Hoytu- Təmir abidələrində Beşbalıq şəhərinə hərbi yürüşlərlə əlaqədar Kül çorun adına rast gəlirik.

Kül tigin. Kül tigin adı abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantım “Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım”. Kül tigin və Böğü xaqan abidələrində də bu ada rast gəlirik. İltəris xaqanın kiçik oğlu, Bilgə xaqanın isə qardaşıdır. Ən igid və bacarıqlı sərkərdələrdən biri olan Kül tigin Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində türk qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Onun da şərəfinə abidə qoyulmuşdur. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün kül, gülmək və şəxs adı mənaları göstərilir [14, 325]. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə Kül sözü “yanan odun və ya digər şeylərdən geriye qalan toz” mənası bildirir [1, 49]. Erk Yurtsever Kül sözünün atəş, atəşilik, yıxıcılıq, yox edicilik, yenilməzlik, ulu, məşhur, cəsarət, gözüqaralıq, göl, göl kimi geniş, böyük mənalarını göstərir. O, Kül tiginin mətnlərdəki roluna istinad edərək bu adın “atəş şahzadəsi, yenilməz sərkərdə, ulu şahzadə” kimi mənalarını qeyd edir [13, 39].

Lisün Tay. Bu ad abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Maña Lisün Tay səñün başadu bis yüz ərən kəlti “Mənə Lisün Tay səñün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsur) gəldi”. Çin mənşəli kişi adıdır. Bilgə xaqanın atasının dəfn mərasiminə beş yüz nəfərlik əsgər heyəti ilə qatılan Çinli generaldır.

Oñ tutuk- Onq tutuk. Oñ adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Tabğaç Oñ tutuk bes tümən sü kəlti “Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi”. Kül tigin abidəsində də bu ada rast gəlirik. Kül tiginin döyüşdüyü əlli minlik Çin ordusunun başçısıdır. T. Tekin bu sözün Çin mənşəli kişi adı olduğunu göstərir [12, 108]. “Divani- lüğət it türk”də Onq sözü “asan, sağ tərəf

(çigilcə), solmaq” mənası bildirir [3, IV, 393]. “Qədim türk lüğəti”ndə Oñ sözünün sağ tərəf, asan, rahat, solğunlaşmaq, tökmək, yaxşılaşdırmaq, düzəltmək, şəxs adı kimi mənalara qeyd edilir [14, 367].

Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan. Tonyukuk adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: ... başlayı ulay şad apıt bəglər... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ulay buyuruk... iç buyurkı bəg İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü... “başda olmaqla digər şad- apıt bəylər ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər), ... daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar- bunca indiki bəylər atam xaqana adətimizcə...”. Tonyukuk, Küli çor, Çoyra abidələrində də bu ada rast gəlirik. Boyla, bağa və tarkan Tonyukukun titullarıdır. Tonyukuk ikinci Türk xaqanlığında İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın baş vəziri olmuşdur. O, 650- ci ildə Çində anadan olmuş və orada təhsil alıb, təlim keçmişdir. Türkologiyada bu adın semantikasına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Ə. Rəcəbli bu sözün inci, mirvari mənalara daşdığını bildirir. V. Yunusova isə Tonyukuk şəxs adının Çin variantının Yuançyen olduğunu yazır. S.Q. Klyastorni bu iki adı qarşılaşdıraraq hər ikisinin ilkin xəzinə, birinci dərəcəli qiymətli əşya kimi mənalara ifadə etdiyini qeyd edir. Erk Yurtsever isə Tonyukuk adını tanyu, kök gök morfemlərinin kontekstində izah edərək onun genişlik və sonsuzluq kimi mənalara ifadə etdiyini göstərir. V.N. Nadeleyev Tonyukuk adının “bilikli türk tayfasından olan uzaqqörən siyasətçi, dövlət xadimi”, Ali Ülvi Elöven “birinci canişin”, R. Jironov isə “bulaşlıq paltarda gəzən” mənalara göstərir [13, 49]. Ə. Rəcəbov Azərbaycan dilində Tonyukuk sözünün “qatırın sərt dırnağı” mənasında işləndiyini göstərir.

Toña tigin- Tona tigin. Toña adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Anta Toñra yıpağutı bir oğuşıq Toña tigin yoğmta əgirə tokıdım “Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım”. Kül tigin abidəsində də bu ada rast gəlirik. Kapağan xaqanın döyüşdə öldürülən nişanlı oğlunun adıdır. Bu söz “Divani- lüğət it türk”də tonqa şəklində işlənir. Mənası isə “bəbir, qaplan cinsindən bir heyvan, kişi adı” şəklində göstərilir [3, IV, 560]. Qədim Uyğur mətnlərində bu söz həm heyvan adı, həm də şəxs adı kimi işlənmişdir. “Qədim türk lüğəti”ndə Toña sözünün leopard və qəhrəman mənalara göstərilir [14, 575].

Tudun Yamtar. Yamtar adı abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Biriye karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıq ıtım “Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək,- deyib Tudun Yamtarı göndərdim”. Kül tigin abidəsində də bu ada rast gəlirik. Türk əsilli kişi adıdır. Karluqların 718-ci ildəki üsyanını yatırmaq üçün səfərə çıxan Göytürk sərkərdəsidir.

Yolıq tigin. Yolıq adı abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: Bunça barkıq, bədizig, uzıq (türk bilgə) kağan atısı Yolıq tigin mən ay artukı dört gün olurıp bitidim, bədiztim “Bunca sərdabəni, naxış, heykəli (türk müdrik) xaqanın kiçik qohumu (qardaşı oğlu) Yolıq tigin bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım”. Kül tigin və Terxin abidələrində də bu ad işlənmişdir. Abidədən onun Bilgə xaqanın qardaşı oğlu olduğu anlaşılır. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin mətnini daş üzərinə yazan şəxsdir. O, Kül tigin abidəsinin mətnini iyirmi gündə, Bilgə xaqan abidəsinin mətnini isə otuz dörd gündə yazmışdır. Hər iki abidədə hadisələr Bilgə xaqan tərəfindən danışıldığından, bunların yazarı da özü olmalı idi. Böyük ehtimalla Bilgə xaqan abidələrin mətnini əvvəlcədən hazırlamış, sonra isə bunları daşlar üzərinə köçürtmək üçün Yolıq tiginə vermişdir. Ə. Tanrıverdi bu sözün xoşbəxt, bəxtiyar mənalara göstərir [13, 32].

NƏTİCƏ

Məqalədə qədim türk yazılı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən antroponimlər tədqiqatına cəlb olunmuşdur. Qədim türklərin uşaqlara ad qoyma ənənələri, bir şəxsin həyatının müxtəlif yaş mərhələlərində fərqli adlarla adlandırılması, bu adların mənşəyi

və ifadə etdikləri mənalər haqqında geniş məlumat verilir. Abidənin dilində işlənən antroponimlərin əksəriyyətinin türkmənşəli olması, lakin sonrakı əsrlərdə bu adların işlədilməməsi, müasir dövrümüz üçün isə tamamilə arxaikləşməsi müəyyən olunur. Abidənin dilindəki şəxs adları həmin şəxsin titulu ilə yanaşı izah edilir. Adlar vasitəsilə həmin şəxslərin dövlətin idarə olunmasındakı rolu və yeri haqqında da məlumatlar əldə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Battal A. “İbnü- Mühenna lüğati”, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
2. Caferoğlu A. “Eski Uyğur türkçesi sözlüğü”, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968, 320 s.
3. Kaşğari M. “Divanü lüğat- it- türk” (tərtib edən: R.Əskər), II: 400 s., IV (indeks): 752 s., Bakı, Ozan, 2006.
4. Qumilyov L. “Qədim türklər” , Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
5. Orkun H.N. “Eski türk yazıtları” I, İstanbul Devlet Basımevi, 1936, 189 s.
6. Rəcəbli Ə. “Göytürk dilinin leksikası” II, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
7. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələri” I, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
8. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” I, Bakı: Nurlan, 2004, 647 s.
9. Şen O. “Göktürk yazıtlarının kəlimə varlığı”, Yüksek lisans tezi, İstanbul, 2009, 254 s.
10. Şükürlü E. “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər”, Bakı: Mütərcim, 2011, 121s.
11. Şükürlü Ə. “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Bakı: Maarif, 1993, 330 s.
12. Talat T. “Orhon yazıtları (Kül tigin, Bilge kağan, Tonyukuk)”, İstanbul: Simurg, 1998, 128 s.
13. Tanrıverdi Ə. “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları”, Bakı: Nurlan, 2009, 440 s.
14. «Древнетюрский словарь», Ленинград, Наука, 1969, 676 s.

Rəyçi: F.e.d. prof. M.Ə. Məmmədov

**CÜMHURİYYƏT QURUCULARI BARƏDƏ MƏTBUATDA NƏŞR OLUNAN İLK
YAZILAR (1985-1995)**

THE FIRST ARTICLES PUBLISHED IN THE PRESS ABOUT THE FOUNDERS OF THE
REPUBLIC (1985-1995)

Nuranə Həsənova Vəli

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5394-1064>

XÜLASƏ

Milliyyət, ictimai vəziyyət, sinif, din və cinsi fərqi gözləmədən bütün vətəndaşlara eyni hüququ verən, qonşu olduğu millət və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan Şərqi ilk demokratik Respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərindən başlanan milli oyanışın parlaq qələbəsi hesab olunur. Görkəmli dövlət xadimləri, vətənpərvər ziyalıların əzmkarlığı və səyi nəticəsində 1918-ci ilin 28 mayında İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması ilə türk dünyasının ilk hüquqi dövləti fəaliyyətə başlayır. Bu dövlətin qurucuları - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Xosrov bəy Sultanov, Şəfi bəy Rüstəmov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Mirzə Əsədullayev, Əliqası Həsənov və digər görkəmli şəxsiyyətlər 23 ay müddətində demokratik idarəçilik sisteminə əsaslanaraq xalqın oyanışında, yeni siyasi şüurun formalaşmasında, milli dövlətçilik əsaslarının möhkəmlənməsində əvəzsiz xidmət göstərirlər. Açıq fikirli, geniş düşüncəli bu şəxsiyyətlər xalqın mübarizə əzminin, bacarığının güclənməsinə ciddi təkan veriblər. Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, gərgin beynəlxalq ictimai-siyasi dövrdə fəaliyyət göstərən Cümhuriyyət bolşeviklərin hücumu nəticəsində devrildi.

Sovet hakimiyyəti illərində xalq milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırıldı, tarixi dövlətçiliyimiz təhriflərə məruz qaldı, dövlət xadimlərimiz barədə məlumatlar saxtalaşdırıldı, onlara düşmən münasibəti göstərildi. 1985-ci ildə SSRİ dövlətində yenidənqurma və aşkarlıq prosesi başladıqdan, 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra jurnalistika ictimai-mədəni mühitə və sosial-siyasi həyata ciddi müdaxilə etməyə başladı. XX əsrin sonlarında illər boyu gizli qalan arxivlərin açılması ilə tarixçi alimlər, jurnalist və tədqiqatçılar sovet ideoloji rejiminin təzyiq, təsiri altında baş verən təhriflərin aradan qaldırılmasına müvəffəq oldular. Kitablarda, məcmuələrdə, dövrü-mətbuatda AXC-nin yaranması, fəaliyyəti və süqutu, onun yaradıcıları, onların formalaşdırdığı milli ideologiya cəmiyyətə çatdırıldı. Müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizə dövrünün jurnalistikası tarixində xüsusi mərhələ təşkil edən, XX əsrin sonlarında nəşr olunan mətbuat orqanlarında – “Ulduz” jurnalında, “Azərbaycan ordusu”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azad Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Odlar Yurdu”, “Aydınlıq”, “Xalq” və digər qəzetlərin səhifələrində Cümhuriyyət qurucuları haqqında yazılan məqalələr nəşr olundu. Bu yazılarda Cümhuriyyət qurucularının həyat və fəaliyyəti, onların azad və müstəqil yaşamaq uğrunda apardıqları mübarizə təhlil obyektinə çevrildi.

Açar sözlər: XX əsr, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Cümhuriyyət qurucuları, mətbuat

ABSTRACT

The establishment and activity of the Azerbaijan Democratic Republic, the first democratic republic in the East, which gives equal rights to all citizens regardless of nationality, social

status, class, religion and gender and aims to establish friendly relations with neighboring nations and states is a bright victory of the national awakening. As a result of the perseverance and efforts of prominent statesmen, patriotic intellectuals, the first legal state of the Turkic world began to function with the adoption of the Declaration of Independence on May 28, 1918. The founders of this state - Mohammad Amin Rasulzade, Hasan bey Agayev, Khosrov bey Sultanov, Shafi bey Rustamov, Nasib bey Yusifbeyli, Alimardan bey Topchubashov, Fatali khan Khoyski, Mirza Asadullayev, Aliaga Hasanov and other prominent personalities played important role in the formation of a new political consciousness, strengthening the foundations of national statehood based on democratic governance and rendered invaluable service for 23 months. These open-minded, broad-minded personalities had given a serious impetus to the strengthening of the people's determination and ability to struggle for freedom. However, unfortunately the republic, which was operating in a tense international socio-political period, was overthrown by the Bolsheviks.

During the Soviet era, the people were alienated from national and moral values, our historical statehood was distorted, information about our statesmen was falsified and they were treated with hostility. After the process of reconstruction and openness began in the USSR in 1985 and after Azerbaijan gained independence in 1991, journalism began to seriously interfere in the socio-cultural environment and socio-political life. With the opening of archives that had been hidden for years in the late twentieth century, historians, journalists and researchers were able to eliminate distortions under the pressure and influence of the Soviet ideological regime. The establishment, activity and collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, its founders, the national ideology formed by them are conveyed to the society in books, magazines and periodicals. In the late twentieth century, articles about the founders of the Azerbaijan Democratic Republic are published on some of media outlet as "Ulduz" magazine, "Azerbaycan Ordusu", "Azerbaycan gencleri", "Azerbaijan", "Odlar Yurdu", "Azad Azerbaycan", "Aydinlig", "Xalg" and others which formed a special stage in the history of journalism during the struggle for freedom of Azerbaijan. In these articles, the life and activity of the founders of the republic, their struggle for freedom and independence become the object of analysis.

Keywords: XX century, Azerbaijan Democratic Republic, founders of the Republic, the press

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı milli şüurun formalaşması və inkişafı, siyasi –iqtisadi həyatın dəyişməsi kimi hadisələr olduqca mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır. Məhz XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda Azərbaycan mədəni yüksəliş mərhələsini yaşayırdı. 1918-ci il mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin fəaliyyəti dayandırılır və bununla da Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası yaradılır. Mayın 28-də Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin nəticəsi olaraq milli dövlətçiliyini bərpa edir, bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq demokratik respublika kimi öz istiqlalını elan edir. Milli Şuranın qəbul etdiyi İstiqlal bəyannaməsi milli, eləcə də beynəlxalq tələb və normalara uyğun idarə üsulunun təminatçısı hesab edilir. Xəlil bəy Xasməmmədlinin dediyi kimi bu istiqlal hər bir Azərbaycanlının milli qürur günü, milli bayramı kimi tarixə həkk olunur: "İşte 28 mayısta "Azərbaycan Şurayı milli"sinin cihana ilan etdiyi "mişəki milli" bu yılmaz və sönmək bilmez milli azəri türklərinin iradəsi eserdir. Ve bundan dolayıdır ki, 28 Mayıs her bir Azeri türkünün milli bayramıdır" (33, s.8).

Demokratik idarəçilik sisteminə əsaslanaraq fəaliyyət göstərən Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay müddətində beş dəfə Hökumət kabinetini dəyişir. 1918-ci ilin dekabrın

7-də yaradılan Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamenti 17 aylıq fəaliyyəti müddətində 270-dən çox qanunun müzakirəyə çıxarılması, 230-nun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan dövlətçilik tarixindəki əhəmiyyətini bir daha təsdiq etmiş olur.

Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası yaradıldıqdan sonra “Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, Həsən bəy Ağayev sədr müavini, Mustafa Mahmudov katib, aşağıdakılar isə üzv seçilirlər: Fətəli Xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Mirhidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədbəyli, Mehdi bəy Hacınskiy, Əliəsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Soltan Məcid Qənizadə, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məmməd Yusif Cəfərov, Hidayət bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firudin bəy Köçərli, Cəmo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məmməd Məhərrəmov, Cavad Melik Yeqanov, Hacı Molla Axundzadə”. (42, səh.26-27) Danılmaz faktdır ki, Şərqi ilk demokratik Respublikası olan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülündə və 23 aylıq fəaliyyətində adları çəkilən və digər görkəmli şəxsiyyətlərin yeni siyasi şüurun, milli azadlıq ideyasının formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. “Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları yüksək istedadlı, savadlı insanlar olmaqla yanaşı, vətəni və milləti sevən onun mənafeyini hər istəkdən üstün tutan şəxsiyyətlər idi” (41, səh.10). Onlar fədakar əməkləri sayəsində dövlətçilik ənənələrinə əsaslanaraq demokratik respublikanın qurulmasına, dünya dövlətləri arasında müstəqilliyin tanınmasına, müxtəlif ölkələr ilə diplomatik münasibətlərin yaranmasına nail olublar. Təəssüf ki, Cümhuriyyət 1920-ci ildə rus-bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilir və işğaldan dərhal sonra bolşevik-daşnak birləşmələri vətənpərvər oğullarımızı təqibə məruz qoyaraq qanlı faciələr törədir: “1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qırx səkkiz min adam qırmızı terrorun qurbanı olmuşdur ki, bunun da çox hissəsi ziyalıların payına düşür” (37, s.2).

1985-ci ildən sonra AXC tarixinə dair yeni münasibətin formalaşması

1980-ci illərin sonu sovet dövlətinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yaşanan böhran, “yenidənqurma” və “aşkarlıq” adı altında görülmə saxta fəaliyyət xalqın azadlıq istəyinin, siyasi oyanışın, onun siyasi proseslərdə fəal iştirakının yenidən alovlanmasına səbəb olur. Məhz bu dövrdən etibarən 70 il tariximizi saxtalaşdıran, dövlət xadimlərimiz, ziyalılarımız, tarixi şəxsiyyətlərimizin milli kimliyi barədə təqdim olunan yalan məlumatlar öz həqiqi simasını göstərməyə başlayır. Tarixçi alimlər, tədqiqatçı jurnalistlər Azərbaycan tarixinin yenidən öyrənilməsinə cəhd edir, eləcə də Sovet hakimiyyəti illərində Cümhuriyyət dövrünün təhrifə uğramış, gizli qalan səhifələri, yeddi onillik ərzində adı belə çəkilməyən Cümhuriyyət qurucuları barədə yeni mövqe nümayiş etdirirlər. AXC-nin yaranmasından əvvəlki siyasi durum, onun fəaliyyəti, süqutu, eləcə də süqutuna səbəb olan amillər, Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları, onların formalaşdırdığı milli ideologiya kitablar, məcmuələr, “aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal altında birləşdirmə, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə də malik” (36, s.177-178) olan dövrü-mətbuat vasitəsilə cəmiyyətə çatdırılır.

Müstəqillik yolunda addımlayan Azərbaycan xalqı Əliabbas Müznibin: “Azərbaycan istiqlalı – canımız, qanımız, imanımızdır. Cansız cism, qansız bədən, imansız Məhəmməd ümməti yaşayamıdığı kimi, istiqlalsız Azərbaycan, Azərbaycansız dəxi azərilər yaşayamamazlar” (3, s.4), - misralarını tarixi gerçəkliyə çevirərək 1991-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Söz və mətbuat azadlığına nail olan mətbuat orqanları tarixin bağlı qalan səhifələrini vərəqləyir, arxivlərin açılması ilə yeni fakt və məlumatları xalqa çatdırmağa müvəffəq olurdu.

Müstəqilliyin sonrakı mərhələlərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin Xalq Cümhuriyyəti və onun qurucularının fəaliyyətini daim yüksək qiymətləndirməsi, eləcə də Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin 2018-ci ili “Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti ili” elan etməsi milli dövlətçilik tariximizə yüksək diqqətin göstəricisi olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 və 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam imzalaması ilə ölkədə yubileyə hərs olunmuş geniş tədbirlər planının hazırlanması da diqqət və qayğının əsas göstəricisi hesab edilir.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illiyinə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 90” (1) və 100 illiyinə həsr olunan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100” (2) adlı bibliografik göstəricilər bu tədbirlər planı çərçivəsində hazırlanıb. Həmin bibliografik göstəricilərə AXC-nin yaranmasını, fəaliyyəti və süqutunu, onun ictimai-siyasi xadimlərinin həyat və fəaliyyətini əhatə edən 1918-ci ildən 2008-ci ilə qədər, eləcə də 1918-2018-ci ili əhatə edən tarixi dövr haqqında yazılmış kitablar, məcmuələr və dövrü mətbuatda nəşr edilmiş materiallar daxil edilib. Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti uğrunda mübarizə aparan rəşadətli Azərbaycan oğulları haqqında hər iki bibliografik göstəricidə qeyd olunan 1985-1995-ci illər ərzində mətbuatda nəşr olunan məqalələrin sayı barədə bəzi statistik məlumatları təqdim etməyi lazım bildik. Cümhuriyyət dövrünün görkəmli xadimləri haqqında: 1986-cı ildə 1, 1988-ci ildə 8, 1989-cu ildə 25, 1990-cı ildə 26, 1991-ci ildə 30, 1992-ci ildə 36, 1993-cü ildə 9, 1994-cü ildə 17, 1995-ci ildə isə 16 məqalə təqdim edilmişdir.

“Odlar yurdu”, “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan gəncləri”, “Aydınlıq”, “Elm”, “Dalğa”, “Azad Azərbaycan”, “Ulduz”, “Azərbaycan ordusu”, “Yeni müsavət”, “Hərbi bilik”, “Müsavət”, “Vətən ocağı”, “Azadlıq”, “Xalq cəbhəsi” və s. adlarını çəkmə bilmədiyimiz onlarca qəzet və jurnallarda Mövsüm Əliyev, Şəmistan Nəzirli, Şirməmməd Hüseynov, Nəsiman Yaqublu, Ofelya Bayramova, Aybəniz Əliyeva, Rasim Kamiloğlu, Solmaz Rüstəmov və digər tədqiqatçı-alim və jurnalistlərin müəllifliyi ilə dərc edilmiş bu məqalələr Cümhuriyyət qurucularının həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində dəyərli mənbələr hesab edilir.

Cümhuriyyət qurucuları “Odlar yurdu” qəzetinin səhifələrində

Öz səhifələrində vətənpəvərlik, tariximizin vacib məqamları barədə sanballı yazılara, milli məsələlərə yer verilməsi baxımından, eləcə də Xalq Cümhuriyyətinin qurucularına həsr olunan məqalələrin say çoxluğuna görə “Odlar yurdu” qəzetinin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının başlanması ərəfəsində qəzetdə “Bu barədə ilk dəfə” rubrikası altında Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları, dövlət rəhmzələri, islahatlar, qəbul etdiyi qanunlar barədə çox qiymətli məlumatlar nəşr olunur. Jurnalın 1988-ci ildə dərc olunmuş 12-ci, 13, 16, 17, 20, 22-ci saylarında müvafiq olaraq, “Rüstəm xan Xoyski” (26), “Səmədbəy Mehmandarov” (29), “Əlimərdan bəy Topçubaşov” (11), “Məmməd Əmin Rəsulzadə” (23), “Ceyhun Hacıbəyli” (6), “Nəsib bəy Yusifbəyli” (25) adlı məqalələr Mövsüm Əliyevin imzası ilə ilk dəfə olaraq oxuculara təqdim olunur.

“Odlar yurdu”nun 1989-cu ildə nəşr olunmuş müxtəlif nömrələrində “Xudadət bəy Məlikaslanov” (Dəmir Yolu Nəqliyyatı və Poçt Teleqraf naziri, Müdafiə Komitəsi sədrinin birinci müavini) (16), “Xudadət bəy Rəfibəyli” (17), “Əkbərağa Şeyxülislamov” (9), “Cəmo bəy Hacınski” (5), “Fətəli xan Xoyski” (ADR-da nazirlər şurasının sədri, daxili işlər naziri, (13), “Həmid bəy Şaxtaxtinski” (14), “Əbdülməli bəy Əmircanov” (7), “Əhməd bəy Pepinov” (Azərbaycan Demokratik Respublikasının Əmək və Torpaq naziri) (8), “Əliağa Həsənov” (ADR-nın Maliyyə nazirinin müavini) (10), “Həsən bəy Ağayev” (Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini) (15), “Qarabəy Qarabəyov” (18), “Məmməd Həsən Hacınski” (19), “Məmməd Yusif Cəfərov” (ADR-nın Sənaye və Ticarət naziri) (20), “Nəriman bəy Nərimanbəyli” (AXC Parlamentinin üzvü, ictimai-siyasi və dövlət xadimi) (24), “Rəhim bəy Vəkilov” (Azərbaycan Milli Şurasının üzvü və vəkili) (27), “Mirzə Əsədullayev” (21)

haqqında əvəzsiz və oxuculara məlum olmayan yeni informasiyalar təqdim edilmişdir. Həmin məqalələrin müəllifi olan Mövsüm Əliyev özünün tədqiqatçılıq bacarığı ilə Cümhuriyyət qurucuları barədə oxucu kütləsinə geniş və dolğun məlumat çatdırır. Burada bir faktı qeyd etmək istərdik ki, Mövsüm Əliyevin “Odlar yurdu” qəzetinin 1990-cı il müxtəlif nömrələrində nəşr olunan “Bu barədə ilk dəfə” rubrikası altında yazdığı “Abdulla bəy Əfəndiyev” (4), “Yevsey Yakovleviç Kindes” (31), “Rəşid xan Qaplanov” (28) məqalələrinin adları “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 90”, eləcə də “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100” biblioqrafik göstəricilərində yer almayıb. Həmin məqalələrin vətən fədailərinin fəaliyyətinin öyrənilməsi baxımından faydalı olmasını nəzərə alaraq onlar barədə qısa məlumat çatdırmağı lazım bildik.

Dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən və görkəmli alimlərindən olan Yevsey Yakovleviç Kindesin həyat və fəaliyyətinə həsr edilən “Yevsey Yakovleviç Kindes” adlı məlumat xarakterli material “Odlar yurdu” qəzetinin 1990-cı il avqust sayında işıq üzü görüb. Y. Kindes “1918-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan Demokratik Respublikası Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskinin təşkil etdiyi üçüncü hökumət kabinəsində xalq səhiyyəsi naziri təyin olunmuşdur” (31, s.3). Həmin dövr ərzində Kindesin təşkilatçılığı ilə Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dövlət hesabına pulsuz xəstəxanalar açılmış, pediatriya sahəsində xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdur. Y. Kindes həmçinin, uşaq ölümlərinin qarşısının alınması üçün coşqun fəaliyyət göstərüb. “1919-cu ilin martında F.Xoyskinin kabinəsi istefaya çıxdığı üçün Y. Kindes tutduğu vəzifəni tərk etmişdir” (31, s.3).

Digər dəyərli yazı isə tanınmış siyasi və ictimai xadim Rəşid xan Qaplanovun həyat və siyasi fəaliyyətinə həsr olunan “Rəşid xan Qaplanov” adlı məqalədir. Şimali Qafqazda rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı mücadilə edən, siyasi təşkilatların banilərindən olan R.Qaplanov “1919-cu ilin martın 14-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi birinci hökumət kabinəsində maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur” (28, s.3). Rəşid bəy hökumət kabinəsinin istefasından sonra tutduğu vəzifəni tərk edir və Nəsim bəyin təşkil etdiyi ikinci kabinədə maliyyə naziri vəzifəsinə təyin olunur. Rəşid bəyin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində yeni tədris mərkəzləri açılmış, onun gərgin əməyi və səyi nəticəsində respublikanın dövrüyyəyə buraxdığı pullar qiymətdən düşməmişdir. “1920-ci il martın 30-da R.Qaplanov bütün kabinə ilə birlikdə istefaya çıxmışdır” (28, s.3).

Mövsüm Əliyevin “Abdulla bəy Əfəndiyev” adlı məqaləsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətində əvəzsiz xidmətləri olan, maarifçilik yolu XIX əsrin sonlarından başlayan Abdulla Əfəndiyevin həyat və fəaliyyətinə nəzər salınır. Abdulla bəy xalq həyatına yaxından bələd olaraq fanatizm, cəhəlat, mədəni gerilik əleyhinə yorulmadan mübarizə aparmışdır. Məqalədə Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Abdulla bəyin siyasi hadisələrə fəal qoşulması, Azərbaycan parlamentinə gizli səsvərmə yolu ilə Şəkidən üzv seçildiyi bildirilir. Bundan əlavə, “1919-cu ilin yanvarın əvvəlində Azərbaycan Parlamentində Abdulla bəy tərəfindən yeni siyasi təşkilatın “Əhrar” partiyasının yaranması haqqında bəyanat verildi. Beləliklə, Azərbaycan parlamentində yeni fraksiyanın əsası qoyuldu” (4, s.3). Abdulla bəy Əfəndiyev həmçinin, “Son türk əlifbası” kitabı ilə Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın əlifba islahatına da öz töhfəsini vermişdir.

1991-ci ildə “Odlar Yurdu”nun səhifələrində “Bu barədə ilk dəfə rubrikası” ilə “Mərzə Bala Məmmədzadə” (22, s.3) adlı məqalə nəşr olunur. Mövsüm Əliyev bu yazıda Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkəti tarixində tanınmış görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Mərzə Bala Məmmədzadə barədə geniş və yeni faktlar təqdim edir. Məqalədə qeyd olunur ki, ömrünü xalqının milli istiqlalı yolunda fəda edən M.B.Məmmədzadə həm də yazıçı, dramaturq, tənqidçi, tarixçi kimi də fəaliyyət göstərüb. Azərbaycan Demokratik Respublikası elan

olunduqdan sonra ““Gənclər yurdu” jurnalının redaktorlarından biri olan M.B.Məmmədzadə Azərbaycan parlamentində stenoqrafçı kimi işləmiş, “Müsavat” partiyasının Bakı komitəsinin üzvü seçilmişdi” (22, s.3). Cümhuriyyətin XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalından sonra istilaçılara qarşı mübarizə məqsədilə Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Müqavimət komitəsi yaradılmış və komitənin sədrliyinə M.B.Məmmədzadə təyin olunmuşdur.

AXC-nin görkəmli xadimləri barədə “Ulduz” jurnalında, “Xalq”, “Aydınlıq” qəzetlərində nəşr olunan ilk məqalələr

Dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi reallıqların əks olunması baxımından “Ulduz” jurnalının da xüsusi yeri vardı. Jurnalın 1991-ci il 5-ci sayında AXC-yə dair xeyli tarixi-publisistik material çap edilmişdir. Buraya Y.V.Çəmənəminlinin “Biz kimik və istədiyimiz nədir?”, Fəxrəddin Gülsevənin “Əhməd Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadilələri” əsərləri, Ankarada çıxan “Azərbaycan” dərgisindən götürülmüş bir rəsm və ona aid yazı ilə birgə Tuncər Kırhanın “Bu məmləkət bizim” şeri, habelə xalq yazıçısı Elçinin “Bir kərə yüksələn bayraq...” adlı məqaləsi daxildir (32, 165).

Jurnalın “Unudulmuşlar” rubrikası altında Mövsüm Əliyevin yazdığı “Yusif Ziya Talıbzadə” (30) və “Əlimərdan bəy Topçubaşov” (12) adlı məqalələrində öz ictimai fəaliyyəti ilə tanınan, dövrünün tanınmış ziyalıları, Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətində əvəzsiz xidmətləri olan görkəmli iki şəxsiyyət barədə məlumat verilib. Yusif Ziya Talıbzadə haqqında yazılan məqalədə qeyd olunur ki, “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Bakıda təşəkkül tapıb və fəaliyyət göstərən bir çox mədəni-maarif cəmiyyətlərinin rəhbərliyinə daxil olan”, (30, s.94) demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi həyatında qızgın fəaliyyət göstərən Y.Talıbzadə həm də dövrün müxtəlif mətbu orqanlarında məqalələr çap etdirmiş, dramaturq kimi ədəbiyyat sahəsində qələmini sınamışdı.

Digər materialda isə dövrünün görkəmli ictimai xadimi, vəkili və alimi olan AXC-nin 23 aylıq fəaliyyəti dövründə əvəzsiz xidmətləri ilə tarixə öz adını yazdıran Əlimərdan bəy Topçubaşovdan bəhs olunur. Müəllif məqalədə Ə.Topçubaşovun həyat və fəaliyyəti barədə oxucuları məlumatlandırır, Cümhuriyyət dövründə gördüyü işlərə xüsusi diqqət ayırır, onun xarici işlər naziri vəzifəsinə təyinatından, Azərbaycan parlamentinə sədr seçilməsindən, Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə yola düşən Azərbaycan Respublikası nümayəndəliyinin rəhbəri təyin olunmasından bəhs edir.

“Ulduz”un 1992-ci ildə nəşr olunan birləşdirilmiş 5-6-cı nömrəsi AXC-nin ildönümünə həsr edilmişdir. Jurnalın bu nömrəsində AXC, onun fəaliyyəti müddətində və süqutundan sonrakı mərhələdə ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında çap edilmiş və bu günümüzə bağlı olan çox sayda və mövzuda materiallar yer almışdır. “28 Mayıs istiqlal yolunda Azeri talebeləri” (39), N. Şeyxzamanlı və Kırımlı Cafer Seyit Ahmetin “28 mayıs münasibətilə” (40, 35) eyni başlıqda yazdığı müxtəlif məqalələr, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Milli Azərbaycan Hərəkatının xarakteri” (38), eləcə də “28 Mayısın böyük qurbanı Feth Ali Han” (33) adlı məqalələrin köməyi ilə “Ulduz” jurnalı AXC-nin yaranması, fəaliyyəti, eləcə də süqutuna həsr olunan yazıları, onun qurucularının vətən eşqini, müstəqillik və dövlətçilik ənənələrinə sadiqliyini və məhəbbətini oxucuya çatdırır.

Cümhuriyyət qurucuları barədə mətbuatda nəşr olunan ilk sanballı mənbələrdən biri də Şəmistan Nəzirinin 1920-ci illərdə milli ordumuzda xidmət etmiş sərkərdələrimizin faciəli taleyinə həsr etdiyi “Milli sərkərdələrimizin faciəsi” (37) adlı sənədli öçerkidir. “Xalq” qəzetinin 1991-ci il buraxılışında çap olunan öçerkdə müəllif dərin təəssüf hissi ilə boşevik-daşnak ordusunun işğalçı kimi Bakıya daxil olmasından, Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bəhs edir və bildirir ki, həmin dövrdən sonra bolşevik ordusu vətənpərvər oğullarımızı “qan içində boğur, izahı olmayan həbslər dalğası başlanır”. (37, s.2) Müəllif bu yazı vasitəsi ilə “Azərbaycan milli ordusunun say-seçmə general oğulları, yetmiş ildən çox adı və şöhrəti

bağlı qapılar arxasında qalan şəhid sərkərdələrimiz” (37, s.2) barədə oxucuya olduqca geniş bilgi təqdim edir. Üç hissədən ibarət olan oçerkin brinci hissəsi “qırmızı terror” başlığı altında təqdim olunub və həmin hissədə Azərbaycan milli ordusunun baş qərargah rəisi olmuş general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, müdafiə nazirinin ikinci müavini vəzifəsini icra edən general-mayor Şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacar, Cümhuriyyətin daxili işlər nazirinin müavini general-mayor Əliyərbəy Haşimbəyov, Azərbaycan parlamentinin üzvü, Qarabağ qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, topçu hissəsinin və Ağdamdakı pulemyotçular məktəbinin rəisi polkovnik Rüstəm bəy Şıxlinski və digər vətən fədailərinin həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumat verilib.

Oçerkin ikinci hissəsində 1917-ci il dekabrın ortalarında Azərbaycan Milli ordusunu yaratmaq barədə müzakirə edən general Əliağa Şıxlinski və “indiyədək (1992-ci il - N.H) haqqında müasirlərimizin məlumatı olmadığı” (37, s.2) general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin “Generallar nədən narahat idi” başlıklı dialoqu oxucuya təqdim edilir. Daha sonra müəllif təkcə hərbi kimi deyil, həm də xalqın maariflənməsində ictimai fəal kimi iştirak edən Süleyman bəy Əfəndiyev haqqında məlumatı diqqətə çatdıraraq bildirir ki, onun barədə də faktlar “73 il müddətində arxiv fondlarında gizlədilib” (37, s.2). “Süleyman bəy Əfəndiyevin çox böyük və danılmaz xidməti 1917-ci ilin iyulundan başlayaraq Azərbaycan Milli ordusunu yaratmaq təşəbbüsüdür” (37, s.2), - deyərək bildiren Ş.Nəzirli tədqiqat əsərində xalqa yeni faktı çatdırır. Oçerkin sonunda S.Əfəndiyevə həsr olunmuş, 1919-cu ildə çap olunan “Möhtərəm bir generalın ölümü” (“Azərbaycan” qəzeti) və “General Süleyman bəy” (“İstiqlal” qəzeti) adlı nekroloq-yazılar ixtisarla oxuculara təqdim edilir.

Oçerkin üçüncü hissəsi milli ordu quruculuğunda fəal iştirakı və əməyi olan Balakənli general Danilay bəy Həlləcova həsr edilib. “Yarım əsrdən çox keçəndən sonra birdən-birə bolşeviklərə qarşı vuruşmuş generalın ömür yolu ilə maraqlanan” (37, s.2) Ş.Nəzirli qeyd edir ki, Danilay barədə ilk məlumatı onun Tiflisdə yaşayan qızı Leyla xanımdan əldə edir. Yazıda Danilay bəyin həyat və fəaliyyəti, 1918-ci ildən etibarən onun Gəncədə yaradılan korpusda komandan kimi fəaliyyətindən, vətən, millət üçün fədakarlıqlardan bəhs olunur.

Mətbuata yeni forma və məzmun gətirən, müstəqil medianın ilklərindən sayılan “Aydınlıq” qəzetinin səhifələrində də “Tarixdən səhifələr”, “Unudulmuş səhifələrdən bir inci” rubrikası altında Xalq Cümhuriyyəti qurucuları barədə məlumatlar, onların müxtəlif dövrlərdə mətbuatda nəşr olunmuş yazıları oxucuya çatdırılıb. Qəzetin 1991-ci il 5-ci sayında görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqqında qısa məlumat təqdim olunaraq (35, s.1) onun 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalında nəşr olunmuş “Həsbi-hal” şeiri oxuculara təqdim olunub. “Aydınlıq” qəzetinin 1991-ci il 24-30 may 17-ci sayının ilk səhifəsi dövlətçiliyimizin və müstəqilliyimizin rəmzi olan üçrəngli Azərbaycan bayrağı təsviri edilib və qəzetin məhz bu nömrəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasına həsr edilib. “Aydınlıq”ın bu sayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məqaləsi, bundan əlavə Azərbaycan Cümhuriyyətinin himninin müəllifi Əliabbas Müznibin “Azərbaycan istiqlalı” əsəri (3, s.4) Rasim Kamaloğlunun təqdimatı ilə oxuculara təqdim edilir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu yazıların adları da “AXC-90” və “AXC-100” biblioqrafik göstəricilərində yer almayıb. Rasim Kamaloğlu: “Oxuculara təqdim etdiyimiz “Azərbaycanın istiqlalı” məqaləsinin müəllifi Əliabbas Müznib haqqında yəqin ki, çoxlarının məlumatı yoxdur” (3, s.4), - deyərək Sovet dönəmində AXC tarixinə, qurucularına dair məlumatların gizli saxlanması faktını bir daha gündəmə gətirir. Qəzetin həmin sayında həmçinin, şair Ramiz Duyğunun üçrəngli bayrağımızın obrazlı və poetik təsvirini əsk etdirdiyi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xatirəsinə ithaf edilmiş “Bir kərə yüksələn bayraq” (3, s.5) şeiri də çap olunmuşdur.

NƏTİCƏ

1985-1995-ci illər Azərbaycan mətbuatında Cümhuriyyət qurucuları barədə nəşr olunan ilk yazıları araşdırdıqda aşağıdakı elmi nəticələrə gəlmək olur.

1. 1985-ci ildən etibarən Sovet imperiyasının saxtalaşdırdığı tarixi faktlar, xalqa düşmən kimi tanıtdığı dövlət xadimlərimizin gerçək kimlikləri araşdırma mövzusunə çevrildi.
2. Müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizə dövrünün mətbuat orqanları mövzu dairəsini genişləndirərək xalqı təşkil etmək, milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparmaq vəzifələrini öhdəsinə götürdü.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını, fəaliyyətini və süqutunu, onun ictimai-siyasi xadimlərinin həyat və fəaliyyətini əhatə edən kitablar, məcmuələr, dövrü mətbuatda məqalələr nəşr edilməyə başlandı.
4. Müxtəlif mətbuat orqanlarında Sovet dönməndə Cümhuriyyət qurucuları haqqında təhrifə uğramış məlumatlar barədə tamamilə yeni baxış formalaşdı.

Ümumiyyətlə, 1985-1995-ci illər ərzində Azərbaycanda Cümhuriyyət qurucuları haqqında mətbuatda nəşr olunan ilk yazılar elmi jurnalistika və mətbuat araşdırmaçıları üçün gərəkli mənbələrdir və müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918 – 1920): Biblioqrafiya // B., 2008.- 256 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100: biblioqrafiya // Bakı, 2018.- 560 s.
3. Aydınliq qəzeti -1991-may, № 17, S.4-5
4. Əliyev, M. Abdulla bəy Əfəndiyev // Odlar yurdu qəzeti.- 1990.- №11.- S.3
5. Əliyev, M. Cəmo bəy Hacinski // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- sentyabr, № 18.- S.4.
6. Əliyev, M. Ceyhun Hacıbəyli //Odlar yurdu.- 1988.- oktyabr № 20.- S. 2.
7. Əliyev, M. Əbdüləli bəy Əmircanov //Odlar yurdu.- 1989.- dekabr № 24.- S. 3.
8. Əliyev, M. Əhməd bəy Pepinov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- avqust № 15.- S. 3.
9. Əliyev, M. Əkbərağa Şeyxülislamov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- noyabr, № 22.- S.6.
10. Əliyev, M. Əliağa Həsənov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- sentyabr, № 17.- S. 3.
11. Əliyev, M. Əlimərdanbəy Topçubaşov //Odlar yurdu qəzeti.- 1988.- avqust № 16.- S. 3.
12. Əliyev M.Əlimərdan bəy Topçubaşov // Ulduz jurnalı.- 1989.- № 2.- S.94-96.
13. Əliyev, M. Fətəli xan Xoyski //Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- yanvar № 1.- S. 3.
14. Əliyev, M. Həmid bəy Şahmurov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- avqust, № 16.- S.2.
15. Əliyev, M. Həsən ağa Ağayev //Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- fevral № 3.- S. 2.
16. Əlioğlu, M. Xudadat bəy Məlikaslanov //Odlar yurdu.-1989.- mart № 5- 6.- S. 3.
17. Əlioğlu, M. Xudadat bəy Rəfibəyli//Odlar yurdu.- 1989.- aprel № 8.- S. 2.
18. Əliyev, M. Qarabəy Qarabəyov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- sentyabr.
19. Əliyev, M. Məmməd Həsən Hacinski // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- may, № 10.- S. 4

20. Əliyev, M. Məmməd Yusif Cəfərov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- iyul № 13.- S. 3.
21. Əliyev, M. Mirzə Əsədullayev // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- № 2.- S.3
22. Əliyev, M. Mirzə Bala Məmmədzadə // Odlar yurdu.- 1991.- iyul. № 13.- S.3.
23. Əliyev, M. Məmməd Əmin Rəsulzadə //Odlar yurdu.- 1988.- sentyabr № 17.- S. 3.
24. Əliyev, M. Nəriman bəy Nərimanbəyli // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- dekabr.
25. Əliyev, M. Nəsim bəy Yusifbəyli //Odlar yurdu.- 1988. - noyabr № 22.- S. 2. 145
26. Əliyev, M. Rüstəm xan Xoyski // Odlar yurdu qəzeti. - 1988.- iyun.
27. Əliyev, M. Rəhim bəy Vəkilov // Odlar yurdu qəzeti.- 1989.- yanvar.
28. Əliyev, M. Rəşid xan Qaplanov// Odlar yurdu qəzeti.- 1990.- №15.- S.3
29. Əliyev, M. Səmədbəy Mehmandarov //Odlar yurdu.- 1988. - iyul № 13.- S. 2.
30. Əliyev M. Yusif Ziya bəy Talıbzadə // Ulduz jurnalı.- 1989.- № 2.- S.93-94.
31. Əliyev, M. Yevsey Yakovleviç Kindes// Odlar yurdu.- 1990.- №16.- S.3
32. Əzimova Aygün, Müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii publisistikası – Bakı, 2018
33. Xasməmmədli, X. 28 Mayın böyük qurbanı Fətəli Xan // Ulduz jurnalı.- 1992.- № 5-6.- S.8-10.
34. İsmayılov S. Unudulmuş səhifələrdən bir inci // Aydınliq qəzeti -1991-fevral, № 5, S.1
35. Kırımlı, C. 28 Mayıs münasibətilə // Ulduz jurnalı.- 1992.- № 5-6.- S.23-25.
36. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan Hərəkəti, Bakı, 1992
37. Nəzirli, Ş. Milli sərkərdələrimizin faciəsi // Xalq qəzeti.- 1992.- 25, 28, 29 iyul.-S.2.
38. Rəsulzadə M.Ə. Milli Azərbaycan Hərəkətinin xarakteri // Ulduz.- 1992.- № 5-6.- S.47-50
39. Seyidli, M.Ə. 28 Mayıs istiqlal yolunda azəri tələbələri // Ulduz. -1992.-№ 5-6. - S.11-17.
40. Şeyxzamanlı, N. 28 Mayıs münasibətilə // Ulduz.- 1992.- № 5-6.- S.18-22.
41. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı -2018
42. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı-2013

COVID-19 PANDEMIYASININ EKOLOJİ CƏHƏTDƏN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

ECOLOGICAL ASSESSMENT OF THE COVID-19 PANDEMY

Gülgün Qasimova İlqar

Bakı Dövlət Universiteti, SABAH, Coğrafiya müəllimliyi, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2767-5051>

XÜLASƏ

Covid-19 virusu 2019. İlin dekabr ayında Çinin Wuhan əyalətində dəniz məhsulları bazarında yoluxma baş verməsi ilə özünü göstərmişdir. Daha sonra isə pandemiya halını alaraq bütün dünyada yayılmışdır. Bugünədək ümumilikdə Koronavirusa yoluxanların sayı 126 751 929 nəfəri ötmüşdür. Dünyanı sarsan bu pandemiya sadəcə insanların sağlamlığına təsir göstərmir. Eləcədə bir çox ekoloji cəhətdən təsirləri mövcuddur. Aparılan ekoloji monitorinqlərdə bu təsirləri təsdiqləməkdədir. Burada ekoloji cəhətdən həm müsbət həmdə mənfi cəhətlər vardır. Ümumilikdə Covid -19 pandemiyası havanın keyfiyyətinin yaxşılaşması , karbon-dioksid emissiyasının azalması, səs-küy və suyun çirklənməsinin azalması , eləcədə turizm və nəqliyyatda baş verən durğunluqla əlaqədar ekoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına səbəb olub. Bunlarla yanaşı tibbi maskaların , dezinfeksiyaedici məhsulların pandemiya ilə əlaqədar olaraq kəskin artan istifadəsi bu tipli tullantılarında artmasına səbəb olmuşdur. Daha çox diqqət yetirsək görürükki, pandemiya ilə əlaqədar sənaye, nəqliyyat və şirkətlər bağlandıqca istixana qazlarının emissiyasının qəfil azalmasına səbəb oldu. Eləcədə araşdırmalar nəticəsində məlum olubki havada çirklə hissəciklərin çox olması insanların virusa yoluxmasını artırır. Bununla əlaqədar bir sıra profilaktik tədbirlər həyata keçirildi. Sənaye və eləcədə bir sıra digər müəssisələrin bağlanması nəticəsində su hövzələrində olan çirklənmədə azalmışdır. Həmçinin son illərə diqqət yetirsək turizmin güclü inkişafını görmək mümkün idi. Xüsusilə bəzi regionlar turizm mərkəzləri olmaqla il ərzində yüz minlərlə turisti cəlb edirdi. Pandemiya zamanı turizm sahəsində aparılan qapanma tədbirləri ilə əlaqədar həm ətraf təbii şərait həmdə havanın təmizlənməsi özünü göstərdi. Dediymiz kimi bu kimi müsbət təsirlərlə yanaşı tibbi ləvazimatların istehsalının və tullantılarının artması ,eləcə də təkrar istehsal prosesinin azaldılması siyasəti bir sıra mənfi nəticələrə səbəb oldu. Ümumilikdə bu ekoloji nəticələrin qısamüddətli olması özünü göstərir. Lakin uzunmüddətli müsbət nəticələr üçün bir sıra strategiyalar həyata keçirilir və planlaşdırılır.

Açar sözlər: Covid-19 pandemiyası , ekoloji təsir , strateji tədbirlər

ABSTRACT

Covid-19 virus 2019. In December of this year, an infection occurred in the seafood market in Wuhan province, China. Later, it became a pandemic and spread all over the world. To date, the total number of people infected with the coronavirus has exceeded 126,751,929. This global pandemic is not just affecting people's health. There are also many environmental impacts. These effects are confirmed by environmental monitoring. There are both positive and negative environmental aspects. In general, the Covid-19 pandemic has led to improved air quality, reduced carbon dioxide emissions, reduced noise and water pollution, as well as improved environmental conditions due to stagnation in tourism and transport. In addition, the sharp increase in the use of medical masks and disinfectants in connection with the pandemic has led to an increase in this type of waste. If we pay more attention, we can see that the closure of industry, transport and companies due to the pandemic has led to a sharp decline in greenhouse

gas emissions. Studies have also shown that high levels of pollutants in the air increase the risk of human infection. In this regard, a number of preventive measures were taken. As a result of the closure of industry and a number of other enterprises, pollution in water bodies has decreased. Also, if we look at recent years, it was possible to see a strong development of tourism. In particular, some regions, being tourist centers, attract hundreds of thousands of tourists a year. Due to the closure of the tourism area during the pandemic, both the natural environment and the air were clean. As we have said, in addition to these positive effects, the policy of increasing the production and waste of medical supplies, as well as reducing the process of reproduction, has led to a number of negative consequences. In general, these environmental consequences are short-lived. However, a number of strategies are being implemented and planned for long-term positive results.

Keywords: Covid-19 pandemic, environmental impact, strategic measures

GİRİŞ

Biz artıq 2019.ildən bəri milyonlarla insanın ölümünə səbəb olmuş qorxulu bir pandemiya dövründə yaşayırıq. Çindən başlayaraq bütün dünyaya yayılmış bu virus növü haqqında qısa müddətdə çoxlu araşdırmalar aparıldı. Pandemiyaya səbəb olan virusun Çinli alimlər tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində 70 % şiddətli tənəffüs sindromuna səbəb olan SARS - CoV virusuna bənzədiyi məlum olub. Dünyada baş alıb getmiş bu qorxulu vəziyyətə qarşı qısa müddətdə qorunma üsulları müəyyənləşdirildi. Ən effektiv üsul vaksinasıya olunmaqdır. Bundan başqa gündəlik həyatımızda maska taxmaq, dezinfeksiyadici məhsullardan istifadə etmək, sosial məsafəni orumaq çox mühümdür.

Bu pandemiya insanların həyat tərzindən tutmuş sənayeyə , kənd təsərrüfatına , Yer kürəsinin ekoloji vəziyyətinə ,tibbin inkişafına qədər bir çox sahələrə təsir göstərmişdir. Aparılan araşdırmalar və statistik göstəricilər pandemiyanın müsbət və mənfi təsirlərini müəyyən etmişdir.

Ümumilikdə isə pandemiya bizə öz sağlamlığımıza diqqət etməli olduğumuzu, ətrafımızdakı insanlara hörmət və diqqətlə yanaşmalı olduğumuzu , ətraf mühitə vurduğumuz ziyanları bir daha gözədən keçirməli və müəyyən tədbirlər görməli olduğumuzu bir daha xatırlatmış oldu.

ƏSAS HİSSƏ

Virus ailəsindən olan Koronavirus bu günədək 7 növü yayılmışdır. İnsanlarda və heyvanlarda ağciyər və bağırsaq problemlərinə səbəb olur. Koronavirusun ilk vaxtlar yayılmış forması yüngül soyuqdəymə ilə özünü göstərirdi amma 2002-2003 ildə Çində SARS və Ərəbistan yarımadasında MERS epidemiyalarının yayılması virusun nə dərəcədə ağır nəticələri olacağını göstərdi. Xüsusilə 2019.ilin dekabr ayından bəri bütün Dünya ağır tənəffüs sindromu SARS-CoV -2 ilə mübarizə aparır. Covid-19 ilk dəfə Çinin Wuhan əyalətində yoluxma qeydə alınıb.Sadə struktura malik olan coronavirus zülal sünbülləri ilə örtülmüşdür. bu quruluş ona sağlan hüceyrələrə bağlanmasına yardım edir.Elə adını da bu quruluş formasından almışdır. Mikroskopla baxıldığı zaman sünbüllər taca bənzəyir (korona latınca “tac” deməkdir)

COVID-19 simptomlarına öskürək ,qızdırma və ya titrəmə,nəfəs darlığı və ya nəfəs almaqda çətinlik ,əzələ və ya bədən ağrıları,boğaz ağrısı.yeni dad və ya qoxu itkisi,ishal,baş ağrısı,yeni yorğunluq,bulantı və ya qusma ,tıxanıqlıq və ya axan burun daxildir. Yoluxan şəxsin immun sistemindən və xəstəliyin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq 2 və ya 14 günə özünü biruzə verir. 10 -20 gün ərzində isə digərlərinə yoluxucu olur. Xəstəlik şiddətli keçərsə stroidlərdən,

mexaniki tənəffüs dəstəyindən istifadə olunur. Ümumilikdə isə maska taxmaq, əl gigiyenasına diqqət yetirmək və fiziki məsafəni qorumaq virusa yoluxmamaq üçün əsas tədbirlərdir.

Covid-19 virusuna hal hazır 253 905 170 yoluxma var (14.11.2021) , ölənlərin sayı 5 114 185 ,sağalanlar isə 229 594 874 qədərdir. Bəzi ölkələrə diqqət edək:

Ölkə	Ümumi yoluxma	Ölüm	Sağalma
ABŞ	47,896,749	783,481	37,897,335
Hindistan	34,437,307	463,530	33,837,859
Böyük Britaniya	9,561,099	142,898	7,825,200
Rusiya	9,070,674	255,386	7,784,585
Türkiyə	8,386,542	73 342	7,868,409
Fransa	7,275,149	118,137	7,007,731
Almaniya	5,016,317	98,167	4,477,900
İran	6,037,718	128,167	5,695,949
İtaliya	4,860,061	132,775	4,608,056
Azərbaycan	560,853	7 445	522,431

Hal hazırda Covid - 19 əlyhinə vaksinasıya prosesləri aparılır. Hal hazırda 5 yaş üzəri üçün vaksinasıya mümkündür. Aşağıdakı vaksin növləri var:

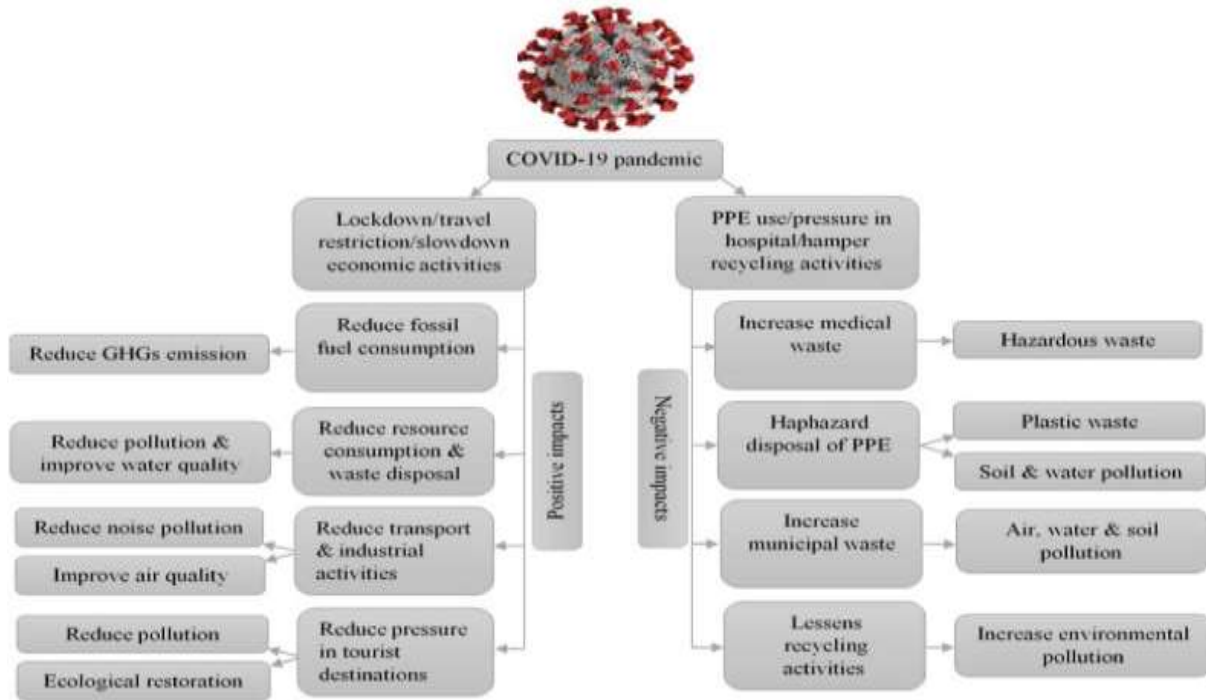
Pfizer-BioNTech: 5 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur, 3 həftə fərqlə 2 doza,

Moderna: 18 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur, 4 həftə fərqlə 2 doza

Jhonson and Jhonson's Janssen: 18 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur, 1 doza

Covid -19 ətraf mühitə 3 il ərzində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu təsirləri müxtəlif aspektdən qiymətləndirmək mümkündür. Bir tərəfdən karantina rejiminin tətbiqi digər tərəfdən tibbi ləvazimatlardan istifadənin artması müəyyən nəticələrə səbəb oldu. Ümumilikdə götürdüyümüz zaman Koronavirus tibbi tullantılar ,su və hava çirklənməsi, enerji səmərəliliyi kimi sahələrdə dəyişikliklər yaradıb.

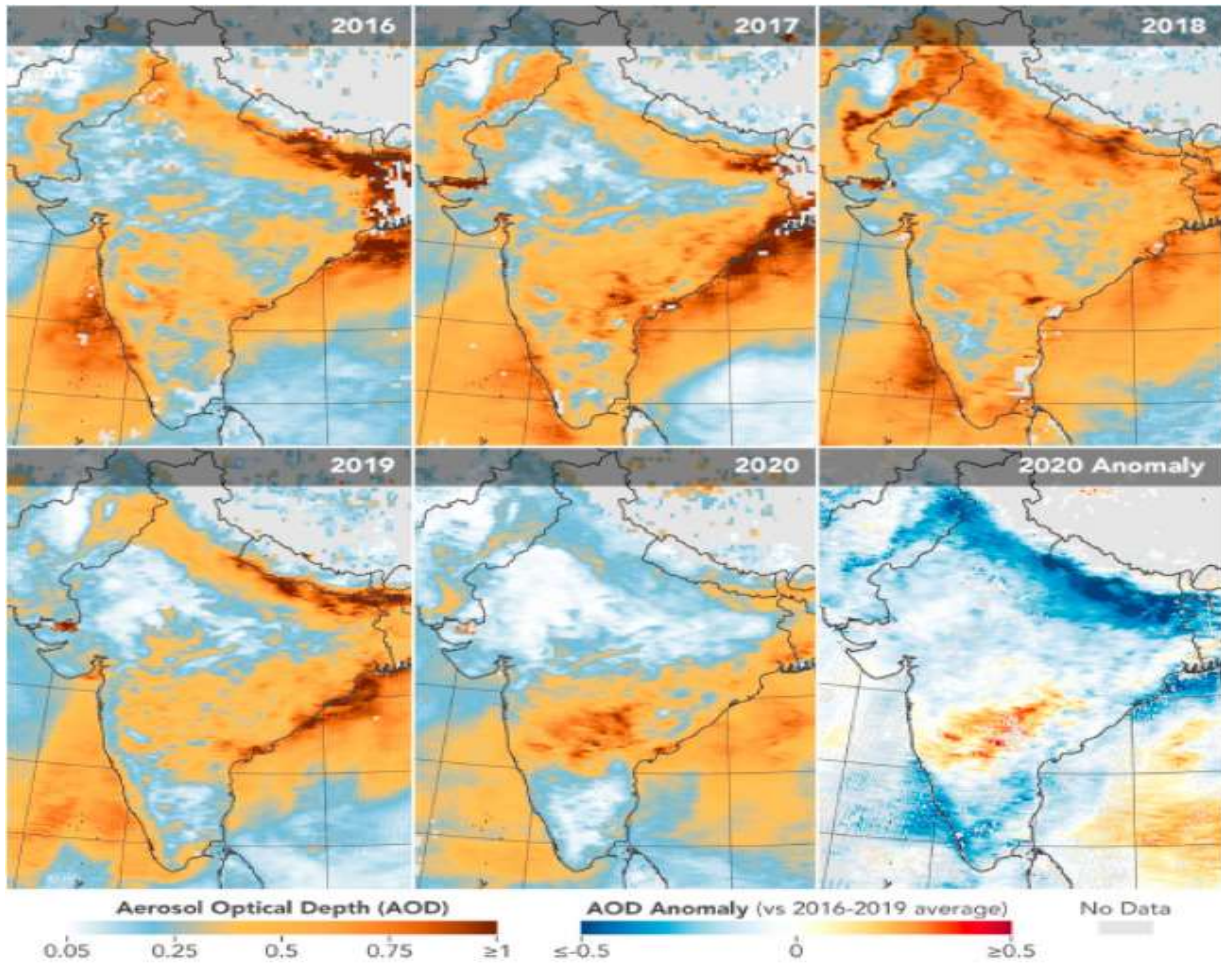
Dünyanın bir çox ölkələrində məhdudiyyətlər qoyuldu. Xüsusilə Avropa ölkələri sürətlə yoluxma və ölüm hadisələrinin qarşısını almaq üçün bu siyasətə ciddi riayət etdi.Məsələn İtaliyada İnci Dünya Müharibəsindən sonra ən böyük səyahət məhdudiyyətləri qoyuldu.Londonda demək olarki bütün restoran,bar və kafelərin bağlanması baş verdi. Bundan başqa dünyadaki ən çox insanın karantinaya alınması Hindistanda (1.3 milyard) qeydə alınmışdır

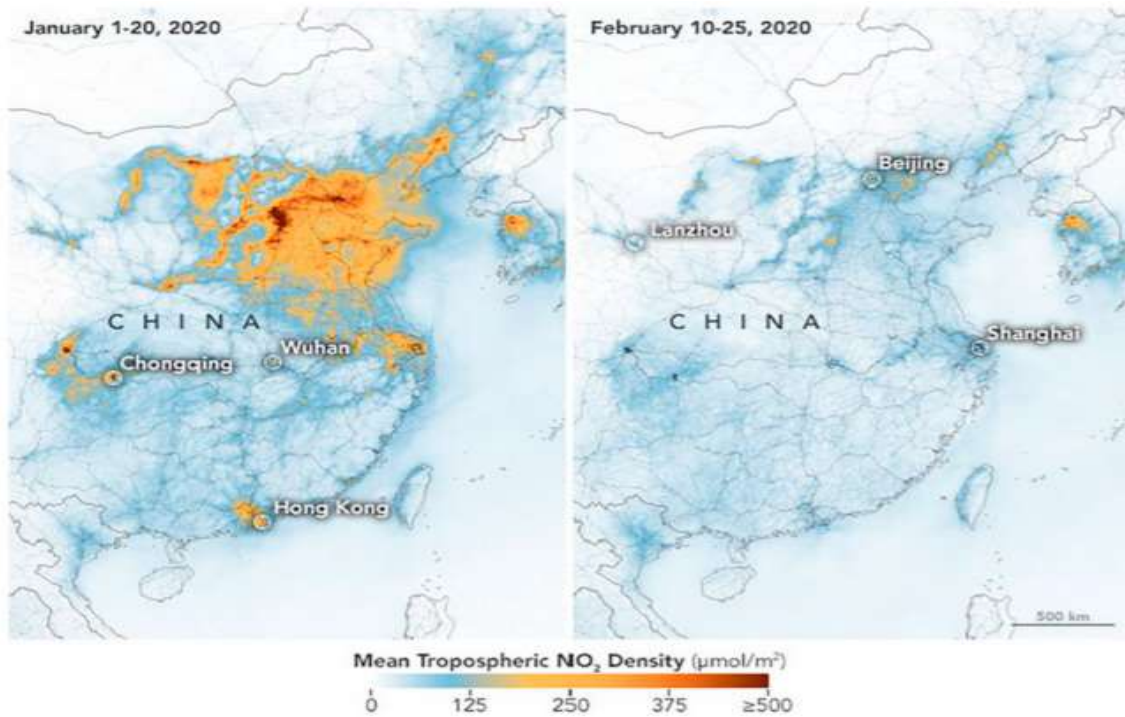
COVID -19 HAVA VƏ İQLİMƏ EKOLOJİ TƏSİRİ:

Bildiyimiz kimi havanın çirklənməsinə və qlobal iqlim istiləşməsinə səbəb olan qazlar CO, NO₂, SO₂ ən çox avtomobil və digər nəqliyyat növlərinin istifadəsi, eləcə də müəssisə, fabrik və zavodların fəaliyyəti nəticəsində havaya atdığı tullantılardır. Karantina rejimi ilə əlaqədar olaraq nəqliyyatın durğunlaşması və istehsalın azalması təbii ki öz müsbət təsirlərini göstərdi. Həmçinin aparılan araşdırmalar nəticəsində Koronavirusun yayılmasında hava çirkliliyini rolu olduğu təsdiqlənmişdir. Beləki onsuzda ürək- damar və tənəffüs xəstəliklərinə səbəb olan hava çirkliliyi koronavirusun yayılmasında kömək edirmiş. Məsələn Çində hava çirkliliyini daha çox olduğu müddətdə yoluxmanın 5-7 % artması, İngiltərədə NO₂ və PM_{2.5} ölçülü qaz emissiyalarını artması nəticəsində ölümün 1.4 % artdığı məlum olub. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən dünya əhalisinin 92% i sağlam hava üçün minimum standartlara cavab verməyən ərazilərdə yaşayırlar.

Yeni Dehlidəki Mərkəzi Çirklənməyə Nəzarət Şurası dehlidə daha sərt karantina rejimi ilə əlaqədar olaraq havanın daha çox təmizləndiyini aşkar edib. Beləki ölçüsü 2,5 və 10 µm olan hissəciklər (müvafiq olaraq PM_{2.5} və PM₁₀) 200% azalıb. CO və NO₂ missiyalarında müvafiq olaraq 10 və 18 faiz azalma olmuşdur.[3]

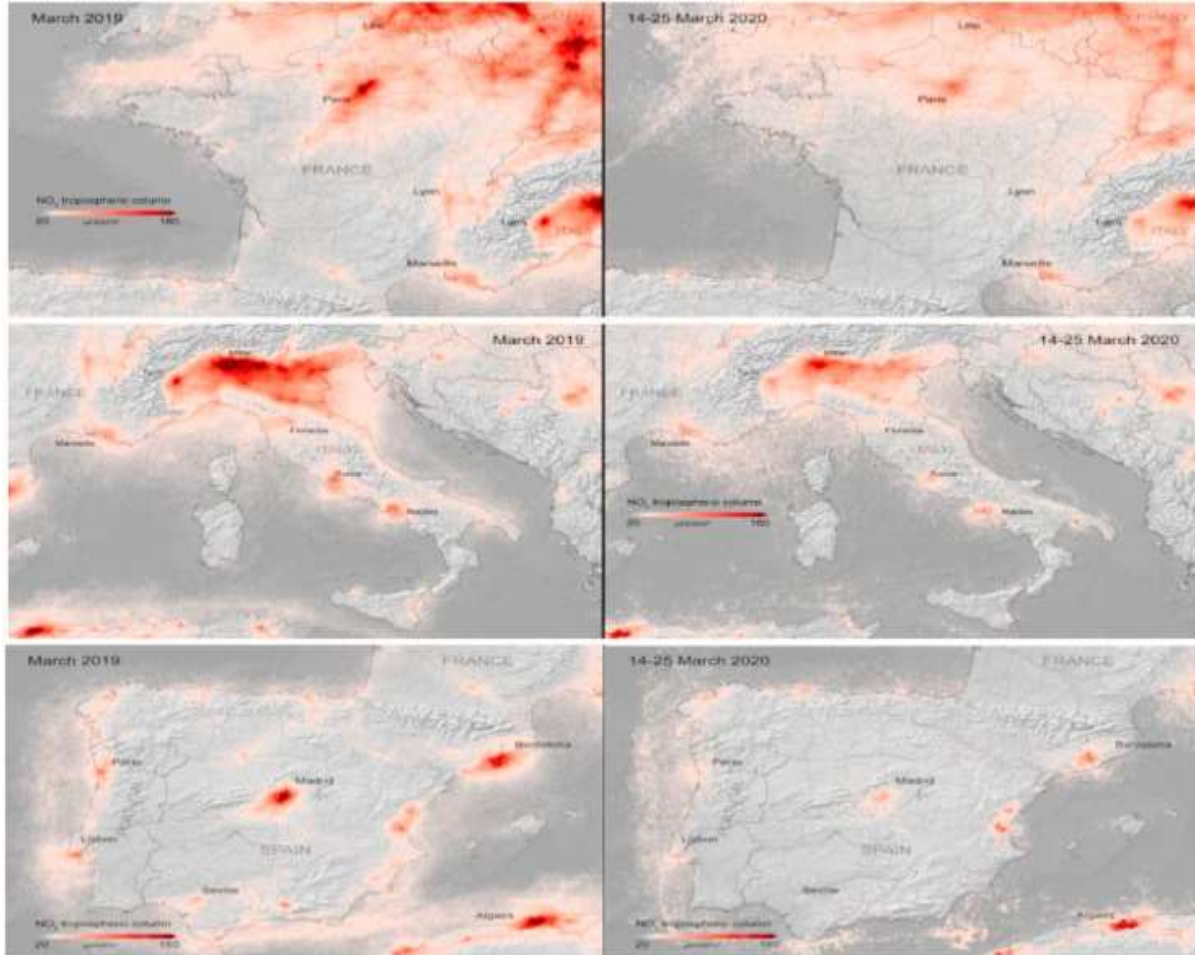

Çində araşdırmalar üçün TROPOMI adlanan alətdən istifadə olunmuşdur. Məlum olubki bəzi ərazilərdə NO₂ 80 % azalmışdır. O₃ üzərində aparılan araşdırmalar isə 2017-2020 illərə nisbətən 2020 ilin ilk 3 ayında onun miqdarının daha çox artdığını ortaya çıxarıb.[1]

ABŞ pandemiya zamanı ən çox yoluxma və ölüm görən ölkələrdən biri idi. ABŞ hava çirklənməsinin izləyən stansiyaların uzunmüddətli məlumatları təhlili zamanı CO və NO₂ 49% və 37% azalma olduğu ortaya çıxıb.[4]

İtaliya, İspaniya, Fransa və Almaniya kimi avropa ölkələrində yüksək dərəcədə yoluxma və ölüm görən ölkələr sırasında idi. Avropada araşdırmalar üçün Sentinel-5 Prekursor kosmik peykindən istifadə edilmişdir(troposferdə NO₂ konsentrasiyasına nəzarət etmək üçün).

Braziliyada San Pauluda nəliyyat məhdudiyyəti zamanı NO, NO₂ və CO qazların müvafiq olaraq 77,3%, 54,3% və 64,8% azaldığı məlum olub.[2]

Malayziya 2020-ci il Malayziya Hərəkətinə Nəzarət Sərəncamını (MCO) təsdiqlənib. Bu sərəncamdan sonra PM konsentrasiyalarının 58,4%-ə qədər azaldığı qeydə alınıb.

Covid -19 su mənbələrinin çirklənməsinə təsiri:

İstehsal prosesində və məişətdə kimyəvi tullantıların və çirkab sularının təmizlənmədən su hövzələrinə axıdılması ağır bir ekoloji fəsad yaratmışdı. Karantina dövründə su keyfiyyətinin vəziyyəti(WWQ) haqqında bir sıra araşdırmalar aparılıb. RWQ məlumat nümunəsi üçün 20 dəyişənə Dəyişdirilmiş Su Keyfiyyəti İndeksi (MWQI), Trofik Dövlət İndeksi (TSI), Ağır Metal İndeksi (HMI) və Potensial Ekoloji Risk İndeksi (RI) diqqət yetirilib.

Karantina zamanı Hindistanın Damodar çayı sularında MWQI indeksində 54,54% müsbət dəyişiklik olduğu ortaya çıxıb. HMI 27,27% azalıb.Karantinadan əvvəlki dövrlə müqayisədə karantına və açılma dövrlərində Rİ indeksi 76,83% və 63,73% azalıb. Hindistanın ən uzun şirin su gölü olan Vembanad gölündə karantina dövründə SPM konsentrasiyası orta hesabla 15,9% azalıb[5]

Çində Ekologiya və Ətraf Mühit Nazirliyi tərəfindən 1693 çay stansiya məlumatlarından istifadə dərək araşdırma aparmışdır. Nəticələr 2018 ,2019 illərə nisbətən 2020 ildə çaylarda su keyfiyyətinin yaxşılaşdığını göstərdi. 2018 2019 və 2020.illərdə su keyfiyyəti fevralda 68,8%, 76,7% və 82,7% , martda 71,4%, 75,4% və 82,2% , apreldə 74,1%, 75,9% və 83,0% olub.

Kaliforniyanın San Fransisko körfəzində su çirklənməsinin karantina dövründə azalması peyk görüntülərindən açıqca bilinir.

Covid -19 turistik yerlərin ekoloji bərpasına təsiri:

Karantina rejimi təbii insanların səyahət planlarını alt üst etdi. Amma bunun nəticəsində turistik yerlərdə təbii mühit şəraitinin dəyişiklikləri baş verdi. İstirahət fəaliyyətləri , plastik tullantılar , karbohidrogen dağılması,səs - küy ümumi ekoloji vəziyyəti pisləşdirirdi. Ümumdünya Turizm Təşkilatı 2020.ildə turist gəlişlərinin 65% azaldığını açıqladı. Xüsusilə çimərlik ərazilərində dənizlərin plastik tullantılarla və səs küylə çirklənməsi balıq və digər dəniz canlılarının azalmasına səbəb olurdu. Ümumi parnik qaz emissiyalarının 8% turizmin payına düşür. Təbii gözəlliyi ilə seçilən ərazilər insanları daha çox cəlb etdiyi üçün bu ərazilərdə otellər, barlar, restoranlar açılır. Onların tullantıları turistik ərazilərdə vəziyyətin daha da pisləşməsinə səbəb olub.

Beynəlxalq turist gəlişləri 2020.ildə mart ayında 56%, may ayında isə 98 % azalıb. Turizm sektorunda ən çox çirklənməyə səbəb olan nəqliyyatdır. Turistik nəqliyyat bu sektordakı CO2 emissiyasının 72% cavabdehdir.Turizmin yerləşdirilməsi turizm sektorundakı CO2 emissiyasının 21% cavabdehdir. Burada işıqlandırma, kondisioner və istilik istifadəsi və enerji istehlakına səbəb olan əsas göstəricilərdir.Turizmin 2035.ildə CO2 emissiyasının 7.5 % sahiblənməyi düşünülür.

ABŞ Milli Aeronavtika və Kosmik Tədqiqatlar İdarəsi (NASA) və Avropa Kosmik Agentliyinin (ESA) apardığı araşdırmalar ABŞ , İtaliya ,İspaniya və kimi ölkələrdə turizmə olan məhdudiyyətlər 30%-ə qədər çirklənmənin azalmasına səbəb olub. İtaliyanın Venesiya əyalətində su turizmi çirklənməsinə dair aparılan araşdırma zamanı karantin rejimindən sonra suda təmizlənmə olduğu müəyyən olunub. Mərkəzi və Şərqi Avropada qaz emissiyası səviyyələrinə diqqət edək:

Ölkə	2019	2020
Bolqarıstan	87,349.4	58,369.0
Çexiya	78,845.0	49,043.0
Estoniya	16,243.7	3494.3
Latviya	14,489.4	8703.1
Litva	14,726.3	5179.1
Macarıstan	13,5755.6	89,021.9
Polşa	463,934.7	304,021.6

Ekvador Qalapaqos, Salinas və Manta da daxil olmaqla yüksək turizm fəaliyyəti olan yerlərdə CO2 emissiyalarının 17% azalması müəyyən olunub. Həmçinin karantinadan əvvəl və karantinadan sonra bu ərazilərə səyahət edən insanlarla aparılan araşdırma zamanı onlar suyun 47% daha təmiz olmasını , 28% daha az plastik olduğunu söyləmişlər. 2020.ildə bu ərazidə plastik, kağız, siqaret kötükləri, metal, şüşə və başqaları dahada azaldığı peyk görüntülərindən məlum olub. [6]

Ekoturizm dedikdə təbiətin qorunması nəzərdə tutulur. Afrikanın savanna ərazilərindəki turizmin koronavirusla əlaqədar çökməsi , aylarla heç bir gəlirin olmaması həm buradakı ekosistmin qorunması xərclərinin qarşılanmamasına həm də gəlir əldə etmək üçün bu ərazilərin

təbii ehtiyatlarının istismarı nəticəsində ekoloji vəziyyətin dahada pisləşməsi baş verə bilər. İndoneziyada oranqutan yetişdirmə mərkəzləridə eləcə risk altındadırlar.

Tibbi tullantıların artmasının ətraf mühitə təsiri:

Bildiyimiz kimi koronavirusla mübarizədə tibbi maska və əlcəklərdən həmçinin digər tibbi ləvazimatlardan çox istifadə olunur. Bunun nəticəsində tibbi tullantılarında artması baş verir. Məsələn üçün Çinin Wuhan əyalətində epidemiya zamanı 240 metrik ton tibbi tullantı çıxdığı buda normadan 190 metrik ton artıq idi. Banqladeşin paytaxtı Dəkkədə hər gün 206 milyon ton tibbi tullantı çıxır. Çində 1 gün ərzində 15 milyon yeni tibbi maska istifadə olunur. Belə miqyasda tullantılar global bir narahatlıq doğurur. Tibbi tullantıların daha az çıxmasına nə qədər diqqət yetirilsə də problem olara yenə də gündəmdə olan bir məsələdir.

Digər ekoloji təsir:

Pandemiya zamanı evə qapanma ilə əlaqədar olaraq evə çatdırılma sifarişlərinin artması aydın görünür. Bu isə qablaşdırma materialları tullantılarının artması səbəb oldu.

Həmçinin bir çox ölkələr yoluxma riskini azaltmaq üçün təkrar emal prosesinə ara verdi. Bu isə problemlərə yol açdı.

Bildiyimiz kimi Covid-19 əleyhinə əksər ölkələrdə ümumi dezinfeksiya prosesləri həyata keçirildi. İctimai yerlər, küçələr və dezinfeksiyaedici məhlulla təmizləndi. Lakin bu məhlullar virusla yanaşı faydalı bakteriyalarında məhvində səbəb olur ki buda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açır.

Covid-19 pandemiyasına dair araşdırmalar nəticəsində suların tərkibində çirkləndirici maddələrin çox olması yoluxmanı artdırdığı məlum olub. Buna görə də ABŞ, İtaliya, Çin, İspaniya və ölkələr buna görə də sudaki xlorun miqdarını artırır. Bu isə insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Təbii ki bu müsbət və mənfi ekoloji təsirlər pandemiya bitdiyi zaman öz qüvvəsini itirəcəkdir. İqtisadiyyatın tədricən bərpa olunması emissiyaların artmasına, su və torpağın çirklənməsinə səbəb olacağı proqnozlaşdırılır. Lakin əldə olunmuş müsbət təsirləri uzunmüddətli etmək və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün bir sıra ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi daha məqbuldur.

1. Davamlı İnkişaf: Təmiz yanacandan istifadə, daha enerji tutumlu sahələrə üstünlük verilməsi, enerjiyə qənaət dən siyasətə keçid və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi müsbət aspektli nəticələr əldə etməyin əsas pillələridir. Davamlı İnkişaf Məqsədlər və İqlim Dəyişikliyi üzrə Paris Sazişi bu yolda atdığımız ilk addımlardan biridir.[7]
2. İctimai nəqliyyatdan istifadə : Zərərli qaz emissiyalarını azaltma üçün şəxsi avtomobil əvəzinə ictimai nəqliyyatdan istifadə edilməsi daha yaxşı olardı. Xüsusilə qısa məsafələr üçün velosiped istifadə etmək, həmçinin hibrid avtomobillərə keçid daha təmiz bir gələcək üçün böyük addım olar. Artıq bir neçə ölkələr (xüsusilə İEÖ) piyada və velosipedçilərin daha rahat hərəkəti üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına sərmayə oyublar.[7]
3. Təkrar istifadə : Tullantıların malı və təkrar istifadəsi, çirkəb sularının təmizlənməsi və istehsalda təkrar istifadəsi tullantıların azalmasında əsaslı rol oynayır.[7]
4. Ekoturizm: Biomüxtəlifliyi qorumaq və artırmaq [7]
5. Beynəlxal əməkdaşlıqlar: Ümumi eləcə də regional əməkdaşlıqlar qurulması və birgə fəaliyyət daha yaxşı nəticələrin alınması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.[7]

Bir insan olaraq isə özümüzü dəyişdirməkdən başlaya bilərik. İstifadə etdiyimiz tibbi ləvazimatları istənilən yerə tullamamaqla, məişətdə su və enerji həmçinin idə istifadəsində israfçılığa yol verməməklə dünya üçün bir faydalı iş görmüş olarıq. Çalışaqki pandemiya zamanı tam vaksinasiya olunaraq, sosial məsafə saxlamaq və özümüzü eləcədə ətrafımızdaki insanları qoruyaraq həm özümüz həm ölkəmiz həm dünyamıza fayda verək.

REFERANSLAR

- [1] Cui J, Li F, Shi ZL. [Origin and evolution of pathogenic coronaviruses](#). *Nature Reviews Microbiology*. 2019 Mar;17(3):181-192. DOI: [10.1038/s41579-018-0118-9](#).
- [1] Wu F, Zhao S, Yu B, et al. [A new coronavirus associated with human respiratory disease in China](#). *Nature*. 2020 Mar;579(7798):265-269. DOI: [10.1038/s41586-020-2008-3](#).
- [1] Zhou P, Yang XL, Wang XG, et al. [A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin](#). *Nature*. 2020 Mar;579(7798):270-273. DOI: [10.1038/s41586-020-2012-7](#).
- [2] Marco Tedesco is a research professor at Columbia University's Lamont-Doherty Earth Observatory.
- [3] Balamurugan, M., Kasiviswanathan, K. S., Ilampooranan, I. & Soundharajan, B. S. COVID-19 Lockdown disruptions on water resources, wastewater, and agriculture in India. *Front. Water* 3, 603531. <https://doi.org/10.3389/frwa.2021.603531> (2021).
- [4] Andersen KG, Rambaut A, Lipkin WI, Holmes EC, Garry RF. [The proximal origin of SARS-CoV-2](#). *Nature Medicine*. 2020 Apr;26(4):450-452. DOI: [10.1038/s41591-020-0820-9](#).
- <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/different-vaccines.html>
- [5] Arif, M., Kumar, R., & Parveen, S. J. Reduction in water pollution in Yamuna River due to lockdown under COVID-19 pandemic. <https://doi.org/10.26434/chemrxiv.12440525> (2020)
- [5] Dhar, I., Biswas, S., Mitra, A., Pramanick, P. & Mitra, A. COVID-19 lockdown phase: A boon for the river Ganga water quality along the city of Kolkata. *NUJS J. Regul. Stud.* 1, 2456–4605 (2020).
- [6] Eljarrat, E. (2020). “El resurgir del plástico por culpa del coronavirus”, *National Geographic*. Available online at: https://www.nationalgeographic.com.es/naturaleza/resurgir-plastico-por-culpa-coronavirus_15488 (accessed may 22, 2020).
- World Health Organization (WHO). Guidelines for drinking-water quality, 4th edn. <https://www.who.int/watersanitationhealth/publications/2011/dwqguidelines/en/> (2011).
- <https://www.unep.org/news-and-stories/story/what-covid-19-means-ecotourism>
- [7] Baker, E., Drury, J., Judge, J., Roy, D., Smith, G. C., and Stephens, P. A. (2021). The verification of ecological citizen science data: current approaches and future possibilities. *Citizen Sci.: Theory Practice* 6:12. doi: 10.5334/cstp.351

15. [7] Calma, J. (2020). *The COVID-19 Pandemic is Generating Tons of Medical Waste*. *The Verge*. Available online at: <https://www.theverge.com/2020/3/26/21194647/the-covid-19-pandemic-is-generating-tons-of-medical-waste> (accessed May 5, 2020).
16. Available online at: https://www.nationalgeographic.com.es/naturaleza/resurgir-plastico-por-culpa-coronavirus_15488 (accessed may 22, 2020).
17. <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/coronavirus>
18. IEA (2020), *World Energy Outlook 2020*, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/557a761b-en>.

GAZÂNÂME-İ HALİL PAŞA'DA YER ALAN MEKTUPLAR VE HALİL PAŞA'NIN DEVLET ADAMLIĞI

LETTERS FROM GAZANAME-I HALIL PASHA AND HALIL PASHA'S
STATESMANSHIP

Meltem AYDIN

Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi.

ORCID NO: 0000-0001-5408-6135.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde III Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman dönemlerinde 1595-1623 yılları arasında çakırcıbaşı, yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve sadrazam olarak çeşitli görevlerde bulunan Maraşlı Halil Paşa'nın seferleri Sarı Abdullah Efendi tarafından kaleme alınan *Gazânâme-i Halil Paşa* isimli eserde anlatılmıştır. Bu eserde dönemin padişahlarından Sultan I. Ahmed ve Sultan II. Osman tarafından Halil Paşa'ya gönderilen toplam altı adet hatt-ı hümayun bulunmaktadır. Bu hatt-ı hümayunlardan biri, Halil Paşa yeniçeri ağası olarak Sadrazam Kuruyu Murad Paşa ile Celalilerle mücadele etmek üzere Anadolu seferinde bulunduğu sırasında gönderilmiştir.

Sultan II. Osman'ın yazdığı hatt-ı hümayunlardan birincisi Halil Paşa sadrazam olarak İran seferindeyken gönderilmiştir. I. Mustafa'nın yerine tahta çıkan II. Osman'ın Halil Paşa'ya sadrazam olarak sefere devam etmesini istediğini bildirmek için yazılmıştır. Hatt-ı hümayunlardan ikincisi sefer ile ilgili gelişmelerden padişahın haberdar edilmesi hakkında, üçüncüsü padişahın zafer kazanma konusunda sadrazamı ve askeri teşvik etmesi, İran ile yapılan barış görüşmelerinde dikkate alınması gereken hususlar ile ilgili talimatlarını içermektedir. Son iki hatt-ı hümayun Halil Paşa'ya kaptan-ı derya olarak Hotin seferine lojistik destek vermek, Karadeniz'in ve İstanbul'un Kazak şaykalarının saldırılarına karşı güvenliğini sağlamak üzere görev yaptığı sırada Sultan II. Osman tarafından gönderilmiştir. Hatt-ı Hümayunların içeriğinden, Halil Paşa'nın görev sırasında padişahın talimatlarını öğrenmek için Sultan II. Osman'a mektuplar gönderdiği anlaşılmaktadır. Halil Paşa dönemin önemli müşitlerinden olan Aziz Mahmud Hüdayi Hazretleri'nin müridi olarak kendisinin manevi desteğine büyük önem vermiştir. *Gazânâme-i Halil Paşa* adlı eserde Aziz Mahmud Hüdayi ile birlikte dönemin Şeyhülislamı Esad Efendi'nin de Halil Paşa'ya gönderdikleri mektuplardan söz edilmiş ve bazı bölümler metin içerisinde gösterilmiştir. Bu çalışmada *Gazânâme*'de yer alan bu hatt-ı hümayunlar ve mektuplar ışığında dönemin önemli olayları ile birlikte Halil Paşa'nın padişahlar ve Aziz Mahmud Efendi ile ilişkisi ve devlet adamlığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Ahmed, II. Osman, Halil Paşa, *Gazânâme*, Aziz Mahmud Hüdayi

ABSTRACT

The campaigns of Halil Pasha from Maraş, who served in various positions as cakırcıbaşı, janissary agha, captain-i derya and grand vizier during the reigns of Mehmed III, Ahmed I, Mustafa I and Osman II in the Ottoman Empire, between 1595 and 1623, is called *Gazânâme-i Halil Pasha*, written by Sarı Abdullah Efendi described in the work. In this work, there are a total of six calligraphies sent to Halil Pasha by Sultan Ahmed I and Sultan II Osman, who were the sultans of the period. One of these imperial lines was sent as the janissary aghas of Halil Pasha during his Anatolian expedition to fight with Grand Vizier Kuruyu Murad Pasha against the Celali.

Halil Pasha, the first of the calligraphy lines written by Sultan II. Osman, was sent as the grand vizier while he was on the Iranian campaign. It was written to inform Halil Pasha that Sultan Osman II, who ascended the throne instead of Sultan Mustafa I, wanted him to continue his campaign as grand vizier. The second of the Hatt-ı Hümayun includes the instructions of the sultan about informing the sultan about the developments related to the campaign, the third the sultan's encouragement of the grand vizier and the military to achieve victory, and the issues to be taken into account in the peace talks with Iran. The last two imperial lines were sent to Halil Pasha by Sultan Osman II, while he was on duty to provide logistical support to the Hotin expedition as the captain of the sea, and to ensure the security of the Black Sea and Istanbul against the attacks of the Cossacks. It is understood from the content of the Hatt-ı Hümayuns that Halil Pasha sent letters to Sultan Osman II, to learn the instructions of the sultan during his duty. Halil Pasha, as the disciple of Aziz Mahmud Hüdayi, one of the important mentors of the period, gave great importance to his spiritual support. In the work titled *Gazânâme-i Halil Pasha*, the letters sent by Aziz Mahmud Hüdayi and the Şeyhülislam Esad Efendi to Halil Pasha are also mentioned and some parts are shown in the text. In this study, in the light of these calligraphy and letters in *Gazânâme*, the important events of the period, as well as the relationship of Halil Pasha with the sultans and Aziz Mahmud Efendi, and her statesmanship were evaluated.

Key Words: Ahmed I, Osman II, *Gazânâme Halil Paşa*, Aziz Mahmud Hüdayî

GİRİŞ

Osmanlı tarihleri ele aldıkları konular itibarıyla genel tarihler, vakayinâmeler, belli bir olay ya da savaşlar, bir kişinin hayatı, bir şehrin ya da kalenin fethi gibi konuların ele alındığı hususî tarihler ve teşkilata dair eserler olmak üzere farklı kategorilerde sınıflandırılabilir ¹. Hasan Beyzâde, Peçevî ve Topçular Kâtibi tarafından yazılmış Osmanlı tarihleri genel tarih anlayışı içerisinde kaleme alınmış, ayrı ayrı özelliklere sahip eserlerdir. Kâtip Çelebi tarih, tercüme, bibliyografya, oto-biyografi, tarihî-coğrafya ve atlas konularında verdiği güvenilir eserler ile tarih yazıcılığı alanında yeni bir çıkış açmıştır. Genel tarih yazıcılığı anlayışı yanında selimnâme, süleymannâme, gazavâtname, siyasetname, fetihnâme, zafernâme ve şehname adı altında yazılan eserlerle zaman içerisinde Osmanlı tarih yazıcılığı hususîleşerek zenginleşmiştir ².

Gazâ ve cihâd ruhuna dayalı olarak yürütülen fetih hareketlerini konu edinen gazânâme veya gazavâtname türü eserler Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir yere sahiptir ³. Türk edebiyatında tek bir savaşı konu edinen bu türden eserler gazânâme, birden fazla savaşı ele alanlar ise gazavâtname olarak isimlendirilmiştir ⁴. Fakat gazânâmelerde genellikle gazâyı gerçekleştiren kişiler ve onun etrafında gelişen olaylar ön plana çıkarılmıştır ⁵. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaygın olarak telif edilen bu tür eserlerde stratejik öneme sahip yerler, konaklama noktaları gösterilmek suretiyle tarihi coğrafya açısından değerli bilgiler verilmektedir. Fakat ordunun ve yöneticilerin yaptıkları işler, savaş sahneleri, zaferlerden sonra yapılan şenlikler abartılı bir dille anlatıldığı ⁶ için tarihi belgeler ve dönemin diğer kaynakları ile mukayeseli olarak incelenmesi gerekir. Bazı eserlerde verilen bilgileri delillendirmek amacıyla metin

¹ Öztürk Necdet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1999, s.259.

² Severcan Şefaettin, “Süleymannâmeler”, *Osmanlılar*, VIII, Ankara 1999, s.302.

³ Erkan Mustafa, “Gazavâtname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 13, İstanbul 1996, s.439.

⁴ Derviş Gubârî, *Gazavât-nâme-i Midilli (Midilli Kısası)*, Hr. Ömer Özkan, Ankara 2007, s.V.

⁵ Erkan, “Gazavâtname”, 439.

⁶ İpşirli Mehmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1999, s. 250, 251.

içerisine mektup ve ferman suretleri de eklenmiştir. Osmanlı Devleti'nde akınların durup, geri çekilmelerin başlamasıyla birlikte örnekleri azalmaya başlayan bu tür eserlerin son örnekleri Kırım seferi (1269/1852) ile Yunan harbine (1313/1897) ait olmuştur. Gazânâme, fetihnâme ve zafernâmeler şeklinde karşımıza çıkan eserlerin yazılış tekniklerine baktığımızda, bunların nesir ya da manzum olarak kaleme alındığı görülmektedir. Agâh Sırrı Levent tarafından tespiti yapılmış olan gazavât-nâmelerin, kırk kadarı mesnevi tarzında manzum olarak kaleme alınırken büyük bir kısmının ise nesir tarzında olduğu görülmektedir ⁷.

Gazânâme-i Halil Paşa isimli yazma eser, saraya devşirme olarak giren daha sonra çakırcıbaşı, yeniçeri ağalığı, kaptan-ı deryalık ve vezir-i azamlık gibi çok önemli görevlerde bulunmak suretiyle bir döneme damgasını vuran, Halil Paşa'nın faaliyetleri hakkında dönemin kroniklerinde yer almayan veya eksik kalan konuları tamamlayan önemli bir kaynaktır. Hammer, Agâh Sırrı Levent, A.H. De Groot ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi önde gelen tarihçiler eserden söz etmiş ve çalışmalarında kullanmışlardır. Eserin bugün itibarıyla bilinen üç nüshası vardır ⁸. Bunlardan Topkapı ve Viyana nüshalarının dış ve iç kapaklarında adını gösterir bir ibare yoktur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Esad Efendi nüshasının iç kapağında ise rika tarzında *Gazânâme-i Tarih-i Halil Paşa* kaydı yer almaktadır. Topkapı nüshasının ser-levhası boş bırakılmış, Esad Efendi ve Viyana nüshalarının ser-levhalarında ise nesih tarzında *Gazânâme-i Halil Paşa* ifadesi yazılmıştır.

Eserin müellifi olarak farklı kataloglarda çeşitli isimler belirtilse de Halil Paşa'nın yakını olan Sarı Abdullah Efendi tarafından kaleme alındığı tarafımızdan yapılan çalışma ile ortaya konulmuştur ⁹. Halil Paşa'nın aynı zamanda kardeşinin torunu olan Sarı Abdullah Efendi, kendi yanında yetişmiş ¹⁰, onun sayesinde ilim ve irfan sahiplerinden istifade ederek tarik-i kitabete girip, bu yolda önemli hizmetler yürütmüştür. Halil Paşa'nın ikinci sadareti döneminde tezkirecilik mansıbını elde etmiş, şark seferi ve Abaza güçleri ile mücadele yürüttüğü 1626 yılındaki sefer sırasında da, onun tezkirecisi olarak yanında yer almıştır. Bu sefer dönüşü Tokat'ta kışladıkları sırada, Reisülküttab Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine bu göreve getirilmiştir. Şark seferinde başarı elde edemediği için Halil Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesi üzerine, Abdullah Efendi de görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. İstanbul'a dönüşte Halil Paşa ve Abdullah Efendi, Aziz Mahmud Hüdayî Efendi dergâhına iltica etmişler ve burada birlikte münzevî bir hayat sürmüşlerdir ¹¹. Halil Paşa'nın 1617-1618 yıllarındaki İran seferinde yanında bulunan ve kendisiyle birlikte İstanbul'a dönerek Paşa'nın ikinci defa sadaret makamına getirildiği 1626 yılına kadar muhtemelen onun hizmetinde kalan Sarı Abdullah Efendi bu sırada bazı eserlerini telif etmeye başlamıştır ¹². *Gazânâme*'nin telif tarihi de bu döneme rast gelmektedir. Eserin üç nüshasının karşılaştırmalı metni ve tahlili Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde tarafımdan doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2017 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basımı yapılmıştır ¹³.

Gazânâme'ye konu olan Halil Paşa, 1570-1629 yılları arasında yaşamış bir devlet adamıdır. Maraş eyaletine bağlı Zeytun kasabası yakınında bulunan ve Fernos diye anılan bir köyde dünyaya gelmiştir. Maraş'a bağlı olan Zeytun nahiyesinin bazı kaynaklarda Kayseri'ye bağlı gösterilmesinden dolayı Kayserili olarak tanınmıştır. Fakat hayatta iken kurmuş olduğu vakfına

⁷ Levent Agâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavât-nâmesi*, Ankara 2000, s. 4, 5.

⁸ *Gazânâme-i Halil Paşa*, Viyana, Flügel Ktg. C.II, Nr.1043; Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr.2139; Topkapı Revan Ktp. Nr.1482.

⁹ Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halil Paşa*, (Haz. Meltem Aydın), Ankara 2017, TTK Yayınları, s. 42-48.

¹⁰ Akün Ömer Faruk "Sarı Abdullah," *MEB İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, s.216.

¹¹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, III, İstanbul 1311, s. 327; Aytekin Ülken, *Sarı Abdullah Efendi ve Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Ens. Basılmamış Doktora Tezi, s.54-56.

¹² Azamat Nihat, "Sarı Abdullah Efendi," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 36, İstanbul 2009, s. 146.

¹³ Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halil Paşa*, (Haz. Meltem Aydın), Ankara 2017, TTK Yayınları.

ait olan vakfiyesinde geçen “...Anadolu tarafında Maraş eyâletinde maskat-ı re’sleri ve mevlid-i şerifleri olup, birâderleri merhûm Mehmed Paşa rûhiçün vakf buyurdıkları Zeytûn nâm karye kurbında vâk’i Fernos nâm karyedir...”¹⁴ ifadesi ile Maraşlı olduğu kesinleşmiş ve bu konudaki tereddütler ortadan kalkmıştır. Halil Paşa’nın vakfiyesi tıpkıbasımı ve günümüz harfleriyle tarafımızdan yayınlanmıştır¹⁵. Babasının adı Pirî olan Halil Paşa aynı zamanda Sultan III. Murad’ın musahiplerinden olan Rumeli Beylerbeyisi Mehmed Paşa’nın küçük kardeşidir. Küçük yaşta devşirilen ve Enderun Mektebi’nde yetişen Halil Paşa’nın, saraya girmesinde ağabeyi Rumeli Beylerbeyisi Mehmed Paşa’nın etkisi olmuştur¹⁶. Halil Paşa önce büyük odada doğancılık hizmetine namzet olarak Enderun’daki eğitimine başlamış, daha sonra Hazine-i Hümayun odasında gılmanlığa yükselmiştir. Burada da sadakat ve başarı ile hizmet ettikten sonra derece derece yükselerek, Sultan III. Murad döneminde (1574–1595) önce doğancılar kethüdalığı, ardından doğancıbaşılık görevlerine getirilmiştir¹⁷. Sultan III. Mehmed (1595-1603) ve Sultan I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde 1595-1607 yılları arasında çakırcıbaşı olarak görev yapmıştır¹⁸. Bu vazife ile katıldığı Eğri seferinde ve Haçova savaşında (1596) gösterdiği cesaret ve kahramanlık ile dikkatleri çekmiştir¹⁹. Sultan I. Ahmed tarafından 1607 yılında Yeniçeri Ağası olarak tayin edilen Halil Paşa²⁰, Sadrazam Kuyucu Murad Paşa ile birlikte Celâli isyanlarını ortadan kaldırmak üzere Canpoladoğlu, Kalenderoğlu ve Tavail eşkiyasına karşı girişilen ve Anadolu’da huzuru sağlamayı hedefleyen sefere katılmıştır²¹. Enderun’da aldığı eğitim ve kendisine verilen görevlerde elde ettiği başarılar sayesinde 16 Şubat 1609’da kaptan-ı deryalığa getirilmiştir. Onun döneminde donanma komutanları için kapudan paşa yerine kaptan-ı derya tabiri kullanılmaya başlanmış ve XVIII. yüzyıldan itibaren de bu ifade yaygınlaşmıştır²². Deniz tecrübesi olmamasına rağmen, Akdeniz’de korsanlara karşı yaptığı başarılı seferler neticesinde Sultan I. Ahmed’in iltifatına mazhar olmuş ve kendisine vezirlik payesi verilmiştir²³. Halil Paşa, ilk kez kaptan-ı derya olduğu 1609-1612 yılları arasında diplomatik kişiliği sayesinde Osmanlı-Hollanda ilişkilerinin başlatılması yolunda önemli faaliyetlerde bulunmuş ve 1612 tarihinde Hollanda’ya ilk ticari ayrıcalıklar tanınmıştır²⁴. Kaptan-ı deryalık görevinden azledildiği, 1611 yılından ikinci kez bu göreve getirildiği 1613 yılına kadar divanda vezir olarak göreve devam etmiştir. İkinci kaptan-ı deryalığı döneminde Akdeniz’de mutad seferler düzenleyen, Malta Adasına yönelik saldırı gerçekleştiren²⁵ ve Trablusgarp’ta Sefer Dayı olarak bilinen devlete asi olmuş yöneticiyi bertaraf eden Halil Paşa²⁶, denizci olmamasına rağmen başarılı hizmetler görmeye devam etmiştir. Sultan I. Ahmed tarafından 1616 yılında ilk kez Vezir-i azam Damat Mehmed Paşa’nın

¹⁴ Halil Paşa İbn-i Pirî Vakfiyesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr: 1132, 11b.

¹⁵ Aydın Meltem, Maraşlı Kardeşler, Sadrazam Halil Paşa Beylerbeyi Mehmed Paşa ve Halil Paşa İbn-i Pirî Vakfiyesi Kahramanmaraş 2015.

¹⁶ Gazânâme-i Halil Paşa, s.8.

¹⁷ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 124,125.

¹⁸ Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s.441.

¹⁹ Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi, Eğri Seferi Şehnâmesi, (Haz. Vahid Çabuk), İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yeniçağ Tarihi AD, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986, s.203.

²⁰ Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi, I, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 482; Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, III/II Ankara 1977, s.370.

²¹ Gazânâme-i Halil Paşa, s.143.

²² Bostan, İdris “Kapudan Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 24, İstanbul 2001, s. 354-355.

²³ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 231, 232; Tarih-i Selânikî, II, s. 441; Kâtip Çelebi, Fezleke-Tahlil ve Metin, II, (Haz. Zeynep Aycibin), Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün. İstanbul 2007, s. 365; Kâtip Çelebi, Tuhfetü’l-Kibâr Fi Esfâri’l-Bihâr, (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan), (Haz. İdris Bostan), Ankara 2008. s. 188.

²⁴ Arı, Bülent The First Dutch Ambassador in İstanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulation of 1612, Ankara 2003, s. 42; Bülent Arı, “İlk Osmanlı Hollanda Münasebetleri,” Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi, I, Ankara 1999, s. 496.

²⁵ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 242-246. Fezleke, II, s. 394; Mustafa Safi, Zübdetü’l-Tevârih, II, (Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar) Ankara 2003, s.306.

²⁶ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 247- 253. Nâimâ Mustafa Efendi, Târih-i Nâimâ II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, s. 408. İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, III, İstanbul 1972, s. 259.

yerine sadrazam ve İran seferine serdar tayin edilmiştir ²⁷. İran seferinde bulunduğu sırada yaşanan saltanat değişikliklerine rağmen Sultan I. Mustafa ve Sultan II Osman tarafından vezir-i azamlık ve serdarlığa devamı konusunda fermanlar gönderilmiştir ²⁸. İstanbul'da karşılıkların hâkim olduğu bu dönemde seferde bulunduğu için olaylar üzerinde Halil Paşa'nın fazla etkisi olmamıştır ²⁹. İran ile 1618 yılında Serav sahrasında hazırlanan ahidname İran Şahı ve Sultan II. Osman tarafından onaylandıktan sonra, İstanbul'da bulunan muhaliflerinin etkisi ile başarısız bulunarak padişah tarafından görevinden azledilmiştir. İstanbul'da şeyhi Aziz Mahmud Hüdayi'nin dergâhında bir süre inzivaya çekilen Halil Paşa, 23 Aralık 1619'da üçüncü defa kaptan-ı derya olarak görevlendirilmiştir ³⁰. Bu dönemde Osmanlı donanması, İtalya yarımadasının doğu sahilinde bulunan Menferidonya [Manfredonia] kalesine saldırı düzenleyerek ³¹ kalede bulunan taşınabilir tüm mallar ile birlikte bol miktarda barut ile sayısız silah ele geçirmiştir ³².

Sultan II. Osman 1621 yılında Hotin seferine çıkmaya karar verince, Halil Paşa da savaş malzemelerini Kili'ye götürmek ve Karadeniz'de bulunan Kazak eşkıyasına karşı mücadele etmekle görevlendirildi ³³. Kili'ye geldikten sonra Anadolu kıyılarına geçmiş olan Kazak şaykalarını takip etmek üzere buradan ayrılan Halil Paşa yirmi sekiz parça kadirge ile Vona Burnu ³⁴ denilen yere kadar geldi. Buradayken padişah tarafından stratejik bir öneme sahip olan İsakçı'ya gelmesi ferman buyuruldu ³⁵. Padişah, Lehistan'a doğru ilerlerken Halil Paşa'ya da İsakçı'da bulunan köprünün muhafazası, burada yeni bir kale inşa edilmesi ve var olan kalelerin korunması görevini verdi ³⁶.

Lehistan seferini tamamlayarak 9 Ekim 1621'de Hotin önünden ayrılan Sultan II. Osman ³⁷ 31 Ekim'de İsakçı'ya gelince Halil Paşa ile Kapıcıbaşı Hasan Ağa'ya köprü muhafazasındaki hizmetlerinden dolayı hilatler giydirdi ve donanmaya payitahta dönüş izni verdi ³⁸. Halil Paşa İstanbul'a döndükten sonra baharda yapılacak mutad sefer için hazırlıklarını tamamladı. 18 Mayıs 1622'de donanma ile Beşiktaş'tan Yedikule'ye giderken Sultan II. Osman'ın tahttan indirilmesi ve katli ile sonuçlanan isyan patlak verdi ³⁹. Sultan I. Mustafa ikinci kez tahta çıkarıldı. Bu dönemde de Halil Paşa kaptan-ı deryalık görevine devam etti ⁴⁰. Fakat Yeniçerilerle gizli ittifak kuran Mere Hüseyin Paşa, ikinci kez sadaret görevine getirildikten sonra Halil Paşa'yı kaptan-ı deryalıktan azlettirerek Nisan 1623'te ⁴¹ Malkara'ya sürgüne gönderdi ⁴². Mere Hüseyin Paşa'nın 1623 yılında azledilip yerine Kemankeş Ali Paşa'nın getirilmesinden sonra Halil Paşa'nın İstanbul'a dönmesine izin verildi ⁴³.

²⁷ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 273-274; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, (Haz. Şevki Nezih Aykut), TTK, Ankara 2004. s. 889; Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Solak-zâde*, İstanbul 1297, s. 696; *Fezleke*, II, s. 416; *Naîmâ*, II, s. 427.

²⁸ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 281, 282. Şimşirgil, Ahmet Kayserili Halil Paşa ve *Gazânâmesi*, "Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 4, İstanbul 1995, s. 202.

²⁹ Groot A.H., "Halil Paşa-Kayserili," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25, İstanbul 1997, s. 325.

³⁰ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.314-316. *Topçular Kâtibi*, II, s. 686; Groot, "Halil Paşa-Kayserili," s. 325.

³¹ *Fezleke*, II, s. 446; *Naîmâ*, II, s. 457.

³² *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 324.

³³ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.330. *Topçular Kâtibi*, II, s. 706; Groot, "Halil Paşa-Kayserili," s. 325.

³⁴ Vona burnu olarak bilinen yer Perşembe yakınlarındaki Çam Burnudur.

³⁵ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 333,334.

³⁶ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.335; *Topçular Kâtibi*, II, s. 732, 743; *Fezleke*, II, s. 453; *Naîmâ*, II, s. 463.

³⁷ Emecen Feridun "Osman II", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 33, İstanbul 2007, s. 454.

³⁸ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.337,338. ; *Topçular Kâtibi*, II, s. 753,754.

³⁹ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.339; *Topçular Kâtibi*, II, s. 763; *Fezleke*, II, s. 471,473; *Naîmâ*, II, s. 477,480.

⁴⁰ *Topçular Kâtibi*, II, s. 764-769; *Fezleke*, II, s. 489-492; *Naîmâ*, II, s. 497-501.

⁴¹ Sarıcaoğlu Fikret, "Hüseyin Paşa, Mere", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 19, İstanbul 1999, s. 9.

⁴² *Fezleke*, II, s. 502; *Naîmâ*, II, s. 507; Hammer Joseph Von Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, (Müt. Mehmed Ata), İstanbul 1334, s. 247.

⁴³ *Topçular Kâtibi*, II, s. 783.

1623 yılında Osmanlı tahtına Sultan IV. Murad geçti. Bu sırada Erzurum Beylerbeyi Abaza Paşa'nın Sultan II. Osman'ın katledilmiş olmasını bahane ederek başlatmış olduğu isyan tehlikeli bir hal almıştı. Ayrıca İran kuvvetleri Bağdat'ı ele geçirmişti. Bağdat'ı geri almak üzere peşpeşe göreve tayin edilen Kemankeş Ali Paşa, Gürcü Mehmed Paşa ve Hafız Ahmed Paşa gibi serdarlardan istenilen başarı elde edilemeyince tecrübeli bir devlet adamı olarak tanınan Halil Paşa sadrazam ve serdar tayin edildi ⁴⁴. Halil Paşa'nın bu göreve getirilmesinde, daha önce kendisinin himayesinde bulunan Abaza Paşa'nın ortaya çıkardığı sorunları ortadan kaldıracaklığı ümidi etkili olmuştu ⁴⁵. Fakat bu sefer sırasında Halil Paşa da beklenen sonucu elde edemeyince 6 Nisan 1628'de görevden azledildi ⁴⁶. Bir müddet şeyhi Aziz Mahmud Hüdayî'nin dergâhında münzevî bir hayat yaşadıktan sonra 5 Ağustos 1629 yılında vefat etti. Naaşı Üsküdar'da bulunan Aziz Mahmud Hüdayî dergâhı yanında yaptırdığı türbesine defnedildi ⁴⁷.

1. GAZÂNÂME-İ HALİL PAŞA'DA BULUNAN HATT-I HÜMAYUNLAR VE MEKTUPLAR

Osmanlı Tarihinde padişahların kendi elleriyle kaleme aldıkları ya da sarayda kendi kontrolü altında bir saray görevlisine yazdırdıkları resmi yazılara Hatt-ı Hümayun denilirdi. Hatt-ı Hümayunlar, *unvânına, beyaz üzerine ve telhis/takrir üzerine yazılanlar* olmak üzere üç gruba ayrılırdı. Unvanına yazılan hatt-ı hümayunlarda, ferman veya beratların üzerine padişahlar kendi el yazıları ile *mûcebince amel oluna* veya *mûcebince amel ve hilâfından hazer oluna* gibi ifadeler yazarak belirtilen hususların harfiyyen yerine getirilmesini emrederlerdi. Beyaz üzerine hatt-ı hümayun, bir arz ve telhis olmadan padişahın herhangi bir konuda kendi isteği ile yazdığı emirlere denilirdi. Padişah eğer bu emri sadrazama hitaben yazıyorsa *Benim vezirim, Sen ki vezir-i azamım ve vekil-i mutlak-ı hamîyyet-âlemim...paşasın* gibi ifadeler kullanırdı. Sadrazam seferde ise *Sen ki vezir-i a'zam ve vekil-i mutlakım ve bi'l-istiklâl serdâr-ı zafer-rehberimsin* ifadesi kullanabilirdi. Sadrazam dışında diğer devlet adamlarına yazılan talimatlar genellikle gönderilen kişinin konumuna göre *sen ki...valisi... paşasın, kaptan-ı deryâ...paşasın, ...bostancıbaşısın* gibi ifadelerle başlardı. Sadrazamların sultanlara yazmış oldukları yazıların üzerine padişahların kendi görüşlerini belirtmek için yazmış oldukları kararlara ise *telhis üzerine hatt-ı hümayun* denirdi. Bunlar *verdim/verilsin, olmaz, varsın, yazılsın* şeklinde bazen tek kelimelik; bazen de *mâlûm oldu / mâlûmum olmuştur, tedârik edesin, manzûrum oldu / manzûrum olmuştur, cevap verile, mukayyet olasın, tedârik görülsün* gibi iki kelimedenden oluşan yazılardır. İstisnaları olmakla birlikte hatt-ı hümayunlarda genellikle tarih bulunmazdı ⁴⁸.

2. HALİL PAŞA'YA GÖNDERİLEN HATT-I HÜMAYUNLAR:

Sarı Abdullah Efendi tarafından kaleme alınan *Gazânâme-i Halil Paşa* isimli eserde Halil Paşa'nın anlatımıyla olaylar aktarılırken, dönemin sultanları tarafından kendisine gönderilmiş hatt-ı hümayunlar kaydedilerek verilen bilgiler teyit edilmiştir. Sarı Abdullah Efendi'nin Halil Paşa'nın divitdarı olarak görev yapmış olması bu belgelere ulaşılmasını kolaylaştırmıştır. Halil Paşa'ya gönderilen hatt-ı hümayunlar bir arz üzerine değil, doğrudan padişah tarafından gönderilen yazı olduğu için *beyaz üzerine yazılmış hatt-ı hümayunlardır*.

⁴⁴ *Topçular Kâtibi*, II, s. 792;805; *Fezleke*, II, s.523; III, s. 540; *Naîmâ*, II, s. 538,568; *Hasan Bey-zâde*, III, s. 993; *Solak-zâde*, s. 741.

⁴⁵ *Naîmâ*, II, s. 609.

⁴⁶ *Naîmâ*, II, s. 622; *Fezleke*, III, s. 585.

⁴⁷ Şimşirgil, "Kayserili Halil Paşa," s. 203.

⁴⁸ Kütükoğlu Mübahat S, "Hatt-ı Hümayun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16. İstanbul 1997, s. 485-488.

Halil Paşa'ya gelen hatt-ı hümayunlardan ilki Yeniçeri Ağası olarak Sadrazam Kuyucu Murad Paşa ile birlikte Celalilere karşı yürüttüğü mücadele sırasında Sultan I. Ahmed tarafından gönderilmiştir⁴⁹. *Gazânâme* yer alan *Sa'âdetlü vü devletlü vü şevketlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerinin kıl-k-i gevher-bâr ve kalem-i meymenet-âsârlarıyla silk-i tahrîre getirdükleri le'âlî-i kelimâtlarıdır ki bi-'aynihî ol hatt-ı şerîfden nakil olunmuşdur*⁵⁰ ifadesinden bu hattı hümayunun esere aynen nakledildiği anlaşılmaktadır.

Sultan I. Ahmed hatt-ı hümayunda *sen ki harem-i muhteremümde perverde olmuş kadimî emekdârım ve seferde ve hazarda kemâl-i istikâmet ile hizmetkârım yeniçeriler ağasisın* diyerek Halil Ağa'nın kendi sarayında yetiştiğini ve eski emekdarı olduğunu vurgulamıştır. Devamında böyle mühim bir görevi yerine getirirken serdarın hizmetinden katiyen çıkmaması gerektiğini ve bu yıl içinde Anadolu'da türemiş eşkıyanın faaliyetlerine son vermelerini isteyerek onu ve askerlerini Allah'a emanet etmiştir. Padişah Kur'an-ı Kerim'den ayetlere yer vererek Allah'a, Peygamber'e ve ululemre itaat etmenin bir dinî görev olduğuna dikkat çekmiştir. Bu hatt-ı hümayundan padişahın, Halil Paşa'nın faaliyetlerini yakından takip ettiği ve kendisini yeniçeri ağası olarak görevlendirmesinde daha önce yaptığı görevlerde gösterdiği başarının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan I. Ahmed Osmanlı ordularının İran üzerine sefer yapması ve İran tehdidini ortadan kaldırılması gerekirken Anadolu'da Celali eşkıyasının isyanı ile meşgul olmasından duyduğu üzüntüyü ifade ederek, eşkıya üzerinde seferde olan askerin serdara ve yeniçeri ağasına itaat edip, bu belanın biran önce ortadan kaldırılmasını istemiştir. Zira içeride yaşanan bu olaylar devletin sınır güvenliğini de tehdit etmektedir. Mektubun yeniçeri askerine de okunmasını isteyen padişah, *Şöyle bilesiz, bu âna gelince yeniçeri kullarımdan hilâf-ı şer'-i şerîf hareket zuhûr eylemiş değüldür. Dâ'imâ rızâ-yı hümayûnım üzre olub, cân u başlarıyla uğurımda çalışdukları ma'lûmum ve zuhûra gelen hizmetleri mefhûmumdur. Hak Te'âlâ ocakların ma'mûr eyleyüb, kendülerini berhûrdâr eyleye ve sadâkat u istikâmet üzre kullıklarında cümlesini sâbit-kadem eyleye cümleleri ile yeniçerilerden memnuniyetini ve devlete sadakatlerini vurgulayarak, onların gönlünü almayı da ihmal etmemiştir. Ayrıca *Sen dahi lâzım olan husûsların Serdârıma i'lâm eyleyüb, rikâb-ı hümayûnıma dahi 'arz eylemekden hâlî olmayasız. Cümle ahvâllerine müsâ'ade olunur diyerek ihtiyaç duyulan hususları önce sadrazama iletmelerini ayrıca kendisini de bilgilendirmelerini istemiştir. Bu ifadeler padişahın Celali isyanlarının bastırılmasının önemini vurgulaması ve yürütülen mücadelede her zaman yanlarında olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.**

Gazânâme'de Sultan II. Osman tarafından Halil Paşa'ya farklı zamanlarda gönderilmiş beş⁵¹ hatt-ı hümayuna yer verilmiştir. Bunlardan ilki Sultan I. Ahmed tarafından sadrazam ve serdar olarak İran seferine memur edilen I. Mustafa döneminde de sadrazam ve serdar olarak sefere devam eden Halil Paşa'nın Diyarbakır'da kışladığı sırada kendisine ulaşmıştır.

"Siz ki vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekremim Halil Paşa'sız, selâm-ı sa'âdet -peyâmımıza mazhar olduğunuzdan sonra, sizinle bile olan vüzerâ-yı 'izâm ve mîr-i mîrân-ı kirâm ve ümerâ-yı zevî'l-ihtirâm ve ağayân-ı a'yân-ı 'asâkir-i İslâm husûsan devlet-i 'aliyyemin kadimî ser-bâzları olan bölük halkı ve yeniçeri ve sâ'ir bin akçeden, bir akçeye varınca dirliğime ve ze'âmet ü tîmâra mutasarrıf olan gâzî kullarıma 'umûmen selâmlar idüb, şöyle emr ü fermân iderim ki, Hak Te'âlâ hazretleri devlet-i 'Osmânî çerâğın uyardığı günden, bu âna gelince taht u saltanat eben 'an-ced yeden bi-yedin atadan oğula değerken, merhûm u mağfûrun-leh cennet-mekân-ı firdevs-âşiyân babam Sultân Ahmed Hân 'aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân civâr-ı Perverdigâr'a intikâl eyledikde, kânûn-ı kadîm-i 'Osmânî üzre, taht-ı saltanat cenâb-ı hümayûnuma münhasır

⁴⁹ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 180-184.

⁵⁰ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.180.

⁵¹ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 282, 287, 309, 333, 336.

iken, ‘amm-i büzürg-vârım Sultân Mustafâ Hân’ın birkaç yaş büyüklüğüne hürmet idüb, tahta cülûsı tecvîz olunmuş idi. Hâlâ ‘amm-i müşârün-ileyh evveliden dahi, ‘uzlet kûşesinde inzivâyâ me’lûf olmağıla, meşâgil-i saltanatdan el çeküb, tayyib-i hâtır ve hüsn-i rızâlarıyla ferâğ itmekle, hak müstahkıkına rücû‘ idüb, cümle vüzerâ vü vükelâ vü erkân-ı devlet ü a’yân-ı milk ü millete ve re’îsü’l-‘ulemâ olan Şeyhülislâm ve mevâlî-ı ‘izâm ve ‘ulemâ-yı a’lâm ve sâ’ir enâm ve kâffe-i hâss u ‘âmm icmâ’ıyla irsen ve istihkâken, işbu sene-i seb’a ve ‘işrîn ve elf Rebi’ü’l-evvelinin gurre-i mübâreki olan düşenbe gününde, [1 Rabiulevvel 1027/26 Şubat 1618] ‘avn-i Rabbanî ve lutf-ı Yezdânî ile taht-ı sa’âdet-bahta cülûs-ı hümayûn idüb, re’âyâ vü berâyâ ve zu’afâ vü fukarâ eyyâm-ı ‘adâlet-encâmında âsûde-hâl olmağıla niyyet ü ‘azîmet-i şerîfim derece-i a’lâdadur⁵².

Hatt-ı hümayun’da yer alan yukarıdaki cümlelerde Sultan II. Osman devlet adamlarının desteği ve şeyhülislam fetvası ile 26 Şubat 1618 tarihinde amcası I. Mustafa’nın yerine tahta geçtiğini ve hakkın müstehak olana yani kendisine geçtiğini bildirmiş ve Halil Paşa’dan sadrazam ve serdar olarak göreve devam etmesini istemiştir. Sadrazam ile birlikte seferde olan vezirlere, ağalara, bölük halkı ve yeniçeri askerleri ile dirlik sahibi olan zeamet ve tımar erbabına selamlarını göndererek onların da gönlünü almayı ihmal etmemiştir. Osmanlı Devleti’nde taht değişikliğinde askere ödenmesi gereken cülus bahşinin gönderdiğini *Hâliyâ kullarım bahşîşiyçün sekbânbaşı kulum ile ellisekiz kise filori gönderildi* diyerek belirtmiş ve böylece asker arasında huzursuzluk çıkmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. *Muqaddemâ ‘amm-i büzürg-vârım zemânında gönderilen hatt-ı şerîfde fermân olunan ve mühimmât-ı kazâyâ ve mevâd ve esrâr-ı hafâyâ benim dahi maqbûl-i hümayûnumdur. Re’y ü tedbîr-i sâ’ibin mücebince ‘amele getüresiz, ziyâde basîret ü intibâh üzre olası. Hak Te’âlâ işiniz kolay getüre*⁵³, denilerek amcası I. Mustafa döneminde gönderilen hatt-ı hümayunlarda verilen talimatların eksiksiz yerine getirilmesini istemiş, İran ile yaşanan sorunların öncelikli mesele olmaya devam ettiği vurgulanmıştır.

İran seferinde bulunan Halil Paşa ordu ile Bitlis’e geldiğinde Sultan II. Osman yeni bir hatt-ı hümayun göndermiştir. Bu hatt-ı hümayunda⁵⁴;

Sen ki vezîr-i a’zam ve serdâr-ı ekremim vezîr Halil Paşa’sın, inşâ’allâhü’l-Melikü’l-Fettâh bu sene-i mübârekede vâkı’ olacak sefer-i zafer-rehberde, eğer düşmene müte’allık ve eğer sâ’ir sefer ve ‘askere müteferri’ olan husûslarda sa’y-i cemil eyleyüb, sefer-i mezbûra me’mûr olan eğer beylerbeyiler ve sancak beyleri ve yeniçeri ağası ve cümle bölük ağaları ve sâ’ir sefer-i hümayûnumda olan ağalar ve bölük halkı ve dergâh-ı mu’allâm yeniçerileri ve sâ’ir sefer-i hümayûnumda cümle ‘asker halkı sana her vechile itâ’at ü inkıyâd üzre olmak bâbında fermân-ı ‘âlîşânım sâdır olmuştur,

diyerek seferde bulunan beylerbeyiler, sancak beyleri, yeniçeri ağası, bölük ağaları ve bütün askerlerin Sadrazam ve Serdar Halil Paşa’nın her emrini yerine eksiksiz getirmelerini istemiştir.

İmdi sefer-i hümayûnumda olan hükkâm ve cümle ‘asker-i İslâm emrine muhâlefet ve sözüne mu’ânedet eylemeyüb, kemâl-i itâ’at ü inkıyâd üzre olalar ve bi’l-cümle bu seferde dîn ü devletime müte’allık her ne re’y ü 9efhim idersen cümlesi maqbûl-i hümayûnumdur. İşbu hatt-ı 9efhim9le vârid olan, fermân-ı kazâ-cereyânımı cümlesine 9efhim ü i’lâm itdüresin. Göreyim seni, nice diğkât ve her husûsda sa’y ü himmet idersin, seni ve cümle ‘asker-i İslâmı Hudâ-yı Rabbü’l-‘âlemîne ısmarladım. Hak subhânehû ve Te’âlâ mu’in ü nasîrinuz ola. Enbiyâ-yı kirâm ve evliyâ-yı ‘izâm-ı zevî’l-ihtirâm kafâdârinuz ola. Hayr-ı du’âm ve hüsn-i teveccüh-i hümayûnum sizinle biledür. Şöyle bilesin sâniyen ma’lûm-ı re’y-i ahvâl-şinâsân ola ki.

⁵² Gazânâme-i Halil Paşa, s. 282-285.

⁵³ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 282-285.

⁵⁴ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 287-288.

Cümleleri ile sefer sırasında Halil Paşa'nın devlet yararına alacağı kararların kendi nezdinde makbul olacağını belirterek, fermanının bütün askere duyurulmasını istemiştir. Bu ferman padişahın Halil Paşa'nın tecrübesine güvendiğini ve kararlarına saygı duyduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Böylece seferde bulunan Halil Paşa'ya da inisiyatif olarak daha hızlı karar verme ve sorunları yerinde çözme inkanına sahip olacaktır.

Halil Paşa'nın Serav sahrasında Şah I. Abbas'ın elçileri ile barış görüşmeleri yaptıkları sırada Sultan II. Osman'dan yeni bir mektup gelmiştir. Padişah mektubunda,

Sen ki vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekremüm Halîl Paşa'sın, selâm-ı şerîfimle müşerref eyledükden sonra şöyle ma'lûmun ola ki, bu sene-i mübârekede uğur-ı hümayûnumda dîn ü devlete lâıyık vucûda gelen hizmetlerin cümleten ma'lûm-ı hümayûnum olmuşdur. Berhûrdâr olasın! Hemân göreyim seni, hatt-ı şerîfim sana vâsıl olıcak, serhadd-i mansûrenin ahvâlini cemî'-i husûsıyla kemâ-yenbagî görüb ve her cânibden sınır kat' olunub kızılbaşın ilçisi gelüb sana mülâkî olduğu gibi, ol cânibin ahvâli neye müncerr olduğu kemâliyle tafsîl üzre yazub, 'izz-i huzûr-ı şerîfime 'aliyü't-te'cîl i'lâm idesin. Ba'dehu her ne ki fermân-ı şerîfim olur ise mûcibiyle 'amel idesin...

55,

diyerek Halil Paşa'nın bu yıl boyunca yaptığı hizmetlerden haberdar olup ve gelişmelerden memnun kaldığını belirterek, İran elçisi ile yaptığı görüşmeler ve sınırdaki gelişmelerden kendisini haberdar etmesini istemiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre Halil Paşa daha önce padişaha bir mektup gönderip, yeniçeri ağasının İstanbul'a kendisiyle birlikte mi yoksa önden mi gelsin diye sorduğu anlaşılmaktadır. Padişah, *her nice ma'kûl ve münâsib ise eyle idesin* diyerek kararı sadrazama bırakmıştır. Halil Paşa'ya iki kılıç ve bir hilat gönderilerek görevine devam etmesi istenmiştir. Bu hatt-ı hümayun padişahın İran ile yapılan anlaşmayı hoş karşıladığı ve seferden beklenen sonucun elde edildiğini düşündüğü için Halil Paşa'yı taltif ettiğini göstermektedir. Sultan II. Osman İran ile imzalanan ahidnameyi de onaylarak bu düşüncelerini pekiştirmiştir. Fakat bazı devlet adamlarının padişahı etkilemesi üzerine Halil Paşa görevinden azledilince bu durumdan duyduğu üzüntü ile Şeyhi Aziz Mahmud Hüdayi Dergâhı'nda inzivaya çekilmiştir.

Sultan II. Osman, Halil Paşa'yı 23 Aralık 1619'da daha önce iki kez yaptığı kaptan-ı deryalık görevine yeniden tayin etmiştir. Bu görevi sırasında padişah kendisinin katıldığı Lehistan seferinde Halil Paşa'ya donanma ile lojistik destek sağlama ve Karadeniz'de bulunan Kazak şaykalarının faaliyetlerine engel olma görevi vermiştir. Kazak şaykaları ile yürütülen mücadelede bazı esirlerin ele geçirilmesi üzerine Sultan II. Osman gönderdiği hatt-ı hümayun ile

Sen ki vezîr ü kapudanım Halîl Paşa'sın, şöyle ma'lûmun ola ki uğur-ı hümayûnumda Karadeniz'de vâkı' olan hizmetlerin ve yüz aklıkların ma'lûm-ı hümayûnum oldu. Ber-hûrdâr olasın! Hatt-ı şerîfim sana vâsıl olıcak, bir ân ve bir sâ'at tavaşkuf u ârâm itmeyüb, üç dört güne dek leb-i Tuna'da köpri kurulduğu mahalde, 'izz-i huzûr-ı şerîfime gelüb irişesin, ben bunda iken gelmen gereksin ihmâl itmiyesin". Bi'z-zât kendü karîhalarından kopub, mübârek kalem-i huceste-raqamlarıyla yazdıkları kelimât-ı sa'âdet-âyâtları budur; "Sen ki kapudansın bir ân tavaşkuf itmeyüb Tuna yalısına ve onda esîr olan Kazak eşkıyasını da bile alub gelesin, ihmâl itmeyesin"⁵⁶,

diyerek kendisini Osmanlı ordusunun önemli bir güzergâh noktası olan Tuna üzerindeki İshakçı köprüsünün muhafazası ile görevlendirmiştir. Padişah ordu ile Hotin üzerine hareket ettikten sonra Halil Paşa İshakçı köprüsünü muhafaza görevine devam etmiştir. Bu sırada Karadeniz'de altmış parçalık bir şayka grubunun görüldüğü haberleri üzerine Halil Paşa, Kazak şaykaları

⁵⁵ Gazânâme-i Halil Paşa, s.309-311.

⁵⁶ Gazânâme-i Halil Paşa, s. 333-334.

üzerine kendisinin gidip-gitmemesi konusunda padişahın fikrini almak için bir mektup göndermiştir. Sultan II. Osman gönderdiği cevapta Halil Paşa'ya şu talimatı vermiştir:

Ve deryâda elli altmış kıt 'a şayka zuhûr eylediğin i 'lâm idüb, üzerine kendüm mi varayım yoksa bir âhar kimesne mi göndereyin deyü 'arz eylemişsin. Senün gitdüğüne rızâm yokdur. Köpri muhâfazasından ayrılmayub, bir hoşca gözedesin. Nihâyet ol melâ'inün def'i için, bir yarar kâr-dîde kimesne gönderesin ve İstanbul'da kâyimmakâmı ve bostancıbaşıyı bu husûsdan âgâh idesin ki, anlar dahi ol cânibleri onatça muhâfaza ide⁵⁷.

Bu hatt-ı hümayundan anlaşıldığı üzere Kazak şaykalarının faaliyetleri Boğazın ve İstanbul'un güvenliğini tehdit edecek boyuta ulaşmıştır. Halil Paşa'nın Lehistan seferi sırasında donanma komutanı olarak yaptığı hizmet bu açıdan önemlidir. Buradaki başarıları da padişah tarafından takdir edilmiş, bu durum kendisine gönderilen hatt-ı hümayunda vurgulanmıştır. *Gazânâme*'de padişahın bir süre sonra Hotin'den geri döndüğü ve İsakçı köprüsünde Halil Paşa'nın görevinin başında olduğunu görüp bundan son derece memnun olduğu belirtilmiştir. Müellif köprü muhafazası görevinin adeta Hotin seferinden çok daha mühim olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.

3. AZİZ MAHMUD HÜDAYİ'NİN HALİL PAŞA'YA MEKTUPLARI:

Osmanlı Devleti'nde hatt-ı hümayunlar gibi bir çeşit yazışma belgesi olarak mektupların da önemli yeri vardı. Mektuplara çeşitli vekayinâmelerde ve münşeât mecmualarında yer verildiği gibi gazânâme türü eserlerde de rastlanmaktadır. Diğer belgeler gibi çeşitli rükünleri bulunan mektuplar genel olarak *İbtidâ olunur* sözüyle başladıktan sonra dua ile gönderilenin isminin zikredilmesi, kâtibin adı, selâm ve hayır duada bulunulması, varsa görüşme isteğinin belirtilmesi ve uygun bir dua ile bitirilmektedir. Fakat vekayinâmelere ve çalışmamıza konu olan gazânâme türü eserlerde mektupların aslı değil suretleri kaydedilmiş olduğu için bu rükünleri tespit etmek mümkün değildir ⁵⁸.

Tarikat ehli içinde yer alan sûfiler mektup yazmayı eğitimin bir bölümü olarak değerlendirmişler ve özellikle yaşadıkları dönemin hükümdarlarını ikaz etmek, istek ve arzularını dile getirmek, kendilerine sorulmuş olan sorulara cevap vermek ya da rüyalarını tabir etmek gayesiyle çeşitli mektuplar kaleme almışlardır. İlk sûfilerden olan Hasan Basrî'nin dönemin yöneticilerine yazdığı mektuplar bu uygulamanın ilk örnekleri olarak kabul edilir. İmam Gazzâlî'nin dinî nasihatlar ve bazı konulardaki tavsiyelerin yer aldığı mektupları da oldukça önemlidir. Çok çeşitli sebeplerle yazılan bu tür mektuplara Osmanlı döneminde de rastlanmaktadır. Halkın ihtiyaçlarını yöneticilere arz etmek üzere Akşemsetdin'in Fatih Sultan Mehmed'e, Sofyalı Bâlî Efendi'nin Kanunî Sultan Süleyman'a, Aziz Mahmud Hüdayî'nin III. Murad, I. Ahmed ve II. Osman'a yazdığı mektuplar bunların başta gelen örnekleridir. Mektuplar genel olarak nesir halinde yazılmış olmakla birlikte nazım olarak kaleme alınanlara da rastlanmaktadır. Tarikatlarda müşidler müridlerine nasihat etmek veya uzakta ise aralarındaki irtibatı sağlamlaştırmak maksadıyla bu tür mektuplar kaleme almışlardır ⁵⁹. Çalışmamıza konu olan Celvetiye Şeyhi Aziz Mahmud Hüdayi ile tam bir teslimiyetle kendisine bağlı bulunan müridi ve devrin devlet görevlisi olan Halil Paşa arasındaki mektupların da bu açıdan değerlendirilmesi gerekir. *Gazânâme*'de Şeyh Aziz Mahmud Hüdayî tarafından gönderilmiş olan beş mektuptan bazılarının sureti kaydedilmiş bazılarında da alıntılar yapılmıştır ⁶⁰.

⁵⁷ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 336-337.

⁵⁸ Kütükoğlu Mübahat S, "Mektup", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29, Ankara 2004, s.18-21.

⁵⁹ Öngören Reşat, "Mektup-Tasavvuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29, Ankara 2004, s. 21-23.

⁶⁰ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 174, 184, 194, 246, 326.

Bu mektuplardan ilki Halil Paşa'nın yeniçeri ağası olarak Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'yla birlikte Celalilerle mücadele etmek üzere Anadolu seferinde bulunduğu sırada gelmiştir. Serdar Kuyucu Murad Paşa'nın uğursuz kabul ettiği Salı günü olması sebebiyle Celâlilerden Kalenderzâde ile Kara Said'e karşı yapılacak saldırıyı tehir etmesine rağmen, Halil Paşa şeyhinden gelen

“Bilâ-tereddüd üzerine varmanız ümmet-i Muhammed'e nâfi' ve bunun hakkından gelinmek 'ırk-ı cümle-i ehl-i fesâdı kâtı' olmak bi-izni'llâh melhûzdur. 61 âyet-i kerîmesine i'tikâd-ı tâm ve 62 nass-ı şerîfine i'timâd-ı mâ-lâ-kelâm gösterüb, eşkıyâ-yı süst-re'yi şikeste-pâyun hareket-i mezbûh mânendi olan hücum-ı akdâmlarına bakmayub, maâmunuzda sâbit-kadem olasız 63 ,

ifadelerin yer aldığı mektubu ve âyet-i kerimeyi uğur sayarak, serdarı sefere ikna etmiş ve sonuçta başarı kazanılmıştır.

Aziz Mahmud Hüdayi, müridi olan Yeniçeri Ağası Halil Paşa'ya Canboladoğlu'nun elindeki Halep kalesinin alınmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmek üzere ikinci bir mektup göndermiştir. Bu mektup, şeyhin müridi ile bağımlı güçlü tutmak ve manevi olarak her an onun yanında olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mektubun *Gazânâme*'ye nakledilen sureti şu şekildedir.

“Ba'de't-teslîm ve't-tevkîr inhâ-i dâ'î-i fakîr budur ki, mizâc-ı şerîfiniz nicedür hoşmı siz eyüler misiz? El-hamdü'llâhi 'ale'l-âye'i ve's-şükrü lehu 'alâ-ni'amâ'ihî, Haleb gibi, hısn-ı hasîn bi-'inâyeti'l-Kâdiri'l-Mu'in sühûlet ile feth olub, 'asker-i İslâm selâmet ile dâhil olmuşlar. Bu ni'met-i celîleye şükran dâ'imâ rızâu'llâh tahsîlinde ikdâm ve ihtimâm ve herhâlde Cenâb-ı Rabb-i 'izzete ittikâl u i'tisâmda olasız 64 , 65 وَأَعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَيْكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ 66

Anadolu'da Kalenderoğlu ile mücadele edilirken Aziz Mahmud Hüdayi'den gelen bir mektubun Fetih suresi ile başlaması, Yeniçeri Ağası Halil Ağa ve askerin maneviyatını artırdığı gibi mücadele azminini kuvvetlendirmiştir. *Gazânâme*'de diğer mektuplardan farklı olarak suretine yer verilmemiş olan bu mektup elde edilecek zaferin müjdesi olarak kabul edilmiştir 67 .

Aziz Mahmud Hüdayi, müridi Halil Paşa'nın kaptan-ı derya olarak donanmanın başında Akdeniz'de katıldığı seferleri de yakından takip etmiş ve elde ettiği başarılar üzerine kendisine mektup göndererek manevi desteğini sürdürmüştür. Bu mektuplardan birisi Halil Paşa'nın Malta Adası'na yaptığı saldırı üzerine gönderilmiş olup *Gazânâme*'ye şu satırlar aktarılmıştır:

Da'avât-ı hâlisât ve teslîmât-ı tayyibât takdîm ü tetmîm kılındıktan sonra inhâ-i dâ'î-i kadîm budur ki eyüler hoşlar mısınız? Mizâc-ı şerîf nicedür? Gazâ vü cihâdınız mübârek ü meymûn ve sa'y-i cemîliniz rızâu'llâha makrûn olub, hemîşe hazret-i Mevlâ mu'ininiz ve nusret-i Hak refîk u karîniniz ola. Elhamdü'llâhi subhânehû Malta cânibine sefer ve anda bi-'inâyeti'llâhi te'âlâ nice feth ü eser zuhûruna zafer müyesser olmuş, fe-hamden sümme hamden sümme hamden, ümmîddür ki hazret-i Melik-i Kâdir kemâl-i kereminden cümlemize mu'in ü nâsır ola sümme'd-du'â 68 .

⁶¹ Üstün gelecek olanlar şüphesiz Allah'ın tarafını tutanlardır. **Maide** 5/56.

⁶² Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever. **Saf** 61/4.

⁶³ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 174-175.

⁶⁴ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 184-185.

⁶⁵ Allah'a sınıksız sarılın, O, sizin mevlânızdır. Ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır. **Hac** 22/78.

⁶⁶ Muhakkak ki Allah herşeye kadirdir. **Âl-i İmran** 3/29.

⁶⁷ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.195.

⁶⁸ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 246-247.

Üçüncü kaptan-ı deryalık döneminde Adriyatik Denizi'nde, İtalya kıyılarında bulunan Menferidonya kalesine düzenlenen baskında zor anların yaşandığı bir sırada, şeyhinin daha önce kendisine verdiği hırkayı sırtına alarak mücadeleyi sürdüren Halil Paşa ⁶⁹, Sefer dönüşünde Sakız Adası'na geldiklerinde şeyhinden kendisini tebrik eden bir mektup almıştır. Mektubun sureti aşağıda gösterilmiştir:

Da'avât-ı hâlisât ve tahiyyât-ı tayyibât ithâf ve ihdâ kılındıktan sonra fakîrâne inhâ olunur ki eyûler hoşlar mısız mizâc-ı şerîf nice dūr, el-hamdü'lîllâhi'l-Meliki'l-Ekber Rabbi 'izzetin ihsânı ile feth-i kal'a müyesser olmuş, fe-hamden sümme hamden sümme hamden. Cenâb-ı Melik-i Kâdir'den mutazarri'dır ki, dâ'imâ 'asker-i İslâm feth ü nusretde ve a'dâ-yı dîn hasârât ve zilletde olalar hemân 'abd-i mü'mine lâyıķ cenâb-ı Melik-i müte'âle i'tisâm ve ittikâl üzere olmakdur ve men-yetevekkel 'ala'llâhi fe-hüve hasbuhû temme'd-du'â ⁷⁰.

Aziz Mahmud Hüdayî gönderdiği mektuplar ile dönemin padişahlarına yol gösteren önemli bir tarikat şeyhiydi. Kendisinden uzak olduğu dönemlerde gönderdiği mektuplarla müridi Halil Paşa'yı da teşvik ve tebrik eder, böylece onunla bağlarını sıkı tutmaya özen gösterirdi ⁷¹. Hatta Sultan II. Osman'a yazdığı bir mektup ile Halil Paşa'nın üçüncü defa kaptan-ı derya olmasını sağlamıştı ⁷². Halil Paşa da şeyhinin kendisi hakkındaki görüşlerine büyük değer verir, bir sefere çıkmadan önce şeyhinin hayır duasını almayı ihmal etmezdi ⁷³. Şeyhinin kendisi hakkındaki olumlu görüşlerinden güç alan Halil Paşa, Sultan IV. Murad tarafından ikinci kez sadrazam ve serdar olarak İran seferine memur edilince, hayır duasını almak üzere yanına gitmişti. Aziz Mahmud Hüdayî'nin kendisine *A beyim, bir defa dahi serdar olmuş idin* demesi ve başka bir şey söylememesi Halil Paşa'nın müteessir olmasına yol açmıştı ⁷⁴.

4. ŞEYHÜLİSLÂM ESAD EFENDİ'NİN MEKTUBU

Gazânâme'de söz edilen mektuplardan birisi de Şeyhülislam Esad Efendi tarafından Sadrazam Halil Paşa'ya gönderilmiştir. Esad Efendi, Sultan I. Ahmed tarafından 1616 yılında görevden azledilen Vezir-i azam Damat (Öküz) Mehmed Paşa'nın yerine önce Etmekcizâde'nin getirilmesini tavsiye etmiş, onun padişah tarafından uygun görülmemesi üzerine *serdârlığa lâyıķ şimdilik Halil Paşa'dır* deyince padişah da Halil Paşa'yı sadrazam ve serdar olarak İran seferine memur etmiştir ⁷⁵. *Gazânâme*'de tam olarak suretine yer verilmeyen mektupta, Esad Efendi'nin, *elbette bu sene bir hâlet idüb sefere itmâm ü ihtitâm buldurub, bir sene dahi sefer olmasına ihtiyâc çekdürmiyesüz* cümleleri kaydedilmiştir. Şeyhülislam mektubunda Halil Paşa'nın İran'a karşı zafer kazanarak, sorunu bir daha sefere ihtiyaç olmayacak şekilde çözmesi temennisinde bulunmuştur ⁷⁶.

5. HALİL PAŞA'NIN DEVLET ADAMLIĞI VE KİŞİLİĞİ

Saraya girip Enderun'da eğitim aldıktan sonra iki kez farklı padişahlar tarafından sadrazamlık makamına getirilen Halil Paşa, doğancı başlıktan sadrazamlığa kadar kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmiş ve padişahların takdirine mazhar olmuştur. Denizcilikten yetişmemiş

⁶⁹ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.322.

⁷⁰ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s.325-326.

⁷¹ Şimşirgil Ahmet, "Aziz Mahmud Hüdayî'nin Müridi: Sadrazam Maraşlı Halil Paşa," *II. Üsküdar Sempozyumu, (12-14 Mart 2004) Bildiriler*, II, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 585.

⁷² Hammer, VIII, 184; Özçelik İsmail, "Kayserili Devlet Adamı Halil Paşa", *II. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998 s. 349; Güven Mustafa Salim, *Çeşitli Yönleriyle Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. İstanbul 1992, s. 76.

⁷³ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 255.

⁷⁴ *Naîmâ*, II, 609-610.

⁷⁵ *Hasan Bey-zâde*, III, s.889; *Solak-zâde*, s.696, İstanbul 1297; *Fezleke*, II, s.416; *Naîmâ*, II, s. 427.

⁷⁶ *Gazânâme-i Halil Paşa*, s. 307.

olmasına rağmen üç kez getirildiği kaptan-ı deryalık görevleri sırasında Akdeniz’de korsanlara, Karadeniz’de Kazak şaykalarına karşı başarı ile mücadele etmiştir. Özellikle döneminde yaşanan taht kavgalarında taraf olmaması, onun saltanat değişikliklerine rağmen görevini sürdürmesini sağlamıştır. Sadrazam olarak görev yaptığı dönemlerde aynı zamanda İran seferine memur edilmesi nedeniyle merkezi yönetim üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır. Aziz Mahmud Hüdayi ile olan manevi bağı, kişiliği ve devlet adamlığı vasıflarına yansımış, mütebedeyyin ve görev almak için kıyasıya mücadele eden değil, kendisine verilen görevi layıkıyla yerine getirmeye çalışan mütevazı bir devlet adamı görüntüsü çizmiştir. Kendisi ve kardeşi Mehmed Paşa adına kurmuş olduğu vakıfları aracılığı ile pekçok hayır hizmetinde bulunmuştur.

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Halil Paşa’nın seferlerinin anlatıldığı *Gazânâme-i Halil Paşa* isimli yazma eserde yer alan mektuplar dönemin olaylarına ışık tutan ve eserde anlatılan olayları doğrulayan belgeler olarak tarihi değere sahiplerdir. Sultan I. Ahmed ve Sultan II. Osman tarafından gönderilen mektuplarda Halil Paşa’nın yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve sadrazam olarak üstlendiği görevleri başarı ile yerine getirdiğinden söz edilmesi, kendisinin edindiği devlet tecrübesi sayesinde en zor dönemlerde başarılı hizmetler yaptığını ortaya koymuştur.

Aziz Mahmud Hüdayi tarafından gönderilen mektuplardan Halil Paşa ile olan şeyh-mürid ilişkisini anlamak mümkün olmaktadır. Halil Paşa şeyhinin hayır duasını alarak, ondan gelen mektuplardan, kendisine hediye ettiği eşyalardan güç alarak zor işleri başarabileceğine inanmıştır. Başarısız olduğu kanaati ile görevlen uzaklaştırıldığı zamanlarda da şeyhinin tekkesine sığınarak rahatlamıştır. Şeyhinin dünyada manevi desteğini sürekli yanında hisseden Halil Paşa, Üsküdar’da şeyhinin tekkesinin yanında inşa ettirdiği türbesini ebedi istirahatgâh yeri olarak seçmiştir.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Derviş Gubârî, *Gazavât-nâme-i Midilli (Midilli Kıssası)*, (Haz. Ömer Özkan), Ankara 2007
- Halil Paşa İbn-i Pirî Vakfiyesi*, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr: 1132.
- Hammer Joseph Von Purgstall, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, (Müt. Mehmed Ata), İstanbul 1334.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, III, (Haz. Şevki Nezih Aykut), TTK, Ankara 2004.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke-Tahlil ve Metin*, II, (Haz. Zeynep Aycibin), Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. İstanbul 2007.
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü’l-Kibâr Fi Esfâri’l- Bihâr*, (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan), 139, (Haz. İdris Bostan), Ankara 2008.
- Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, Hrz. Ali Özek vd. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, III, İstanbul 1311.
- Mustafa Safi, *Zübdetü’t-Tevârih*, II, (Haz. İbrahim Hakkı Çuhadar) Ankara 2003.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007.
- Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halil Paşa*, (Haz. Meltem Aydın), Ankara 2017, TTK Yayınları.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Solak-zâde*, İstanbul 1297.

Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi, *Eğri Seferi Şehnâmesi*, (Haz. Vahid Çabuk), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Yeniçağ Tarihi AD, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986.

Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi, I, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003.

Kataloglar

Gazânâme-i Halil Paşa, Flügel Ktg. C.II, Nr.1043.

Gazânâme-i Halil Paşa, Topkapı Revan Ktp. Nr.1482.

Gazânâme-i Halil Paşa, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr.2139.

Araştırma Eserler

Akün Ömer Faruk “Sarı Abdullah,” *MEB İslam Ansiklopedisi*, X, Eskişehir 1997, (216-220).

Arı Bülent *The First Dutch Ambassador in İstanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulation of 1612*, Ankara 2003.

Arı Bülent, “İlk Osmanlı Hollanda Münasebetleri,” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, I, Ankara 1999, (493-501).

Aydın Meltem, *Maraşlı Kardeşler, Sadrazam Halil Paşa Beylerbeyi Mehmed Paşa ve Halil Paşa İbn-i Pirî Vakfiyesi*, Kahramanmaraş 2015.

Aytekin Ülken, *Sarı Abdullah Efendi ve Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Ens. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul 2002.

Azamat Nihat, “Sarı Abdullah Efendi,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* 36, İstanbul 2009, (145-147).

Bostan İdris “Kapudan Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, İstanbul 2001, (354-355).

Emecen Feridun “Osman II”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 33, İstanbul 2007, (453-456).

Erkan Mustafa, “Gazavâtname,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* 13, İstanbul 1996, (439-440).

Groot A.H, “Halil Paşa-Kayserili,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25, İstanbul 1997, (324-326).

Güven Mustafa Salim, *Çeşitli Yönleriyle Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin Mektupları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. İstanbul 1992.

İpşirli Mehmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1999. (247-256).

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul 1972.

Kütükoğlu Mübahat S, “Mektup”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29, Ankara 2004, (18-21).

Kütükoğlu Mübahat S, “Hatt-ı Hümayun”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16. İstanbul 1997,(485-488).

Levend Ağah Sırrı, *Gazavâtname ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavâtname*, Ankara 2000.

Öngören Reşat , “Mektup-Tasavvuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29. Ankara 2004,(21-23).

Özçelik İsmail, “Kayserili Devlet Adamı Halil Paşa, II. Kayseri Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, (345-351).

Öztürk Necdet, “Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1999, (257-270).

Sarıcaoğlu Fikret, “Hüseyin Paşa, Mere”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 19, İstanbul 1999,(8-9).

Severcan Şefaettin, “Süleymannâmeler”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* VIII, Ankara 1999, (301-317).

Şimşirgil Ahmet, “Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Müridi: Sadrazam Maraşlı Halil Paşa,” *II. Üsküdar Sempozyumu, (12-14 Mart 2004) Bildiriler*, II, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, (581-587).

Şimşirgil Ahmet, “Kayserili Halil Paşa ve Gazânâme,” *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 1995, (195-207).

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/II Ankara 1977.

EKLER

Ek-1. Gazânâme-i Halil Paşa Topkapı Nüshası 1b-2a.

Ek-2. Sultan I. Ahmed Tarafından Yeniçeri Ağası Halil Paşa'ya Gönderilen Mektup Sureti (Gazânâme-i Halil Paşa, s. 180-184).

“Mektûb-ı şerîfümün mazmûniyle ‘amel idüb, cümle yeniçeri kullarım ile Serdârım yanında kışlayasız, cümle mevâcibleri ve levâzımları ol cânibe îsâl olunmuşdur. Zinhâr bu cânibe dönmek ve dönmeye icâzet virmek sevdâsında olmayasın. Cümle kullarım ve kendün Serdârımın rızâsı üzre olasız, cümledenüzi Hudâ'ya ısmarladım. Allâhu Te‘âlâ mu‘îniniz ola. Hâlâ sen ki harem-i muhteremümde perverde olmuş kadîmî emekdârım ve seferde ve hazarda kemâl-i istikâmet ile hizmetkârım yeniçeriler ağasisın. Selâmım ve du‘â-yı hayrım ile seni mahsûlül-merâm buyurduğumdan sonra şöyle bilesin ki, bu yıl sefer-i zafer-eserden asıl murâd-ı hümayûnım hânedân-ı saâdet-nişânımın kadîmî düşmeni olan kızılbaş bed-ma‘âşlığını pâ-y-mâl eyleyüb, kılâ‘-ı İslâmiyyeyi ellerinden halâs idüb, dahi nice vilâyetlerin fetih idüb, emânımız sâyesinde eylediği huzûrı burnından çıkarub, ehl-i İslâmın intikâmlarını aldirmek idi. Lâkin ‘asker-i İslâm bir yire cem‘ olunca zemân dar olub, ‘Acem serhaddine varub irişmesi düşvâr olmağıla, nâ-câr hazret-i Pervârdigârın buyurduğu tutmayub, Resûl Muhammed Mustafâ'nun Salla'llâhu Te‘âlâ ‘aleyhi ve Sellem şeri‘atin inkâr idüb, sadâkat üzre olan gâzî kullarım Rumili serhadlerinde cân u baş ile küffâr-ı hâksâr ile ceng ü cidâl üzre iken, milk-i kadîmümüz olan Anadolu Vilâyetini hâlî bulub, fitne vü fesâda mübâşeret iden eşkıyâ-yı bed-kirdârın haklarından gelinüb, vücûd-ı murdârların sahîfe-i rûzgârdan ref‘ idüb, vilâyetimizi ol murdârlardan pâk ü ‘ârî kılmak ihtiyâr olunmuşdur.

İmdi ecdâd-ı ‘izâmum zemânından kalmış, nice savaşırlara uğrayub iş görmüş ocak ihtiyârların ve zâbitlerin çağırub, cümlesine selâmım îsâl idüb, Serdârıma ve yeniçeri kullarıma gönderdiğim mektûb-ı nasihat mashûbumuzun mazmûniyle, ‘âmil olmalarına muhkem tenbîh idüb, kendün dahi ziyâde basîret üzre olub, fermân-ı hümayûnım üzre hareket idüb, cümle kullarım ile bile وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا leşker-i gaybîsinden istimdâd idüb يُصْرِكُ اللَّهُ نَصْرًا غَزِيرًا imdâdına i‘timâd idüb, gayret kuşağın muhkem kuşanub, dîn ü devlet düşmenleri üzerine arslanlar gibi boşanub, ol zâlimleri, her kande ise basub kılıcınızı arşda asub, her ne hâl ise bu yıl eşkıyâya fırsat vermeyüb, cümlesini ortadan kaldırmağa himmet eyleyüb, hayr du‘âmı almağa ve iki cihânda yüzünüz ak ve kılıcınızı keskin ve berrâk kılmağa, sa‘y eylesen ki Hak Subhânehu ve Te‘âlâ hazretleri Kur‘ân-ı ‘azîmü’s-şân’ında bâgîler hakkında ve katllerinin vucûbi husûsunda فَقَاتِلُوا آلَ أَبِي بَكْرٍ حَتَّى تَقِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ deyü buyurmuşdur. Ma‘nâ-yı şerîfi “Hak Te‘âlânun yer yüzünde halîfesi olub veliyyül-emr olan kulinun buyurduğu tutmayub, Hak’a muhâlefet iden bâgîler ve râh-ı bâtıla giden celâlîler ile ceng ü mukâtele idün ve anları kırub helâk idün, tâ ki anlar Hak Subhânehu ve Te‘âlâ hazretlerinin emr-i şerîfine kâ‘il ve Hazret-i Muhammed Mustafâ Salla'llâhu Te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem şer‘-i letâifine râzı ve mâ‘il olub, baş eğüb fitne vü fesâd ve bağy ü inâdlarından döneler ve tarîk-ı Hak’a girüb ülûl-emre itâ‘at ideler” demekdür. Kitâb-ı sünnet ve icmâ‘-ı ümmet muktezâsınca bu hâlde olan şakîler ile savaş eylemek, gazâ-yı ekberdür ve uğraş meydânında baş viren gâzîlerimiz şehîdler ve âhiretde bi-izni'llâhi Te‘âlâ sa‘idlerdür. Emmâ ol tâ‘ife-i bâgîden katl olunanların namâzları kılınmak câiz değildir. Âhiretde bulacakları dahi ‘azâb-ı elîmdür. Kur‘ân-ı Şerîf okuduklarına ve “Muhammed Mustafâ'nun Salla'llâhu Te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem hazretlerinin ümmetiyyüz” didüklerine i‘tibâr yokdur. Ol tâ‘ife-i mürtedler ü hâricîler zümresine dâhillerdür. Anlar benim kullarım değildirler. Nân u nemeğim dahi anlara harâmdur.

İmdi sen dahi ocak zâbitleriyle bu ahvâli cümle yeniçeri kullarıma nasihat yüzünden i‘lâm eyleyüb, bu mühim olan maslahata cân u baş ile çalışub bu fitneyi bu yıl ortadan götürüb, fermân-ı hümayûnım ile Serdârım Murâd Paşa kulum ile Haleb'de bu kış her ne teşvîş ise cümle yeniçeri kullarım ile ma‘an kışlayub gelecek yıl, bi-izni'llâhi Te‘âlâ, cümle ‘asker birbirine yakîn olmağıla evvel bahârda bir uğurdan erkence hareket idüb, kızılbaş-ı bed-ma‘âşa göz açdırmayub ol kâfirlere kılıc salmağa ve cümle mü‘minlerin intikâmın almağa ve kılâ‘-ı

İslâmiyyeyi ellerinden halâs kılmağa himmet eylesiniz. Yeniçeri kullarımın cemî' mevâcibleri ve sâ'ir levâzımları ma'a ziyâde ol cânibe îsâl olunmuşdur, bi-izni'llâhi Te'âlâ, bu husûsda ihtiyâc u zarûret çekdürülmez.

Sen dahi lâzım olan husûsların Serdârıma i'lâm eyleyüb, rikâb-ı hümayûnıma dahi 'arz eylemekden hâlî olmayasız. Cümle ahvâllerine müsâ'ade olunur. Şöyle bilesiz, bu âna gelince yeniçeri kullarımdan hilâf-ı şer'-i şerîf hareket zuhûr eylemiş değüldür. Dâ'imâ rızâ-yı hümayûnım üzre olub, cân u başlarıyla uğurımda çalışdukları ma'lûmım ve zuhûra gelen hizmetleri mefhûmımdur. Haq Te'âlâ ocakların ma'mûr eyleyüb, kendülerini berhûrdâr eyleye ve sadâkat u istikâmet üzre kullıklarında cümlesini sâbit-âdem eyleye.

Sen dahi berhûrdâr olasın! İyiliğün şâyi'dür. Min-ba'd dahi ziyâde iyilikde olub rızâ-yı şerîfimi gözleyüb, rızân üzre ocak ihtiyârlarıyla fermân-ı hümayûnıma ri'âyet idüb, zinhâr bu cânibe dönmek ve dönmek için icâzet vermek sevdâsında olmayub, emr-i şerîfim ile vezîr-i a'zamım Murâd Paşa kulumun rızâsın gözleyüb, cümle yeniçeri kullarım ile kendün ve أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ mazzmûn-ı şerîfi ile 'âmil olub, hayr du'âmı almağa tâlib ve hüsn-i iltifâtıma mazhar düşmeye râgıb olub, emrime muhâlif vaz'un zuhûr eyliyüb, bed-du'âmdan ve hışmımdan sakınasın.

El-'iyâzen bi'llâhi Te'âlâ bu cânibe dönmek olur ise, eyyâm-ı şitâda eşkıyâ fırsat bulduğundan gayrı, bu yıl oldığı gibi gelecek sene dahi giç kalınub, kızılbaş-ı bed-ma'âş meydânı girü hâlî bulub, çok fesâd ideceğin fîkr idesin. İnşâ'allâhu Te'âlâ zuhûra gelen hizmetün ve uğur-ı hümayûnımda çekilen zahmetün zâyî' olmayub, murâdından ziyâde lutf u ihsânıma mazhar düşersin. Cümle kullarım ile seni hazret-i Mevlâ'ya ısmarladım. Her kande 'azim idersenüz Hudâ mu'ininiz olub, Ricâlu'llâh zahîr ü penâhınız ve du'â-yı hayrım hem-râhınız ola. Bi-hürmeti Hazret-i Seyyidi'l-Mürselîn."

TMS, BOBİ FRS VE KÜMİ FRS TASLAĞI ÇERÇEVESİNDE MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLARIN MUHASEBELEŞTİRİLME ESASLARI

ACCOUNTING PRINCIPLES FOR INTANGIBLE FIXED ASSETS IN THE FRAMEWORK OF TAS, BOBİ FRS AND KUMI FRS DRAFT

Dr. Öğr. Üyesi Dursun KELEŞ

Iğdır Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Gümrük İşletme Bölümü, Iğdır, Türkiye

ORCID NO: <https://orcid.org/0000-0001-9075-476X>,

ÖZET

Maddi olmayan duran varlıklar, işletmelerin belirli şekillerde faydalanmak üzere elinde bulundurdukları ve herhangi bir fiziki unsuru olmayan varlıkları ifade etmektedir. Maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilme esasları; Türkiye Finansal Raporlama Çerçevesi'nde yer alan Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşlar (KAYİK) tarafından uygulanan "Türkiye Muhasebe ve Finansal Raporlama Standartları (TMS/TFRS)", belirli kriterleri sağlayan büyük ve orta ölçekli işletmeler tarafından uygulanan "Büyük ve Orta Ölçekli İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS)" ile bilanço esasına tabi küçük ve mikro ölçekli işletmeler tarafından uygulanması planlanan ancak henüz taslak aşamasında olan "Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları (KÜMİ FRS)"nda düzenlenmiştir.

Bu çalışmanın amacı; maddi olmayan duran varlıkların TMS, BOBİ FRS ve KÜMİ FRS taslağındaki düzenlemeler kapsamında ilk kez muhasebeleştirilmesi, sonraki dönemlerde değerlemesi, değerlendirme farklarının raporlanması ve maddi olmayan duran varlıklara yönelik özellikli durumlara ilişkin esasların açıklanmasıdır. Bu amaç kapsamında yapılan çalışmada, maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilmesine ilişkin TMS ve BOBİ FRS'nin birçok konuda birbiriyle uyumlu olduğu, KÜMİ FRS taslağının ise diğer iki standarda göre birtakım farklılıklar içerdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Maddi Olmayan Duran Varlıklar, TMS, BOBİ FRS, KÜMİ FRS Taslağı

ABSTRACT

Intangible fixed assets refer to the assets that do not have any physical elements that are held by the enterprises to benefit in certain ways. The principles of accounting for intangible fixed assets have been regulated in the "Turkish Accounting and Financial Reporting Standards (TAS/TFRS)" which are applied by Organizations Related to the Public Interest (KAYIK) included in the Turkish Financial Reporting Framework, Financial Reporting Standards for Large and Medium-Sized Enterprises (BOBİ FRS)" which are applied by large and medium-sized enterprises that meet certain criteria and Financial Reporting Standards for Small and Micro Enterprises (KUMI FRS), which are planned to be implemented by small and micro-sized enterprises subject to the balance sheet basis, but are still at the draft stage.

The aim of this study; It is the first recognition of intangible fixed assets within the scope of the regulations in the TAS, BOBİ FRS and KÜMİ FRS draft, their valuation in the following periods, the reporting of valuation differences and the explanation of the principles regarding special conditions for intangible fixed assets. In the study carried out within the scope of this purpose, it has been determined that TAS and BOBİ FRS regarding the accounting of intangible

fixed assets are compatible with each other in many respects, while the KÜMİ FRS draft contains some differences compared to the other two standards.

Keywords: Intangible Fixed Assets, TAS, BOBİ FRS, KUMI FRS Draft

1. GİRİŞ

Maddi olmayan duran varlıklar, işletmelerin faaliyetleri sırasında belirli şekillerde yararlanılan ve herhangi bir fiziki unsuru bulunmayan varlıklardır. Türkiye’de maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilme işlemleri genellikle Vergi Usul Kanunu (VUK) ve Muhasebe Sistemi Uygulamaları Genel Tebliği (MSUGT)’nde yer alan ilke ve kurallar kapsamında gerçekleştirilmektedir. TMS/TFRS ve BOBİ FRS’nin uygulamaya konulmasıyla birlikte, maddi olmayan duran varlıklar bu standartları uygulama zorunluluğu bulunan işletmeler tarafından ve bu standartlarda yer alan hükümler uyarınca muhasebeleştirilmeye başlanmıştır.

Maddi olmayan duran varlıklara ilişkin düzenlemeler; TMS 38: Maddi Olmayan Duran Varlıklar Standardı (TMS 38)’nda, BOBİ FRS Bölüm 14’de, KÜMİ FRS Bölüm 12’de yer almaktadır. Bu çalışmada, maddi olmayan duran varlıkların ilk kez muhasebeleştirilmesi, sonraki dönemlerde değerlemesi, değerlendirme farklarının raporlanması ve özellikle durumlara ilişkin esaslar açıklanmış ve her üç standartta yer alan düzenlemelerin birbiriyle olan benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

2. MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLARIN TMS 38, BOBİ FRS BÖLÜM 14 VE KÜMİ FRS TASLAĞI BÖLÜM 12 ÇERÇEVESİNDE İLK KEZ MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

TMS 38’e göre, maddi olmayan duran varlıklar ancak ilgili varlıkla ilişkilendirilen gelecekteki ekonomik faydaların işletme için gerçekleşmesinin muhtemel olması ve ilgili varlıkların maliyetinin güvenilir şekilde ölçülebilmesi durumunda ilk kez maliyet bedeli üzerinden muhasebeleştirilmektedir (TMS 38, md. 21, 24; Aytaskın, 2016: 35; Gücenme Gençoglu, 2017: 16).

Maddi olmayan duran varlıkların, işletmeden ayrı olarak elde edilmesi, işletme birleşmesinin bir parçası olarak elde edilmesi, işletme içinde yaratılan geliştirme projesinin bir parçası olarak elde edilmesi, devlet teşviği yoluyla elde edilmesi ve varlıkların takas edilmesi yoluyla elde edilmesi söz konusu olabilmektedir. Herhangi bir maddi olmayan duran varlığın, işletme içinde gerçekleştirilen araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ilişkin projenin bir parçası olarak elde edilmesi halinde ise, sadece geliştirme safhasına ilişkin maliyetler varlık olarak muhasebeleştirilmektedir. Araştırma safhasına ilişkin maliyetlerin ise muhasebeleştirilmesi söz konusu değildir. Bu maliyetler, oluştukları dönemin giderleri arasında izlenmektedir.

BOBİ FRS Bölüm 14’e göre, maddi olmayan duran varlıklar ilk kez maliyet bedeli üzerinden muhasebeleştirilmektedir. Maddi olmayan duran varlıkların işletme içinde oluşturulması durumunda sadece geliştirme safhasında ortaya çıkan maliyetler varlık olarak muhasebeleştirilmektedir. Araştırma safhasında ortaya çıkan maliyetlerin varlık olarak muhasebeleştirilmesi söz konusu değildir. Ayrıca, işletme içinde oluşturulan maddi olmayan duran varlıklarla ilgili araştırma ve geliştirme safhalarının birbirinden ayırt edilememesi durumunda, ortaya çıkan maliyetlerin araştırma safhasında ortaya çıkmış gibi dikkate alınması gerekmektedir.

KÜMİ FRS Bölüm 12’ye göre, maddi olmayan duran varlıklar ilk kez maliyet bedeli üzerinden muhasebeleştirilmektedir. TMS 38 ve BOBİ FRS Bölüm 14’den farklı olarak, işletme içinde

oluşturulan varlıklarla ilgili olarak KÜMİ FRS Bölüm 12’de araştırma ve geliştirme safhası ayrımı yapılmamıştır. Dolayısıyla, gerek araştırma gerekse geliştirme safhasında ortaya çıksın bu maliyetlerin varlık olarak muhasebeleştirilmesi söz konusu değildir. Ayrıca, KÜMİ FRS’de diğer standartlardan farklı olarak takas yoluyla edinim şekli bulunmamaktadır.

3. MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLARIN TMS 38, BOBİ FRS BÖLÜM 14 VE KÜMİ FRS TASLAĞI BÖLÜM 12 ÇERÇEVESİNDE SONRAKİ DÖNEMLERDE DEĞERLEMESİ

Değerleme işlemi, işletmelerin varlık ve kaynaklarının ilk kez muhasebeleştirilmesinde ya da sonraki dönemlerde finansal tablolarda raporlanmasında kullanılacak parasal değerlerinin tespit edilmesini konu almaktadır.

TMS 38’e göre, maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde değerlemesinde maliyet modeli veya yeniden değerlendirme modelinden biri kullanılmaktadır (TMS 38, md. 74-75; Atalay, 2018: 12).

Maliyet modelinin kullanılması durumunda, maddi olmayan duran varlığın maliyet değerinden birikmiş itfa payları ve değer düşüklüğü zararları indirildikten sonraki değerleri ile değerlendirme yapılmaktadır (TMS 38, md. 74). Bu modelin tercih edilmesi halinde, maddi olmayan duran varlıkla ilgili sadece değer azalışları muhasebeleştirilebilmektedir. Bu değer azalışları, gider olarak kâr veya zarar tablosunda raporlanmaktadır.

Yeniden değerlendirme modelinin kullanılması durumunda, maddi olmayan duran varlığın yeniden değerlendirme tarihindeki gerçeğe uygun değerinden birikmiş itfa payları ve birikmiş değer düşüklüğü zararları indirildikten sonraki değerleri ile değerlendirme yapılmaktadır (TMS 38, md. 75). Yeniden değerlendirme işleminin sıklığı, yeniden değerlendirilen varlığın gerçeğe uygun değerindeki değişkenliğe bağlı olarak tespit edilmektedir (TMS 38, md. 79). Bu modelin tercih edilmesi halinde, maddi olmayan duran varlıkla ilgili gerek değer azalışları gerekse değer artışları muhasebeleştirilebilmektedir. Bu değerlendirme farklarından değer artışları, finansal durum tablosunda özkaynaklar hesap sınıfında raporlanırken; değer azalışları, gider olarak kar veya zarar tablosunda raporlanmaktadır.

BOBİ FRS Bölüm 14’e göre, maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde değerlemesinde maliyet modeli kullanılmaktadır (Gökçen vd., 2018: 442). Bu yöntemde, maddi olmayan duran varlığın maliyet değerinden birikmiş itfa payları ve birikmiş değer düşüklüğü zararları indirildikten sonraki değerleri ile değerlendirme yapılmaktadır.

KÜMİ FRS Bölüm 12’ye göre, maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde değerlemesinde maliyet modeli kullanılmaktadır. Bu yöntem kapsamında, maddi olmayan duran varlığın maliyet değerinden birikmiş itfa payları ve birikmiş değer düşüklüğü zararları indirildikten sonraki değerleri ile değerlendirme yapılmaktadır. Bununla birlikte, araştırma ve geliştirme varlıkları ilk kez muhasebeleştirme döneminde aktifleştirilmediği için bu varlıklarla ilgili olarak sonraki dönemlerde değerlendirme yapılması gibi bir durum söz konusu değildir.

4. MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLARA İLİŞKİN ÖZELLİKLİ DURUMLAR: VADE FARKLARI, BORÇLANMA MALİYETLERİ VE İTFA UYGULAMALARI

Maddi olmayan duran varlıklara ilişkin her üç standart düzenlemesi kapsamında vade farkları, borçlanma maliyetleri ve itfa uygulamalarına yönelik düzenlemeler aşağıdaki gibidir.

4.1. Vade Farklarının TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 Kapsamındaki Durumu

TMS 38'e göre, maddi olmayan duran varlıkların vadeli olarak alınması nedeniyle katlanılan vade farklarının maddi olmayan duran varlığın maliyetinden ayrıştırılarak muhasebeleştirilmesi gerekmektedir.

BOBİ FRS Bölüm 14'e göre, maddi olmayan duran varlıkların vadeli alımından kaynaklanan vade farkları bir yıldan uzunsa vade farkları maddi olmayan duran varlığın maliyetinden ayrıştırılarak peşin fiyat üzerinden muhasebeleştirilmesi gerekmektedir. Bir yıldan kısaysa, vade farkları ayrıştırılmadan ilgili maddi olmayan duran varlığın maliyetinin bir parçası olarak muhasebeleştirilmesi gerekmektedir.

KÜMİ FRS Bölüm 12'ye göre, maddi olmayan duran varlıkların vadeli alımından kaynaklanan vade farkları ayrıştırılmadan ilgili maddi olmayan duran varlığın maliyetinin bir parçası olarak muhasebeleştirilmesi gerekmektedir.

4.2. Borçlanma Maliyetlerinin TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 Kapsamındaki Durumu

TMS 38'e göre, bir özellikli varlıkla¹ ilişkilendirilebilen borçlanma maliyetlerinin özellikli varlığın maliyetine dahil edilerek aktifleştirilmesi gerekmektedir. Bunun tek istisnası, özellikli varlık tanımını karşılamayan diğer bütün maddi olmayan duran varlıklarla ilgili borçlanma maliyetlerinin dönem gideri olarak muhasebeleştirilmesi gerektiğidir.

BOBİ FRS Bölüm 14'e göre, özellikli varlık tanımı yapılmamakla birlikte amaçlanan kullanıma hazır hale getirilebilmesi bir yıldan uzun süren varlıkların elde edilmesi, üretimi ya da inşasıyla doğrudan ilişkilendirilebilen borçlanma maliyetlerinin ilgili maddi olmayan duran varlığın amaçlanan kullanıma hazır hale gelinceye kadar maliyetine dahil edilmesi gerekmektedir. Bunun tek istisnası, amaçlanan kullanıma hazır hale getirilebilmesi bir yıldan kısa süren maddi olmayan duran varlıklarla ilgili borçlanma maliyetlerinin kâr veya zarara yansıtılması gerektiğidir.

KÜMİ FRS Bölüm 12'ye göre, maddi olmayan duran varlıklarla ilgili borçlanma maliyetlerinin her ne olursa olsun kâr veya zarara yansıtılması gerekmektedir. KÜMİ FRS Bölüm 11'de borçlanma maliyetlerinin ilgili varlığın maliyetine dahil edilerek aktifleştirilebileceğine ilişkin özellikli bir durum belirtilmemiştir.

4.3. İtfa Uygulamalarının TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 Kapsamındaki Durumu

TMS 38'e göre, maddi olmayan duran varlıkların itfa işlemi, bu varlıkların sınırlı ve sınırsız faydalı ömrü bulunup bulunmamasına göre değişmektedir. Sınırlı faydalı ömre sahip olan maddi olmayan duran varlıklarda itfa uygulaması zorunlu iken, sınırsız faydalı ömre sahip olan maddi olmayan duran varlıklarda itfa uygulaması söz konusu değildir.

BOBİ FRS Bölüm 14'e göre, maddi olmayan duran varlıkların itfa işlemi TMS 38 ile benzerlik göstermektedir. Sınırlı faydalı ömre sahip olan maddi olmayan duran varlıklarda itfa uygulaması zorunludur. Sınırsız faydalı ömre sahip olan maddi olmayan duran varlıkların ise, 5-10 yıl arasında itfa edilmesi gerekmektedir.

KÜMİ FRS Bölüm 12'ye göre, maddi olmayan duran varlıklarının itfa işlemi BOBİ FRS Bölüm 14 ile paralel bir şekilde uyum göstermektedir. Bunun tek istisnası, araştırma ve geliştirme maliyetleridir. Araştırma ve geliştirme maliyetlerinin KÜMİ FRS Bölüm 12 kapsamında varlık

¹Özellikli Varlık: İşletme amaçları doğrultusunda satışa ya da kullanıma hazır hale getirilebilmesi zorunlu olarak uzun bir zamanı gerektiren varlıklardır (TMS 23, md. 5).

olarak aktifleştirilmesine izin verilmediği için itfa edilmeleri gibi bir durum söz konusu olmamaktadır.

5. MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLARA İLİŞKİN DÜZENLEMELERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yukarıda açıklanan bilgiler ışığında; maddi olmayan duran varlıkların TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 çerçevesinde muhasebeleştirilme ve raporlama esaslarına ilişkin benzerlik ve farklılıklara yönelik karşılaştırmalar aşağıda yer almaktadır.

i) Maddi Olmayan Duran Varlıkların İlk Kez Muhasebeleştirilmesine İlişkin Esasların Karşılaştırılması;

Maddi olmayan duran varlıkların ilk kez muhasebeleştirilmesine ilişkin esasların karşılaştırılması Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: İlk Kez Muhasebeleştirilme Esaslarının Karşılaştırılması

KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTLERİ	TMS 38	BOBİ FRS Bölüm 14	KÜMİ FRS Bölüm 12
Elde Etme Şekilleri	Satın Alma İşletme Birleşmesi İşletme İçinde Oluşturma Devlet Teşviki Takas	Satın Alma İşletme Birleşmesi İşletme İçinde Oluşturma Devlet Teşviki Takas	Satın Alma İşletme Birleşmesi İşletme İçinde Oluşturma Devlet Teşviki -
İlk Kez Muhasebeleştirme	Maliyet Değeri	Maliyet Değeri	Maliyet Değeri

Kaynak: (Türkiye Finansal Raporlama Çerçevesi'nde yer alan standart metinlerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.)

Tablo 1'e göre; TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 kapsamında maddi olmayan duran varlıkların ilk kez muhasebeleştirilmesine yönelik esaslar benzerlik göstermektedir. Diğer iki standarttan farklı olarak KÜMİ FRS Bölüm 12'de, maddi olmayan duran varlıkların takas yoluyla edinimine ilişkin ise herhangi bir düzenlemenin bulunmadığı görülmektedir.

ii) Maddi Olmayan Duran Varlıkların Sonraki Dönemlerde Değerlemesine İlişkin Esasların Karşılaştırılması;

Maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde değerlemesine ilişkin esasların karşılaştırılması Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: Sonraki Dönemlerde Değerleme Esaslarının Karşılaştırılması

KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTLERİ	TMS 38	BOBİ FRS Bölüm 14	KÜMİ FRS Bölüm 12
Sonraki Dönemlerde Değerlemede Kullanılabilecek Değerleme Yöntemleri	Maliyet Modeli veya Yeniden Değerleme Modeli	Maliyet Modeli	Maliyet Modeli
Değer Artış Tutarının Raporlanması	Maliyet modeline göre değer artışı hesaplanmaz. Yeniden değerlendirme modeline göre değer artışı	Maliyet modeline göre değer artışı hesaplanmaz.	Maliyet modeline göre değer artışı hesaplanmaz.

	öz kaynaklarda izlenir ve diğer kapsamlı gelir unsuru olarak kâr veya zarar tablosunda raporlanır.		Ayrıca, Araştırma-Geliştirme maliyetleri aktifleştirilmediği için sonraki dönemlerde değerlemesi söz konusu değildir.
Değer Azalış Tutarının Raporlanması	Maliyet modeline göre gider kaydedilir. Yeniden değerlendirme modeline göre de gider kaydedilir. Önceki yılda yeniden değerlendirme artışı varsa öncelikle buradan karşılanır.	Maliyet modeline göre gider kaydedilir.	Maliyet modeline göre gider kaydedilir. Ayrıca, Araştırma-Geliştirme maliyetleri aktifleştirilmediği için sonraki dönemlerde değerlemesi söz konusu değildir.

Kaynak: (Türkiye Finansal Raporlama Çerçevesi'nde yer alan standart metinlerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.)

Tablo 2'ye göre; TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 kapsamında maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde değerlemesinde kullanılabilecek değerlendirme yöntemleri farklılık göstermektedir. Değer artış tutarının raporlanması konusunda; her üç standart kapsamında maliyet modeline göre değer artışı hesaplanmamaktadır. TMS 38 kapsamında yeniden değerlendirme modeline göre değer artışları öz kaynaklarda raporlanmaktadır. BOBİ FRS ve KÜMİ FRS'ye göre ise değer artışlarının hesaplanması söz konusu değildir. Değer azalış tutarının raporlanması konusunda; her üç standardın da maliyet modeli kapsamında genel olarak ortak bir düzenleme içerdikleri görülmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, araştırma ve geliştirme maliyetlerinin aktifleştirilmesine izin verilmediği için bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirme işleminin yapılamayacağıdır.

iii) Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Özellikli Durumlara Yönelik Esasların Karşılaştırılması;

Maddi olmayan duran varlıklara ilişkin özellikli durumlara yönelik esasların karşılaştırılması Tablo 3'deki gibidir.

Tablo 3: Özellikli Durumların Karşılaştırılması

KARŞILAŞTIRMA ÖLÇÜTLERİ	TMS 38	BOBİ FRS Bölüm 14	KÜMİ FRS Bölüm 12
Vade Farklarının Durumu	Vade farkları ayrıştırılır.	Bir yıldan daha uzun vadeli alımlarda vade farkları ayrıştırılır. Bir yıldan daha kısa vadeli alımlarda vade farkları ayrıştırılmaz ve maliyete dahil edilir.	Vade farkları ayrıştırılmaz, ilgili varlığın maliyetine dahil edilir.
Borçlanma Maliyetlerinin Durumu	Borçlanma maliyetleri gider olarak kâr veya zarara yansıtılır. Ancak, özellikli varlıklara ilişkin borçlanma maliyetleri ilgili varlığın maliyetine dahil edilir.	Borçlanma maliyetleri gider olarak kâr veya zarara yansıtılır. Ancak, üretimi bir yıldan uzun süren varlıklara ilişkin borçlanma maliyetleri ilgili varlığın maliyetine dahil edilir. (Özellikli	Borçlanma maliyetleri gider olarak kâr veya zarara yansıtılır. (Özellikli varlıklara ilişkin veya özel durumlara yönelik bir hüküm bulunmamaktadır.)

		varlık tanımı bulunmamaktadır.)	
İTFA UYGULAMALARI			
İtfa Zorunluluğu	Sınırlı faydalı ömrü bulunanlarda zorunludur. Sınırsız faydalı ömrü bulunanlar itfaya tabi değildir.	Sınırlı faydalı ömrü bulunanlarda zorunludur. Sınırsız faydalı ömrü bulunanlar 5-10 yıl arasında itfaya tabidir.	Sınırlı faydalı ömrü bulunanlarda zorunludur. Sınırsız faydalı ömrü bulunanlarla ilgili düzenleme bulunmamaktadır. (Araştırma-Geliştirme maliyetleri varlık olarak aktifleştirilmediği için itfa söz konusu değildir.)
Faydalı Ömür	İşletmeler tarafından tahmin edilerek belirlenir.	İşletmeler tarafından tahmin edilerek belirlenir.	İşletmeler tarafından tahmin edilerek belirlenir.
İtfaya Tabi Tutarın Hesaplanması	Maliyet değerinden faydalı ömrü sonundaki kalıntı değeri düşülerek hesaplanır.	Maliyet değerinden faydalı ömrü sonundaki kalıntı değeri düşülerek hesaplanır.	Maliyet değerinden faydalı ömrü sonundaki kalıntı değeri düşülerek hesaplanır.
İtfa Yöntemleri	-Doğrusal İtfa Yöntemi -Azalan Bakiyeler Yöntemi -Üretim Miktarı Yöntemi	-Doğrusal İtfa Yöntemi -Azalan Bakiyeler Yöntemi -Üretim Miktarı Yöntemi	-Doğrusal İtfa Yöntemi -Azalan Bakiyeler Yöntemi -Üretim Miktarı Yöntemi
İtfa Payı Hesaplama Tekniği	Kıst itfa tekniği kullanılır.	Kıst itfa tekniği kullanılır.	Kıst itfa tekniği kullanılır.

Kaynak: (Türkiye Finansal Raporlama Çerçevesi'nde yer alan standart metinlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.)

Tablo 3'e göre; vade farkları açısından; TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Taslağı Bölüm 12 birbirine göre farklılık göstermektedir. Borçlanma maliyetleri açısından; TMS 38 ve BOBİ FRS Bölüm 14 benzerlik göstermekteyken, KÜMİ FRS farklılık göstermektedir. İtfa uygulamaları açısından ise; her üç standardın itfa zorunluluğuna ilişkin düzenlemeler haricinde birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir.

6. SONUÇ

TMS'nin KAYİK'ler tarafından uygulanmak üzere yürürlüğe konulması, sonrasında BOBİ FRS'nin büyük ve orta ölçekli işletmeler tarafından uygulanmak üzere yürürlüğe konulmasıyla birlikte Türkiye'de muhasebe alanında oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bunun yanında, henüz taslak aşamasında olan ve ilgili otoritelerin görüşlerinin alınması amacıyla kamuoyuyla paylaşılan KÜMİ FRS taslağının da yakın zamanda uygulamaya konulması ile birlikte muhasebe standartlarının uygulama alanının oldukça genişleyeceğini ifade etmek mümkündür. Böylece, daha fazla sayıda işletme muhasebe standartlarını uygulayacak ve gerçeğe uygun, şeffaf, karşılaştırılabilir ve güvenilir finansal tablolar hazırlayacaktır.

Maddi olmayan duran varlıklara yönelik TMS 38 başta olmak üzere, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Bölüm 12'de kapsamlı düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler; maddi olmayan duran varlıkların ilk kez muhasebeleştirilmesi, sonraki dönemlerde değerlemesi, değerleme artış ve azalışlarının raporlanması ile itfa uygulamalarını kapsamaktadır. Bu düzenlemeler ışığında hazırlanan çalışmada, her üç standart hükümleri arasında gerek ilk kez muhasebeleştirme, gerekse sonraki dönemlerde değerleme gerekse de özellikli durumlara

ilişkin birtakım benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiştir. Bunları, aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür.

- Maddi olmayan duran varlıkların ilk kez muhasebeleştirilmesi noktasında; TMS 38 ve BOBİ FRS Bölüm 14'ün birbiriyle paralel düzenlemeler içerdiği; KÜMİ FRS'nin ise, maddi olmayan duran varlıkların elde edilme şekilleri açısından farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.
- Maddi olmayan duran varlıkların sonraki dönemlerde muhasebeleştirilmesi noktasında; BOBİ FRS ve KÜMİ FRS'nin birbiriyle benzerlik gösterirken, TMS 38'in diğer iki standarttan farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.
- Maddi olmayan duran varlıklara ilişkin özellikli durumlar noktasında; vade farkları, borçlanma maliyetleri ve itfa uygulamalarına ilişkin her üç standardın da birbirine göre birçok noktada farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir.

Türkiye'deki Finansal Raporlama Çerçevesi'ni oluşturan TMS 38, BOBİ FRS Bölüm 14 ve KÜMİ FRS Bölüm 12'deki düzenlemeler kapsamında hazırlanan bu çalışmanın, muhasebe mesleğinin sektördeki uygulayıcıları olan muhasebe meslek mensupları için referans kaynağı teşkil edeceği ve gelecekteki araştırmacılar için yol gösterici olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (2018). *Maddi Olmayan Duran Varlıkların İhtiyaca Uygun Sunumunun Şirket Değerine Etkisi: Türkiye Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AYTAŞKIN, B. (2016). *TMS 38 Maddi Olmayan Duran Varlıklar Standardının İncelenmesi ve Bir Uygulama*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BOBİ FRS, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu.
- GÖKÇEN, G., ÖZTÜRK, E. ve GÜLEÇ, Ö. F. (2018). *BOBİ FRS ve TFRS'nin Finansal Raporlara Etkileri Açısından Karşılaştırılması*. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3 (2): 437-457.
- GÜCENME GENÇOĞLU, Ü. (2017). Temel Konularda BOBİ FRS ve TMS/TFRS Karşılaştırması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (76): 1-24.
- KÜMİ FRS, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu.
- TMS 38: Maddi Olmayan Duran Varlıklar Standardı, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATININ TƏRƏQQİSİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ROLU

AHMAD BEY AGAOGLU'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI NATIONAL PRESS

Dosent Rəhilə Quliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4801-1724>

XÜLASƏ

Azərbaycanın qədim şəhəri və mədəniyyət beşiyi olan Şuşada elmi-pedaqoji və mədəni sahələrdəki fəaliyyəti, yüksək sənətkarlığı ilə xarüqələr yaradan görkəmli şəxsiyyətlər yetişmişdir. Elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafında silinməz izlər qoyaraq adını Azərbaycan tarixinə əbədi həkk edən belə tanınmış simalardan biri də *Əhməd bəy Ağaoğludur*.

İlk təhsilini Şuşada alan, ardınca təhsilini Tiflisdəki gimnaziya, daha sonra Parisdə davam etdirən Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində maarif, jurnalistika fədasisi olmaq şərəfinə yüksəlmişdir. Onun yaradıcılıq diapozonu geniş və çoxşaxəlidir. Azərbaycanın, bütövlükdə Türk dünyasının, Şərqi-tərəqqisi yolunda çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu türkoloq-alim, yazıçı-publisist, ictimai-siyasi xadim, ən başlıcası isə qüdrətli qələm sahibi – jurnalist kimi ömrünün sonunadək fəaliyyət göstərmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov “Əhməd bəy Ağaoğlu” adlı monoqrafiyasında yazır ki, “Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi Avropavari tərəqqi yoluna düşməsi naminə nə az, nə çox, tam əlli il qələm çalmışdır”.

Şuşa mühiti onun gələcək zəngin mənəvi həyatının təməlini qoymuş, Paris mühiti isə çoxşaxəli yaradıcılıq üfqlərinə yol açmışdı. 1888-ci ildə Sarbonna Universitetinin Hüquq fakültəsinə qəbul olunan Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalistika sahəsində ilk qələm təcrübəsi elə bu universitetdən başlamışdı. Paris mühiti onun dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynamış və jurnalistikaya marağını artırmışdır. E.Renanın təkidi ilə 1890-cı ildə Parisdə nəşr olunan “Jurnal de Deba”, “Revü Politik”, “Revü biö” kimi mətbuat orqanlarında şərqşünaslığa dair çap etdirdiyi məqalələri, müsəlman dünyası və islam tarixinə dair əsərləri Paris elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

1897-ci ildə məşhur xeyriyyəçi Z.Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələn Ə.Ağaoğlu jurnalistika fəaliyyətinə başlamış, Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə “Həyat”, M.Şahmurov ilə birlikdə isə “Şərqi-rus” qəzetlərinə redaktorluq etmişdir. 1905-ci ildən “İrşad”ın redaktoru kimi xalqın ürəyindən xəbər verən məqalələrlə çıxış etmişdir. Daha sonra isə Molla Nəsrəddinçilərle çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərmişdir. O, “mətbu” sözünün təkamülü, janrları, qayəsi, publisistikanın dili və üslubu, senzura və s. haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, cəmiyyətin inkişafında mətbuatın böyük rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Görkəmli yazarın publisistika sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycan jurnalistikasına yeni nəfəs və istiqamətlər gətirmişdir ki, bu gün də həmin ənənələr müasir jurnalistikada uğurla davam etdirilir.

Açar sözlər: milli mətbuat, Ə.Ağaoğlu, publisistika, jurnalistika.

ABSTRACT

In Shusha, the ancient city of Azerbaijan and the cradle of culture, prominent personalities who grew up with their scientific, pedagogical and cultural activities and high craftsmanship have grown up. Ahmad bey Agaoglu is one of such well-known figures who left an indelible mark on the development of science, education and culture and forever engraved his name in the history of Azerbaijan.

Ahmad Bey Agaoglu, who received his first education in Shusha, then continued his education in a gymnasium in Tbilissi (Tbilisi) and then in Paris, rose to the honor of being a martyr of education and journalism in the late 19th and early 20th centuries.

The Shusha environment laid the foundation for his future rich spiritual life, and the Paris environment opened the way to multifaceted creative horizons. Ahmad bey Agaoglu, who was admitted to the Faculty of Law of the University of Sarbonna in 1888, had his first writing experience in the field of journalism at this university. The Parisian environment played an important role in the development of his worldview and increased his interest in journalism. At Rena's insistence, his articles on Orientalism, the Muslim world and Islamic history, published in Paris in 1890 in such journals as the "Journal de Deba", "the Revue Politik" and the "Revue Bio", were highly praised by the Parisian scientific community.

A. Agaoglu, who came to Baku in 1897 at the invitation of the famous philanthropist Z. Taghiyev, began his journalistic activity, together with A. Huseynzade he edited "Hayat" and together with M. Shahtakhtinski "Shargi Rus" newspapers. From 1905, as the editor of "Irshad", he published articles that touched the hearts of the people.

The activity of the prominent writer in the field of journalism has brought new breath and directions to Azerbaijani journalism, and today these traditions are successfully continued in modern journalism.

Keywords: national press, A.Agaoglu, publicism, journalism.

GİRİŞ

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları milli mətbuat uğrunda ciddi mübarizəyə başladı. Bu dövrdə artıq Azərbaycanda maarifçi-demokratik meyillər xeyli güclənmişdi: tərəqqipərvər ziyalılar bu hərəkata qoşularaq, xalqın gözünü açmağı, müsəlman-türklərin də digər xalqlar kimi elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişaf etməsi kimi vacib missiyanı öz üzərlərinə götürür, çətin də olsa, bu niyyətlərini uğurla həyata keçirirdilər. C.Məmmədquluzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Şahtaxtinski kimi vətən, millət məcnunları milli mənafə baxımından yaxşı dərk edirdilər ki, bir millətin dünya sivilizasiyasına çıxışı milli mətbuatın – jurnalistikanın inkişafından keçir. Xalqın həyatında milli mətbuatın ümdə rolunu dərk etmək üçün Əli bəy Hüseynzadə "Həyat" qəzetinin 1905-ci il 01 iyul tarixli nömrəsində çap etdirdiyi "Qəzetimizin məsləki" adlı məqaləsində qəzetin əhəmiyyətindən söz açmış, onun insanlar üçün adətən, munis bir yoldaş, xeyirxah bir müəllim, nafe (faydalı – R.Q.) bir məktəb, hətta fərəhəfza, xoş bir tamaşaxana olduğunu, "zəlalətdə qalanlara" doğru yolu, hidayət yolunu göstərdiyini xüsusi vurğulamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ilk illəri böyük simalardan birinin – Əhməd bəy Ağaoğlunun qəzet təsis etmək niyyətini həyata keçirməyə şərait yaratdı. Ancaq o, jurnalistika sahəsində ilk addımlarını hələ bundan əvvəl Fransa, Rusiya və Türkiyə mətbuatında atmışdı. Bəs Əhməd bəy Ağaoğlu kimdir? Onu milli mətbuatın inkişafına səfərbər edən nələr idi? Təbii ki, məqalənin əsas hissəsində bu məsələlərə aydınlıq gətiriləcək.

MİLLİ MƏTBUATIN İNKİŞAFINDA ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycanın qədim şəhəri Şuşada elmi fəaliyyəti, maarifçiliyi və sənətkarlığı ilə xarüqələr yaradan mükəmməl şəxsiyyətlər yetişmişdir. Şuşa aristokrasiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri – maarif, siyasət, milli mədəniyyətin və mətbuatın inkişafı sahəsində silinməz izlər qoyaraq adını tarixə əbədi həkk edən Əhməd bəy Ağaoğludur.

İlk təhsilini Şuşada alan, daha sonra təhsilini Tiflis gimnaziyasında, ardınca Parisdə davam etdirən Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində xalqının tərəqqisi yolunda çalışan fədailərdəndir. Onun yaradıcılıq diapozonu geniş və çoxşaxəlidir: Azərbaycanın, bütövlükdə Türk dünyasının, Şərqi inkişafı yolunda çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu türkoloq-alim, hüquqşünas, yazıçı-publisist, ictimai-siyasi xadim, qüdrətli qələm sahibi – jurnalist kimi ömrünün sonunadək fəaliyyət göstərmişdir. Bu münasibətlə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov “Əhməd bəy Ağaoğlu” adlı monoqrafiyasında yazır: “Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi Avropavari tərəqqi yoluna düşməsi naminə nə az, nə çox, tam əlli il qələm çalmışdır”. Çox qəribədir ki, əzəmətli dağlar, zirvələr, yüksəkliklər başında yerləşən Şuşa elm, mədəniyyət, incəsənət, siyasət aləminə bir çox tanınmış şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Şuşa mühiti Əhməd bəy Ağaoğlunun gələcəkdəki zəngin mənəvi həyatının təməlini qoymuş, Paris mühiti isə çoxşahəli yaradıcılıq üfüqlərinə geniş yol açmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu doğma yurdunu çox sevirdi. Fransada təhsilini başa vurduqdan sonra, Şuşaya böyük həvəslə savadlı bir mütəxəssis kimi qayıdan Əhməd bəy Ağaoğlu geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar bir müddət nəinki Şuşada, ümumən Azərbaycanda yaşaya bilməmiş, Türkiyədə fəaliyyət göstərmişdir. Prof. Ə.Mirəhmədov yazır: “Ömrünün cavan, ahıl və qoca çağlarında, nə vaxt, harada olursa-olsun, onun ürəyi daim Azərbaycanla, doğma Şuşa qalası ilə həmahəng döyünürdü. Məqalə və məktublarında bu barədə nə qədər şirin sözlər var... 1892-ci ildə konqresdə iştirak etmək üçün Londona gəlmişdi. Elə birinci gün dünyanın ən gözəl, səfalı istirahət ocaqlarından biri olan Hayd Parka yolu düşəndə artıq üç ildən bəri həsrətini çəkdiyi Vətən torpağını xatırlayır: “Budur, bu da Hayd Park. Özünü doğma Şuşada, Topxana, ya da köhnə dustaqxananın yanındakı bulvarda hiss edirsən... 29 il sonra Malta adası. Eyni xəyal, eyni həsrət... Xəyalən çox uzaqlara, gənclik zamanına, Qarabağa, Qalanın (Şuşa qalasına – Ə.M.) o gözəl dağlarına – “Başı uca”ya, “Daşaltı”ya, “Heydər düzü”nə, “Şahnişi”nə və “Dəlikdaş”a, o yerlərdəki seyrangahlara uçub getdi. Bütün keçmişlər, əqrəbalar, dostlar, evimiz, küçələrimiz, bağçalarımız birər-birər gözlərimin önündən gəlib keçdi” (Mirəhmədov, 2014: 9).

1888-ci ildə Sarbonna Universitetinin Hüquq fakültəsinə qəbul olunan Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalistika sahəsində ilk təcrübəsi də elə bu ali təhsil ocağından başlanır. Paris mühiti onun dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynayır və get-gedə jurnalistikaya marağını artırır. O, elmə, xarici dilləri öyrənməyə marağı ilə C.Darmsteter, E.Rena kimi professorların və filosofların diqqətini cəlb edir. Müəllimi filosof E.Renanın təkidi ilə Ə.Ağaoğlu Fransa qəzetlərində şərqşünaslığa dair məqalələr çap etdirir. 1890-cı ildə onun Parisdə “Jurnal de Deba”da ilk məqaləsi nəşr olunur. Bundan sonra, “Revü Politik”, “Revü biö” kimi mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi məqalələri, müsəlman dünyası və İslam tarixinə dair əsərləri Paris ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Fransada təhsilini başa vurduqdan sonra doğma yurdu Şuşaya qayıdır və burada ilk kitabxana və qiraətxana açır (2). 1897-ci ildə məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gəlir. Bakı qubernatorunun yanında məmur vəzifəsində çalışır. Ə.Mirəhmədov yazır: “... maddi cəhətdən təmin olunsun da, onun fikri-zikri jurnalistikada idi. “Kaspi”də çap etdirdiyi məqalələr bu arzusunu qismən ödəyirdi. Nə qədər cürətli, ağır olsa da, onu müstəqil qəzet nəşr etmək ideyası tərk etmirdi. Vaxtilə rusca yazdığı ilk məqalələrini Parisdən “Kavkaz”a

göndərməsi təsadüfi deyildi, bu, rus mətbuatı ilə tanışlıqla bağlı idi... Hələ 1892-ci ildə İngiltərə kraliçası Viktoriya adına Elmi Cəmiyyətin dəvəti ilə müəllimi C.Darmsteterlə birlikdə Londonda keçirilən Beynəlxalq Şərqşünaslıq Konqresində iştirakı onun elmi və jurnalistik həyatının çox əlamətdar hadisəsi olur” (Mirəhmədov, 2014: 24-25).

Həmin ildə rus mətbuatında – “Kavkaz” qəzetində Ə.Ağaoğlunun “Şərqşünaslıq konqresində” adlı dərin məzmunlu, tutarlı elmi faktlarla zəngin səfər təəssüratı nəşr edilir. Müəllif məqalədə göstərir ki, “Günəş Şərqdən doğur və aramsız hərəkətlə Qərbə doğru gedir, elə isə bəşər irqinin Şərqdən Qərbə doğru hərəkətində hər hansı bir fasilə ola bilərmi?” Təəssüf ki, belə maraqlı məsələləri bir məqalədə açıqlamaq imkanımız xaricindədir. Müəllif sanskrit dili üzrə tanınmış alim Maks Müllərin fikirlərinə bəraət qazandırır və bu qənaətə gəlir ki, Şərqlə Qərb arasında heç bir ədavət olmamalı, iki qitəni bir-birindən ayıran ünsürlərin əksinə olaraq, onları bir-birinə bağlamaq lazımdır.

Ə.Ağaoğlunun əsərlərində mətbuatda fəaliyyətinin ilk günlərindən başlayan jurnalist görüşlərinin əsas cəhətləri əks etdirilir. Onun kitab nəşri, jurnalistika nəzəriyyəsi, poliqrafiya tarixi kimi müxtəlif sahələrə aid fikirləri Şərq mətbuatı, jurnalistika tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi mənbələr hesab olunur. Ə.Ağaoğlu əsərlərində mətbu sözünün mənşəyi, təkamülü, qayəsi, janrları, senzura, publisistikanın dili və üslubu və s. məsələlər haqqında faydalı fikirlər yürütmüşdür. Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan mətbuatının inkişafındakı xüsusi rolunu işıqlandırmaq, bu sahədəki böyük əməyini qiymətləndirmək Azərbaycan jurnalistikasının ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Ə.Ağaoğlu xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin maddi və mənəvi dəstəyi sayəsində Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə “Həyat” qəzetinə redaktorluq etmişdir. Əsərlərində, o cümlədən publisistik məqalələrində çar hökumətinə, erməni mənfurlarına qarşı gərgin mübarizə apardığından təqib olunduğu üçün 1908-ci ildə İstanbula köçür. Burada Türk Ocağı Milli Hərəkatının aparıcı siması olur və hərəkat tərəfindən konqresə prezident seçilir. Süleymaniyyədə kitabxana direktoru işləyir, “Türk yurdu” jurnalının redaktoru olur (2).

Ə.Ağaoğlu müstəqil qəzet təsis edəne qədər Qərb, Rusiya və Türkiyə mətbuatında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Artıq 1905-ci il dekabrın 17-də nəşrə başlayan “İrşad”ın redaktoru və sahibi məhz Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Ə.Mirəhmədovun bu barədəki qeydləri maraqlıdır: “Ayrı-ayrı vaxtlarda Ə.Ağaoğlu abunə təşkili ilə əlaqədar şəhər və kəndlərə getdiyinə görə, bir neçə nömrə Ü.Hacıbəyov, H.Vəzirov və M.Rəsulzadənin müvəqqəti redaktorluğu ilə buraxılmışdır” (Mirəhmədov, 2014: 83).

Xalqın ürəyindən xəbər verən, cəsarətli məqalələrlə çıxış edən Ə.Ağaoğlu maddi çətinliklərə baxmayaraq fəaliyyətini dayandırmır. “İrşad” daim “Molla Nəsrəddin”i müdafiə edir. M.Şahtaxtinski ilə birlikdə “Şərqi-rus” qəzetinə də redaktorluq edən böyük ziyalı “Molla Nəsrəddin”çilərlə çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərir.

1905-ci il hadisələri ilə əlaqədar, ermənilərin aktiv şəkildə Rusiyada, digər xarici mətbuat orqanlarında yaydıqları dezinformasiyaların qarşısını almaq, əsl həqiqətləri insanlara çatdırmaq, baş verən hadisələri faktlarla sübut etmək üçün Ə.Ağaoğlu “Sankt-Peterburqskiye vedomosti” qəzetində “Bakı hadisələri ilə bağlı həqiqətlər” adlı məqaləsini çap etdirir. Bu məqalə böyük sensasiya yaratdığından bir çox erməni müəlliflər səhvlərini etiraf etməyə məcbur oldular.

Ə.Ağaoğlu İstanbulda jurnalistika sahəsində geniş fəaliyyət göstərmiş, buradakı bütün mətbu orqanlarında sanballı məqalələrlə çıxış etmişdir. İstanbulda iranlılar üçün farsca çap olunan “Sürüş”, fransızca çap olunan “Le Jeune Ture” qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmiş, 1912-ci ildə “Tərcümani-Hakikat” qəzetinə rəhbərlik etmişdir.

AXC dövründə Ə.Ağaoğlu Gəncədə “Türk sözü” adlı qəzet təsis etsə də, bu qəzetin yalnız iki nömrəsi işıq üzü görür.

Ə.Ağaoğlu Malta adasında sürgündə olarkən yaradıcılığını fasiləsiz davam etdirir. Sürgündən sonra Ankaradakı Mətbuat-İnformasiya İdarəsinə rəhbərlik edir, “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzetinin baş redaktoru olur. İkinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçildikdən sonra Mustafa Kamal Atatürkün xarici məsələlər üzrə siyasi məsləhətçisi olur (2).

Ə.Ağaoğlu ana dilində milli mətbuatın inkişafına xüsusi maraq göstərmişdir. “Şərq mətbuatı bizim üçün maraqlı deyilmi?” adlı icmal məqaləsində bu mövzudakı problemlərə işıq salmış, öz düşüncələrini aydın şəkildə açıqlamışdır. Müəllif “Kaspi”də çap etdirdiyi bu icmalda göstərmişdir ki, bir çoxları Şərq mətbuatına etinasız yanaşır, maraq göstərmək istəmirlər. Müəllif oxucunu düşünməyə vadar edir. Onun əqidəsinə, Qərbin nəinki siyasi, həm də ictimai-iqtisadi həyatı Şəqlə sıx əlaqədardır. Belə məsələləri geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq mətbuatın əsas vəzifəsidir. Ə.Ağaoğlu bu məqaləsində mətbuat haqqında proqram səciyyəli aşağıdakı məsələləri qaldırmışdır:

- Şəqlə Qərbin ictimai-siyasi, iqtisadi əlaqələrini işıqlandırmaq mətbuatın əsas vəzifəsi olmalıdır;
- Şərqdə mədəniyyətin yayılmasına, inkişafına əsas vasitə mətbuatdır.
- Mətbuatda həqiqətin bilərəkdən təhrif olunmasına yol verilməməlidir.
- Mətbuatın dil və üslubu canlı, təbii, sadə olmalıdır.
- Mətbuat beynəlxalq hadisələr haqqında dürüst məlumat verməlidir.
- Şəqlilər bütün məlumatları öz milli mətbuatlarından öyrənməlidirlər.
- Şərq mətbuatı ictimaiyyətin hadisələrə tənqidi münasibətlərini işıqlandırmalıdır... (2).

Bütün bunlar Ə.Ağaoğlunun ana dilindəki qəzetin necə olması, mətbuata ehtiyacın sürətlə artması səbəbi, ümumiyyətlə, jurnalistika haqqında fikirləri və qənaətləri idi.

Bundan sonra o, yenə də bu mövzuya qayıdaraq, “Kaspi”də “Azərbaycanca qəzetin zəruriliyinə dair” adlı məqaləsini çap etdirdi. Bu məqalədə də böyük mütəfəkkir “milli ehtiyaclar haqqında düşünərkən qəzətsizliyin acısını aşkarca duymuşdu”. Ə.Mirəhmədovun bu məqalə haqqındakı fikirləri maraqlıdır: “Adından göründüyü kimi, yeni məqalə, hər şeydən əvvəl azərbaycanca mətbuatın zəruriliyini dərinlən dərk edib, onun xiffətini çəkən bir şəxsin qələmindən çıxmışdı. O zaman bu zərurət haqqında yazmağın özü, işin başlanğıcı, təməl daşlarından biri idi” (Mirəhmədov, 2014: 36).

NƏTİCƏ

Ə.Ağaoğlunun milli mətbuat uğrunda mübarizəsinə, zəngin publisistikasına, jurnalistika fəaliyyətinə həsr olunmuş geniş tədqiqatların aparılması, onun yaradıcılığının bütün sahələrinə aid dissertasiyaların, elmi işlərin, monoqrafiyaların yazılması prioritet məsələlərdən biri olmalıdır. Ədibin sözügedən sahədə fəaliyyəti müasir jurnalistika üçün həm nümunədir, həm də zəngin mənbədir. Bu baxımdan, Ə.Ağaoğlunun jurnalistika fəaliyyətinin geniş şəkildə tədqiqi və təbliğinə böyük ehtiyac vardır. Sovet dövründə belə çoxşaxəli yaradıcılığa malik şəxsiyyətin fəaliyyətini işıqlandırmaq çox çətin və mürəkkəb məsələ idi. Lakin müstəqilliyin bərpasından sonra bu hürriliyi bizə bəxş edən Ə.Ağaoğlu kimi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığını dərinlən öyrənmək, təcrübələrindən bəhrələnmək, onların zəngin irsini yeni nəsillərə aşılamaq və daha geniş miqyasda tanıtmmaq vacib məsələlərdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Şərqsünaslıq konqresində / “Kavkaz” qəzeti, 15-16 dekabr 1892 / https://az.wikisource.org/wiki/%C5%9E%C9%99rq%C5%9F%C3%BCnaslar%C4%B1n_konqresind%C9%99
2. Ağaoğlu Ə. Vikipediya https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fhm%C9%99d_b%C9%99y_A%C4%9Fao%C4%9Flu
3. Quliyev V. Peterburq xatirələri - Əhməd bəy Ağaoğlu-150 / http://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=126364#gsc.tab=0
4. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Örgünəş, 2014

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADİ RAYONUNDA ƏHALİNİN TƏBİİ ARTIMI

Babayeva Tamilla

Bakı Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0003-2968-324X

XÜLASƏ

Təbii artım əhalinin sayının əsas artım mənbəyi hesab olunur. Məhz təbii artım nəticəsində əhalinin sayı, onun əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik olan hissəsi bərpa olunur, təqaüdə çıxan, əmək qabiliyyətini itirən və ölənlər əvəz edilir. Bu prosesdə miqrasiya iştirak etsə də, təbii artım həlledici rol oynayır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd əhalisi üstünlük təşkil etdiyinə görə uzun illər ərzində təbii artım göstəriciləri ölkənin digər regionlarına nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. İqtisadi rayonda şəhər və qəsəbələr kifayət qədər çox olsa da, əhalinin xeyli hissəsi ətraf kəndlərdən miqrasiya etdiyinə və kənd həyat tərzini geniş yayıldığına görə bu məntəqələrdə də əhalinin artımı yüksək səviyyədə olaraq qalır.

1990-cı ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda hər 1000 nəfərə görə olan doğum əmsalı (31,2) respublika üzrə olan orta göstəricidən (25,9) 20,5%, təbii artım əmsalı (müvafiq olaraq 30,6 və 25,4) 28,3% yüksək olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə ölkədə baş verən proseslər fonunda təbii artım göstəriciləri azalmağa doğru getmişdir.

1995-ci ildə iqtisadi rayonda doğum əmsalı 22,0-a, artım əmsalı 15,7-yə, 2000-ci ildə müvafiq olaraq 17,9 və 12,4-ə enmişdir. Lakin əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yenə də Lənkəran-Astara ölkədə demografik inkişafın sürətinə görə ilk yerlərdə olaraq qalır.

Təhlil aparılan müddətdə regiona daxil olan inzibati rayonlarda və sənaye mərkəzlərində təbii artım göstəriciləri müxtəlif səviyyədə olmuşdur. Təbii artıma əhalinin sayı, kənd əhalisinin sayı və əhali arasında xüsusi çəkisi, onların mənzil-məişət şəraiti, iş yerləri ilə təminat, cins-yaş quruluşu, miqrasiya intensivliyi, burada kişi və qadınların, əmək qabiliyyətli əhalinin iştirak etməsi səviyyəsi böyük təsir göstərir. 1990-cı ildə Lənkəran-Astarada hər 1000 nəfərə görə təbii artımın əmsalının ən yüksək səviyyəsi (30,6) Yardımlı rayonunda qeydə alınmışdır. Bu ilk növbədə kənd əhalisinin sayının çox olması və çoxuşaqlılığın yayılması ilə əlaqədardır. Sonrakı sırada duran Astara, Cəlilabad və Lerikdə bu göstərici 26-27 arasında dəyişir.

Açar sözlər : Lənkəran-Astara, kənd, əhali, təbii artım, iqtisadi rayon.

GİRİŞ

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı inzibati rayonları daxildir. İqtisadi rayon Azərbaycanın cənubunda, İran İR və Türkiyəyə gedən yollar üzərində yerləşir.

Şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə və cənubda İran İR ilə həmsərhəddir. Sahəsi 6,14 min km² –dir, bu da ölkə ərazisinin 7,1%-nə bərabərdir.

Əhalinin sayı 855,7 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 212,0 min nəfərdir. Ölkə əhalisinin 9,3%-i burada yaşayır. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin sayı 660,5 min nəfər olmaqla Azərbaycanın üçüncü böyük regionu hesab olunur. Azərbaycanın kənd əhalisinin 14,5%-i də məhz bu iqtisadi rayonun payına düşür. Kənd əhalisinin sıxlığına görə

isə Lənkəran-Astara ölkənin regionları arasında ilk yerlərdən birini tutmaqdadır (156 nəfər/km²).

Təbii artım 1000 nəfərə görə doğulanlarla ölənlər arasındakı fərqə görə müəyyən edilir. Təbii artımın ən yuxarı göstəricisi keçən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir.

İNKİŞAF

Respublikanın ümumi əhalisi üzrə olan demoqrafik göstəricilərin dəyişməsi regionlar əsasında formalaşır. 1980-ci ildə iqtisadi rayonlar arasında doğumun ən yüksək qiyməti əhalinin hər 1000 nəfərinə görə Lənkəran-Astarada 33,0 nəfər, Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz, Aran, Naxçıvan iqtisadi rayonlarında 28-29 nəfər arasında qeydə alınmışdır. Bunu da qeyd edim ki, təbii artım da həmin regionlarda yüksək olmuşdur.

1991-ci ilə nisbətən 2000-ci ildə hər 1000 nəfərə görə təbii artım Lənkəran-Astarada 46,9% azalmışdır. 1991-2000-ci illərdə təbii artım göstəricilərində yeni meyllər yaranmışdır.

Respublikanın ümumi əhalisi üzrə olan demoqrafik göstəricilərin dəyişməsi regionlar əsasında formalaşır. Bu dövrdə doğum və təbii artım göstəriciləri bir neçə dəfə aşağı düşmüşdür, doğum 1,5-2 dəfə, təbii artım 2 dəfədən çox azalmışdır.

2000-ci ildən sonra keçən müddət ərzində ölkədə təbii artım göstəricilərində müəyyən artım müşahidə edilir. 2005-ci ildə Azərbaycanda hər 1000 nəfərə görə doğum 1995-ci il səviyyəsindən aşağı olsa da, 2000-ci ilə nisbətən 16,2% yüksək olmuşdur. Lakin bu dövr ərzində ölümün nisbi göstəricisi artdığına görə təbii artım az artmışdır. Belə ki, 2000-2005-ci illərdə hər 1000 nəfərə görə ölüm 5,9 nəfərdən 6,3 nəfərə, təbii artım 8,9 nəfərdən 9,3 nəfərə qalxmışdır.

1990-2000-ci illərdə kənd əhalisi arasında ölüm əmsalları da xeyli azalmışdır. Bu dövrdə iqtisadi rayon üzrə hər 1000 nəfərə görə ölüm əmsalı 5,9-dan 5,0-ə enmişdir. Azalmanın daha intensiv getdiyi Cəlilabad rayonunda bu əmsal 5,8-dan 4,3-ə, Lerikdə 7,4-dan 6,1-ə, Yardımlıda 6,4-dən 5,7-yə enmişdir. 2000-ci ildən sonra həm respublikada, həm də onun regionlarından biri olan Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda doğum və təbii artım əmsalları müəyyən qədər artmışdır. Respublika üzrə bu əmsallar iqtisadi rayona nisbətən daha çox yüksəlmişdir.

Ərazi	Əhalinin sayı, min nəfər					Artım	(faiz)
İllər üzrə	1989	1999	2005	2009	2013	1989-2009	2009-2013
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	447,7	563,0	601,5	618,3	644,8	38	4,2
Astara rayonu	53,6	65,8	71,2	74,1	69,2	44	0,9
Cəlilabad rayonu	96,7	122,6	132,3	136,4	144,1	41	5,6
Lənkəran rayonu	90,9	112,8	116,8	122,9	130,5	35	6,2
Lerik rayonu	48,0	56,7	62,7	67,2	70,7	40	5,2
Masallı rayonu	121,9	159,6	168,1	166,2	175,7	36	5,7
Yardımlı rayonu	36,6	45,4	50,4	51,5	54,6	41	6,0

Cədvəl 1.1. İnzibati rayonlarda kənd əhalisinin sayının dəyişməsi

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd əhalisi üstünlük təşkil etdiyinə görə uzun illər ərzində təbii artım göstəriciləri ölkənin digər regionlarına nisbətən xeyli yüksək olmuşdur. İqtisadi rayonda şəhər və qəsəbələr kifayət qədər çox olsa da, əhalinin xeyli hissəsi ətraf kəndlərdən miqrasiya etdiyinə və kənd həyat tərzini geniş yayıldığına görə bu məntəqələrdə də əhalinin artımı yüksək səviyyədə olaraq qalır.

XX əsrin 80-ci illərində ictimai-siyasi vəziyyətin sabit olması, 60-cı illərdə təbii artımın yüksək səviyyəsi, bu dövrdə anadan olmuş uşaqların 80-ci illərdə nikah yaşına çatması ilə əlaqədar doğum və təbii artım yüksək olaraq qalmışdır. Belə ki, 1989-cu ildə Azərbaycanda hər 1000 nəfərə doğum əmsalı 26,4, təbii artım əmsalı 20,0 nəfər olmuşdur. 1990-cı ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda hər 1000 nəfərə görə olan doğum əmsalı (31,2) respublika üzrə olan orta göstəricidən (25,9) 20,5%, təbii artım əmsalı (müvafiq olaraq 30,6 və 25,4) 28,3% yüksək olmuşdur.

2010-cu ildə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun kənd əhalisi arasında təbii artım 1995-ci il səviyyəsindən aşağı olmuşdur (Lənkəran rayonundan başqa). Kənd əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi Lerik və Yardımlı rayonlarında onun qiyməti ölkə və iqtisadi rayon üzrə orta göstəricilərdən yuxarıdır. 2015-ci ildə iqtisadi rayonda təbii artım 1995-ci il səviyyəsinə çatmışdır. Bu dövrdə Cəlilabad (20,1) və Yardımlıda (18,3) kənd əhalisi arasında təbii artım yüksək, Lənkəran rayonunda aşağı (12,2) olmuşdur.

1990-cı ildə şəhər əhalisi arasında təbii artım yüksək səviyyədə olmuşdur. İqtisadi rayonda hər 1000 nəfərə görə onun əmsalı 23,5, Cəlilabad, Masallı və Yardımlıda 27-29-dan yuxarı qeydə alınmışdır.

Sonrakı dövrlərdə ölkədə baş verən proseslər fonunda təbii artım göstəriciləri azalmağa doğru getmişdir. Bu azalma 2000-ci illərin ortalarına qədər davam etmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə iqtisadi rayonda doğum əmsalı 22,0-a, artım əmsalı 15,7-yə, 2000-ci ildə müvafiq olaraq 17,9 və 12,4-ə enmişdir. Lakin əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yenə də Lənkəran-Astara ölkədə demoqrafik inkişafın sürətinə görə ilk yerlərdə olaraq qalır. Sonrakı dövrlərdə yaranmış sabitlik həyata keçirilən iqtisadi və sosial-mədəni islahatlar nəticəsində demoqrafik vəziyyətdə inkişaf müşahidə edilir. Ona görə təbii artım yüksəlmişdir. 2010-cu ildə iqtisadi rayonda hər 1000 nəfərə görə doğum əmsalı 19,8, təbii artım əmsalı 14,5 qeydə alınmışdır.

Təbii artım göstəricilərinin cins tərkibi üzrə müqayisəli təhlili mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti olan nəticələri əldə etməyə imkan verir. Doğulan uşaqlar arasında oğlanlar çoxluq təşkil edir və onların say üstünlüyü getdikcə çoxalır. Eyni zamanda doğulan oğlan uşaqlarının sayı və onların hər 1000 nəfərə görə olan göstəriciləri artmağa doğru getdiyi halda, doğulan qızların sayı getdikcə azalır. Belə vəziyyət iqtisadi rayona daxil olan əksər inzibati rayonlarda müşahidə olunur.

2008-ci ildə respublika üzrə doğulan oğlan uşaqlarının sayı qızlardan 11,5 min nəfər, təbii artım 8,2 min nəfər çox olmuşdursa, 2010-cu ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq doğum üzrə 12,6 min nəfər, təbii artım üzrə 9,7 min nəfər, 2015-ci ildə doğum üzrə 10,6 min nəfər, təbii artım üzrə 7,1 min nəfər qeydə alınmışdır [Azərbaycan əhalisi- 2015. 2016, s. 83].

Eyni sözləri Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu haqqında da söyləmək olar. 2010-cu ildə oğlan uşaqlarının sayı 1532 nəfər, təbii artım 1357 nəfər çox olmuşdur. 2015-ci ildə müvafiq olaraq oğlanlar qızlardan 1275 nəfər çox doğulmuş, təbii artım 939 nəfər çox olmuşdur.

2008-2010-cu illərdə inzibati rayonlar üzrə Astara və Masallı rayonlarından başqa digərlərində doğulan oğlanların sayı artmışdır. Eyni vəziyyət təbii artım göstəricilərinə də aiddir. Oğlanlar arasında hər 1000 nəfərə görə doğumun dinamikası da mütləq rəqəmlərə uyğun gəlir.

Qız uşaqları arasında son illərdə Calilabad, Lerik və Yardımlı rayonlarında təbii artımın göstəriciləri yüksəlmişdir. 2010-cu ildə iqtisadi rayonda hər 1000 nəfərə görə oğlanlar arasında təbii artım 15,9, qızlar arasında 12,5, 2015-ci ildə uyğun olaraq 15,4 və 13,6 olmuşdur. Onun ən yüksək kəmiyyətləri Yardımlı (oğlanlar üzrə 19,4, qızlar üçün 16,1) və Calilabad rayonlarına (oğlanlar üzrə 19,5, qızlar aiddir. Doğulan uşaqlar arasında oğlanların çox olması qadınların erkən yaşda ailə qurması, son vaxtlarda uşaqların cinsinin qabaqcadan öyrənilməsi və buna tibbi-texnoloji müdaxilənin genişlənməsi ilə əlaqədardır.

	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Nəfər						
Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	843.2	905.9	917.8	927.7	937.2	946.7
Təbii artım	11913	13031	12197	10092	9656	9767
Doğulanlar	16502	17769	16968	15096	14402	14503
Ölənlər	4589	4738	4771	5004	4746	4736
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölən uşaqlar	154	116	130	133	133	101
Nikahlar	7213	6239	5927	5199	5099	5604
Boşanmalar	353	586	651	744	865	1136
Əhalinin hər 1000 nəfərinə						
Təbii artım	14.2	14.5	13.4	11.0	10.3	10.4
Doğulanlar	19.7	19.8	18.6	16.4	15.4	15.4
Ölənlər	5.5	5.3	5.2	5.4	5.1	5.0
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölən uşaqlar	8.7	6.2	7.1	8.2	9.2	7.0
Nikahlar	8.6	6.9	6.5	5.6	5.5	5.9
Boşanmalar	0.4	0.7	0.7	0.8	0.9	1.2

Cədvəl 1.2. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun əhali sayı

Mənbə : İqtisadi rayon üzrə əhali sayı, www.stat.gov.az saytıdan götürülmüşdür.

NƏTİCƏ

Təbii artım göstəricilərinə görə şəhər və kənd əhalisi arasında kəskin fərqlər vardır. Buna əhalinin təhsil və sosial mədəni səviyyəsi, qadınların məşğulluğunda olan fərqlər, mənzil şəraiti ilə təminat təsir göstərir. 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər keçən dövrdə respublikanın kənd əhalisi arasında təbii artım əmsali 2,1 dəfə, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 1,9 dəfə azalmışdır. Nəticədə bu göstərici respublika üzrə orta hesabla hər 1000 nəfərə görə 11,3-ə, Lənkəran-Astarada 13,5-ə enmişdir. Təhlil edilən 10 il ərzində Lənkəran rayonunda təbii artım əmsali 2,5 dəfə, Masallı rayonunda 2,1 dəfə, Astara və Cəlilabadda 2,0 dəfə azalmışdır. Nəticədə Lənkəran rayonunda təbii artım respublika və iqtisadi rayon üzrə orta göstəricidən aşağı enmişdir.

1990-cı ildə kəndlərdə təbii artım şəhərlərə nisbətən 3,3 dəfə çox olmuşdusa, 2000-ci ildə bu fərq 5.2 dəfə olmuşdur. Bu fərqlər hazırda da yüksək səviyyədə olaraq qalır. 2010-cu ildə iqtisadi rayonun kənd əhalisinin təbii artımı 9125 nəfər, şəhər əhalisi 2788 nəfər, 2015-ci ildə

müvafiq olaraq kəndlərdə 10340 nəfər, şəhərlərdə 2691 nəfər qeydə alınmışdır. Cəlilabad, Lənkəran və Masallı rayonlarında şəhər və kənd əhalisi təbii artımın yüksək kəmiyyətlərinə görə irəlilədir.

Doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərinin mütləq qiymətləri əhalinin ümumi sayından asılı olduğuna görə, şəhər və kənd əhalisi arasında onun kəmiyyətləri kəskin fərqlənir. 1990-2000-ci illərdə şəhər əhalisi arasında təbii artım 2,5 dəfə, kənd əhalisi arasında 4210 nəfər və ya 35% azalmışdır. Nəticədə şəhər və kənd əhalisi arasında təbii artımın kəmiyyətində olan fərqlər çoxalmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan respublikasının coğrafiyası (I, II, III cild)
2. Müseyb Müseyibov – Azərbaycanın fiziki coğrafiyası
3. Azərbaycanın iqtisadi-sosial coğrafiyası - Eminov, Paşayev, Əyyubov
4. Azərbaycanın konstruktiv coğrafiyası
5. Azərbaycanın əhalisi – 2015, Bakı, DSK, 2016, səh. 134.
6. Eminov Z.N. “Azərbaycan əhalisi”. Bakı. 2005, 544 səh.
7. www.stat.gov.az saytından, əhalinin sayı, təbii artımı, doğulanlar və ölənlər haqqında məlumat.

ПРИМЕТЫ И СУЕВЕРИЯ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ ЧЕЛОВЕКА, В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ
OBSERVATIONS AND SUPERSTITIONS RELATED TO THE DEATH OF A MAN IN
AZERBAIJAN, RUSSIAN AND FRENCH LANGUAGES

Гюнай Ильяс гызы Абдуллаева

Докторант, кафедра общего языкознания,
Бакинский государственный университет

АННОТАЦИЯ

В данной статье разработана тема примет и суеверий связанная со смертью человека. Материалом для работ является азербайджанский, русский и французский язык и культура данных народов. В статье представлены предметы, животные, явления природы, действия людей, которые по мнению носителей данного языка навлекали беду и несчастье на человека. Смерть всегда пугает нас, так как это область неизведанного, которая лишком мало изучена. Причина суеверий - страх перед неизведанным.

На протяжении многих столетий народы по всему миру придумывали различные ритуалы, обряды, которые должны были «защитить» живых от влияния загробного мира. Из них берут свое начало многочисленные приметы, суеверия, предрассудки и поверия, связанные с любыми проявлениями смерти, в том числе мертвецами, кладбищами и похоронами. Концепт «смерти» основная тема данной статьи.

Ключевые слова: языки, культура, народ, смерть, похороны, обычай, суеверия

ABSTRACT

In this article, the topic of signs (omens) and superstitions associated with the death of a person has been developed.

The material for the work is the Azerbaijani, Russian and French languages and the culture of these peoples. The article presents objects, animals, natural phenomena, actions of people who, in the opinion of the speakers of this language, brought misfortune and misfortune to a person.

Death always scares us, as this is an area of the unknown, which is too little studied. The reason for superstition is fear of the unknown. For many centuries, peoples around the world have come up with various rituals, ceremonies that were supposed to "protect" the living from the influence of the underworld.

Numerous omens, superstitions, prejudices and beliefs associated with any manifestation of death, including the dead, cemeteries and burials, originate from them.

The concept of "death" is the main topic of this article.

Keywords: languages, culture, people, death, funeral, custom, superstition

На протяжении многих веков человечество стремится заглянуть по ту сторону жизни, но «смерть» область неизведанного. Смерть это «*terra incognita*» – таинственная территория, одновременно будоражающая любопытство и вызывающая в людях страх от осознания конца существования. Столкнувшись с ней лицом к лицу, человек пытается

найти способ уберечься от смерти. К примеру – костлявая старуха, старое дерево в понятие человека ассоциируется со смертью.

Приметы — это вера в знаки, которые предсказывают будущее. Русский историк и фольклорист **Александр Афанасьев** выделял два вида подобных знаков:

1. одни возникли из постоянных наблюдений за природой
2. другие из мистических представлений о мире.

РУССКИЕ СУЕВЕРИЯ И ПРИМЕТЫ

«Этнограф **Владимир Даль** определял поверья как *«всякое укоренившееся в народе мнение или понятие, без разумного отчета в основательности его»*. Исследователи связывают устойчивость суеверий с особенностью памяти: если примета случайно сработала, этот факт запоминается, а большинство других случаев, когда примета не сработала, забываются.» (2; с.1) Человек связывает свои действия и мифические убеждения: суеверные люди произносят *магические слова*, носят *амулеты и талисманы*.

«В быличках часто встречался образ *лешего*, на нём было завязано несколько сюжетов. Хозяин леса заговаривал с человеком и уводил его в непроходимые чащи леса, на край скалы, в топи болот, или путник сам терял дорогу, даже в знакомых местах. Еще один распространенный мотив — леший забирал в лес детей, которых в гневе проклинали или отдали ему неосторожным словом вроде *«Иди ты к лешему!»*. Для защиты от чар крестьяне читали молитвы, крестились или надевали одежду наизнанку.» *«Была я раз в поле. Не помню, что я делала. Вдруг передо мной, прямо перед моими глазами, возник мужик. Мужик-то такой огромный, что и представить-то невозможно! У мужика-то палка была здоровая, одет он был в белую рубаху и подпоясан красным кушаком. Это в войну было. Ну, такого верзилу я еще не видела. Поклонился он мне, а я ему не ответила. Он плюнул мне под ноги и ушел — как его и не было. А на том месте, где он плюнул, яма огромная образовалась. Я теперь эту яму обхожу.»* (1; с.35)

В народном сознании смерти обычно предшествует ряд знаков и предзнаменований. В славянском фольклоре *птица* нередко представляла собой человеческую душу, а потому считалось, что если крылатая гостья залетела в окно, то это душа усопшего предка возвратилась, чтобы принести членам семьи важную весть или позвать умирающего за собой. Есть и другие предзнаменования смерти, связанные с птицами. «Троекратный *крик сыча* возле дома, кружащая над головой *одинокая сойка*, севший на подоконник *воробей* и замолчавшая в ответ на вопрос о количестве оставшихся лет *кукушка* – все это вести о скорой кончине в доме. Прилетевшая в жилище моряка *чайка* может нести весть о его гибели. *Голубь, синица и ласточка* считаются менее «смертельными» птицами и предвещают благополучные события.»

«Вестниками трагичных новостей могут быть также *собаки*, воющие в землю, или *мыши*. Если они грызут одежду или ботинки, то их владелец вскорости скончается. Хотя *коровы* во многих культурах считаются животными «положительными», черный бык, посмотревший в дом, где болеет человек, предвещает о его близящейся смерти.»

В древние времена до распространения христианства у народов России выносить покойника было принято не через дверной проем, а через окно или специально сделанный в стене проем. Таким образом хоронящие старались «запутать» мертвеца, чтобы его душа не смогла вернуться домой. Вынесение тела через порог ногами вперед является более современной разновидностью.

Немало суеверий связано и непосредственно с похоронами. В народном фольклоре считается, что с момента смерти человека до 40-го дня двери между миром живых и мертвых приоткрываются, и злые силы могут забрать с собой не только умершего, но и его близких. Избежать этого помогают определенные защитные обряды.

По древним обычаям, похороны нельзя откладывать даже на сутки сверх традиционного срока: в христианской культуре ждать принято три дня, но во многих культурах похоронить стараются в день смерти. Это связывали с тем, что покойный в таком случае может решить, что один из его родственников должен вскоре последовать за ним, и постарается «помочь» ему перейти границу жизни. Однако в то же время, даже если это идет вразрез с приведенным выше запретом, умершего нельзя придавать земле в воскресенье или накануне Нового года – все это может быть приметой одной или нескольких смертей в поселении.

«Если на Рождество первой войдет в хату чужая женщина — весь год бабы той хаты хворать будут.»

Одним из самых магических предметов у крестьян было **зеркало**. Его считали границей между земным и потусторонним миром, в котором обитали таинственные существа. Разбитое зеркало предвещало несчастье, а если показать его младенцу — ребенок может испугаться нечистой силы и плохо спать по ночам. Если разбил зеркало 7 лет несчастья.

Более распространенные приметы: *«Если больному в бреду мерещится дорога — значит, он скоро умрёт. Залетела бабочка в дом — выпусти, а то будет несчастье. Нельзя, чтобы за столом было тринадцать человек. Перед дальней дорогой не мой волосы — беду накличешь. Хранить разбитую посуду — к несчастью.»*

«Народные приметы не рекомендуют переходить дорогу траурной процессии или обгонять ее. Падение гроба считается очень плохим знаком, за которым последует серия смертей в семье или среди участников церемонии в течение ближайших трех лет. О том же может говорить выпадение тела из гроба. Наконец, по возвращении с кладбища, особенно в день похорон, ни в коем случае нельзя оборачиваться назад, иначе существует риск, что смерть последует за обернувшимся.» (4; с.1)

ФРАНЦУЗСКИЕ СУЕВЕРИЯ И ПРИМЕТЫ

Почти во всех европейских странах, неудача традиционно ассоциируется с образами: **черной кошки, разбитым зеркалом и, конечно, выпавшая на тринадцатый день месяца пятница**. В этот день недели был распят Иисус, незадолго до этого разделивший свою последнюю трапезу с двенадцатью апостолами – а всего их было 13, вместе с Христом.

Боязнь разбитого зеркала ведет свое начало еще от языческих времен: древние римляне гадали на будущее человека по зеркалам, и разбитое зеркало означало разбитую судьбу или предвещало череду болезней на 7 лет. Эта примета сохранилась во Франции и по сей день.

Черных кошек особенно жестоко истребляли в Средневековье, когда бушевала Инквизиция. Это животное считалось верным спутником ведьм и даже воплощением самого Дьявола, кошек сжигали на костре, как и их хозяек – *«По легенде, Наполеон (который был безумно суеверен) понял, что битва при Ватерлоо проиграна, когда увидел целую стаю этих черных созданий еще до начала наступления.»*

«Возглавляет список главных французских суеверий, **положенный неправильно хлеб**. Оказывается, хлеб, который пекли для королевского палача, специально откладывали именно таким образом: переворачивая. Считалось, что тот, кто ненароком съест хлеб палача, будет его следующим клиентом. Возможно, примета появилась как раз во время гильотинирования -смертной казни путём отсечения головы.» (5; с.1)

«На втором месте – **прислоненная к стене лестница**. Точнее – запрет под ней проходить. Помимо чисто практического аспекта и соображений безопасности (может упасть инструмент или ведро с краской) эта примета имеет еще и сакральное объяснение: лестница вместе со стеной образует треугольник, символизирующий в христианстве **Святую троицу** – Бога-отца, Сына и Святого Духа, - и пройти через это пространство считается богохульством.» (6; с.26)

Открываете **мокрый зонт в комнате**, чтобы его просушить - французы так не делают никогда: это приносит несчастье, твердят они, засовывая зонтик, с которого ручьями льет вода, в специальную корзинку у входа. Утверждают, что именно коварные англичане придумали эту примету: якобы первый зонт, появившийся в Лондоне, имел весьма несовершенную конструкцию, и при неосторожном открытии мог **серьезно ранить** находящихся рядом. Тогда англосаксы, вместо того чтобы просто предупредить, чем чревато неосторожное обращение с новинкой техники, поступили творчески: пустили слух, что будто бы открытый в помещении зонт приносит его обладателю неудачу.

«Французы, **опрокинув солонку, бросают соль через левое плечо**, чтобы отпугнуть злых духов (непременно через левое, ведь за ним стоит черт, поэтому прилагательное «левый» – gauche –во многих языках стало синонимом лжи и неправды). Они отдают символическую монетку в один евро человеку, подарившему нож, чтобы дружба с ним не прекратилась, «не перерезалась».» (7; с.1)

Однако есть и приметы совершенно невероятные. Одна из таких – **непременно смотреть в глаза человеку, с которым чокаешься за столом**. Сама по себе примета своими корнями уходит в далекое прошлое, когда враги не брезговали добавлять друг другу яд в бокал. Именно поэтому предки придумали чокаться, да так, чтобы хмельные напитки смешивались в кубках; кроме того, пристально глядя в глаза сотрапезнику, можно было понять, что он задумал.

Французские курильщики никогда не зажигают **три сигареты одной и той же спичкой**. Примета родилась во время Первой мировой войны и имеет под собой логичное основание: ночью, когда солдаты сидели в окопах друг напротив друга и в темноте вдруг вспыхивала спичка, поджигая первую сигарету, вражеская сторона замечала цель. Вторая сигарета давала снайперу время на то, чтобы взвести курок и прицелиться, а третья оказывалась фатальной.

Найти подкову, четырехлистный клевер, встретить паука и ваш день обязательно сложится удачно. С пауком вы должны встретиться непременно вечером, потому что утренний паук – к неприятностям и огорчениям (Le matin – chagrin, le soir–espoir, гласит народная французская мудрость).

Куль **четырёхлистника** сложился еще у друидов и как-то так незаметно перешел к французам. Говорят, что в природе **четырёхлистник** встречается крайне редко: это следствие генетических мутаций.

Чтобы не сглазить удачу, французы слегка касаются деревянных поверхностей, говоря при этом «Je touche du bois» (стучим три раза); чтобы вернуться в понравившееся место, бросают монетки в фонтан; загадывают желание, завидев падающую звезду; ждут радугу

после дождя... Разбив бокал, суеверные французы бросаются считать осколки – именно столько счастливых лет жизни ждет их в будущем.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ СУЕВЕРИЯ И ПРИМЕТЫ

Человек, который увидел во сне умершего родственника, должен приготовить мучную халву (сладость из муки, которую обычно готовят для умершего) и раздать семерым соседям. Ели кому-то захотелось мучной халвы, то обязательно нужно приготовить и дать этому человеку, есть суеверие, что если этого не делать то, в доме или по соседству кто-то может умереть.

Более распространённые приметы: «Если на крышу дома сядет **сова**, то это к несчастью. Нельзя передавать ножницы из рук в руки, это к неудаче. Нельзя переступать через лежащего человека. Стрижка ногтей ночью вызывает дьявола. (8; с.1) Считают, что тот, кто укажет пальцем на кладбище, высушит пальцы. Женищина, выпившая половину чая, становится вдовой. (9; с.2) Вечером в зеркало не смотрят. Если один наступит на ногу другому, то и тот должен наступить на ногу первому, а то умрет кто-то из его близких. Башмаки в починку парой отдают, коли отдашь один, муж (жена) умрет. Досками из граба верх могилы не заделывают. Если дорогу перебежит черная кошка, дело, на которое идешь, не удастся. Двери не перегораживают - несчастье приключится. Будешь считать башмаки перед дверьми - быть в семье покойнику. Гнездо ласточки не разрушают. Под ореховым деревом не спят. Ветки инжира не обрезают. Инжирное дерево не срубают. Жечь инжирные дрова не к добру. Вой собаки не к добру. Увидишь во сне свадьбу - быть поминкам.»

Азербайджанский язык богат примерами данной категории, на протяжении всей истории язык развивался и обогащался.

Таким образом можно прийти к выводу, что тема «Приметы и суеверия, связанные со смертью» широко распространена в культуре азербайджанского, русского и французского народа. Суеверия и приметы расходятся с наукой, они противоречат логике. В религии они тоже не нашли своё отражение. Эти верования существуют с давних времён.

Человечество знает, что это не реальность, но продолжает верить в неё. Главная причина этого, это страх. Этот факт объединяет все народы. У разных народов свои обычаи и свои суеверия, но как показано в данной работе есть и между ними и схожие моменты (чёрная кошка, сломанное зеркало). Некоторые из данных примет передаются от поколения к поколению, некоторые возникают в современном языке. Они связаны с разными областями жизни, в данной статье рассмотрена лишь некоторая их часть.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.Зиновьева «Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири» Москва: 1987г. 444с.
2. М.Ковынева «Суеверия нелепые и полезные» Россия; <https://www.culture.ru/materials/254255/sueveriya-nelepye-i-poleznye>
3. Коллен де Планси Ж. Хиромантия или гадание по руке // Тайны ада и его обитатели, или Книга злых духов, волшебства, ворожбы, гадания, заклинаний и пророчеств / Москва 1877; 225 с.

4. <https://ritual.ru/poleznaya-informacia/articles/primety-i-sueveriya-svyazannye-so-smertyu/>

5. <https://www.studyfrench.ru/article/o-francii/nemnogo-o-francuzskih-sueveriyah-i-primetah>

6. А.И.Кырлежев / Троица // Новая философская энциклопедия : в 4т.; Москва: 2010, 2816 с.

7. <https://infourok.ru/individualniy-proekt-primeti-i-sueveriya-narodov-mira>

8. <https://www.hurriyet.com.tr>

9. <https://www.medyumca.com/anadoludaki-batil-inanclar>

AZERBAJCANDA SAĞLIK TURİZM TALEBİ VE TURİZM PAZARLAMASI DEMAND FOR HEALTH TOURISM AND TOURISM MARKETING IN AZERBAIJAN

Veliyeva Aysel

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1240-5780>

ÖZET

1991’de bağımsızlıktan sonra Azerbaycanın sağlık sistemi ekonomik zorluklarla karşı-karşıya kaldı ve bu nedenle sağlık hizmetine erişim ve kalite azaldı. Semashko modelinden miras kalan gelenekler, ülkenin sağlık yapısında halen varlığını sürdürmektedir. Medikal turizmin son yıllardaki yükselişi Azerbaycanda da kendini göstermiştir. İnsanlar, faydalı tedavi, sağlığı iyileştirmek için güzel Azerbaycanı seçiyor. Ülkenin mutfağı, iklimi, ormanları, nehirleri, doğası dikkat çekiyor. Azerbaycanda turizm, sağlık merkezlerinin ve modern tıbbın gelişmesiyle gelişmiştir. Azerbaycan Sağlık ve Termal Turizmi Destekleme Halk Birliği, bu sektörün daha da geliştirilmesi ve ülkemizdeki mevcut eksikliklerin giderilmesi için Kültür ve Turizm Bakanlığının girişimiyle 2013 yılında kurulmuştur. Azerbaycanda sağlık turizminin gelişmesi için uygun koşullar vardır. Bu, ülke turizminin önde gelenlerinden biridir. National Geographic Traveller Awards 2017'nin internet oylaması sonuçlarına göre Azerbaycan, yakın zamanda "Wellness Holiday" kategorisinde ilk beş ülke arasında yer aldı. Oylamanın sonuçlarını yayınlayan TourStat Analitik Ajansı, "Azerbaycan'ın Gabala bölgesindeki Chenot Palace oteli, "En İyi Resort Otel" adaylığında ilk 5'te yer aldığını bildirdi.

İstisu, Galaaltı, Naftalan, Hazar Denizi, Düzdağ zaten birçok turist arasında biliniyor. Ancak, dünyadaki bazı ülkelerle karşılaştırıldığında, bu yerleri ziyaret eden turist sayısı azdır. Günümüzde medikal-rekreasyon kompleksi hem yerli hem de yabancı turistlere şifalı sular sağlamaktadır.

Tedavi kaynaklarından biri de çamur volkanlarıdır. Azerbaycan topraklarında sekiz yüz civarında çamur volkanı vardır, üç yüzü Azerbaycan topraklarındadır. Bu volkanlardan çıkan çamur birçok hastalığın tedavisinde ve kozmetikte kullanılmaktadır. Bir başka terapötik faktör de doğal tuzdur. Nahçıvandaki Tuz Dağı-Duzdağ ünlüdür. 1969'da Galaaltında şifalı maden suyu yatakları keşfedildi. Masallı Bölgesi, eski zamanlarda canlandırıcı suyun tanrıların bir armağanı olduğuna inanılan sıcak şifalı su kaynaklarıyla da ünlüdür.

Azerbaycan Turizm Bürosu, ülkemizin uluslararası düzeyde, özellikle hedef pazarlarda yenilikçi pazarlama yöntemleri kullanarak bir turizm destinasyonu olarak tanıtılması ve iç turizmin geliştirilmesi için bu alanda yapılan araştırmaların sonuçlarını uygulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Turizm, sağlık, tıbbi turizm, turizm potansiyeli, sağlık tesisi, sanatoryum, pazarlama.

ABSTRACT

After independence in 1991 the healthcare system of Azerbaijan confronted economic difficulties and therefore, quality and access to medical service declined. The traditions inherited from Semashko model still remain in health structure of the country. The rise of medical tourism in recent years has also shown itself in Azerbaijan. People choose beautiful

Azerbaijan for beneficial treatment, improving health. The country's cuisine, climate, forests, rivers, nature noteworthy. The tourism in Azerbaijan has been developed with the improvement of health centers and modern medical. Azerbaijan Health and Thermal Tourism Support Public Union was established in 2013 at the initiative of the Ministry of Culture and Tourism to further develop this sector and eliminate the existing shortcomings in our country. There are favorable conditions for the development of health tourism in Azerbaijan. This is one of the priorities of the country's tourism. Azerbaijan has recently been named among Top five countries in category of "Wellness Holiday", according to results of the Internet voting of National Geographic Traveler Awards 2017. The TourStat Analytic Agency, which published the results of the voting reported that "Chenot Palace hotel in Gabala region of Azerbaijan is in Top 5 in the nomination "Best Resort Hotel".

Istisu, Galaalti, Naftalan, Caspian Sea, Duzdag have already known among many tourists. However, compared to some countries around the world, the number of tourists visiting these places is small. Today, medical- recreational complex provides healing waters for both local and foreign tourists.

One of the sources of treatment is mud volcanoes. Around eight hundred mud volcanoes exist, three hundred are in the territory of Azerbaijan. The mud from these volcanoes is used in the treatment of many diseases and in cosmetology. Another therapeutic factor is natural salt. Famous is the salt mountain- Duzdag, in Nakhchivan. In 1969, deposits of medicinal mineral water were discovered of Galaalti. Masalli region is also famous for its warm healing springs, where in ancient times it was believed that the rejuvenating water was a gift from the gods.

The Azerbaijan Tourism Bureau implements the results of research conducted in this field for the promotion of our country as a tourist destination at the international level, especially in the target markets using innovative marketing methods, as well as for the development of domestic tourism.

Key words: Tourism, health, medical tourism, tourism potentials, health resort, sanatorium, marketing.

GİRİŞ

Sağlık turizmi-ikamet edilen yerden başka bir ülkeye herhangi bir sebeple sağlık hizmeti almak için yapılan planlı seyahate "Sağlık turizmi" denir.

Sağlık turizmi dünyanın hızlı gelişen ve büyüyen sektörlerinden biri olarak kabul edilmekte ve bu özelliği ile uluslararası platformda farklı boyutlar ile ele alınmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeler konu ile ilgili akreditasyon ve standartları belirleyen düzenlemeler yapmakta, bu turizm türü için gelişen ziyaretçi profilini analiz etmekte ve sağlık turizmine yönelik geliştirilen projeleri desteklemektedirler.

Tedavi amaçlı turizm kapsamında, ülkemizde yüksek kalitede sağlık hizmeti veren ve teknolojik altyapıya sahip sağlık kurumlarının artması nedeniyle ülkelerarası hasta hareketliliğinden alınan payın yükseltilmesi de hedeflerimiz arasındadır. Dünyada medikal amaçlı seyahat eden turistlerin %85'i yanlarında refakatçi ile hareket etmekte ve ortalama 2-3 hafta kalış süresi ile konaklamaktadırlar. Bu nedenle sağlık turizminin potansiyelinin yakın refakatçiler ile değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Azerbaycan Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Merkezi'ne göre, ülke turizm rekabet gücü göstergelerinde 148 ülke arasında 39. sıradadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi, Azerbaycan'ın 2010'dan 2016'ya ziyaretçi ihracatında en fazla artışa sahip ilk on ülke arasında olduğunu bildirdi. Ülke, 2017 yılında dünyanın en hızlı gelişen seyahat ve

turizm ekonomisine (yüzde 46,1 artış) sahip oldu. Azerbaycan, turizmi desteklemek için Atlético Madrid'in "Azerbaycan- Ateş Ülkesi" yazan formalarına sponsor oldu.

2008'de 1,4 milyondan fazla turist Azerbaycan'ı ziyaret etti. 2017'de, rekor sayıda 2,691,998 yabancı vatandaş Azerbaycan'ı ziyaret etti. Ziyaret Azerbaycan- Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'dandı. 2017'de Azerbaycan'da 1.818.258 yabancı ziyaretçi vardı. Bunların büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu, Arap ülkeleri, İran ve Kazakistan vatandaşlarıydı ve geri kalanı Avrupa'dan geldi.

Başkent'e ek olarak, Bakü, Azerbaycan'da çeşitli iklimlere ve çeşitli bitki ve hayvanat bahçelerine sahip bir dizi tatil yeri bulunmaktadır. Dikkate değer bölgeler Ganja, Nahçıvan, Gabala ve Shaki'dir. 3.500 yıl önce kurulan Nakhcivan, geleneksel bir tıbbın merkezi idi ve tuz madenlerine ve türbelere sahipti. Hazar Denizi yakınlarında bulunan Lankaran, M.Ö. 10. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahiptir.

GELİŞME

Azerbaycan'da sağlık turizminin gelişimi 12. yüzyılda Naftalan tıbbi yağının kullanılmasıyla başlamıştır. Naftalin yağından tedavi için kervan yollarının kenarında bulunan Gülistan, Goranboy yasal yerleşim yerlerinin yakınında tıbbi banyolar bulunuyordu.

Azerbaycanda ilk sanatoryum 1922'de Mardakan'da inşa edilmiştir. Naftalanda ilk 340 yerlik tedavi sanatoryumu 1926 yılında inşa edilmiştir. Bir zamanlar geçmiş SSRI'deki en büyük tıbbi sağlık tesisi olarak kabul edildi.

Ülke, sağlık turizminin gelişmesi için doğal kaynaklar açısından her şeye sahiptir. Naftalan'ın şifalı yağı, Nahçıvan'ın tuz mağaraları, Abşeron göllerinin şifalı çamur ve suları, Lenkeran ve Gedebe maden suları. Sağlık turizmi diğer turizm türlerine göre daha az gelişmiş olduğu için potansiyelinin %5'i bile kullanılmamaktadır. Ancak 2010 yılında dünyanın medikal turizm cirosu yaklaşık 80 milyar dolardı. 2012 yılında bu rakam 100 milyar dolara ulaştı.

Azerbaycan, sanatoryumların gelişimi için önemli olan birçok hidromineral kaynağına sahiptir. Aynı zamanda rekreasyon ve turizm hizmetleri için de oldukça elverişli koşullar bulunmaktadır. Cumhuriyetin peyzaj-iklimsel özellikleri, tatil-turizm ekonomisinin gelişmesine izin verir. Bölgenin geniş kuru subtropikal iklimi nedeniyle insan sağlığı üzerinde olumlu bir etkisi vardır ve yüksek dağ ve tundra manzarası kış sporları için çok çeşitli fırsatlar sunar. Maden suyu, şifalı yağ ve çamurun varlığı tatil beldelerinin önemini arttırmakla kalmaz, aynı zamanda yıl boyunca faaliyet göstermelerini sağlar. Bugün Azerbaycan'da yaklaşık 27.000 kişilik 132 sanatoryum ve dinlenme tesisi ve yaklaşık 4.000 kişilik 10 turizm üssü kurulmuştur. Ortalama olarak, sağlık merkezlerinde yılda 600.000'den fazla kişi tedavi edilebilmektedir. Azerbaycan'ın tatil yeri kaynakları, burada tedavi edilen ve dinlenen insan sayısını 2 milyona çıkarmaya izin veriyor. Bu bakımdan Hazar kıyı bölgesi daha da önemlidir. Bu bölgenin büyük avantajları vardır. Örneğin, Abşeron-Nabran kıyılarındaki güneşli hava, Soçi-Sohum bölgesinden 1,5 kat daha fazladır. Hazar kıyısında Nabran-Yalama, Gilazi-Zarat, Abşeron, Lenkeran-Astara sahillerinin yakınında hidrokarbon maden suları bulunmaktadır. Bunlar, kıyı bölgelerindeki dinlenme tesislerinin yıl boyunca işletilmesi için koşullar yaratır.

Ülkede tıbbi sağlık tesislerine Kurort Sehmdar Cemiyetinin tabeliyinde olan sanatoryumlardan Naftalanda sağlık tesislerinden, “Qalaaltı Hotel & Spa “, “Qafqaz Thermal & Spa Hotel” , “ Lankaran Springs Wellness Resort” merkezlerinden , küçük sağlık merkezleri ayıttır.

Qalaaltı Hotel & Spa - Komplekste bulunan tıp merkezi modern ekipmanlarla donatılmıştır. Modern laboratuvar, röntgen ve ultrason muayeneleri için gerekli koşullar burada oluşturulmuştur. Merkezde elektroterapi, manyetoterapi, hidroterapi, hidrokolonoterapi gibi

fizik tedavi odaları bulunmaktadır. Modern ekipman sayesinde merkez, 350'den fazla tipte teşhis testi yapabilmektedir.

Abşeron Yarımadası tatil köyleri grubu, ülkede popüler bir tatil beldesidir. Yaklaşık 53 kilometre denize doğru uzanan yarımada'nın etrafı kumsallarla çevrili. Abşeron Yarımadası'nın iklimi subtropikal iklime çok yakındır. Sıcak yazlar, güneşli sonbaharlar, ılıman kışlar burada geçer ve yaz nispeten kısadır. Abşeron sadece kumlu bir plaj ve deniz ile değil, aynı zamanda birçok şifalı su kaynağı ile karakterizedir. Bu nedenle, Surakhani, Sabunchu ve Shikh mağaralarındaki iyot, brom ve diğer birçok madde bakımından zengin, büyük terapötik etkiye sahip maden suları da büyük terapötik değere sahiptir. Ne yazık ki, bölgedeki çamur volkanlarının arıtma çamurları, balneologlar ve balneologlar tarafından gerektiği gibi incelenmemiştir.

Maden suları özellikle Zykh yerleşiminde ve Shikh'te tıbbi öneme sahiptir. Masazir köyünde bulunan Boyuk Shor ve Masazir gölleri, tükenmez bir şifalı çamur kaynağı olarak kabul edilir. Lenkeran-Astara bölgesinde Masalli, esas olarak tatil beldesi ekonomisi ile ayırt edilir.

Özellikle Hazar bölgesinde tatil köyleri, sanatoryumlar ve diğer rekreasyon alanlarının oluşturulması için uygun koşullar yaratılmıştır. Bu nedenle ülkemiz Rusya Federasyonu, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Ukrayna, Letonya, Almanya, Türkiye, Kanada, İsrail, Polonya, Fransa, İspanya, İtalya, Japonya, Çin, Birleşik Arap ülkelerinden medikal turizm almaktadır. Emirates ve diğerleri Diğer ülkelerden binlerce turist geldi.

Naftalan yağının medikal turizmde özel bir yeri vardır. Uzmanlara göre naftalin yağı dünyada eş benzeri olmayan eşsiz bir çare. Geçmişte naftalin yağı ihraç edilmekte ve tıbbi amaçlarla kullanılmaktaydı. Naftalin yağı, nörolojik, jinekolojik, ürolojik ve cilt hastalıklarının yanı sıra karaciğer hastalıkları, eklemler ve kas-iskelet sisteminin eklem dışı yumuşak dokularının tedavisi için olağanüstü ilaçlardan biridir. Naftalan, sergileri atılan koltuk altı ağaçları olan dünyadaki tek müzeye sahiptir. Hastalar iyileştikçe artık koltuk değneklerine ihtiyaç duymazlar.

Azerbaycan'da medikal turizmde çamur volkanlarının yeri ve rolü vazgeçilmezdir. Dünyadaki 2.500 yanardağdan 353'ü ülkemizdedir. Bunların 200'ü karada, 153'ü denizde. Volkanik çamur tedavi edici değere sahiptir. Böylece volkanların çamuru 10'dan fazla hastalığın tedavisinde kullanılmaktadır. Volkanik çamur cilt, omurga, gastrointestinal sistem, diyabet, jinekoloji, üroloji, kozmetik vb. alanlarda kullanılmaktadır. İçin yararlı. Azerbaycan'ı ziyaret eden turistler çamur volkanlarıyla tanışma eğilimindedir. Özellikle yaşlı turistler tedavi için çamur volkanlarını ziyaret etmeyi tercih ediyor. Birçok ülkede çamur volkan çamuru çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır. Azerbaycan'daki volkanik çamur petrolle karıştırıldığı için daha kaliteli ve kimyasal olarak Naftalan yağına benzer. Bu nedenle Azerbaycan volkanlarının uluslararası ekoturizme dahil edilmesi günün bir gereğidir. Birkaç yıl önce bu volkanlar seçilmiş ve turistler için 6 rota belirlenmiştir.

Şuşa şehrinin işgaline kadar 400 yerlik dinlenme evi, 130 yerlik “Şefa” turist üssü , Şuşa sanatoryum birliyi'ne ait 1316 yerlik sanatoryum vardı. Bu sanatoryum 1985'den sonra ilk özel kurumlardan biri olmuştur.

Ülkede sağlık turizminde pazarlama organizasyonuna doğrudan devlet desteği uluslararası sertifikaların alınması, yeni ürünlerin tanıtımı, uluslararası sergilere katılımından oluşmaktadır. ISO ve diğer uluslararası sertifikaların alınmasının önemi, sağlık turizmi ürünlerinin imajının oluşmasına, uluslararası tanınırlığa ve rekabet gücünün artmasına neden olmuştur. Sağlık merkezlerinde özel kampanyaların yapılması turist çekmede etkili olabilir. Bu tür kampanyalarda gecenin süresine göre ücretsiz bir gün eklenmesi, haftasonu, aralık mevsimlerde indirimler, aileye ikinci odanın fiyatından 50%'den ucuz teklif edilmesi, düzenli

müşteriler için özel paketlerin sağlanması ana pazarlama önlemlerinden biri sayılır. SPA merkezlerinde indirimler turistlere sağlanmaktadır. Sağlık tesislerinde yetişkinlere yönelik animasyon hizmetlerinin, kapalı ve açık mekanlarda amfi tiyatro organizasyonu da önemli olurdu. Azerbaycan medeniyeti, kültürü, mutfağını yansıtan tematik etkinlikler düzenlemek turistlerin boş zamanlarının organizasyonu ve tanıtımı için koşullar oluşturmaktadır.

SONUÇ

Azerbaycan'daki sağlık tesislerinde sağlık rehabilitasyonunun yoğunluğu düşüktür ve Bunun nedeni büyük ölçüde medikal turizm hizmeti kullanıcılarının yurtdışında sağlıklarını iyileştirmeyi tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan'daki sağlık turizmi işletmelerinin temel amacı, sağlığına doğal ilaçlarla yeniden kavuşmak isteyen turistleri kendilerine çekmek olmalıdır. Amaç onları tedavi için yurt dışına göndermek değil, ülke içinde tedaviyi tercih etmesini elde etmektir.

Ülkede son 10 yılda faaliyete geçen teşhis merkezleri, özel ve yabancı ortak girişimlerden oluşan kliniklerin sayının artması tıbbi turizmin gelişmesini teşvik edebilir.

Sağlık turizminin gelişmesinde komşu ülkelerin tecrübesinden rasyonel kullanım uygundur.

Misal, Rusya tecrübesini söylemek olur. Rusya kendisi bu tecrübeyi ise Avrupa ülkelerinden öğrenip uygulanmıştır.

REFERANSLAR

1. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%25C4%259Flaml%25C4%25B1q_turizmi_haqq%25C4%25B1nda_hesabat_dta.pdf&ved=2ahUKEwjPoqjcsZ30AhXWiv0HHQ7_CQAQFnoECAgQAQ&usg=AOvVaw23DoD-o6YIzV0l5rlhP-0t
2. <https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/medical-tourism.htm>
3. <https://arrow-tv.ru/az/istorii-uspeha/marketing-v-turistskoi-industrii-lekcii-ponyatie-i-rol/>
4. https://www.researchgate.net/publication/328833599_Dunyada_ve_Turkiye'de_Saglik_Turizmi_Pazarlama_Uygulamalari_ve_Karsilastirmali_Durum_Analizi
5. <https://www.medeniyyet.az/page/news/8532/Saglamliq-turizminde-imkanlar-da-perspektivler-de-genisdir.html?lang=ru>
6. <https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/medical-tourism.htm#:~:text=Medical%20tourism%20in%20Azerbaijan%20covers,experience%20than%20many%20people%20realize.&text=The%20therapeutic%20and%20recreational%20complex,with%20the%20history%20of%20Azerbaijan.>

Health tourism-the planned travel to a country other than the place of residence for any reason to receive health care is called "Health tourism".

Health tourism is accepted as one of the fastest developing and growing sectors in the world, and with this feature, it is handled with different dimensions in the international platform. Especially developed countries make regulations that determine the accreditation and standards related to the subject, analyze the developing visitor profile for this type of tourism and support the projects developed for health tourism.

Within the scope of therapeutic tourism, it is among our goals to increase the share of international patient mobility due to the increase in health institutions that provide high

quality health services and have technological infrastructure in our country. 85% of the tourists traveling for medical purposes in the world move with a companion and stay for an average of 2-3 weeks. For this reason, it would be appropriate to evaluate the potential of health tourism with close companions.

According to the Azerbaijan Center for Economic and Social Development, the country ranks 39th among 148 countries in terms of tourism competitiveness. The World Travel and Tourism Council reported that Azerbaijan is among the top ten countries with the highest increase in visitor exports from 2010 to 2016. The country had the world's fastest growing travel and tourism economy (46.1 percent increase) in 2017. Azerbaijan sponsored Atlético Madrid's jerseys that read "Azerbaijan - Land of Fire" to support tourism. In 2018, the new tourism brand and slogan "Take another look" was introduced.

More than 1.4 million tourists visited Azerbaijan in 2008. In 2017, a record 2,691,998 foreign citizens visited Azerbaijan. Visited Azerbaijan- was from Europe, Asia and North America. In 2017, there were 1,818,258 foreign visitors in Azerbaijan. The vast majority of them were citizens of the Russian Federation, Arab countries, Iran and Kazakhstan, and the rest came from Europe.

In addition to the capital city, Baku, Azerbaijan has a number of resorts with various climates and diverse flora and fauna. Notable regions are Ganja, Nakhchivan, Gabala and Shaki. Shaki is noted for its architectural heritage: there are 1763 Shaki Khans Palace, shrines and forts. Founded 3,500 years ago, Nakhivivan was a center of traditional medicine and had salt mines and shrines. Lankaran, located near the Caspian Sea, was founded in BC. It has a history dating back to the 10th century.

DEVELOPMENT

The development of health tourism in Azerbaijan started with the use of Naftalan medicinal oil in the 12th century. Medical baths were located near the legal settlements of Gulistan, Goranboy, located on the side of the caravan roads for treatment from naphthalene oil.

The first sanatorium in Azerbaijan was built in Mardakan in 1922. The first 340 local treatment sanatorium in Naftalan was built in 1926. It was once considered the largest medical healthcare facility in the past SSRI.

The country has everything in terms of natural resources for the development of health tourism. The healing oil of Naftalan, the salt caves of Nakhchivan, the healing mud and waters of Absheron lakes, the mineral waters of Lankaran and Gedebeý. Since health tourism is less developed than other types of tourism, even 5% of its potential is not used. However, in 2010, the world's medical tourism turnover was approximately 80 billion dollars. In 2012, this figure reached 100 billion dollars.

Azerbaijan has many hydromineral resources that are important for the development of sanatoriums. At the same time, there are very favorable conditions for recreation and tourism services. The landscape-climatic features of the republic allow the development of the holiday-tourism economy. The region has a positive impact on human health due to its broad dry subtropical climate, and the high mountain and tundra landscape offers a wide variety of opportunities for winter sports. The presence of mineral water, medicinal oil and mud not only increases the importance of resorts, but also allows them to operate throughout the year. Today, 132 sanatoriums and recreation facilities with a capacity of 27,000 people and 10 tourism bases with a capacity of approximately 4,000 people have been established in

Azerbaijan today. On average, more than 600,000 people can be treated annually in health centers.

Azerbaijan's resort resources allow to increase the number of people treated and rested here to 2 million. In this respect, the Caspian coastal region is even more important. This region has great advantages. For example, the sunny weather on the coast of Absheron-Nabran is 1.5 times more than in the Sochi-Sokhum region. On the Caspian coast, there are hydrocarbon mineral waters near the coasts of Nabran-Yalama, Gilazi-Zarat, Absheron, Lankaran-Astara. These create conditions for year-round operation of recreational facilities in coastal areas.

Medical health facilities in the country include small health centers such as "Qalaaltı Hotel & Spa", "Qafqaz Thermal & Spa Hotel", "Lankan Springs Wellness Resort", sanatoriums under the sign of the Kurort Sehmdar Society, and Naftalanda health facilities.

Qalaaltı Hotel & Spa - The medical center in the complex is equipped with modern equipment. Necessary conditions for modern laboratory, x-ray and ultrasound examinations have been created here. There are physical therapy rooms such as electrotherapy, magnetotherapy, hydrotherapy, hydrocolonotherapy in the center. Thanks to modern equipment, the center is able to carry out more than 350 types of diagnostic tests.

The Absheron Peninsula group of resorts is a popular resort in the country. The peninsula, which stretches towards the sea for approximately 53 kilometers, is surrounded by sandy beaches. The climate of the Absheron Peninsula is very close to the subtropical climate. Hot summers, sunny autumns, mild winters pass here, and summer is relatively short. Absheron is characterized not only by a sandy beach and sea, but also by many sources of healing water. Therefore, mineral waters of great therapeutic effect, rich in iodine, bromine and many other substances, in the caves of Surakhani, Sabunchu and Shikh also have great therapeutic value. Unfortunately, the sewage sludges of the mud volcanoes in the region have not been properly studied by balneologists and balneologists.

Mineral waters are of medical importance, especially in the settlement of Zyxh and Shikh. Boyuk Shor and Masazir lakes, located in the village of Masazir, are considered an inexhaustible source of healing mud. In the Lankaran-Astara region, Masalli is distinguished mainly by the economy of the resort town.

Especially favorable conditions have been created for the creation of resorts, sanatoriums and other recreation areas in the Caspian region. Therefore, our country receives medical tourism from Russian Federation, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Ukraine, Latvia, Germany, Turkey, Canada, Israel, Poland, France, Spain, Italy, Japan, China, United Arab countries. Emirates and others Thousands of tourists came from other countries.

Naftalan oil has a special place in medical tourism. According to experts, naphthalene oil is a unique remedy that has no equal in the world. In the past, naphthalene oil was exported and used for medicinal purposes. Naphthalene oil is one of the outstanding drugs for the treatment of neurological, gynecological, urological and skin diseases, as well as liver diseases, joints and non-articular soft tissues of the musculoskeletal system. Naftalan has the only museum in the world with discarded underarm trees. As patients recover, they no longer need crutches.

The place and role of mud volcanoes is indispensable in medical tourism in Azerbaijan. 353 of the 2,500 volcanoes in the world are in our country. Of these, 200 are on land and 153 are at sea. Volcanic mud has therapeutic value. Thus, the mud of volcanoes is used in the treatment of more than 10 diseases. Volcanic mud is used for skin, spine, gastrointestinal tract, diabetes, gynecology, urology, cosmetics, etc. used in the fields. Useful for Tourists visiting Azerbaijan tend to meet mud volcanoes. Especially elderly tourists prefer to visit mud volcanoes for treatment. In many countries, mud volcano mud is used for various purposes.

Since the volcanic mud in Azerbaijan is mixed with petroleum, it is of higher quality and chemically similar to Naftalan oil. Therefore, the inclusion of Azerbaijan volcanoes in international ecotourism is a necessity of the day. A few years ago, these volcanoes were selected and 6 routes were determined for tourists.

Until the occupation of the city of Shusha, there were 400 places of rest houses, 130 places of "Şefa" tourist base, 1316 places of sanatorium belonging to the Shusha sanatorium union. This sanatorium became one of the first private institutions after 1985.

Direct government support to the marketing organization in health tourism in the country consists of obtaining international certificates, promotion of new products, participation in international exhibitions. The importance of obtaining ISO and other international certificates has led to the formation of the image of health tourism products, international recognition and increased competitiveness. Special campaigns in health centers can be effective in attracting tourists. In such campaigns, adding a free day according to the duration of the night, discounts during the weekend and December seasons, offering the family less than 50% of the price of the second room, providing special packages for regular customers are considered as one of the main marketing measures. Discounts are provided to tourists in SPA centers. Organizing thematic events reflecting Azerbaijani civilization, culture and cuisine would create conditions for the organization and promotion of the leisure time of tourists.

CONCLUSION

The intensity of health rehabilitation in healthcare facilities in Azerbaijan is low, largely due to the fact that users of medical tourism services prefer to improve their health abroad. From this point of view, the main purpose of health tourism enterprises in Azerbaijan should be to attract tourists who want to regain their health with natural medicines. The aim is not to send them abroad for treatment, but to get them to prefer treatment within the country.

The increase in the number of diagnostic centers and clinics consisting of private and foreign joint ventures that have been operating in the last 10 years in the country may encourage the development of medical tourism.

In the development of health tourism, rational use of the experience of neighboring countries is appropriate.

For example, it would be to say the experience of Russia. Russia itself learned this experience from European countries and applied it.

REFERENCES

1. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%25C4%259Flaml%25C4%25B1q_turizmi_haqq%25C4%25B1nda_hesabat_dta.pdf&ved=2ahUKEwjPoqjcsZ30AhXWiv0HHQ7_CQAQFnoECAgQAQ&usg=AOvVaw23DoD-o6YIzV0l5rlhP-0t
2. <https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/medical-tourism.htm>
3. <https://arrow-tv.ru/az/istorii-uspeha/marketing-v-turistskoi-industrii-lekcii-ponyatie-i-rol/>
4. https://www.researchgate.net/publication/328833599_Dunyada_ve_Turkiye'de_Saglik_Turizmi_Pazarlama_Uygulamalari_ve_Karsilastirmali_Durum_Analizi
5. <https://www.medeniyyet.az/page/news/8532/Saglamliq-turizminde-imkanlar-da-perspektivler-de-genisdir.html?lang=ru>

6.<https://www.advantour.com/azerbaijan/tourism/medical-tourism.htm#:~:text=Medical%20tourism%20in%20Azerbaijan%20covers,experience%20than%20many%20people%20realize.&text=The%20therapeutic%20and%20recreational%20complex,with%20the%20history%20of%20Azerbaijan.>

THE NEED FOR THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL TURKISH ACADEMY

BEYNƏLXALQ TÜRK AKADEMİYASININ YARANMASININ ZƏRURİLİYİ

Assist. Professor Aytekin Zeynalova

Doctor of Philosophy in Political Science Baku State University,

Faculty of Journalism, Department of International Communication and Information Policy
Assistant Professor

ORCID ID: 0000-0002-9737-1072

ABSTACT

In a short period of time, the International Turkic Academy has become a leading organization conducting fundamental research on the history, language, literature and culture of the Turkic peoples from ancient times to the present day. The initiative of the First President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to create a special international organization for the study of the Turkic world was unanimously supported at the IX Summit of the Heads of State of the Turkic-speaking countries, held in Nakhchivan, Azerbaijan, on October 3, 2009. Thus, in order to promote the spiritual and scientific integration of the Turkic-speaking countries on the basis of the historic Nakhchivan Treaty, the Turkish Academy was opened on May 25, 2010 in the capital of Kazakhstan, Nur-Sultan. The opening ceremony was attended by the First President of Kazakhstan, President Nursultan Nazarbayev and the 11th President of the Republic of Turkey Abdullah Gul, as well as prominent Turkologists from Kazakhstan, Turkey, USA, Russia (Tatarstan, Bashkortostan, Chuvashia, Yakutia).), Uzbekistan, Kyrgyzstan, Ukraine and others. They did. at the Second Summit of the Turkic Council held in Bishkek, the capital of the Kyrgyz Republic, on August 22-23, 2012, it was decided to grant the Turkish Academy the status of an international organization. The Turkish Academy gained international status on August 28, 2014, after the approval of the relevant document by the parliaments of the member states.

After the process of signing the institutional documents of the International Turkish Academy, it became a full-fledged organization.

At present, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey are full members of the International Turkic Academy, and Hungary is an associate member.

High-level relations in the field of science and education are expanding with Uzbekistan, Mongolia, Pakistan and other countries. The International Turkic Academy has always supported the position and territorial integrity of Azerbaijan on the basis of international law, strongly condemned attacks on civilians for 44 days and always declared its support for Azerbaijan in the Patriotic War. He always stated that he supported Azerbaijan in the Patriotic War. During the war, he prepared and published a book containing special information and important documents on Karabakh, and this was the first book about Karabakh published by this international organization.

International Turkic Academy with experts from the Turkic world, scientists of ANAS, well-known scientist and statesman of Kazakhstan, head of the Turkish Language Institute, Deputy Secretary General of TURKSOY, well-known Turkologist Osman Fikri Sertkaya, professor of the University of Michigan, Academy of Sciences of Uzbekistan (EA) Archeology Director of the Institute, Director of the Institute of Linguistics of Kazakhstan, Professor of the Kyrgyz-Turkish Manas University, Deputy Director of the Institute of Archeology of the Academy of

Sciences of Uzbekistan, Head of the Department of Turkish Languages of the Institute of Linguistics of ANAS, Executive Secretary of Turkology Magazine and other specialists meet.

Key words: Turkish Council, International Turkish Academy, TÜRKSOY

ÖZET

Beynəlxalq Türk Akademiyası qısa müddət ərzində qədim dövrlərdən günümüzdə qədər türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı fundamental araşdırmalar aparan başlıca təşkilata çevrilib. 3 oktyabr 2009-cu ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları IX Sammitində Qazaxıstanın Birinci Prezidenti Nursultan Nazarbayevin Türk dünyasının öyrənilməsi üçün xüsusi beynəlxalq təşkilatın qurulması barədə təşəbbüsü yekdilliklə dəstəkləndi. Beləliklə, tarixi Naxçıvan müqaviləsi əsasında türkdilli ölkələrin mədəni və elmi integrasiyasını təşviq etmək məqsədi ilə 25 may 2010-cu il tarixində Qazaxıstanın paytaxtı Nur-Sultan şəhərində Türk Akademiyası fəaliyyətə başladı. Açılış mərasimində Qazaxıstanın Birinci Prezidenti, Elbası - Prezident Nursultan Nazarbayev və Türkiyə Cümhuriyyətinin 11-ci Prezidenti Abdullah Gül, həmçinin Qazaxıstan, Türkiyə, ABŞ, Rusiya (Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşistan, Yakutiya), Özbəkistan, Qırğızıstan, Ukrayna və digər ölkələrdən görkəmli türkoloqlar iştirak edirdilər.

22-23 avqust 2012-ci il tarixlərində Qırğız Respublikasının paytaxtı Bişkekdə keçirilən Türk Şurasının II Zirvə görüşündə Türk Akademiyasına beynəlxalq təşkilat statusu verilməsi qərarlaşdırıldı. Müfəviq sənədin üzv dövlətlərin parlamentləri tərəfindən təsdiqlənməsindən sonra 28 avqust 2014-cü il tarixində Türk Akademiyası beynəlxalq status qazandı.

Beynəlxalq Türk Akademiyasının institusional sənədlərinin imzalanması prosesi başa çatdıqdan sonra tam hüquqlu bir təşkilata çevrildi.

Hazırda Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə Beynəlxalq Türk Akademiyasının tamhüquqlu üzvləri, Macarıstan isə assosiativ üzvdür.

Özbəkistan, Monqolustan, Pakistan və digər dövlətlərlə elm və təhsil sahəsində yüksək səviyyəli əlaqələr genişlənməkdədir.

Beynəlxalq Türk Akademiyası Türkdilli ölkələrin mədəniyyətini, tarixini, adət ənənələrini təcəssüm etdirən müxtəlif tipli nəşrlər dərc etmişdir. Eləcə də Vətən Müharibəsi dövründə Qarabağla bağlı xüsusi məlumatların, önəmli sənədlərin yer aldığı kitab hazırlayaraq çap etmiş və bu beynəlxalq təşkilat tərəfindən Qarabağla bağlı buraxılmış ilk kitab olmuşdur. Beynəlxalq Türk Akademiyası hər zaman Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləmiş, 44 gün ərzində dinc əhaliyə edilən hücumları şiddətlə pisləmiş. Hər zaman Vətən Müharibəsində Azərbaycanın yanında olduğunu bəyan etmişdir.

Beynəlxalq Türk Akademiyası türk dünyasından olan ekspertlərlə AMEA –nın alimləri, Qazaxıstanın tanınmış alimi və dövlət xadimi Türk Dili Qurumunun rəhbəri, TÜRKSOY-un Baş katibinin müavini, tanınmış türkoloq Osman Fikri Sertkaya, ABŞ-ın Miçigan Universitetinin professoru, Özbəkistan Elmlər Akademiyası (EA) Arxeologiya İnstitutunun direktoru, Qazaxıstan Dilçilik İnstitutunun direktoru, Qırğız-Türk Manas Universitetinin professoru, Özbəkistan EA Arxeologiya İnstitutunun direktor müavini, AMEA Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin müdiri, "Türkologiya" jurnalının məsul katibi və digər mütəxəssislərlə görüşərək elm sahəsində təkliflər irəli sürüb, müzakirələr aparır və sıx əməkdaşlıq edirlər.

Açar sözlər: Türk Şurası, Beynəlxalq Türk Akademiyası, TÜRKSOY

GİRİŞ

2009-cu ilin 3 oktyabrında Azərbaycanda keçirilən Türkdilli Dövlət Başçıları'nın IV Sammitində Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev türk dünyası ilə bağlı araşdırmalar aparmaq üçün beynəlxalq elmi mərkəz yaradılmasını təklif etdi. 3 il sonra - 23 avqust 2012-ci ildə Bışekdə təşkil edilən Sammitdə qərar verildi və Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Türkiyə dövlətlərinin təşəbbüsü ilə Türk Akademiyası yaradıldı. Akademiya 27 avqust 2014-cü il tarixində beynəlxalq təşkilat statusu qazandı.

Türk Akademiyasının prioritet məqsədi ümumtürk dünyasında ortaq əlifba, ortaq terminologiya, ortaq tarix, ortaq ədəbiyyat və digər mövzularda ictimai-elmi iş birliyi qurmaqdır. Akademiyanı ən çox dəstəkləyən təşkilatlardan biri Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi olan TİKA-dır. Onun dəstəyilə Akademiya Monqolustanın Ötügen bölgəsində mühüm görüşlər keçirib, nəticədə, 60-dan çox türk boyunun 693-cü illərə qədər bir arada olması, yazıların, damğalarını daşlara basması ilə bağlı antik əsər ortaya çıxarıb.

Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyədən olan alimlərin iştirakıyla Türk Şurasına üzv ölkələrin orta məktəb şagirdləri üçün Ortaq Türk Tarixi dərslərini hazırlayıb. Ortaq akademik işlər və ortaq dərslər kitablarının hazırlanması ümumtürk dünyasının mədəni birliyi, bir-birinə uyğunlaşması və intellektual əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət edəcək. Bundan başqa, ortaq dəyərlər, ortaq tarix və ortaq ədəbiyyat türkdilli dövlət və birliklərin bir-birinə inteqrasiya olması üçün fikri infrastruktur meydana gətirəcək.

Türk Akademiyası üç böyük elmi dərgi nəşr edir. İlk sayı 2013-cü ildə çıxan "Altay və Türkiyə" jurnalı, ilk sayı 2014-cü ildə çıxan "Global-Türk" jurnalı və 2015-ci ilin noyabrından həftəlik dərc olunan "Turkic Weekly" jurnalı elmi sahədə boşluqları doldurur.

Türk Akademiyasının türk dilində danışan ölkələrin universitetləri arasında təhsil nümayəndələri, tələbə hərəkəti, uyğunlaşma, bərabərlik mövzularında faydalı olacağı düşünülür. Həmçinin Türkiyənin Ali Tələbə Təşkilatı olan YÖK-ün rəhbərliyi ilə Türk Dünyası Universitetlər Agentliyi qurumunun yaradılması da planlaşdırılır.

Mərkəzi Qazaxıstanın paytaxtı Astanada olan Türk Akademiyasının dövrü sədri Türk dünyasında məşhur alim olan professor Darxan Xıdırəlidir. O, ali təhsilini 1998-ci ildə Ege Universitetində "Mustafa Çokayın həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü" elmi işi ilə tamamlayıb. 2001-ci ildə isə İstanbul Universitetində "Türküstanda Ceditçilik (müasirlik) Hərəkəti və Türkiyə ilə Əlaqələri" elmi işi ilə aspirant dərəcəsi alıb.

Türk Akademiyasının dövrü sədri Darxan Xıdırəli digər Qazaxıstan alimləri (Kanat Doqalov, Daniyar Kosnazarov, Zhanat Mominkulov və Asxat Kessikbayev) ilə birlikdə türk ölkələri ilə elmi əlaqə və fəaliyyətləri genişləndirir. Türk Akademiyası bu gün YUNESKO və BMT mərkəzlərində qəbul edilən beynəlxalq bir təşkilatdır. (İpek, 2021)

2020-ci ildə Türk dövlətləri əməkdaşlıq platforması çərçivəsində Beynəlxalq Türk Akademiyasının Elmi Şurasının 3-cü iclası və toplantısı barədə APA saytında yazarkən Mirmehdi Ağaoğlu bildirir: "Beynəlxalq Türk Akademiyasının nizamnaməsinə əsasən, Elmi Şuraya rəhbərlik hər il bir ölkəyə həvalə olunur. Ötən il Akademiyaya Qırğızıstan rəhbərlik edirdi, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına rəhbərlik Azərbaycana keçdiyi üçün Beynəlxalq Türk Akademiyasına rəhbərlik də bu il bizə həvalə olunub. Tədbirdə bütün türkdilli dövlətlərin beynəlxalq nümayəndəlikləri iştirak edir".

(Ağaoğlu, 2020)

Beynəlxalq Türk Akademiyası Vətən Müharibəsi dövründə bəyənətlər verərək Azərbaycanı dəstəklədiyini bildirdi. 2021-ci ildə Beynəlxalq Türk Akademiyasının Prezidenti Darxan

Kıdırəli bəyanat verərək, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində hərbi toqquşmaların baş verməsindən dərin narahatlığını bəyan etdi. Türk Akademiyası beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə sadıq qaldığını təsdiqləyir, münaqişənin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı çərçivəsində, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilən müvafiq qətnamələri əsasında həll olunmasına çağırır. Akademiya prezidenti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə, ATƏT-in Minsk Qrupunun dəstəyi ilə aparılan danışıqlar prosesinə potensial təhlükə ola biləcək hər hansı təxribat xarakterli bəyanat və hərəkətin qəbuledilməzliyini vurğulayır. Akademiya prezidenti dinc insanların həlak olması ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına başsağlığı verir və yaralıların tezliklə sağlamlarını arzulayır. (Ordu.az., 2020)

27 Sentyabr 2021-ci ildə təşkilatımız qurucu üzvlərimizdən olan Azərbaycan Respublikasının 44 günlük Vətən Müharibəsində qəhrəmancasına döyüşərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda canlarını fəda etmiş vətən övladlarını dərin ehtiram və minnətdarlıqla anır, Müzəffər Azərbaycan Ordusunun Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yazdığı möhtəşəm tarix, Azərbaycanın inkişafı və çiçəklənməsi, bölgədə davamlı sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli hadisə olduğunu bildiririk.

Türk Akademiyası hər zaman Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləmiş, 44 gün ərzində dinc əhaliyə edilən hücumları şiddətlə pisləmiş, Vətən Müharibəsində Azərbaycanın yanında olduğunu bəyan etmişdir. Müharibə dövründə Qarabağla bağlı xüsusi məlumatların, önəmli sənədlərin yer aldığı kitab hazırlayaraq çap etmiş və bu beynəlxalq təşkilat tərəfindən Qarabağla bağlı buraxılmış ilk kitab olmuşdur.

8 Noyabr – Zəfər Günü ilə əlaqədar Beynəlxalq Türk Akademiyası bəyanat yayıb.

“Beynəlxalq Türk Akademiyasının qurucu üzvü Azərbaycan Respublikası 8 Noyabr - Zəfər Günü qeyd edir. Bu əlamətdar tarix qardaş Azərbaycan xalqının ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda apardığı şanlı mücadilənin, birlik və bərabərliyin sarsılmaz təntənəsidir.

Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəhrəman Azərbaycan xalqı, rəşadətli Azərbaycan Ordusu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının onillər boyu kağız üzərində qalan, ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa son qoya bilməyən qətnamələrini öz gücü ilə icra etmiş oldu.

Möhtəşəm Zəfər Azərbaycanın inkişafı və çiçəklənməsinə, bölgəmizdə və regionumuzda davamlı sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, eyni zamanda, bütün Türk dünyasında əməkdaşlığın yeni, daha səmərəli və maneəsiz mərhələyə qədəm qoymasına yol açdı.

Beynəlxalq Türk Akademiyası olaraq Azərbaycan Respublikasını, qardaş Azərbaycan xalqını Zəfər Günü münasibətilə təbrik edir, ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidlərimizi rəhmətlə anır, qazilərimize Allahdan şəfa diləyirik.

Şanlı Zəfər Günümüz, birlik və bərabərliyimiz əbədi olsun!” (Azərbaycan qəzeti, 2021)

Azərbaycanda Beynəlxalq Türk Akademiyasının elmi fəaliyyətinə böyük önəm verilir. Bunun təəcəssümü olaraq, Azərbaycan və Qazaxıstan xalqları arasında dostluq əlaqələrinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti Darxan Kıdırəli Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Dostluq” ordeni ilə təltif edilib. (Əliyev, 2018)

ƏDƏBİYYAT:

1. Prezident İlham Əliyev. 2018, Sayt: <https://president.az/articles/27449>

2. Mətni Atatürk Universiteti Beynəlxalq Əlaqələr fakültəsinin müəllimi Cəmil Doğan İpek, 2021 <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2017/03/30/beyn-lxalq-turk-akademiyasi-702529>
3. Mirmehdi Ağaoğlu, 2020 <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Beyn-lxalq-Turk-Akademiyasi-Elmi-Surasina-sdrlik-Azrbaycana-kecib-569577>
4. Ordu.az., 2020, sayt linki: <https://ordu.az/ru/news/172507/beynelxalq-turk-akademiyasi-beyanat-yayib>
5. AzEdu.az 2020, sayt link: <https://azedu.az/az/news/46481-beynelxalq-turk-akademiyasi-turk-dunyasindan-olan-ekspertlerle-muzakireler-kecirib->
6. Günün səsi, 2021 sayt link: <https://www.gununsesi.info/beyn%C9%99lxalq-turk-akademiyasi-prezidentinin-az%C9%99rbaycana-mesaji/>
7. 525-ci qəzet , 2021, sayt linki: <https://525.az/news/168741-beynelxalq-turk-akademiyasinin-yaranmasindan-11-il-otur>
8. Azərbaycan qəzeti, 2021, sayt linki: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/beynelxalq-turk-akademiyasi-zefer-gunu-munasibetile-beyanat-yayib-1636357951>
9. M. Mükərrəmoğlu, 2020 <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/30271>
10. Report., 2021 sayt linki: <https://report.az/xarici-siyaset/turkiye-prezidenti-beynelxalq-turk-akademiyasi-ile-bagli-protokolu-tesdiq-edib/>
11. Axar.az, 2021, sayt linki: <https://axar.az/news/gundem/602277.html>

ULUSALLAŞMA YOLUNDA KENT MEKANLARININ ÖNEMİ: BAKÜ AZADLIK MEYDANI ÖRNEĞİ

**THE IMPORTANCE OF URBAN SPACES ON THE PATH OF NATIONALIZATION:
THE CASE OF BAKU AZADLIK SQUARE**

Oğuz Kağan BAYRAKDAR

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi bölümü, Doktora öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-7292-370X

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi bölümü, Doktora öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-3445-8576

ÖZET

Fransız İhtilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik akımı, sınırları çizilmiş bir bölgede aynı etnik kökenden gelen insanları bir araya getirmiş ve toplumu ulusal bir millet olarak tanımlamıştır. Ulusal devletlerin ortaya çıkışı, ulus ideolojini esas alan düzenlemeleri zaruri kılarken; tarih, edebiyat, dil, mimari, sanat, spor, sinema gibi toplumu ilgilendiren alanlarda milli duyguları gün yüzüne çıkaracak uyarıcılara da dikkat çekmiştir.

Ulus bilincinin canlı tutulmasını sağlayan vasıtalardan biri de kentsel mekanlardır. Geleneksel kültürün iletkenlerden olan kentler, sahip olduğu milli motiflerle toplumda kolektif belleğin korunmasında ve aktarımında önemli rol oynamaktadırlar. Bu hususta kentsel mekanlar ideolojik olarak süslenmiş ya da yerel ve merkezi yöneticiler tarafından resmî ideolojiye paralel olarak planlanmışlardır. Kent içinde özel konuma sahip olan, farklı amaçlar için kurgulanabilen, günümüzde nerdeyse bütün kentlerde mevcut kent meydanları da ulusallaşma yolunda toplumu etkileyen mekanlara örnek teşkil etmektedir.

Önce Çarlık daha sonra Sovyet deneyimini yaşamış Azerbaycan'ın kozmopolit başkenti Bakü bu çalışma için seçilmiştir. Farklı yönetimlerin ve ideolojilerin etkisi altında kalan Bakü, süreç içerisinde değişim yaşamıştır. Dil, mimari, kültür, eğitim, sanat, spor gibi birçok alanda yönetim tarafından dikte edilen baskın ideolojinin etkisi görülmüş, bunun yanı sıra bu etki şehrin çehresini de şekillendirmiştir. 26 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını elde eden Azerbaycan, ulusal çizgisini oluşturmak için güçlü adımlar atmıştır. Bu anlayışa uygun olarak sosyo-ekonomik hayatta ulusallaşma fikri ön planda tutulmuş ve kent mekanları da yine bu politikaya hizmet edecek şekilde düzenlenmiştir.

Çalışmada öncelikle kent mekanlarının ulus kimliği edinmede etkisi incelenmiştir. Bununla birlikte kentler için özel bir konumda bulunan meydanların ulusal kent kimliği oluşumuna katkısı araştırılmıştır. Bakü'nün kentsel mekanlarından biri olan Azadlık Meydanı çalışma için örnek seçilmiş ve bu meydanın ulusallaşmaya ne ölçüde etki ettiği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Mekan, Meydan, Bakü, Azadlık Meydanı

ABSTRACT

The nationalist movement, which spread to the world with the French Revolution, brought together people from the same ethnic origin in a bordered region and defined the society as a national nation. While the emergence of national states necessitates regulations based on nation

ideology; It also draws attention to the stimulants that would bring national feelings to light in areas that concern the society such as history, literature, language, architecture, art, sports and cinema.

Urban spaces are one of the means by which the national consciousness is kept alive. Cities, which are the conductors of traditional culture, play an important role in the preservation and transmission of the collective memory in the society with their national motifs. In this regard, urban spaces are ideologically embellished or planned by local and central administrators in parallel with the official ideology. The city squares, which have a special place in the city, can be designed for different purposes, and exist in almost all cities today, are also examples of spaces that affect the society on the way to nationalization.

Baku, the cosmopolitan capital of Azerbaijan, which first experienced the Tsarist and then the Soviet experience, was chosen for this study. Baku, which was under the influence of different governments and ideologies, experienced changes in the process. In many areas such as language, architecture, culture, education, art and sports, the influence of the dominant ideology dictated by the administration has been seen, and this influence has also shaped the face of the city. Azerbaijan, which gained its independence after the collapse of the Soviet Union, took strong steps to create its national line. In accordance with this understanding, the idea of nationalization in socio-economic life was prioritized and urban spaces were also arranged to serve this policy.

In the study, first of all, the effect of urban spaces on acquiring national identity was examined. In addition, the contribution of the squares, which are in a special position for cities, to the formation of national urban identity has been investigated. Azadlik Square, one of the urban spaces of Baku, was chosen as an example for the study and the extent to which this square affected nationalization was analyzed.

Keywords: Urban Space, Square, Baku, Azadlik Square

GİRİŞ

Fransa’da ortaya çıkan ihtilal bir devrin sonunu ve yeni bir devrin başlangıcını simgeliyordu. Birçok kıtada toprağı bulunan, etnik çeşitliliğe sahip, imparatorlukların sorgulandığı bir devire geçiş yapılmış, ulus anlayışı ön plana çıkmıştır. İmparatorlukların tarih sahnesinden çekilmeye başlamasıyla birlikte, aynı etnik kökene sahip insanları bir arada toplama ve dışarıdakine / ötekine karşı biz duygusunun hâkim olduğu bir devlet ve toplum inşa etme girişimi başlamıştır. Böylece tarihi bir toprağa, müşterek mit ve tarihi belleğe, bütün vatandaşlar için geçerli yasal hak ve görevlere, ülke vatandaşlarının serbestçe üzerinde dolaşabildikleri bir ekonomiye (Smith, 1994, s.31-32) gönderme yapan ulusal anlayış, üst kimlik olarak tarihteki yerini almıştır.

Tarihi süreçte imparatorlukların çöküşüne takiben muayyen bir etnik gurunun ön plana alınmasıyla inşa edilen ulus-devlet, milliyetçilik ideolojisiyle doğrudan bağıntılıdır. Çünkü ulus tasavvurunun içtimai alanda yetkin olabilmesi, ideolojik vasıtaların toplumunun özümseyebileceği şekilde kullanılmasıyla alakalıdır. (Yanık, s.233) Toplumun içselleştirebileceği, bağ kurabileceği, yaşamında, duygularında, düşüncelerinde yer verebileceği dinamikler toplumun bu minvalde dönüşmesine hizmet etmektedir.

Ulusallaşma yolunda yönetimler hem harici hem de dahili politikalar üretmişlerdir. Günümüzde de hala bunun üzerine yatırım yapmaya devam etmektedirler. Bir diğerinden üstün olma, farklı olma, eşsiz olma, biricik olma üzerine kurulu ulus devlet, toplumsal hayatta bunu destekleyecek araçlar meydana getirmiştir. Dil, din, tarih, eğitim, kültür, mimari, şehir planlaması, edebiyat,

siyaset gibi birçok alan, ulus devlet fikrinin toplumsal alanda yayılmasına hizmet etmek amacıyla kullanılmıştır. Toplumsal alanda etkiye sahip olabilecek ve öz geçmişiyle bağlantılı olabilecek isimler, yabancı ya da bir anlam ifade etmeyenlerle değiştirilmiş; eğitimde ulusal düşüncenin erken yaşlardan itibaren öğrencilere verilmesi gündeme gelmiş, din bir kültür ürünü olarak toplumsal alanda korunmaya çalışılmış, coğrafya ve tarihi birikim dikkate alınarak ulusal mimari oluşturma fikri ön plana çıkmış ve şehirlerin ulusallaştırılması bir politika olarak yürürlüğe girmiştir.

Toplum için şehirler ulus kimliğinin hissedilmesi, içselleştirilmesi için hususi öneme sahiptir. Hem demografik hem de sunduğu imkanlar bakımından etrafındaki yerlerden büyük merkezler olan kentler, kendine ait bir sisteme sahip olmuşlardır. Bu sistem bir irade sonucu ortaya çıkmış ve dönemin baskın ideolojisine göre dönüşüme uğramıştır. Esnek yapısıyla, değiştirilebilir oluşuyla ve en önemlisi yüksek oranda kitleye erişme imkanıyla kentsel mekanlar ulusal ideolojinin yansıtılması için bir aracı haline gelmişlerdir. Bu uğurda, kentlerin siması ulusal simgelerle süslenirken, özellikle insanların yoğun bir şekilde kullanıldığı mekanlar ulusallaştırılmıştır.

Çalışmada öncelikle kent mekanları ele alınacaktır. Kent mekanlarının tanımlanmasından sonra ulus kimliği oluşumunda etkisi değerlendirilecek, bu hususta bazı spesifik örneklerle değinilecektir. Bakü kent mekanları bu minvalde ele alınacaktır. Şehir içerisinde merkez konumunda olan meydanlara dikkat çekildikten sonra, “Azadlık Meydanı (Freedom Square)” üzerine odaklanılacak ve Azadlık Meydanı’nın tarihsel süreçte değişimi araştırıldıktan sonra uluslaşma sürecine ne derece etki ettiği incelenecektir.

Kent Mekanları

Tarih boyunca hem içtimai hem de fiziksel alanda değişimlere neden olan kentler, demografik ve ekonomik açıdan farklılıklar sergileyen mekanlar olmuşlardır. Bu mekânlar sadece yapılardan müteşekkil bir yer değil, aynı zamanda sosyal olayların gerçekleştiği, insanlarla çevresi arasındaki bağı kuran yerler de olmuşlardır. Kompleks bir yapıya sahip olan ve heterojen bir tavır sergileyen kentler içerisinde kendine ait mekanlara sahiptirler. Kentlerde binalar arasında kalan tüm mekanlar dış mekân, ya da kentsel toplumsal mekân olarak isimlendirilmektedir. (Erdönmez & Akı, s.70)

Kent içerisinde yapılar dışında kalan, yapıların dış cepheleriyle veya muhtelif öğelerle tanımlanmış olan, kent sakinlerine sosyalleşme imkânı sağlarken bir diğer taraftan insanların günlük ihtiyaçlarına da karşılık veren alanlardır kentsel mekanlar. İç mekândan farklı olarak toplumun geneline açık oluşu, mekanları karmaşık yaparken algılanabilen, hissedilebilen, duygusal bağ kurulabilen bir duruma da getirmiştir. (Ardıçoğlu, s.27) Açık kentsel mekanların en önemli işlevi binalar arasında, özel hayatın dışında canlı bir hayata imkân vermesidir. Bu sosyal hayat, grupların bir araya gelip iletişim halinde olmasına imkân yarattığı gibi, insanları sosyalleştirip ortak bir kimlik edinmelerine de yardımcı olur. (Erdönmez & Akı, s.72) Bu hususta üretilen bir alan olan kentsel mekanlar toplumsal değer kazanmada da işlevsel role sahiptirler.

Kentsel mekân, fiziksel açıdan işaretlerle, malzemeyle, renklerle, biçimlerle, büyüklüklerle, mobilyalarla, peyzaj vb. gibi mekânı var eden her türlü somut öğeyle meydana gelir. Bu somut öğeler onu algılayan sakinler tarafından bir mana taşırlar. Kişi ve çevresi arasında kurulan bu bağ sonucunda kentsel mekanlar hayal edilebilen, anlam kurulabilen, içselleştirilebilen yerlere dönüşürler. (Güleç Solak, 2017, s.20)

Kentsel mekanlar iyi bir konumda yerleşmelidir. Özellikle sosyal mekanlar toplumun geneline hitap etmek için kentin stratejik alanlarında toplanmalıdır. Fiziksel ve görsel olarak erişilebilir olması gereken mekân, günün en yoğun vakitlerinde bile tercih edilebilir mahiyete sahip

olmalıdır. Bunun yanı sıra mekânda bireyin tercih şansının olması, birey ile mekân arasında bağ kurumuna neden olur. (Carmona & Tiesdell & Heath s. 548)

Halka açık kamusal kent mekanlarını: Meydanlar, Pazar yerleri, yaya kaldırımları, gezinti yapılan yerler ve kıyı şeridi alanları olarak sıralamak mümkündür. Bu gibi kentsel mekanların işlevi N. Schulz tarafından şu şekilde açıklanmıştır: kolektif toplumsal yaşamın oluşmasına ve her türlü aktivitenin gerçekleşmesine imkân sağlamak; kentsel mekânı oluşturan yapı formlarının toplumsal bir kimlik yansıtmasına aracı olmak; mekânsal şekillerin kent dokusu içinde homojen bir görünüm elde etmede yardımcı olmak. (Erdönmez & Akı, s.78)

Kentsel mekanlar farklı boyut ve şekillerde olsalar da iki temel esasa dayanırlar. Yollar, kaldırımlar, caddeler, şeritler, bulvarlar, alışveriş merkezlerinden oluşan “Sokaklar” ve kesişme alanları, daireler, merkezi yerler gibi mekanlardan teşekkül olan “Meydanlar”. (Carmona & Tiesdell & Heath s.470) İnsan oğlu tarafından ilk defa üretilen kentsel mekân meydanlardır. Meydanlar açık bir alanın etrafının zaman içerisinde bir grup binayla çevrilmesi sonucu meydana çıkmıştır. (Krier, 1979, s. 17) Ortaya çıktığı günden günümüze kadar kentsel alanda önemini koruyan meydanlar hem kentin hem de toplumun vazgeçilmez bir parçası haline gelmişlerdir.

Bir yerde sosyal ve ulusal değerlere sahip insanların oluşmasında kent mekanlarının hususi rolü vardır. (Oğurlu, 2014, s.281) Algılanabilen, bağ kurulabilen, günün belirli saatlerinde yoğunluk teşkil eden ya da sadece üzerinden geçip gidilen yerler, şehir sakinlerinin bilinç altında çeşitli duyguların oluşumuna neden olabilirler. Bu minvalde, hükümetler oluşturmak, üretmek ya da etkilemek istedikleri vatandaşları için kentlerini aracı olarak kullanmışlardır. Baskın ideolojinin iletkeni olarak kentsel mekanlar hizmet vermeye başlamıştır. Bu kentsel mekanlara sahip şehirlerden biri de Bakü’dür.

Bakü Kent Mekanları ve Azadlık Meydanı

Duvar ve zeminden meydana gelen “dış mekân” Ashihara tarafından “Çatısız Mimari” olarak tanımlanmıştır. (Yazıcıoğlu Halu, 2010, s. 29) Yunan medeniyetinden itibaren süre gelen kentsel mekân tasarlama ve inşa etme anlayışı günümüze kadar ulaşmış, günümüz kent hayatını şekillendiren bir mefhum haline gelmiştir.

Her toplum kendi kültürünü yansıtacak, kimliğini temsil edecek merkezlere ihtiyaç duyar. Kentsel mekanlar da bu tür simge olabilmektedirler. Diğer çoğu şehir gibi, Azerbaycan’ın ve Kafkasya’nın primat konumunda olan başkenti Bakü (Bayrakdar, 2020, s.3397) de, geçmişten gelen kimliğini devam ettirecek, koruyacak ve geleceğe aktaracak kentsel mekanlara sahiptir.

Tarihi bir bölge olmasının yanı sıra, farklı ideolojik görüşlere sahip iktidarların yönetimi altında kalan Bakü, zaman içerisinde bu düşünce yapılarına paralel olarak değişim yaşamıştır. 19. yüzyılın başından itibaren Çarlık Rusya’sının bölgedeki hakimiyetine, 1920’lerden başlayan ve yaklaşık 70 yıl devam eden Sovyet deneyimi de eklenmiş bu süreçte kentin siması farklılaşmıştır. 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu, ulusal fikirlerin ön plana çıkmasına zemin hazırlamış ve Bakü’nün bu istikamette yenilenmesini de doğurmuştur.

Günümüzde Bakü kentsel mekanlarını kategorize etmek olasıdır. Bunlardan ilki Sovyet ve Çarlık Rusya’nın geçmişiyle alakalı olup; ikincisi bağımsızlıktan sonrayı içermektedir. Bu ayrımın yanı sıra işlevsel olarak da ayrım yapmak mümkündür. Kullanış amaçları dikkate alınarak, bayramlar, festivaller, askeri geçitler ya da sadece toplanma maksadıyla kullanılan mekanlar da söz konusudur.

Bakü’de Sovyet ve Çarlık döneminden kalma pek çok yapı bulunmaktadır. Mahalledeki sosyal ilişkileri geliştirmek amacıyla 10-15 bin nüfuslu yerleşim alanlarından müteşekkil olacak

şekilde planlanan “Mikro rayonlar” (Sevim, 2015, s.59) Bakü’nün Sovyet geçmişini yansıtan kentsel mekanlar olarak dikkat çekmektedir. Sosyalist yaşam tarzına hizmet edecek şekilde, ortasında çocuklar ve yetişkinler için sosyalleşme alanına sahip, yemekhane, çamaşırhane gibi ihtiyaçları giderebilecek bölümlerin de olduğu umumiyetle dikdörtgen şekilde planlanan bu kentsel mekanlar günümüz Bakü’sünde varlığını devam ettirmektedirler. Kentsel mekân açısından önemi geleneksel mahalle anlayışını muhafaza eden mahiyetinden gelmektedir. Bunun yanı sıra nefes alma, karşılaşma, çocuklar için oyun oynama ve trafiğe kapalı iç mekân alanlarına sahip olması bireyler arasında sosyal iletişimi sağlamasına neden olmaktadır. 2020 yılından itibaren küresel boyutta etkili olan pandemi esnasında şehrin nefes alma bölgeleri haline gelen bu alanlar hem çocuklar hem de yetişkinler için zaman geçirme mekanları olmuşlardır.

Bakü’nün önemli rekreasyon mekanlarından biri de Hazar Denizi kenarında yerleşen bulvardır. Trafiğe kapalı bu alan, sosyalizm öncesi, sosyalizm ve sosyalizm sonrası dönemi içeren tarihsel bir birikime sahiptir. Farklı tarihsel dönemlerde mekânın var olması, bölgeye güçlü bir kimlik katarken, yine aynı şekilde tarihsel süreçte ideolojinin değişmesi bölgenin kimliğinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Bakü bulvarı, Bakü sakinleri için toplanma, iletişim kurma, zaman geçirme gibi ihtiyaçlara cevap veren bir merkezdir. Kişisel ihtiyaçların yanında, yönetim tarafından düzenlenen kutlamalar için de esas mekanlardan biridir. Bulvarda farklı işlevlere sahip tesislerin bulunması (alışveriş merkezi, yürüyüş alanı, bisiklet alanı, spor tesisleri, market, fotoğraf alanları, oturma yerleri), dış mekan olması, trafiğe kapalı oluşu, denizin kenarında konumlanması ve yönetimin de bölgedeki aktiviteleri desteklemesi; bölgenin canlı kalmasına neden olurken, insanların bulvarda vakit geçirmesini, zaman harcamasını, anı biriktirmesini sağlamaktadır. Çoğu Bakü sakininin benzer şekilde davrandığı bir mekân olan Bulvar, insanların kolektif kimlik edinmesinde aracı durumdadır. Bağımsızlıktan sonra kentin olduğu gibi Bulvarın da mahiyeti değişim göstermiştir. Önceki Sovyet döneminin baskısından, serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan ülke, bunun göstergelerini şehirde sergilemeye başlamıştır. Serbest ekonominin ve küreselleşmenin getirilerinin yanında bağımsızlıktan sonra ulusallaşma fikri de Bulvar üzerinde etkiye sahip olmuştur. (Sekiliyev, 2017, s. 84) ulusallaşma fikriyle bulvara yeni semboller eklenmiştir. Eski Lenin müzesi, geleneksel kültürün yansıtıldığı Halı Müzesi’ne çevrilmiş yanına klasik Azerbaycan musikisini dünyaya tanıtmak amacıyla “Mugam Merkezi” yapılmıştır. Buna ilaveten, bulvarın bir kısmı modern Bakü’nün yüzünü oluşturacak şekilde tasarlanmış, bir diğer ucuna ise dünyanın en büyük bayrağının sergilendiği “Bayrak Meydanı” alanı yapılmıştır. Tüm bu çalışmalar hem Bakü’nün simasını değiştirmiş hem de ulusal kimliğe katkı sağlayacak şekilde tasarlanmıştır.

27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan II. Karabağ savaşını başlatmış, 44 gün süren savaş sonrasında topraklarını geri almıştır. 8 Kasım 2020 Şuşa’nın geri alınmasıyla yeni bir dönem başlamış, Azerbaycan halkı sokaklara, caddelere, parklara ve diğer kentsel mekanlara inerek Karabağ zaferini kutlamışlardır. Zaferin yıldönümüne istinaden Bakü’de birçok etkinlik düzenlenmiş kent bu abı havaya bürünmüştür. “Zafer Yarmakası” denilen gösteri alanı için Bulvar tercih edilmiş, askeri müzeyi andıracak şekilde bir alan düzenlenmiştir. Bu etkinlikler savaşın anısını diri tuttuğu kadar, insanların aynı duygu etrafına toplanmasına neden olmaktadır. Bakü kent mekanlarından bulvarın ulus fikrinin topluma mâl edilmesinde aracı görevi üstlendiği görülmüştür.

Bakü meydanları da Bakü’nün ehemmiyet arz eden kentsel mekanları arasındadır. Umumiyetle “halkın toplandığı, çoğu binalarla çevrili, düz, açık ve geniş yerler” olarak tanımlanan (Özdoğan, 2019, s.232) meydanların en önemlileri arasında Azadlık Meydanı gelmektedir. Hazar Denizi’ne nazır bir şekilde konumlanan meydanın ilk dönüşümü isimlendirilmesi üzerinde olmuştur. Önce Stalin, sonra Lenin Meydanı olarak isimlendirilen mekân, bağımsızlıktan sonra Azatlık (Bağımsızlık) Meydanı olarak kentsel alanda yerini almış ve

bağımsızlığın sembolleri arasına eklenmiştir. İsimlendirilmesinde gerçekleşen ulusallaşmasının yanı sıra meydan ulusal duyguların canlı kalması için de bir aracı görevi görmektedir. 1988 yılında meydana gerçekleşen kitlesel mitingin yanında 1990 yılında Rus askerleri tarafından birçok insanın yine bu meydana öldürülmesi Azerbaycanlılar için meydanı özel duruma getirmiştir. Geçmişle bağ kurulabilen, kolektif belleğin aktarıldığı bir mekân olmuştur.

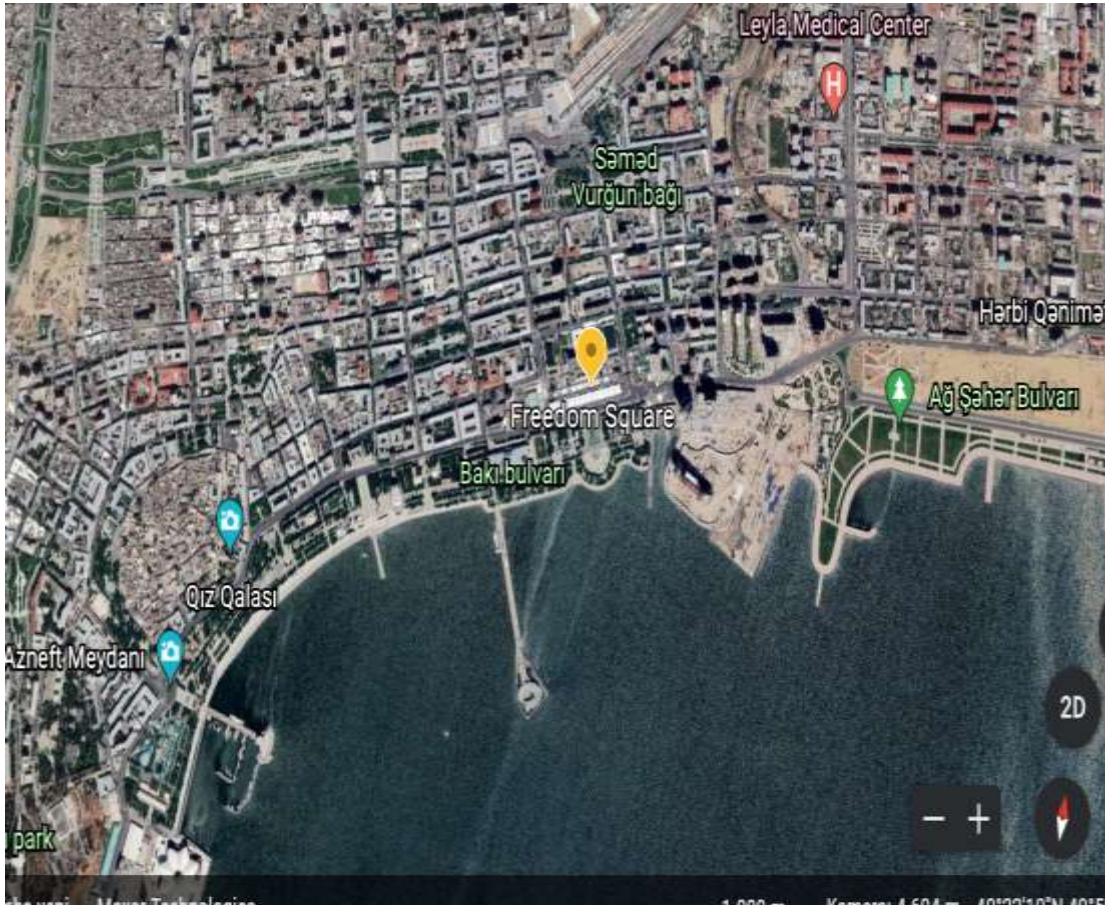
Şekil: Azadlık Meydanı

Kaynak: Azerbaycan Tarixi, VII Cild

Ulus devlet fikrinin yansıması olarak meydana değişiklikler meydana gelmiştir. 1955 yılında D. M. Garyağdı tarafından yapılan Lenin heykeli meydana eklenmiştir. Çoğu Sosyalist mekânda olduğu gibi Bakü'ye de Lenin heykelinin eklenmesi, o dönem için olağan karşılsa da bağımsızlıktan sonra heykel kaldırılmış, yerine Azerbaycan bayrağı dikilmiştir. De-sovyetizasyon politikasına paralel adım atılmış, Sovyet geçmişini çağrıştıran sembol yerine, milli unsur olan Azerbaycan bayrağı göndere çekilmiştir.

Harita: Bakü Sahil

Kaynak: <https://earth.google.com/web/>

Azadlık meydanı, günün muhtelif zamanlarında yoğunluğa sahiptir. Sosyolojik olarak bir meydanın işlevsel olabilmesi, onun kent sakinleri tarafından kullanılabilir olmasıyla ilintilidir. Eğer meydanlar sadece üzerinden geçilen, ya da tercih edilmeyen yerler olarak göz önündeyseler, tarihsel olarak işlevlerini yerine getirebildikleri söylenemez. Bu hususta, etrafı yollarla çevrili olan Azadlık meydanı, yayaların erişimini sınırlamaktadır. Trafığın yoğun olduğu zaman dilimlerinde, yayalar umumiyetle meydana uğrama gereği duymaksızın diğer rotaları kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra meydanların tercih edilebilir olması, meydanın içerdiği sosyalleşme alanlarıyla da yakından alakalıdır. Bu istikamette Azadlık Meydanı'na bakacak olursak, meydanın iki tarafından lüks modern otellerin yer aldığını, deniz kenarında yer alan bulvar ile arasında yolun olduğunu, arka kısmında ismi hükümet evinin bulunduğunu görmekteyiz. Resmi ve ticari binaların yoğunluğu, vakit geçirme alanlarının olmayışı, Bakü sakinlerinin hafızalarında yer edinen bu mekanla yeni bağlar kurmalarına neden olacak imgelerden yoksunluk mekânın sürekliliğine zarar verebilir. Kullanıcılar arasında etraftaki otelde kalanlar, turistler ve yakın çevrede ikamet eden insanların çoğunlukta olması, mahiyeti itibarıyla nüfusun geneline hitap etmesi gereken mekânın kimliğini zedeleyebilir.

Azadlık meydanının etrafında yer alan tesisler mimari açıdan bütünlük teşkil etmektedir. Bakü'nün yer aldığı Abşeron yarımadasından çıkarılan geleneksel ağlay taşının (sarı taş) mimari formda kullanılması alanda bir bütünlüğe neden olduğu gibi, geleneksel imgenin somut bir şekilde görülmesini de sağlamaktadır. Bu yolla mimari form ulusal kent oluşturmada faal bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Kentler ortaya çıktığı ilk tarihten itibaren önemini korumuştur. Kendine ait sisteme sahip olmuş, zamanın getirilerine ayak uydurmaya çalışmışlardır. Kentler canlı mikroorganizmalara benzemektedir, devinim halinde olup zaman içerisinde kendini yenilerler. Dönemin koşullarına paralel olarak kendine ait araçlar üretirler.

Son birkaç yüzyıldır küresel boyutta etkili olan fikir akımları söz konusudur. Daha öncesinde sınırlı teknolojik gelişim dünya çapında etki yaratmayı engellemiş, şehirlerin daha geleneksel kalmasına katkı sağlamıştır. Lakin modernizm, post-modernizm, küreselleşme ve bu akımların teknolojiyle dünyaya hızlıca yayılması hem toplumları hem de devletleri etkilemiştir. Bu hususta özellikle devletler resmî ideolojilerini koruma altına alma eğilimde olmuş, bunu sağlayacak dinamikler üretmişlerdir.

Ulus devletlerin ortaya çıkışı, bir ülke etrafında birleşecek akımların da tarih sahnesinde görünmesine neden olmuştur. Bu hususta ehemmiyet arz eden ötekinin karşısında yekpare bir ulus olabilmektir. Bu birlikteliği sağlamak için yönetimler çeşitli araçlar kullanmış, bu araçlar ile kentsel alanda düzenlemeler yapmışlardır. Kentler sadece vatandaşların hayatlarını idame ettirdiği yer değil, bir fikir doğrultusunda insanların bir araya gelip bağ kurabilecekleri de bir mekandır. Bu bağ kurmak için kent içerisine çeşitli “kentsel mekanlar” eklenmiştir. Bu alanların amacı; dışarıdan gelen ve yabancı olan güçlü etkilere karşı kendi ulus kimliği ve kendi kültürel değerlerini korumak, savunmak ve geleceğe aktarmak olmuştur.

Yaklaşık yetmiş yıl Sovyetler Birliği’nin kontrolü altında kalan Azerbaycan, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından sonra ulus kimliğini oluşturmak, ulusal bir toplum yaratmak ve kendi kültürüne ait olmayan “yabancı” etmenleri ayıklamak için girişimlerde bulunmuştur. Bunu gerçekleştirirken Bakü’nün kentsel mekanlarının kullanıldığı görülmüştür. Bakü’de bulunan mahalle, bulvar, şehitlik, park vb. gibi çeşitli kentsel mekanlar ulus kimliğini halka iletecek bir vasıta gibi kullanılmıştır.

Güçlü etkiye sahip kentsel mekanlardan biri de meydanlar olmuştur. Boş bir alanın çevrilmesiyle ya da bir yapı kompleksinin bitişiğini dolduracak şekilde planlan meydanlar, üzerinden geçilen, demografik yoğunluğa sahip, dinamik ve sosyalleşme imkânı sağlayan alandırlar. Bakü’nün önde gelen meydanlarından olan Azadlık meydanı da bu kentsel mekanlara örnek teşkil etmektedir. Çalışmada Azadlık meydanını diğer meydanlardan ayıran özellikler saptanmıştır. Azadlık meydanı, tarihsel öneme malik olsa dahi yeterince sosyal alan içermemesi hasebiyle yoğunluk bakımından düşük kalmaktadır. Etrafında araçlar için yolların bulunması mekânı sınırlandırmaktadır. Bunun yanı sıra yolların diğer tarafında otel işletmeleri, kamu binaları ve özel yerleşim alanlarının bulunuşu mekânı kullananların profilini etkilemiştir. Bu hususta umumiyetle üzerinden geçilen, tanınmış olmasından dolayı kullanıcılar tarafından buluşma noktası olarak belirlenen bir kentsel mekân haline gelmiştir. Bu özelliğinin yanı sıra meydan hem isimlendirmesiyle hem de geçmişte ev sahipliği yaptığı kitlesel halk hareketleriyle bağımsızlığa atıfta bulunmaktadır. Bu çalışma sonucunda, Azadlık meydanının günlük hayatta kullanım oranı az olmasına rağmen bağımsızlığa giden yolda kültürel ve kolektif belleği canlı tutan bir mekan olması hasebiyle kentin ulusal sembollerinden olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Ardıçoğlu, R. (2019). Kıyı Dolgusunun Kent Morfolojisine Etkisinin Mekan Dizimi Yöntemiyle İncelenmesi: İstanbul Tophane Bölgesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Ankara.

- Bayrakdar, O. K. (2020). Bir Dönüşüm Dinamiği Olarak Petrolün Bakü Şehir Kimliğine ve Şehirleşmesine Etkisi. *Turkish Studies-Social*, 15(8), 3387-3402.
- Carmona, M. & Tiesdell, S. & Heath, T. & Oc, T. (2010). *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. (Second Edition). Oxford: Elsevier.
- Erdönmez M. E. & Akı, A. (2005). Açık Kamusal Kent Mekanlarının Toplum İlişkilerindeki Etkileri. *YTÜ Mimarlık Fakültesi e-dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s.67-87.
- Qaffarov, T. (2008). Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. VII cild, Elm nəşriyyatı, Bakı
- Güleç Solak, S. (2017). Mekan-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 1 , s.13-37.
- Krier, R. (1979). *Urban Space*. London: Academy Editions.
- Oğurlu, İ. (2014). Çevre – Kent İmajı – Kent Kimliği – Kent Kültürü Etkileşimlerine Bir Bakış. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Cilt:13, Sayı:26, s.275-293.
- Özdoğan, H. (2019). Kentsel Aidiyette Meydanlar: Trabzon Belediye Meydanı Örneği, *Planlama*, 29(3), 229-246.
- Sekiliyev, O. (2017). An Assessment of the Relationship Between Changes in the Identity of Baku Bulvar and People's Identification With This Setting. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama, Ankara.
- Sevim, E. (2015). Rethinking Roots of Socialist City. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama, Ankara.
- Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*, çev: Bahadır Sina Şener, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yanık, C. (2013). Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi . Kaygı. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* , (20) , 225-237 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kaygi/issue/16208/169832>
- Yazıcıoğlu Halu, Z. (2010), *Kentsel Mekân Olarak Caddelerin Mekânsal Karakterinin Yürünebilirlik Bağlamında İrdelenmesi: Bağdat Caddesi Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ PUBLİSİSTİKASINDA ANALİTİK MÜHAKİMƏ PRİNSİPLƏRİ

PRINCIPLES OF ANALYTICAL JUDGMENT IN THE JOURNALISM OF ALI BEY
HUSEYNZADE

Dosent əvəzi Gülnarə Sadıqova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültəsi,

Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi kafedrası

ORCID ID: 0000-0001-9296-8956

ÖZET

Məqalədə XIX-cu əsrin sonu və XX-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda jurnalistikanın inkişafına mühüm töhfələr vermiş istedadlı azərbaycanlı ideoloq, siyasi publisist, filosof – eyni zamanda naşir, şair, dünya ədəbiyyatının biliçisi, ədəbiyyatşünas alim, tərcüməci, rəssam, musiqişünas, həkim, jurnalist Əlibəy Hüseynzadənin jurnalist fəaliyyəti işıqlandırılır.

Ə.Hüseynzadə geniş erudisiyaya, iti təfəkkürə və yazı istedadına malik jurnalist, azəri və rus dillərində yazılmış, tematik və janr rəngarəngliyi ilə seçilən parlaq aktual məqalələrin müəllifidir. Ədibin publisistikasının sənətkarlıq məsələləri, ideya yenilikləri, qələmə aldığı mövzu dairəsinin genişliyi tədqiqə cəlb edilmişdir.

Məqalədə vurğulanır ki, Ə.Hüseynzadə zəngin jurnalist məharəti ilə ictimai-mədəni həyatda islahat fəaliyyəti aparmağa, “türkçülük”, “azərbaycançılıq” ideologiyasını formalaşdırmağa çalışıb. O, dünyada baş verən siyasi hadisələrə kəskin reaksiya verir, baş verənləri parlaq təhlil edirdi. Bununla da ədib analitik məqalələri ilə dövrünün ictimai-siyasi gerçəklikləri və ədəbi-bədii yenilikləri mətbuata siraət edir, ictimai şüurun islahatına, təkmilləşməsinə təsir göstərirdi.

Tədqiqata yeni mövzular rəngarəngliyi ilə seçilən, dövrü mətbuatda silsilə şəkildə çap olunan Əli bəy Hüseynzadənin bir sıra yüksək peşəkarlıq tələb edən məqalələri cəlb edilmişdir. Dövrün ictimai-siyasi məsələlərini həll etməyə çalışan ədib “Bundan sonra nə etməli?”, “Nədən bu günlərə qaldıq?”, “Yolumuz hayandır?” sualları əsas götürülmüşdür. Analitik düşüncə tərzilə hadisələrin səbəb və məqsədini, səciyyə və xüsusiyyətlərini şərh etməyə çalışırdı.

Məqalədə Əli bəy Hüseynzadənin analitik xüsusiyyətli məqalələrinə (“Türkiyə erməniləri haqqında bir neçə kəlmə”, “Yaxın Şərqdə Almanlar”, “Türkiyə qəzeti “Panislamizm” haqqında”, “Bakı şəhərində baş verən xosagəlməz hadisələrin səbəbləri”, “Türklər kimdir və Kimlərdən ibarətdir”və s.) istinad edilmişdir.

Nəticədə ədibin yüksək peşəkarlığı ilə müasirlərimizə miras qoyduğu “Azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq cəmiyyəti” yaradılması üçün sinfi siyasi fərqlərin aradan qaldırılması, türk tarixinə və türkçülük görüşlərinə, dünya türklərinin elmi, iqtisadi və siyasi həyatına sistemli şəkildə həsr olunan məqalələrinin məhz analitik jurnalistikanın əsasını təşkil edilməsi sübut edilir.

Açar sözlər: analitik jurnalistika, ictimai-siyasi, mətbuat, “türkçülük”, “azərbaycançılıq”.

ABSTRACT

Talented Azerbaijani ideologist, political publicist, philosopher - publisher, poet, connoisseur of world literature, literary scholar, translator, artist, musicologist, doctor, journalist Alibey,

who made important contributions to the development of journalism in Azerbaijan in the late XIX and early XX centuries. Huseynzadeh's journalistic activity is covered.

A. Huseynzadeh is a journalist with wide erudition, sharp thinking and writing talent, the author of brilliant topical articles written in Azeri and Russian languages, distinguished by a variety of themes and genres. The issues of mastery of the writer's journalism, innovations of ideas, the breadth of the subject area he wrote were involved in the research.

The article emphasizes that A. Huseynzadeh, with his rich journalistic skills, tried to carry out reform activities in social and cultural life, to form the ideology of "Turkism" and "Azerbaijanism". He reacted sharply to the political events in the world, and brilliantly analyzed what was happening. Thus, with his analytical articles, the writer spread the socio-political realities and literary and artistic innovations of his time to the press, influencing the reform and improvement of public consciousness.

A number of highly professional articles by Ali bey Huseynzadeh, which are distinguished by the variety of new topics and published in periodicals, were involved in the research. The writer, who is trying to solve the socio-political issues of the time, asked, "What should we do next?", "Why are we here today?", "Is our way a dream?" questions were taken as a basis. He tried to explain the cause and purpose, nature and features of events with analytical thinking.

The article includes Ali Bey Huseynzadeh's analytical articles ("A few words about Turkish Armenians", "Germans in the Middle East", "Turkish newspaper" Pan-Islamism "", "Causes of unpleasant events in Baku", "Who are the Turks and who are they" and s.) were cited.

As a result, the elimination of class political differences for the creation of the "Society of Freedom, Equality and Brotherhood" inherited by our contemporaries with high professionalism, his articles on Turkish history and Turkism, the scientific, economic and political life of the world's Turks proved to be the basis of analytical journalism. is done.

Keywords: analytical journalism, socio-political, press, "turkism", "azerbaijanism"

GİRİŞ

XIX яsrин сону вѣ XX яsrин яввѣляриндѣ иѣтимаи-сийаси мѣнасибѣтлярдѣ йени принциплярин – капиталист мѣнасибѣтляринин бѣргѣрар олмасы, бир чох юлкѣлярдѣки кими чар Русийанын мѣстѣмлякѣчилиийи шѣраитиндѣ йашайан Азѣрбайѣанда да эѣрчѣяк-ляшди. Орта яsrлярин феодал дѣщѣнѣяси явѣзинѣя Азѣрбайѣанда йени миллийѣятчи тѣ-фѣякѣр типѣ формалашмаѣа башлады. Беѣляликѣя йени капиталист игтисадиѣйѣаты форма-лашдыран Азѣрбайѣанда сосиал-сийаси проблемлярин шѣяллина мѣщѣм ящѣмийѣят вери-лир, юлкѣдѣя чѣадаш шѣяят тѣрзи, мѣасирляшмаѣк идеясы шѣр шейдѣян йѣкѣсяк гиймятля-ндирилирди.

Азѣрбайѣанда мѣтбуат вѣ журналистика ишинин эѣѣляндирилмясиндѣ милли зийѣалылар, легал вѣ гейри легал мѣтбѣяляр, шабѣля классик ядѣбийѣят ѣяняляриндѣян фѣяргли, йени типли ядѣбийѣят мѣщѣм мараг доѣурурду. Беѣля ки, «Йѣаранан роман, повѣстляр... маарифчи-реалист метода ясасланырды»... [8,9] шабѣля хариѣи юлкѣлярдѣки сянят вѣ сийасѣт нѣязрийѣяси Азѣрбайѣана эѣтирилирди. Я.Щѣсейнзадѣя беѣля бир вахтда Азѣрбайѣан мѣтбуаты мѣщѣитинѣя дахил олду. Онун интеллектуал шазѣрлыѣы вѣ сийаси-фѣялѣяфи эюрѣшляри Азѣрбайѣанда иѣтимаи-мѣядѣни фикрин, милли журналистика вѣ публисистика ахтарышларынын йени инкишаф истигамѣитини мѣѣйѣянляшдирмѣяя тѣсир эюстѣрди. Академик К.Талыбзадѣя дигѣяти бу мягама йюнялѣярѣк йѣазыр: «XX яsr Азѣрбайѣаныны дѣярк етмяк ѣщѣн Яли бѣй Щѣсейнзадѣяни дѣярк етмяк лазымдыр... Яли бѣй Щѣсейнзадѣя... Азѣрбайѣанда кюклѣ дѣйишикликляр етмяк мягѣядили ишѣ башламышдыр»

[10,3].

Азәрбајғанда йени журналистика мѣститинин йарадылмасында Я.Щҗсейнзадының иѣтимаи-сийаси ишинин вѣ редакторлуг фѣалийѣтинин щѣмин дѣврѣн йазычы, шаир вѣ журналистляри йѣксѣк гиймѣтляндирыѣк, онларын йениликчи – новаторлуг ѣюрѣшлярини тѣблиѣ едѣрѣк ваѣиб билирдѣ.

1905-ѣи ил 17 октѣабр Манифестиндѣн сонра иѣтимаи щѣйатда вѣ щѣурда апарылан ислашатлар мѣтбуатда йени мѣвзулар рѣнѣарѣнѣлийини ортайа гойдѣуна ѣюра «Бундан сонра нѣ етмѣли?», «Нѣдѣн бу ѣнѣлярѣ галдыг?», «Йѣолумуз щѣйанадыр?» суаллары ѣсас ѣютѣрѣлѣрдѣ. Я.Щҗсейнзады мѣвѣуд ѣерѣяклик щѣгигѣтлярини нѣзѣрдѣ тутараг йазырды: «Нѣ етмѣли?.. «Будур мѣсяля иштѣ!» Щѣмлетин, даща дѣорусу, «Щѣмлет»и йѣзан гоѣа Шѣкспирин дѣдийи кими. «Залым гѣдѣрин гѣдринѣ етмѣкми тѣщѣммѣл?, Йѣ гаршы ѣялиб ѣушинѣ бу сейли-фѣнѣнын, вермѣкми бу туфѣни-бѣлайѣя нѣщѣйѣт? Бунлардан ѣяѣб щѣнкиси иѣаби-нѣѣабѣт!..» [6].

Я.Щҗсейнзады публисистик йарадыѣылыѣында мѣвзу мѣщдудлийѣтинѣ гапылмыр, дѣврѣн фѣкт, щѣдѣся вѣ проблемляринѣ бѣшѣрилиѣк мѣвгѣйиндѣн йѣнашмаѣа даща чѣх мѣйл едирди. ѣюрѣкми публисистин ермѣни-мѣсялман мѣнагишѣсинѣ аид мѣгѣляляриндѣ йѣрѣтдѣйѣ мѣлащѣзѣлярдѣ бу айдын ѣюрѣнѣр. Онун «Ермѣни вѣтѣндашларымыза тѣвсийѣ вѣ ихтаратымыз», «Тифлис ермѣни-мѣсялман иѣтимаинѣ даир бир-ики сѣюз», «Миллийѣт вѣ инсанийѣт», «Мѣхтѣлиф бѣщѣнѣляр илѣ адам ѣудѣрмѣк» вѣ с. бу кими мѣгѣлялари дѣйилѣнлѣрѣ парлаг сѣбутдур. Ядиб ермѣни дѣшнакларынын вѣ миллийѣтчи ермѣни мѣщѣррирляринин, щѣбѣля шѣвинист вѣ аванѣрист рус журналистляринин импѣриалист мѣвгѣйини ифша едѣрѣк билдирди: «Гѣзѣтѣмизин 71-ѣи вѣ 74-ѣц нѣумрѣляриндѣ панисламизмѣйѣ даир «Мшѣк» гѣзѣтиндѣн тѣрѣцмѣ олунмуш бир мѣгѣля мѣндѣриѣ иди. Бу мѣнасибѣтлѣ бир-ики сѣюз сѣйлямѣйи вѣд едиб мѣгѣляйи-мѣзѣурѣяѣи ѣфѣкарын гисмѣн батил вѣ гисмѣн дѣ щѣгигѣт олдѣуѣну бѣйѣан етмиш идик. Щѣгигѣтлѣр ѣялѣцмум алями-исламын бир мѣддѣтдѣн бѣри бу анѣ гѣдѣр тѣрѣгги елѣмѣйиб, маариф, игтисад вѣ иѣтимаийѣт нѣугтѣйи-нѣзѣрлѣриндѣн ѣери галмѣсына даирдир. Яфѣкари-батилѣ иѣя цмумийѣтлѣ истигбалымыза аиддир. Бизим мѣгѣядимиз нѣ бу щѣгигѣтлѣри бирѣр-бирѣр тедад етмѣкдир, чѣнки миллѣт рѣщѣбѣрлѣри олан ѣоз ѣящли-цѣрфѣанымыз дурурѣкѣн, онлары «Мшѣк» мѣщѣррирляриндѣн ѣйрѣнмѣйѣ мѣощѣѣ дѣйилиз, нѣ дѣ ѣфѣкари-батилѣйи бир-бир рѣдд етмѣкдир. Зѣра ермѣни мѣщѣррирляриндѣн ѣкѣяринин ѣюзлѣрини тѣяссѣб вѣ ѣнѣнийѣтдѣн чѣх да фѣргги олмайѣн «Дар бир миллийѣт» фикри гападыгѣа онлары ѣфѣкари-батилѣ бѣлѣляриндѣн хилас етмѣк мѣмѣкѣн дѣйилдир... Сѣящѣщ, йѣ батил олсун. Иш ермѣни мѣщѣррирляринин йѣздыѣы сѣюзлѣрдѣ дѣйилдир. О сѣюзлѣри йѣздыран цѣрѣдѣ, гѣлбѣдѣдир. Онун дѣдийи щѣгг сѣюзлѣрин кѣффѣсини, бѣлкѣ зѣйѣадѣсини, гѣт-гѣт зѣйѣадѣсини Камаллар да, Кѣмалилѣр дѣ, Яликѣмалилѣр дѣ, Сѣавилѣр дѣ, Самилѣр дѣ, Мидщѣтлѣр дѣ, Ьѣвдѣтлѣр дѣ, Ящмѣдлѣр дѣ, Ризѣлѣр дѣ, Мурадбѣйлѣр дѣ, Исмайл бѣй Гѣспирински дѣ, Ябдѣррѣшид Ибращимѣв да дѣдилѣр вѣ дѣйирлѣр, лѣкин дѣмѣкдѣн дѣмѣйѣя, ѣялѣхѣсус дѣдирѣн гѣлбѣн гѣлбѣ фѣргги-ѣзим вардыр» [7].

Я.Щҗсейнзады йарадыѣылыѣынын ѣсас мѣвзуларындѣн бири онун тѣрѣклѣк дѣщѣнѣясинѣ баѣлы щѣгигѣтлѣрдир. Бѣлѣ ки, илѣ йарадыѣылыг нѣмунѣляриндѣн тутмуш мѣящѣур «Гѣрѣбин иѣи дѣстѣтѣнда тѣрк» дѣстѣтѣнадыѣк зѣнѣин ахтарыш йѣолу кѣчѣн Я.Щҗсейнзады тѣрѣклѣк тарихи, онун щѣйѣат тѣрзи, иѣтимаи-сийаси арзулары, дѣвлят гурѣуѣлуѣу вѣ мѣдѣяни щѣйѣаты илѣ баѣлы силсилѣ мѣгѣлялѣр йѣазыр, «Тѣрк» фѣномѣнинин дѣнѣйѣа лайигинѣя тѣныдылмѣсыны ваѣиб вѣзѣфѣлярдѣн сайырды. Щѣмин сѣбѣбѣдѣндир ки, ядиб тѣрклярин тарихѣн мѣскунлашдыѣы ѣразилѣри, йѣаратдыѣы мѣдѣнийѣт нѣмунѣляри вѣ айры-айры шѣхсийѣтлѣр, тарихи щѣдѣсялѣр щѣггынѣда мѣасирляринѣ зѣнѣин инфѣрмѣсийѣа чѣтдырмаѣын ваѣибли “Kaspi” ѣязѣтинин 1904-сѣ ил нѣумрѣляриндѣ Я.Щҗсейнзадының

imzası эюгцнмяуя башлайыр вя о ilk мяқаляляриндян etibarян ciddi ictimai-siyasi problemlяrin tяhlilini мяqsяd bilir, sosial-siyasi мясялялярин шяrhиня мцццм яhямйууят verirdi. 1903-cц ilin son aylарында Түрkiюдян Бакыуа қауыдан Я.Нцseynzadя Түрkiуя-Anadolu мцhitиндя гюрдццц hяqиqtялрягi, Түрkiуя-Yunan мцharibясиндя иштиракы заманы шahиди olduу, ешитдиyi факт вя hadisялрягi қялмя алыр, Азярбайсан-Түрkiуя ictimai-мядяни мцhitлягi арасында ялақяни гццляндирмяуя чалышырды.

Ядибин “Kaspi” qязeti сяhifяляриндя дярс etdirdiyi мяқаляляриндя onun elmi-intellektual hazыrлыбы, hяkimlik тясрцбясi вя ictimai-siyasi мцhakимя imkanлары юзццц гюрстяrir вя мццяllifин ictimai-мядяни hяуатда islahatlar апармақ арzusunu ifadя edилirdi. 1904-1907-ci illяrdя “Kaspi” qязetиндяки мяқалялряг silsilяsi bu fikri ачық-аудын шяkildя тясdiqlямякдядир. Онун rus dilinde yazdıgı “Несколько слов о турецких армянах” (“Türk ermәnilәri haqqında bir neçә kәlmә”), “Мусульмане и научно-европейская медицина” (“Müsәlmanlar vә Avropa səhiyyәsi”), “Турецкая газета о «Панисламизме»” (Türk qәzeti “Panislamizm” haqqında), “К причинам позорных событий в городе Баку” (“Bakı şəhərində baş verән xosagәlmәz hadisәlәrin səbəblәrindən”), “Немцы на Ближнем Востоке” (“Almanlar yaxın Şərqdə”) вә s. мяқаляляриндя deyilян fikirlягi, elmi-нязягi izahы вя ictimai-tarixi tяhlili бу бахымындан мцццм яhямйууят дашыуыг. Гюрдццццц kimi, публисист бу мяқалялрядя юзцццц шяxsi тясрцбясi вя elmi hazыrлыбы иля гоншу юлкялрядя баш verян ictimai-мядяни тяряггi prosesлягини мяharatля ялагялдяндирир вя Азярбайсан ictimai fikrини elm, сянят вя мядяниууят, siyasят вя beynяlxalг мцnasibятляг haггында digгятяlayir мцlahizялряг сюуляуirdi. О, Түрkiуяли ермянилягин hяуаты, ictimai-мядяни durumu, onларын milli hцгurlарыны ifadя etмяк imkanларыны digгят мяrkязиня чяkir, түрkiуяли ермянилягин тяhsili, мяtбуатдан istifadяsi, дюрлят strukturlарында тямсил olunماسы kimi мясялялряг тохунур, onлары rusiyалы ермянилярдян фяггili olараг юзцццц актив milli мядяниууят guruculuуу иля мяшыул olмасыны нязягя чатдыгырды.

XX ясрин яввялляриндя “Армянские школы в Турции” (“Tүrkiyedәki ermәni mәktәblәri”) başığaltında мягалядә Истанбулдакы ермяни Patriarхынын сюйлядийи фикирляря әsaslanaraq, Tiflisдя чыхан “Nor-Dar” гязетинин редактору Тер-Даниелйанс скептик мцlahizялряля чыхыш etmişdir. О yazırdı: “Tүrkiyedә rus ermәnilәrinin үзүнә mәktәblәr bağıdır. Lakin xarici nümayәndәләри дүşündүрән burda yaşayanlar yox, Tүrkiyenin tәbii sərvәtlәridir...” [16]

Я.Щцсейнзadя “Türk ermәnilәri haqqında bir neçә kәlmә” полемик мягалясиндя ермяни журналистинин мцлашизяляриня ываб олараг йазырды: “Müәllifин fikirlәrinin istinadla verilmәsi halda bir söz deyә bilmәrik, lakin mәqalәdә bәzi ermәni mәktәblәri (Ә.Н. mәktәbin yerləşdiyi mәkanı “Mode” adlandırıр) qәlәмә alınmayıb. Tүrkiyә tәрәfindән ermәni tәdris müәssisәlәrinin nəzarәtinә gәlәndә isә, demәk istәrdik ki, türk dövlәti nəinki ermәnilәrin, digәр xristianların da tәdris proqramlarını yaddan çıxarmır.” [11].

Түрkiюдяки ермянилягин Rusiya ермянилягi иля тарихи мцгайисяли тяhlilini апаран Тер-Даниелйанс onларын milli dil, milli мядяниууят вя milli тяhsil hцгurlарыны digгят мяrkязиня чяkirdi. О, Түркийя ермяниляринин мяктябдарлыг ишини вя тящсил мясялялярини конкрет рягямляря сцбута йетирмяйя чалышараг әюстярирди: “Avropa ermәni tәlәbә tәşkilatinin 1900-cü il hesabatinә görә, 271 tәlәbәdән 161-ı ana ermәni dilini mükәmmәl bilir, qalan 110-u үçün ana dili yaddır. Bunlardan 22-si Avstriyadandır, 4-ü Tүrkiyedән, digәrlәri – çoxluq tәşkil edәnlәр isә Rusiyadandırlar. Budur Tүrkiyedәki ermәni mәktәblәrinin nailiyyәtlәri” [11].

Нямин ряқямлрядян чыхыш edян ермяни журналисти еуні мянзягянин Rusiya ермянилягинин hяуатында да мювсуд olduуunu гюрстяrir

Түрkiуяли ермяниляг haqqында ятрафлы мяlumat verян Я.Нцseynzadя onларын dini etiqad, сюз вя мяtбуат azadлыбына да хцsusи diqqят yetirir, Rusiyadakы ермянилягя, хцsusян дя Бакы-Азярбайсан вя Qafqazdakы ермянилягин нязяриня чатдыгырды ki, Anadolu яразисиндя яшауан

в яғалиyyət гюстярән ермәниләр Османлы түркләри kimi бярәбяр һүқуқлу вятяндаш kimi дав-
ранмалы в я sosial-siyasi мјсүлиyyətini дјрк етмјлидирлјр. Danielyans kimi publisistлјрин ермјни
milli һүқуқларынм қорунмасындакы хидмјтлјрини мјувуд тарих контекстия юуряпмјуи
мјқсјдј уууи билјрдј. Fakt в я hadisјлјрј мјувуд тарихи герсјклик в я obyektivlik бахымындап
уанашан сјняткар Түркиядј ермјни в я йуан, habelј рум мјншјли мјцјллифлјрин дј ишњя
аудынлық гјтјрјр, юлкјдјки missionerлјрин дјни дцшцнсј мјцхјтјлифийи yaratмасыны тјһлil
мјркјзјня чјкјр. О, дјни sektalarын, хцsusилј, katolik в я protestantларын фјалиyyətия аудынлық
гјтјрјр, түрк dilиндјн башқа dil бilmјуяп ермјни в я унанларын мјцхјтјлиф дјни тјриқјтлјрј мейlini
онларын етиқад азадлыбы kimi қиымјтјландирди.

Я.Һцseynzадј “Каспј “ гјзети сјһифјлјриндј Азјрбайсан ictimai-мјдјни һјуатына dair
дцшцнсјлјрини ifадј edir, юлкјнин сјһиуя, мјдјниуяут, мјишјт вјзјуујти ilј баблы
мјцћәһизјлјрини охuculara чатдыгырды. Onun «Мусульмане и научно-европейская медицина»
(“Müsəlmanlar və Avropa səhiyyəsi”) мјгалјлјсында Азјрбайсанын сјһиуясындакј мјовсуд
вјзјуујти faktлар яsasында тјнғid olunur в я ядиб еlмј-нјзјгј һазылыбы ilј фјрқлјнп
professional һјким kimi ictimai-мјдјни мјцћitдј эјордцуц нјуқсанлары цмumилјшдјрјгјк
онларын aradan қалдығылмасыны мјқсјд билјрдј. Таныммыш publisist, чар Rusиасынын
ucқарларындан hesab olunan, Азјрбайуанда сјһиуя ишнин тјшкili, onun еlмј-нјзјгј prinsiplјр
яsasында qurulması в я дцnya standartларына уууилашдығылмасы ilј ciddi мјшшul olur, bu в я
ya digјр хјстјликлјрин (yatalaq, skarlatin, қызылса, сисјк) мјцәliгј цsullарыны шјрћ edirdi.
Юлкјмиздј elementar gigiyena тјяблјринин юдјnilмјмјсини цгјк ағысы ilј қаршылауап
һјким-publisist фјһлј в я кјндli һјуатында иш мјцћitinin чјтинликлјриня, уашауыш шјraitinin
дјуццмјзјлиуия diqqјт уюнјдјр в я сјһиуя, tibb normalарына ямјл edilmјмјсини тјнқid edirdi.
Я.Һцseynzадј yalныз еlмј яsaslarla сјһиуя ишнин qurulмасыны вағib билјр, халқ арасында
яslрдјдјн бјгј уауылан түркјчарј цsullардан (халқ тјbabјtinin- Э.С.) deyil, һјм дј мјцәsir дцnya
тјгјцбјрасинин ууurlарындан бјһрјлјпмјуи тјхирјсалынмјз вјзifј сауырды.

Я.Һцseynzадј yeni еlмј tibb kadrlарынм сјмиуујтдј нцfuzunu қалдырмабы мјцћцм
вјтјндашлық вјзifјси билјр, халқын fiziki сабламлыбы в я мјнјvi зјнғинliуи кешiiндј dayanan
һјкimлјр в я ictimai-siyasi fikir adamlарынм мјцштјгјк иш birliуи апармасыны тјхирјсалынмјз
вјзifјлјрдјн hesab edirdi. О, konkret olaraq Бакы шјһјринин сјһиуя гюстјгјилјринин в я buna
dair сјһиуя мјнтјқјлјринин хидмјт imkanларынм тјһlil edir, ambulator хидмјтин вјзјуујтини
уахшылашдырмабы тјхирјсалынмјз иш kimi diqqјт мјркјзјня чјкјрдј. О, yeni еlмј tibb
kadrlарынм халқ ilј цnsиуујтини, аугы-аугы insanларла ардығыл ялақј saxlamасыны, onun sosial-
psixoloji durumunu юурјnilмјсини решјкарлық keyfiуујти щесаb едјрдј.

Я.Һцseynzадј дјгј-зюһрјvi хјстјликлјгј цзјрј мјцхјхјssis olsa da о, ictimai хадim в я сјһиуя
ишнин тјшкilatчысы kimi таныыр в я XX яsrин яvvяllјриндј Азјрбайсандј дјрман
preparatларынм, мјцәlisј цсцп lazym olan яп мјцәsir texniki лјvazиматын da istifadјsinя
мјцћцм яһмјуујт verirdi. О, Rusиyada, Иranda, Misirdј, Fransada, Түркиядј в я bir сыра башқа
юлкјлјрдј мјшһur olan һјкim-alimлјрин иш тјсрцбјсиндјн в я еlмј цсуллардан istifадј етмјуи
vacib сауыр, аугы-аугы юлкјлјрин нцfuzlu tibb мјнтјқјлјриндј yeni азјрбайсанлы kadrlарын
һазырланмасы зјрујятини нјзјгј catдыгырды. Ядиб professor Mering, Bernштеyn, Qalperin,
Larionov, Lepinski, Arnoldov, Astroumov в я башқа bu kimi танынмыш һјкim-мјцхјхјssis в я
elm хадimлјринин иш тјсрцбјсиня, ictimai-мјдјни дцшцнсјлјсиня istinad етмјуи faydalы hesab edir
в я гюстјгјрдј ki, yalныз bu yolla Азјрбайсан мјццитиндј, хцsusилј, ictimai-мјдјни һјуатында
islahatlar-reformalar апармақ мјцмкјндјц. О дјуvрццп мјшшур һјкimi olan V.A.Arnoldovun
һјуат тјсрцбјси в я еlмј-ictimai дцшцнсјлјриндјн сыхыш едјгјк fikirлјрини белј
цмumилјшдјрјрдј: “Hәkim хәstәnin dilini bilmәlidi, yoxsa o hәkim deyil, sıradan səhiyyə
әmrlәrini yerinә yetirән adi quru mәmurdur”[13]

Я.Щцсейнзадј русдилли мјгалјлјриндј ислам тарихиня, мјсјлман дцнјасынын яхлағи-

мяняви дйярляриня вь Гуран шядисляриня тез-тез мцрабьят едир, фикирлярини ясасландырмаг цццн айры-айры шядисляр вь пейьямбярлярин шййатына даир шадися вь рявайятлярдян истифадя едирди. Бу бахымдан онун дцнйада баш верян иътимаи-сийаси зиддийятляр, Гафгаздакы ермяни-мцсялман гаршыдурмасы, йяшудилярин тарихи талейи, Русийадакы иътимаи-сийаси дцщцнъя вь фяалийят парадокслары барядя публисистик дцщцнъяляри мцасир ящямийят дашыйыр. Дцнйа вь Авропа, Русийа, Иран, Тцркыйя дюври мятбуатларынын информасийа эерчякляриня истинад едян Я.Щцсейнзадя дцнйада «панисламизм горхусу» йараданларын ялейщиня чыхыр, христиан вь мцсялман гаршыдурмасы кими глобал зиддийятлярин арадан галдырылмасыны ваьиб билирди.

Я.Щцсейнзадя хцсусия, Авропа мятбуатында тез-тез ишлядилян «панисламист», «пантцрк-кист», «паносманист» ифадяляри алтынды Тцркыйя ялейщиня ардыгьыл тяблиьат апаран Авропа мятбуатынын гьязли мювгейини ифша едир, шямин мятбуатда чыхыш едян мцяллифлярин уйдурма фактлары, шяхси мцлащизяляри, фантастик вь утопик арзуларыны тянгид едирди. О, тцрк дцнйасынын вь тцрк этносунун тарихиня даир тядгигатлара истинад едир, европалыларын сялиб-хач йцрщщ идеясындан гайнагланан мякирли сийасятини ифша едэрэк yazırdı: “...Anlamıram, nэдэн “islam birliyi” Avropanı bu dэдэр qorxudur. Bu gүн islam müharibəsiz inkişaf edir. Bizim dinimizin əsasını qardaşlıq birliyi təşkil edir. İslam insanpərvərlikdir, qardaşlğın özündəki insanpərvərlikdir [14]

Авропада ислам бирлийи тящццкясиндян горхуйа дцщян гцввялярин мювгейини ифша етмяк цццн Я.Щцсейнзадя ислам дининин «бирлик, бярабярлик, гардашлыг, достлуг, шямряйлик, инсанпярварлик кими дйярлярини габарыг шякилдя нязря чатдыыр, исламда фанатизми, хурафаты ясаслы шякилдя тянгид едирди. Ислами бирлийин горхусу иля йашайанлары вь бу бирлийи дцщмянчилик кими гиймятляндирянляри ядиб тянгид едир вь мцсялман дцнйасындакы «интибащ лювщяляриня» дигтят йюнялдирди. О, ислами дцщцнъядяки азадлыг, мяняви камиллик дуйьуларына мцщцм ящямийят верир, исламын шярият гайдаларындакы щагт вь ядалят нормаларыны нязря чатдыырды. Ейни шякилдя азад дцщцнъяли Европанын христиан фундаментализми вь фанатизмидян фярг-ляндирилмясини тьовсийя едир, орта ясрляр Авропа интибащынын шуманизмидян, цмум-бяшярилиийиндян бящрялянмйи ваьиб билирди.

«Каспи» гьзетиндяки русдилли мягальярдя тцркццк дуйьусу вь тцркчццк дцщцнъяси дя ящямийятли йер тутмагдадыр. Онун «Немцы на Ближнем Востоке» (“Almanlar uхın Şərqdə”) мягальсиндя Османлы сцласяси щакимийятиня вь ХЫХ ясрдя Тцркыйянин ядяби-мядяни тярягтисиня мцнасибяти бу мянада мараг доьурур. Тцркыйяни дцнйа дюв-лятляри вь халглары цццн «ачыг гапы» кими тягдим едян Я.Щцсейнзадя «Америка америкалылар цццндцр» тезисиня ясасланан вь мцсялман бирлийи идеясындан, щабеля «Сары тящццкя» (Шярг тящццкяси-Э.С.) идеясындан горхуйа дцщянлярин мювгейини айдынлашдырды.

НƏTİCƏ

Азярбайьанда иътимаи фикрин тяшкили ишиня гошулан Я.Щцсейнзадя ХХ ясрин «ингилаблар яси» олдуьуну дцзэцн мцяййянляшдирир вь билдирирди ки, Азярбайьан ядяби-мядяни шййатында йениликляря мцвяффяг олмаг цццн мювьуд эерчяклийи дцзэцн гиймятляндирмяли вь ондан обьектив нятигя чыхармаьы баьармалыйыг. Эюркямли журналист бунун цццн «дар бир миллийят фикри»ндян узаг олмаьы, шадисяляри мювьуд реаллыг ясасында тящцли етмйи ваьиб билирди.

ХЫХ ясрдя йени иътимаи-фялсәфи идеяларла зянэинлящян Азярбайьан маарифчилийи

юлкядя милли иътимаи шцурун формалашмасына, иътимаи-мядани щяйатын такмин-ляшмясиня ъидди тясир эюстярир, щабеля милли мятбуат мццитинин йарадылмасына йени имканлар ачырды. ХЫХ ясрин сону ХХ ясрин яввялляриндя йаранан Азәрбайҗан мятбуаты вя милли журналистлярин йарадыгылыы буну ясаслы шыкилдя тясдигляйир. Дигтяляйиг ъящят одур ки, бу дюврцн Азәрбайҗан журналистикасында вя иътимаи-мядани фикриндя классик ядыбийята яхлаг вя мянявийят нормаларына истинад етмяк, яняняви дидактизм йолуну тутмаг журналистиканын ясас эюстяриъиси иди. Бу щям публисистик ахтарышларда, щям дя мятбуатын тящкийя тязиндя якс олунурду. Бу кей-фиййятляр Я.Щцсейнзадянин русдилли Азәрбайҗан мятбуатында, о ъцмлядян «Каспи» гязетиндя дярь етдирдийи мягялялярдя юзцнямяхсус йер тутурду. Мягялялярдя тцркццццк, исламчылыг, мцасирлик, шуманизм, вятянпярвярлик, елмлилик, дягиглик, обйективлик, бядиилик мцццм ящямийят дашыйыр.

Щямин сябябдяндир ки, Я.Щцсейнзадя публисистикасында ХХ ясрин яввялляриндя Азәрбайҗан эерчаклийиня баълы щягигятляр юз тяфярратлы яксини тапырды вя бу дюврдя Азәрбайҗан мятбуатынын ясас мювзулары олан синфи-сийаси мцбаризя, ермяни-мцсялман гаршыдурмасы, гадын азадлыы, сцнни-шия мясяляляри, милли мцстягил-ликдя гуртулуш, мцстягил дювлят вя милли мяданийят проблемляри, бейнялхалг сийаси вязийят, хцсусия Русийа, Иран, Тцркийя вя Авропадакы иътимаи-сийаси щадисяляр вя с. эениш йер верилирди. Онун публисистикасында бунларла йанашы тцркццццк, исламчы-лыг вя мцасирчилик мювзусунда мцбащися вя мцщакимяляр ящямийятли йер тутурду. Дюврцн мцтярягги шыхсийятляри иля бу мювзулар ятрафында мцбащисяляр апаран публисист ясиндя Азәрбайҗан иътимаи-сийаси дцщцнъясинин такмиллящдирилмясиндя йахындан иштирак едирди.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ:

1. Байрамлы О. Истедадлы журналист // Азәрбайҗан журналы, Бақы, 1973, № 1, с.63-65
2. Байрамлы О. Я.Щцсейнзадя йарадыгылыында азырбайҗанчылыг. «Республика» гяз., Бақы, 2004, 4 йанвар
3. Байрамлы О. Я.Щцсейнзадя ирси вя мцасирлик // Дирчялиш ХХІ яср журналы, Бақы, 2002, август, № 54, с.111-113
4. Байрамлы О. Азырбайҗанда тцркццццццн илк мярщяляси // Дирчялиш ХХЫ яср журналы, Бақы, 2003, нойабр, с.150-160
5. Вялийев Ш. Фцйузат едеби мектеби. Анкара: Еъдад йайынлары, 2000, с. 388
6. Щцсейнзадя Я. Бундан сонра ня етмяли? «Щяйат» гяз., Бақы, 1905, 20 сентйабр, № 68
7. Щцсейнзадя Я. Миллийят вя инсанийят. «Щяйат» гяз., Бақы, 1906, 9 апрел, №124
8. Щцсейнзадя Я. Пярдя енийор - сон тамаша // Фцйузат журналы, Бақы, 1907, № 32
9. Мяммядов Я. Азырбайҗанын бядии нящри. Бақы: Елм, 1983, 185 с.
10. Талыбадя К. Яли бяй Щцсейнзадянин Азырбайҗан ядыби-иътимаи фикриндя мюв-гейи // Ядыбийят мяъмуяси китабында, Бақы: Елм, 2004, с.12

RUS DİLİNDƏ

11. Гусейнзаде А. Несколько слов о турецких армянах. Газ. «Каспий», Баку, 1904, 24 января, № 19
12. Гусейнзаде А. Немцы на Ближнем Востоке. Газ. «Каспий», 1904, 15 марта, № 61
13. Гусейнзаде А. Мусульмане и научно-европейская медицина. Газ. «Каспий», Баку, 1904, 7 мая, № 101
14. Гусейнзаде А. Турецкая газета о «Панисламизме». Газ. «Каспий», Баку, 1904, 19 декабря. № 282
15. Гусейнзаде А. К причинам позорных событий в городе Баку. Газ. «Каспий», Баку, 1905, 18 февраля, № 26
16. Гусейнзаде А. Армянские школы в Турции. Газ. «Каспий», 1904, 21 янв., № 6

İRAN'DA KEHRİZ'İN TURİZMDEKİ ROLÜ THE ROLE OF KAHRIZ IN TOURISM IN IRAN

İsgandarov İsmikhan

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8196-3647>

ÖZET

Orta Çağ'da İran'ın birçok şehrinde- Erdebil, Yezd, Selmas, İsfahan, Semnan vs. (özellikle kervan ticaret yolları üzerinde bulunan) yeraltı suların çeşitli yöntemler ve yöntemlerle yüzeye çıkarılmasına önem verilmiştir. Bu araçlardan en önemlisi kehrizdi.

İran kaynaklarına göre ülkede 18.400 kehriz kullanılıyor (İran'da kehriz "ganat" olarak adlandırılıyor). Bundan iki kat fazlası tahrip ve bunların çoğunluğunun restorasyonu mümkün olmuştur. Bu amaçla Mayıs 2000'de İran İslam Cumhuriyeti'nin Yezd şehrinde "Uluslararası Kehrizler Sempozyumu" düzenlenmiştir. Dünyanın 11 ülkesinden (Azerbaycan, Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Japonya, Pakistan, Suriye, Umman, MAR, vb.). Gösteriye 600 kişi katıldı

Yezd'den şimdiye kadar Yezd Tarihi Kent Dokusu, Yezd'in Devletabad ve Mehriz'in Pehlivan bahçeleri ve Zarç ile Hasanabad Moşir'in kehrizleri, UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'nde tescil edilmiş ve Yezd'in ünü dünya genelinde daha da artmıştır. Yezd ayrıca binlerce yıllık kehrizleri ile de tanınmaktadır. Öyle ki UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'ne girecek kadar geçmişe ve tarihi kökene sahiplerdir. Bunlardan ikisi bu listeye girmeyi başarmıştır: Zarç ve Hasanabad kehrizleri.

Sistematik olarak inşa edilen ve havadan görülebilen bu hava bacaları, kanalları elleriyle yapan işçiler için tozu dışarı atmak ve oksijeni solumak için kullanılıyor. Tüneller en sonunda vahalar oluşturmak için yer seviyesinde açığa çıkıyor.

İran'ın bütün vilayetlerinde kehriz vardır. Ancak kahrizlerin sayısı Horasan, Kirman, Yezd, Doğu Azerbaycan, İsfahan ve Semnan illerinde daha fazladır. Yüzey suyunun sınırlı, yeraltı suyunun zengin olduğu kurak iklim koşullarında kanallar, bu illerin hem kentlerinde hem de köylerinde bir su kaynağı olarak hayati önem taşımaktadır.

Son olarak, kanalların bulunduğu bazı illerde, antik ve ortaçağ binalarının tarihi mimari anıtlar olarak korunması, bu yerleri bakımlı bir turistik cazibe merkezine dönüştürmüştür. Safeviler döneminde Yezd (Beybut), Horasan, İran, Kirman, İsfahan ve diğer illerde yaptırılan kervansarayların anıt olarak korunduğu bilinmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret eden turistler, Kahriz'in korunduğu illerde ülkenin Kahriz medeniyetinin önemli bir merkezi olduğuna tanık oluyor.

Anahtar kelimeler: kehriz, İran'da kahriz, Yezd Tarihi Kent Dokusu, Kehriz'lara konulu uluslararası Sempozyum, Zarç ve Hasanabad kehrizleri.

GİRİŞ

Kadim uygarlık örneği olarak en önemli tatlı su kaynaklarından biri olan Kahriz, sadece Doğu ülkelerinde değil, Avrupa ve Amerika'da da bulunuyor. Dünyanın 34 ülkesinde kahriz vardır.

Böylece Asya'nın 17 ülkesinde, Avrupa'nın 8 ülkesinde, Afrika'nın 6 ülkesinde ve Amerika'nın 3 ülkesinde Kahriz var. Bununla birlikte, kurak iklimlere ve yüzey sularına erişimin zayıf olduğu ülkelerde, kanalların kullanımı tarihsel olarak önemli olmuştur ve bazı durumlarda "hidrolojik" bir kültürün oluşumuna yol açmıştır.

Antik Kahriz'in yaşı 200 ila 3.000 yıl arasında değişmektedir. Şüphesiz uzun süredir faaliyette olan antik kanalların alma çatlakları (delikleri) biyolojik ve kimyasal tıkanmalara maruz kalmıştır. Bu kanalların ilk üretkenliği hakkında çok az veya hiç kesin istatistik yoktur.

Tarımda ve evlerde artan su talebini karşılamak için kurak illerde tasarlanan olağandışı sistem ve tesislerin çoğu, aşırı sürdürülebilirlik ile karakterize edildi.

Tüm bu cihazların bilim ve teknolojiye aşina olmayan kişiler tarafından kurulmuş olması çok ilginçtir. Bunların yerini doğal olayları anlama yeteneğinin yanı sıra nesilden nesile su yönetiminin deneyimi ve mükemmel becerileri aldı.

Su kaynaklarının gelecekteki gelişiminin ve verimli kullanımının küresel bir sorun olduğu günümüz dünyasında, yalnızca soyut evrensel ilkelere atıfta bulunmak değil, aynı zamanda bunları tarihsel deneyimin değerli örnekleriyle birleştirmeye de hazırlıklı olmak gerekmektedir.

İran'ın gelişiminin çeşitli aşamalarında su temini sorununun ilgi odağı olduğu tarihi kaynaklardan bilinmektedir. Hem evsel hem de evsel su ihtiyacını karşılamak için çeşitli kaynaklar aranmıştır.

GELİŞME

Yeraltı suyunu çeşitli teknik aletler kullanmadan yeryüzüne çıkarmak, bu alanda paha biçilmez becerilere sahip olmak, bu sanatı nesilden nesile aktarmak, suya sahip olmak İran İslam Cumhuriyeti gibi bir devletin parlak bir örneğidir. Eski İranlı çiftçiler, toprağa sızan ve kanalların inşası için doğal bir temel oluşturan atmosferik yağışları toplayarak hayatlarını kazanmanın bir yolunu bulabildiler. Bugün Persler, Kahriz'in eşsiz ustalarıdır. İran kaynaklarına göre ülkede 18.400 kahriz kullanılmaktadır (İran'da kahriz'e "ganat" denir). İki katından fazlası yok edildi ve çoğu restore edildi.

İran'ın bütün vilayetlerinde kahriz vardır. Ancak kahrizlerin sayısı Horasan, Kirman, Yezd, Doğu Azerbaycan, İsfahan ve Semnan illerinde daha fazladır. Kurak iklim, sınırlı yüzey suları ve zengin yeraltı sularının varlığında kanallar, bu illerin hem kentlerinde hem de köylerinde bir su kaynağı olarak hayati önem taşımaktadır.

Kahriz, kaldırma cihazlarının yardımı olmadan teknik olarak suyu yüzeye çıkarabilen eğimli bir yeraltı kanalizasyon şebekesidir. Dağların eteklerindeki çakıllı ve diğer yumuşak kayalarda toplanan sular yavaş yavaş bu lağımlardan akar, yolun sonundaki açık bir kanalda ortaya çıkar ve vadilerdeki tarlalara yükselir.

Bu tür yeraltı kanalizasyonlarının uzunluğu 1-70 km'dir, su tüketimi saniyede 1 ila 500 litre arasında değişmektedir. Bu, en küçük kahrizlerin yalnızca evsel su ihtiyacını karşılayabileceği ve en büyüğünün korkunç, büyük vadilerin varlığını sağlayabileceği anlamına gelir. Çoğu kanalın su tüketimi saniyede 20 ila 60 litre arasında değişmektedir.

İranlı bir gezgin olan Ali Askar Mohajar, "Çölün Gökyüzünün Altında" adlı kitabında Kahriz hakkında şunları söylüyor: "Kahriz, İran yaşamının vücut bulmuş halidir. Tarlaların susuz kan damarlarına taze kan vermek için acele etmeden derinliklerden yükselir, yavaş yavaş köy ve kasabaların etrafında geri çekilir.

Kahriz sesi gürültülü ve kaba dağ nehirleri gibi değildir. Halkın hizmetinde ne kadar yorgun ve zayıf olduğuna dikkat çekmek için vücudunu asla ortaya çıkarmaz. Fark edilmeden kendisi

için sakince akar, her zaman bir yaşam ve umut kaynağıdır. ” Bu anlamlı alıntı geçmişteki "pasif" Doğu hakkında çelişkili bilgiler verse de kahriz ile sulamanın önemini yansıtmaktadır.

Çeşitli kaynaklara göre İran'da kanalların yardımıyla yılda 7-15 milyar. metreküp yeraltı suyu kullanılmaktadır. İran literatüründe yeraltı suyu miktarı 40 milyardır. metreküpünden fazla gösterilir. Kanal inşa etme becerisi 3.000 yıldan fazla bir süredir bilinmesine ve farklı sosyo-ekonomik koşullarda ve farklı bir teknik düzeyde oluşturulmuş olmasına rağmen, önemlerini kaybetmediler.

SONUÇ

İran'da kahriz'in önemi şu şekilde açıklanmaktadır:

- Sulama için kanalizasyon kullanımı önemlidir. İran'daki toplam sulanan alanın (4,2 milyon hektar), 1,6 milyonu. hektarlar kanalizasyonla sulanmaktadır;
- Kanalların yakınlığı yüzey suyu miktarını artırır ve yeraltı suyunu besler;
- İran'ın bazı şehirlerinde (Tahran, Şiraz vb.) kanallar kanalizasyon görevi görmektedir.
- Kahriz suyunun yüzeye boşaltılmasıyla ekilebilir alanların tuzlanması bir ölçüde önlenir;
- Kahrizler çöl gelişiminde önemlidir. Böylece kahriz yüzyıllardır çöl köylerinde tek su kaynağı olduğundan, kullanımı çöllerin "iyileşmesi"nde önemli rol oynamıştır;
- Kahrizler sel baskınlarını önler;

REFERANSLAR:

1. Mammadov C.A., Soltanova H.B. İran ve Afganistan coğrafyası. Bakü, 1989,
2. Guliyev AG Nahçıvan kanalları. Bakü, "Nurlan", 2008, 164 s.
3. Quliyev A.Q. Eski miras anıtlarımız - kahriz ve "kırk adım". Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi'nin bilimsel çalışmaları. 2004, №1, s.37-41
4. <https://azmiu.edu.az>
5. <https://science.gov.az/>

ABSTRACT

In the Middle Ages, in many cities of Iran - Erdebil, Yezd, Selmas, Isfahan, Semnan, etc. Emphasis has been placed on the emergence of groundwater (especially on caravan trade routes) by various methods and techniques. The most important of these tools was kahriz.

According to Iranian sources, 18,400 kahriz are used in the country (in Iran, kahriz is called "ganat"). It was possible to destroy two layers and restore most of them. For this purpose, the "International Symposium on Crisis" was organized in May 2000 in the city of Yazd in the Islamic Republic of Iran. From 11 countries of the world (Azerbaijan, Great Britain, France, Italy, Holland, Japan, Pakistan, Syria, Oman, MAR, etc.). 600 people joined the demonstration.

From Yezd to the present, the History of Yezd Kent Tissue, Yezd's Devletabad and Mehriz's Pehlivan Gardens, and Zarch and Hasanabad Moshir's kahrizs have been included in the UNESCO World Cultural Heritage List and Yezd's fame has increased worldwide. Yezd is also known for its thousands of annual ceremonies. Thus, they have a past and historical roots until they are included in the UNESCO World Heritage List. Two of them managed to enter this list: Zarç and Hasanabad kahrizleri.

These air chimneys, which are built systematically and can be seen from the air, are used to remove dust and inhale oxygen for workers who build ducts with their hands. The tunnels are finally exposed at the ground level to form oases.

There are kahriz in all provinces of Iran. However, the number of kahrizs is higher in Khorasan, Kirman, Yazd, East Azerbaijan, Isfahan and Semnan provinces. The canals in the dry climate conditions, where the surface water is limited and the groundwater is rich, are of vital importance as a source of water in both the towns and villages of these provinces.

Finally, in some of the provinces where the canals are located, the preservation of ancient and medieval buildings as historical and architectural monuments has turned these places into a well-maintained tourist attraction. It is known that caravanserais built in Yazd (Beybut), Khorasan, Iran, Kerman, Isfahan and other provinces during the Safavid period were preserved as monuments.

Tourists visiting the Islamic Republic of Iran recognize that the country is an important center of Kahriz civilization in the provinces where Kahriz is protected.

Key words: kahriz, kahriz in İran, Yazd History Kent Tissue, International Symposium on Kahriz, Zarç and Hasanabad kahriz.

INTRODUCTION

Kahriz, which is one of the most important fresh water resources as an example of ancient civilization, is not only found in Eastern countries, but also in Europe and America. There are kahriz in 34 countries of the world. Thus, we have Cairo in 17 countries of Asia, 8 countries of Europe, 6 countries of Africa and 3 countries of America. However, in countries with arid climates and poor access to surface waters, the use of canals has historically been important and in some cases has led to the formation of a "hydrological" culture.

The age of ancient Kahriz ranges from 200 to 3,000 years. Undoubtedly, the intake cracks (holes) of ancient canals that have been in operation for a long time were subject to biological and chemical blockages. There are few or no precise statistics on the initial productivity of these channels.

Many of the unusual systems and facilities designed in arid provinces to meet the growing demand for water in agriculture and homes were characterized by extreme sustainability.

It is very interesting that all these devices were installed by people unfamiliar with science and technology. They have been replaced by the ability to understand natural phenomena, as well as the experience and excellent skills of water management from generation to generation.

In today's world, where the future development and efficient use of water resources is a global issue, it is necessary not only to refer to abstract universal principles, but also to be prepared to combine them with valuable examples of historical experience.

It is known from historical sources that the water supply problem has been the focus of attention at various stages of Iran's development. Various sources have been sought to meet both domestic and domestic water needs.

Development

Bringing underground water to the surface without using various technical tools, having invaluable skills in this field, passing this art down from generation to generation, owning water is a shining example of a state like the Islamic Republic of Iran. Ancient Iranian farmers

were able to find a way to earn their living by collecting atmospheric precipitation that seeped into the soil and formed a natural basis for the construction of canals. Today the Persians are the unique masters of Kahriz. According to Iranian sources, 18,400 kahriz are used in the country (in Iran, kahriz is called "ganat"). More than twice as many have been destroyed and most have been restored.

There are kahriz in all provinces of Iran. However, the number of kahrizs is higher in the provinces of Khorasan, Kirman, Yazd, East Azerbaijan, Isfahan and Semnan. In the presence of arid climate, limited surface waters and rich underground waters, canals are of vital importance as a water source in both the cities and villages of these provinces.

Kahriz is a sloping underground sewer network that can technically raise water to the surface without the aid of lifting devices. Water collected in the pebbly and other soft rocks at the foot of the mountains gradually flows from these sewers, emerges in an open channel at the end of the road and rises to the fields in the valleys.

The length of such underground sewers is 1-70 km, the water consumption ranges from 1 to 500 liters per second. This means that the smallest canals can only meet domestic water needs, and the largest can provide for the existence of terrible, great valleys. The water consumption of most channels ranges from 20 to 60 liters per second.

Ali Askar Mohajar, an Iranian traveler, says of Kahriz in his book "Under the Sky of the Desert": "Kahriz is the embodiment of Iranian life. It rises from the depths, slowly receding around villages and towns, without rushing to supply fresh blood to the thirsty blood vessels of the fields.

The sound of kariz is not like noisy and rough mountain rivers. He never exposes his body to draw attention to how tired and weak he is in public service. It flows calmly for itself, unnoticed, is always a source of life and hope. This meaningful quote reflects the importance of irrigation with kahriz, although it gives contradictory information about the "passive" East of the past.

According to various sources, 7-15 billion a year in Iran with the help of channels. cubic meters of groundwater is used. The amount of groundwater in Iranian literature is 40 billion. more than cubic meters. Although the skill of building canals has been known for more than 3,000 years and was created in different socio-economic conditions and at a different technical level, they have not lost their importance.

CONCLUSION

The importance of kahriz in Iran is explained as follows:

- The use of sewage for irrigation is important. 1.6 million of the total irrigated area (4.2 million hectares) in Iran. hectares are irrigated with sewage;
- The proximity of channels increases the amount of surface water and feeds groundwater;
- In some cities of Iran (Tehran, Shiraz etc.) canals serve as sewers.
- Salinization of arable lands is prevented to some extent by discharging the kherz water to the surface;
- Kahrizes are important in desert development. Thus, since kahriz has been the sole source of water in desert villages for centuries, its use has played an important role in the "healing" of deserts;
- Kahrizler prevents floods;

REFERENCES

1. Mammadov C.A., Soltanova H.B. Geography of Iran and Afghanistan. Baku, 1989,
2. Guliyev AG Nakhchivan canals. Baku, "Nurlan", 2008, 164 p.
3. Quliyev A.Q. Our ancient heritage monuments - kahriz and "forty steps". Scientific studies of Azerbaijan University of Architecture and Construction. 2004, №1, p.37-41
4. <https://azmiu.edu.az>
5. <https://science.gov.az/>

BÖYÜK SƏLCUQ İMPERATORLUĞUNDA SARAY TƏŞKİLATI

Nigar Həmidova

BDU -nün Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı

ORCID ID: 0000-0002-0910-168X

Elmi rəhbər: prof. Z.H.Bayramov

Açar sözlər: Səlcuqlu imperatorluğunun idarə şəkli, Səlcuqlularda saray təşkilatı, Səlcuqlu sultanı

Keywords: The form of government of the Seljuk Empire, Seljuk palace institution, Seljuk sultan

ABSTRACT

The purpose of this article is to study the organization of the palace and its development during the Seljuk Empire through a comparative analysis based on sources and historical literature. Although the political history of the Seljuk period has been studied in Azerbaijani historiography, the administrative structure of the Seljuks has been little studied. The study of the palace institution is one of the important issues in the management of the Seljuk Empire. The palace was distinguished from other state institutions by its strict administration and alternating positions. Issues such as the place and role of the ruler in the Seljuk palace, other officials in the palace, the traditions and ceremonies of the palace form the basis of the study.

The palace, which is one of the symbols of domination, translates from Old Persian as "house, dwelling, mansion". The palace is a place where the ruler, his family and elite society live and at the same time sultans do state affairs. The palace, which is the head of state, has a first-class status in life and organization of government. During the power of Alp Arslan, the institution of palace that regularly worked in the Seljuk Empire and the authority of each owner was determined. In the Seljuk palace, the positions were mainly divided into two parts: 1) The palace elders (aqabir-i hass). 2) Palace minors (kihteran or bandagan and chakiran). The first group included hajib, amir-i kharas, vakil-i khass, armed, ahdar, chashnigir, wine-drinker, camedar and sakis, and the second group included sergeants, pasbanan, nevbatyan, derbanan, farrash.

GİRİŞ

Saray Sultanların özəl və rəsmi həyatlarının keçdiyi yer olmaqla bərabər, həm də hökmdarlıq əlamətləri içərisində yer almaqdadır. Səlcuqluların iqamətgahı olan saray və dövlətin idarə sütunlarından biri olan saray təşkilatını mənbələr və bu sahədə yazılmış olan tədqiqat əsərləri vasitəsilə tədqiq etməyə çalışacağıq. Səlcuqlularda saray təşkilatı haqqında ən dəyərli mənbəmiz Alp Arslan və Məlikşah dövründə Səlcuqlu vəziri olmuş Nizamülmülkün "Siyasətnamə" əsəridir. Əsərdə dövlət təşkilatı və həyatı, saray təşkilatı və sarayda çalışanlar haqqında çox dəyərli məlumatlar vardır. Səlcuqlularda saray təşkilatı haqqında məlumat verən əsərlərdən biri də Prof. İ.H.Uzunçarşılının "Osmanlı Devlet Təşkilatına Mədhal" adlı əsəridir. Müəllif saray təşkilatını "Büyük Səlcuklularda Saray Təşkilatı" və "Anadolu Səlcukilərində Saray Təşkilatı" olmaqla iki hissədə tədqiq etmişdir. Mövzumuzla bağlı tarixi əsərlərdən biri də Prof. M.A.Köymənin "Büyük Səlcuklu İmperatorluğu Tarihi, Alp Arslan və zamanı" adlı kitabıdır. M.A.Köymən bu kitabında "Səlcukulu Saray Təşkilatı və Həyatı" adlı fəsildə hökmdar, hökmdarlıq əlamətləri, saray təşkilatı, saray böyükləri, saray kiçikləri, saray adət ənənələri və mərasimləri haqqında məlumat vermişdir. Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki,

sarayda çalışanları saray böyükleri və saray kiçikləri olaraq iki qrupa ayıran ilk dəfə M.A.Köymen olmuşdur. Ondan sonra yazılan tədqiqat əsərlərində müəlliflər bu bölgüdən istifadə etmişdir. Saray təşkilatı ilə bağlı yazılan qiymətli əsərlərdən biri də Prof. Erdoğan Merçilin “Selçuklularda Saraylar ve Saray Təşkilatı” adlı əsəridir. Bütünlüklə Selçuqluların saray təşkilatına həsr olunan əsərdə Selçuqluların iqamətgahları olan saraylar, Selçuqlu saray təşkilatı və saray vəzifəliləri, Selçuqlu hərəmi, sarayda sağlıq xidməti, dini vəzifəlilər, yazı sənətkarları və sarayda digər vəzifələrlə bağlı çox qiymətli məlumatlar yer almaqdadır.

SƏLCUQLU SULTANININ SARAY TƏŞKILATINDA YERİ VƏ ROLU

Selçuqlular dövlət təşkilatında Qaraxanilər, Samanilər, Qəznəvilər, Abbasi xilafəti və qismən də Oğuz adət-ənənələrindən istifadə edərək mükəmməl idarə sistemi yaratmışdılar. İlk böyük Selçuq hökmdarları imperatorluq təşkilatını çox sağlam qurmuşdular. Selçuqlulardan sonra demək olar ki, İslam aləmindəki bütün dövlətlər onların yaratmış olduğu bu sistemi öz dövlətlərinə tətbiq etmişdirlər. Selçuqlu dövlətinin idarə sistemində önəmli rol oynayan saray təşkilatının başında Selçuqlu hökmdarı dayanırdı. Selçuqlu hökmdarı hakimiyyət və idarə sisteminin, ölkənin və üzərindəki insan topluluğunun tək sahibi hesab edilirdi. Selçuqluların məşhur vəziri Nizamülmülk “Siyasətnamə” adlı əsərində hökmdar haqqında belə demişdir: “Tanrı hər əsrdə və zamanda xalq arasından birini seçər, onu padşahlara layiq və mədhə dəyər hünərlərlə bəzəyər ki, insanlar ədalət içində yaşasınlar. Allahın qullarının huzur içində yaşamasını ona tapşırar, fitnə fəsad qapıları onu üzənə bağlanar”. Nizamülmülkün ifadəsinə görə hökmdar qüdrətini Tanrıdan almaqda və Tanrı adına səltənət sürməkdədir. Hökmdarın Tanrı tərəfindən seçilmiş olması və dövləti onun adına idarə etməsi haqqında əlimizdə bir neçə başqa məlumatlar da vardır. Sultan Toğrul bəy Bağdada ilk girdiyi zaman onu qarşılamağa gələn Xəlifə vəziri Rəisür Ruesa ibn Müslim Sultana “Tanrı sənə bütün dünyanı verdi” deyə xitab etmişdir. Sultan Alp Arslana görə Tanrı onu seçərək Adəm oğulları arasında dünya işlərini qaydaya salması üçün göndərmişdir (6, 69). Rəvəndi Məlikşah haqqında “O, Tanrı tərəfindən qüvvətləndirilmiş, Allahın rızasını qazanmış bir hökmdardır” yazmışdır (7, 123). Beləcə, göründüyü kimi insanları idarə etməsi üçün Tanrı tərəfindən seçilmiş birinin insanların ən üstünü olması lazım idi. Ədalətli və bilgili olan, tez-tez ehsanlar təşkil edən hökmdarın dövlət işlərini idarə edərkən səlahiyyətini və ya hüququnu təhdid edən heç bir müəssisə yox idi. Hökmdar müəyyən məsələlərdə müşavirə məclisləri qurar, burada gündəmdəki məsələlər müzakirə edilirdi. Ancaq son qərar vermə və verilən qərarları tətbiq edib-etməmə səlahiyyəti yenə hökmdara aid idi (6, 70).

Selçuqlu dövləti zamanı hökmdara məxsus və dövləti idarə edən hökmdar olduğunu göstərən çeşidli hakimiyyət əlamətləri var idi. Bunlar mənəvi və maddi olmaqla iki qismə bölünürdü. Mənəvi əlamətlər ünvan və ləqəblər, xütbə, maddi əlamətlər isə taxt, tac, sikkə, çətr, nəvbət, bayraq, xilat, tuğra, ox, yay və başqaları idi (1, 30). Selçuqlu imperatorluğunda “ilk imperatorluq” adını verdiyimiz ən parlaq dövrdə xanədanın başında dayanan imperatorlar “Əs-Sultanul muazzam şahənşah” ünvanını daşımışlar (6, 74). Nizamülmülkün verdiyi bilgiyə görə ünvan və ləqəblər hökmdarlara Bağdad Abbasi Xəlifəliyi tərəfindən xüsusi təşkil olunmuş mərasimlə verilirdi (9,125) Hökmdarların adına xütbə oxunur və sikkə kəsilirdi. Sikkələrin üzərində hökmdarın daşdığı ünvan yazılırdı və xanədandan heç kimsəni öz səltənətlərinə ortaq bilmədiklərindən Selçuqlu imperatoru adına həkk olunan sikkələrdə yalnızca Xəlifənin adı həkk olunurdu (13, 24). Hökmdarlığın səltənət əlamətlərindən və maddi simvollarından biri də taxtdır. Hökmdar cüslarlarda, rəsmi qəbul və mərasimlərdə taxt üzərində otururdu (1,73). İslamiyyətdən əvvəl İran yazı və rəsmlərində görülən və Şərqə məxsus olan bir mızraq üzərində havada kiçik bir qübbə şəklində açılmaqda və ata minmiş olan hökmdarların başı üzərində tutulmaqda olan çətr də hakimiyyət simvolu idi (13, 28). Qaynaqlarda aləm və liva

şəklində zikr edilən bayraq da hakimiyyət əlamətlərindən biridir (6, 87). Hökmdarlıq sarayının qapısında və ya çadırının önündə, müəyyən zamanlarda əksərən namaz vaxtlarında nəvbət çalınırdı.

SARAY TƏŞKİLATI. SARAY BÖYÜKLƏRİ

Saray təşkilatında Sultandan sonra gələn ən böyük vəzifə hacib-i buzurq deyilən böyük hacib idi. Türkçədə “ağacı” olaraq da keçən hacib eyni zamanda Sultan ilə “Böyük Divan” arasındakı münasibətləri tənzimləyirdi (2, 52). Səlcuqlularda hacib-i buzurqa hacib əl-hüccab, əmir-i hacib və ya hacib-i kəbir deyilirdi. Böyük hacib əmirlik rütbəsinə malik idi. Buna görə dəyər bilərik ki, bütün saray ərkanı kimi əsgəri sinfə mənsubdu və qulam sisteminə görə yetişmiş bir türk komandanı idi (6, 91). Böyük hacib sarayın bütün işlərinə nəzarət edirdi və onun hakimiyyətində müxtəlif dərəcə və rütbələrdə haciblər var idi. Bunlardan biri də dərğah hacibləri idi. Nizamülmülk “Siyasətnamə” əsərində padşahın dərğahında kölələrin duruşlarının düzənlənməsinə dair yazdığı fəsildə dərğah (saray) hacibi haqqında məlumat verir (9, 103). Nizamülmülkün verdiyi məlumatdan aydın olur ki, saray hacibinin vəzifəsi mərasimlərdə və rəsmi qəbullarda dövlət ərkanının və saray təşkilatı mənsublarının dərəcə rütbələrinə görə, ayaqda və ya oturaraq, taxtın yanında və ya ətrafında dayanacaqlarını təyin etmək idi. Mənbələrdən əldə olunan məlumatlara əsasən dəyər bilərik ki, hacib saray təşkilatında ordu komandanlığı, elçilik vəzifəsi kimi bir çox vəzifələrdə çalışmışdır. Qutalmışa qarşı savaşı zamanı Alp Arslan ordusunun ön qüvvələrinə Hacib Ərdəm başçılıq edirdi. Sultan Alp Arslan Romanos IV Dioneqesin İslam ölkələrinə qarşı hərəkətə keçdiyini öyrəndiyi zaman Bizans imperatorunu qarşılamaq üçün haciblərdən birini qulamlardan ibarət bir bölüyün başında ön qüvvət olaraq göndərdi. Haciblər bəzən elçilik heyətində də iştirak edirdilər. Sultan Alp Arslan taxta keçən zaman öz adına xütbə oxunması və sikkə kəsilməsi üçün Bağdada bir elçilik göndərdi. Bu elçi ilə bərabər Hacib Aytəkin də Bağdada gəlmiş və Sultanın məktubunu Xəlifəyə vermişdi.

Ravəndi öz əsərində Ərdəşir b Babəkin sözlərinə istinadən yazmışdır: “Hər hökmdarın vəzir, nədim, katib və hacibi yaxşı seçməsi lazımdır. Çünki hökmdarlığının yaxşı halda qalması vəzir sayəsində mümkündür, nədim aqlını göstərir, katibi fəzilət və bilgisini isbat edər, hacib isə siyasətinin dəlilidir” (7, 96). Müəllif əsərinin bir başqa hissəsində hacibin saray təşkilatında oynadığı rolun önəmini göstərmək üçün yazır: “İslam ölkələri din ordusu ilə fəth edildiyi zaman məmləkətin nizamı dörd adamda axtarılır, taxt necə dörd ayaq üzərində dayanırsa, hökmdarlıq və dövlət işi də bu dörd adam sayəsində ayaqda dayanır”. Bunlar ədalətli qadı, divan sahibi, dəstur (vəzir) və hadisələri doğru olaraq bildirən və doğruluqdan ayrılmayan vəkillərlə haciblər idilər. (7, 356-357). Ravəndiyə istinadən verdikimiz bilgidən aydın olur ki, haciblər Səlcuqlu saray təşkilatının inkişafında və ümumiyyətlə sarayın nizamının, qayda-qanununun qorunmasında önəmli rol oynamışdır.

Mehmet Altay Köymənin fikrincə, sarayda dərəcə etibarilə böyük hacibdən sonra ən yüksək vəzifə sahibi xarəs əmirliyi idi (6,93). Nizamülmülk də öz əsərində “Əmir hacib bir tərəfə buraxılacaq olursa, dərğahda əmir xarəsdən daha böyük, daha həşmətli məqam sahibi olmamışdır” yazmışdır. Müəllif öz fikrinə belə davam edir: “Çünki onun məşğuliyyəti siyasət ilə bağlıdır. Hər kəs padşahın qəzəbindən və cəzalandırmasından qorxar. Padşah bir kimsəyə acıqlandığı zaman baş vurma, zindana atma, işini ona əmr edər”. Nizamülmülkə görə, əmir-i xarəs böyük əmirdir. Bu səbəbdən də, mümkün olduğu qədər mükəmməl aləti, təşkilatı və təchizatı olmalıdır (9, 113). Bir vassal hökmdar kimi kəs, sancaq və nəvbət çalmaq haqqına sahib olması bu məqam sahibinin əhəmiyyətini göstərmək üçün kifayət edər.

Saray vəzifəlilərindən biri də vəkil-i xassdır. Bu vəzifə haqqında “Siyasətnamə”də verilən məlumatdan aydın olur ki, bu müəssisə Nizamülmülk zamanında zəifləmişdir (9,76). Daha

əvvəl bu vəzifə həmişə tanınmış və möhtərəm kimsələrə verilmişdir. Vəkil-i xass vəzifə olaraq saray mətbəxi, şərəbxana, axır və saraylara nəzarət edərdi (9,76). Eyni zamanda hökmdarın oğulları və məiyyətinə aid işlər də onun vəzifələri sırasında idi. O, hər zaman huzura gəlməli, Sultana vəziyyəti ərz etməli və fikrini almaq, olub-bitəni, nə alıb verdiyini xəbər verməlidir(9,76). İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, “Siyasətnamə”də adı keçən bu vəzifəyə Səlcuqnamələrdə rast gəlməmişdir. Müəllifin fikrinə görə, “Siyasətnamə”də vəkil-i xass Nizamülmülk tərəfindən tövsiyə edilən vəzifələr sırasındadır (13, 37). Bəlkə də, Nizamülmülkün qeyd etdiyi kimi bu müəssisə onun zamanında zəifləmiş və önəmini itirmişdir.

Səlcuq Sultanının xassə əsgərindən başqa hökmdar və sarayın mühafizəsindən məsul olan şəxs candar idi. Candarların əmirinə əmir-i candar deyilirdi (13, 34). Candar farsca can silah, dar isə daşıyan sözlərindən yaranmışdır. Kalkaşandi bu kəlimə üçün, “can farsca və türkçədə ruh mənasını daşıyır və candar Sultanın qanını qoruyan kimsə deməkdir” yazmışdır (2, 99). Səlcuqlu imperatorluğu dövründə candarların hansı vəzifələri icra etdiklərinə dair Səlcuqnamələrdə demək olar ki, məlumat verilməmişdir. Ancaq siyasi hadisələrdən bəhs edilərkən candarların adı zikr edilmişdir. Əmir-i silah və ya silahi mərasimlərdə Səlcuqlu Sultanının silahını daşıyan və silah-xanəyi mühafizə edən silahdarların əmiri idi (13,35). Nizamülmülk öz əsərində padşahın dərğahında kölələrin duruşlarının tənzimlənməsinə dair yazdığı fəsildə silahdarın adını çəkir. “Silahdarlar, sakilər və bənzərləri kimi padşahın xass adamlarından və tanınmış kimsələrdən olanlar taxtın ətrafında ayaqda dayanırlar” (9, 103). Göründüyü kimi Səlcuqlu vəziri silahdarı Sultanın xass adamlarından hesab etməklə bu vəzifənin önəmini qeyd etmişdir. Silahdarın vəzifə və səlahiyyətləri haqqında əlimizdə yetəri qədər məlumat olmasa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onun mərasimlərdə Sultanın silahını daşdığı və hökmdara aid silahları mühafizə etdiyi söylənə bilər.

Səlcuqlu saray təşkilatında yer alan önəmli vəzifələrdən biri də çaşnigirdir. Çaşnigir farsca çaşni (dad, ləzzət) və gir (tutan) sözlərindən meydana gəlmişdir (2,106). Lüğəti mənası yemək dadına, ləzzətinə baxan kimsə deməkdir. Çaşnigirin əsas vəzifəsi süfrəyə gətirilən yeməklərin Sultan yemədən öncə dadına baxmaq və Sultanın zəhərlənməsinin qarşısını almaq idi (6, 95). Bundan başqa məiyyətində olan adamlarla hökmdarın süfrəsini hazırlamaq və yemək zamanı xidmət etmək də çaşnigirin vəzifəsi idi. Bunlara nəzərə alaraq Uzunçarşılı çaşnigirin önəmli vəzifə olduğu vurğulayır və bu vəzifəyə etibarlı, güvənli bir kimsənin seçilməsinin lazım olduğunu qeyd edir (13, 36). Çaşnigirin eyni zamanda mərasimlərdə, ziyafətlərdə də xidmət etdiyi haqqında məlumat vardır.

Nizamülmülkün əsərində şərəb məclisinin təşkilinə dair yazılmış olan fəsildə şərəbdarın vəzifə və rolu haqqında məlumat əldə edirik. Sarayda şərəbxanası mövcud olan Şərəbdar Sultana və qonaqlara təqdim olunan içkilərin və şərbətlərin yaxşı keyfiyyətdə olmasından məsul idi. Səlcuqlu vəzirinin yazdığına görə əks təqdirdə şərəbdar Sultan tərəfindən cəzalandırılırdı (9, 102). Saray təşkilatı ilə bağlı Nizamülmülkün əsərində adı çəkilən son məqam sahibi sakidir. Saki içki məclislərində hökmdara və qonaqlara içki təqdim edən şəxs idi (13,35). Yuxarıda sakilər, silahdarlardan sonra Sultanın xass adamlarından və tanınmış kimsələrdən olanlar taxtın ətrafında ayaqda durmaları haqqında məlumat vermişdik. Verdiyimiz bilgidən aydın olur ki, Səlcuqlular dövründə sakilər saray təşkilatında önəmli rol oynamış və Sultana yaxın kimsələr olmuşdur.

Səlcuqlu saray təşkilatında diqqəti cəlb edən bir digər vəzifə sahibi hökmdara aid paltarları sarayda cami-xanə adı verilən hissədə mühafizə edən və hökmdarın paltarlarını geyinib çıxarmasında kömək edən camedardır (2,95). Nizamülmülkün əsərində sadəcə bir yerdə adı keçir(9, 89). Səlcuqlu saray təşkilatında bu sadaladığımız vəzifələrdən başqa, mərasimlərdə və döyüşdə Sultanın bayrağını daşıyan və mühafizə edən əmir-i aləm(13,35), sarayın və hökmdarın minik heyvanlarının olduğu xass axurun birinci əmiri əmir-i axur(2, 82), Sultanın

rəsmi qəbullarında oturduğu zalın önündəki pərdəni endirib qaldırmaqdan məsul olan əmir-i pərdədar (2, 74), hökmdar əlini yuduğu zaman ləğən tutaraq hökmdara xidmət edən abdar (9, 102) və başqa vəzifələr vardır.

Saray kiçikləri. Səlcuqlu saray təşkilatında kiçiklər (kihtəran) adı altında keçən saray təşkilatı mənsubları ilə hansı məqam sahiblərinin nəzərdə tutulduğu haqqında Nizamülmülkün əsərində dəqiq məlumat yoxdur. Tarixşünaslıqda saray mənsublarının “saray böyükələri” və “saray kiçikləri” olaraq iki qrupa ayrılması M.A.Köymənin adı ilə bağlıdır. Müəllif Nizamülmülkün silahdarlar, sakilər və bənzərləri kimi “saray böyükələri”nin (əkabir-i xass) taxtın ətrafında necə dayanması haqqında verdiyi bilgiyə istinad edərək bu bölgünü tətbiq etmişdir. M.A.Köymənin “saray kiçikləri” kimi təqdim etdiyi saray mənsubları çavuşlar (çavuşan), gecə növbətçiləri (pasbanan), saray növbətçiləri (nəvbətiyan-ı xass), qapıcılar (dərbənan) və müstəhdəmdir (fərrəşan) (6, 97). Çavuş sarayda müxtəlif xidmətlərdə çalışan bir məmur və kiçik əsgəri rütbəni ifadə edən türkçə qədim kəlimədir və müxtəlif türk dövlətlərində mövcud olmuşdur (4, 236-238). Farsca qarşılığı sərhəng və durbaş kəlimələri də tarixi ədəbiyyatlarda istifadə olunmuşdur (2, 176). Etimoloji olaraq çavuş kəliməsi “bağırma, çağırma, səs, şan-şöhrət” mənalarını ifadə edən çav kökündən törəmiş və əksər hallarda əsgəri ünvan olaraq istifadə olunmuşdur (4, 236-238). Orduda nizam və intizamın qorunmasından məsul olan çavuşlar, hökmdarın və digər böyük komandanların əmirlərini əsgəri birliklərə yüksək səslə bildirdikləri üçün bu ünvanı almış olmalıdırlar. Səlcuqlularda və Xarəzmşahlarda çavuşlar hökmdarın əmri altında çalışan əsgəri bir təşkilat idi. Mərasimlərdə bellərində gümüş kəmərlər, əllərində gümüş və qızıl ulduzlu əsalar çavuşların olması şərt idi. Fuad Köprülü saray xidmətlilərinin seçkin bir zümərəsi olan çavuşları çətr, bayraq, nəvbət kimi səltənət əlamətlərindən biri olaraq hesab etmişdir (4, 236-238).

Saray növbətçiləri, gecə növbətçiləri və qapıcılara aid Nizamülmülkün əsərində ayrıca bir fəsil həsr olunmuşdur. Səlcuqlu vəzir bu vəzifə sahiblərinin seçilməsində diqqətli olmağı tövsiyyə etməkdədir. Bu qövmə baxan kimsələrin onları şəxsən tanımaları, vəziyyətlərini gizli və açıq araşdırmaları lazımdır. Onlar əksərən sıxıntı içindədirlər və tamahkar olurlar, pul ilə onları çox asan yoldan çıxarmaq və aldatmaq mümkündür. Vəzifəlilər növbətə gəlidikləri zaman hər gecə saray növbətçiləri, gecə növbətçiləri və qapıcıları yoxlamalıdırlar, bu məsələni gecə və gündüz əsla yubatmaq olmaz. Bu məsələ nazik və təhlükəlidir, çox diqqətli olmaq lazımdır (9, 106). Göründüyü kimi, Nizamülmülk hökmdara qarşı təşkil olunacaq sui-qəsd və ya dövlətə qarşı hər hansı pis əməl üçün birinci növbədə bu vəzifə sahiblərinin məsuliyyət daşdığını və ona görə də bu məsələdə diqqətli olmağı tövsiyə etmişdir.

Səlcuqlu saray təşkilatında ilk müsəlman türk dövlətlərindən Qəznəvilər və Qaraxanlılarda görünən fərrəşan şəklində zikr edilən fərraş da çalışmaqda idi. Fərraş əsasən Sultanın yataq və xalılarını sərən, saray xaricində çadırları quran şəxs idi (2, 202). M.A.Köymen fərraşın sarayda müxtəlif kiçik vəzifələrdə çalışdığını qeyd etmişdir (6, 98). Səlcuqlu saray təşkilatı haqqında tədqiqat əsəri yazan Ərdoğan Merçil, saray kiçikləri olaraq bir neçə başqa vəzifə sahibləri haqqında da öz əsərində məlumat vermişdir. Bunlar münəccim, vuşak, mehmandar, tərcümən, cəllad, saray katibi və başqalarıdır. Münəccim ulduz falı və astrologiya ilə maraqlanan şəxs idi. Böyük Səlcuqlu imperatorluğunda Səlcuqlu hökmdarlarının bəziləri təbib və münəccimi özlərinə nədim etməkdə idilər. Münəccimlər onlar üçün vaxt və saata baxır, uğurlu və uğursuz günü seçir, Sultanıngörəcəyi işin uyğun vaxtını seçirdilər (9, 76). Rəsmi qonaqları və elçiləri qarşılamaqdan məsul olan, farsca mihman (müsafir) və dar (sahib olan) kəlimələrindən meydana gələn mehmandar vəzifəsini Səlcuqlu sarayında hansı vəzifə sahibinin icra etdiyi haqqında əlimizdə çox az bilgi var (2, 223). Nizamülmülkə görə, bu vəzifəni sərhəddə dayanan məmurlar (gumeştəgan-ı serhad) icra etməlidir. Sərhəd məmurları kim hüduddan girərsə, dərhal bir atlı göndərmələrini, bu gələnin kim olduğunu, yanında neçə atlı və nə qədər piyada olduğunu, alət və təchizatının nə ölçüdə olduğunu və nə iş üçün gəldiklərini bildirmələrini və

bir şəhərə qədər aparmaq, divana təslim etmək üzrə onlarla birlikdə etimat etdiyi bir adamını göndərmələrini söyləməlidir (9, 81). Nizamülmülkün verdiyi məlumatdan aydın olur ki, elçiləri qarşılayıb saraya gətirməkdən sərhəd məmurları məsuldur. Ancaq onları sarayda kimin qarşılamaı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Bir dili başqa dilə çevirib, anladan, söyləyən və yazan bir kimsə tərcümandır. Tərcümanlıq bir məmuriyyət olaraq VIII əsrdə Abbasi dövlətində mövcud olsa da, Böyük Səlcuqlu imperatorluğu dövründə bu vəzifə ilə bağlı çox az məlumat vardır. Səlcuqlular dövründə ilk zamanlar bu vəzifəni vəzirlərin icra etdiyi haqqında mənbələrdə məlumat vardır. Təğrul bəy 1058-ci ildə Xəlifə Qaim bi- Əmrullah ilə görüşdüündə onun sözlərini Sultana vəzir Amid əl-Mülk Kunduri tərcümə etmişdi (2, 226).

Bütün sadaladığımız bu vəzifələrdən başqa, sarayda olmalarına baxmayaraq, saray xaricində də vəzifələri olan bəzi məqam sahibləri vardır. Onlardan bir qismi daimi vəzifəliydi, bir qismi də meydana çıxan hər hansı vəzifənin həlli üçün saraydan göndərilirdilər (6, 99). Saray ərkanından olub, sarayın içində və xaricində çalışan məqam sahiblərinin miqdarı haqqında dolğun məlumata sahib deyilik. M.A.Köymen bu vəzifə sahibləri üçün dövlət müşriflərini misal göstərmişdir. Müşriflik məqamına təyin olunan kimsədə axtarılan özəllik tam etimada layiq olmasıdır. Hökmdar tərəfindən təyin edilən müşrifin başlıca vəzifəsi sarayda olub-bitəni ehtiyac olduğu zaman Sultana ərz etməkdir (6, 99). Müşrif hər bölgə və şəhərə vergilərin və gəlirlərin toplanmasına nəzarət etməsi üçün namuslu naib təyin edərdi. Ölkənin hər tərəfinə göndərilən naiblər Sultanın hakimiyyəti altında olan hər şeyi mühafizə edərildilər (9, 54). Nizamülmülkün naiblər haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, müşriflər sarayı, naiblər isə Sultanın xass ərazisini təftiş və kontrol etməklə vəzifələndirilmişdir.

NƏTİCƏ

Məqaləmizdə Səlcuqlu saray təşkilatını mənbələr və tarixi tədqiqat əsərləri vasitəsilə tədqiq etməyə çalışdıq. Sarayın Səlcuqlu dövlətinin həyatında oynadığı rolu, Səlcuqlu Sultanını və sarayda çalışanların vəzifə və səlahiyyətlərini müqayisəli təhlil yolu ilə araşdırdıq. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sarayda çalışanları M.A.Köymenin təsnifinə uyğun olaraq “saray böyükkləri” və “saray kiçikkləri” olaraq iki qrupda birləşdirdik. Ancaq bu bölgünün nə qədər dəqiq olduğunu təsbit edə bilmədik. Zənnimizcə, əslində Sultana yaxınlıqlarına görə təsnif olunan saray çalışanlarını “saray böyükkləri” və ya “saray kiçikkləri” olaraq qruplaşdırılmaq nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, saray böyükkləri hesab olunan vəzifə sahiblərindən Sultana yaxınlıqlarını diqqətə alsaq bəziləri saray kiçikkləri, eyni zamanda saray kiçikklərindən bəzilərinə də saray böyükkləri olaraq hesab etmək olar. Məqalədə araşdırdığımız saray çalışanları haqqında dolğun məlumat verməyə çalışsaq da, mənbələrdə bəzi vəzifə sahibləri haqqında az məlumat əldə etdiyimizdən onlar barədə qısa məlumat verdik. Səlcuqlu dövləti dövlət idarəetməsində olduğu kimi, saray təşkilatında da, özündən əvvəlki Türk Müsəlman dövlətlərinin təcrübəsindən yararlanmışdır. Biz də, saray təşkilatında çalışan vəzifə sahiblərinin əvvəlki dövlətlərdə qarşılığının olub-olmamasını təsbit etməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Erdoğan Merçil, Selçuklularda hükümdarlık alametleri, Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 2007, 284 s.
2. Erdoğan Merçil, Selçuklularda saraylar ve saray teşkilatı, İstanbul: “Bilge Kültür Sanat”, 2011, 344 s.
3. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk, Siyasətnamə, Bakı: Çıraq, 2007, 274 s.

4. Fuad Köprülü. Çavuş. TDV İslam Ansiklopedisi, VIII cilt, 236-238 s. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cavus>.
5. İbrahim Kafesoğlu. Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar. İstanbul, “Ötüken”, 2014, 376 s.
6. M.A.Köymen, Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi, III cilt, Alp Arslan və zamanı, Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 2016, 532 s.
7. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-sudur ve Ayet-üs-sürür (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti), cilt I-II, farsçadan çeviren Ahmed Ateş, Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 2020, 470 s.
8. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədər). Bakı: “Qanun”, 2010, 756 s.
9. Nizamülmülk, Siyaset-name, hazırlayan: Prof. Dr. M.A.Köymen, Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 2016, 270 s.
10. Osman Turan. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. İstanbul: “Ötüken”, 2020, 542 s.
11. Reşidüddin Fazlullah, Cami-üt Təvərih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk), Tərcümə: Erkan Göksu, H.Hüseynin Güneş, İstanbul: “Bilge Kültür Sanat”, 2014, 208 s.
12. Sadruddin Ebul-Hasan Ali İbn Nasir İbn Ali El-Hüseyni, Ahbar Üd-Devlet İs-Selçukiyye, Tercüme: Necati Lüğal, Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 1943, 150 s.
13. Uzunçarşılı, İ.H. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal. Ankara: “Türk Tarih Kurumu”, 1988, 520 s.

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ DİL MİLLİ BİRLİK AMİLİ KİMİ
LANGUAGE AS A FACTOR OF NATIONAL UNITY IN THE SOCIO-PHILOSOPHICAL
THOUGHT OF AZERBAIJAN

Dos.Dr. Qəmər C.MÜRŞÜDLÜ

Bakı Dövlət Universiteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi

Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrası / Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9925-2405>

ÖZƏT

XIX əsrdən bu yana millət, milli kimlik və onu formalaşdıran əsas komponentlər haqqında çoxsaylı ideya və nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələrdə millətə fərqli təriflər verilmiş, onun yaranmasında iştirak edən amillərin sayı və rolu haqqında fərqli yanaşmalar ortaya qoyulmuşdur. Hər zaman da dil milləti meydana gətirən əsas amillərdən biri kimi təsbit edilmişdir. Azərbaycan ictimai-fəlsəfi düşüncəsində də dil milləti formalaşdıran əsas komponentlərdən biri kimi dəyərləndirilir. XX yüzilin başlarında Azərbaycan ziyalılarının parlaq bir pleyadası millət, milli mədəniyyət, milli birlik, dil və din birliyi və s. anlayışların mahiyyətini, məzmun tutumunu və milli tərəqqidə onların yerini təhlil edərək milli ideologiyamızın əsaslarını yaratmışdır. Onların irəli sürdüyü ideyalar dil amilinin dövlətçilik ideologiyamız olan azərbaycançılığın tərkib hissələrindən biri kimi qorunub saxlanmasında və inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də araşdırmada Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində milli birliyin əsas komponenti kimi dilə münasibətin təhlili problem olaraq ələ alınmışdır.

Mövzunun araşdırılması çağdaş dövrdə türkdilli ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi kontekstində türk milli kimliyinə malik xalqlar arasında ortaqlıq ünsiyyət dilinin formalaşmasının aktuallaşması baxımından da önəmlidir.

Araşdırmanın amacı ötən yüzilin başlarında Azərbaycan maarifçi və ziyalılarının dilin milli şüurun oyanışında və milli birliyin yaranmasında oynadığı rola dair düşüncələrini işıqlandırmaq və təhlil etmək və günümüz baxımından dəyərləndirməkdir.

Çalışmada tarixilik, hermenevtika və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Araşdırmada bu nəticəyə gəlinmişdir ki, maarifçi və ziyalılarımız dili milli mədəniyyətin ifadə vasitəsi, milli birliyin möhkəm dayacağı kimi dəyərləndirmiş, milli birliyin təşəkkülündə dini də əsas amillərdən hesab etmişlər.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, milli birlik, fikir, fəlsəfə

ABSTRACT

Since the 19th century, numerous ideas and theories have been suggested about the nation, national identity, and their main formulating factors. Based on these theories there are various definitions of a nation and different approaches to its important components. As one of the main factors, language always has been the center of researches as well as in Azerbaijan socio-philosophical thought. So, at the beginning of the XX century, the brilliant pleiad of Azerbaijani intellectuals created the basics of our national ideology by analyzing the essence, content, and place of the concepts of nation, national culture, national unity, language, and religion in national progress. The ideas put forward by them are important for the preservation

and development of the language as one of the components of Azerbaijanism which is considered the primary statehood ideology of Azerbaijan. Therefore, the study took the analysis of the attitude towards language as a research problem. The other point that makes the research important is the actualization of a common language among the peoples with Turkic national identity related to the development of economic, political, and cultural ties between Turkic-speaking countries.

Thus, the purpose of the study is to highlight and analyze the views of Azerbaijani intellectuals at the beginning of the last century on the role of language in the awakening of national consciousness and forming national unity, as well as assessing it from today's point of view.

The study used historical, hermeneutic, and comparative analysis methods.

Based on the analysis, the study concluded that Azerbaijan educators and intellectuals valued language as the primary means for the expression of national culture, as a solid pillar of national unity. Moreover, besides language, they also mentioned the role of religion as another main component in the formation of national unity.

Keywords: Azerbaijan, language, national unity, thought, philosophy

GİRİŞ

Elmi ədəbiyyatda dilə çoxsaylı, çeşidli təriflər verilir. Bu tərifləri ümumiləşdirərək ifadə etsək dil - insanlar arasında sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmayıb həm də milli kimliyi müəyyənləşdirən, milli-mənəvi dəyərləri yaşadan, milli düşüncə tərzini və milli ideologiyayı ifadə edən mühüm amil, vasitədir; dil - irqin, etnosun millət kimi formalaşmasının əsas amili, milli varlığın, mövcudluğun təminatçısıdır. Buna görə də milləti formalaşdıran əsas komponentlər haqqında irəli sürülən çoxsaylı ideya və nəzəriyyələrdə dil milləti meydana gətirən, yaradan əsas amillərdən biri kimi təsbit edilmişdir. Həm də dil milləti yalnız formalaşdıran əsas amil olmaqla qalmır, o milli varlığı, vəhdəti tarix boyu qoruyan və yaşadan, xalqın mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini nəsildən-nəslə ötürən çox əhəmiyyətli bir vasitədir.

Azərbaycan ictimai-fəlsəfi düşüncəsində də dil milləti formalaşdıran əsas komponentlərdən biri kimi dəyərləndirilmişdir. XX yüzilin başlarında Azərbaycan ziyalılarının parlaq bir pleyadası millət, milli mədəniyyət, milli birlik, dil və din birliyi və s. anlayışların mahiyyətini, məzmun tutumunu və milli tərəqqidə onların yerini təhlil edərək milli ideologiyamızın əsaslarını yaratmışdır. Ziyalılarımızın irəli sürdüyü ideyalar dil amilinin dövlətçilik ideologiyamız olan azərbaycançılığın tərkib hissələrindən biri kimi qorunub saxlanması və inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mövzunun araşdırılması çağdaş dövrdə türkdilli ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi kontekstində türk milli kimliyinə malik xalqlar arasında orta ünsiyyət dilinin formalaşmasının aktuallaşması baxımından da önəmlidir.

TARİXİ QAYNAQLAR

Millət, milli kimlik və onun əsas komponentləri məsələsi dünya ictimai fikrində XIX əsrdən başlayaraq geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu məsələlər Azərbaycan ictimai-fəlsəfi düşüncəsində XIX əsrin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində araşdırma və mübahisə predmeti kimi aktuallaşmışdır. Maarifçilər və milli ideologiyamızın yaradıcıları milli şüurun oyanışını, xalqın ana dilində maariflənməsini əsarətdən, mövhumat və cəhalətdən xilas

olmağın və milli birliyin əsas amili kimi önə çəkirdilər. Bu da təbii idi, çünki bu dövrdə milli varlıq olaraq vahid adımız belə yox idi, rus şovinistləri bizi tatar, yaxud müsəlman adlandırırdılar. Elə özümüz də milli kimliyimizi dərk etməyərək onu dini kimliyimizlə eyniləşdirirdik. Bu haqda Ü.Hacıbəylinin “Dil” başlıqlı məqaləsindən ətraflı məlumat almaq olar¹. Üzeyir bəy yazırdı ki, bizim bir nəfərimizdən soruşsan ki: “Sən kimsən? Deyər müsəlmanam. Hankı millətdənsən? Müsəlman millətindən. Nə dinindənsən? Müsəlman dinindən. Nə dili danışırısan? Müsəlman dili. Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman– yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir” (5, 210).

Bu dövrdə Azərbaycan düşünürləri milli şüurun oyanışında və milli birlikdə dil amilini önə çəkərkən iki başlıca qaynaqdan təsirlənirdilər: birincisi, milli dilimizin, Mahmud Kəşğarının “Divanül-lügətül-türk” kitabında, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə və d. şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində əks olunmuş uzun tarixi inkişaf yolundan; ikincisi isə türk-müsəlman dünyasının Cəmaləddin Əfqani və İsmayıl Qasıralı kimi böyük fikir adamlarının milli birlikdə dilin yeri və roluna dair ideyalarından.

Məlumdur ki, XIX yüzillikdə islam islahatçılığının nadir və parlaq simalarından olan Azərbaycan kökənli Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) ictimai-fəlsəfi fikir tarixində islam birliyi konsepsiyasının dini-fəlsəfi və siyasi yönlərini müəyyənləşdirən, onun gerçəkləşməsi planlarını hazırlayaraq həyata keçirilməsi yolunda fədakarlıqla mübarizə aparan böyük mücahid kimi tanınır. Amma C.Əfqani həm də millət və onun əsas komponentləri, milli birlikdə dilin əhəmiyyəti məsələsini İslam dünyasında aktuallaşdıran, müsəlmanların milli oyanışı tezisini gündəmə gətirən ilk mütəfəkkir olmuşdur. Əfqani islam birliyi konsepsiyasında din bağlılığını əsas götürsə də, onu mütləqləşdirmirdi və insanların tarixən birləşməsində milli bağlılığa daha önəm verir, müsəlmanların milli-mədəni müxtəlifliyini qəbul edirdi. O, insanları bir-birinə bağlayan, onların birliyini təmin edən iki vacib amilin – dil birliyinin və din birliyinin millətin formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirərək yazırdı ki, dini və milli birlik vətəni sevib ona qayğı göstərməyə və onun üçün çalışmağa yönəldən iki əsasdır; insanlığın nail olduğu ən gözəl işlər din və soy bağlılığı sayəsində mümkün olmuşdur.

Əfqaninin milli vəhdət fəlsəfəsinə görə milli birlik dil birliyi üzərində qurulur və dil birliyi “müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsləyən, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağırən, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən, gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarını geydirən əsas vasitədir” (4, 10). Göründüyü kimi filosof dilin mahiyyətinə daha geniş, əhatəli sosial-siyasi mənə verir və milli vəhdətin həqiqi mənasının və həyati gücünün də yalnız dil birliyi sayəsində mümkünliyünü irəli sürür. O, dil birliyini insanların birliyini təmin edən digər vacib amillə - din birliyi ilə müqayisədə götürərək dil birliyinin din birliyindən daha möhkəm və dayanaqlı olduğunu əsaslandırır: “...dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür” (4, 10).

¹Bu məsələ M.Ə.Rəsulzadənin “Milli dirilik” məqaləsində də geniş təhlil olunur. Bax: M.Ə.Rəsulzadə. Milli dirilik. Azərbaycan davası. Məqalələr, nitqlər - 1914-1954. <http://tarixci.azeriblog.com/2008/11/18/milli-dirilik-azerbaycan-davasi-m-e-resulzade>

Amma Əfqaninin təlimində bu iddia yalnız milli birlik üçün keçərlidir. Şeyxin fikrincə müxtəlif adət və ənənələrə malik millətləri bir araya gətirən birlikdə isə milli bağlılığın yerini din bağlılığı tutur; məsələn, islam dini adəti, ənənəsi və milləti fərqli bir çox xalqı bir araya toplamışdır.

Bununla da “millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz” deyərək milli birlik fəlsəfəsi kimi mütərəqqi bir konsepsiya ortaya qoyan Cəmaləddin din birliyini milli kimliyin komponentlərindən biri kimi qəbul etsə də millətin formalaşmasında dil birliyini önə çəkir, din birliyinin isə ümmətin yaranmasında başlıca amil olduğunu vurğulayırdı. O, milli birliyi dini birliyə qarşı qoymurdu, əksinə, onların arasındakı fərqləri və əlaqəni üzə çıxararaq din bağlılığının daha geniş məzmun daşdığını qeyd edirdi: “Dini təəssüblə milli təəssüb arasındakı fərq dini təəssübün daha müqəddəs, daha təmiz və faydasının daha əhatəli olmasındadır” (2, 131).

Qeyd etmək lazımdır ki, mütəfəkkirin dini təəssüb daxilində milli bağlılığa, milli dilə və mədəniyyətə dəyər verməsi müsəlman xalqlarda milli şüurun oyanmasına və formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Milli ideologiyamızın öndərlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə bu haqda yazırdı ki, müsəlman aləmində milli şüurun oyanmasının zəruriliyini ilk dəfə C.Əfqani göstərmişdir və onun ideyaları türkçülük ideologiyasının siyasi sistem kimi ön plana çıxmasına təkan vermişdir (8).

C.Əfqani müsəlman maarifçiliyinin, islahatçılıq və modernləşmə hərəkatının parlaq nəslinin ustadı idi. Türk dünyasının bir sıra görkəmli aydını onu öz müəllimi hesab edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, C.Məmmədquluzadə, H.Minasazov və b. kimi mütəfəkkiri və maarifçisi C.Əfqaninin milli vəhdət fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuşlar, xüsusən də onun milli birlik və milli dil haqqında mütərəqqi ideyalarından bəhrələnmişlər və bu ideyaları dövrün tələblərindən, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni inkişaf xüsusiyyətlərindən çıxış edərək şərh və təbliğ etmişlər.

XIX əsrin sonlarında türk milli birliyinin əsas amili kimi ortaq türk dili yaratmaq ideyasını ortaya qoyan və onun uğrunda böyük çəba sərf edən Krımlı İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) görüşləri də Azərbaycan ziyalılarına təsir göstərmişdir. Onun Baxçasarayda nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzeti Azərbaycanla da sıx bağ qurmuş və iyirmi il müddətində Azərbaycan ziyalılarının türk dilində oxuduğu yeganə qəzet olmuşdur. İ.Qasıralı hesab edirdi ki, millətin varlığı onun dilindən başlayır. Buna görə də o, türk xalqlarının öz milli kimliyini dərk etməsi və bir-birini tanıması üçün ortaq türk dilində danışıqlarının vacibliyini vurğulayırdı. Milli birlikdə dilə verdiyi dəyər onun "Dildə, fikirdə və əməldə birlik" kimi ifadə etdiyi türkçülük şüarında dili önə çəkməsində də ifadə olunur. Türklər, əzelliklə də Rusiya türkləri arasında ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması İ.Qasıralının əsas amaçlarından idi və o, bu arzusunun gerçəkləşdirilməsi üçün yeni tipli məktəblərin yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü.

AYDINLARIMIZ MİLLƏT, MİLLİ BİRLİK VƏ DİL HAQQINDA

Dilin milli birlikdə oynadığı rolu dərk və təbliğ edən ziyalılarımızdan biri Azərbaycan milli mətbuatının yaradıcısı H.Zərdabi olmuşdur. Onun milli kimlik, dil və din barədə yazdıqları "Həyat" qəzetində (yanvar, 1906-cı il) çap etdirdiyi "Dil və din", "İttihadi lisan" və "Dil davası" adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır. Zərdabi də C.Əfqani kimi millətin təşəkkülündə dil və dini əsas amil hesab edirdi: "...hər tayfa görək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və o birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınıan

kimidir. İkisi də gedəndə tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur.... Dil və məzhəb tayfanın ruhu kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə cəmdək qalır və bu cəmdək mirur ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək mirur ilə yox olsun” (10, 237).

Göründüyü kimi Zərdabi həm dili, həm də dini millətin mövcudluq faktoru hesab edir, dilsiz və dinsiz millətin məhvə məhkum olduğunu vurğulayır. Bununla bərabər o, xalqın milli-mədəni inkişafında ana dilinin rolunu yüksək dəyərləndirirdi. Həsən bəy yazırdı ki, istəyirsinizsə millətimiz yaşasın, qabağa getsin, elmi və maarifi olsun, ona ana dili verin, o yazsın, qabağa getsin, məktəblər bina edib, öz dillərində elm, təhsil etsin. O, dili xalqın mənəvi siması, milləti yaşadan əsas amil hesab etmiş və həyatı boyu dilin saflığı uğrunda mübarizə aparmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu da dili və dini millətin² ən mühüm əsaslarından hesab edirdi. O, millətin əsas komponentlərini məşhur fransız şərqşünas E.Renanın görüşlərinə uyğun olaraq belə sıralayırdı: “Birincisi lisan, ikincisi din, adət və əqidələr, üçüncüsü müştərək tarix, müştərək vətən və müştərək müqəddərat” (3, 293).

Milli varlıqda dil birliyini ilk vacib amil kimi qəbul edən Ağaoğlu bütün fəaliyyəti boyu milli dilin saflığı, zənginləşməsi və inkişafı məsələsinə diqqət yetirmiş, ana dilini bilməyi xalqa xidmətin birinci amili saymışdır. O, da hesab etmişdir ki, milli birlikdə dəyişməz qalan komponent dildir. Dil mahiyyəti dəyişmədən inkişaf xüsusiyyətlərini daşıyır. Bununla bərabər Ə.Ağaoğlu Əfqanidən və digər mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq dilin də zaman və şərtlərə görə dəyişə bilməsini xüsusi qeyd etmişdir. Onun yazdığına görə əbədilik qoxusu az-çox dildən gəlsə də, bu da gerçək və genəl deyildir.

Milli ideologiyamızın yaradıcılarından Əli bəy Hüseynzadə ötən əsrin əvvəllərində millətin və milli düşüncənin inkişafı üçün çox mühüm ədəbi-mədəni fikir mühitinin yaranmasını təmin etmişdir. Onun “Həyat” qəzetində və “Füyuzat” jurnalında dərc etdirdiyi, tək mövzusa görə deyil həm də elmi məzmununa görə sanballı məqalələrində türkçülük və türk birliyi, milli dil və tərəqqi, islam birliyi kimi ideyaların və avropalaşmanın vacibliyi əsaslandırılırdı. Əli bəy türklərin irq və dillərinə dair araşdırmalar apararaq bütün türk qövmlərinin bir birlik təşkil etdiklərini və vahid türk dilinin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Ə.Hüseynzadə də yazırdı ki, "elm və maarifin xalq tərəfindən mənimsənilməsi üçün, millət gərək öz dilində təhsil alsın, millət dilinin qədrini bilsin və onun tərəqqisinə çalışsın" (6, 69).

Millət, milliyət, milli dirilik, milli mədəniyyət, dil və din birliyi məfhumlarının mahiyyətini, məzmun tutumunu və milli tərəqqidə onların yerini ən çox təhlil edən milli ideologiyamızın baş ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Onun bir çox məqalələri, özəlliklə də “Dirilik” jurnalında çap etdirdiyi silsilə yazıları bu anlayışların araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu araşdırmalardan öncə isə Məhəmməd Əmin C.Əfqaninin “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” məqaləsini fars dilindən türk dilinə tərcümə edərək “Türk yurdu” jurnalında (1911-ci il) dərc etdirmişdir. Və şübhəsiz ki, bu məqalə Rəsulzadənin düşüncəsinə təsirsiz qalmamışdır. Cəmaləddinin məqaləsi bu cümlə ilə başlayırdı: “Millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz”. Məhəmməd Əmin isə bir neçə il sonra yazırdı: “Dilsiz millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil ola bilməz”. Amma M.Ə.Rəsulzadə Şeyxin fikirlərini sadəcə təkrarlamır, mövzunu daha da genişləndirərək millət, qövmlər, milliyət və milli mədəniyyət anlayışlarının elmi şərhini verirdi.

“Diriliklərin ən qiymətli milli diriləkdir” deyən Rəsulzadə millətpərəstliyin və milli diriliyin nə olduğunu yaxşı bilmək üçün əvvəlcə millətin nə olduğunu öyrənməyin vacibliyini qeyd etmişdir. O, ilk növbədə ümmət və millət anlayışlarını bir-birindən ayırmışdır. “Milli

² Qeyd edək ki, Ə.Ağaoğlu “Türk aləmi” silsilə yazılarında qövmiyyət və millət anlayışlarını eyni mənada istifadə etmişdir.

dirilik” məqaləsində yazırdı ki, bizdə “ümmət” və “millət” kəlmələrinin fərqi ayrılmamışdır, “...qövmiyyət və cinsiyyət cəməsinə andıran «millət» kəlməsi həmkeş və həmdinlik cəməsinə aid olan «ümmət» kəlməsilə qarışmış və «milləti-islam» təbiri məşhur olmuşdur” (9). Mütəfəkkir bu iki anlayış arasındakı fərqi göstərərək ümmətin dini mənə daşdığını, millətin isə “dindəşlıqdan əlavə bir çox “daşlıqları” da cəmə olduğu kimi, bilxassə dil birliyini lazım gətirdiyini” vurğulamışdır. Sonralar «Açıq söz» qəzetində (1915-ci il) ilk dəfə olaraq “müsəlman”, “tatar” sözlərini “türk” sözü ilə əvəzləyərək, «Biz türkük!» deyən M.Ə.Rəsulzadə bununla da «ümmət» və «ümmətçilik» dövrünün bitdiyini, «millət», «türk millətçiliyi» dövrünün başladığını elan etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə “Milli dirilik” məqaləsində millətə tərif verərək onu “dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmusundan mütəşəkkil bir məhsul” (10) adlandırır. O, bu ünsürlərdən dilə üstünlük verərək millətin formalaşmasında və mövcudluğunda dil birliyinin rolunu və önəmini əsaslandırır: “Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batinidir. Millətləri biri-birindən ayıran ən böyük əlamət, işdə bu dil damğasıdır... Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil adətən hər bir heyətin hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir. Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir” (9). Məhəmməd Əminə görə dil millətlə bərabər yaranır, dilsiz millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil ola bilməz. Və o, dili millətin yeganə rüknü hesab etmir, ancaq digər elementlər arasında dilin ən mühüm amil olduğunu vurğulayır.

M.Ə.Rəsulzadə milləti formalaşdırən komponentlər içərisində dil və dini daha sabit sayır, lakin bu ikisi arasında da seçim edərək dili önə çəkir. Onun fikrincə din dil qədər mətin və möhkəm hesab oluna bilməz. Dil isə “daimidir, baqıdır. Tərəqqi və təkamül edirsə də, əsaslı bir etilaf və təgyirə uğrayamaz. Halon ki, tarixdə bir çox dinlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur. Zətən heç bir millət yoxdur ki, dinin kərratla dəyişmiş olmasın” (9).

Ziyalılarımız dili milli mədəniyyətin ifadə vasitəsi, milli birliyin ən möhkəm dayacağı kimi dəyərləndirmiş, milli birliyin təşəkkülündə dini də əsas amillərdən hesab etmişlər. Amma milli ideologiyamızın yaradıcıları dövrün ictimai-siyasi və mədəni şərtlərindən çıxış edərək ümmətçiliyin – yəni dini birliyin yerinə millətçiliyi – milli birliyi, Azərbaycan türkçülüüyü ideyasını gündəmə gətirmiş, milli ideologiyamızın təməl prinsiplərini işləyib hazırlamışlar.

SONUÇ

Araşdırmada bu nəticəyə gəlinmişdir ki, maarifçi və ziyalılarımız dili milli mədəniyyətin ifadə vasitəsi, milli birliyin möhkəm dayacağı kimi dəyərləndirmiş, milli birliyin təşəkkülündə onu əsas amil hesab etmişlər. Onların irəli sürdüyü ideyalar qloballaşmanın milli mədəniyyətləri, o cümlədən milli dili təhdid etdiyi bir zamanda ana dilimizin qorunub saxlanmasında əhəmiyyətli bir amildir. Hazırda Azərbaycanın əsas hədəfi dünya dövlətləri sırasında yalnız siyasi, iqtisadi göstəriciləri ilə deyil, həm də mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə öz layiqli yerini tutmaq, “millətlərin imzası içində öz imzasını” qoymaqdır. Bu yolda uğurla irəliləyən respublikamız qloballaşmanın neqativ təsirlərini də önləməyə, o sıradan milli dövlətçilik ideologiyamız azərbaycanılığın mühüm tərkib hissəsi olan milli dilin qorunmasına çalışır. Çünki dil xalqın öz taleyinə sahiblənməsinin, dövlət qurmaq və onu qorumaq qüdrətinin göstərgəsi olmaqla bərabər dilinin zənginliyinin də sübutudur. Vurğulamaq yerinə düşər ki, hazırda dünyada 200-dək dövlət olsa da onlardan yalnız 70-ə qədəri öz rəsmi dövlət dilinə malikdir.

Digər tərəfdən isə XX əsrin sonlarından bu yana türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında baş verən və bu xalqların həyatına köklü təsir göstərən tarixi hadisələr fonunda milli dilin

əhəmiyyəti daha da artmışdır. Bu hadisələr türk dövlətlərinin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı və birgə fəaliyyəti üçün yeni üfüqlər açmışdır. Türk dövlətlərini birləşdirən dəyərlər içərisində isə ən önəmli amil dildir. Və ortaqların dilinin yaranması gerçəkliyin tələbidir. Bu baxış bucağından yanaşdıqda babalarımızın milli dil və ortaqların dilini haqqında yüz il bundan öncə yazdıqları günümüz üçün də aktualdır.

QAYNAQLAR

1. Afqani, C. Irkçılık ve İslam // C.Afqani, M.Abduh. El-Urvetul-Vuska. İstanbul: Bir Yayıncılık, - 1987.
2. Afqani, C. Taassup // C.Afqani, M.Abduh. El-Urvetul-Vuska. İstanbul: Bir Yayıncılık, - 1987.
3. Ağayev, Ə. Türk Alemləri // Türk Yurdu. İstanbul: - 1911. Sayı 1.
4. Əfqani, C. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti // C.Əfqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, - 1998.
5. Hacıbəyov, Ü. Dil // Seçilmiş əsərləri, iki cildə. Bakı: Şərq-Qərb, - II cild. - 2005.
6. Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, - 1997.
7. Mürşüdlü, Q.C. Cəmaləddin Əfqaninin "Milli birlik" fəlsəfəsi və onun Azərbaycan mütəfəkkirlərinə təsiri. // Tarixi və milli-mənəvi dəyərlər kontekstində Azərbaycan milli kimliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2014. - s.127-141.
8. Расулзаде, М.Э. О пантуризме. С предисловием Н.Жордания
<http://www.rasulzade.org/books.html>
9. Rəsulzadə, M.Ə. Milli dirilik. Azərbaycan davası. Məqalələr, nitqlər - 1914-1954.
<http://tarixci.azeriblog.com/2008/11/18/milli-dirilik-azerbaycan-davasi-m-e-resulzade>
10. Zərdabi, H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, - 1960.

GÜNCEL BİR DİN ANLAYIŞININ İNŞASINDA HANEFÎ-MÂTÜRÎDÎ GELENekten YARARLANMA POTANSİYELİ

IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE
POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI- MÂTURÎDÎ TRADITION

Nail KARAGÖZ

Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6409-6513

ÖZET

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları sorunları temelde iki yaklaşımla çözmeye çalıştıkları söylenebilir. Aklın kullanımına bağlı olarak ayrıştılabileceğimiz bu iki yaklaşımdan ashabü'l-hadis nakilci, ashabür'-rey ise akılcı olarak nitelenebilir. Vahye dayalı nakil bilgisinin sınırlı oluşu, yorumlanmasındaki çekinceler vb. nedenlerden dolayı nakilci din anlayışının sorunları çözmede yetersiz kaldığı günden güne kendini göstermektedir. Bu yüzden nakil bilgisini akılla yorumlamayı ve gerekirse sorunlara akla dayalı yeni çözümler üretmeyi benimseyen ashabü'r-rey din anlayışının güncel sorunlarımızı çözmede hareket noktamız olabileceği dikkate alınmalıdır. Ashabü'rey kapsamında bulunan Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı, nakil bilgisini de göz ardı etmeyen ve nakille akıl arasında denge oluşturabilen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla güncel sorunlarımıza çözüm üretme potansiyeli bulunduğu gözlenmektedir. Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı, bilginin sağlam kaynaklara dayanması, uç noktalardaki görüşlerin arasında ortalamaı temsil eden görüşler üretebilme potansiyeli gibi özelliklere sahiptir. Yine bu din anlayışında olgu dikkate alınır, nakle dayalı bilgi sağlam olsa bile o bilginin oluştuğu zaman ve mekandaki sosyal, kültürel özellikler görmezden gelinmez. Ek olarak nakil bilgisinden ne kastedildiğini yani maksadı anlamaya çalışma gibi özellikler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı da zamandan ve mekândan bağımsız üretilmiş değildir. Dolayısıyla kendi dönemlerinin sorunlarına çözüm üretmeyi görev edinmiş bu din anlayışına mensup âlimlerin ürettikleri çözümlerden çok bu konudaki yaklaşımları, metotları bizim için daha önemlidir. Belki de bu gelenekten asıl yararlanacağımız husus burasıdır, potansiyeli burada aramak gereklidir. Hanefî-Mâtürîdî gelenekten yararlanma potansiyellerini tespit etmeye çalıştığımız bildirimizde literatür taraması, kavram analizleri, yorumlama, karşılaştırma, değerlendirme gibi yöntemler kullanılmış ve düşüncelerimiz örneklemelerle desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hanefî-Mâtürîdî Gelenek, Din Anlayışı, Değişim, Güncel Sorunlar.

ABSTRACT

It can be said that after the death of the Prophet Muhammad, Muslims are trying to solve the problems they face with basically two approaches. From these two approaches, which we can distinguish depending on the use of reason, ashab al-hadith can be described as transporter and ashab al-ray can be described as rationally. The limitedness of the revelation-based transmission information, the reservations in its interpretation, etc. it shows itself day by day that the understanding of religion based on transmission is insufficient in solving current problems due to reasons. For this reason, it should be considered that the understanding of ashab al-ray religion, which adopts the rational interpretation of the information based on the narration and produces new solutions based on reason if necessary, can be our starting point in solving our

current problems. Hanafi-Māturīdī understanding of religion, which is within the scope of ashab al-ray, has a structure that does not ignore the knowledge of transmission and can create a balance between transmission and reason. Therefore, it is observed that there is a potential to produce solutions to our current problems. The Hanafi-Māturīdī understanding of religion has features such as the fact that the information is based on solid sources, and the potential to produce views that represent the average among the views at extreme points. Again, in this understanding of religion, the fact is taken into account, even if the information based on the narration is sound, the social and cultural characteristics of the time and place where that knowledge is created are not ignored. In addition, there are features such as trying to understand what is meant by transfer information, that is, the purpose. However, the Hanafi-Māturīdī understanding of religion was not produced independently of time and space. Therefore, the approaches and methods of scholars who have taken it upon themselves to find solutions to the problems of their own time, who belong to this understanding of religion, are more important to us than the solutions they produce. Perhaps this is where we will really benefit from this tradition, it is necessary to seek the potential here. In our paper, in which we will try to determine the potential of benefiting from the Hanafi-Māturīdī tradition, methods such as literature review, concept analysis, interpretation, comparison and evaluation will be used and our thoughts will be supported with examples.

Keywords: Hanafi-Māturīdī Tradition, Understanding of Religion, Change, Current Problems

GİRİŞ

İslam düşüncesinin oluşumunda olağan, sıradan ve sakin geçen bir hayattan çok sorunların ve krizlerin baş gösterdiği olağanüstü dönemlerin daha fazla etkili olduğu söylenebilir. Aslında genel manada düşüncenin gelişmesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. İnsanlar, sıradan, biteviye yaşadıkları dönemlerde, günlük hayatın rutin devam ettiği zamanlarda çok fazla düşünme ihtiyacı hissetmezler. Kriz dönemleri ise itibarı, menfaati hatta hayatı kaybetme korkusu yanında belirsizliği ve güvensizliği de beraberinde getirir. Böyle zamanlarda insanlar, karşılaştıkları sorunları, kendilerini bekleyen riskleri ortadan kaldırabilmek için çözüm üretme kabiliyetlerini her zamankinden daha fazla zorlarlar. Bu bakımdan risklerin aynı zamanda şans da doğurduğu ve böyle bir paradoksal durumun olduğu bir gerçektir.

İslam düşüncesinde sorunlara uygun çözümlerin aranmaya başlaması da Hz. Muhammed'in (a.s.) vefatıyla başlamıştır denilebilir. Neredeyse bir milyon kilometre kareye ulaşmış bir devletin yöneticisinin kim olacağı bir yana, kendisine gönülden bağlanan yüzbinlerce sahabinin onun vefatıyla yaşadığı travmayı tarif etmek hayli güçtür. Sonraki dönemlerde bazı halifelerin şehit edilmesi, Cemel ve Siffin savaşlarında Müslüman kanının dökülmesi, özellikle Siffin Savaşı'nda karar (hüküm) merciinin Allah'tan başkası (hakemler) olamayacağı yönündeki iddialar gerek siyasi gerekse itikadi sorunlar yumağının temel nedenleri arasında gösterilmektedir.¹ Siyasi veya kabilevî taraftarlığın dinin kaynaklarından desteklenmeye çalışılması ve sorunların Hz. Muhammed'in ashabı arasında yaşanmış olması, aslında "Müslüman toplumu kimin yöneteceği" temelindeki sorunların dini bir görüntü kazanmasına neden olmuştur. Başka bir deyişle Hz. Muhammed'in (a.s.) vefatıyla vahiy ve dolayısıyla din tamamlanmış olmasına rağmen sonraki olayların; ayet, hadis, büyük günah, dâru'l-harb, dâru'l-İslam, iman, küfür, münafık gibi kavramlar üzerinden tartışılması, sorunlara üretilen çözümlerin de dinin bir parçası olarak görülmesine neden olmuştur. Oysaki din tamamlanmıştı ve bu üretilen çözümler insanlara aitti, farklı din anlayışlarıydı, yani ilahi bir yönü yoktu.

¹ Mustafa Öz, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), 48-65.

Çözüm üreticileri, görüşlerini ayet, hadis ve diğer rivayetlerle desteklemeye çalıştılar. Mesela Ahmed b. Hanbel'in kendisine sorulan 60.000 soruya hadislerle cevap verdiği övgü ifadeleriyle anlatılır.² Bir kısmı ise çözümlerini Kur'an ve hadisler dışında akla da dayandırdı. Böylece İslam düşüncesinde kabaca nakilci ve akılcı diye sınıflandırabileceğimiz iki ana akım oluştu. Baştan belirtmek gerekir ki nakilciler akıllı hiç kullanmıyor değildi. Akılcılar da nakli toptan terk etmemişti. Ancak genel karakterleri nedeniyle bu şekilde bir tasnif yapılmıştı.

1. ASHABÜ'L-HADİS DİN ANLAYIŞININ TEMEL ÖZELLİKLERİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK POTANSİYELİ

Nakli esas alan din anlayışı "ashabü'l-hadis" olarak isimlendirildi. Bunlar genellikle Hicaz bölgesinde, özellikle de Mekke ve Medine'de yaşayan ve daha çok da Arap soyuna mensup insanlardı. Söz gelimi İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmet b. Hanbel bunlardandı.³ Ashabü'l-hadis din anlayışının oluşmasının nedenleri arasında coğrafya ve soyun vurgulanması gerekmektedir. Zira Mekke ve Medine büyük oranda Arapların yaşadığı şehirlerdi. Yani buralarda yaşayanlarda kültürel olarak bir kargaşa görülmediği gibi bunlar gelenek görenek ve inanç olarak da birbirlerinden farklı bir geçmişe sahip değillerdi. Dolayısıyla günlük yaşantı olağan şekilde işlemekteydi. Kültür, gelenek, görenek veya inanç bakımından toplum büyük ve yeni sorunlarla karşılaşmıyor ve çözüm üretmek zorunda kalmıyordu. Sorunlar çıksa bile Kur'an ve hadislerdeki örnekliklere dayalı olarak bu sorunlar kolaylıkla çözülebiliyordu. Ayrıca Hz. Muhammed'in (a.s.) İslam'ın ilk uygulamasına şahit olan sahabenin çoğu bu şehirlerde yaşıyordu. Kültür ve inanç kargaşasından uzak yaşayan bu insanlar için yeni fikirler, adetler, inançlar hayli yabancıydı ve hemen tepki çekebiliyordu.⁴ Nitekim sonraki yıllarda ashabü'l-hadis "bid'at" kavramını geliştirmesinde ve sık sık kullanmasında bu arka planın etkisi görülmektedir.

Günümüzün Müslümanlarından önemli bir kısmının bu nakilci, lafızcı Ashabü'l-hadis din anlayışını sürdürdüğü görülmektedir. Onlar güncel sorunlarımızı, "asr-ı saadet" olarak nitelenen Rasulullah dönemindeki dini yaşantının aynısının hiç değiştirilmeden bugün yaşanmamasına dayandırmaktadırlar. Onlara göre din vahyedilip sona ermiştir ve Kur'an'ın emirleri ve Rasulullah'ın uygulamaları kelimesi kelimesine bugün de uygulanmalıdır. Böylece İslam'ın vadettiği dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabiliriz.

Ashabü'l-hadis din anlayışının görmekte zorlandığı husus "değişim"dir. Hayatın ve sonradan olan (hâdis) varlıkların temel özelliği değişmeleridir. Değişim ise her şeyde olduğu gibi dinin anlaşılması ve uygulanmasında da kendini göstermektedir. Zaman, mekan, kültür, iklim vs. değişimi zorunlu kılmaktadır. Dinin emirlerinin en azından bir kısmının uygulanması da değişime bağlı olarak farklılaşmak zorundadır.

Dinin en değişmez yönü iman ve ibadetlerle ilgilidir. İbadetlerle ilgisi bulunan bazı konuların bile zamanla değişmek zorunda kalabileceğini şu ayet örneğinde görmek mümkündür: "İnsanlar arasında hacca ilan et ki gerek yaya olarak gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler."⁵ Bu ayet doğrudan haccın nasıl yapılacağı ile ilgili olmasa da "taabüdi/değişmez" kabul edilen hac ibadetiyle ilgilidir. Bu ayeti bugün birebir uygulamaya kalkıştığımızda hacca ya yürüyerek ya da develerle gitmek zorunda kalırız. Üstelik develer de

² Ebu'l-Hüseyn Muhammed B. Muhammed Ebu Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Kahire 1952), 1/6; Mehmet Zeki İşcan, "Ehl-i Sünnet'te Dinin Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Ekev Akademi Dergisi* 9/25 (Güz 2005), 17.

³ Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Arka Planı* (Ankara: Otto, 2017), 56, 58, 59, 62.

⁴ Ashabü'r-rey'in özellikleri için bk. İsmail Yürük, "Kelam İlminin Ortaya Çıkış Nedenleri", *Kelam I Kelam Tarihi/Kelam Okulları*, ed. İsmail Şık-Nail Karagöz (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 50-51.

⁵ Hac 22/27.

yorgun olmak zorundadır. Böyle bir din anlayışının Müslümanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırması mümkün değildir. Burada elbette ki sorun dinde değil, dini anlayış biçimimizdedir.

Zaman ve mekâna bağlı olarak ulaşım araçlarının gelişmesi, taabbüdî kabul edilen hac ibadetinin nasıl yapılacağını olmasa da en azından ulaşım şartlarını değiştirmiştir. Dinin Müslümanlara hac ibadetini emretmesinden maksat haccın kendisi midir yoksa hacca ulaşım şekli midir? Bu sorunun cevabının birinci şık olduğu açıktır. O halde hacca ulaşma biçiminin dinin bir emri olmadığı ortadadır. Dolayısıyla meşru olan her yolla hac mekanına ulaşılabilir. Ulaşım teknolojisindeki gelişmeler, haccın yapılacağı mekanlara ulaşmak için de kullanılabilir.

Görüldüğü üzere özellikle zaman ve mekâna bağlı hükümlerde Kur'an'daki bütün emirleri birebir, kelimesi kelimesine alıp uygulamaya kalkışmak bizleri çıkmaza sürüklemektedir. Öte yandan Rasulullah döneminin dini yaşantısı hakkında da benzer şeyler söylenebilir. Bu dönemi değişmez bir din uygulaması kabul edip, aynen alıp bugüne getirerek uygulamaya kalkışmak hem imkânsız hem de gereksizdir. İmkansızdır zira zaman ve mekânın değişimi hiçbir şeyi “aynı” bırakmamaktadır. Gereksizdir zira o dönemdeki dini yaşayış Kur'an'ın hükümlerinin hayata nasıl yansıtılacağını ilk örneğidir. Bu manada Rasulullah'ın (a.s.) denetimindeki ilk örneklik elbette çok önemlidir. Dinin günlük hayata yansıtılması anlamındaki her bir kararımızda vazgeçilmez başvuru kaynağımızdır. Ancak değişen dünyada şartların değiştiğini de kabul etmek durumundayız.

Rasulullah'ın vefatından hemen sonra yönetimi devralan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bile birçok uygulaması hem Rasulullah'ın hem de birbirlerinin uygulamalarından farklıdır. Onlar değişimin farkında olmuşlar ve kendilerinden önceki uygulamaları aynen sürdürmede ısrarcı olmamışlardır.⁶ Kendi dönemlerinin şartlarını dikkate alarak aynı sorunlara farklı çözümler üretebilmişlerdir.

Dini konularda üretilecek çözümlerde ilahi dinin insanlara niçin gönderildiği yani amacı sürekli göz önünde bulundurulmalıdır. Allah'ın gönderdiği ilahi mesajların ortak adı olan İslam'ın temel hedefinin “insanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmak” olduğunu âlimlerimiz bizlere aktarmaktadırlar. Temel hedefi dünya ve ahiret mutluluğu olan dinin terörle, haksızlıklarla, mutsuzluklarla anıldığı günümüzde bu durum ciddi bir sorguya ihtiyaç duymaktadır. İslam niçin bu türden olumsuzluklarla birlikte anılmaktadır? Bazılarının dediği gibi acaba bu durum İslam dışı unsurlardan mı kaynaklanmaktadır, dış mihrakların abartması, yönlendirmesi veya bir oyunu mudur? Hastalığın teşhisini bu şekilde koymak ve sorunu sadece buralarda aramak kolaycılığa kaçmak demektir. Zira İslam'ın inananları olan Müslümanların bir kısmının bozulan karakterleri, eğilim ve davranışlarındaki sapmalar maalesef günümüzün bir gerçeğidir.

Demek istediğimiz, lafızcı, şekilci din anlayışının günümüz insanını mutlu etmediğidir. İnsanlar, dininin emirlerinin uygulanabilir, çelişkilerden uzak, ikna edici ve mutluluğa ulaştırıcı olmasını beklemektedirler. Oysaki lafızcı din anlayışı kimi zaman kültürel kodları, kimi zaman zorunlu değişimi dikkate almadan kısaca olguyu yok sayarak çözümler üretmektedir. Bu ise özellikle genç nesillerle dinin arasını soğutmaktadır. Son zamanlarda ateizm, deizm, agnostisizm gibi dine mesafeli duran akımların imam hatip liselerinde bile görüldüğünün gündem oluşturması, lafızcı din anlayışının işlerliğini kaybettiğini, ürettiği çözümlerin “dinin insanı dünyada ve ahirette mutlu etme” hedefinden uzaklaştırdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kısaca söylemek gerekirse ashabü'l-hadis, lafızcı din anlayışı sorunlara çözüm üretme noktasında artık tıkanmış durumdadır.

⁶ Örnekler için bk. Muhammed Mustafa eş-Şelebî, *Talilü'l-Ahkam* (Beyrut: Daru'n-Nehda el-Arabiyye, 1981), s. 35-72.

2. HANEFÎ-MÂTÜRÎDÎ ANLAYIŞIN AİT OLDUĞU GELENEK: ASHABÜ'R-REY

Yukarıda yaptığımız ayırmada kısaca “akılcı” olarak belirttiğimiz ashabü'r-rey din anlayışı, sorunlara ashabü'l-hadisten farklı bakmış ve farklı çözümler üretmiştir. Bu farklılaşmada öne çıkan bazı hususlar bulunmaktadır. Her şeyden önce ashabü'r-rey din anlayışına mensup insanların soy ve mekân olarak ashabü'l-hadisten farklı olduğunu belirtmek gerekir. Bu farklılık onların dine dayalı ürettikleri çözümlere de yansımıştır. Bunlar genellikle “mevali” denilen ve Arap olmayan unsurlardan oluşmaktaydı.⁷ Bu kültürel farklılık olaylara bakışlarını doğrudan etkilemekteydi. Bir insanın geçmiş tecrübelerinin, içinde doğup büyüdüğü kültürel unsurların, hayata ve olaylara bakışını etkilediği bir gerçektir. Dolayısıyla mevali Müslümanlarının olaylara bakışı Araplar gibi olmamıştır.

Diğer yandan mevalinin yaşadığı Basra, Bağdat, Kûfe gibi şehirler Hicaz bölgesinin aksine kültürel çeşitliliğe sahipti. Bu şehirlerde Yahudiler ve Hristiyanlar, Mecusîler, Mazdekîler ve Sâbiîler, Hinduistler, Yeni Platoncular, Sümeniyye'ye (Budistler) vs. çok çeşitli inançtan ve kültürden insanlar birlikte yaşıyorlardı.⁸ Farklı kültürlerden gelen bu insanlar bazen birbirlerine komşu olabiliyorlar bazen de birbirlerinden kız alıp verebiliyorlardı. Böylesine iç içe geçmiş bir hayatta inanç ve kültürler arasında rekabet, çatışma, çekişme kaçınılmazdı.

Ashabü'r-reyin doğduğu bu ortamda nakil temelli bir din anlayışının yeterli kalamayacağı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Söz gelimi inançlar arasındaki çekişmelerde bir Müslümanın karşı tarafa ayet veya hadislerden delil getirerek inancını savunması bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü karşı taraf zaten Müslüman değildir. Böyle durumlarda ashabü'r-reyin nakil dışında bir kaynağa daha başvurduğu görülmektedir ki o da akıldır. Bir bilgi kaynağı olarak aklın din alanında kullanımı ashabü'l-hadis tarafından kabul görmese ve akli kullanan ashabü'r-rey çok ağır şekilde eleştirilse de⁹ çok inançlı ve çok kültürlü toplumlarda sorunların çözümünde bir çıkış yolu oluşturmuş ve geniş kitlelerce benimsenmiştir.

3. HANEFÎ-MÂTÜRÎDÎ GELENEĞİN SORUN ÇÖZME POTANSİYELİ

Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı ashabü'rey içinde yer almaktadır. Hatta Ebu Hanife'nin bu geleneğin kurucu siması olduğunu söylemek mümkündür. Zira o, dini sorunların çözümünde aklın kullanımını gerektiren kıyas ve istihsanı çok iyi formalize etmiş ve takipçilerine sağlam bir miras bırakmıştır.

Hanefî-Mâtürîdî din anlayışının güncel sorunlarımızın çözümünde temel olabilecek unsurlar barındırdığı söylemek gerekir. Zira bu din anlayışında Ebu Hanife'den itibaren gerek Kur'an gerekse Rasulullah (a.s.) ve sahabeden gelen rivayetler aklın rehberliğinde yorumlanmış ve güncel sorunlara olgulardan hareketle çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

Ebu Hanife'nin vahiy bilgisini ihmal etmeden akli din sahasında kullanması Müslümanlar için önemli bir tecrübelerdir. Bu yönüyle Ebu Hanife'nin itikat sahasında kullandığı “el-Fıkhu'l-Ekber” kavramı selef metodundan kelam metoduna geçiş olarak görülmüş¹⁰ ve sonraki yıllarda bu yaklaşım Ehl-i Sünnet'in temel dayanak noktalarından birisi olmuştur. Ebu Hanife'nin bir anlamda akla zorunlu olarak başvurduğunu söylemek mümkündür. Zira onun altından kalkması

⁷ Ashabü'r-rey'in özellikleri için bk. Yürük, “Kelam İlminin Ortaya Çıkış Nedenleri”, 56-57.

⁸ Yürük, “Kelam İlminin Ortaya Çıkış Nedenleri”, 45, 46.

⁹ Kutlu, *Selefiğin Arka Planı*, 46, 47; Muhyettin İğde, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in es-Sünne Adlı Eseri Ekseninde Hanbeliler'in Ebu Hanife Tasavvuru”, *IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu Hanefilik-Mâtürîdîlik* (Kastamonu 05-07 Mayıs 2017), 95.

¹⁰ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, (İstanbul 1993), 47; Nail Karagöz, “Kelam İlmine Giriş”, *Kelam I*, ed. İsmail Şık-Nail Karagöz (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 9.

gereken sorunlar ve cevap bulması gereken sorular, yukarıda bahsi geçen Ashabü'l-hadis taraftarlarının ayet veya rivayetlerle çözmeye çalıştığı sorunlardan ve cevabını nakle dayalı olarak bulmaya çalıştığı sorunlardan çok farklıydı. Ebu Hanife, çok kültürlü ve çok dinli bir coğrafyada yaşıyordu. O yüzden de Hicaz bölgesinde hiç gündem oluşturmamayan sorunlar onun yaşadığı coğrafyadaki toplumda her an tartışılıyordu.

İçinde bulunduğu bu ortam Ebu Hanife'nin Kitap ve Sünnetle birlikte adeta üçüncü bir kaynak olarak akli kullanmasını gerekli kılıyordu. Ebu Hanife'deki bu akılcılığın metodik şüphe içerdiğini belirtmek gerekir. O nedenledir ki zaman zaman düşüncelerinin mutlak doğruyu ifade etmediğini ve zamanla değişebileceğini söyleyerek¹¹ mutlak hakikatçilikten uzak durmuştur. Özellikle hayatın değişime çok açık yönlerinde bu yaklaşımına daha da fazla rastlanmaktadır. Söz gelimi devlet yönetiminde zaman, mekân veya diğer şartlar, aynı sorunlara farklı çözümler üretilmesini zorunlu kılabilir. Bundan dolayı olsa gerek Ebu Hanife "Sahipsiz araziye ihya eden (ekip biçen) oranın sahibi olur."¹² manasındaki rivayeti mutlak olarak görmemiş ve bu konudaki yetkinin yöneticide olduğunu vurgulamıştır. Bu görüş sıradan gibi görülse de Şâfiîler'in görüşüyle karşılaştırıldığında uygulanabilirlik açısından aralarındaki imkan farkı anlaşılacaktır. İmam Şâfiî bu konuda "Kendisine Resulullah tarafından bir hak verilmiş kimseye bu hakkı vermek devlet başkanının verdiği haklardan daha önceliklidir."¹³ diyerek ölü araziye ihya eden kimsenin o araziye sahip olma yetkisini Rasulullah'ın verdiğini ve yöneticinin bu yetkiyi elinden alamayacağını vurgulamıştır. İlk bakışta İmam Şâfiî'nin görüşü sünnetin uygulanmasında daha hassas bir düşünce olarak görülse de ölü arazilerin sahiplenilmesinde toplum içinde kargaşaların çıkmasına ve arazi paylaşımlarının kontrolsüz bir şekilde yapılmasına neden olabileceği için her zaman uygulanabilir bir özellik taşımamaktadır. Oysaki Ebu Hanife bu yetkiyi yöneticiye bırakarak zaman ve şartlara bağlı değişiklikleri göz önünde bulundurduğunu göstermiştir.

Hız. Peygamber'in bütün uygulamalarının sünnet olduğunu savunan Ashabü'l-hadis'in önemli isimlerinden İmam Şâfiî'ye göre devlet yönetimindeki sünnetlerin devlet başkanlarına bırakılması ortada sünnet namına bir şey bırakmayacaktır. Zira Rasulullah'ın devlet yönetimi ile ilgili hükümleri bütün dönemler için yani kıyamete kadar geçerlidir.¹⁴ Hız. Peygamber'in "Sahipsiz araziye ihya eden (ekip biçen) oranın sahibi olur."¹⁵ manasındaki sözü hangi ortamda söylediğini baktığımızda Ebu Hanife'nin olguyu ve şartları dikkate alarak akıl yürüttüğünü ve hükmünü buna göre verdiğini anlayabiliriz. Rasulullah, hicret esnasında hayvanlarını, arazilerini, malını mülkünü Mekke'de bırakan muhacirlerin geçim sıkıntısı çekmemeleri için Medine'de mümbit arazileri işlemelerini istemişti.¹⁶ Ebu Hanife bu arka planı dikkate almış yukarıdaki rivayete dayalı olarak ölü araziye ihya edenlere o araziye sahip olma yetkisinin kıyamete kadar verilemeyeceğine, yönetimdeki kişilerin isterlerse bu hakkın kullanımını engelleyebileceğine hükmetmişti.

Sonuç itibarıyla bir sorunun çözümü için söylenmiş bir sözü kıyamete kadar çıkacak bütün sorunlarda çözüm olarak görmek, sorunun ta kendisi olabilir. Zira günlük hayatta görmekteyiz

¹¹ Hülya Terzioğlu, "Ebu Hanife'nin Din Anlayışında İnsan Merkezilik", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 413.

¹² Ebu Davud es-Sicistânî, *Sunen*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye), 3/178.

¹³ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *İhtilâfu Malik ve's-Şâfiî (el-Ümm)* (Beyrut: Darü'l-Marife, 1990), 7/243; İshak Emin Aktepe, "Ebu Hanife ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19, (2012), s. 115-130, 119.

¹⁴ Bk. İshak Emin Aktepe, *İslam Hukukcularının Sünnet Anlayışı*, s. 249.

¹⁵ Ebu Davud *Sunen*, 3/178.

¹⁶ Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbü'l-harâc* (Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979), 61; Abdülkerim Öner, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde İktâ Uygulamaları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25, (Aralık 2020), 461.

ki zaman zaman kamu arazileri düzenli veya düzensiz göçler nedeniyle işgal edilmekte ve günümüz şehirleri hızlı bir şekilde gecekondulaşmaktadır. Bu ise beraberinde hukuki sorunlarla birlikte insani pek çok sorunun da doğmasına neden olmaktadır.

Kur'an'dan veya hadislerden hükümler çıkartırken arka plan bilgisinin ne denli önemli olduğunu yukarıdaki örnekten anlamak mümkündür. Aslında bilginin insanın elinde bir güç olduğu bütün alanlar için geçerli bir gerçektir. Ebu Hanife'nin bilerek yapılan az amelin bile önemli olduğunu vurgulaması, amelin ilme tabi oluşunu söylemesi,¹⁷ bilgisiz konuşmamak¹⁸ ve eyleme geçmeden önce bilgi sahibi olmak gerektiğini¹⁹ hatırlatması boşuna değildir. Bunlar Ebu Hanife'nin din anlayışının bilgi temelli bir zeminde yükseldiğini göstermesi bakımından önemli ilkelerdir.

Ebu Hanife'nin metodolojik yaklaşımlarını birkaç örnek üzerinden açıklayıp bir sonuca varmak elbette ki doğru değildir. Ancak onun gerek itikadî gerekse fikhî konularda nakil bilgisini maksada uygun yorumlamaya tabi tuttuğu ve sorunun çözümünde olguyu dikkate aldığı açıktır. Söz gelimi Ebu Hanife'ye göre bizim imanımız meleklerin ve peygamberlerin imanıyla eşittir.²⁰ Yine iman ve İslam kavramları sonuç itibarıyla aynı anlama gelmektedir.²¹ Bunlar Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemde tartışılan sorunlara onun ürettiği çözümlerdir. Dönemin tartışma konularından biri, başlangıçtan itibaren İslam'ı kabul etmiş bir Arap'la sonradan Müslüman olmuş ve genellikle Arap soyuna mensup olmayan mevali denilen kesimin imanının eşit olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Anlayabildiğimiz kadarıyla Ebu Hanife İslam'daki ırk ayrımının olamayacağı temel ilkesinden hareketle her iki kesimin imanının eşit olacağı vurgusunu yapmaktadır.

Ebu Hanife, öğrencisinin kendisine sorduğu bir soruyu cevaplarırken “Sahabe döneminde yaşamıyoruz.”²² diyerek söze başlar. Zaman sahabe dönemi değilse şartlar değişmiş demektir ve yeni çözümler gereklidir. Ebu Hanife, “Ashabın hali sulh içinde yaşayanlara benzer.”²³ diye devam ederek değişimin hangi açıdan olduğuna açıklık getirir. Hz. Peygamber gözetiminde yaşayan sahabenin yaşadığı hayatı sulh içinde yaşamak olarak niteleyen Ebu Hanife, kendi döneminin bundan farklı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. O halde değişen şartlar Ebu Hanife tarafından dikkate alınmaktadır ve belli ki sahabe döneminde başvurulmayan çözümlere ihtiyaç duyulacaktır.

Ebu Hanife'nin takipçisi Mâtürîdî de onun metoduna uygun bir yol benimsemiş ve sorunlara benzer çözümler üretmiştir. Her şeyden önce Mâtürîdî'de bilginin kaynaklarının sağlam olması esası vardır. Bu nedenle o rüya, ilham gibi doğrulanamayan olayları bilgi kaynağı olarak görmemiştir. Bu manada Ebu Hanife'nin rivayet edilen hadislere Kur'an'a uygunluk, yaygın olarak rivayet edilmesi, ravinin rivayetine aykırı hareket etmemesi gibi hassasiyetleri ile Mâtürîdî'nin yaklaşımının paralel olduğunu söylemek gerekir.

Öte yandan Mâtürîdî'nin akıl yürütmeyi (istidlâl) bilgi kaynakları arasında en önemlilerinden biri olarak kabul etmesini, akla dayalı dini bilgi üretmeye yönelik bir yaklaşım olarak görmek gerekir. Onun ahirete yönelik açıklamalarında bile zaman zaman aklî çıkarımlarda bulunması ve olguları dikkate alarak açıklaması manidardır. Şöyle ki Mâtürîdî, ahirette verileceği vaad edilen altın bilezikler, ipekli kumaşlar, çok katlı evler gibi ödüllerin Arapların o günkü eğlence,

¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, çev. ve nşr. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 9

¹⁸ Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 16-17.

¹⁹ Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 10.

²⁰ Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 14.

²¹ Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 13

²² Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 10.

²³ Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 10.

keyif ve zevk algısına hitap ettiğini söyler.²⁴ Mâtürîdî’de olgunun kabulü insandaki renk algısına kadar uzanmaktadır. Cennetteki içeceklerin beyaz olarak vasıflanması beyaz rengin insan tabiatına hoş gelmesinden dolayı olsa gerektir.²⁵

Mâtürîdî’nin başka bir özelliği de zıt veya uç sayılabilecek görüşler arasında bir çıkış yolu bulabilmesidir. Bunu en iyi insan fiillerinin sahibinin kim olduğu konusundaki görüşünde anlamak mümkündür. İnsan fiillerinin failinin kim olduğu konusu kelmî bir tartışmadır. Bu konuda Eş’arîler bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu dolayısıyla fiilin sahibinin Allah olduğunu söylerler.²⁶ Mu’tezile ise tam tersini savunarak fiillerin asıl failinin insan olduğunu iddia eder.²⁷ Bu iki akım fiillerin sadece bir sahibinin olabileceği hususunda ittifak halindedir. Ancak Eş’arîler’de fail Allah’ken Mu’tezile’de insandır ve her iki grup da bir fiilin birden fazla failinin olamayacağı konusunda ısrarcıdır. Oysaki Mâtürîdî, bu konuda üçüncü bir yol olabileceğini hatırlatır. Ona göre insanın fiilleri, seçme, irade etme yönünden kendilerine, yaratma yönünden ise Allah’a aittir.²⁸

SONUÇ

İslam dininin temel kaynağı Kur’an-ı Kerim’dir. Rasulullah’tan (a.s.) nakledilen hadis-i şerifler ise temel kaynağımız Kur’an’ın hayata yansımalarının ilk örnekleridir. Bu bakımdan gerek Kur’an gerekse hadisler sağlam bir din anlayışının temel unsurları olmanın yanında iç huzurumuzun ve manevi dünyamızın sağlıklı olmasının teminatıdır. Bununla birlikte temel kaynaklarımıza yaklaşımımız, onları günlük hayata uyarlamadaki tutumumuz da önemlidir.

Ebu Hanife’nin Kûfe’de başlattığı akli ve olguları dikkate alan din anlayışı öğrencisi Ebu Yusuf’un gönderdiği Hanefî kadılar vasıtasıyla Orta Asya’da ve diğer coğrafyalarda benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Hanefî medreselerde yetişen İmam Mâtürîdî, bu din anlayışını kapsamlı bir şekilde açıklamış ve kendine özgü tavrıyla yeni bir görünüm kazandırmıştır. Yine Orta Asya’da Mâtürîdî, Nesefî, Pezdevî, Semerkandî, Üşî nisbeli pek çok âlim yetişmiş ve bunlar Yüce dinimiz İslam’a hizmet etmişlerdir.

Mihne hadisesi sonucu Mu’tezile’nin iktidarların gözünden düşmesi Hanbeliliğin başını çektiği Ashabü’l-hadis’in görüşlerinin revaç bulmasına neden olmuştur. Aslında gözden düşen, itibarsızlaştırılan sadece Mu’tezile değildir. Onun gibi reye dayalı bir metot takip eden Hanefilik de gözden düşmüş, yara almıştır denilebilir. 944’te vefat eden Mâtürîdî ile yeniden canlanmaya çalışan bu din anlayışından özellikle Arap dünyasında ısrarla uzak durulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Oysaki Hanefî-Mâtürîdî dini birikim başta Anadolu olmak üzere dünyanın pek çok yerindeki insanları etkilemiştir. Hatta bu birikim “Kur’an-ı Kerim, Mekke’de indi, Mısır’da okundu, İstanbul’da yazıldı.” sözüne “Kur’an Semerkant’ta anlaşıldı.” şeklinde bir ilaveyi de gerekli kılmaktadır.

Aslen Ashabü’r-rey kapsamına dahil olan Hanefî-Mâtürîdîliğin kurucu imamı Ebu Hanife ve Mâtürîdî’nin din anlayışlarının temel yaklaşımları, Ashabü’l-hadisinkilerle karşılaştırıldığında güncel uyarlama, muamelat, devlet yönetimi, insanın sorumluluğu, çok kültürlülük, çok

²⁴ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 8/240; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ümraniye Belediye Başkanlığı, 2020), 8/266.

²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/145; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Kemal Sandıkçı, (İstanbul: Ümraniye Belediye Başkanlığı, 2020), 12/168.

²⁶ Ebu’l-Hasen el-Eş’arî, *Kitâbü’l-Luma’* (Beyrut 1952), 37.

²⁷ Kadî Abdülcabbar, *Şerhu’l Usuli’l-Hamse* (Beyrut 2001), 527.

²⁸ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. ve tal. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, (Ankara: İsam Yayınları, 2005), 364, 365; Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, (Ankara: İsam Yayınları, 2002), 291, 292.

inançlılık, vizyon oluşturma, neden araştırma, sebep sonuç ilişkisi kurma, olguyu ve değişimi dikkate alma gibi konularda daha sürdürülebilir olduğu görülecektir.

Ebu Hanife ve Mâtürîdî'deki çözüm odaklı düşünme metodu, İslam'ın bütün çağların sorunlarına çözüm üretme potansiyelini ortaya çıkarabilecek bir kapasiteyi barındırmaktadır. Elbette ki Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı bütün sorunlarımıza çare olmayacaktır. Hatta bu din anlayışının kitaplarda kayıtlı çözümlerini bugünün dünyasında birebir uygulamaya kalkışmanın bırakın çözümü daha büyük sorunlar üreteceği aşıkardır. Bu bağlamda bir Kızılderili atasözünü hatırlamada yarar vardır. Kızılderililer “Biz atalarımızdan kül değil köz alıriz.” derler. Bizim de geçmişe bakışımız böyle olmalıdır. Hanefî-Mâtürîdî din anlayışının küllenmiş yanlarını değil, bize köz olabilecek, geleceğimizi aydınlatabilecek yanlarını almalıyız. Bu din anlayışı bir hareket noktası olarak görülmeli, aynen tekrar edilmemelidir.

Dinin anlaşılmasında işlek bir aklın kullanılması gerekmektedir. Aklın işletilmediği bir din anlayışı, “bi'dat ve küfür kaynağı olarak nitelendiği için parçalanmış bir televizyonun, aynı teknolojinin ürünü olan bir telefonla kaydedilip insanlara servis edilmesi” örneğindeki gibi çelişkili, içinden çıkılmaz bir duruma düşmemize neden olur. Bu bakımdan din anlayışlarımızı gözden geçirmek ve sorunlarımızın çözümünde akla da yer veren Hanefî-Mâtürîdî din anlayışı zemininde çıkış yolları aramak gerekmektedir. Ebu Hanife ve Mâtürîdî'nin benimsedikleri temel ilkelerin bize sağlam bir zemin oluşturacağı kanaatindeyiz. Bu sağlam zeminde Hanefî-Mâtürîdîliğin yeniden inşası ile insanlık özlenen huzur ve güven ortamına kavuşabilir.

KAYNAKLAR

- Aktepe, İshak Emin. “Ebu Hanife ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19, (2012), 115-130.
- Ebu Davud, es-Sicistânî. *Sunen*. I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye.
- Ebû Hanîfe. *el- 'Âlim ve 'l-müte 'allim*. çev. ve nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.
- Ebu Ya'la, Ebu'l-Hüseyn Muhammed B. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Kahire 1952.
- Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim Ebû Yusuf. *Kitâbü'l-harâc*. Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1979.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Kitâbü'l-Luma'*. Beyrut 1952.
- İğde, Muhyettin. “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in es-Sünne Adlı Eseri Ekseninde Hanbelîler'in Ebu Hanife Tasavvuru”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/643-658. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- İşcan, Mehmet Zeki. “Ehl-i Sünnet'te Dinin Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı”. *Ekev Akademi Dergisi* 9/25 (Güz 2005), 7-24.
- Kadı Abdulcabbar. *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*. Beyrut 2001.
- Kutlu, Sönmez *Selefilik'in Arka Planı*. Ankara: Otto, 4. Basım, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. ve tal. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara: İsam Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*. trc. Bekir Topaloğlu, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, Ankara: İsam Yayınları, 2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi XII*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Kemal Sandıkçı, İstanbul: Ümraniye Belediye Başkanlığı, 2020.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Öner, Abdulkerim. “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde İktâ Uygulamaları”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/25, (Aralık 2020), ss. 458-486.
- Öz, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 1994.
- Şafi’î, Muhammed b. İdris. *İhtilâfu Malik ve’s-Şafii (el-Ümm)*. I-VIII, Beyrut: Daru’l-Marife, 1990.
- Terzioğlu, Hülya. “Ebu Hanife’nin Din Anlayışında İnsan Merkezlilik”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 399-417.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul 1993.
- Yürük, İsmail. “Kelam İlminin Ortaya Çıkış Nedenleri”. *Kelam I Kelam Tarihi/Kelam Okulları*, ed. İsmail Şık-Nail Karagöz, 37-57. Ankara: Gece Kitaplığı, 2. Basım, 2017.

STRATEJİK İNSAN SERMAYESİ YÖNETİMİ VE KAMU YÖNETİMLERİ STRATEGIC HUMAN CAPITAL MANAGEMENT AND PUBLIC ADMINISTRATIONS

Dr. Öğretim Üyesi Şerafettin ERTEN¹

¹Uşak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Uşak, Türkiye.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0297-0580>

ÖZET

Tarihsel süreç içerisinde teori ve uygulamada insan unsuru personel yönetimi, insan kaynakları yönetimi ve stratejik insan kaynakları yönetimi gibi yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. İçinde bulunduğumuz çağda bilginin en önemli üretim faktörü olarak kabul edilmesi hem yönetim hem de örgütlerde insan unsuruna bakışı değiştirmiştir. Bilgi ve kaynak temelli yaklaşımlar maddi olmayan varlıkların en az -ve belki daha fazla- maddi varlıklar kadar değerli olduğunu ileri sürmektedir. Maddi olmayan varlıkların en başında insan sermayesi gelmektedir. Bilginin ana tema olduğu günümüzün karmaşıklaşan ve hızla değişen dünyasında insan unsurundan beklenen “değer” üretmesidir. Bu değer çıktılarından daha çok sonuçlarla ilişkilidir ve sadece maddi olarak da ele alınmamaktadır. Üretilen değer niteliği ve niceliği örgütleri birbirinden ayıran temel farkı oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle örgütlerin sahip olduğu insan sermayesi konumlarını belirlemektedir. Bu nedenle bireyin fark yaratacak bilgi, yetenek, beceri, deneyim gibi özelliklerini açığa çıkarmak, geliştirmek ve değer üretim sürecine dahil etmek örgütler için öncelikli amaç haline gelmiştir. Günümüz kamu yönetimlerinden beklenen de değer üretmeleridir. Kamu değeri olarak ifade edilen kavram sıklıkla kamu yararı yerine kullanılmakta ve kamu yönetimlerinin temel amacı olarak ileri sürülmektedir. İhtiyaçların farklılaştığı ve çeşitlendiği, kamu hizmeti anlayışının dönüştüğü bir ortamda insan sermayesi kamu örgütleri için de vazgeçilmez bir sermaye türü haline gelmiştir. Bu bağlamda kamu örgütlerinin de stratejik insan sermayesi yönetim sistemlerini hayata geçirip, insan sermayelerini kamu değeri üretim sürecine dahil etmeleri gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Sermayesi, Kamu Yönetimi, Stratejik İnsan Sermayesi Yönetimi

ABSTRACT

In the historical process, the human element has been handled within the framework of approaches such as personnel management, human resources management and strategic human resources management in theory and practice. In our age, the acceptance of knowledge as the most important production factor has changed the perspective of the human element in both management and organizations. Knowledge and resource-based approaches argue that intangible assets are at least -and perhaps more- as valuable as tangible assets. Human capital comes first among intangible assets. However, in today's increasingly complex and rapidly changing world where knowledge is the main theme, it is expected from the human element to produce "value". This value is related to results rather than outputs and is not only considered materially. The quality and quantity of the value produced constitute the main difference that distinguishes organizations from each other. In other words, the human capital of the organizations determines their position. For this reason, it has become the primary goal for organizations to reveal and develop the characteristics of the individual that will make a difference, such as knowledge, abilities, skills, and experience, and to include them in the value production process. What is expected from today's public administrations is to produce

“value” too. The concept expressed as public value is often used instead of public interest and is put forward as the main purpose of public administrations. In an environment where needs are differentiated and diversified and the understanding of public service is transformed, human capital has become an indispensable type of capital for public organizations as well. In this context, public organizations also need to implement strategic human capital management systems and include human capital in the public value production process.

Keywords: Human Capital, Public Administration, Strategic Human Capital Management

1. GİRİŞ

Bilgi çağı ve yeni ekonomik düzen, sanayi devriminin fiziksel sermayede gerçekleştirdiği dönüşümün benzerini insan sermayesi için yapmaktadır. İnsan sermayesi ve bilgiye dayalı endüstriler birey, örgüt ve uluslar için gücün ve refahın anahtarı olarak ortaya çıkmaktadır (Jamal ve Saif, 2011). Örgütler artık iki büyük pazarda rekabet etmektedir. Birincisi ürün ve hizmetler pazarı, diğeri ise bilgi, yetenek ve deneyimler için mücadele edilen pazardır. Ürün ve hizmet pazarındaki başarı diğeri pazardaki başarı ile belirlenmektedir (Curtis, Hefley ve Miller, 2010).

İnsan sermayesine yönelik ilgi entelektüel sermaye kavramı çerçevesinde örgütlerde maddi olmayan varlıkların en az maddi varlıklar kadar önemli olduğu inancı ile birlikte artmıştır (Afiouni, 2013). Artık küresel servetin büyük bir bölümünün maddi olmayan varlıklardan oluştuğu bilinmektedir (Jamal ve Saif, 2011). Bu bağlamda insan sermayesi üretmiş olduğu değerle yeniliğe, rekabet avantajına ve refaha etki eden en önemli güç olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla insan sermayesi yönetimine mevcut insan kaynakları anlayışından farklı ve stratejik bir bakış açısı gerekmektedir (Roy, Chen ve Crawford, 2009).

Stratejik insan sermayesi yönetimi (SİSY), insan sermayesinin hareketliliğine, geliştirilmesine, değerin üretilmesine ve sürdürülebilir olmasına odaklanan güncel bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır (Boon, Eckardt, Lepak ve Boselie, 2018). Yaklaşım günümüzde daha çok ekonomik odaklı ve özel sektör yönelimli olarak görülmekle birlikte (Wright, 2021), kamu yönetimleri bağlamında da mutlaka ele alınması gereken bir konudur. Çünkü kamu yönetimleri varlık amaçları olan kamu yararı için değer üretmek durumundadır.

Kamu değerinin üretilmesi, etkin ve verimli kamu hizmetinin karşılanması için kamu yönetimlerinin geleneksel kalıpların dışında hareket ederek hızlı değişimlere uyum sağlaması, stratejik olarak gelişmeye açık olması ve tüm bunları gerçekleştirecek insan sermayesi unsurunu inşa edip, geliştirecek yapıyı kurması gerekmektedir (Farazmand, 2007). Bu bağlamda SİSY, kamu örgütlerinde misyon, vizyon ve hedefler ile uyumlu politikaların oluşturulması, kamu değerinin üretilmesi ve sürdürülebilir bir kamu yönetimi anlayışının geliştirilmesinde stratejik yönetimin bir parçası olarak kabul edilmelidir.

2. İNSAN SERMAYESİ

İnsan sermayesi çağdaş örgütlerin entelektüel sermayesinin en önemli ögesidir (Bontis ve Serenko, 2007). Kavram insanın örgüte sağladığı değerle ilişkilendirilmektedir (Baron ve Armstrong, 2007). Çalışanın sahip olduğuna inanılan birtakım yetkinlikler bir taraftan maddi varlıklara etki ederek, diğeri taraftan da örgütün iç ve dış çevresi ile kurulan ilişkiler çerçevesinde değer üretmektedir (Starr, Ganco ve Campbell, 2018). İnsan sermayesinin giderek artan önemi nedeniyle örgütler değer üretme kapasitesi olan çalışanları bulmakta ve istihdam etmekte zorlanmaktadır (Oliver, 2001).

En bilinen ve kabul gören tanıma göre insan sermayesi “bireyin bilgi, beceri, yetenek ve deneyimlerinden” oluşmaktadır (Baron ve Armstrong, 2007: 5; Mortensen, 1999: 16). Weatherly (2003: 1) insan sermayesini “bir örgütün çalışanlarının işlerine yatırım yapmayı seçtiği özelliklerin, yaşam deneyiminin, bilginin, yaratıcılığın, enerjinin ve coşkunun toplamı” olarak tanımlamıştır. Agndal ve Nilsson’a göre ise (2006: 93) insan sermayesi “örgütün çalışanlarını ve bunların yaratıcılığı, yetkinliği, sosyal becerileri vb. özellikleri ile aynı zamanda örgüt değerlerini, kültürünü ve felsefesini” ifade etmektedir. İnsan sermayesi kalıtım, eğitim, deneyim ve hayata ve mesleğe karşı tutumlar olmak üzere başlıca dört ana unsurdan oluşmaktadır (Bontis, 1999). Uzmanlık bilgisi, mesleki nitelikler, işle ilgili yeterlilik, girişimci ruh, yenilikçilik, proaktif ve reaktif yetenekler ve değişebilirlik gibi özellikler insan sermayesi unsurlarının içeriğini oluşturmaktadır (Petty ve Guthrie, 2000).

Stewart (1997) örgüt çalışanlarını niteliklerine göre yeri zor dolar düşük katma değerli, yeri kolay dolar düşük katma değerli, yeri kolay dolar yüksek katma değerli ve yeri zor dolar yüksek katma değerli olarak sınıflandırmaktadır. İnsan sermayesi yeri zor dolar ve yüksek katma değer yaratan; yani bilgi, yetenek ve deneyimlerini ürün ve hizmete dönüştürerek örgütü rakipleri arasında daha tercih edilebilir kılan çalışanlardan oluşmaktadır. Bu çalışanlar asıl değeri üreten maddi olmayan varlıklardır. Diğer çalışanlar ise örgüt için bir emek maliyeti olarak kabul edilmektedir.

Değer üreten bir varlık olarak insan sermayesinin bir takım kritik özellikleri bulunmaktadır. Öncelikle insan sermayesi kişiden ayrılamayan sadece onun mülkü olan özelliklerden oluşmaktadır. İnsan sermayesi esasen örgüte ait olmayan, çalışanla birlikte hareket eden, mobilize bir sermaye türüdür. İnsan sermayesi insana yatırım yapılarak sahip olunabilen bir varlık türüdür. İnsan sermayesi doğuştan gelen ve sonradan kazanılan niteliklerden oluşan bir bütündür. İnsan sermayesi normalde gözle görülmeyen ancak iç ve dış etkisi gözlenip ölçülebilen bir sermaye türüdür. Hepsinden daha önemlisi insan sermayesi nadir, değerli, taklit edilmesi ve elde tutması güç bir sermaye türüdür (Afiouni, 2013; Boon vd., 2018; Ingham, 2007; Schultz, 1993).

İnsan sermayesi sahip olduğu özellikler ve potansiyel itibarıyla bilgi, kaynak ve hatta rant temelli yaklaşımlar açısından örgütte üretilen değer, yeniliğin, sürdürülebilir rekabet avantajının, örgüt performansı ve başarısının, refahın, stratejik yenilenmenin ana kaynağı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca yapısal ve sosyal sermaye gibi diğer maddi olmayan varlıkların değerini, etkinliğini ve verimliliğini artırmaktadır (Afiouni, 2013; Baron ve Armstrong, 2007; Bontis ve Serenko, 2007; Boon vd., 2018; Ingham, 2007; Starr vd., 2018).

Bilgi çağı ve bilgi ekonomisinde insan sermayesinin yükselen değeri ve artan önemi özel sektör ya da kamu sektörü ayırt edilmeksizin bu varlık türünün mikro ölçekten makro ölçeğe kadar farklı bir bakış açısıyla ele alınıp yönetilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla son yıllarda geleneksel personel yönetimi (GPY), insan kaynakları yönetimi (İKY) ve stratejik insan kaynakları yönetimi (SİKY) anlayışlarını tümünden reddetmeyen ancak onların ötesinde insan sermayesine stratejik bir unsur olarak bakan yeni bir yönetim yaklaşımının geliştiği görülmektedir. Bu yeni yaklaşım “stratejik insan sermayesi yönetimi” olarak adlandırılmaktadır (Afiouni, 2013; Bontis ve Serenko, 2007; Ingham, 2007; Wright, 2021).

3. STRATEJİK İNSAN SERMAYESİ YÖNETİMİ

Literatürde stratejik insan sermayesi yönetimi ile ilgili iki ana eğilim bulunmaktadır. İlk eğilim onu İKY ve SİKY’nin bir parçası ya da uzantısı olarak insan kaynağının değerlendirilmesinde farklı bir metod olarak ele almaktadır. (Baron ve Armstrong, 2007; Boon vd., 2018; Delery ve Roumpi, 2017; Jacobson, Sowa ve Lambright, 2014; Hayton,

2003; Roy vd., 2009). İkinci eğilim ise SİSY'yi İKY ve SİKY'ile ilişkili ancak ondan farklı temellere dayanan yeni, daha üstün bir yaklaşım olarak kabul etmektedir (Afiouni, 2013; Bassi ve McMurrer, 2007; Curtis vd., 2010; Ingham, 2007; Van Marrewijk ve Timmers, 2003). İkinci eğilimi savunanların temel argumanı İKY ve SİKY'nin çalışanları bir maliyet unsuru olarak görmesi, SİSY'nin ise onları değer üreten stratejik bir varlık olarak ele almasıdır (Ingham, 2007; Mayo, 2000; Petty ve Guthrie, 2000).

SİSY literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. 2003 yılında Birleşik Krallık'ta hazırlanan İnsanlar için Muhasebe Görev Gücü Raporu'nda SİSY, "insan yönetimine üst düzey stratejik bir konu olarak bakan ve insan politikalarının ve uygulamalarının nasıl değer yarattığını ölçmek ve değerlendirmek için sistematik olarak analiz etmeye çalışan bir yaklaşım" olarak tanımlanmıştır (Accounting for People, 2003: 3). Kearns'a (2006: 3) göre SİSY esnek ama iyi kontrol edilen bir organizasyon yapısında kritik kararlar alabilecek konumda olan tam yetkim ve bilgilendirilmiş çalışanlara sahip olmakla ilgilidir. SİSY sadece çıktılar, sonuçlar ve değerle ilgilenen ve müdahalelerin ve faaliyetlerin bu yönde tasarlandığı bir yöntemdir. SİSY kısaca değer yaratmak için gizli insan potansiyelini açığa çıkarmaya yarayan bir araçtır. Baron ve Armstrong'a (2007: 20) göre ise SİSY "kurumsal yönetim ve büro yönetimi düzeyinde değer katan stratejik yatırım ve operasyonel insan yönetimi kararlarının yönünü bildiren verilerin elde edilmesi, analiz edilmesi ve raporlanmasıdır ve bu faaliyet doğrudan doğruya değer ile ilgilidir."

Sonuç olarak SİSY bilgi, beceri, yetenek ve deneyim olarak üst düzey personelin işe alınması, çalışanların bu özelliklerinin geliştirilmesi ve bu tür yüksek katma değere sahip çalışanların elde tutulabilmesi için çeşitli yöntemlerin uygulandığı, değer odaklı bir iş gücü yönetim biçimidir. SİSY insan kaynakları yönetiminden çok daha geniş kapsamlı ve bilgi yönetimi, yetenek yönetimi, kalite yönetimi gibi çok çeşitli ve farklı disiplinleri içerisinde barındıran bir yöntemdir (Afiouni, 2013). Curtis ve arkadaşlarına (2010) göre SİSY insan kaynakları fonksiyonuna bırakılamayacak kadar üst düzey stratejik bir konudur.

SİSY dinamik ve evrimsel bir süreç olarak ele alınmaktadır. Örgütler için süreç SİSY'yi yönlendiren bir takım güdüleyici faktörleri içerisinde barındırmaktadır. Bunların başında kuruluşun stratejik hedeflerine ulaşma ihtiyacı gelmektedir. Ardından kuruluşun belirlediği stratejik hedeflere, değer yaratan ve rekabet avantajı sağlayan insan sermayesi yoluyla ulaşabileceğini kabul etmesi gelmektedir. Bundan sonra insanlar üzerinden değer yaratacak faktörleri anlama ve ortaya çıkarmanın yolları aranmalıdır. Bu bağlamda çeşitli yöntemlerle insan kaynağı süreçlerinin fiili ve potansiyel etkisini ölçmeye ilişkin yöntemler belirlenmelidir. İş stratejisi ve iş gücü yönetiminin bu ölçümlerin sonuçlarına göre belirlenmeli ve nihayetinde insana yatırım maliyeti ile üretilen değer arasında pozitif bir ilişkinin ortaya çıkması beklenmelidir. Bu güdümler çerçevesinde SİSY süreci ölçme, ölçümlerin raporlanması, analiz edilmesi, sonuçların çıkarılması ve sonuçların eyleme dökülmesi aşamalarından oluşmaktadır (Baron ve Armstrong, 2007).

Bassi ve McMurrer (2007) SİSY'yi beş boyut ve bunların altında yirmi üç farklı uygulama şeklinde ele almaktadır. Bu boyutlar liderlik uygulamaları, çalışan katılımı, bilgiye erişilebilirlik, işgücü optimizasyonu ve kurumsal öğrenme kapasitesidir. Örneğin liderlik uygulamalarının altında yönetsel iletişim, kapsayıcılık, denetim becerileri, yönetici becerileri ve liderlik gelişimi bulunmaktadır. SİSY bu beş boyutun altındaki uygulamaların sonuçlarının değerlendirilmesi ile insan sermayesi ve değer arasındaki ilişkinin kurgulanması esasına dayanmaktadır.

Ingham (2007) SİSY'yi açıklamak için üç boyutlu bir değer üçgeni modeli kullanmaktadır. Model iş ve insan yönetimi faaliyetleriyle ilişkili değer düzeyini ve bu süreçlerin çıktılarını tanımlamaktadır. Üçgen üzerindeki üç değer seviyesi arasında kesin bir ayırım bulunmamakla

birlikte, asıl amaçlanan kuruluşların geliştirmekte oldukları maddi olmayan varlıklardaki uyum ve değer düzeylerini sürekli olarak nasıl artırabileceklerini göstermesidir. Üç değer düzeyi şunlardır (Ingham, 2007: 180):

- Para için değer: İnsan kaynağı faaliyetlerini yönetmek; verimliliği sağlamak. Bu değer türü personel yönetimini ifade etmektedir.
- Değer katma: İnsan kaynaklarını iş stratejisine odaklamak; anlık performans yeteneği yaratmak, etkinliği ve uyumu sağlamak. Bu değer türü insan kaynakları yönetimini ifade etmekte aynı zamanda personel yönetimini de kapsamaktadır.
- Değer yaratmak: Gelecek için yetenek yaratmak, iş stratejisini ilerletmek ve hızlandırmak, olağanüstü fırsatlardan yararlanmak, gerçekten harika çözümler üretmek. Bu değer türü ise insan sermayesi yönetimi ile ilgilidir ve personel yönetimi ve insan kaynakları yönetimini de kapsamaktadır.

Literatürde SİSY'ye ilişkin daha pek çok farklı yaklaşım ve model bulunmaktadır. Ancak ortak nokta insan sermayesini değerlendirmenin ve geliştirmenin tüm organizasyonlar için stratejik ve merkezi bir hedef haline gelmesidir (Hollenbeck ve Jamieson, 2015). Yapı, teknoloji, çalışma süreçleri, personel, kültür ve iş performansları açısından meydana gelen değişikliklerin yönünü belirlemek için kuruluşların insan sermayesi yönetimi stratejileri geliştirmesi zorunluluk halini almıştır (Thienphut, Jiamprachanarakorn, Sirasirirusth ve Boonloisong, 2018). İnsan sermayesi yönetimine stratejik bir yaklaşım, insan kaynakları politikalarının ve uygulamalarının kurumun stratejik hedefleriyle bağlantılı olmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda SİSY öncelikle insan sermayesi yönetimine bilimsel ve kanıta dayalı bir yaklaşım benimsemenin önemini vurgulamaktadır (Roy vd., 2009).

Küresel istihdamın önemli bir bölümünü kamu personeli oluşturmaktadır. Kamu yönetimleri görev ve sorumluluklarını büyük ölçüde ellerindeki insan kaynağı ile yerine getirmektedir. Dolayısıyla günümüz koşullarında insan unsuruna stratejik bir yaklaşım kamu örgütleri için de ele alınması gereken öncelikli konuların başında gelmektedir.

4. KAMU YÖNETİMLERİNDE İNSAN UNSURU VE STRATEJİK İNSAN SERMAYESİ YÖNETİMİ İLİŞKİSİ

Kamu yönetimleri içerisinde de insan unsuru GPY, İKY ve SİKY çerçevesinde ele alınmış ve yürütülmüştür. Özellikle 1980'li yıllardan sonra alanda egemen olan işletmecî yaklaşımın etkisiyle etkinlik ve verimlilik merkezli, performans odaklı bir insan kaynağı yönetimi ilkesi geniş uygulama alanı bulmuştur (Jacobson vd., 2014; Rodchenko, Bielska, Brus, Naplyokov ve Trevoho, 2021). Ancak özel sektör ve kamu sektörü arasındaki temel farklar kamu sektöründe özel sektör benzeri İKY ve SİKY uygulamalarında sorunlar yaratmıştır. Ayrıca yine aynı nedenlerle bugün bile birçok kamu örgütünde Weberian bürokratik eğilimlerin hala hâkim olduğu görülmektedir.

Ancak içinde bulunduğumuz bilgi çağı ve toplumunda kuruluşlar giderek daha karmaşık ve zorlu ortamlara faaliyet göstermekte, istekler ve ihtiyaçlar çeşitlenerek artmaktadır. Bu nedenle yetkin kadrolara sahip olmak kamu örgütleri için de bir faaliyet ve varlık kaynağı haline gelmiştir. Ayrıca böyle bir ortamda yönetimlerin sağlamlığı da kuruluşun insan sermayesini oluşturan değerli insan kaynağının anlaşılması, takdir edilmesi ve uygun şekilde kullanılmasına bağlıdır (Farazmand, 2007).

Campos, Salmador ve Merino (2006) yaptıkları araştırmada kamu kurumlarında insan sermayesinin örgütteki birey ve grupların sahip oldukları gelecekte üretme kapasiteleri ve yararlı bilgiden oluştuğunu ortaya koymuştur. Benzer bulgular Cinca, Molinero ve Queiroz (2003) tarafından da elde edilmiştir. Kamu örgütlerinin en değerli varlıkları proaktif

özelliklere sahip, yenilik yaratabilen, bilgi ve yetenek düzeyi yüksek kişilerden oluşan bir personel topluluğudur. Ayrıca kalıcı ve sürekli bir eğitim, özlük hakları bakımından çeşitli güvenceler de personelin performansını etkilemekte dolayısıyla insan sermayesinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Yine Cinca ve arkadaşlarına (2003) göre kamu sektöründe maddi olmayan varlıklar nicelik olarak özel sektör kuruluşlarına oranla daha fazladır. Kamu yönetimlerinin varlık amacı olan kamu yararı, temel faaliyet konuları olan kamu hizmeti, sahip oldukları maddi olmayan çok sayıda hedef vb. onları bir taraftan özel sektörden ayırmakta diğer taraftan maddi olmayan varlıklarını artırmaktadır. Bunların yanında kamu yönetimlerinin faaliyetleri daha fazla insan ve bilgiye dayanmaktadır. Sonuç olarak kamu örgütlerinde başta insan sermayesi olmak üzere entelektüel sermaye unsurlarının değerlendirilmesi ve yönetilmesi özel sektöre göre daha önceliklidir.

Kamu yönetimleri ve insan sermayesi yönetimi ilişkisini makro ve mikro olmak üzere iki boyutta ele almak mümkündür. Makro düzeyde ilişki ekonomik büyüme ve toplumsal refahın artırılması ile ilgilidir. Kamu yönetimlerinin insan sermayesine yaptıkları yatırım bireysel düzeyde bilgi, beceri ve yeteneklerin artarak gelişmesini sağlarken beraberinde verimlilik artışını getirmekte, verimlilik artışı da toplum düzeyinde ekonomi başta olmak üzere toplumsal yapıların büyümesini sağlayarak refahı artırmaktadır (Sarnovics, 2010).

Mikro düzeyde ise bu ilişki kamu değeri kavramı ile ilgilidir. Kamu değeri kavramı son dönemde kamu yönetimi literatüründe oldukça tartışılan bir konudur. Kamu değeri kamu örgütlerinin asıl amacı olan kamu yararının gerçekleştirilmesi ve bu gerçekleştirilirken bir takım temel ilkeler çerçevesinde kamu hizmet kalitesinin artırılması ile ilgilidir. Kavram 90'lı yılların ortasında Moore (1995) tarafından ortaya atılmış ve zaman içerisinde anlam bakımından çeşitlenmiştir. Moore (1995) kamu örgütlerinin ve personelinin amacının tıpkı özel sektör örgütlerindeki kâr benzeri bir değer üretmek olması gerektiğini dile getirmiştir. Bozeman (2007) kavramı farklı bir boyutu ile ele almış ve kamu değerleri dediği eşitlik, adalet, etkinlik, verimlilik, uzmanlık gibi temel değerlerin kamu faaliyetlerine yön verdiğini ve bu değerlerin gerçekleştirilmesi vasıtasıyla kamu değerinin oluştuğunu belirtmiştir.

Kamu değeri perspektifinden bakıldığında “kamu personeli ve yöneticileri kurumların ve faaliyetlerin sürekliliğini garanti altına alan aktörlerden ziyade, yenilik peşinde koşan stratejistler” olarak kabul edilmektedir (Moore, 1995: 28). Bir başka ifadeyle kamu değerinin üretilmesinde yöneticilerin ve personelin yetkinlikleri ve nitelikleri büyük önem taşımaktadır. Kamu değeri çıktılardan çok sonuçlarla ilişkilidir ve değerler ortaya çıkarılabilmesi için mutlaka teknik ve idari sistemlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada SİSY kuruluşun ve personelin kamu değerine ulaşmasında rol oynayabilecek önemli bir araç olacaktır. Geleneksel yaklaşım ve insan kaynakları yaklaşımı çalışanları bir varlık olarak değil, bir yükümlülük, esnek ve şekillendirilebilir bir kaynak olarak ele almaktadır. Bu yapı kamu çalışanlarının değerli birer varlık olarak görülmesini engellemektedir. Ancak günümüz dünyasında kamu personelinin rolü sadece rutin idari işlerin görülmesi olarak algılanmamaktadır. Büyük bir insan kaynağına sahip olan kamu örgütlerinde personel seçimi ve yönetiminde kurumun stratejik amaç ve hedefleri ile uyumlu bir sistemin kurulması gerekmektedir. Ayrıca kamu değerine ulaşmak isteniyorsa çalışanların, kurumun ve hizmet verilen toplumun hedef ve değerleri arasında uyum sağlanmalıdır. Dolayısıyla kamu yönetimlerinin kurumsal kimlik ve değerler, personel operasyonları ve insan gelişimini sağlayabilecek SİSY sistemlerine ihtiyaçları bulunmaktadır (Jacobson vd., 2014; Van Marrewijk ve Timmers, 2003).

5. SONUÇ

İnsan unsuru belki de tarihin hiçbir döneminde örgütler için bu günkünden daha fazla önemli olmamıştır. Elbette bu noktada vurgu daha üstün bilgi, beceri, yetenek ve deneyime sahip, aynı zamanda bu özellikleri kullanabilen insan kaynağıdır. Bilgi başta olmak üzere, üretim faktörlerinin ürüne ve hizmete, dolayısıyla değere dönüşmesi yetkin insan sermayesinin varlığına bağlı hale gelmiştir. Bu bağlamda örgütler açısından hem bu niteliklere sahip insan sermayesinin elde edilmesi hem de sahip olunan insan sermayesinin bireyin, örgütün ve diğer paydaşların yararına olacak şekilde gelişiminin sağlanması için bilinen insan kaynakları yöntemlerinin dışına çıkılması gerekmektedir.

SİSY örgütlerde insan unsurunun belirtilen tüm yönleri ile bu gününü ve geleceğini yönetmek için ortaya atılmış bir stratejik yönetim yaklaşımıdır. SİSY'nin amacı ve örgütlere katkısı sadece çalışan ve dolayısıyla örgüt performansının artırılması değildir. Bundan daha ötede örgütlerin diğer maddi ve maddi olmayan varlıklarının optimum bileşenini bulmak ve bunu sürdürülebilir bir değer üretim sürecine dönüştürebilmektir.

İnsan sermayesinin yönetilmesine yönelik ihtiyaç özel sektör örgütleri kadar kamu örgütleri için de geçerlidir. Çağdaş kamu örgütleri kamu değeri üretmek zorundadır. Kamu değerinin ortaya çıkması kuruluşun ya da personelin sadece mevzuata uygun hareket ederek kendisine düşen görevleri yerine getirmesi ile gerçekleştirilemez (Smuda, 2011). Özellikle toplumun genelini ilgilendiren ve yüksek düzeyde öneme sahip politika alanlarında yenilikçi, sürekli değişen şartların üstesinden gelebilecek, geleceğe yönelik bir vizyonu bulunan, proaktif, yönetmeyi ve liderlik etmeyi bilen, kurumsal kapasiteyi geliştirebilecek kişilere ihtiyaç bulunmaktadır (Farazmand, 2007).

Grant (1996) modern örgütleri bilgi örgütleri olarak tanımlamaktadır. Drucker (2011) ise bu örgütlerde çalışanları bilgi çalışanı olarak isimlendirmektedir. Bilgi çağının temel sermaye kaynağı, temel yatırımı bilgi çalışanlarıdır. SİSY, kamu yönetimleri için bilgi örgütü ve bilgi çalışanı kavramlarını hayata geçirebilecek alternatif bir yaklaşım sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Accounting for People. (2003). *Report of the task force on human capital management*. London.
- Afiouni, F. (2013). Human capital management: A new name for HRM? *International Journal of Learning and Intellectual Capital*, 10(1), 18-34.
- Agndal, H. ve Nilsson, U. (2006). Generation of human and structural capital: Lessons from knowledge management. *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 4(2), 91-98.
- Baron, A. ve Armstrong, M. (2007). *Human capital management: Achieving added value through people*. London: Kogan Page.
- Bassi, L. ve McMurrer, D. (2007). Maximizing your return on people. *Harvard Business Review*, 85(3), 115-123.
- Bontis, N. (1999). Managing organisational knowledge by diagnosing intellectual capital: Framing and advancing the state of the field. *International Journal of Technology Management*, 18(5-8), 433-463.
- Bontis, N. ve Serenko, A. (2007). The moderating role of human capital management practices on employee capabilities. *Journal of Knowledge Management*, 11(3), 31-51.

- Boon, C., Eckardt, R., Lepak, D. P. ve Boselie, P. (2018). Integrating strategic human capital and strategic human resource management. *The International Journal of Human Resource Management*, 29(1), 34-67.
- Bozeman, B. (2007). *Public values and public interest*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Campos, E. B., Salmador, M. P. ve Merino, C. (2006). Towards a model of intellectual capital in public administrations. *Learning and Intellectual Capital*, 3(3), 214-232.
- Cinca, C. S., Molinero, C. M. ve Queiroz, A. B. (2003). The measurement of intangible assets in public sector using scaling techniques. *Journal of Intellectual Capital*, 4(2), 249-275.
- Curtis, B., Hefley, W. E. ve Miller, S. A. (2010). *People CMM: A framework for human capital management*. Boston: Pearson Education.
- Delery, J. E. ve Roumpi, D. (2017). Strategic human resource management, human capital and competitive advantage: Is the field going in circles? *Human Resource Management Journal*, 27(1), 1-21.
- Drucker, P. F. (2011). *People and performance*. New York: Routledge.
- Farazmand, A. (2007). Strategic public personnel administration: A conceptual framework for building and managing human capital in the 21st century. A. Farazmand (Ed.), *Strategic public personnel administration: Building and managing human capital for the 21st century* (ss. 3-22). Westport: Praeger.
- Grant, R. M. (1996). Towrd a knowledge-based theory of the firm. *Strategic Management Journal*, 17(winter), 109-122.
- Hayton, J. C. (2003). Strategic human capital management in SMEs: An empirical study of entrepreneurial performance. *Human Resource Management*, 42(4), 375-391.
- Hollenbeck, J. R. ve Jamieson, B. B. (2015). Human capital, social capital, and social network analysis: Implications for strategic human resource management. *Academy of Management Perspectives*, 29(3), 1-38.
- Ingham, J. (2007). *Strategic human capital management: Creating value through people*. Oxford: Elsevier.
- Jacobson, W. S., Sowa, J. E. ve Lambright, K. T. (2014). Do human resource departments act as strategic partners? Strategic human capital management adoption by county governments. *Review of Public Personnel Administration*, 34(3), 289-301.
- Jamal, W. ve Saif, M. I. (2011). Impact of human capital management on organizational performance. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 34(34), 55-69.
- Kearns, P. (2006). What do we mean by human capital management (HCM)? *What's the Future for Human Capital?* (ss. 7-15). CIPD.
- Mayo, A. (2000). The role of employee development in the growth of intellectual capital. *Personnel Review*, 29(4), 521-533.
- Moore, M. H. (1995). *Creating public value: Strategic management in government*. Cambridge: Harward University Press.
- Mortensen, J. (1999). Measuring and reporting intellectual capital: Experience, issues, and prospects. *Technical Meeting Policy and Strategy Forum*. Amsterdam 9-11 June 1999.

- Nerdrum, L. ve Erikson, T. (2001). Intellectual capital: A human capital perspective. *Journal of Intellectual Capital*, 2(2), 127-135.
- Oliver, R. W. (2001). Real time strategy: The return on human capital. *Journal Of Business Strategy*, 22(4), 7-10.
- Petty, R. ve Guthrie, J. (2000). Intellectual capital literature review: Measurement, reporting and management. *Journal of Intellectual Capital*, 1(2), 155-176.
- Rodchenko , S., Bielska , T., Brus , T., Naplyokov , Y. ve Trevoho, O. (2021). Human capital management in the system of public administration in the context of COVID-19 pandemic. *Postmodern Openings*, 12(1), 346-355.
- Roy, K., Chen, Z. ve Crawford, C. A. (2009). Economic perspective on strategic human capital management and planning for the Centers for Disease Control and Prevention. *Journal of Public Health Management and Practice*., 15(6), 79-89.
- Sarnovics, A. (2010). Human resource development in public administration: A case of Latvia. *Human Resources Management & Ergonomics*, 4(1), 1-12.
- Schultz, T. W. (1993). The economic importance of human capital in modernization. *Education Economics*, 1(1), 13-19.
- Smuda, M. (2011). Differences and similarities in human capital management in private and public sector organisation– Case study from Poland. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 1(2), 90-95.
- Starr, E., Ganco, M. ve Campbell, B. A. (2018). Strategic human capital management in the context of cross-industry and within- industry mobility frictions. *Strategic Management Journal*, 39(8), 2226-2254.
- Stewart, T. A. (1997). *Entellektüel sermaye: Örgütlerin yeni zenginliği*. İstanbul: MESS Yayınları.
- Thienphut, D., Jiamprachanarakorn, S., Sirasiriruth, J. ve Boonloisong, R. (2018). Strategic human capital management for a new university: A case study of Suan Dusit Rajabhat University. *Journal of Knowledge Management*, 19(1), 108-120.
- Van Marrewijk, M. ve Timmers, J. (2003). Human capital management: New possibilities in people management. *Journal of Business Ethics*, 44, 171-184.
- Weatherly, L. A. (2003). The value of people: The challenges and opportunities of human capital measurement and reporting. *Research Quarterly*.
- Wright, P. M. (2021). Rediscovering the “human” in strategic human capital. *Human Resource Management Review*, 31(4), 1-9.

QARABAĞ SAVAŞI VƏ BÖYÜK QƏLƏBƏNİN TARIXI AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA

(“Xalq qəzeti”nin materialları əsasında)

HISTORY OF THE KARABAKH WAR AND THE GREAT VICTORY IN THE AZERBAIJANI MEDIA

(Based on news stories published in the “Khalq qazeti” newspaper)

Namiq Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti,

Beynəlxalq Jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrası

XÜLASƏ

Azərbaycan Ordusunun Ermənistanın hərbi təxribatından sonra başladığı və 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı tariximizin şanlı səhifələrindən oldu. Bütün dünya Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sarsılmaz iradəsinin, xalqımızın birliyinin, Ordumuzun qüdrətinin şahidi oldu. Təbii ki, bu reallıqlar beynəlxalq və yerli medianın da gündəmində diqqətçəkən oldu. Azərbaycan mediasının Vətən müharibəsi günlərində fəaliyyəti ordumuzun bu hünərini informasiya cəbhəsində layiqincə tamamladı. Böyük qələbədə mətbuatın danılmaz rolunu dəyərləndirən mütəxəssislər Azərbaycan mediasının fəaliyyəti lazımcına qiymətləndirmiş, Vətən müharibəsi dövründə yüksək peşəkarlıq və vətənpərvərlik sərgilədiyini dəfələrlə qeyd etmişlər.

Təqdim olunan məqalədə yerli mətbuat orqanları sırasında tarixi ənənələrə sahib olan “Xalq qəzeti”nin Vətən müharibəsi dövründəki fəaliyyətini araşdırmaya cəlb edilir. Məqalə giriş, 4 paragraf, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Gündəlik nəşr olunan “Xalq qəzeti” əks hücumların başladığı gündən nəşr edilən hər sayında baş verənlərə və işğal cəhdinin anatomiyasına kifayət qədər əhatəli yer ayrılmışdır. Qəzetdə müharibənin ilk gününü əks etdirən 80 məqalə yayımlanıb. “Biz qələbə çalacağıq”, “Azərbaycan Ordusu işğala son qoyacaq” kimi sloqanlarla nəşr edilən qəzetin bu sayı bütünlüklə müharibəyə həsr edilmişdir. 44 gün ərzində də cəbhədən məlumatlar, işğalçıya qarşı mübarizə, hakimiyyət və xalq birliyi ən aktiv mövzu olmuşdur.

Qəzetin dərc etdiyi materiallar sırasında qardaş Türkiyənin hadisəyə gecikmədən verdiyi dəstək və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “Haqq işində Azərbaycanın yanındaıq” bəyənati münasibətlərin ölkələrimiz arasındakı ölçüsü olaraq dəyərləndirilir. Pakistan, Ukrayna kimi ölkələrin Azərbaycan hakimiyyətinin yanında yer alması və işğalçıya qarşı müharibədə Azərbaycana dəstəkləri, region ölkələrindən Rusiya, İran, Gürcüstan və eyni zamanda, bəzi Avropa ölkələrinin də münasibətdən narahatlığı qəzet materiallarında əks olunur. Eyni zamanda baş verənlərə Türkiyənin münasibəti təkə strateji tərəfdaşlığın yox, həm də qardaş olan dövlətin və xalqın siyasi iradəsinin ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, 44 günlük müharibə, mətbuat, “Xalq qəzeti”, Türkiyə.

ABSTRACT

The counter-offensive operation, which was launched by the Azerbaijani Army following the Armenian military provocation and lasted 44 days, has become yet another glorious page of

our history. The whole world has witnessed the unshakable will of the President of Azerbaijan, Victorious Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev, the unity of our people, the power and valour of our Army. Of course, these realities were also on the agenda of the international and local media. Activity of the Azerbaijani media in the course of the Patriotic War has adequately consummated the valour of our army on the information front. Speaking about the undeniable role of the press in the great victory, experts have adequately praised the activities of the Azerbaijani media, repeatedly noting that they demonstrated high professionalism and patriotism during the Patriotic war.

The presented article examines the activities of the “Khalq qazeti” during the Patriotic war, the newspaper, which is known with its historical traditions among the local media organs. The article includes an introduction, 4 paragraphs, conclusion, and list of references.

Each issue of the daily “Khalq qazeti” newspaper published since the beginning of the counter-attacks has had a fairly comprehensive coverage of what happened and the anatomy of the occupation attempt. The newspaper published some 80 articles covering the first day of the war. Published with the slogans such as “We will gain the victory”, “Azerbaijani Army will put an end to the occupation”, this issue of the newspaper is entirely dedicated to the war. Information from the front, fight against the aggressor, the unity between the people and the government were the most active topic during those 44 days.

In a number of materials published by the newspaper, the immediate support of brotherly Turkey and President Recep Tayyip Erdoğan’s statement “We stand by Azerbaijan for its just cause” are assessed as a measure of relations between our countries. The support of countries such as Pakistan and Ukraine for the Azerbaijani government and their support for Azerbaijan in the war against the aggressor, as well as the concerns of some regional countries such as Russia, Iran, Georgia and some European countries are also reflected in the news stories. At the same time, Turkey’s attitude to the events is assessed not only as a strategic partnership, but also as an expression of the political will of the brotherly state and people.

Key words: Azerbaijan, Armenia, 44-day war, press, “Khalq qazeti”, Turkey.

GİRİŞ

Ermənistanın hərbi təxribatından sonra Azərbaycan Ordusunun başlatdığı əks-hücum əməliyyatı 44 gün uğurla davam etdi. Bu müddət ərzində bütün dünya Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sarsılmaz iradəsinin, xalqımızın birliyinin, Ordumuzun qüdrətinin şahidi oldu. Azərbaycan Ordusu Qarabağ savaşı zamanı düşməni darmadağın etməklə yanaşı, bir çox nəticə və parametrlər üzrə dünya hərbi tarixində yeni rekordlara da imza atdı. Eyni zamanda “Azərbaycan mediasının Vətən müharibəsi günlərində fəaliyyəti ordumuzun bu hünərini informasiya cəbhəsində layiqincə tamamladı” [2]. “Bu da onu göstərir ki, informasiya heç də silahdan az təsir etmir insanlara. Faşist Almaniyasının təbliğat naziri Gebbels deyirdi ki, “mənə kütləvi informasiya vasitələri verin, istənilən xalqı bir sürü donuza çevirim” [34].

Böyük qələbədə mətbuatın danılmaz rolunu dəyərləndirən professor Cahangir Məmmədli qeyd edir ki, “Mən həmin dövrdə qəzetlərin bu məsələyə necə yanaşmasını xüsusi diqqətlə nəzərdən keçirirdim. Mənim üçün dogma olan bir sıra qəzetlər var ki, bunlara rəsmi “Xalq qəzeti”, müstəqil “525-ci qəzet”, “Şərq”, və s. nəşrlər daxildir. Bu qəzetlərin səhifələri 44 günlük savaş günlərində başdan-ayağa müharibə mövzusu ilə bağlı idi. Bu vətənpərvərliyə, peşəkarlığa və döyüşkənliyə görə mən jurnalistlərimizin fəaliyyətindən çox razıyam. Azərbaycan mediası Vətən müharibəsi zamanı yüksək peşəkarlıq və vətənpərvərlik sərgilədi”.

Təbi ki, professorun “və s.” deyərək qeyd etdiyi sıraya “Azərbaycan”, “Respublika”, “Yeni Müsavat” kimi onlarca nəşrlərin və gündəlik informasiya portallarının adlarını da əlavə etmək olar. Deyilənlərə onların hər birinin hüquqi və mənəvi haqqı vardır, bu baxımdan da təqdim olunan materialların hər biri ciddi tədqiqatın mövzusu ola bilər. Amma bu material bolluğunda həm də informasiya zənginliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb etdiyi üçün “Xalq qəzeti”nin (Baş redaktor Əməkdar jurnalist Həsən Həsənov) üzərində dayanmağı məqsəduğun hesab etdik.

Müharibə öncəsi siyasi vəziyyətin mətbuatda təqdimatı

1988-ci il fevral hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı-terrorçu qruplaşmaları və Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağın ələ keçirilməsi uğrunda hərbi əməliyyatlara başladılar. SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşən hissələri də onlara qoşuldular. Birinci Qarabağ müharibəsi və ya ermənilər tərəfindən “Artsax Azadlıq müharibəsi” kimi təqdim olunan, 1980-ci illərin sonlarından başlayan işğalçı müharibə 1994-cü ilin mayına kimi davam etdi. Ermənistan ilə birləşmək istəyən separatçı hərəkatının tələbi 1988-ci ildə nisbətən dinc şəkildə başlasa da, SSRİ-nin dağılmasının yaxınlaşması səbəbindən, azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında getdikcə böyüyən şiddətli münaqişəyə çevrildi və tarixi Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağın və ətrafındakı 7 rayonun işğalı ilə nəticələndi. Tərəflər arasında genişmiqyaslı döyüşlər 1992-ci ilin qışında başlamış, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) kimi bir neçə təşkilat, tərəflər arasındakı münaqişənin həllinə çalışsalar da, cəhdlər uğursuz olmuşdur. Münaqişə nəticəsində Azərbaycandan 230 min erməni, Ermənistan və Qarabağdan isə 800 min azərbaycanlı məcburi köçkün olmuşdur. 1994-cü il mayın 12-si “Bişkek protokolu”nun imzalanması ilə atəşkəs rejimi elan olunmuş və münaqişə dondurulmuşdur.

Aradan keçən müddət ərzində Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyan Azərbaycana müəyyən əraziləri qaytarmaqla Qarabağ münaqişəsini 1997-ci ildə həll edilə bilərdi. Nəticədə sülh müqaviləsi bağlana və Dağlıq Qarabağın statusu müəyyən olunardı. Ter-Petrosyan qeyd edir ki, Qarabağ rəhbərliyinin yanaşmasında maksimalistdir və “onlar daha da çox şeyin əldə etməsini düşünürdülər”. Ona görə də muxtariyyət təklifləri ermənilər tərəfindən rədd edilmişdir. Hətta 1998-ci il martın 30-da prezident seçilən Robert Koçaryan münaqişənin həlli üçün müqavilə bağlama təkliflərini rədd etmiş, sonrakı zaman kəsiyində bu tendensiya İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər davam etdirilmişdir. Nikol Paşinyanın hökumətə rəhbərliyi dövründə isə bu iddialar pik həddinə çatmışdır. Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan 2019-cu ilin martında ABŞ-a səfəri zamanı erməni diasporası ilə görüşündə Ermənistanın “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə”dən danışmaqla yeni işğalın xəritəsini göstərmişdir. Ardınca Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan bir az da irəli gedərək separatçı rejimi danışıqlar masasına oturtmaq niyyətilə sülh danışıqlarının formatını dəyişdirməyə cəhd etmişdi. Hətta həmin ilin avqust ayında işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisinə səfəri zamanı “Qarabağ – Ermənistandır, nöqtə” tipli populist bəyanatı ilə həm beynəlxalq təşkilatların, əsasən də, ATƏT-in Minsk qrupunun təşəbbüslərinə ciddi zərbə endirmişdir. Erməni tərəfin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində qanunsuz məskunlaşma aparması, livan ermənilərinin bu ərazilərə köçürülməsi və Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında yol infrastrukturunun yenilənməsi sülh prosesini dayandırdı. Üstəlik BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni qoşunlarının Dağlıq Qarabağdan qeydsiz-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı verdiyi dörd qətnamənin icrasında moderatorlardan heç biri, eləcə də ATƏT-in Minsk qrupuna üzv ölkələr mövqe sərgiləmək istəmədilər. Yaranmış vəziyyətdə rəsmi Bakıya danışıqları davam etdirməkdən ötrü siyasi müstəvi qalmadı, uzun sürən danışıqların heç bir nəticə vermədiyi də aydın oldu. Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında Azərbaycan və Türkiyənin ünvanına bəyanatlar

sösləndirdi [37]. Elə orada da bu bəyanatlar dünya ictimaiyyətini aldatmaq cəhdi kimi dəyərləndirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında çıxışında işğalçı ölkə Ermənistan və onun hazırkı rəhbərliyinin iflasa uğrayan siyasətini aydın şəkildə və konkret faktlarla dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırdı [19]. Azərbaycan Respublikasının BMT-dəki Daimi Nümayəndəsinin müavini Tofiq Musayev bəyanatla çıxış edərək vurğuladı ki, “Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində qurulmuş oyuncaq rejimin qanunsuz olması beynəlxalq səviyyədə dəfələrlə bəyan edilib; Ermənistanın rəhbərliyi və nəzarəti altında olan bu rejim nəticə etibarilə azərbaycanlılara qarşı irqi, etnik və dini motivlər əsasında törədilmiş təcavüz, etnik təmizləmə və digər cinayətlərin nəticəsindən başqa bir şey deyil. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə yekdilliklə qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrində nəinki uydurma “Dağlıq Qarabağ xalqı” və onun “təyini-müqəddərat hüququ”nun adı çəkilməyib, həm də Azərbaycana qarşı güc tətbiq edilməsi və onun ərazilərinin işğal olunması pislənilib, Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə, onun beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət etməyin vacibliyi, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olması təsdiqlənib, işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın işğal altında olan bütün ərazilərindən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edilib [11].

27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutması nəticəsində, Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlaması barədə qərar verilib. Ermənistanın son təxribatları ilə bağlı İsrailin nüfuzlu “i24 News” kanalına müsahibə verən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi - Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev bu barədə bildirib ki, “sentyabrın 27-dən başlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara, xüsusən də təmas xəttinə yaxın ərazilərdə sıx yaşayan mülki vətəndaşlara qarşı hücumlar etməklə növbəti təxribata başladığını deyib. Bildirib ki, Azərbaycan öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə əks-hücum əməliyyatı həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı” [24]. Qarşıdurmalar nəticəsində Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycanda isə hərbi vəziyyət və komendant saati, 28 sentyabrda qismən səfərbərlik elan edilmişdir. Qarşıdurmalar qısa müddətdə sürətlə alovlanmış və İkinci Qarabağ müharibəsinə çevrilmişdir [20].

Öncədən söyləmək yerinə düşər ki, gündəlik nəşr olunan “Xalq qəzeti” əks hücumların başladığı gündən nəşr edilən hər sayında baş verənlərə və işğal cəhdinin anatomiyasına kifayət qədər əhatəli yer ayrılmışdır. Qəzetdə müharibənin ilk gününü (27 sentyabr bazar günü olduğundan qəzet 29 sentyabr 2020-ci ildə nəşr edilib) əks etdirən 80 məqalə və münasibət yayımlanıb. “Biz qələbə çalacağıq”, “Azərbaycan Ordusu işğala son qoyacaq” kimi sloqanlarla nəşr edilən qəzetin bu sayında təxminən 30 (otuz) min işarəlik bu yazıların ümumi çəkisi qəzetin 95 faizə qədərini əhatə edir. Bu 16 səhifəlik qəzetin 15 səhifəsi deməkdir. Əslində bu o deməkdir ki, qəzetin bu sayı bütünlüklə müharibəyə həsr edilmişdir. 44 gün ərzində də cəbhədən məlumatlar, işğalçıya qarşı mübarizə, hakimiyyət və xalq birliyi ən aktiv mövzu olmuşdur.

Qəzetin dərc etdiyi materiallar sırasında qardaş Türkiyənin hadisəyə gecikmədən verdiyi dəstək və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “Haqq işində Azərbaycanın yanındaıq” kimi açıq bəyənati münasibətlərin ölkələrimiz arasındakı ölçüsü olaraq dəyərləndirilə bilər. Pakistan, Ukrayna kimi ölkələrin Azərbaycan hakimiyyətinin yanında yer alması və işğalçıya qarşı aparılan müharibədə Azərbaycana səmimi dəstəklərini ifadə etməsi də diqqətçəkən idi. Region ölkələrindən Rusiya, İran, Gürcüstan və eyni zamanda, bəzi Avropa ölkələrinin də

münaqişədən narahatlıqları mühüm amildir. Heç şübhəsiz ki, Türkiyə kimi dost-qardaş ölkənin zərər qədər təmənnə güdmədən Azərbaycanın hakimiyyətinin yanında yer alması daha ciddi dəyərdir. Eyni zamanda heç bir vaxt itkisi gözləmədən, baş verənlərə Türkiyənin münasibəti təkcə strateji tərəfdaşlığın yox, həm də qardaş olan dövlətin və onun dəstəkcisi olan xalqın siyasi iradəsinin bariz ifadəsi idi. “Otuz ildir davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yalnız Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməyi halda mümkün olacaq. Türkiyə ədalətli davasında hər zaman qardaş Azərbaycanın yanındadır” kimi fikirlər təkcə Türkiyənin Müdafiə naziri Hülisi Akarın, Prezidenti Administrasiyasının İctimaiyyətlə əlaqələr idarəsinin rəhbəri Fahrettin Altunun yox, həm də bütün Türkiyənin mövqeyi olmuşdur. “Azərbaycan həm mənəvi, həm də hüquqi cəhətdən haqlıdır. Biz Bakını həm danışıqlar masası arxasında, həm də döyüş meydanında dəstəkləməyə hazırıq” [22], deyən Türkiyənin Xarici İşlər naziri M.Çavuşoğlunun bu bəyanatı Türkiyə Prezidentinin mətbuat katibi İbrahim Kalına görə onun ölkəsinin qardaş Azərbaycana mənəvi və siyasi səciyyə daşıyan dəstəyidir. “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli işğal olunmuş ərazilərin azad olunması ilə mümkündür. Əgər Ermənistan sülh istəyirsə, işğal olunmuş ərazilərdən qeyri-şərtsiz çıxmalıdır” [25]. Türkiyənin qarşılaşdığı problemlərdən, o cümlədən Ermənistanın xarici güclərin təsiri ilə Qafqazda problemlər yaratmasını və bütün bu məsələlərin qətiyyətlə dəf edildiyini vurğulayan Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Böyük Qələbədən sonra çox rahat bir tərzdə deyirdi: “Azərbaycanlı qardaşlarımızla birlikdə 30 illik acıları sona çatdıran zəfərin sevincini yaşadığ” [36].

Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır...

Prezident, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Televiziyası vasitəsilə yayımlanan müraciətində Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təxribatlarının müntəzəm xarakter almasını Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin yeni ərazilər uğrunda yeni işğal siyasəti adlandırdı və qeyd etdi ki, “Mülki əhaliyə və hərbiçilərimizə qarşı növbəti hərbi təxribat bu gün (27 sentyabr 2020-ci il) Ermənistan tərəfindən törədildi və qeyd etdiyim kimi, bu dəfə də onlar öz cəzasını alıblar və alacaqlar. Ermənistanın baş naziri bir il bundan əvvəl işğal edilmiş torpaqlarda - Xankəndidə demişdir ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə”. Birincisi bu, yalandır, Qarabağ Azərbaycandır və mən bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərimi dəfələrlə bildirmişəm: Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi. İkincisi, bu təxribat xarakterli bəyanat faktiki olaraq danışıqlar prosesinə vurulan böyük zərbə idi. Əgər Ermənistanın baş naziri deyirsə ki, “Qarabağ Ermənistandır”, onda hansı danışıqlardan söhbət gedə bilər?!” [16]. Dünyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını, beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qərar və qətnamələri, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələri dərhal, tam və qeyd-şərtsiz işğal edilmiş torpaqlardan çıxarılmalması haqqında qəbul etdiyi dörd qətnaməyə əsaslanan prezident deyirdi: “Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır. Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” [16]. Ciddi faktdır ki, otuz ilə yaxındır ki, qətnamələr kağız üzərində qalır, Minsk qrupu çərçivəsində danışıqlar aparılır və bunun sonunda Ermənistan müntəzəm olaraq hərbi təxribatlar törətməklə danışıqlar prosesini iflic edir. Prezident həmin gün xalqa növbəti müraciətində BMT kürsüsündə deyilənləri bir daha yada salır: “Ermənistanın baş naziri bəyan etdi ki, on minlərlə insanı birləşdirən “könüllü” hərbi birləşmələr yaradılacaqdır. Bu, nə üçün lazımdır? Bunlar kimə qarşı vuruşacaqlar? Bu, Azərbaycana qarşı bu gün törədilən təxribatın hazırlıq mərhələsi idi. Mən artıq bir neçə dəfə demişdim, o cümlədən bu yaxınlarda BMT kürsüsündən demişdim ki, Ermənistan yeni müharibəyə hazırlaşır, Ermənistan dayandırılmalıdır və dayandırılacaqdır” [5].

Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Təhlükəsizlik Şurasının həmin gün toplanmış iclasında deyirdi: “Mən Azərbaycan xalqına bu məlumatı

verməklə bir daha demək istəyirəm ki, biz haqq yolundayıq, biz özümüzü müdafiə edirik. Biz heç kimin torpağına göz dikməmişik, heç kimin torpağında, Ermənistan ərazisində Azərbaycan silahlı birləşmələrinin heç bir məqsədi, hədəfi yoxdur. Ancaq biz öz torpağımızda özümüzü müdafiə edəcəyik və işğal edilmiş torpaqlarımızı işğalçılardan azad edəcəyik” [13]. Bu Azərbaycanın nizamlı, müasir silahlarla təchiz olunmuş peşəkar ordusu sayəsində mümkün idi. “Əgər Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini sülh yolu ilə azad etmək istəmirsə, Azərbaycan Ordusu müharibə yolu ilə torpaqları hər an azad edə bilər” [1]. Çünki “Ordu quruculuğu mənim fəaliyyətimdə həmişə birinci yerdədir. Hərbçilər də, Azərbaycan xalqı da bunu bilir. Həmişə demişəm ki, ordumuz üçün nə lazımdırsa, biz onu da edəcəyik. Biz güclü, iradəli ordu yaratmışıq” [13].

Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlaması xalq tərəfindən də yekdilliklə və çoxsu ilə qarşılandı: “Torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün bizim şəhidlərimiz də olacaq. Biz sülh danışıqları oynucağa çevirmiş Ermənistanın məsuliyyətsizliyinin acısını ona yaşatmalıyıq. Bundan yaxşı fürsət yoxdur. Nəyin bahasına olur-olsun, Qarabağ itkisi ləkəsini üstümüzə götürməliyik” [21]. Əslində bu bütün cəmiyyətin fikir və çağırışı idi. Eyni zamanda ilk gündən içtimaiyyət cəbhədən gələn xəbərlərə sevinməkdə idi. Müdafiə Nazirliyinin yaydığı məlumatda bildirilirdi: “Azərbaycan Ordusunun bölmələri cəbhənin Tərtər-Ağdam, Füzuli-Cəbrayıl və Murovdağı istiqamətlərində Ermənistan qoşunlarının işğalı altında olan vacib yüksəkliklər uğrunda döyüşlər aparırlar. Raket-artilleriya qoşunları və aviasiya vasitələri düşmənin komanda məntəqələrinə zərbələr endirir, manevr edən çoxlu sayda canlı qüvvəsini, döyüş texnikasını və hərbi obyektlərini məhv edirlər. Bütün cəbhə boyu şiddətli döyüşlər gedir” [12].

Az zaman kəsiyində baş verənlər mətbuatın baş mövzusu oldu. Geniş içtimaiyyətin fikir və mülahizələrinə böyük əhəmiyyət verən mətbuat bu məsələdə heç bir tərəddüdsüz müharibəni işğaldan qurtarmağın yeganə yolu kimi təqdim etdi. Cəmiyyətdə fəallığı ilə fərqlənən millət vəkili Qənirə Paşayevə sanki müharibə üçün yenidən “doğuldu”. Müharibə dövründə “Xalq qəzeti” onun onlarca məqalə və müsahibələrini dərc etdi. Siyasi fəallığı və vətənpərvər çağırışları ilə seçilən xanım deputat müharibənin ilk günlərindən işğalçıya qarşı mübarizəni Vətən müharibəsi adlandırırdı. Ali Baş Komandana, xilaskar orduya, vətənpərvər əsgərə dərin inamdan danışdı: “Xalqımız yüksək ovqata, coşğun milli qürur hissinə sahibdir. Dövlətimiz, şəxsən dövlət başçımız xalqın istəklərinin ən parlaq ifadəçisidir. Bu ifadə tarixi həqiqətləri, günümüzün siyasi-hərbi gerçəkliklərini, qarşıda duran milli, xalqı və bəşəri vəzifələri bütün dərinliyi ilə özündə ehtiva edir” [28].

Akademik Rafael Hüseynova görə isə “Prezident İlham Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər boyunca çox sərəncamlar, çox fərmanlar imzalayıb, çox qərarlar verib, televiziya ekranlarından, ya kütlə qarşısına çıxaraq insanlara çox müraciətlər edib. Lakin 2020-ci il sentyabrın 27-də onun imzaladığı ölkədə hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında fərman da, elə həmin gün xalqa müraciəti də əvvəlkilərin hamısından ciddi şəkildə fərqlənir, müasir həyatımızın və əslində vaxt ötdükcə bəlli olacaq ki, bütöv tariximizin də ən həlledici məqamları kimi qavranılmağa layiqdir. Əslində bu qətiyyətli addımlar elə dövlət başçımızın özünün də tərcümeyi-halında həmişə ən parlaq səhifələr kimi qalacaq” [26]. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatları və işğal altındakı ərazilərimizin düşməndən xilas edilməsi prosesini Çanaqqala zəfəri və Qafqaz İslam Ordusunun tarixi missiyası ilə müqayisə edən professor Zakir Avşar deyir: “Azərbaycan Ordusu həqiqətən də mübarək bir Ordudur. Müstəqilliyin qorunması üçün üzərinə düşən missiyanı qorumağa qadirdir” [18].

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 52 siyasi partiyanın əllisi Ermənistan silahlı qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribatlarına dair birgə bəyanat yayaraq Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevlə həmrəy olduqlarını bildiriblər. Qəzetə bu barədə danışan Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Demokratik İslahatlar Partiyasının sədri Asim Mollazadə qeyd edir ki, “cəbhədə baş verən hadisələr cəmiyyətdə milli birliyi daha da gücləndirib. Kimliyindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq hər birmiz dövlət başçımızın ətrafında sıx birləşərək bu döyüşdən də qalib çıxmaq üçün Ali Baş Komandanın bütün çağırışlarına hazır olduğumuzu nümayiş etdirməliyik” [15].

Cəbhədə əməliyyatların başladığı ilk saatlarda Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin mətbuat katibi polkovnik-leytenant Anar Eyvazov mətbuata açıqlamasında deyirdi: “Hazırda Ermənistan tərəfinin çoxlu sayda canlı qüvvə itkisi var. Eyni zamanda, düşmənin döyüş texnikası və zenit-artilleriya kompleksləri məhv edilib [30].

Tarix göstərir ki, nasizm və faşizm hansı milli zəmində formalaşmasından və inkişaf etməsindən asılı olmayaraq həmişə və hər yerdə nifrət, təcavüz və müharibə yolu seçir. 2020-ci il sentyabrın 27-də, bazar günü səhər tezdən baş verənlər gec-tez olmalı idi, çünki bu, müasir Ermənistanda illər boyu yaradılan və mövcud olan açıq-aşkar nasist rejimin mahiyyətinin qanunauyğun ifadəsidir. Bu barədə danışan Rusiyalı politoloq Oleq Kuznetsov deyib: “Azərbaycan öz ərazisində və özünün ərazi bütövlüyü uğrunda müharibə aparmağa məcbur edilib, onun müharibəsi düzgün və ədalətlidir. Ümidvaram ki, bu müharibə ölkənin ən yeni tarixinə “Azadlıq müharibəsi”, hətta “Vətən müharibəsi” adı ilə düşəcək və dünya tarixində bu cür müharibələrin hamısı kimi o da zəfərlə başa çatacaq. Mən Azərbaycan xalqına qələbə, Azərbaycan ordusuna rəşadət arzu edirəm” [32].

Sentyabrın 27-dən əks-həmlə ilə başlanan və şanlı ordumuzun zəfərləri ilə davam edən və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi işğaldan tarixi torpaqları xilas etməklə, həm də minlərlə insanın 30 ilə yaxın müddətdən sonra öz yurd-yuvalarına qovuşmasını təmin etdi, dədə-baba torpaqlarına həsrətinin bitməsi xalqın inamını qaytardı. Qəzetin əməkdaşları Tahir Aydınoglundun, Vaqif Bayramovun, İttifaq Mirzəbəylinin, Əliqismət Bədəlovun, Məsaim Abdullayevin, Paşa Əmircanovun, Zərifə Bəşirqızının və başqalarının imzası ilə təqdim edilən yazılarda bu tarixi gerçəkliyin təntənəsini görməkdəyik. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu tendensiya qəzetin tərtibatında da (məsul katib Əməkdar Jurnalist İlqar Rüstəmov) özünü göstərmiş, hətta qəzeti vəqəqləyən, yaxud onu internetdə izləyən oxucu da tərtibatın təqdim etdiyi qələbə sevincini yaşamırmışdır. Bir az da dəqiqləşdirsək tərtibat və məzmun vəhdətinin ortaya qoyduğu təqdimat qəzetin siyasi xəttinin, informasiya cəbhəsindəki uğurunun təsdiqi idi. Bu faktı ortaya qoyan yazılar onlarcadır, desək belə qəzetin informasiya cəbhəsindəki uğurlu fəaliyyətini tam dəyərləndirmiş olmuruq. Əslində qəzetin dərc etdiyi analitik təhlilər bir yana, həcmcə ən kiçik xəbərlər belə cəbhədə uğurun və şanlı Azərbaycan əsgərinin tarixi qələbəyə gedən yolunun aynası kimi görünür. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu tendensiya qəzetin baş xətti olduğundan təkcə əməkdaşların yox, siyasi xadimlərin, politoloqların, eləcə də bütün kənar müəlliflərin imzası ilə təqdim edilmiş məqalə və müsahibələrdə də görünməkdədir.

Son 30 il ərzində erməni faşistlərinin doğma torpaqlarımızda həyata keçirdiyi vəhşiliklər müzəffər ordumuz tərəfindən tutarlı cavablandırıldı və həlledici zərbəni aldılar. 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin münafişə zonasında təmas xəttini pozaraq mövqelərimizə etdikləri hücumu cavab olaraq müzəffər, nizamlı Azərbaycan ordusu əks hücumu keçərək düşməni ağır zərbələr endirərək, onların işğalçılıq siyasətinə son qoydu.

Prezident İlham Əliyevin müsahibələri informasiya cəbhəsində qələbəni təmin etdi

Hələ müharibənin ilk günlərində “Sky News” televiziya kanalının “Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən jurnalistlərlə bağlı sual. Sizin sözcünüz deyib ki, onlar Azərbaycan ərazilərində qanunsuz olduqlarına görə hədəf obyektləridir. Siz də belə hesab edirsiniz? kimi aqressiv suallarını cavablandırان Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyirdi: “Biz jurnalistlərin gəlməyində maraqlıyıq. Mən hər gün televiziya dayam, hər gün müsahibələr verirəm, çünki biz mövqeyimizi çatdırmaq istəyirik, gördüyümüz işi diqqətə çatdırmaq istəyirik. Biz təcavüzkar deyilik, biz təcavüzə məruz qalmışıq. Təcavüzkar Ermənistandır. Biz ərazilərin geri qaytarılmasını istəyirik” [7].

Prezident xarici mətbuat orqanlarına, televiziya kanallarına verdiyi müsahibələrində də bu tendensiyanı davam etdirmiş, jurnalistlərin çox aqressiv suallarını belə təmkinlə cavablandırmış, hətta ikili mövqelərinə görə onları haqlı qınaq obyektinə belə çevirmişdir: “Biz Qərbi mediasını yaxından müşahidə edirik və bu qırx gün ərzində mənim bəlkə də, otuz müsahibəm olub. Onların hamısı çox aqressiv idi, sanki bu, müsahibə deyildi, sanki bir ittiham idi. Ermənistan tərəfindən heç nə baş vermir. Heç kim Paşinyandan nəyə görə Gəncəyə ballistik raketlərlə zərbə endirdiyini soruşmur. Nəyə görə o, 92 nəfəri qətlə yetirib? Nəyə görə o, Tərtərdə dəfn mərasiminə hücum edib? Nəyə görə onlar 21 insanı qətlə yetirərək və 70 nəfəri yaralayaraq Bərdəyə hücum etmək üçün kassetli bombalarla “Smerç”dən istifadə ediblər? Heç kim ondan soruşmur. Heç kim ondan silahları haradan əldə etdiyini soruşmur? Yalnız bizə hücum edirlər. Beynəlxalq media yalnız Azərbaycanı ləkələyir” [10].

Açıq mövqe, haqq işimizə böyük inam Azərbaycanın haqlı mövqeyini ortaya qoyan Prezidentin bütün müsahibələrində görünür. Əgər Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalının, NTV televiziya kanalının, CNN-Türk televiziya kanalının, “TRT Haber” televiziya kanalının, Rusiyanın TASS informasiya agentliyinin, “Perviy Kanal” televiziya kanalının, “Əl-Ərəbiyə” və “Əl-Cəzirə” televiziya kanalının müxbirlərinin suallarında oxucu və ya dinləyici bir səmimiyyət, hadisələrin sülh yoluna xidmət meyllərini görürsə, “BBC News”-in, İspaniyanın EFE informasiya agentliyinin, Almaniyanın ARD televiziya kanalının, “Sky News” televiziya kanalının, “Rossiya-1” telekanalında yayımlanan “60 dəqiqə” proqramının müxbirlərinin suallarında jurnalist səmimiyyətinin yox, tərəfli və haqsız mövqe nümayişlərinə şahidlik etməkdəyik. Bu suallarda təkidlə Türkiyənin müdaxiləsi, hətta Qarabağa Suriyalı mülçülərin göndərilməsi belə elə soruşulur ki, sual verənlər jurnalistdən çox təhqiqatçı xarakterində görünür. Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri Qənirə Paşayeva Almaniyanın ARD televiziya kanalının müxbirinin suallarını çox haqlı olaraq “Alman dövləti və alman xalqı, elə bilir, rəsmən faşizmdən imtina edib – bu yaxşıdır, təqdirdə, alqışa layıqdır; lakin kim deyər ki, ARD əməkdaşının ruhuna faşizm çökməyib? O suallar ki, ARD əməkdaşı tərəfindən verilmişdi, erməni faşizminə ortaq olmaqdır...” deyərək dəyərləndirilir [29].

“Siz bu əsrin əvvəlindən hakimiyyətdəsiniz və bu məsələ ilə bağlı heç bir irəliləyiş yoxdur. Erməniləri günahlandırmaq asandır, lakin Siz siyasi cəhətdən bunu həll edə bilmədiyiniz üçün əsgərlərinizin indi cəbhə xəttində öldüyünə görə şəxsən öz üzərinizə məsuliyyəti götürürsünüz mü?” [7]. Baxın “Siz bu əsrin əvvəlindən hakimiyyətdəsiniz və bu məsələ ilə bağlı heç bir irəliləyiş yoxdur” sual və tələbin daha çox beynəlxalq təşkilatlara, ATƏT-ə, Avropa Şurasına, ya da heç olmasa ATƏT-nin Minsk qrupunun üzvlərinə ünvanlanması daha məqsədəuyğun olmazdı? Üstəlik bu qrupun fəaliyyət mandatı Azərbaycan Prezidentinin 2003-cü ildən başlayan prezidentlik zamanından da coxdur, bu mandat 1992-ci ildən, keçən əsrin 90-cı illərindən başlayır. Amma prezidentin təmkinli cavabı müxbirin mövqeyini dəyişməyə məcbur edir: “Bizim əsgərlərimiz öz torpağımız uğrunda həlak olurlar. Bizim əsgərlərimiz tarixi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış Azərbaycan torpağında həlak olurlar.

Erməni əsgərlər hansı torpaqda ölürlər? Onlar Füzulidə ölürlər, Cəbrayılada ölürlər, onlar digər Azərbaycan ərazilərində ölürlər. Onların orada nə işləri var? Siz Paşinyandan soruşmalısınız onun əsgəri orada nə edir? Qondarma “Dağlıq Qarabağ ordusu”nun 90 faizi Ermənistan vətəndaşlarından ibarətdir. Onlar bizim torpağımızdadırlar. Xəritəyə baxmaq kifayətdir. Bizim üçün bu, Vətən Müharibəsidir. Biz özümüzü müdafiə edirik. Biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmək istəyirik ki, bir milyon köçkünün geri qayıtmasına imkan yaradaq. Bizim etdiyimiz budur” [7].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan danışıqlarda həmişə konstruktivlik nümayiş etdirib. Vasitəçilik missiyası üçün cavabdeh olan Minsk qrupunun həmsədrləri də bunu təsdiq edə bilirlər. Üstəlik son iki ildə və bundan əvvəl də dəfələrlə bəyan etmişik ki, biz danışıqların formatına da sadıq” [6] deyəndə, sanki deyilənlərin yeni bir mövqe kimi qarşılanması ən azı təəccüb doğurur. Yenə həmin müsahibəsində prezident bildirirdi ki, “Bazar günü baş verən hadisələrə Ermənistan artıq bir neçə ay idi ki, hazırlaşdı. Əgər siz onların hərəkətlərinin və bəyanatlarının xronologiyasını izləsəniz aşkar görürsünüz ki, onlar bu təxribata şüurlu şəkildə gedirdilər. Bu yaxınlarda, BMT Baş Assambleyasının tribunasından çıxış edərkən mən açıq demişəm ki, Ermənistan müharibəyə hazırlaşır və onu dayandırmaq lazımdır” [6]. Təbii ki, bunlar müharibəni Ermənistan üçün sürpriz kimi qarşılayanların tutarlı cavabıdır.

Müharibə başlayanda işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunması uğrunda gedən əks-hücum əməliyyatlarına kölgə salmaq, cəmiyyətdə çəşqinlik, xaos, şübhə yaratmaq məqsədilə yalan məlumatların qarşısının alınması üçün bəzi məhdudiyyətlər tətbiq edildi. Bu barədə “Xalq qəzeti” yazırdı: “Bunu cəmiyyətdə informasiya blokadası, məlumat tələbatının qarşısının alınması kimi qiymətləndirmək olmaz. Dövlətin strateji informasiya müharibəsində əsas məqsədi düşmənin dezinformasiyalarından müdafiə, təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır” [31]. Bu barədə Yaponiyanın “Nikkei” qəzetinin suallarını cavablandıran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyirdi:

“ - Siz söz azadlığı və interneti qeyd etdiniz. Lakin sosial şəbəkə sistemlərində bəzi məhdudiyyətlər var.

- Bunlar müvəqqəti məhdudiyyətlərdir. Bu məhdudiyyətlər toqquşmalar başladıqdan sonra tətbiq olunmuşdur. Biz xalqımıza elan etdik ki, bu, milli təhlükəsizlik məsələləridir, çünki biz belə bir vaxtda informasiya sistemimizi erməni təxribatından qorumalıyıq. Beləliklə, bu, müvəqqəti səciyyə daşıyır. Toqquşmaların aktiv fazası bitən kimi bütün bu məhdudiyyətlər aradan qaldırılacaqdır. Lakin sizə deyə bilərəm ki, internetin əhatə dairəsi çox yüksəkdir və azərbaycanlıların 80 faizdən çoxu internet istifadəçiləridir. Beləliklə, bu, yalnız müvəqqəti xarakter daşıyır” [8].

Qarabağla bağlı həqiqətlərin ardıcıl olaraq ölkəmizin birinci şəxsinin dilindən səsləndirilməsinin nə qədər vacib olduğunu əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur. “Ali Baş Komandanın savaşı günlərində müharibənin başlanması və qazanılan zəfərlərlə bağlı xalqa müraciətlərində və xarici KİV-lərə verdiyi 30-dan çox müsahibədə səsləndirilən həqiqətlər Azərbaycanın düşmən üzərində diplomatik və təbliğati üstünlüyünü təmin etdi, öz yalanları ilə illərdən bəri geniş xarici auditoriyanı aldatmış işğalçı tərəfə informasiya sferasında ciddi zərbələr vurdu” [38]. Bununla da Ali Baş Komandan və Prezident İlham Əliyev informasiya müharibəsindəki mühüm missiyanı da öhdəsinə götürdü, beynəlxalq media orqanlarına səliss məntiq və arqumentlərlə əsaslandırılmış müsahibələr verməklə beynəlxalq auditoriyanın düzgün məlumatlandırılmasına nail oldu. Prezidentin erməni yalanlarının ifşa edilməsində bir ordu qədər xidmət göstərdiyini vurğulayan Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondunun rəhbəri, Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədr müavini Umud Rəhimoğlu “Xalq qəzeti”nə bildirirdi: “Azərbaycan rəhbəri İlham Əliyev dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmaq istiqamətində də

müstəsna bir çevikliklə, məqsədyönlü şəkildə zəruri işlər görür. Ali Baş Komandanın dünyanın nüfuzlu media qurumlarına bir-birinin ardınca verdiyi müsahibələr dünya ictimaiyyətində Qarabağ müharibəsinin obyektiv və əhatəli mənzərəsini yaradır. Demək olar ki, hər gün ölkə başçısının beynəlxalq media vasitələrindən hansısa geniş açıqlaması olur. Bunlar beynəlxalq ictimai rəyə önəmli təsir göstərir. Dünya bu müsahibələri izləməklə müharibə bölgəsindəki əsl realıqla tanış olur. Bu açıqlamalar hazırda dünya informasiya məkanında Azərbaycan--Ermənistan münaqişəsi, Qarabağ müharibəsi və s. haqqında dolğun və obyektiv informasiya mənbəyi rolunu oynayır” [4]. Məhz bu dolğun və obyektiv informasiya mənbəyi az qala dünyanın hər yerində böyük bir təbliğat sisteminin başında duran ermənilərin informasiya müharibəsindəki məğlubiyyətini də qaçılmaz etdi. Mediya mütəxəssisi Akif Rüstəmovun yazdığı kimi “Ermənistan və havadarları Azərbaycana qarşı feyk və iftiralar yaymaqla erməni cəmiyyətinə ruhdan düşməməyi məsləhət görürlər. Amma yanılırlar. İndi heç nəyi gizlətmək olmur. Müharibə meydanında uduzan Ermənistanı saxta feyk məlumatlar xilas edə bilməz” [33]. Göründüyü kimi xalqımızın işğalçı Ermənistanla bütün cəbhələrdə, eləcə də informasiya meydanında mübarizəsi uğurla davam etdirildi. İndiki zamanda bunun nə qədər vacib olduğunu qələbəmiz də təsdiqləyir. “Xalq qəzeti”nin yazdığı kimi “Ali Baş Komandan İlham Əliyevin beynəlxalq mediaya verdiyi müsahibələr Qarabağ müharibəsinin mahiyyətinə, erməni yalan və saxtakarlıqlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından dünya ictimai rəyinə hər şeydən artıq təsir göstərir” [4].

Dəmir Yumruq və Ali Baş Komandanın siyasəti xalqı yumruq kimi birləşdirdi

İndi ölkəmiz həyatının çox əlamətdar və tarixi günlərini yaşamaqdadır. Azərbaycanın hər yerində döyüşən orduya dəstək, milli birlik nümayiş etdirilir. Minlərlə Vətən oğulları könüllü olaraq torpaqlarımızın azad edilməsində iştirak etmək üçün müvafiq qurumlara müraciət edir. Sırası vətəndaşdan tutmuş Ali Baş Komandanadək hamının bir arzusu, bir istəyi var – tezliklə işğal altında olan torpaqlarımız işğaldan azad edilsin [40]. Sentyabrın 27-dən başlayan əks hücum əməliyyatları nəticəsində işğal altında olan ərazilərimizin əhəmiyyətli hissəsinin işğaldan azad olunması, Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan siyasi rəhbərləri tərəfindən imzalanmış Birgə Bəyanatın qüvvəyə minməsi böyük qələbənin təsdiqidir. Ard-arda Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarının və bir çox yaşayış məntəqələrinin düşməndən geri alınması qələbəyə gedən yolumuzu açdı. Bu duyğuların sevincini şair Ələmdar Quluzadə oxucuları ilə bu şəkildə bölüşür: “Bizi yaralı Qarabağımıza müdrik və qətiyyətli Ali Baş Komandanımızın artıq icra olunan əmri ilə mübariz Silahlı Qüvvələrimiz qovuşdurmaqdadır. Uğur olsun ümidgahımız Azərbaycan Ordusu!” [27].

30 il bütün dünya ictimaiyyətini həyasızcasına aldadan Ermənistan rəhbərliyi sözdə sülh tərəfdarı olduğunu, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həllinin mümkünlüyünü bəyan edirdi. Amma əməli fəaliyyətində isə tam əksinə, Dağlıq Qarabağda, Füzulidə, Cəbrayıl, Ağdamda, Ağdərədə müdafiə istehkamları quraraq işğal etdikləri torpaqları qaytarmamaq üçün məkrli planlar qururdular. Təxribat xarakterli bəyanatları faktiki olaraq danışıqlar prosesinə vurulan böyük zərbə adlandıran Xalq artisti, professor Tofiq Bakıxanov “Xalq qəzeti”nə müsahibəsində deyirdi: “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ilə danışıqları Azərbaycan Ordusu aparmalıdır. Buyurun, həmin danışıqlar gedir” [14].

Bəs sonu nə oldu?! Möhtərəm prezident və Ali Baş Komandanın dediyi kimi, “nə oldu Paşinyan?”. İstehkamlar dağıldı, düşmənin hərbi texnikası, minlərlə əsgər və zabiti məhv edildi, çox sayda hərbi texnika və silah-sursat qənimət olaraq götürüldü. Bu bizim haqq işimizin təntənəsi idi. Bu həm də Azərbaycan xalqının və Azərbaycan xalqını ətrafında yumruq kimi birləşdirən Ali Baş Komandanın tarixi qələbəsi idi. “Xalq qəzeti” yazırdı: “Türkiyənin ölkəmizdəki sabiq səfiri Hulusi Kılıç Azərbaycan mediasına açıqlamasında bildirib ki, Ermənistanın dinc əhaliə, cəbhə bölgəsindən uzaq ünvanlarda hücumları qardaş

xalqı işğal altında olan torpaqlarını azad etmək niyyətindən geri döndərə bilməyəcək. Bu gün Azərbaycanda güclü lider var və bu liderin ətrafında güclü ordu, ona güvənən, etimad edən xalq dayanıb” [3].

Şah İsmayılın, Nadir şahın qurduğu imperiyaların süqutundan sonra torpaq itirə-itirə gələn Azərbaycan ilk dəfə idi ki, torpaqlarının mühüm və strateji bir hissəsini- Qarabağı yenidən özünə qaytarmaqla şanlı tarixinin yeni səhifəsini yazmış oldu. Bununla da Azərbaycan ilk dəfə olaraq tarixi torpaqlarını qaytarmağa nail oldu. Bu barədə müsahibəsində millət vəkili Qənirə Paşayeva deyirdi: “Azərbaycan son əsrlərin ən böyük zəfərini yaşayır. Noyabrın 8-də Şuşanın, 9-da 70-dən artıq kəndin, 1 qəsəbənin, 8 strateji yüksəkliyin azad olunması, bunun ardınca isə noyabrın 10-da Ermənistanın ağ bayraq qaldıraraq, tam kapitulyasiyası, dekabrın 1-dək Kəlbəcərin, Ağdamın və Laçının müharibəsiz, deməli, qansız, şəhidsiz qaytarılmasını nəzərdə tutan birgə bəyanat imzalaması tariximizə Zəfər həftəsi kimi həkk olundu” [39].

Bu günlərdə hələ barıt qoxusu çəkilməyən torpaqlara cənab Prezidentin öz xanımı, Birinci vitse-prezidentlə birlikdə səfər etməsi isə yeni bir fədakarlıq nümunəsidir. Bunu “Tarixi əhəmiyyətli səfər” adlandıran Milli Məclisin Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komitəsinin üzvü, hüquq elmləri doktoru Nizami Səfərov yazırdı: “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın 10 noyabr Qələbəsidən cəmi 6 gün sonra işğaldan azad olunmuş yurd yerlərimizə - Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına səfəri tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səfər Azərbaycanın hərbi-siyasi strategiyasının təntənəsinin bariz nümunəsi olaraq, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının rəhbərliyi altında həyata keçirilən zəfər yürüşünün məntiqi nəticəsidir” [35].

Bundan sonra Ağdam səfəri reallaşdı. Çox riskli addımları ilə Ali Baş Komandan xalqın yanında olduğunu bir daha ortaya qoydu. İşğaldan azad edilmiş torpaqlara gedən prezident İlham Əliyev həm də bütün dünyaya yeni bir mesaj verdi: Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarının sahibidir və bu gün onun sahibləri bu torpaqlarda rahat və qorxusuz gəzə bilər. Bu həm də Azərbaycan dövlətinin gücünün, haqq savaşında qalibiyyətinin təntənəsi idi. Ali Baş Komandan erməni tapdağından təzəcə qurtarmış əzəli torpaqlara getməsi ilə buraya qayıtmaq istəyən xalqın inamını və arzusunu dəfələrlə artırmış oldu. Möhtərəm Prezident bu tarixi səfərlərində erməni vandalizminin sifətini də beynəlxalq ictimaiyyətə göstərdi. Həm də bütün dünyaya böyük bir çağırış edildi: görün ermənilər necə vəhşiliklər törədiblər, bir dənə də olsun salamat tikili belə qoymayıblar, tarixi abidələri, hətta qəbristanlıqları belə “eşiblər”. Bütün bu kimi vəhşiliklərə şahidlik edən, amma humanist ənənələrinə sadıq olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərə səfəri zamanı onu da vurğuladı ki, “Azərbaycan vətəndaşları bütün xalqların, dirlərin nümayəndələri ilə normal yaşayırlar, mehribanlıq, sülh şəraitində yaşayırlar. Bizim erməni xalqı ilə işimiz yoxdur”.

Vəhşiliklərindən çəkinməyən, Kəlbəcərdən, Laçıdan və digər azad olunmuş ərazilərdən çıxarkən də evləri, meşələri yandıraraq viran qoyan erməni xislətlilərin əməllərini dünya görür. Dogma yuvalarını tərk edəndə bir ovuc torpaq götürüb, qışın qar-çovğununda 10 saat ərzində ayaqyalın, başıaçıq canını qurtaran, azərbaycanlıları onlarla müqayisə etmək tarixi haqsızlıq olardı. Bütün bunları bilə-bilə Azərbaycan dövləti yeni bir hümanizmi ilə onlara daha 10 gün də vaxt verdi ki, murdar ayaqları müqəddəs torpaqlardan kəsilsin. Unitaslarını da, leşlərini də biryolluq aparsınlar...

Möhtərəm Prezidentin azad olunmuş torpaqlara bu tarixi səfərləri hərbi kapitulyasiyaya məruz qalan, tənəzzülə uğrayan, amma 3 rayondan çıxmamaq üçün bəhanələr axtaran və bəyanatdakı öhdəliklərinə əməl etməməyə çalışan Ermənistan üçün də ciddi bir çağırış idi: Qarabağ Azərbaycandır! Biz Azərbaycanın hər yerinə gedəcəyik. Hər qarış torpağımızı azad edəcəyik, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyik. Eyni zamanda cənab Prezidentin də səsləndirdiyi kimi “Heç bir status haqqında söhbət gedə bilməz. Vahid Azərbaycan dövləti

var. Çoxmillətli, çoxkonfensiyalı, mütərəqqi Azərbaycan dövləti var”. Rəşadətli Ali Baş Komandan tərəfindən Azərbaycan bayrağının əzəli və əbədi torpaqlarımızda ucaldılması bir daha dövlətimizin qüdrətini, bölgədə söz sahibi olmasını təsdiq edir.

NƏTİCƏ VƏ DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

Azərbaycan xalqı 30 illik yurd nisgilindən sonra, nəhayət ki, Qarabağda qəhrəman bir savaşa işğal dövrünə son qoydu. Müzəffər Ordumuzun sentyabrın 27-dən başlayan davamlı hərbi qələbəsi 44 gündən sonra təcəzvüzkar Ermənistan dövlətinin məğlubiyyətini rəsmiləşdirən 10 noyabr tarixli Rusiya-Azərbaycan-Ermənistan bəyanatını imzalamağa məcbur etdi. Azərbaycan dövləti öz iradəsi və gücü ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 ilə yaxın müddətdə kağız üzərində qalan qətnamələrinin icrasına nail oldu.

Son üç yüz ildə qələbə, zəfər həsrətli xalqımızın bu intizarına artıq son qoyuldu. “Xalq qəzeti”nin dərc etdiyi qələbə soraqlı və müxtəlif janrlı materialları analiz etdikcə yekun qənaət kimi qələbəmizin obyektivliyini təmin edən bəzi detalların üzərində dayanmağı da vacib bildik:

-Azərbaycan BMT-nin uzun illərdir kağız üzərində qalan 4 qətnaməsini özü yerinə yetirərək ərazilərini Ermənistanın işğalından azad etdi.

-Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Vətən müharibəsi dövründə ciddi beynəlxalq təzyiq və təhdidləri məhz xalqın inam və iradəsinə, birliyinə söykənərək dəf etdi,

-Ali Baş Komandanın savaş günlərində müharibənin başlanması və qazanılan zəfərlərlə bağlı xalqa müraciətlərində və xarici KİV-lərə verdiyi 30-dan çox müsahibədə səsləndirilən həqiqətlər Azərbaycanın düşmən üzərində diplomatik və təbliğati üstünlüyünü təmin etdi, öz yalanları ilə illərdən bəri geniş xarici auditoriyanı aldatmış işğalçı tərəfə informasiya sferasında ciddi zərbələr vurdu.

-Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyi xilas olmağın yolunu müharibə cinayətləri törətməkdə, Azərbaycanın cəbhə bölgəsində və ondan uzaqlarda yaşayan dinc əhalisini raket-artilleriya atəşinə tutub ümumi vahimə və sarsıntı yaratmaqda gördü.

-Ermənilərin fitnəkar təxribatlarına, kütləvi vandalizminə baxmayaraq, Azərbaycanın Tərtər, Ağdam, Goranboy, Ağcabədi, Bərdə, Yevlax, Beyləqan rayonlarının, Gəncə və mingəçevir şəhərlərinin sakinləri sonadək yüksək vətənpərvərlik, iradə, əzm nümayiş etdirdilər. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycanda fərarilik faktı qeydə alınmadı.

-Müharibə Azərbaycan üçün məqsəd deyildi. Azərbaycan güc tətbiq etməklə Ermənistanı işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməyə məcbur etdi. 44 günlük müharibə Azərbaycanın vətənpərvər və böyük xalqı olduğunu, milli birliyini, həmrəyliyini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bütün dünyaya məlum oldu ki, 30 ilin torpaq həsrəti, əzabları xalqımızı iradəsini sındırmayıb, onun inam və əzmini sarsıtmayıb.

- Müharibə sübut etdi ki, Ermənistan işğalçı dövlətdir, Azərbaycan silahlı hücumlara cavab olaraq özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək tarixi torpaqlarını işğaldan azad etdi.

- Nəhayət, Ali Baş Komandan İlham Əliyev milyonların qəlbində qurduğu əbədi mənəvi heykəli ilə bugünkü və gələcək nəsillərin yaddaşına minilliyin fatehi kimi yazıldı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aleksey Şvaryov: Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri ölkəsinin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün istənilən gücə malikdir. “Xalq qəzeti”, 27 sentyabr 2020.
2. Aydinoğlu T. Media professoru Cahangir Məmmədli: Qarabağ savaşında jurnalistlərimiz əsgərlərimizin yanında oldular. “Xalq qəzeti”, 20 noyabr 2020.
3. Aydinoğlu T. Türkiyədə 83 milyon ürək Azərbaycan üçün döyünür. “Xalq qəzeti”, 7 oktyabr 2020.
4. Aydinoğlu T. Söz meydanındakı uğurlarımız döyüşdəki qələbələrimizə informasiya dəstəyi qazandırır. “Xalq qəzeti”, 6 noyabr 2020.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: BMT kürsüsündən də demişdim ki, yeni müharibəyə hazırlaşan Ermənistan dayandırılmalıdır və dayandırılacaq. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Rossiya-1” telekanalının “60 dəqiqə” proqramında sualları cavablandırır. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Sky News” televiziya kanalında müsahibəsi. “Xalq qəzeti”, 10 oktyabr 2020.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Yaponiyanın “Nikkei” qəzetinə müsahibə verib. “Xalq qəzeti”, 22 oktyabr 2020.
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə verib. “Xalq qəzeti”, 28 oktyabr 2020.
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “BBC News”-ə müsahibə verib. “Xalq qəzeti”, 6 noyabr 2020.
11. Azərbaycanın nümayəndə heyəti BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasında Ermənistanın baş nazirinin cəfəng bəyanatlarını qətiyyətlə rədd edib. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
12. Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi əks-həmlə əməliyyatı uğurla davam edir. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
13. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: Əminəm ki, bu əks-hücum əməliyyatının bundan sonra da uğurlu nəticələri olacaqdır. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
14. Bakıxanov Tofiq: “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ilə danışıqları Azərbaycan Ordusu aparır. “Xalq qəzeti”, 27 sentyabr 2020.
15. Bədəlov Ə. Siyasi həmrəylik və birlik nümunəsi. “Xalq qəzeti”, 1 oktyabr 2020, s.10
16. Biz qələbə çalacağıq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət etdi. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020, s.1
17. Bütün cəbhə boyu qoşunlarımız əks-hücum əməliyyatına başlayıb. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
18. Bu Qələbə Azərbaycan əsgərinin cəbhədə qazandığı möhtəşəm zəfərdir. “Xalq qəzeti”, 21 noyabr 2020.
19. Ermənistan qonşu dövlətlərə olan ərazi iddialarından əl çəkməli, işğalçılıq siyasətinə son qoymalıdır. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.

20. Ermənistan silahlı qüvvələri bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı təxribat törədib. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
21. Ermənistan işğalçılıq siyasətinin acısını yaşamalıdır. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
22. Əmircanov P. Bakını həm danışıqlar masasında, həm də döyüş meydanında dəstəkləməyə hazırıq. “Xalq qəzeti”, 2 oktyabr 2020.
23. Fransa beynəlxalq hüququn normalarını və özünün beynəlxalq öhdəliklərini pozur. “Xalq qəzeti”, 22 noyabr 2020.
24. Hacıyev Hikmət: Ermənistanın son təxribatları ilə bağlı İsrailin nüfuzlu “i24 NEWS” kanalına müsahibə. “Xalq qəzeti”, 2 oktyabr 2020.
25. Hacıxanlı M. Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi mənəvi və siyasidir. “Xalq qəzeti”, 6 oktyabr 2020.
26. Hüseynov R. Zəfər gününün astanasında. “Xalq qəzeti”, 1 oktyabr 2020, s.5
27. Quluzadə Ə. Qarabağa uzanan zəfər yolumuz. “Xalq qəzeti”, 2 oktyabr 2020.
28. Paşayeva Q. Prezident qətiyyəti, lider örnəyi. “Xalq qəzeti”, 7 oktyabr 2020, s.1
29. Paşayeva Q. Prezidentin cavablarındakı qətiyyət və fəlsəfə... “Xalq qəzeti”, 3 noyabr 2020.
30. Polkovnik-leytenant Anar Eyvazov: Hazırda Ermənistan tərəfinin çoxlu sayda canlı qüvvə itkisi var. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
31. Rəşid L. İnformasiya müharibəsi: məqsəd və hədəflər. “Xalq qəzeti”, 25 oktyabr 2020.
32. Rusiyalı ekspert: Bazar günü səhər tezdən baş verənlər müasir Ermənistanda mövcud olan açıq-aşkar nasist rejimin mahiyyətinin qanunauyğun ifadəsidir. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
33. Rüstəmov A. Diqqət feyk xəbərlər... 525-ci qəzet. 19 noyabr 2020.
34. Rüstəmov A. Atəşkəssiz informasiya müharibəsi. 525-ci qəzet. 19 avqust 2020.
35. Səfərov N. Tarixi əhəmiyyətli səfər. “Xalq qəzeti”, 19 noyabr 2020.
36. Şahtaxtı S. Azərbaycanlı qardaşlarımızla birlikdə 30 illik acıları sona çatdıran zəfərin sevincini yaşadıq. “Xalq qəzeti”, 22 noyabr 2020.
37. Türkiyə hökuməti: Paşinyanın Azərbaycan və Türkiyənin ünvanına səsləndirdiyi bəyanatlar dünya ictimaiyyətini aldatmaq cəhdidir. “Xalq qəzeti”, 29 sentyabr 2020.
38. Veysov E. Müzəffər Ordumuz möhtəşəm Qələbəsi ilə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. “Xalq qəzeti”, 27 sentyabr 2020.
39. Vətən müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifəsinə, Azərbaycan xalqının iftixar və qürur mənbəyinə çevrildi. “Xalq qəzeti”, 15 noyabr 2020.
40. Yusifoglu Q. Azərbaycan xalqı qəhrəman əsgərlərimizin yanındadır. “Xalq qəzeti”, 6 oktyabr 2020.

ULUSLARARASI VERGİ REKABETİ
INTERNATIONAL TAX COMPETITION

KANAN İBRAHİMLİ

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans Programı

ORCID ID: 0000-0002-2833-848X

ÖZET

Uluslararası vergi rekabeti küreselleşmeyle güçlenen bir süreç olup daha yüksek getiriye ulaşmak için uluslararası arenadaki fırsatları kovalayan çok uluslu şirketlerle, yabancı sermayeni “uygun yatırım muhiti” oluşturmak yoluyla gelişme kat etmeye çalışan ülkeler arasında olan bir oyundur. Yatırımcılar, yatırım yapılacak ülkeni değerlendirirken efektif ortalama vergi oranı en düşük olan ülkeye yatırım yaptığı için uluslararası vergi rekabeti bu alanda olmaktadır.

İkinci dünya savaşından sonra Batı ülkelerinin sosyal devlet ilkesini benimsemek yoluna giderek artan komünizm tehdidine karşı işçi sınıfını korumak zorunluluğuyla hareket etmek zorunda kaldılar. 1970’lere kadar hâkim olan ayırma kuramına göre emek gelirleri kırılgan olduğu için emek gelirlerini korumak amacıyla vergi yükünü sermaye gelirlerinin üzerine bırakmak önerilmekteydi. Ancak 1970’lerde hız kazanan dünya ekonomisinin entegre olduğu küreselleşme olgusuyla her şey değişecektir. Artık ulusal tasarrufları yetersiz olan ülkeler için yabancı yatırımı ülkeye çekmek kalkınma için neredeyse bir zorunluluk haline gelmiş, bu nedenle kurumlar vergisi oranlarını sabit ve düşük oranlı belirleyerek yabancı yatırımı ülkeye çekmek amaçlanmaktadır. Aksi taktirde yabancı yatırım ülkeye gelmemesiyle kalkınma gerçekleştirilemeyeceği gibi ulusal tasarrufların da ülkeyi terk etmesi riski de oluşmaktadır. Bu nedenle ülkeler hem elindeki kaynaklar elde tutmak hem daha fazla kaynağa ulaşmak için uluslararası vergi rekabetine girmek zorundadırlar.

Ülkeler, yabancı doğrudan yabancı sermayeyi ülkeye getirmek için indirilmiş vergi oranları, vergi kredileri, vergi tatilleri, hızlandırılmış amortisman gibi vergisel enstrümanlar ve yasal vergi oranlarını düşürmek yoluna da gidebilirler. Ancak temel vergi reformları ihmal edilmiş gelişmekte olan ülkelere belirtilen vergi enstrümanları kullanmak sistemin bütünlüğünü bozacağı ve lobicilik faaliyetini güçlendireceği nedeniyle yasal vergi oranını düşürmek daha iyi bir seçenek oluşturmaktadır. Neticede ana amaç ekonomik kalkınma olan bu ülkelere geçmişte ülkeye yabancı sermayeyi çekmek için büyük miktarda kamu gelirinden vazgeçmiş olsa dahi teknolojinin bu kadar gelişmiş olduğu bir ortamda yabancı sermaye tek tıkla uzun süre yabancı sermayeyi çekmek için çaba göstermiş ülkeyi terk ede bilmektedir. Bu noktada kalkınma amacıyla girilmiş bir yolun krizin sonuçlanması kaçınılmazdır.

Anahtar Kelime: vergi rekabeti, küreselleşme, kamu maliyesi, vergi hukuku.

ABSTRACT

International tax competition is a process that is strengthened by globalization, and it is a game between multinational companies chasing opportunities in the international arena to achieve higher returns and countries trying to make progress by creating a "suitable investment environment" for foreign capital.

After the Second World War, they had to act with the obligation of protecting the working class against the increasing threat of communism to adopt the social state principle of the Western countries. According to the separation theory, which was dominant until the 1970s, it was recommended to leave the tax burden on capital incomes in order to protect labor incomes, since labor incomes were fragile. However, everything will change with the phenomenon of globalization, in which the world economy gained momentum in the 1970s. For countries with insufficient national savings, attracting foreign investment has become almost a necessity for development, therefore, it is aimed to attract foreign investment to the country by determining corporate tax rates at a fixed and low rate. Otherwise, development cannot be realized if foreign investment does not come to the country, and there is also the risk that national savings will leave the country. For this reason, countries have to enter into international tax competition both to keep the resources they have and to reach more resources.

Countries can also use tax instruments such as reduced tax rates, tax credits, tax holidays, accelerated depreciation, and lower legal tax rates to bring foreign direct foreign capital into the country. However, in developing countries where basic tax reforms have been neglected, lowering the legal tax rate is a better option, as using the specified tax instruments will disrupt the integrity of the system and strengthen lobbying activity. As a result, in these countries whose main purpose is economic development, even if they gave up large amounts of public revenue to attract foreign capital to the country in the past, in an environment where technology is so advanced, foreign capital can leave the country with a single click for a long time to attract foreign capital. At this point, it is inevitable that a path taken for development will result in a crisis.

Keywords: tax competition, globalization, public finance, tax law.

GİRİŞ

Uluslararası vergi rekabeti küreselleşmeyle güçlenen bir süreç olup daha yüksek getiriye ulaşmak için uluslararası arenadaki fırsatları kovalayan çok uluslu şirketlerle, yabancı sermayeni uygun yatırım muhiti oluşturmak yoluyla gelişme kat etmeye çalışan ülkeler arasında olan bir oyundur. Yatırımcılar, yatırım yapılacak ülkeni değerlendirirken vergisel ve idari teşvikleri göz önüne aldığı ve benzer risklere sahip ülkeler açısından vergisel ve idari teşvikler konusunda avantajlı olan ülkeyi seçtiği açıktır.

İkinci dünya savaşından sonra Batı ülkelerinin sosyal devlet ilkesini benimsemek yoluna giderek oluşan komünizm tehdidine karşı işçi sınıfını korumak zorunda kaldılar. 1970'lere kadar hâkim olan ayırma kuramına göre emek gelirleri kırılğan olduğu için emek gelirlerini korumak amacıyla vergi yükünü sermaye gelirlerinin üzerine bırakmak önerilmekteydi. Ancak 1970'lerde hız kazanan dünya ekonomisinin entegre olduğu küreselleşme olgusuyla her şey değişmiştir. Artık ulusal tasarrufları yetersiz olan ülkeler için yabancı yatırımı ülkeye çekmek kalkınma için neredeyse bir zorunluluk olmuş bu nedenle kurumlar vergisi oranlarını sabit ve düşük oranlı belirleyerek yabancı yatırımı ülkeye çekmek amaçlanmaktadır. Aksi taktirde yabancı yatırım ülkeye gelmemesiyle kalkınma gerçekleştirilemeyeceği gibi ulusal tasarrufların da ülkeyi terk etmesi riski de oluşmaktadır. Bu nedenle ülkeler hem elindeki kaynaklar elde tutmak hem daha fazla kaynağa ulaşmak için uluslararası vergi rekabetine girmek zorunda kalmışlardır.

GELİŞME

Kısa tarihsel geçmişi

ABD’de 1970’lerdeki petrol şoklarından sonra uygulanmaya başlayan Arz yanlı iktisat veya diğer bir tabirle Reaganomics politikalarıyla ekonominin arz yanını güçlendirmeye yönelik olarak vergi oranlarını düşürüp matraha genişletmek yoluna giderek yabancı sermayeyi ülkeye çekmek yoluyla hem ülke kalkınması desteklenerek hem de uzun vadede vergi gelirlerini artırılacağı hedeflenmekteydi. Zamanla başarılı olduğu da büyük çoğunlukla söylenebilir. Ancak bazı yazarlarca bu durum eleştirilmiş, 1981 ve 1986 yılında vergi indirimlerinden doğan gelir artışının arz yanlı iktisat politikalarının başarısından ziyade reformlar sonucu krizden çıkılması ve vergi denetimin güçlenmesi nedeniyle vergi gelirlerinde artışın yaşandığını savunmaktadırlar.¹ Ancak doğru veya yanlış olsun ülkenin kalkınması ve vergi gelirlerinin artırılmasına yönelik bu çaba diğer ülkelere örnek oluşturmuş, günümüzü kadar süren uluslararası vergi rekabeti sürecini tetiklemiştir.

Bu süreçte Batı ülkelerinin aldıkları önemleri 2 gruba ayırmak gerekiyor:

1. Ayırma kuramının tersi olan ikili gelir vergisi denilen sisteme göre sermaye gelirleri ülkeden kaçma riski olduğu için vergi yükünü hareketliliği önünde çeşitli sınırlamalar olan emek gelirleri üzerinde bırakılmaktadır. Bu sebeple emek gelirlerini artıran oranlı ve yüksek vergi oranı uygulanırken sermaye gelirlerini düz ve düşük vergi oranı uygulanmaktadır.
2. Birbirine eşit düz oranlı kişisel gelir ve kurumlar vergisi uygulamasına gitmektir.

Ancak uygulamaların sakıncası olarak ikili gelir sisteminde kurumlar vergisinin oranını indirince yük kişisel gelir vergisi üzerindeki yük menkul ve gayrimenkul kazançlar üzerine düşecektir. Ayrıca günümüzde ekonomik kalkınma için sermaye ithalatı yapmak zorunda olan ülkelerin gelir dağılımı bozuk olduğu varsayıldığında bu uygulamalar gelir dağılımını daha da bozacaktır.²

Uluslararası Vergi Rekabetinde temel sınıflandırma

Sonuçları itibariyle vergi rekabeti, yararlı ve zararlı vergi rekabeti olarak tanımlanabilir. David Ricardo’nun “Karşılaştırmalı üstünlük” teorisi, uluslararası rekabet yoluyla uluslararası refahı en çoklaştıran yöntem olarak gösterildiği varsayıldığı için ulusal ekonomideki karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olma potansiyeli olan firmalara teşvik yoluyla uluslararası rekabet edilebilirliğini artırmak amacıyla yapılan kurumlar vergisi indirimi yararlı vergi rekabeti örneği oluşturmaktadır. Ancak başka ülkelerdeki üretiminden doğan kazançları “çalmak” amacıyla diğer ülkelerden sermaye kaçıışı sağlayan kurumlar vergisi indirimi zararlı vergi rekabeti örneği oluşturmaktadır. Küreselleşmenin hızlandığı 1970 ve 1980’li yıllarda vergi yükünü azaltarak özel sektörün kar motivasyonunu canlandırılması nedeniyle ekonominin arz yönü teşvik ederek ekonomik gelişmeyi hızlandırması ve vergi rekabeti siyasilerin keyfi olarak vergileri artırmasını engellemesi nedeniyle mali saydamlığın sağlanması gibi durumlar, tüm dünyada vergi rekabetinin ekonomik kalkınmayı teşvik edici bir uygulanma olarak algılanması sonucunda diğer ülkelerin vergi rekabetine girmesini hızlandırmıştır.³

¹ DOĞAN Seyhun, **KEYNESYEN TEORİ’YE BİR TEPKİ: ARZ YANLI İKTİSAT**, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, cilt 6, sayı 12, 2006, s. 252-258. ÖNDER İzzettin, **Ekonomik Kalkınma ve Arz – Yanlı Vergi Politikası**, İ.Ü. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, sayı 39, 2001, s.31-34.

² AKKAYA Şahin, **Küreselleşen Ekonomik Sorunlar ve Vergilemenin Küreselleşmesi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2011, s.73-75.

³ GÜNDOĞDU Müge Muammer, **ULUSLARARASI VERGİ REKABETİ VE ZARARLI VERGİ REKABETİNİN ÖNLENMESİNE YÖNELİK DÜZENLEMELER** (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, Adana 2009, s.9-17.

Ancak özellikle 1990'lı yıllarda Neoliberal politikaların dünyaya hakim olmasıyla ülkelerin daha fazla kaynak sağlama amacıyla yapılan vergi rekabeti, özellikle bağımsızlığını yeni kazanmış küçük ekonomilerin ekonomi devi olan ülkelerde kazanılan geliri “çalmak” suretiyle kalkınmaya çalışması ve işin ulusal uluslararası vergi rekabetinin kötü bir durum olarak algılanmasına ve Uluslararası Para Fonu, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi liberal uluslararası ekonomik sistemin hakim aktörlerinin müdahale etme çabaları sonucunu doğurmuştur.⁴

Yararlı ve Zararlı Vergi Rekabeti

Yararlı vergi rekabeti, toplumsal refah düzeyini vergi rekabetine girmek yoluyla artırmayı tanımlanan bir kavramken zararlı vergi rekabeti ise ülkelerin diğer ülkelerin vergi matrahlarını aşındırmak pahasına yabancı sermayeyi ülkelere çekici etik dışı vergisel uygulamalara girmesidir.⁵

Yararlı vergi rekabeti, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekerek ekonomik büyüme ve kamu gelirlerini uzun vadede artırmasını sağlamakla beraber nitelikli işgücü ve ileri teknolojiyi ülkeye çekmek konusunda oldukça önemlidir.⁶ Ancak yararlı vergi rekabetinin sınırının ne olduğu oldukça tartışmalıdır. Çünkü küreselleşme sonucunda maliye politikasının bir aracı olan vergi politikasında yapılan değişiklikler, diğer ülkeleri de etkileyeceği için diğer ülkelerin karşı önlem alması kuvveti muhtemeldir. Özellikle bölgedeki devletlere bakıldığında birçok açıdan dezavantajlı olan devletin sadece vergi politikası yoluyla doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ve nitelikli işgücünü ülkesine çekmek çok da mümkün olmamakla beraber vergi oranlarını düşürmesinin veya vergisel avantajlar sağlamasının bedeli olarak ulusal mali dengesini erozyona uğratmak suretiyle ülkesini krize sürüklemesi de ihtimaller arasındadır.

Eğer, yukarıda değindiğim üzere vergi rekabeti ulusal ekonomiye veya dünya ekonomisine olumlu etkiler doğurmazsa, demek zararlı vergi rekabeti vardır. Zararlı vergi rekabetine neden olan unsurlar:

- Vergi oranlarının çok düşük seviyede olması
- Mali alanda şeffaflığın olmaması
- Küresel düzlemde etkin bilgi paylaşımının sağlanmaması
- Dünya genelinde kayıt dışı faaliyetlerin artması
- Vergilemede eşitlik ilkesinin zedelenmesi
- Haksız vergi politikalarının sonucu diğer ülkelerin vergi matrahlarının aşınması⁷

Özellikle vergi cennetleri konusunda da değinileceği üzere bazı ada devletleri veya küçük ekonomilerin vergi kaynağına ihtiyaçları olmaması ve hızla kalkınma gerçekleştirmek istemeleri nedeniyle çok düşük vergi oranları veya vergi uygulamamak yoluyla uluslararası sermayeyi çekmeye çalışmaktadırlar. Çokuluslu şirketler ise reel üretimlerinin çok cüzi bir kısmını bu vergi cennetlerinde gerçekleştirmelerine rağmen kanuni iş merkezleri olarak vergi cennetlerini tercih ediyorlar. Modern dönemde uluslararası şirketler, transfer fiyatlandırma, örtülü kazanç aktarımı veya çeşitli yollarla ciddi miktarlarda vergi kaçırılmaktadırlar. Bu

⁴ GÜNDOĞDU Müge Muammer, 2009, **a.g.e.** s,9-17.

⁵ ARMAĞAN Ramazan, İÇMEN Murat, **Vergi rekabeti ve Türkiye'ye yansması**, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt 17, sayı 2, 2012, s,147.

⁶ ÇUKURÇAYIR Sinan, **Küresel Vergi Rekabeti ve yansımaları : Türkiye ve Avrupa Birliği Analizi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2015, s,51.

⁷ ÇUKURÇAYIR Sinan, 2015, **a.g.e.** s,52.

durumdan mütevellit mali durumları bozulan büyük ekonomiler bu durumla mücadele etmek için çeşitli yöntemlere başvurumaktadırlar. Bilgi edinme anlaşmalarıyla ülkelerin vergi daireleri arasında eşgüdüm sağlanmaya çalışılsa da vergi cennetleri diye tabir ettiğim ülkeler gerekli şeffaflığı gösterememekte ve bilgi paylaşımını reddetmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımını ve sıcak paranın ulusal ekonomiye çekilmesi, dünyada kalkınmanın en önemli şartlarının biri olarak görülmesi ulusal yönetimleri çok zorlamakta küresel sermayenin gözdesi ülkeler hızla kalkınırken diğer ülkeler maalesef başarılı bir şekilde kalkınmamaktadır.

Uluslararası Vergi Rekabetinin oluşum süreci

Uluslararası vergi rekabetinin oluşum sürecini 3 aşama olarak incelemek mümkündür.

İlk aşama, küreselleşme sürecinin başlamasıdır. 1970’lerde hız kazanan küreselleşme, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda ortak değerlerin ulusal sınırları aşarak dünya çapında yayılması, dünyanın sınırların olmadığı bir çatı altında toplanması olarak tanımlanmaktadır.⁸ Küreselleşmeyle birlikte dünyada üretim faktörlerinin hareketliliğinin ciddi bir şekilde arttığı bir gerçektir. Artık siyasi sınırların eski anlamını yitirdiği ulusal otoritelerin uluslararası aktörlere ve olgulara bağlı olduğunu ve buna göre hareket etmek zorunda olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci aşama, özellikle doğu bloğunun çözülmesi sonucunda dünyaya Neoliberal politikaların ve küreselleşmenin hâkim olmasıdır. Dünyada tek bir ekonomik modelin ayakta kaldığı 1990’lardan sonra uluslararası aktörlerin hareketliğinde ciddi bir artış olduğu söylenebilir. Eski doğu bloğu ülkelerinin ekonomilerinde oluşan dengesizlikler, sermaye ve işgücü hareketliliğini ciddi şekilde artırmıştır. Dünyanın tek bir piyasaya evirildiği bu dönemde gelişmiş batı ülkelerinden gelişmekte olan ülkelere inanılmaz bir sermaye akışı olmuş aynı zamanda gelişmekte olan ülkelere de batı ülkelerine ciddi bir nitelikli işgücü akımı olmuştur.

Üçüncü aşama ise aslında ulusal otoritelerin bu süreci bildiği ve müdahale etmeye çalıştığı uluslararası vergi rekabetinin gerçek anlamda başladığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte ulusal otoriteler hareketli faktörler lehine vergi sistemi oluşturmak ve vergi politikaları yoluyla diğer ekonomiler üzerinde sahip olabileceği potansiyel etkinliği artırmak yoluna gitmeye çalışmışlardır. Çünkü özellikle 2000’lerin başında gelişmekte olan ülkelere yönelmiş olan sıcak parayı ülkesine çekerek ekonomik büyümeyi artırmak ülkelerin ana amacı haline gelmiş, özellikle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını teşvik edecek uygun yatırım ortamı ve vergi sistemi oluşturmak modern dünyada gelişmenin düsturu olmuştur.⁹

Doktrinde vergi rekabeti

Vergi rekabeti kavramı doktrinde ilk kez Tiebout tarafından 1956 yılında yerel yönetimler maliyesiyle ilgili çalışmasında değinmiştir. Vergi rekabetini inceleyen doktrinsel görüşleri geleneksel kamu maliyesi görüşü ve kamusal tercihler görüşü olarak temelde iki grupta toplayabiliriz. Geleneksel kamu maliyesi görüşü, uluslararası vergi rekabeti ulusal kamu gelirlerini azaltacağı için daha az kaynakla daha az kamu malı elde edilebilir görüşüne istinaden uluslararası vergi rekabetinin toplumsal refahı düşüreceği için karşıdır. Geleneksel kamu maliyesi, vergi rekabetini mali bozulma ve dibe doğru yarış hipotezleriyle açıklanmaktadır. Mali bozulma hipotezi, temel olarak vergi rekabetinin, küresel vergi gelirlerini olumsuz etkileyerek tüm dünya ülkelerindeki kamu maliyesinin zarar göreceği ve bu nedenle ülkelerin

⁸ AYTEKİN İbrahim, **Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme**, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2013, s.124.

⁹ HIZARCI BEŞER Berna, **Vergi rekabetinin kıyasında vergi cennetleri: vergi şeffaflığı, OECD-BEPS eylem planı**, Bursa, EKİN basım yayın dağıtım, 2018, s.10. ARIKAN Zeynep, AKDENİZ Hasan Ahmet, **Küreselleşen dünyada vergi cennetlerinin ekonomik analizi**, Review of Social, Economics & Business Studies, cilt 5, sayı 6, 2005, s.289. ÇUKURÇAYIR Sinan, 2015, a.g.e. s.31-34.

mali durumunun bozulacağını savunmaktayken dibe doğru yarış hipotezi ise ülkelerin mali yönetim makamlarının rekabetin sınırlarını aşarak vergi oranlarını kamu harcamalarını finanse edecek oranın altına hatta %0'a yaklaştırarak ülkelerin kamu maliyelerine ciddi zarar vereceğini savunmaktadır. Ancak kamusal tercihler görüşü, devlet başarısızlığı teorisi üzerine dururken uluslararası vergi rekabeti nedeniyle oluşan kamu gelirleri kaybı devleti daha etkin çalışmaya zorlayacağı, hatta devletin etkinliği için uluslararası vergi rekabetinin önemli bir araç olacağı görüşündedirler.¹⁰

Günümüzde Uluslararası Vergi Rekabeti kapsamında yapılan uygulamalar

Ülkeler, yabancı doğrudan yabancı sermayeyi ülkeye getirmek için indirilmiş vergi oranları, vergi kredileri, vergi tatilleri, hızlandırılmış amortisman gibi vergisel enstrümanlar kullanabilecekleri gibi yasal vergi oranlarını düşürmek yoluna da gidebilirler. Ancak temel vergi reformları ihmal edilmiş gelişmekte olan ülkelerde belirtilen vergi enstrümanları kullanmak sistemin bütünlüğünü bozacağı ve lobicilik faaliyetlerini güçlendireceği nedeniyle yasal vergi oranını düşürmek daha iyi bir seçenek oluşturmaktadır.¹¹

Kişisel gelir vergisinin en yüksek oranıyla kurumlar vergisinin oranının indirimine gidilmesi, özellikle yukarıda saydığım yatırımı teşvik için uygulanan vergisel enstrümanlar nedeniyle oluşan gelir kaybının tüketim vergilerinin ve SGK primlerinin artırılması yoluyla veya ek vergiler konarak telafi edilmesi durumda vergi yapısı zaten emekten başka üretim faktörüne sahip olmadığı için dezavantajlı olan düşük gelirli grupların aleyhine değişecektir.¹²

	Avantajları	Dezavantajları
Kurumlar vergisinde indirim	Uygulamasının kolay ve şeffaf olması	Yanlış koşullarda uygulandığında vergi kaybı yanı sıra şirketlerin karlarını artırması ve yurtdışına aktarmasıyla sonuçlanır
Vergi tatilleri	Uygulaması kolay Mükelleflerin vergi uyumunu artırır	Kısa vadeli etkilidir Firmaların eski projelerini yeni proje olarak göstererek uygulamanın etkinliği azaltması
Yatırım indirimleri	Büyük projelerin gerçekleşmesini sağlar	Kaynak dağılımdaki etkinliği azaltır Kamusal gelir kaybı yüksektir
Hızlandırılmış amortisman	Yatırım indiriminin avantajlarını sağlar ama kaynak dağılımında bozulmaya yol açmaz Kurumlar vergisinin yarattığı sapmaları azaltır	İdari yükü yüksektir
Serbest Bölgeler	Vergi uyumunu artırır	Kaynak dağılımında etkinliği azaltır Kaçaklığın yüksek olduğu ülkelerde iç piyasada kaçak tüketimi artırarak vergi kaybına sebebiyet verir.

Kaynak: TEKİN Ahmet, 2006, s,304.

Son olarak da eklenmesi gerekir ki, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansının (UNCTAD) yaptığı araştırmaya göre kurumlar vergisi oranlarında indirim veya vergi tatili uygulamaları ülkelerin en çok kullandığı mali teşvik uygulamaları olduğunu belirtiyor.¹³

¹⁰ HIZARCI BEŞER Berna, 2018, **a.g.e.** s,8-9. ÇUKURÇAYIR Sinan, 2015, **a.g.e.** s,71-74.

¹¹ AKKAYA Şahin, 2011, **a.g.e.** s,82,87

¹² AKKAYA Şahin, 2011, **a.g.e.** s,112.

¹³ TÜRK Murat, ERTAŞ Fatih Coşkun, **MALİYE POLİTİKASI ARACI OLARAK VERGİ TEŞVİKİ VE HIZLANDIRILMIŞ AMORTİSMAN YÖNTEMİ: BİR FİRMA ÖRNEĞİ**, Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, cilt 6, sayı 2, 2018, s,69.

Bölgesel entegrasyonlar açısından Uluslararası Vergi Rekabeti

Olaya Avrupa Birliği gibi bölgesel entegrasyonlar olarak bakarsak üye ülkelerinin büyük çoğunluğunda tek para birimi kullanmasından dolayı kur riski bulunmadığı ve ülkeler arasında üretim faktörlerin tam hareketliğinin serbest olduğu böyle bir ortamda yatırımcıların uygun koşullar sağlandığı görülmektedir. Böyle durumlarda ülkelerin rakiplerinin önüne geçmesinin başında vergi rekabeti gelmektedir.

AB örneğine baktığımızda vergi rekabeti temelde kurumlar vergisi alanında görülse de vergi yükünde görülen azalış, tüketim vergilerinin vergi sistemli içinde artış göstermesi, vergi harmonizasyonu girişimlerinin başarısızlığı ve siyasilere rekabetin önüne geçememesi vergi rekabeti konusunun zararlı noktaya doğru gittiğini göstermektedir. Birliğin kabul ettiği ilkelerden birinin de serbest rekabet ilkesi olmasına rağmen özellikle doğu Avrupa'daki komünist sistemin çözülmesiyle Avrupa Birliğine alınan fakir ülkelerin hızla kalkınmak için bu ilkeyi kötüye kullanarak adil rekabet ortamını bozmaktadırlar. Aslında bakıldığında Avrupa Birliği çapında birçok ülke vergi rekabetine girmiş olsa da ortak bir uygulama var dersek doğru bir ifade kullanmış olmayız. Yalnız bir mali teşvik yöntemi olan hızlandırılmış amortisman uygulaması bir istisna teşkil etmektedir. Genel olarak Avrupa Birliği üyelerinin uyguladığı vergi rekabeti yöntemi olarak vergi oranlarında indirim, yatırım indirimi, çeşitli istisna ve muafiyet uygulamalarını sıralayabiliriz.¹⁴

Kıbrıs örneği üzerinden gidersek %12,5 olan kurumlar vergisi oranı Avrupa Birliği ülkelerine yılda 1 trilyon avro kaybettiriyor. Almanya vergi sendikasyondaki yetkilinin verdiği bilgiye göre turizm dışında herhangi bir sektörde uzmanlaşmayan Kıbrıs, diğer Avrupa Birliği ülkelerinde kazanç elde eden şirketleri düşük vergi oranı uygulayarak kendi ülkesine çekmek istemektedir. Kıbrıs'ta sadece bu alanda hizmet veren uzmanlaşmış şirketler bile var. 2003'de komşularıyla sorunları olmasına rağmen Avrupa Birliği üyesi olan Kıbrıs, Yunanistan'daki bankacılık krizinin etkisiyle finans sektörünün çökmesi sonrasında sürüklendiği kriz sürecinde Avrupa Birliği komisyonunun müdahalesine muhtaç olduğundan 2013'ten beri bir nevi Avrupa Birliğinin gözetimi ve denetimi altında bulunmaktadır. AB'nin kuruluşundaki Roma anlaşmasında başlayan ortak ekonomi politikaları vergi politikalarını da içeriyor olsa da bu amaçla yapılan Ruding Raporu ve 1997'deki Vergi Paketi vergi rekabetinin kızışmasından doğan zararlı etkilerini önlemeye yetmediği aşikardır.¹⁵ Özellikle böyle küçük ülkelerin haksız uygulamalarla kalkınma çabaları, bölgesel birliklerin büyük ekonomilerine ciddi zarar vererek birlik genelini krize sürüklemektedirler.

Vergi Cennetleri

Vergi cennetleri kavramı en basit tabirle ekonomik gelişmeyi hızlandırmak için yabancı yatırımı ülkeye çekmek isteyen ülkelerin kurumlardan düşük oranlı vergi alma veya hiç vergi almamasını ifade etmektedir. Bir ülkenin vergi cenneti olarak nitelendirilebilmesi için belli başlı özelliklere sahip olması gerekiyor: düşük vergi oranları, banka ve faaliyet gizliliği, başta kıyı bankacılığı olmakla gelişmiş bankacılık sistemi, gelişmiş iletişim altyapısı, nakit kontrolü, vergi anlaşmaların karşı tarafsız tutum. Genel olarak 2 türü vardır. İlki üretici vergi cennetleri,

¹⁴ ÖZ Ersan, YARAŞIR Sevinç, **GLOBAL BİR KAVRAM: VERGİ REKABETİ**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, sayı 52, 2009, s, 21-28. SARAÇ Özgür, **'Küresel Vergi Rekabeti Sorunsalı ve Ulusal Vergi Politikaları: Türkiye Değerlendirmesi**, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, İzmir 2006, s,188. ÇUKURÇAYIR Sinan, 2015, **a.g.e.** s,128-132..

¹⁵ SARAÇOĞLU Fatih, **'Avrupa Birliğinde Vergi Uyumlaştırma Süreci'**, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara 2006, s.105. BİLGE Ömer, Hürriyet'te yayınlanan **"Rum Kesimi'nde 100 bin Euro'nun üzeri hesaplara yüzde 30 vergi"** isimli haberi, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/rum-kesimi-nde-100-bin-euro-nun-uzeri-hesaplara-yuzde-30-vergi-22897349> (Erişim tarihi: 4.6.2020), BW Türkiye'nin 2013'de yayınlanan **"Avrupa'nın vergi cennetleri"** isimli programı, <https://www.youtube.com/watch?v=L5mgri-WGts>, (Erişim tarihi: 16.11.2021)

yukarıda bahsedilen “iyi” vergi rekabeti uygulamasına benzer olarak arz yanlı ekonomik görüş doğrultusunda yabancı doğrudan yatırımı çekerek ülkedeki üretimi artırmak ve ekonomik büyümeyi hızlandırmak şeklinde kendi gösterir. Diğerleri ise geleneksel vergi cennetleri olarak nitelendirilen yukarıda vergi rekabetinin “kötü” örneği olarak bahsedilen yerleşim yeri ilkesini uygulayan ülkenin yurt dışında üretim yapan firmaların ikametgahını vergi cenneti ülkeye alarak daha az vergi ödemesi suretiyle vergi cenneti olan ülkenin rakip ülkelerin kazançlarını “çalmasıdır.” Temel olarak amaç olarak ayrılırlar, ilki ülkedeki üretimi artırarak gelişmeye çalışırken diğeri rakip ülkelerdeki firmaların kendi ülkelerinde vergiden kaçınarak vergi cenneti ülkeye gelip düşük de olsa vergi vermesi yoluyla gelişmeyi amaçlar. Ancak özellikle 2008 krizinden sonra vergi cennetleri, uluslararası şirketlerin vergi kaçırma yönetimi olarak görülmekten öte tüm dünyayı kriz sürükleyen, uluslararası iş birliğiyle mücadele edilmesi gereken küresel bir sorun olarak görülmeye başlamıştır.¹⁶

Vergi cennetlerinin tarihine bakacak olursak konuyu birinci dünya savaşından sonra savaştan çıkan ülkelerin yaralarını kapatmaya çalışma çabalarına kadar götürebiliriz. İsviçre’nin yüzyıllardır izlediği tarafsızlık politikası herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Aslında İsviçre’nin bu güvenli liman statüsü, İsviçre’nin sınır komşusu olan Almanya, Fransa, İtalya ve Avusturya-Macaristan’ın birinci dünya savaşına katılmasına rağmen İsviçre’nin savaşa girmeyerek tarafsız kalmasıyla başlamıştır. Ancak bir vergi cenneti olarak ortaya çıkması savaş sonrasına tekabül eder. Fransa’da birinci dünya savaşı öncesinde efektif vergi oranı %4’ken birinci dünya savaşının yaralarını sarmak için 1920’de gelir vergisi %50’e, 1924’de de %72’e çıkartılmıştır. İsviçre’deki servet birikimi artışının en yüksek seviyeye çıkışı, 1921-1922 ve 1925-1927 yılları arasında gerçekleşmiştir. İki durum (Fransa’daki inanılmaz vergi artışı ve İsviçre’de sermaye birikimi artışı) arasında bağlantı olduğu açıktır. Bu da gösteriyor ki, İsviçre’nin müşteri sırrı uygulaması, vergi cenneti oluşturmaya değil, oluşan avantajlı durumun korunması çabasıdır.¹⁷ Bu durum, şahsıma “iki şehrin hikayesi” romanında Fransız devrimi sonrası oluşan kaotik durumdan kaçmak isteyen Fransız soylularının servetlerini banklar aracılığıyla İngiltere’ye aktarmasını anımsattı. Çıkarılacak ders şu ki, baskı ve istikrarsızlık ekonomik gelişimin düşmanıyken refah ve huzur dolu toplumsal yapı ve istikrarlı bir demokrasi sermaye birikiminin ve ekonomik kalkınmanın en temel yapıtaşlarıdır.

Serbest bölge uygulamaları

T.C. Ticaret Bakanlığının hazırlığı Gümrük Rehberine göre serbest bölgeler, “ticari, mali ve ekonomik alanlarda geçerli olan hukuki ve idari düzenlemelerin uygulanmadığı veya kısmen uygulandığı; sınai ve ticari faaliyetler için ülkenin diğer bölgelerine oranla daha geniş teşviklerin tanındığı ve fiziki olarak da ülkenin diğer kısımlarından ayrılan yerler” olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Serbest bölgeler aslında bir uluslararası vergi rekabetinin ürünüdür. Dünya ekonomisinden daha fazla pay almak için devletler mali sınırlarını daraltarak siyasi sınırlarına dahil olan ancak vergilendirme yetkisinin haiz olduğu mali sınırlara dahil olmayan bölgelere serbest bölgeler olarak adlandırıyoruz. Vergisel yükümlülüklerden muaf olan bu bölgeler, ülkeye yabancı sermaye çekerek ekonomik büyümeyi destekleyen bir uygulamadır.

Türkiye’de serbest bölgeler, 1985 yılında çıkan 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunuyla oluşturulmuştur. 3218 sayılı kanunun 1.maddesine göre kanunun amacı ve kapsamı, “bu kanun,

¹⁶ ÖZ Semih, “Uluslararası Vergi Rekabeti ve Vergi Cennetleri”, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara 2005. S.125-128. GÜNDOĞDU Müge Muammer, 2009, a.g.e. s.59-62. BİRİNCİ Nagihan, **VERGİ CENNETLERİNİN GLOBAL DÜZEYDE NEDEN OLDUĞU VERGİ KAYIP VE KAÇAĞININ BOYUTU**, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 24, 2018, s. 68-71.

¹⁷ ZUCKMAN Gabriel, **Vergi cennetleri: ulusların gizli zenginliği**, İstanbul, Yordam basın yayıncılık, baskı 1, 2015, s.24-32.

¹⁸ T.C. Ticaret Bakanlığı Gümrük Rehberi, <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/serbest-b%C3%B6lgeler> (Erişim tarihi: 08.11.2021)

ihracata yönelik yatırım ve üretimi teşvik etmek, doğrudan yabancı yatırımları ve teknoloji girişini hızlandırmak, işletmeleri ihracata yönlendirmek ve uluslararası ticareti geliştirmek amacıyla serbest bölgelerin kurulması, yer ve sınırlarıyla faaliyet konularının belirlenmesi, yönetimi, işletilmesi, bölgelerdeki yapı ve tesislerin teşkili ile ilgili hususları kapsar” şeklinde düzenlenmiştir. Türkiye’nin serbest bölge uygulamaları OECD’nin 2000 yılındaki raporunda zararlı vergi rekabeti uygulaması olarak görülürken 2004’de yapılan mevzuat değişikliğiyle serbest bölge düzenlemelerini yeniledikten sonra OECD’nin 2006 yılı İlerleme Raporunda Türkiye’nin uyguladığı serbest bölge uygulamasının zararlı olmadığı belirlenmiştir.¹⁹

Azerbaycan’da ise serbest bölgelerin kurulması 1995 yılında Birleşmiş Milletler kalkınma programı temsilcisi tarafından ortaya atılsa da hukuki olarak ilk kez 2006 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanının çıkardığı “Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi haqqında” (Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Ekonomik Kalkınma Bakanlığıyla ilgili) tüzüğe göre ekonomik kalkınma bakanına serbest bölge verme yetkisi verilmiştir. 19 nisan 2009’da “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” (özel serbest bölgelerle ilgili) kanunu kabul edilmiştir. Kanunun amacı ekonomik ve teknolojik gelişimi teşvik etmek olmakla beraber serbest bölgelerdeki şirketlere çeşitli avantajlar ve teşvikler verilmekle birlikte vergiden de muaf tutulmuştur.²⁰

Türkmenistan’da ise serbest bölgeler, 8 Ekim 1993’de kurulan Serbest Ekonomi Bölgesi Kanunuyla kurulmuştur. Türkmenistan’da 7 tane serbest bölge mevcuttur: Mari-Bayramali Serbest Bölgesi, Okarem-Cheleken Serbest Bölgesi, Kızılsu-Seidi Serbest Bölgesi, Daşoğuz Havaalanı Serbest Bölgesi, Aşgabat-Annau Serbest Bölgesi, Aşgabat-Büzmein Serbest Bölgesi ve Serahs Serbest Bölgesi.²¹

Kırgızistan’da ise serbest bölgeler konusu 1991 yılında gündeme gelmiş, 1993 yılında ise Narın serbest ekonomik bölgesi kurulmuştur. Daha sonra Karakol, Alay, Çon Alay, Kara Kulca ve daha nice serbest bölge ortaya çıkmışsa da Kırgızistan’daki en önemli uygulama Bişkek serbest ekonomik bölgedir.²²

¹⁹ GÜMÜŞ Erhan, **SERBEST BÖLGELERDE VERGİ UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ**, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, cilt 21, sayı 1, 2007, s,48. 3218 sayılı serbest bölgeler kanunu, ARMAĞAN Ramazan, İÇMEN Murat, 2012, **a.g.e.** s,153.

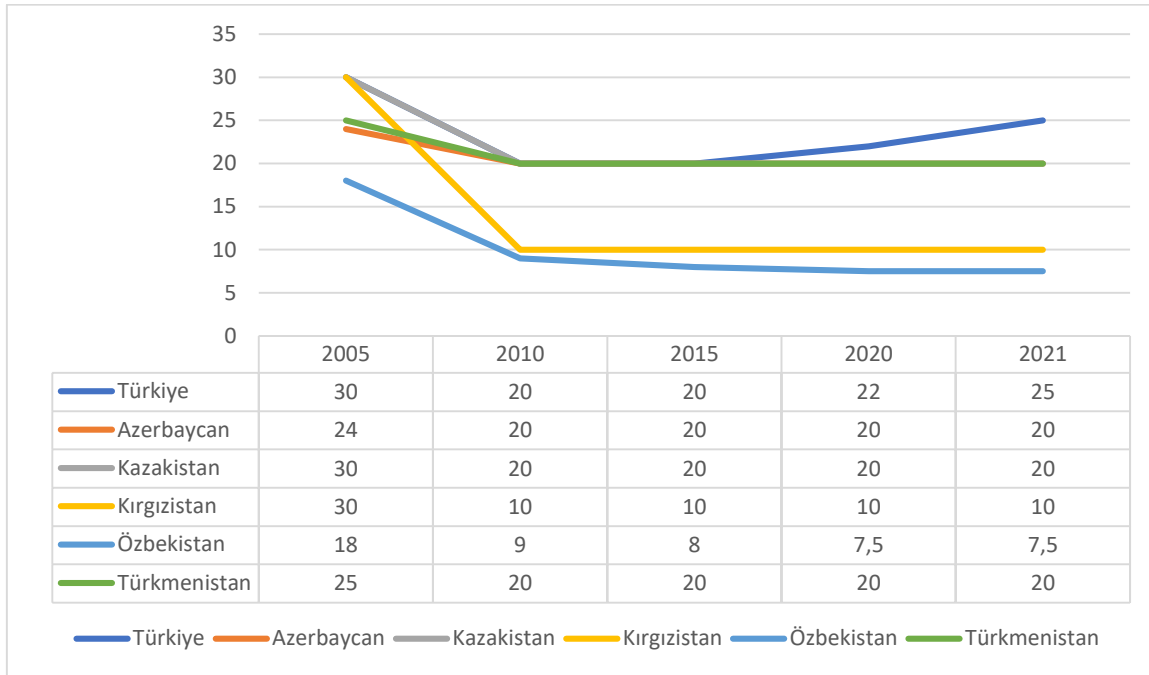
²⁰ MURADOV Yahya, **Azad iqtisadi zonalarda vergi stimullaşdırılması**, AZƏRBAYCANIN VERGİ JURNALI. sayı 2, 2012, s,157-165.

²¹ Türkmenistan ülke raporu, Ödemiş Ticaret odası,

http://www.odemisto.org.tr/Portals/290/Raporlar/ulke_urun_raporlari/T%C3%9CRKMEN%C4%B0STAN%20%C3%9CLKE%20RAPORU.pdf, (Erişim tarihi: 14.11.2021)

²² BONDAR Yevgeni, **KIRGIZISTAN EKONOMİSİNİN REFORMLAŞMASINDA SERBEST EKONOMİK BÖLGELER**, Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Kış 2001-2002, Cilt 7, Sayı 4, s. 61-69.

Uluslararası Vergi Rekabetinde kurumlar vergisi

Kaynak: Tax Foundation; Trading Economics,²³ kaynaklarına istinaden şahsımca oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere tüm Türk devletleri uluslararası vergi rekabetine uygun olarak yıllara göre kurumlar vergisi indirimine gitmiştir. Kazakistan 2009'da Azerbaycan ise 2010'da yaptığı kurumlar vergisi indirimden sonra istikrarlı bir vergi oranı belirleyerek değişikliğe gitmemiştir. Özbekistan ise Tax Foundation isimli kurumun yaptığı çalışmaya göre yıllara göre kurumlar vergisi indirimine devam etmiş ve vergi cennetleri istisna olmak üzere dünyanın kurumlar vergisi en düşük olan 2. ülkesi olmuştur. Belirtmek gerek ki kurumlar vergisi oranı %7,5 olan Özbekistan aynı zamanda Türk cumhuriyetleri arasından kurumlar vergisi oranı en düşük ülkedir. %10 kurumlar vergisi oranıyla 6. sırada ise Kırgızistan yer almaktadır. Bu durum Türk cumhuriyetlerinin uluslararası vergi rekabetine oldukça duyarlı politikalar izlediği görülmektedir. Türkiye ise kurumlar vergisini indirmek yerine 2018'de %20'den %22'ye 2021'de ise %22'den %25'e yükseltmiştir. Azerbaycan ve Kazakistan ise bu alanda yakın zamanda bir değişikliğe gitmemiş %20 kurumlar vergisi oranını sabit tutmaktadırlar.

Türkmenistan'da ise rekabetçi bir ekonomi politikası izlemekten ziyade korumacı bir politika izlemektedir. Yerli firmalar (Tam mükellef kurumlar) için kurumlar vergisi oranı 8% olsa bile efektif kurumlar vergisi oranı %2-3 arası değişmekteyken yabancı yatırımcılar için (Dar mükellef kurumlar) 20% kurumlar vergisi öngörülmektedir. Ayrıca KDV oranının da %18 olduğu Türkmenistan komşu ülkelere bakınca yüksek ve adaletsiz vergi oranları ve uygun yatırım ortamından yoksun ekonomik yapısıyla Türk cumhuriyetleri arasında vergi rekabeti alanında en kötü ülke olmaktadır. Türkmenistan'ın güçlü bir istatistik ve akademik veri sağlayıcıları olmadığından detaylı verilere ulaşmak oldukça güçtür.²⁴

²³ ASEN Elke, Corporate Tax Rates around the World, 2020, Tax Foundation, <https://taxfoundation.org/publications/corporate-tax-rates-around-the-world/> (Erişim tarihi: 7.11.2021). Trading Economics, List of Countries by Corporate Tax Rate, <https://tradingeconomics.com/country-list/corporate-tax-rate> (Erişim tarihi: 7.11.2021)

²⁴ International Tax Turkmenistan Highlights, Deloitte, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cn/Documents/international-business-support/deloitte-cn-ibs->

Uluslararası Vergi Rekabeti kapsamında dolaylı vergiler

Uluslararası vergi rekabeti, gelir vergileri yanı sıra dolaylı vergiler üzerinde de yürütülmektedir. Taşıma ve saklama bedelleri düşük olan üst gelir grubuna hitap eden mücevher, kürk, parfüm gibi ürünler üzerinden rekabet edilmektedir. Amaç, tüketicilerin düşük vergi oranı olan ülkeye gidip o ülkede tüketim yaparak ekonomiye katkı sağlamasıdır.

Aynı şekilde bir dolaylı vergi olan çevre ve karbon vergisi uluslararası rekabet konusu olmaktadır. Özellikle doğrudan yabancı sermaye yatırıma ihtiyacı olan gelişmekte olan ülkeler, bu vergileri düşürerek veya sıfırlayarak yatırımları ülkesine çekmeye çalışmaktadır. Ancak yüksek toplumsal maliyeti olan çevre kirliliğine sırf mali amaçlar için bugün izin vermek gelecek nesilden yaşanabilir ülkesini çalmaktan başka bir şey olmaz.²⁵

Örnek olarak dolaylı bir vergi olan katma değer vergisi, Kırgızistan'da %12 oranında, yani komşu ülkelere göre düşük oranda uygulanmaktadır. Ayrıca özel tüketim vergisi başta olmakla birçok vergi oranı oldukça düşüktür. Düşük kurumlar vergisi oranıyla birlikte düşük dolaylı vergi oranlarına sahip olması Kırgızistan'ı dolaylı vergileri açısından avantajlı bir ülke konumuna getirmektedir.²⁶

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerinde etkisi

Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarını ilk teşvik uygulaması, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanununa kadar dayandırmak mümkün olsa da uluslararası vergi rekabeti açısından ilk uygulama 2003 yılında çıkan 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımcılar Kanunu ile ortaya çıkmıştır. 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımcılar Kanunun 1.maddesine göre kanunun amacı, “doğrudan yabancı yatırımların özendirilmesine, yabancı yatırımcıların haklarının korunması ile yatırım ve yatırımcı tanımlarında uluslararası standartlara uyulmasına, doğrudan yabancı yatırımların gerçekleştirilmesinde izin ve onay sisteminin bilgilendirme sistemine dönüştürülmesine ve tespit edilen politikalar yoluyla doğrudan yabancı yatırımların artırılmasına ilişkin esasları düzenlemek” olarak nitelendirilmiştir. 2012 yılında ise 6322 sayılı kanun ve yatırımlarda devlet yardımları hakkında bakanlar kurulu kararı ile Türkiye yeni teşvik sistemine geçmiştir. Yeni teşvik sistemi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekmek için kullanılan araçlar ise KDV istisnası, KDV iadesi, gümrük vergi muafiyeti, vergi indirimi, faiz desteği, yatırım yeri desteği, sigorta primi işveren hissesi desteği, sigorta primi işçi desteği ve gelir vergisi stopajı desteği olarak sayılabilmektedir. Ayrıca uluslararası vergi rekabetinde etkin bir şekilde yer almak için Türkiye 2006 yılında en temel vergi rekabeti aracı olan kurumlar vergisini indirme yoluna giderek %30'dan %20'e indirmiştir. Ancak Avrupa Birliği ülkelerinde daha düşük oranlı vergi uygulaması ve Avrupa Birliği ülkelerine bakıldığında yüksek risklere sahip olması gerekli teşviklerin etkinliğini ciddi bir oranda azaltmıştır.²⁷

Kırgızistan yerli firmalar (Tam mükellefler) için 10% kurumlar vergisi oranı belirlemişken vergisel teşvik yoluyla doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için yabancı kurumlar (Dar mükellefler) Kırgız Cumhuriyeti Vergi Kanunu 111/2'e göre yabancı yatırımcılar hakkında kanuna tabi olup kurumlar vergisinden muaftırlar. Ancak yabancı kurumlar (Dar

turkmenistan-int-tax-en-2017.pdf (Erişim tarihi: 14.11.2021), Türkmenistan ülke raporu, Ödemiş Ticaret Odası, http://www.odemisto.org.tr/Portals/290/Raporlar/ulke_urun_raporlari/T%C3%9CRKMEN%C4%B0STAN%20%C3%9CLKE%20RAPORU.pdf, (Erişim tarihi: 14.11.2021)

²⁵ AKKAYA Şahin, 2011, a.g.e. s.108-111

²⁶ Kırgızistan Pazar Bilgileri, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü,

<https://ticaret.gov.tr/data/5ed8e9ce13b876d8ec73d59d/K%C4%B1rg%C4%B1sistanPazar%20Bilgileri.pdf> (Erişim tarihi: 14.11.2021)

²⁷ ÇUKURÇAYIR Sinan, 2015, a.g.e. s.152-158.

mükellefler) temettü ve faiz gelirleri üzerinden %10, sigorta, telekomünikasyon ve taşıma hizmetlerinden elde edilen gelirler üzerinden %5 oranında kurumlar vergisine tabidirler.²⁸ Görüldüğü gibi serbest bölgeler ve yabancı yatırımcılara uygulanan vergi oranları Kırgızistan'ı Türki cumhuriyetler arasında vergisel açısından en avantajlı noktaya koymuştur.

Emek faktörü üzerinde etkisi

Emek faktörünün uluslararası hareketliliğinin önünde çeşitli engeller (vize uygulamaları, yol masrafları, kültürel ve dil farklılıkları) olduğu için küreselleşme sürecinde sermayenin mutlak üstünlüğü varsayılsa da bilim insanları, sanatçılar, serbest meslek çalışanları gibi nitelikli işgücüne her ülkenin talebi olduğu için, kişisel gelir vergisi oranları bu kesimi ülkede tutmak için önemli faktördür. Ancak Avrupa Birliği ülkelerinde veya aynı dil, kültür ve yaşam tarzına/standartına sahip ülkeler arasında nitelikli işgücünü üzerinde rekabetin mevcut olduğu gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelerin ise nitelikli işgücü üzerinde rekabet edecek güçlerinin veya imkanlarının olmadığı yadsınamaz bir gerçektir.²⁹ Eğer daha fazla yabancı çekmek pahasına bu kesimler feda edilirse, ülke en değerli kaynağı olan beşerî sermayesini kaybedecektir. Dünyada kanıtlanmış gerçektir ki, beşerî sermayesi güçlü olmayan ülkelerin kalkınması imkansızdır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından biri olan beyin göçü konusu olduğundan devletler nitelikli insanlara özgür ve şeffaf bir ortam sağlayamamaları bile vergilerle net kazançlarını artırmak yoluyla ülkenin gelişmesine destek verebilirler.

Türkmenistan'da gelir vergisi %10 oranında, sosyal sigorta kesintisi ise %20 oranında olmaktadır. Ayrıca şirketlerde %70 Türkmenistan vatandaşları çalışma zorunluluğu vardır. Vize ve çalışma izni uygulamalarının komşu ülkelere nispeten oldukça katı olan Türkmenistan mali yönetimi, teşvikler yoluyla nitelikli işgücünü ülkeye çekmek gayreti olduğunu söylemek oldukça güçtür.³⁰

Uluslararası Vergi Anlaşmaları

Genel olarak uluslararası anlaşmalar, iki veya daha fazla uluslararası aktörün kendilerine yetki belgesi tanıdığı kişiler arasında uluslararası hak ve yükümlülük doğuran, değiştiren veya kaldıran yazılı iradi uyuşmalarıdır. Vergi anlaşmaları ise taraflar arasında mali alanda uluslararası hukuki hak ve yükümlülükler oluşturmayı ve çifte vergilendirilmenin giderilmesi suretiyle verginin tarafsızlığının sağlanmasını amaçlamaktadırlar. Vergi anlaşmalarının bir yönü de mükelleflerin mali durumlarını garantiye almak suretiyle güven sağlamış, bu sayede riskleri azalarak ve sermaye hareketliliğinin önündeki engelleri kalkması suretiyle sermaye hareketliliğinin artırılmasını sağlamıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere nispeten yüksek risk teşkil etmeleri vergi anlaşmaların bu yönüyle oldukça çekici kılmaaktadır. Çifte vergilendirilmesinin önlenmesi de dünya ticaret hacmini artırarak ülkelerin ekonomik kalkınmalarını hızlandırmaktadır.³¹

²⁸ YÜCE Mehmet, **KIRGIZ CUMHURİYETİ VERGİ SİSTEMİNİN GENEL YAPISI VE DEĞERLENDİRİLMESİ**, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, sayı 49, 2010, s.917-918.

²⁹ AKKAYA Şahin, 2011, a.g.e. s.81. YILDIRIM Ali Haydar, **Vergi rekabeti ve Türkiye'de kurumlar vergisi üzerindeki etkileri**, İstanbul, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye anabilim dalı, Maliye Teorisi bilim dalı (Yüksek Lisans tezi), 2019, s.9-10.

³⁰ ODHİAMBO Grace, **Accounting and tax in 2021**, Healy consultants, <https://www.healyconsultants.com/turkmenistan-company-registration/accounting-legal/> (Erişim tarihi: 14.11.2021)

³¹ ERDAL Selcen, **Uluslararası andlaşmaların hukuksal geçerliliği**, Konya, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 1, 2015, s.73. CENKERİ Elif, **Hukuk doktrinde uluslararası vergi anlaşmalarının konumu**, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 24, 2011, s.168-169.

OECD 1963 yılında yayınladığı raporda çifte vergilendirme tanımına göre, “Milletlerarası çifte vergileme, iki veya daha fazla devletin aynı mükellefi, aynı konuda ve belirli dönemler içinde benzer vergiler uygulaması” olarak tanımlanabilir. Vergi anlaşmalarının bir türü olan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları, daha hukuki bir tabirle vergi mükellefinin yerleşik olduğu ülkeyle vergiyi doğuran olayın doğduğu ülke arasında oluşan yetki çatışması olarak tanımlanabilmektedir.³² Çifte vergilendirmenin ekonomik etkilerine bakacak olursak mikro etkisi, vergi bir maliyet unsuru olduğundan yüksek vergi yükü mükelleflerin vergiden kaçınmalarına veya kaçınmalarına neden olmaktadır çifte vergilendirmenin makro etkisi ise uluslararası kaynak dağılımının bozulması ve vergilemede eşitlik ilkesinin ihlali olarak sıralanabilir.³³ Devletler bu etkilerin önüne geçmek için aralarında çifte vergilendirme anlaşmaları yaparak uluslararası alanda bir vergi harmonizasyonu sağlamaya çalışmaktadırlar. Ancak özellikle vergi cennetleri diye tanımlanan devletler çifte vergilendirme anlaşmaları yapmaktan kaçınarak uluslararası vergi harmonizasyonuna engel olmaktadır. Bu durum zararlı vergi rekabeti olup hem piyasa aktörlerine hem de devletlere maliyet yüklemektedirler.

Mali hukukta bilgi değişim genel olarak, bir piyasa başarısızlığı olan asimetrik enformasyonla mücadele etmek için uluslararası alanda devletler uluslararası şirketlerin vergi kaçırma risklerini önlemek için servet ve hesap bilgilerini anlaşma tarafı ülke vergi dairesine iletmesidir. Bu alanda Uluslararası Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütünün, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliğinin model anlaşmaları bulunmaktadır. 2011 yılında ise OECD tarafından yayınlanan “Uluslararası Vergi Kaçakçılığı ve Şeffaflık – Bilgi Değişimi Standartlarının Uygulanması” raporu 97 ülke tarafından kabul edilerek uluslararası geçerlilik kazanmıştır.³⁴

SONUÇ

Küreselleşme süreci ulusal tasarrufların düşük olduğu ülkelerin yabancı yatırımları çekerek kalkınmayı gerçekleştirmek için uluslararası rekabete girmesine neden oldu. Uluslararası rekabetin bir kolunu da bir maliyet unsuru olan vergilerin daha düşük olduğu bölgeler yaratarak yabancı yatırımın ülkeye gelmesini sağlamaktadır. Uluslararası vergi rekabeti yarışını kurumlar vergisi oranı çok düşük veya sıfır olan başta Kıbrıs, Malta, Panama gibi ülkelerin olduğu vergi cennetleri ön sırada götürmektedir.

Ancak devletin en temel görevleri olan savunma, adalet ve diplomasinin yürütülmesi bile artan nüfus ve oldukça pahalı olan gelişmiş teknoloji nedeniyle büyük kaynak ihtiyacı doğurmaktadır. Kamu harcamalarının kamu gelirlerine yetmemesi devleti borçlanmaya zorlamaktadır. Ancak sürekli borçla finansman, ülkeyi krize hatta iflasa sürüklemektedir. Vergiyi ne kadar da etkin dizayn etsek de seçim ekonomisi ve bürokratların popülist harcamaları her zaman bütçeyi zorlayan bir unsurdur. Bu nedenle her devletin gereken bir asgari bir harcama miktarı vardır, zararlı vergi rekabeti uzun vadede ülkelerin bu asgari harcama miktarını finansa etmeyecek noktaya getirecektir.

Genel olarak vergideki oluşacak bir etkinliğin kamusal açık sorununu çözeceğimizi varsaysak bile vergilerdeki değişikliklerinin etkilerini her zaman önceden öngöremeyiz. Uluslararası vergi rekabeti nedeniyle kurumlar vergisinde değişikliğe gitmek her zaman mümkün olmamakla birlikte ülkelerin ciddi bir gelir kaleminin azalacağı ve vergisel yükün ücretliler üzerinde

³² HIZARCI BEŞER Berna, 2018, **a.g.e.** s,66-68.

³³ BERKAY Ferhan, ARMAĞAN Ramazan, **VERGİLEMENİN ULUSLARARASI BOYUTLARINDAN ÇİFTE VERGİLENDİRME SORUNSALININ TÜRK VERGİ SİSTEMİNE ETKİSİ**, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, cilt 3, sayı 5, 2011, s,90-92.

³⁴ BİLGİN Sibel, YILMAZ Arzu, **Vergi Güvenliği Açısından Otomatik Bilgi Değişimi**, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergisi Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, 2019, s,363. HIZARCI BEŞER Berna, 2018, **a.g.e.** s,68-71.

kalacağı açıktır. Gelir vergisinde aşırı yükseklik ise tüketim miktarında ciddi azalmalara yol açarak ekonomiyi krize sürükleyip milli geliri düşürecek. Tüketim vergilerinin oranlarında ciddi artışlara gitmek ise Anayasa 2.maddesindeki sosyal devlet ilkesiyle 73.maddede güvence altına alınan vergi adaleti ve ödeme gücü ilkesini ciddi şekilde zedeleyecektir. Bazı liberal yazarlar tarafından önerilen düz oranlı baş vergisi konulması da gelir dağılımını ciddi şekilde bozacağı açıktır. Ayrıca vergi mevzuatlarını sık sık değiştirmek, ulusal ekonomik riskleri artıracığından doğrudan yabancı yatırımı çekmek isteyen ülkeler için doğru olmayacaktır.

Olaya yabancı kurumlardan kurumlar vergisinin alınmasının meşru sebebine bakacak olursak sermaye ithalatçısı ülkenin altyapısını kullanım bedeli olarak nitelendirilebilir. Genel olarak OECD ülkelerini incelediğimizde günümüzde kişisel gelir vergisinin önemi azalarak kurumlar vergisinin önemi arttığı ve gelir kaybı olmadan birbirlerini dengeledikleri görülmektedir. Gelir vergilerinin miktarının değil içeriğinin değişmemesi küreselleşmenin de etkisiyle ekonomik aktörlerin kurumsallaştığını göstermekteyiz.³⁵

Neticede ana amaç ekonomik kalkınma olan bu ülkelerde geçmişte ülkeye yabancı sermayeyi çekmek için büyük miktarda kamu gelirinden vazgeçmiş olsa dahi teknolojinin bu kadar gelişmiş olduğu bir ortamda yabancı sermaye ülkedeki risklerin arttığı veya daha karlı bir yatırım ortamı bulduğu anda tek tıkla uzun süre yabancı sermayeyi çekmek için çaba göstermiş ülkeyi anında terk edebilmektedir. Bu noktada kalkınma amacıyla girilmiş bu yolun çoğu zaman krizle sonuçlandığını görüyoruz. Şahsi kanaatime göre uluslararası vergi rekabetinden sadece kısa süreli karlı çıkmak mümkündür. Eğer bir ülke kalkınma amacıyla hareket ediyorsa uzun süre yabancı sermayeye güvenmek yerine bu süreçte elde ettiği geliri vatandaşların satın alma gücünü artırarak ülke üretimini destekleyecek iç talebi yaratmalıdır. İyi bir örnek olarak yüksek miktarlarda yabancı yatırım alan Çin, hızla vatandaşlarının gelir seviyesini artırarak iç piyasadaki talebi büyötmek suretiyle yabancı yatırım bağımlılığını kırmıştır.

KAYNAKÇA

- AKKAYA Şahin, Küreselleşen Ekonomik Sorunlar ve Vergilemenin Küreselleşmesi, Filiz Kitabevi, İstanbul 2011.
- ARIKAN Zeynep, AKDENİZ Hasan Ahmet, Küreselleşen dünyada vergi cennetlerinin ekonomik analizi, Review of Social, Economics & Business Studies, cilt 5, sayı 6, 2005, s,289.
- ASSAM Uluslararası Hakemli Dergisi Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, 2019, s,363.
- AYTEKİN İbrahim, Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2013, s,124.
- BERKAY Ferhan, ARMAĞAN Ramazan, VERGİLEMENİN ULUSLARARASI BOYUTLARINDAN ÇİFTE VERGİLENDİRME SORUNSALININ TÜRK VERGİ SİSTEMİNE ETKİSİ, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, cilt 3, sayı 5, 2011, s,90-92.
- BİLGİN Sibel, YILMAZ Arzu, Vergi Güvenliği Açısından Otomatik Bilgi Değişimi,
- BİRİNCİ Nagihan, VERGİ CENNETLERİNİN GLOBAL DÜZEYDE NEDEN OLDUĞU VERGİ KAYIP VE KAÇAĞININ BOYUTU, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 24, 2018, s, 68-71.

³⁵ AKKAYA Şahin, 2011, a.g.e. s,101,119.

- BONDAR Yevgeni, KIRGIZİSTAN EKONOMİSİNİN REFORMLAŞMASINDA SERBEST EKONOMİK BÖLGELER, Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Kış 2001-2002, Cilt 7, Sayı 4, s. 61-69.
- CENKERİ Elif, Hukuk doktrininde uluslararası vergi anlaşmalarının konumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 24, 2011, s,168-169.
- ÇUKURÇAYIR Sinan, Küresel Vergi Rekabeti ve yansımaları : Türkiye ve Avrupa Birliği Analizi, Ankara, Gazi Kitabevi, 2015.
- ERDAL Selcen, Uluslararası andlaşmaların hukuksal geçerliliği, Konya, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 1, 2015, s,73.
- DOĞAN Seyhun, KEYNESYEN TEORİ'YE BİR TEPKİ: ARZ YANLI İKTİSAT, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, cilt 6, sayı 12, 2006, s, 252-258.
- GİRAY Filiz, Küreselleşme sürecinde vergi rekabeti ve boyutları, Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi 9.sayı, Antalya 2005,s, 97-99
- 6.GÜNDOĞDU Müge Muammer, ULUSLARARASI VERGİ REKABETİ VE ZARARLI VERGİ REKABETİNİN ÖNLENMESİNE YÖNELİK DÜZENLEMELER (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, Adana 2009, s,9-17.
- GÜMÜŞ Erhan, SERBEST BÖLGELERDE VERGİ UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, cilt 21, sayı 1, 2007, s,48
- HIZARCI BEŞER Berna, Vergi rekabetinin kısıynda vergi cennetleri: vergi şeffaflığı, OECD-BEPS eylem planı, Bursa, EKİN basım yayın dağıtım, 2018.
- MURADOV Yahya, Azad iqtisadi zonalarda vergi stimullaşdırılması, AZƏRBAYCANIN VERGİ JURNALI. sayı 2, 2012, s,157-165.
- ÖNDER İzzettin, Ekonomik Kalkınma ve Arz – Yanlı Vergi Politikası, İ.Ü. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, sayı 39, 2001, s,31-34.
- ÖZ Ersan, YARAŞIR Sevinç, GLOBAL BİR KAVRAM: VERGİ REKABETİ , İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, sayı 52, 2009, s, 21-28.
- ÖZ Semih, “Uluslararası Vergi Rekabeti ve Vergi Cennetleri”, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara 2005. S,59-62.
- SARAÇ Özgür, ‘Küresel Vergi Rekabeti Sorunsalı ve Ulusal Vergi Politikaları: Türkiye Değerlendirmesi, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, İzmir 2006, s,188.
- SARAÇOĞLU Fatih, ‘Avrupa Birliğinde Vergi Uyumlaştırma Süreci’, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara 2006.
- SUSAM Nazan, Kamu Maliyesi, Beta Yayınları, İstanbul 2016.
- TÜRK Murat, ERTAŞ Fatih Coşkun, MALİYE POLİTİKASI ARACI OLARAK VERGİ TEŞVİKİ VE HIZLANDIRILMIŞ AMORTİSMAN YÖNTEMİ: BİR FİRMA ÖRNEĞİ, Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, cilt 6, sayı 2, 2018, s,69.
- YILDIRIM Ali Haydar, Vergi rekabeti ve Türkiye’de kurumlar vergisi üzerindeki etkileri, İstanbul, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye anabilim dalı, Maliye Teorisi bilim dalı (Yüksek Lisans tezi), 2019, s,9-10.

YÜCE Mehmet, KIRGIZ CUMHURİYETİ VERGİ SİSTEMİNİN GENEL YAPISI VE DEĞERLENDİRİLMESİ, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, sayı 49, 2010, s,917-918.

ZUCKMAN Gabriel, Vergi cennetleri: ulusların gizli zenginliği, İstanbul, Yordam basın yayıncılık, baskı 1, 2015.

İNTERNET KAYNAKLARI:

ODHIAMBO Grace, Accounting and tax in 2021, Healy consultants, <https://www.healyconsultants.com/turkmenistan-company-registration/accounting-legal/> (Erişim tarihi: 14.11.2021)

Kırgızistan Pazar Bilgileri, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, <https://ticaret.gov.tr/data/5ed8e9ce13b876d8ec73d59d/K%C4%B1rg%C4%B1sistanPazar%20Bilgileri.pdf> (Erişim tarihi: 14.11.2021)

Türkmenistan ülke raporu, Ödemiş Ticaret odası, http://www.odemisto.org.tr/Portals/290/Raporlar/ulke_urun_raporlari/T%C3%9CRK%20MEN%C4%B0STAN%20%C3%9CLKE%20RAPORU.pdf, (Erişim tarihi: 14.11.2021)

International Tax Turkmenistan Highlights, Deloitte, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cn/Documents/international-business-support/deloitte-cn-ibs-turkmenistan-int-tax-en-2017.pdf> (Erişim tarihi: 14.11.2021),

ASEN Elke, Corporate Tax Rates around the World, 2020, Tax Foundation, <https://taxfoundation.org/publications/corporate-tax-rates-around-the-world/> (Erişim tarihi: 7.11.2021)

Trading Economics, List of Countries by Corporate Tax Rate, <https://tradingeconomics.com/country-list/corporate-tax-rate> (Erişim tarihi: 7.11.2021)

T.C. Ticaret Bakanlığı Gümrük Rehberi, <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/serbest-b%C3%B6lgeler> (Erişim tarihi: 08.11.2021)

BW Türkiye'nin 2013'de yayınlanan "Avrupa'nın vergi cennetleri" isimli programı, <https://www.youtube.com/watch?v=L5mgri-WGts>, (Erişim tarihi: 16.11.2021)

BİLGE Ömer, Hürriyet'te yayınlanan "Rum Kesimi'nde 100 bin Euro'nun üzeri hesaplara yüzde 30 vergi" isimli haberi, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/rum-kesimi-nde-100-bin-euro-nun-uzeri-hesaplara-yuzde-30-vergi-22897349> (Erişim tarihi: 4.6.2020)

KANUNLAR:

3218 sayılı serbest bölgeler kanunu

YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” ABİDƏSİNDƏ KULTLAR (DAĞ, AĞAC VƏ SU KULTU)

CULTS IN YUSIF BALASAGUNI'S WORK "GUTADGU BILIK" ("BLESSED KNOWLEDGE") (CULTS OF MOUNTAIN, TREE AND WATER)

dos. Məhəmməd Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası Bakı
ORCID NO-0000-0002-2630-2651

XÜLASƏ

Mifopoetik dünya modelində kosmik nizamın bütün parametrlərini əks etdirən dağ dünyanın tam mərkəzində duran sakral güc mənbəyidir, ilkin başlanğıc, soyun əsası və ana yurdu əsası kimi qavranılır. Göy ruhuna məhz ulu dağlarda dua edildiyindən dağları türk xalqları müqəddəs bilir, and yeri olduğuna inanırdılar.

Göytürk abidələrində keçən “Sümüklərin dağ kimi yığılıb, yattı!...” ifadəsi “Qutadğu bilig”də düşmənlərin dağ kimi yığılması anlamındadır. Abidədə göy, yer və insanlığı yaradan Tanrının dağları da yaratması, dağların ibadət yeri olması vurğulanır.

“Bay terek”, “Temir kavak” və ya “Həyat (Dünya) ağacı” deyilən mübarək üzlü “Övliya ağac” türk etnik-mədəni ənənəsində yaradılış aktının başlıca motivlərindən biri olaraq göstərilir. Dünyanın tən ortasında yüksələn ağacın kökləri yer altına, qol budaqları isə Dünya ağacının zirvələrinə doğru ucalırdı, beləliklə həmin müqəddəs ağac kainatın hər üç qatını-göy, yer, yeraltı dünyalarını bir-birinə bağlayır. “Qutadğu bilig” abidəsində ağac “qış” anlamını bildirən “qurumuş ağac” və ya ağıl və bilgi mənasını daşıyan “meyvəli ağac” olaraq qarşımıza çıxır.

Türk mifoloji düşüncəsində yaradılışın başlıca ünsürü kimi çıxış edən su bir tərəfdən həyat yaradan gücdür, digər tərəfdən isə ilkin xaosu səciyyələndirir, nizamlı dünyanı xtonik zonadan ayırır. “Qutadğu bilig”də “ulu çay” anlayışına rast gəlirik. Abidədə tez-tez rast gəlinən “İrmak bilgili //bilyi dəniz” müraciətini Yusif Xas Hacib özünə ünvanlayır. Əsərdə verilmiş beytlərdəki “çay” sözü “qismətli” anlamında işlədilmiş, “dəniz” ifadəsi isə “ölüm”, həm də “dənizə çıxacaq gəmiyə minən evlənənə” bənzədilir.

Açar sözlər: dağ, sakral güc, and yeri, ibadət, yaradılış, ağac, kainat, su, kaos, nizamlı dünya, dəniz, ölüm

ABSTRACT

In the mythopoetic model of the world, the mountain reflecting all the parameters of the cosmic order is a source of sacred power located in the very center of the world; it is perceived as the beginning, the first basis of the kin and native land. As the heavenly spirit is prayed in the mountains, the Turkic peoples consider the mountains to be holy and believed that they are the place of oath. The expression "Your bones folded like mountains" in the Goyturk monument in means the remains of enemies collected like a mountain in "Gutadgu Bilik". It is emphasized in the monument that the Almighty who created the heavens, the earth, mankind also created mountains which are a place of worship. "Bay terek", "Temir kavak" or "Tree of Life (World)" is a blessed "Sacred Tree" which is considered one of the main motifs for the act of creation of the world in the Turkic ethnic-cultural tradition. The roots of this tree towering in the very middle of the world go deep into

the earth, and its branches stretch to the tops of the Tree of the World, and thus, this sacred tree connects the three layers of the universe - heaven, earth and the underworld." Withered tree" means winter, and "fruit tree" means mind, knowledge in the monument "Gutadgu Bilik".

Water which is the main element of the creation of the world in Turkic mythological thinking, on the one hand, is a vital force, and on the other hand, it characterizes the initial chaos, separates the ordered world from the chthonic zone. The concept "Ancient general river" commonly occurs in "Gutadgu Bilik". Yusif Has Hajib addresses himself with the words "İrmak bilgili (knowledge like a sea)" which also commonly occurs in the monument. The word "river" in couplets in the monument means "desired", and the word "sea" is likened to "death", as well as to a married man who sits on a ship sailing.

Keywords: mountain, sacred, force, place of oath, worship, creation, tree, Universe, water, chaos, ordered world, sea, death

GİRİŞ

“Qutadğu bilig” əsəri insana qut tapmağın, xoşbəxt olmağın yollarını göstərən, fəzilətlər aşılaraq bir abidə olmaqla yanaşı, insanı mənəvi kamilliyə səsləyən, ağıllı tövsiyələr, ibrətli öyüdlər verən faydalı bir əsərdir. Mənzum bir qanunnamə olan “Qutadğu bilig” əsəri ilə Yusif Xas Hacib Balasaqunlu qədim türklərin dünyaya və insana fəlsəfi baxışını, Törə adlanan şifahi ədliyyə sistemini, adət və ənənələrdə öz əksini tapan hüquqi baxışlarını ifadə edə bilmişdir. Türk tədqiqatçısı İbrahim Qəfəsoğlunun sözləri ilə desək, Yusif Balasaqunlu bu möhtəşəm abidə ilə “türklərin mənəvi tərifi, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymuş, türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtmışdır” (Kafesoğlu, 1980: 4). Yusif Balasaqunlu İslam fəlsəfəsi ilə türklərin Tanrıçılıqdan, Törədən, həyat və düşüncəsindən gələn fəlsəfəsini birləşdirərək, onların ictimai-siyasi baxışlarını ifadə etmişlər. “Qutadğu bilig” abidəsinin dünyada tanınmasında mühüm rol oynamış Rəşid Rəhməti Arat əsər haqqında belə yazır: “Yusif bu əsəri ilə insan həyatının mənasını təhlil etmiş, onun cəmiyyət və eyni zamanda dövlət içindəki vəzifəsini təyin edən bir fəlsəfə - həyat fəlsəfəsi sistemi formalaşdırmışdır” (Arat, 1947: 25). Fikrimizcə, vətəndaşın dövlətçilik hissini, marağını və milli dövlət məhəbbətini ifadə etmək baxımından “Qutadğu bilig” örnek əsərlərdən biri hesab oluna bilər (Balasaqunlu, 2006: 7).

Kult-mürəkkəb ritual-mifoloji sistemdir. Məqalədə müəllif Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində dağ, ağac və su kultları ilə bağlı inancların yerini müəyyənləşdirməyə çalışır.

ARAŞDIRMA

Mifopoetik dünya modelində kosmik nizamın bütün parametrlərini əks etdirən dağ dünyanın tam mərkəzində duran sakral güc mənbəyidir, ilkin başlanğıc, soyun əsası və ana yurdun əsası kimi qavranılır. Göy ruhuna məhz ulu dağlarda dua edildiyindən dağları türk xalqları müqəddəs bilir, and yeri olduğuna inanırdılar (Bəydili, 2003: 87). Qədim türklərin təsəvvürlərində sakral dəyər qazanmış dağ VI əsrə aid Çin qaynaqlarında "yer tanrısı" (ruhu) adlandırılır. Bu fakta istinad edən M.Seyidova görə, "müqəddəs başlanğıc sayılan dağ, eləcə də torpaq və xüsusilə onlarla bağlı Günəş bütün varlığın, həyatın, tanrıların, insanların, nemətlərin yaradıcısı, anası-atası kimi qəbul olunur. Torpaq başlıca olaraq ana başlanğıcı sayılmışdır" (Seyidov, 1989: 308).

Dağın ilkin stixiya kimi kultlaşması onun əski inanclarla, həm də səmavi inanc sistemləri ilə bağlılığını əks etdirir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında oğuzların dağdan və onun ruhundan

güc almaları ilə bağlı olan mifik elementlər qabarıqdır. Məsələn, bir övliysə, kəramət sahibi olan Dədə Qorqudun dastanının səkkiz boyunun sonunda alqış kimi dediği “Qarlı qara tağların yıqılmasun!” ifadəsi oğuzların dağla bağlılığını sübut edir (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 34-109).

B.Ögel yazır ki, oğuz türkləri daş-dağ ruhundan güc almalarına dərin inam bəslədiklərinə görə dağları bir torpaq, daş yığını kimi deyil, hisslər və duyğularla yığılmış, insanlaşmış varlıq kimi düşünmüşlər (Ögel, 1989: 424). Oğuzların dağları, daşları, qayaları deyiləni başa düşən, səs-səda verən, xoş niyyətlə keçid verən, xəbər çatdıran, sığınacaq verən, uğur arzulayan, bəd dualardan qoruyan bilmələri də dağ ruhuna yönəlmiş etiqaddan qaynaqlanır (Abdulla, 1999: 35).

Türk təfəkküründə dağın Tanrı ilə əlaqəsinin yer almasını L.P.Potapov onun göydən, Tanrı tərəfindən göndərilmə inamı ilə əlaqələndirir (Potapov, 1946: 149). Türklərdə Tanrı dağı müqəddəs sayılırdı, çünki ulu dağlar Tanrının ilahi vəsflərini daşıyır, buna görə də həmin adla anılırdı. Kainat bir bütün olaraq düşünülüyündən türk mifoloji təfəkküründə ulu dağlar, ağaclar da hər biri özlüyündə Tanrını vəsfləndirən ilahi dəyər daşmışdır (Bəydili, 2007: 116).

Bodın İnli dağına “Ölkəni qoruyan ruh” kimi baxmış əski türklərin mifoloji düşüncəsində dağ yurdun rəmzidir. “Dədə Qorqud” eposunda oğuzların dağlara yönəlmiş inamlarının mərasimi ovqat daşması ucalıq etalonuna çevrilmiş dağların hami funksiyası ilə paraleldir. Eposda Qazlıq, Qara Dağ, Ala Dağ və digər dağların yenilməzlik simvolu, ucalığın real göstəricisi təsviri də əski türk etiqadlarının pozulmaz harmoniyasını bir daha sübut edir (Əlizadə, 2008: 44).

Göytürk abidələrində keçən “Sümüklərin dağ kimi yığılıb, yattı!...” ifadəsi “Qutadğu bilig”də düşmənlər cəsədlərinin dağ kimi yığılması anlamındadır: “Bax onda başına ərlər-ərənlər yığılar, Canlarını fəda edib dağ-qaya yıxarlar” (Balasaqunlu, 2006, beyt 2281: 170).

Göytürk yazılarında göy, yer və insanlığın Tanrı tərəfindən yaradılması göstərilir (Ögel, 1995: 425). “Qutadğu bilig”də həmin yaradılış prosesi aşağıdakı kim təsvir edilir: “Minlərcə saysız-hesabsız canlı, // Çölü, sağ, dənizi, təpə və dərələri Sən yaratdın” (Balasaqunlu, 2006, beyt 21: 26). “Kutadğu bilig” abidəsində dağlardakı mağaraların ibadət yeri olması göstərilir: “Qul adı ona görə qula ünvan oldu, // O, dağa çəkilib gecə-gündüz ibadət etməlidir” (Balasaqunlu, 2006, beyt 3357: 234), və ya: “Öydülmüş qalxdı, yuyundu, namaz qıldı, // Atına minib dağa tərəf çapdı” (Balasaqunlu, 2006, beyt 5681: 375); və ya: “İbadət üçün təkə dağa getmisən, Ancaq bu ibadət çox uzun çəkmişdir” (Balasaqunlu, 2006, beyt 3204: 225). Bu örneklərdə insanın dağa çıxıb Tanrıya ibadət etməyindən danışılır. Bu ibadətin yalnız din xadimləri tərəfindən deyil, həm də Odqurmuş, Öydülmüş kimi vəzirlər tərəfindən də icra edildiyini görürük.

Abidənin 1734-cü beytində “Ərgənəkon” dastanında olduğu kimi türklərin dağı yarıb dünyaya çıxdıqları günü sanki rəmzləndirir: “Kimisi dağ qazar, kimisi qayaların dibinə enər, Kimisi yeri qulaclayar, piyada gedər” (Balasaqunlu, 2006, beyt 31734: 225).

“Bay terek”, “Temir kavak” və ya “Həyat (Dünya) ağacı” deyilən mübarək üzlü “Övliya ağac” türk etnik-mədəni ənənəsində yaradılış aktının başlıca motivlərindən biri olaraq göstərilir. Dünyanın tən ortasında yüksələn ağacın kökləri yer altına, qol budaqları isə Dünya ağacının zirvələrinə doğru ucalırdı, beləliklə həmin müqəddəs ağac kainatın hər üç qatını-göy, yer, yeraltı dünyalarını bir-birinə bağlayır. Türk mifoloji düşüncəsində ağac yaradılış aktının başlıca motivlərindən biri olaraq göstərilir. Kosmoqoniya aktında ilk insanın doqquz budaqlı bir ağacın altında xəlvə olunması təsvir edilir. Müqəddəs “övliya ağac” Tanrıya qovuşmağın yoluydu. İnanışa görə, müqəddəs ağacların başları gözlə görünə bilməyəcək qədər göylərə doğru yüksəlir və göydə olduğu sanılan işıq dolu cənnət aləminə yetişir. Cənnət isə Ulu

Tanrının qərar tutduğu məqamdır. Zaman keçdikcə, ağac türk düşüncəsində Tanrının ilahi vəsflərinin maddi dünyadakı simvolu halına gəlmiş və O-nun gözlə görünə bilən rəmzinə çevrilmişdir. Mübarək üzlü övliya ağacın türk mifoloji düşüncəsində tək və bənzərsiz olması, ölümsüzlüyü rəmzləşdirməsi, sığınılacaq yer olması və s. vəsflər Göy Tanrının daşdığı vəsflərdir (Bəydili, 2003: 17).

“Qutadğu bilig” abidəsinin bəzi beytlərində “qurumuş ağac” ifadəsinə rast gəlirik ki, həmin ifadə “qış” anlamını bildirir: “Qurumuş ağaclar yaşıla büründü, // Al, sarı, göy, qızıl rənglə bəzəndi” (Balasaqunlu, 2006, beyt 67: 290). Qurumuş olan nəsnə cansız və ölüdürsə, al, sarı, qızılı, yaşıl olan yerlər həyatı rəmzləndirir. Yaşıl həyatın, oyanışın, canlılığın simvoludursa, deməli, yaşıl olmayan, quru olan şey cansızlığın, ölümün simvoludur.

Beşikdən məzara qədər ağac bizimlə addımlayır. Dünyaya gəlincə, içində yatdığımız beşik də, ölüncə içinə qoyulduğumuz tabut da ağacdandır. Yusif Xas Hacib tabutu yalın, yəhərsiz bir ağac bənzətməsi ilə verir: “Ayağı sərpəməyən yorğa atından düşəcək, // İnləyərək yəhərsiz ağaca minəcək (Balasaqunlu, 2006, beyt 1428: 118).

Abidədə Yusif Balasaqunlu tərəfindən işlədilmiş “meyvəli ağac” ifadəsi ağıl və bilgi mənasını daşıyır. Ağıl və bilgi insanın meyvəsidir. “Meyvəsiz ağac” ifadəsi isə cahil, biliksiz insanı rəmzləşdirir: “Ağılsız adam meyvəsiz ağacdır, // Ac adam meyvəsiz ağacı neyləsin?” (Balasaqunlu, 2006, beyt 2455: 180).

Türk mifoloji düşüncəsində yaradılışın başlıca ünsürü kimi çıxış edən su bir tərəfdən həyat yaradan gücdür, digər tərəfdən isə ilkin xaosu səciyyələndirir, nizamlı dünyanı xtonik zonadan ayırır. Suyun həyat, ölümsüzlük, gənclik bəxş etməsi ilə bağlı inamlar Azərbaycan miflərində, nağıl və dastanlarında rəngarəng şəkillərdə əksini tapmışdır. Azərbaycan türklərinin inamlarında suyun kultlaşması onun ata, əcdad olması, övlad verməsi, and yerinə çevrilməsi və digər faktlarla təsdiqlənir..

Suya tapınan, onu canlı varlıq, ulu hami hesab edən babalarımız öz yaddaşlarında su kultu və bağlı çoxlu inamlar gəzdirmiş, onu günümüzədək yaşatmışlar. Su dünyanı, həyatı yaradan ilkin mənbə olaraq, həm də ölüm gətirən, kosmik kataklizmlər bəxş edən mürəkkəb ünsürdür. "Dədə Qorqud" eposunda əksini tapmış "Su Haqq didarın görmüşdür" (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 41) deyimi də suyun universal gücünü bildirir. Qorqud Atanın "suya əcəl gəlməz" düşüncəsi ilə ölümsüz bir yer arayarkən su üzərində qərar tutması da suyun kosmoqoniya aktındakı mühüm rolunu bəlli edən mifik elementdir. "Dədə Qorqud"un ikinci boyunda Salur Qazanın su ilə xəbərləşməsi suyun tapınacaq obyekt kimi dəyərini və sakral funksiyalarını göstərir.

Kosmoqoniyada başlanğıc olan su, ilkin xaosun da əlaməti olduğu üçün strukturdan məhrumdur. İlkin xaosun simvolu sayılan su, özünün dirilik vermə, əbədi yaşatma xüsusiyyətini Dirilik suyunda büruzə verir. Əsərlərdə Dirilik suyunun xaosu bildirən zülmət aləmində təsviri ilkinliklə bağlıdır. "Koroğlu" dastanında Qoşabulağın dirilik bəxş etməsi də su kultunun önəmini, yerini, transformasiya zəminində hansı xüsusiyyətləri daşdığını göstərir. Dastanda Qoşabulaq sakral aləmin rəmzi olaraq magik keyfiyyətə malikdir. Qoşabulağın köpüyü xəstəliyi sağaltmaq, insana həyat vermək qüdrətini yaşadır. Buna görə Alı kişi köpüklü su gətirilmədikdən sonra "day mənim əcəlim tamamdır", - deyir.(Əlizadə, 2008: 64).

Qədim türklər həyat, canlılıq simvolu olan suya “sub” deyərlərdi. Sonradan “b” səsi düşmüş və ya bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq “suv” şəklinə düşmüşdür. “Suv”variantına Qaraxanlılar dönəminin məşhur abidəsi olan “Qutadğu bilig”də də rast gəlirik. Yer-su inanışına böyük önəm verən göy türklərə görə yer-su “vətən” anlayışı ilə bağlıdır. Çaylar, göllər, bulaqlar canlı qəbul edildiyindən “su” ya qarşı böyük bir sayğı vardır. Türk düşüncəsində su ilə bağlı

bəzi inanclar yaşamaqdadır. “Qutadğu bilig”də su ilə bağlı beylərin birində deyilir: “Qaranlıq gecə nurlu gündüzə yaxınlaşa bilməz, // Mavi su qızıl alova qonaq ola bilməz (Balasaqunlu, 2006, beyt 2250: 168). Bu beytdə suyun rəngini təsvir edərkən “yaşıl // mavi su” ifadəsi işlədilmişdir. “Mavi su qızıl alova qonaq ola bilməz” deyimi bir çox türk xalqlarında “oda su tökülməz və ya od su ilə söndürülməz” inancında öz təsdiqini tapır.

Abidənin 3212-ci beytində göstərilir ki, quru və ölü kimi təsvir edilən “qara torpaq” həyat qaynağı olan “mavi su” ilə birləşəndə həyat canlanır, hər tərəf yaşıllığa bürünür, çiçəklər açır: “Qara yerlə mavi su bir-birinə yaraşdı, // Ortada gülə-gülə minlərcə çiçək açdı (Balasaqunlu, 2006, beyt 3212: 225).

Abidənin 2686-2687-ci beytlərində “ağız suyu” ağızdan çıxan sözlə əlaqələndirilir (Ögəl, 1995: 335). İkinci beytdə gərəksiz söz “oda, atəşə”, gözəl söz isə “suya” bənzədilir: “Ağızdan bəzən od, bəzən su çıxar, / Bunlardan biri qurar, biri yıxar. // Lüzumsuz söz yanar od kimidir, Ağızından çıxarma, özünü yandırar (Balasaqunlu, 2006, beyt 2686-2687: 193)

Abidənin 2007-ci beytində “göz suyu ilə üz suyu” sinonim olaraq işlənir. İnsan üçün böyük zinət olan həya insanı ancaq gözəl işlərə sövq edir. Bəyin dili dürüst, qəlbi doğru olmalıdır ki, xalq üçün xeyirli işlər görsün, günəşi doğsun, əksinə bəyin könlü, dili və təbiəti düz olmasa, o eldən səadət, uğur qaçar. Abidədə işlənən “üz suyu” ifadəsi XI əsrdə “şərəfli, ləyaqətli və etibar sahibi olmaq” mənasına uyğun gəlir. Həya ilə insanın şərəfinin artdığını bildirən müəllif şərəf və etibarını qorumaq istəyən insanın yalan danışmamasını xüsusi vurğulayır: “Tanrı kimə həya və göz suyu vermişsə, // Ona dövlət və üz suyu da vermişdir” (Balasaqunlu, 2006, beyt 2007: 155).

Yusif Balasaqunlu abidənin bəzi beytlərində “axar su” və “gözəl söz” ifadələrini bir-birinə bəzədir. “Axar su” getdiyi yerdə canlılıq, oyanma, dirçəliş, yaşıllıq gətirdiyi kimi “gözəl, yaxşı söz” canlılıq gətirməkdədir: “Xoş söz isə su kimidir, // Haraya axsa, orada gül bitər” (Balasaqunlu, 2006, beyt 2688: 194).

Abidənin 4097-ci beytində “od, axar su, bəylərin şöhrəti” eyni dəyər daşıyır, yəni yanar od ocaq kimidir, yaxınlaşanı yandırır, axar su sel kimidir, əgər insan düşərsə, yox olub gedir, bəylərin adı-sanı, şöhrəti, gücü çoxdur, yaxınlaşsan od və axar su kimi insanı yox edir: “Sən bu üç şeyə yaxın qonşu olma: Yanar od, axar su, bəylərin adı-sanı” (Balasaqunlu, 2006, beyt 4097: 278).

“Abidənin 2396- cı beytində Yusif Balasaqunlu “suyun odu söndürməsi” ifadəsi “düşmənin dağılması” ifadəsi ilə paralel işlənmişdir: “Su odu söndürəndə, od bir də alovlanmaz, // Düşmən də dağılsa bir də toplanmaz (Balasaqunlu, 2006, beyt 4097: 278).

Abidənin 6035-ci beytində işlənən “su” ifadəsi “əcəl suyu” mənasını verir. Belə ki, “Bir al atının gəlib su verməsi” ifadəsi “Əzrayılın gəlib can alması ilə” eyni semantik yükü daşıyırlar: ”Son pillədə bir atlı mənə su verdi, // Mən suyu axıradək içdim, doydu” (Balasaqunlu, 2006, beyt 6035: 398).

Abidədə “əcəl suyu” ifadəsi, “ıdışlıq su” ifadəsi ilə, yəni “bir badə və ya bir qədəh su” ilə rəmləşdirilmişdir: “İdışlıq suvug içtim emdi tükel // Tükettim tiriglik esen edgü kal” (Arat, 1947, b. 6060: 601) – “Suyun hamısını içdim, ömrümü tamamladım, Sən sağ-salamat qal (Balasaqunlu, 2006, beyt 6060: 400).

Yusif Balasaqunlu Türk dövlət anlayışında “törə-zülm” qarşıdurmasını vermək üçün ”od-su” qarşılığından yararlanmışdır: “Qanun su kimidir, zülmə atəş kimi, // Sən saf su axıtdın, od söndü” (Balasaqunlu, 2006, beyt 3107: 218). Mahmud Kaşqarlı həmin ziddiyyəti “Divanü luğat-it-türk” əsərində ”Güc qapıdan girincə, törə bacadan qaçar” əski bir atalar sözündə əks etdirmişdir (Ögəl, 1995: 341).

“Qutadğu bilig”də “ulu çay” anlayışına rast gəlirik. Göktürk və Uyğur dövründə böyük çaylara “ ögüz” deyilmişdir. Fikrimizcə, abidədə tez-tez rast gəlinən “İrmak bilgili // biliyi dəniz // dərya kamallı” müraciətini Yusif Xas Hacib özünə ünvanlayır: “Ey biliyi çay kimi axan, bil ki, // Tanrının qulları içində məndən pisi yoxdur” (Balasaqunlu, 2006, beyt 5119: 342); və ya: “Dininə qiymət ver, dünyaya qiymət vermə, // Ey dərya kamallı, dinin sənə qiymət qazandırır” (Balasaqunlu, 2006, beyt 6135: 404).

Əsərdə verilmiş beytlərdəki “çay” sözü “qismətli” anlamında işlədilmiş, “dəniz” ifadəsi isə “ölüm”ə bənzədilir: “Təmizlik istəsən, boğazın təmiz olsun, // Onda sənə tərəf nemətlər çay kimi axar” (Balasaqunlu, 2006, beyt 5352: 355). Abidənin 1140 və 1733-ci beytlərində “ölüm” dənizlə eyniləşdirilir. Ölümün ucsuz-bucaqsız olması dənizin dərinliklərini xatırladır: “Ölüm ucsuz-bucaqsız bir dənizdir, // Yaxşı diqqət etsən, dubsiz bir çuxurdur” (Balasaqunlu, 2006, beyt 1140: 101).

Abidənin 3386-cı beytində evlənənlər, yeni status əldə etmiş gənclər, həm də “dənizə çıxacaq gəmiyə minənə” bənzədilir: Gəmiyə minmişdir, sanki evlənən, // Dənizə çıxacaq gəmiyə minən” (Balasaqunlu, 2006, beyt 3386: 236).

NƏTİCƏ

Fikrimizcə, türk mifoloji düşüncəsinə dərinədən bələd olan Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” abidəsində dağ, ağac və su kultları ilə bağlı inanclardan məharətlə istifadə etməklə, türklərin milli həyat fəlsəfəsi, dünya və həyata baxışını, haqq, ədalət, əxlaq anlayışları haqqında fikir və mülahizələrini daha əsaslı və inandırıcı şəkildə təqdim edə bilmişdir.

QAYNAQLAR

- Abdulla B. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”da gerçəkliyin etnomifik qavrayışı (dağ və dərə anlayışı) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, VIII kitab. Bakı: Səda, s. 35-49
- Arat, R.R. (1947). “Kutadgu Bilig”. / Mətn. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,
- Balasaqunlu, Y. (2006). Qutadğu bilig. Bakı: “Avrasiya press”,
- Bəydili, C. (2003). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm,
- Bəydili (Məmmədov), C. (2007). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim
- Əlizadə, R. (2008). Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan
- Kafesoğlu, İ. (1980). “Kutadgu bilig” ve Kültür Tarihimizde Yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı
- Kitabi-Dədə Qorqud, (1988). Bakı : Yazıçı
- Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyatı
- Ögel, B. (1995). Türk mitolojisi. II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Potapov, L.II. (1946). Kult qor na Altaye //. «Sovetskaya etnoqrafiya» jurnalı, №2, s.145-160.
- Seyidov, M. (1989). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı

KÜRESEL DERİ TİCARETİNDE TÜRKİYE’NİN ROLÜ THE ROLE OF TURKEY IN GLOBAL LEATHER TRADE

Dr. Murat KARTAL

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO:0000-0003-3398-5427

Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

ORCID NO: 0000-0002-3984-7298

Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO: 0000-0003-1715-2740

ÖZET

Günümüzde küresel ticareti yapılan ürünler arasında deri mamulleri de yer almaktadır. Küresel deri ticaretine egemen ülkelerin özellikleri incelendiğinde bunların deri sanayisine sahip, gelişmiş (ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi) ve gelişmekte olan ülkeler (Çin, Türkiye, Hindistan gibi) oldukları görülmektedir. Deri ticaretinden elde edilen gelir ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi gelişmiş ülke ekonomileri yanında Çin, Türkiye, Hindistan gibi gelişmekte olan ülke ekonomileri içinde de önemli bir kaynak durumundadır.

Bu çalışmada Türkiye’nin küresel deri ticaretindeki yeri coğrafi yöntem ve teknikler kullanılarak incelenecektir. Türkiye’de deri sanayi 1980’lere kadar yerel pazar ihtiyaçları için üretim yapan bir yapıdayken, 1980 sonrasında dış pazarlara yönelik olarak da üretim yapma kararı alınmıştır. Bu kararla sağlanan üretim artışı, Türkiye’nin uluslararası pazarlarda daha iyi rekabet etmesinin önünü açmıştır. Türkiye günümüzde küresel deri ticaretinin (yaklaşık 1,5 milyar dolarlık gelirle) önemli aktörlerden biri durumundadır. Türkiye’nin deri ticaretindeki en büyük ihracat pazarlarını eskiden beri Avrupa ülkeleri ve Rusya oluştururken, yakın yıllarda Ortadoğu (Irak ve Suudi Arabistan), Kuzey Afrika (Fas, Cezayir ve Tunus) ve Uzakdoğu (Japonya, Güney Kore ve Hong Kong) ülkeleri de ihracat yaptığı bölgeler arasına girmiştir. Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı ülkeler ise Rusya, Almanya, Fransa, Ukrayna, Irak, Suudi Arabistan, Güney Kore ve Japonya’dır. Türkiye’den küresel pazarlara ihraç edilen deri mamulleri arasında ilk sırada deri ayakkabılar (% 57’lik oranla) yer alırken onu saraciyelik (deri eşya) ürünler (% 20,7) ile post ve kürkler (% 9,8’lik oranla) izlemektedir. Türkiye’nin küresel pazarlarda daha iyi rekabet edebilmesi için Ar-ge yatırımlarını arttırması ve İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere’de olduğu gibi kendi küresel deri markalarını yaratması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deri Sanayisi, İthalat, İhracat, Türkiye.

ABSTRACT

Today, leather products are among the most traded products in the world. If we examine the characteristics of the countries that dominate the Global Leather Trade, we find that they are developed countries (USA, England, France, Germany and Italy) and developing countries (China, Turkey and India) that have leather industries. The revenue from leather trade is

important for the economies of developed countries such as the US, England, Germany and Italy as well as for the economies of developing countries such as China, Turkey and India.

In this study, Turkey's position in the Global Leather Trade is examined using geographical methods and techniques. Until the 1980s, Turkish leather industry produced for the needs of domestic markets, then it was decided to produce for foreign markets after the 1980s. The increase in production achieved by this decision paved the way for Turkey to become more competitive in international markets. Today, Turkey is one of the major players in the Global Leather Trade (with an income of about \$1.5 billion). While Turkey's biggest export markets in the leather trade have long been European countries and Russia, in recent years the Middle East (Iraq and Saudi Arabia), North Africa (Morocco, Algeria and Tunisia) and the Far East (Japan, South Korea and Hong Kong) have also become export countries. The countries to which Turkey exports leather products are Russia, Germany, France, Ukraine, Iraq, Saudi Arabia, South Korea and Japan. The leather products mostly exported to Global markets include leather footwear (% 57), saddlery/leather goods (% 20.7) and hides and furs (% 9.8). In order for Turkey to better compete in Global markets, investment in R&D activities has to be increased and own Global Turkish Leather brand should be created as have done in Italy, France, Germany and England.

Keywords: Leather Industry, Import, Export, Turkey.

GİRİŞ

Günümüzde küresel ticareti yapılan ürünler arasında deri mamulleri de yer almaktadır. Deri insanoğlunun ilkçağlardan beri, kendini olumsuz iklim şartlarından koruyabilmek için kullandığı materyallerden biri olmuştur. Başlangıçta en doğal haliyle kullanılan deri, sonraki dönemlerde geliştirilen çeşitli yöntemlerle (bitkisel tabaklama) işleminden geçirilerek kullanılmaya başlanmıştır. Böylece başlayan dericilik faaliyeti bir zanaat kolu olarak pek çok medeniyet tarafından geliştirilmiş ve deriden üretilen ürünler giysi dışında günlük yaşamın diğer alanlarında da kullanılmaya başlanmıştır (Kartal, 2021). 18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi yarattığı teknolojik yeniliklerle diğer alanlarda olduğu gibi dericilik faaliyetlerinin de gelişmesini sağlamıştır. Sanayi devriminin getirdiği teknolojik yeniliklerle dericilik faaliyetlerinde muazzam değişiklikler meydana gelmiş, daha önce ağırlıklı olarak insan gücüne dayanan deri imalat süreci, çeşitli deri makinaları, kimyasal tabaklama yöntemleri ve dikiş makinalarının icadıyla büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Sanayi devriminin etkisiyle yaşanan gelişmeler diğer sanayi kollarında olduğu gibi deri sanayinde de devasa üretim artışı sağlayarak deri ürünlerinin de küresel ticareti yapılan ürünler arasında yer almasını sağlamıştır.

Günümüzde küresel deri ticaretine egemen ülkelerin özellikleri incelendiğinde bunların deri sanayisine sahip, gelişmiş (ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi) ve gelişmekte olan ülkeler (Çin, Türkiye, Hindistan gibi) oldukları görülmektedir. Deri ticaretinden elde edilen gelir ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi gelişmiş ülke ekonomileri yanında Çin, Türkiye, Hindistan gibi gelişmekte olan ülke ekonomileri içinde de önemli bir kaynak durumundadır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016 ve Kartal, 2021).

GELİŞME

Türkiye’de dericilik faaliyetleri Cumhuriyetinin ilk yıllarında Osmanlıdan devralınan yıkık dökük deri kuruluşlarıyla yürütülmüştü. Bu dönemde Kazlıçeşme ve Beykoz başta olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yerlerinde faaliyet gösteren deri kuruluşları, ülkenin deri mamulleri ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştiriyorlardı (Tümertekin,1961; Yerlitaş, 2013).

Türkiye’de 1960’lara kadar deri sanayisini geliştirme adına çeşitli kararlar alınmış olsa da, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik darboğazlar bunu engellemiştir.

Türkiye’de dericilik faaliyetlerinin bir sanayi kolu olarak geliştirilmesi, beş yıllık kalkınma planları kapsamında sanayi faaliyetlerine ağırlık verilmesiyle mümkün olmuştur (İlgen, 1921; DPT,1991). 1970’li ve 1980’li yıllar boyunca geliştirilen deri sanayi yerel pazar ihtiyaçlarını karşılama yanında küresel pazarlara da üretim yapmaya başlamıştır. Türkiye’de deri sanayi 1980’lere kadar daha çok yerel pazar ihtiyaçları için üretim yapan bir yapıdayken, 1980 sonrasında dış pazarlara yönelik olarak da üretim yapma kararı almıştır (Özgüç, 1987). Bu kararlar sağlanan üretim artışı, Türkiye’nin uluslararası pazarlarda daha iyi rekabet etmesinin önünü açmıştır.

Türkiye’de deri sanayisinin gelişmesinde asıl etkili olan husus ise 1980’den itibaren Batı Avrupa ülkeleri ve ABD’nin deri tabaklama sektöründen çekilmesiyle olmuştur. Bu durum Türkiye deri sanayisini, büyük ölçüde ihracat odaklı bir politika izlemeye itmiş ve Türkiye küresel pazarlara giderek artan hacimlerde ihracat yapan bir ülke haline gelmiştir. Türkiye günümüzde küresel deri ticaretinin (yaklaşık 1,5 milyar dolarlık gelirle) önemli aktörlerden biri durumundadır.

Tablo 1: 2000’den Günümüze Ham ve İşlenmiş Deri Sektöründeki En Büyük İhracatçı Ülkeler (Amerikan Doları).

	2001	2004	2007	2010	2013	2016	2019	2020
İtalya	3.871.352	4.480.796	5.436.028	4.631.449	5.521.320	4.336.964	3.820.891	2.933.295
ABD	2.700.259	2.782.614	3.064.781	2.905.252	3.757.799	2.741.014	1.703.728	1.258.251
Brezilya	877,485	1.291.491	2.193.142	1.740.771	2.509.752	2.032.541	1.149.592	976,000
Çin	903,347	1.400.985	1.176.970	411,728	466,067	634,736	705,398	644,474
Almanya	993,056	1.035.063	1.222.061	1.123.277	1.416.428	1.095.867	797,212	620,102
Çin	2.157.783	3.014.863	2.946.889	2.300.335	2.542.056	1.602.046	909,058	543,694
İspanya	565,499	593,100	723,116	754,714	1.039.764	721,517	647,160	516,593
Tayland	256,875	336,347	433,411	440,172	565,565	576,634	666,471	512,593
Fransa	687,029	682,716	775,369	712,619	975,105	730,782	578,368	393,321
Hindistan	456,682	602,021	805,164	789,832	1.349.059	908,637	554,801	374,601
Türkiye (21. Sırada)	68,556	84,629	120,162	115,731	222,401	184,224	234,100	155,984
Dünya Toplamı	23.069.295	26,646.626	31.529.787	30.129.967	35.670.742	26.043.151	19.527.930	14.432.295

Kaynak: Trade Map, 2021

Türkiye’nin deri ticaretindeki en büyük ihracat pazarlarını eskiden beri Avrupa ülkeleri ve Rusya oluştururken, yakın yıllarda Ortadoğu (Irak ve Suudi Arabistan), Kuzey Afrika (Fas, Cezayir ve Tunus) ve Uzakdoğu (Japonya, Güney Kore ve Hong Kong) ülkeleri de ihracat yaptığı bölgeler arasına girmiştir. Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı ülkeler ise Rusya, Almanya, Fransa, Ukrayna, Irak, Suudi Arabistan, Güney Kore ve Japonya’dır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016; TÜİK, 2021).

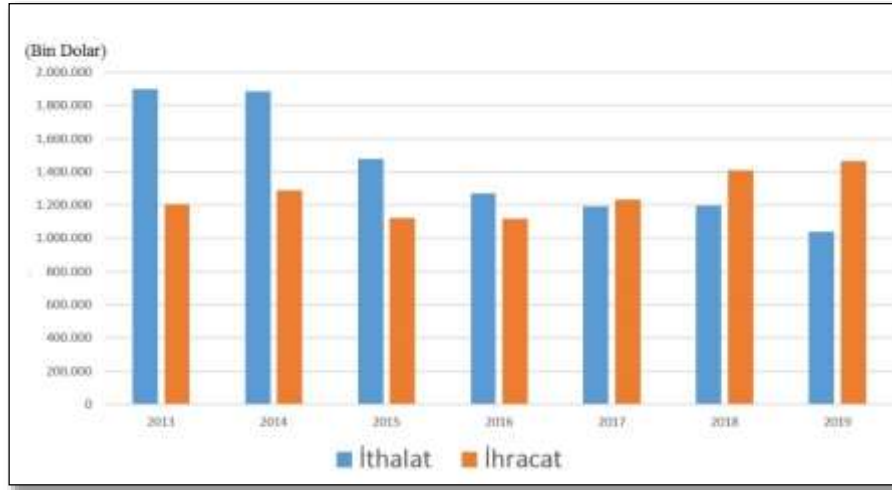
Tablo 2: 2000'den Günümüze Ham ve İşlenmiş Deri Sektöründeki En Büyük İthalatçı Ülkeler (Amerikan Doları).

	2001	2004	2007	2010	2013	2016	2019	2020
Çin	3.168.500	4.600.533	5.965.039	5.939.141	8.025.665	5.757.865	3.658.136	2.728.101
İtalya	3.572.311	3.176.735	4.317.977	3.345.410	4.588.126	3.329.008	2.427.033	1.680.209
Vietnam	225.844	674.170	933.706	921.602	1.164.801	1.667.965	1.708.904	1.336.864
Hong Kong	2.641.693	3.613.430	3.568.065	3.074.092	3.503.347	1.858.660	967.016	566.979
Meksika	810.196	1.014.200	744.111	538.037	1.012.630	1.165.427	774.654	541.762
Fransa	559.712	522.009	570.050	533.922	762.183	646.518	694.355	527.249
Almanya	791.346	771.198	1.046.123	1.060.485	1.208.784	896.704	674.423	489.935
ABD	1.031.818	923.724	848.715	619.020	738.096	805.429	600.955	461.801
Tayland	453.551	465.937	569.223	537.370	703.659	643.002	571.529	429.271
Endonezya	163.496	101.317	89.059	349.980	427.529	454.985	508.250	384.124
Türkiye (21. Sırada)	427.272	575.275	609.642	473.295	696.331	228.795	231.904	184.608
Dünya Toplamı	222.246.488	25.515.609	29.722.650	26.260.670	33.732.569	30.908.383	20.376.549	14.932.295

Kaynak: Trade Map, 2021

Günümüzde Türkiye ekonomisi içinde oldukça önemli bir yere sahip olan deri sanayisi, ülke ekonomisine büyük miktarlarda döviz girdisi sağlayarak mali açıdan ekonominin önemli dengeleyici sektörlerden biri durumundadır. Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin sektörel bazdaki ihracat rakamlarına göre deri sanayi ihracatı, Türkiye'nin ihracat sıralamasında deri hazır giyim (konfeksiyon) sektörüyle beraber ülke ekonomisine en fazla girdi sağlayan *ikinci büyük* sektör durumundadır (Ticaret Bakanlığı, 2020).

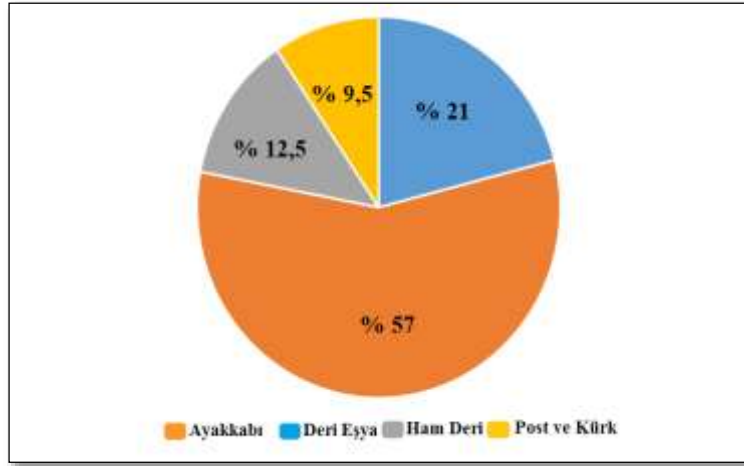
Grafik 1: Yıllara Göre Türkiye'nin Deri Sektöründeki İthalat ve İhracat Değerleri (1000 Dolar)

Kaynak: TÜİK, 2020

Türkiye'den küresel pazarlara ihraç edilen deri mamulleri arasında ihracatı en fazla yapılan ürünü % 57'lik payla deri ayakkabılar oluşturmaktadır. Deri ayakkabıları % 21'lik payla saraciyelik (deri eşya) ürünler, %12,5'lik payla ham deri ve % 9,5'lik payla post ve kürklerle izlenmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019 ve 2020).

Grafik 2. Türkiye'nin Tabii Deri Sanayi İhracatı, 2020

Kaynak: TC, Ticaret Bakanlığı, 2020.

Türkiye deri sanayisi, sağlamış olduğu döviz girdisi yanında, yarattığı istihdam olanaklarıyla da ülke ekonomisine ciddi katkı sağlayan sektörlerden biri durumundadır. Türkiye Ticaret Bakanlığı verilerine göre deri üretimi yapan 6,544 firmada, toplam 65,257 kişi istihdam edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2020).

SONUÇ

Türkiye deri sanayisi, başlangıçta yerel pazar ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirse de, 1980'lerden itibaren küresel pazarlarda rekabet etmektedir. Türkiye deri sanayisinin en büyük ihraç pazarlarını eskiden beri Avrupa ve Rusya oluştururken, yakın yıllarda Ortadoğu (Irak ve S. Arabistan), Kuzey Afrika (Fas, Cezayir ve Tunus) ve Uzakdoğu (Japonya, G. Kore ve Hong Kong) ülkeleri önemli ihraç pazarları haline gelmiştir. Türkiye'nin en çok deri mamulleri ihracatı yaptığı ülkeler ise, Rusya, Almanya, Fransa, Ukrayna, Irak, S. Arabistan, G. Kore ve Japonya'dır. Türkiye'den küresel pazarlara ihraç edilen deri mamulleri arasında ihracatı en fazla yapılan ürünü (% 57'lik oranla) deri ayakkabılar oluşturmaktadır. Deri ayakkabıları (% 20,7'lik payla) saraciyelik (deri eşya) ürünler ile (% 9,8'lik oranla) post ve kürkler izlemektedir.

Türkiye deri sanayi içinde bulunduğu çeşitli sorunlara (kaliteli ham deri bulamama, sermaye sıkıntısı ve nitelikli işçi temini vb.) rağmen, ürettiği kaliteli deri mamulleri sayesinde küresel deri ticaretinde (yaklaşık 1,5 milyar dolar gelirle) önemli bir yere sahiptir. Küresel pazarlara dönük üretim yapan kuruluşlar, ihracat yaptıkları bölge pazarlarının demografik ve kültürel özelliklerinin yanı sıra, iklim özelliklerini, kitlelerin zevk ve beğenileri ile gelir düzeylerini de göz önünde bulundurarak üretim yapmaktadırlar.

Türkiye'nin küresel pazarlarda daha iyi rekabet edebilmesi için Ar-ge yatırımlarını arttırması ve İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'de olduğu gibi kendi küresel deri markalarını yaratması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- DPT. (1991). Deri ve Deri Mamulleri Sanayii, VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı ÖİK Raporu, Ankara.
- İLGİN, A. (1921). 1921 Türkiye Sanayi Sayımları, Cedit Neşriyat, Ankara.
- İstanbul Sanayi Odası. (2004). Deri ve Deri Ürünleri Ayakkabı: Ayakkabı Yan Sanayii ve Suni Deri Sektörü, Türkiye Kalkınma Bankası A. Ş. Yayınları, İstanbul.
- KARTAL, M. (2021). Türkiye’de Tabii Deri Sanayisinin Coğrafi Dağılışı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- ÖZGÜÇ, N (1987). Türkiye’de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı, İ.Ü, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Dergisi, Sayı 2, Sayfa 34-70, İstanbul.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı. (2016). Deri ve Deri Mamulleri Sektörü, İhracat Genel Müdürlüğü Tekstil ve Konfeksiyon Ürünleri Daire Başkanlığı, Ankara.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2019). Deri ve Deri Mamulleri Sanayi Raporu, Ankara.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2020). Deri ve Deri Mamulleri Sektörü Raporu, Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü, Ankara.
- TÜMERTEKİN, E. (1961). İstanbul’da Sanayi Faaliyetlerinin Bünyesi ve Türkiye Sanayiindeki Yeri, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt 2, Sayı: 16, sayfa: 105-125, İstanbul.
- YERLİTAŞ, O. (2013). Osmanlıdan Cumhuriyete Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- <http://www.tuik.gov.tr>, 2020.
- <https://www.trademap.org>, 2021.

GAZİANTEP KENT ORMANLARININ REKREASYONEL AMAÇLI KULLANIMI USE OF GAZİANTEP URBAN FORESTS FOR RECREATIONAL PURPOSES

Dr. Murat KARTAL

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO:0000-0003-3398-5427

Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

ORCID NO: 0000-0002-3984-7298

Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO: 0000-0003-1715-2740

ÖZET

Endüstri devriminin yarattığı teknolojik gelişmeler bir yandan toplumsal yaşayışı kolaylaştırırken, diğer yandan yarattığı yoğun iş temposu ve ağırlaşan yaşam koşulları ile özellikle büyük şehirlerdeki insanların doğa ile olan bağlarını zayıflatmıştır. Bu durum insanların dinlenme, eğlenme ve kendilerini yenileme ihtiyacını doğurmuş ve rekreasyonel faaliyetlerin geliştirilmesini gerektirmiştir. Rekreasyonel faaliyetlerin geliştirilmesinde doğal, kültürel, ekonomik ve çevresel pek çok özellik kaynak olarak değerlendirilmiştir. Bu amaçla şehirlerin yakınındaki ormanlık alanlar en çok kullanılan kaynaklar olmuştur.

Bu çalışmada Gaziantep kent ormanlarının rekreasyonel amaçlı kullanımı coğrafi yöntem ve teknikler kullanılarak incelenmiştir. Gaziantep'te kent ormanlarında oluşturulan parkların en önemlisini Dülükbaşı Tabiat Parkı oluşturmaktadır. Şehir merkezine 4 km mesafedeki (306 hektar) parkta, yeme- içme üniteleri yanında kamp ve karavanla konaklama olanakları da bulunmaktadır. Şehri çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan parklardan biri de Erikçe Kent Ormanı Tabiat Parkı'dır. Şehir merkezine 5 km mesafedeki (300 hektar) parkta yeme-içme üniteleri yanında bir tane de yapay kayak pisti bulunmaktadır. Şehir halkının rekreasyon ihtiyaçları için oluşturulan parklardan bir diğerini, şehir merkezine 2,5 km uzaklıktaki (192 hektar) Burç Ormanları Tabiat Parkı'ı oluşturmaktadır. Halkın daha çok piknik yapmak için kullandığı park, bisiklet ve atlı spor faaliyetleri için sahip olduğu parkurlarıyla ilgi çekmektedir. Gaziantep'in hoşça vakit geçirmeleri için kent ormanlarında oluşturulan parklardan biri de Alleben Göleti ve Mesire Alanı'dır. Şehir merkezine 10 km uzaklıktaki (17,5 hektar) park, daha çok piknik yapmak için kullanılmaktadır. Park içindeki gölet sayesinde yaz aylarında olta balıkçılığı da yapılabilmektedir. Gaziantep'i çevreleyen ormanlık alanlarda yakın zamanda hizmete başlaması için çalışmaların yürütüldüğü Yeşil Vadi Parkı ise şehir merkezine 3 km mesafede (170 hektar) yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gaziantep, Rekreasyon, Parklar

ABSTRACT

Although the technological developments of the Industrial Revolution facilitated social life on the one hand, they also weakened people's ties with nature, especially in large cities, due to the high pace of work and the difficult living conditions it created. This situation created the need

for people to relax, have fun and renew themselves, and required the development of leisure activities. Many natural, cultural, economic and environmental features were evaluated as resources for the development of recreational activities. For this purpose, the forest areas near the cities were the most used resources.

In this study, the recreational use of urban forests in Gaziantep was investigated by using of geographical methods and techniques. Dülükbaşı Nature Park is the most important of the parks established in the urban forests of Gaziantep. There are also camping and caravan accommodations and catering facilities in the park, which is located 4 km away from the city center (306 hectares). One of the parks established in the forest areas around the city is Erikçe Urban Forest Nature Park. The park is located 5 km away from the city center (300 hectares) and has an artificial ski slope as well as gastronomic facilities. Another park created for the recreational needs of the city's residents is Burç Ormanları Nature Park which is located 2.5 km away from the city center (192 hectares). The park, which is mainly used by the people for picnics, attracts attention with its trails for cyclists and horseback riders. One of the parks created in the urban forests to give Gaziantep residents a good time is Alleben Pond and Recreation Area. The park is located 10 km away from the city center (17.5 hectares) and is mainly used for picnics. Thanks to the pond in the park, people can also come for fishing in the summer. Yeşil Vadi Park, where work is being carried out to bring the forest areas around Gaziantep into use, is 3 km (170 hectares) from the city center.

Keywords: Turkey, Gaziantep, Recreation, Parks.

GİRİŞ

Endüstri devriminin yarattığı teknolojik gelişmeler bir yandan toplumsal yaşayışı kolaylaştırırken, diğer yandan yarattığı yoğun iş temposu ve ağırlaşan yaşam koşulları ile özellikle büyük şehirlerdeki insanların doğa ile olan bağlarını zayıflatmıştır. Bu durum insanların dinlenme, eğlenme ve kendilerini yenileme ihtiyacını doğurmuş ve rekreasyonel faaliyetlerin geliştirilmesini sağlamıştır. Öncelikle dünya nüfusunun önemli bir kısmını barındıran büyük şehirlerde başlatılan rekreasyon faaliyetleri, daha sonra diğer şehirlerde de yaygınlaştırılmıştır.

Rekreasyonel faaliyetlerin geliştirilmesinde doğal, kültürel ve çevresel pek çok özellik kaynak olarak değerlendirilmiştir. Bu kaynakların korunma-kullanım ilkeleri çerçevesinde yerinde ve doğru bir şekilde değerlendirilmesi de turizm ve rekreasyon faaliyetlerinin sürdürülebilirliği açısından önemli olmuştur. Rekreasyon faaliyetlerinin bir diğer özelliği oluşturuldukları alanlarda yarattıkları değişikliklerdir. Bu değişiklikler çeşitli bilim dalı mensupları tarafından incelenirken, mekânsal kullanımda yarattıkları değişikliklerle coğrafyacıların da dikkatini çekmiş ve pek çok coğrafi çalışmaya konu olmuşlardır. Türkiye’de son yıllarda rekreasyon faaliyetlerini inceleyen coğrafi çalışmaların bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür; Timor 2004, Soykan 2004, Timur ve diğerleri 2009, Doldur 2011 ve 2014, Kartal 2015, Kapan, 2016 ve 2018, Yorulmaz, 2019, Nesipoğlu 2019, Sinan ve Kapan, 2021).

Şekil 1: Gaziantep'in Konumu

Rekreasyonel faaliyetlerin geliştirilmesi için şehirlerin yakınındaki ormanlık alanlar en çok kullanılan kaynaklar olmuştur. Tarih boyunca pek çok medeniyete (Hitit, Pers, Asur, Roma, Bizans, Arap ve Türk) ev sahipliği yapmış 6000 yıllık tarihi geçmişi ile Gaziantep, zengin kültürel özellikleri yanında çok çeşitli doğal güzellikleriyle rekreasyon faaliyetlerinin geliştirilmesi için zengin kaynaklara sahip şehirlerden biridir (Doldur, 2016). Bu kaynaklar içerisinde en önemlilerinden birini şehri çevreleyen kent ormanları oluşturmaktadır. Son 10 yıl içinde Gaziantep'i çevreleyen ormanlık alanlarda halkın rekreasyon ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli donanımlar (parklar, çay bahçeleri, oyun sahaları, oturma alanları, piknik alanları, yürüyüş parkurları, spor alanları, botanik bahçeleri, mesire alanları, kamp ve karavan alanları vb.) oluşturulmuştur.

GELİŞME

Gaziantep'linin en fazla rağbet ettiği açık rekreasyon alanları arasında şehri çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan parklar önemli bir yere sahiptir. Bu parkların en önemlilerini Dülük Baba, Burç Ormanları, Erikçe Kent Ormanı, Alleben Gölet'i Mesire Alanı ve Yeşil Vadi Parkı oluşturmaktadır. Gaziantep'li şehir çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan parklara yıl boyunca ilgi göstermektedirler. Bu ilgi hafta sonları ve yaz aylarında daha da artmaktadır. Şehri çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan rekreasyon alanları, şehirde yaşayanlar yanında Gaziantep'in ilçelerinden ve yakın illerden (Kilis, Şanlıurfa, Adıyaman) gelen ziyaretçilere de hizmet vermektedir (Kartal, 2015).

Tablo 1. Gaziantep Şehri Yakın Çevresindeki Kent Ormanlarında Oluşturulan Parklar

Parklar		Yaklaşık Büyüklüğü ve Şehir Merkezine Uzaklığı
1	Dülük Baba Tabiat Parkı	306 Hektar /4 km
2	Erikçe Kent Ormanı Tabiat Parkı	300 Hektar /5 km
3	Burç Ormanları Tabiat Parkı	192 Hektar /2, 5 km
4	Alleben Göleti ve Mesire Alanı	17,5 Hektar /10 km
5	Güneykent Parkı (Şelale Park)	18 hektar/1 km
6	Yeşil Vadi Parkı Projesi	170 Hektar/3 km

Gaziantep Şehri'ni çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan rekreasyon alanlarında oluşturulan parklardan en önemlisi *Dülükbaba Gezi ve Mesire Alanı* 'dır. Şehrin kuzeyinde şehir merkezine yaklaşık 4 km mesafedeki (306 hektar) parkta, yeme- içme üniteleri yanında kamp ve karavanla konaklama olanakları da bulunmaktadır. Şehir halkı tarafından yıl boyunca rekreasyon amaçlı kullanılan parkın yaz aylarında ziyaretçi sayısı daha da artmaktadır. Park içerisinde ziyaretçilerin her türlü ihtiyaçlarına cevap verecek donanımlar (piknik masaları, WC, otopark, çocuk oyun alanları gibi) mevcuttur. Parkta Türkiye'nin en büyük yapay göleti, kır gazinosu, bungalovlar, kondisyon ve spor tesisleri, manzara ve seyir terasları ve kamelyalar gibi donanımlar da bulunmaktadır(Kartal, 2015). Ayrıca Dülükbaba gezi ve mesire alanı içinde 5 bin kişilik kamp ve karavan alanları da bulunmaktadır. Dülükbaba gezi ve mesire alanına gelen ziyaretçiler, mesire alanının hemen yakınındaki Antik Dülük Kenti'ni ve bu kente ait olan Dülük Kaya Mezarları'nı da görme şansına sahip olmaktadır.

Foto 11. Dülükbaba Gezi ve Mesire Alanı'ndan Bir Görünüm

Gaziantep'i çevreleyen ormanlarda oluşturulan parklardan biri de *Erikçe Kent Ormanı Tabiat Parkı* 'dır. Şehir merkezime 5 km uzaklıktaki ormanlık alanda Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından 2009'da 300 hektar alan üzerinde inşa edilmiştir. Park içerisinde piknik yapma, kamp ve karavan, atlı doğa yürüyüşü, bisiklet turları için parkurlar yanında 2013'te Büyükşehir Belediyesi tarafından faaliyete geçirilen bir adet sentetik çim kayak pisti de yer almaktadır (Kahraman ve Gökseli, 2013: 65). Şehir halkı tarafından yıl boyunca rekreasyon amaçlı kullanılan parkın yaz aylarında ziyaretçi sayısı daha da artmaktadır.

Erikçe Kent Ormanı Tabiat Parkı'nı ziyaret edenlerin büyük çoğunluğu kayak yapma ve piknik amaçlı gelmektedirler. Şehir halkı dışında buraya yakındaki kırsal alanlardan (Öğümsöğüt, Sarıbaşak, Başpınar ve Sammezreası) da piknik yapmak için ziyaretçiler gelmektedir. (www.gaziantep.bel.tr).

Foto 2. Erikçe Kent Ormanı Kayak Pisti Alanından Bir Görünüm

Şehir halkının rekreasyon ihtiyaçları için oluşturulan parklardan bir de şehir merkezine 2,5 km uzaklıktaki (192 hektar) *Burç Ormanları Tabiat Parkı*'dır. Halkın daha çok piknik yapmak için kullandığı park, bisiklet ve atlı spor faaliyetleri için sahip olduğu parkurlarıyla da ilgi çekmektedir. Burç Ormanları Tabiat Parkı da Dülük Baba Tabiat Parkı gibi şehir halkı yanında Gaziantep'in ilçelerinden ve komşu illerden (Kilis, Adıyaman, Şanlıurfa) gelenler tarafından da sıklıkla ziyaret edilmektedir. Burç Ormanları Tabiat Parkı doğal güzellikleri yanında içerisinde yer alan Gaziantep Hayvanat Bahçesi (Orta Doğu ve Balkanlar'ın en büyüğü, Dünya'nın üçüncü, Avrupa'nın ise ikinci en büyük hayvanat bahçesi) ile ziyaretçi çekmektedir (Kahraman ve Gökseli, 2013). Park içinde yer alan hayvanat bahçesini yılda ortalama 2.5 milyon kişi ziyaret etmektedir (bolge3.tarimorman.gov.tr).

Foto 3. Gaziantep Burç Ormanları Tabiat Parkı Mesire Alanı

Foto 4. Gaziantep Burç Ormanları Tabiat Parkı Mesire Alanı ve Hayvanat Bahçesi

Gaziantep'linin hoşça vakit geçirmeleri için kent ormanlarında oluşturulan parklardan bir diğeri de *Alleben Göleti ve Mesire Alanı*'dır. Şehir merkezine 10 km uzaklıktaki (17,5 hektar) park, daha çok piknik yapmak için kullanılmaktadır. Park içindeki gölet sayesinde yaz aylarında olta balıkçılığı da yapılabilir. Alleben Göleti ve Mesire Alanı, piknik yapmak dışında doğa yürüyüşleri, avcılık (olta balıkçılığı) ve su sporları (kano ve yüzme yarışları) açısından da tercih edilmektedir. Kış aylarında ilginin az olduğu mesire alanına yaz aylarında özellikle hafta sonu tatilleri için yoğun ilgi olmaktadır. Mesire alanına ulaşım özel araçlar yanında halk otobüsleri ve dolmuşlarla da sağlanabilmektedir (<http://alleben.tabiat.gov.tr>).

Foto 5. Solda Alleben Gölet'i ve Sağda Piknik Alanından Bir Görünüm

Şehir girişinde yaklaşık 18 hektar alan üzerine kurulu olan *Güneykent Parkı* ise Gaziantep-Kilis yolu üzerinde yer almaktadır. Park içerisinde yapay gölet, yel değirmeni, cafeler, mescitler, piknik alanı, çocuk oyun alanları ve koku bahçeleri gibi donanımlar mevcuttur. Park alanı içerisinde oluşturulan yapay gölette yaz aylarında sandalla dolaşmak da mümkün olabilmektedir. Kış aylarında ziyaretçi sayısının az olduğu parka, yaz aylarında ve özellikle hafta sonlarında ilgi yoğun olmaktadır (Kartal, 2015; www.sahinbey.bel.tr).

Foto 6. Güneykent Parkı/Yapay Gölet ve Piknik Alanından Bir Görünüm

Gaziantep’i çevreleyen ormanlık alanlarda yakın zamanda hizmete başlaması için çalışmaların yürütüldüğü *Yeşil Vadi Parkı Projesi* ise şehir merkezine 3 km mesafede 170 hektar alan üzerinde oluşturulmaktadır. Şehrin güneydoğusunda bulunan park alanı Gaziantep çevre yolundan başlayan ve güneybatıdaki Akkent’e kadar uzanan vadi içerisinde inşa edilmektedir. Toplamda 1 milyon 700 bin metrekare yeşil alana sahip olacak olan proje kapsamında 86.500 metrekare yapay gölet ve gölet alanı, ahşap seyir terasları ve iskeleler, ahşap köprüler, dinlenme adaları, cafe, büfe ve restoran gibi yeme-içme olanakları yanında tekne alanları, kayıkla gezi alanları, çarpışan bot alanı, 10.000 kişi kapasiteli amfi vb. gibi çeşitli olanaklar da yer alacaktır. Türkiye’nin en büyük ve dünyanın sayılı projelerinden olan Yeşil Vadi Projesi tamamlandığında çok sayıdaki rekreasyonel donatı alanıyla şehrin kültürel ve eğlence hayatına önemli katkılar da sağlayacaktır(www.yesilvadiparki.com).

Foto 7. Yeşil Vadi-Düztepe İnşaat Alanından Bir Görünüm

SONUÇ

Gaziantep tarih boyunca pek çok medeniyete (Hitit, Pers, Asur, Roma, Bizans, Arap ve Türk) ev sahipliği yapmış 6000 yıllık tarihi geçmişi ile zengin kültürel özellikleri yanında çok çeşitli doğal güzellikleriyle rekreasyon faaliyetlerinin geliştirilmesi için zengin kaynaklara sahiptir. Bu kaynaklar içerisinde en önemlilerinden birini şehri çevreleyen kent ormanları

oluşturmaktadır. Son 10 yıl içerisinde Gaziantep'i çevreleyen ormanlık alanlarda halkın rekreasyon ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli donanımlar (parklar, çay bahçeleri, oyun sahaları, oturma alanları, piknik alanları, yürüyüş parkurları, spor alanları, botanik bahçeleri, mesire alanları, kamp ve karavan alanları vb.) oluşturulmuştur. Gaziantep'liler şehri çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan rekreasyon alanlarına yıl boyunca ilgi göstermektedirler. Bu ilgi hafta sonları ve yaz aylarında daha da artmaktadır. Şehri çevreleyen ormanlık alanlarda oluşturulan rekreasyon alanları, şehirde yaşayanlar yanında Gaziantep'in ilçelerinden ve yakın illerden (Kilis, Şanlıurfa, Adıyaman) gelen ziyaretçilere de hizmet vermektedir.

KAYNAKÇA

- DOLDUR, H. 2016. "Gaziantep: One of The Gastronomy Cities Selected by Unesco" *Global Issues and Trends in Tourism*, Editors Avcıkurt, C., Dinu, M.S., Hacıoğlu, N., Efe, R., Soykan, A., Tetik, N., St. Kliment Ohridski University Press, pp. 679-700, Sofia.
- DOLDUR, H., (2011). "One Of The Recreational Areas Near Istanbul: Polonezköy", *NWSA-e-Journal of New World Sciences Academy*, Volume: 6, Number: 4, p. 145-168, Article Number: 4A0043, 2011.
- DOLDUR, H., (2014). *Burhaniye, Bir Zeytincilik ve Sayfiye Yerleşmesi*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- KAHRAMAN, D.; GÖKSELİ, A.: "Gaziantep İlinde Doğa Turizmi Master Planı, 2013-2023, Gaziantep, 2013.
- KAPAN, K. (2016). Development and sustainability of the tourism in Lake Salda and its environs. Avcıkurt C., Dinu, M. S., Hacıoğlu, N., Efe, R., Soykan, A., Tetik, N. (Eds.), *Global Issues and Trends in Tourism* (ss.700-708). Sofia: St. Kliment Ohridski Univ. Press.
- KAPAN, K. (2018). Effects of tourism and recreation activities on economic structure: A case study on Antalya, *Journal Of Geography-Cografya Dergisi*, 47-56.
- KARTAL, M., (2015). *Gaziantep Şehrinde Rekreasyonel Faaliyetlerin Dağılışı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- NESİPOĞLU, Ö. (2019). *Antakya Şehrinde Rekreasyonel Faaliyetlerin Dağılışı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- SİNAN, G. ve Kapan, K. (2021). Turizm Destinasyonlarında Doğal Varlıkların Değerlendirilmesi: Kuzey Makedonya Örneği, *II. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi* 17-20 Haziran, İstanbul.
- SOYKAN, F., (2004). "Un essai de tourisme rural en Turquie: Le village de Şirince (İzmir)", *New Medit*, no: 3, Bari, Italie. P. 44-49, İzmir.
- TİMOR, A., (2004). *Ayvalık, Bir Sayfiye Yerleşmesinin Gelişme Süreci*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- TİMUR, A., BAYKAL, F. ve EMEKLİ, G., (2009). "İzmir Ekoturizm Güzergâhları (Ed.)", Ege Turizm Derneği Yayını, İzmir.
- YORULMAZ, E. (2019). *Eskişehir'de Rekreasyonel Faaliyetlerin Dağılışı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

<https://bolge3.tarimorman.gov.tr/Menu/28/Burc-Tabiat-Parki-gaziantep>

<https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-52368/mesire-yerleri.html>

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

<https://www.gaziantep.bel.tr/tr/haberler/gaziantep-in-gizli-bahcesi-erikce-kent-orman>

<https://www.sahinbey.bel.tr/parkdetay/0/33/selale-parki>

<http://www.yesilvadiparki.com>

<http://alleben.tabiat.gov.tr>

ÇORUM ŞEHİRİ'NİN GELİŞMESİNDE SANAYİNİN ROLÜ

THE ROLE OF INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF ÇORUM CITY

Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO: 0000-0003-1715-2740

Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

ORCID NO: 0000-0002-3984-7298

Dr. Murat KARTAL

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORCID NO:0000-0003-3398-5427

ÖZET

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de şehirleşmenin yaygınlaşmasında sanayi faaliyetlerinin büyük etkisi olmuştur. Türkiye’de 1950 sonrasında başlayan sanayileşme faaliyetleri pek çok şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu şehirlerden birini de Çorum şehri oluşturmaktadır. Bu çalışmada Çorum şehrinin gelişmesinde sanayi faaliyetlerinin etkisi çeşitli coğrafi yöntem ve teknikler kullanılarak incelenmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında tarım ve hayvancılığa dayalı durağan bir ekonomik yapıya sahip olan Çorum’da, ilk sanayi üretim faaliyetleri yerel hammaddeleri işleyen küçük atölyelerden oluşmaktaydı. Sonraki yıllarda Çorum’da sanayi faaliyetlerinin gelişmesini sağlayan en önemli etken Samsun – Ankara karayolunun (1950’lili yıllarda tamamlanan) açılması olmuştur. Çorum’da sanayi faaliyetlerinin gelişmesinde etkisi olan bir diğer önemli gelişme ise Çorum’un III. Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında “Kalkınmada Öncelikli İller” arasına alınmış olmasıdır. Bu kapsamda Çorum’da modern üretim teknikleri kullanan pek çok fabrika faaliyete geçirilmiştir. Sonraki beş yıllık kalkınma planları dönemlerinde de Çorum’da sanayinin geliştirilmesi için sağlanan teşviklerle özel sektör de Çorum’da sanayi yatırımları yapmıştır. Günümüzde Çorum’da çeşitli sanayi kollarında üretim yapan (gıda, taş ve toprağa dayalı sanayi, metal eşya ve makine sanayisi, tekstil (dokuma ve giyim eşyası sanayi), kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi, orman ürünleri - mobilya sanayi, otomotiv sanayi ve kimya – plastik sanayi) toplam 290 adet tesis faaliyetlerini sürdürmektedir. Şehirdeki sanayi tesislerinin büyük bölümü Organize Sanayi Bölgesi, Samsun – Ankara karayolu ile İskilip Caddesi’nde yer almaktadırlar. Çorum, sanayi alanındaki gelişmelerle bir yandan şehirselleşen alan olarak büyürken, diğer yandan da (sanayi faaliyetlerinin kırsal nüfusu kendine çekmesinin sonucu olarak) artan nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda şehirselleşen fonksiyonlar açısından gelişen şehirlerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Çorum, Sanayi.

ABSTRACT

Industrial activities have had a great impact on the spread of urbanization in Turkey and around the world. Industrialization, which began after 1950 in Turkey, has contributed to the development of many cities. One of these cities is the city of Çorum. In this study, the influence of industrial activities on the development of Çorum city was investigated using different

geographical methods and techniques. In Çorum, which had a stable economic structure based on agriculture and animal husbandry in the early years of the republic, the first industrial production activities consisted of small workshops that processed local raw materials. The most important factor that enabled the development of industrial activities in Çorum in the following years was the opening of the Samsun - Ankara highway (completed in the 1950s). Another important development affecting the improvement of industrial activities in Çorum is the inclusion of the city in the list of "Priority Development Provinces" under the three-Year Development Plan. In this context, the many modern factories started to use manufacture techniques. During the five year old development plan, investment industry plans have been made in Çorum by means of special fosterage in private sector in order to develop industry. Today, there are a total of 290 plants in Çorum producing various industries (food, stone and earth, metal products and machinery, textiles (weaving and clothing), paper and paper products, forest products - furniture industry, automotive industry and chemicals - plastics industry). Most of the industrial plants in the city are located in the Organized Industrial Zone, on the Samsun - Ankara highway and on the İskilip road. While Çorum is growing as an urban area with the developments in the industrial sector, it has been one of the cities that is developing in terms of urban functions in line with the needs of the growing population (as a result of industrial activities attracting the rural population).

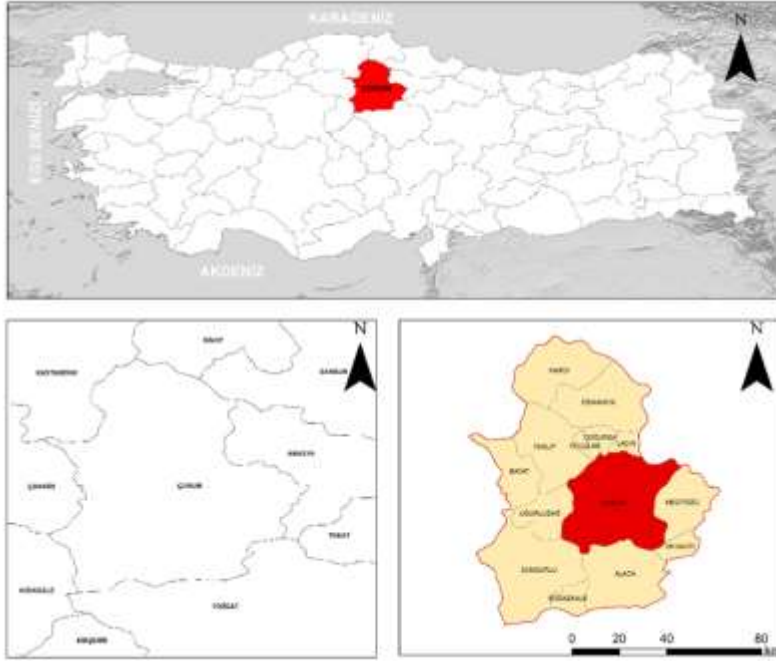
Keywords: Turkey, Çorum, Industry.

GİRİŞ

Sanayi faaliyetleri yarattıkları iş olanaklarıyla yakınındaki kırsal alanlardan başlayarak bir mıknaş gibi nüfusu kendilerine çekerek yer aldıkları şehirlerin nüfuslarının hızla artmasına neden olmaktadır (Tümertekin, 1973; Özgüç, 1987). Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de şehirleşmenin yaygınlaşmasında sanayi faaliyetlerinin etkisi büyük olmuştur. Türkiye’de 1950 sonrasında başlayan sanayileşme faaliyetleri pek çok şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Türkiye’de özellikle kırdan şehirlere olan göçler bir taraftan sanayi kuruluşlarının olduğu yerlerde sürerek şehirlerin nüfuslarını artırırken; diğer yandan da Anadolu’nun birçok kırsal yerleşmesi yakın çevresinden aldığı göçlerle şehir haline gelmişlerdir. Nitekim 1970 yılında gelindiğinde Türkiye’de nüfusları 50.000 ve üzeri olan şehirlerin sayısı 40’ı aşmıştır (Tümertekin, 1973; Timor, 1992). Bu şekilde büyüyen şehirlerden biri de Çorum şehridir. Çorum şehri, Türkiye’deki diğer şehirler gibi bir yandan tarım, ticaret ve idari fonksiyonların gelişmesiyle nüfus artışı yaşarken, diğer yandan da şehirde geliştirilen sanayi faaliyetlerinin etkisiyle nüfus artışı yaşayan şehirlerden biri olmuştur. Nitekim 1927’de Çorum’da 19.664 olan şehir nüfusu 1970’de 54.576’ya, 2019’da ise 267.032’ye ulaşmıştır.

Harita 1: Çorum'un Lokasyonu

Kendi adını taşıyan ovanın doğusunda yer alan Çorum şehri, Karadeniz Bölgesinin Orta Karadeniz Bölümünde yer almaktadır. Kuzeyinde Sinop, kuzeydoğusunda Samsun, kuzeybatısında Kastamonu, doğusunda Amasya ve Tokat, güneyinde Yozgat, batısında ise Çankırı ve Kırıkkale yer almaktadır (Harita 1). 1924 yılında il merkezi olan Çorum'un günümüzde kendi merkez ilçesi ile beraber 14 ilçesi (Alaca, Bayat, Boğazkale, Dodurga, İskilip, Kargı, Laçın, Mecitözü, Oğuzlar, Ortaköy, Osmancık, Sungurlu, Uğurludağ), 1 beldesi (Düvenci) ve 198 köyü bulunmaktadır.

GELİŞME

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım ve hayvancılığa dayalı durağan bir ekonomik yapıya sahip olan Çorum'da, ilk sanayi üretim faaliyetleri yerel hammaddeleri işleyen küçük atölyelerden oluşmaktaydı. Bu işletmeler sanayi tesislerinden çok zanaatkar işletmeleri şeklindeydiler. Bu işletmelerin önemli bir bölümünü tarım ürünlerini işleyen un değirmenleri ve leblebi imalathaneleri oluşturmaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1982). Çorum'un gerçek anlamda ilk sanayi kuruluşu 1898'de Rumlar tarafından kurulan Üyük Un Fabrikası'dır. Sonraki yıllarda Çorum'da faaliyete geçen sanayi kuruluşları arasında, 1924'te belediyenin kurduğu elektrik üretim merkezi, 1926'da kurulan hızar fabrikası, Çorum Vilayet gazetesi için kağıt ve karton üreten işletme ile rakı fabrikası yer almaktaydı (Tekeli, 2015). 1927'de çıkarılan Teşvik – i Sanayi Kanunu sayesinde Çorum'da da sanayi alanında gelişmeler yaşandı. Bu kapsamda 1932'de gıda endüstrisine ait 3 işletme, 1933'de pamuklu mensucat üreten 1 işletme, 1936'da elektrik üretimi yapan 1 işletme ve 1940'da 1 matbaa atölyesi faaliyete geçmiştir (Yılmaz, 2004).

Sonraki yıllarda Çorum'da sanayi faaliyetlerinin gelişmesini sağlayan en önemli etken Samsun – Çorum ve Çorum – Ankara karayollarının (1950'lili yıllarda tamamlanan) açılması olmuştur. Bu karayollarından Çorum -Samsun yoluyla Orta ve Doğu Karadeniz'e, Çorum – Ankara yoluyla da Anadolu'nun iç ve güney kesimlerine bağlantı sağlanmıştı (Yılmaz, 2005). Çorum'da ulaşım alanında yaşanan bu gelişmeler sayesinde bir yandan ham madde ve mamul

maddelerin taşınması kolaylaşırken, diğer yandan Çorum'un ulusal ve uluslararası pazarlarla olan bağı güçlenmiştir (Özgüç, 1987; Tekeli, 2015).

Çorum'da 1950 yılı sonrası sanayi alanında gerçekleştirilen en önemli sanayi yatırımı, 1957'de bir kamu kuruluşu olarak faaliyete başlayan Çorum Çimento Fabrikası olmuştur (Foto 1). Bu fabrika ile 1950'ye kadar daha çok küçük sanayi işletmelerinin faaliyet gösterdiği Çorum'da ilk kez modern üretim tekniklerine sahip bir fabrika faaliyete geçirilmiştir (Yılmaz, 2005; Tekeli, 2015). 1992'de özelleştirme kapsamında Yibitaş ve Lafarge ortaklığına devredilen fabrikada günümüzde üretim durmuştur (Yılmaz, 2002).

Foto 1: Çorum Çimento Fabrikası

Çorum'da sanayi faaliyetlerinin gelişmesini sağlayan bir diğer önemli gelişme ise Türkiye'nin kalkınması için hazırlanan 5 yıllık kalkınma planlarında sanayinin yer alması olmuştur. Bu kapsamda ülke genelinde uygun alanlarda sanayinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963 – 1967) dönemi içerisinde Çorum'da yedi sanayi kuruluşu, faaliyete geçirilmiştir (Yılmaz, 2005). Çorum'da sanayi alanındaki asıl önemli gelişmeler Çorum'un III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973 – 1977) kapsamında 1972'de "Kalkınmada Öncelikli İller" arasına alınmasıyla yaşanmıştır. Çorum, bu kapsama alındıktan sonra sanayi yatırımları artmaya başlamış ve sanayi faaliyetlerinde çeşitlenme devam sürmüştür. Bu dönemde Çorum'da on dokuz yeni sanayi kuruluşu faaliyete geçmiştir. Bu dönemde Çorum'da gıda sanayisinde 2, taş ve toprak sanayisinde 7, metal eşya sanayisinde 9, orman ürünleri sanayisinde ise 1 sanayi tesisi faaliyete başlamıştır (Yılmaz, 2005). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Döneminde Çorum'da sanayi alanındaki önemli gelişmelerden biri de Çorum Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması olmuştur. Sonraki beş yıllık kalkınma planları dönemlerinde de Çorum'da sanayi faaliyetleri çeşitlenerek artmıştır. Kamu yatırımları yanında sağlanan teşviklerle özel sektör de Çorumda sanayi yatırımları yapmıştır. Günümüzde Çorum'da çeşitli sanayi kollarında üretim yapan (gıda, taş ve toprağa dayalı sanayi, metal eşya ve makine sanayisi, tekstil (dokuma ve giyim eşyası sanayi), kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi, orman ürünleri - mobilya sanayi, otomotiv sanayi ve kimya – plastik sanayi) toplam 290 adet tesis faaliyetlerini sürdürmektedir (ÇSO, 2020).

Çorum'da sanayi faaliyetlerinin dağılışı incelendiğinde, sanayi tesislerinin büyük bir bölümü Organize Sanayi Bölgesi, Samsun – Ankara karayolu, İskilip Caddesi ve Osmançık Caddesi'nde yer alırken; sanayi siteleri de (Gülabibey Mahallesi'nde Bakırcılar Çarşısı, Çepni Mahallesi'ndeki eski sanayi sitesi, Mimar Sinan Mahallesi'nde yeni sanayi sitesi) şehrin çeşitli kesimlerinde yer almaktadır.

Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğunu makine ve döküm sanayisine ait (52 fabrika) fabrikalar oluşturmaktadır. Bu sanayi kolunu gıda sanayisi (21 fabrika), tekstil sanayisi (14 fabrika), kimya – plastik sanayisi (8 fabrika), mobilya ve orman ürünleri (6 fabrika), taş ve toprağa ait sanayi (4 fabrika), otomotiv sektörü (2 fabrika) ile kağıt sanayisi (2 fabrika) izlemektedir. Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren diğer sanayi kuruluşları; ısı yalıtım malzemeleri üretimi (3 tesis), blok ve plaka merme üretimi (2 tesis), altın ve gümüş üretimi yapan (2 tesis), izalatör, seramik boru ile orta gerilim sigortası (1 tesis), cam ve ayna rodaj işlemleri (ısıcam, temperli cam, ayna kesme) (1 tesis), plastik ve metal hurdası üretimi yapan (1 tesis).

Ankara yolu çevresinde yer alan sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğunu ise gıda endüstrisine ait sanayi kuruluşları (23 fabrika) oluşturmaktadır. Bu kesimde yer alan diğer sanayi kolları ise makine ve döküm sanayi (15 fabrika), toprak sanayi (7 fabrika), otomotiv (6 fabrika), tekstil (2 tane), mobilya ve orman ürünleri sanayi (2 fabrika), kimya ve plastik sanayi (2 fabrika), kağıt ve kağıt ürünleri sanayi (1 fabrika) ile preslenmiş ambalajların geri dönüşümü, lpg tüp dolum (2 fabrika), oksijen gazı dolumu, hazır beton imalatı (2 fabrika) ile organik tavuk gübresi üretimi yapan 7 fabrika faaliyet göstermektedir. Çorum'da sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir diğer bölge ise İskilip Yolu çevresidir. Bu kesimde faaliyet gösteren kuruluşların büyük kısmını taş ve toprağa ait sanayi kuruluşları (14 fabrika) oluşturmaktadır. Bu kesimde ayrıca gıda sanayisine ait 5 fabrika faaliyet göstermektedir. Çorum'da sanayi faaliyetlerinin yer aldığı bölgelerden biri de Osmançık yolu çevresidir. Bu kesiminde kağıt sanayisine ait 2 fabrika ve hazır beton üretimi yapan 2 fabrika faaliyet göstermektedir.

Çorum, sanayi faaliyetlerinin etkisiyle bir yandan (yeni kurulan mahallelerle Akkent, Bahçelievler, Bayat, Buharaevler, Mimar Sinan) şehrsel alan olarak büyürken, diğer yandan da (sanayi faaliyetlerinin kırsal nüfusu kendine çekmesinin sonucu olarak) artan nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda şehrsel fonksiyonlar açısından gelişen şehirlerden biri durumundadır.

SONUÇ

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sanayi faaliyetleri şehirleşmenin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin etkisiyle büyüyüp gelişen şehirlerden biri de Çorum Şehri'dir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında durağan bir ekonomik yapıya sahip olan Çorum'da sanayi faaliyetlerinin gelişimi 1950 yılından sonra olmuştur. 1957'de açılan Çorum Çimento Fabrikası ile başlayan modern sanayiye geçiş, kalkınma planları kapsamında geliştirilen çeşitli sanayi kolları ile devam etmiştir. Günümüzde Çorum'da çeşitli sanayi kollarında üretim yapan (gıda, taş ve toprağa dayalı sanayi, metal eşya ve makine sanayisi, tekstil (dokuma ve giyim eşyası sanayi), kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi, orman ürünleri - mobilya sanayi, otomotiv sanayi ve kimya – plastik sanayi) toplam 290 adet tesis faaliyetlerini sürdürmektedir. Şehirdeki sanayi tesislerinin büyük bölümü Organize Sanayi Bölgesi, Samsun – Ankara karayolu ile İskilip Caddesi'nde yer almaktadırlar. Çorum, sanayi alanındaki gelişmelerle bir yandan şehrsel alan olarak büyürken, diğer yandan da (sanayi faaliyetlerinin kırsal nüfusu kendine çekmesinin sonucu olarak) artan nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda şehrsel fonksiyonlar açısından gelişen şehirlerden biri konumundadır.

KAYNAKÇA

- ÇŞO : Çorum Sanayi Odası Verileri, 2018 – 2020.
- Özbakır, A. : “Çorumda Şehirsel Gelişme ve Mekansal Değişim” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2021.
- Özgüç, N. : “Türkiye’de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, 1987, Sayı: 2.
- Tekeli, İ. : “1923 – 1950 Döneminde Çorumdaki Gelişmeler”, Çorum Tarihi, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum Belediyesi Kültür Yayını, İkinci Basım, 2015.
- Tekeli, İ. : “1950 – 1980 Döneminde Kentin Faaliyetlerindeki Gelişmeler”, 5. Hitit Festival Komitesi, Çorum Belediyesi Kültür Yayını, İkinci Basım, 2015.
- Timor, A. : “Orta Büyüklükteki Şehirler ve Lüleburgaz Örneği”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992.
- Tümertekin, E. : “Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:72, İstanbul, 1973.
- Yılmaz, A. : “Çorum Sanayi” Samsun, Etüt Yayınları 1. Basım, 2005.
- Yılmaz, M. : “Çorum İlinde Endüstri” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Yılmaz, M. : “Çorum İlinde Endüstrinin Tarihsel Gelişimi” Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2004.
- Yurt Ansiklopedisi : Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

A.İ.H.M. FRANSA S.A.S. KARARI

Fuad Əsgərov

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi

GİRİŞ

Son yıllarda özellikle Batı Avrupa’da İslam’a ve Müslümanlara karşı mesafeli yaklaşım ve zaman zaman da Müslümanlar aleyhine uygulamalara şahit olmaktayız. Avrupa’da yükselen aşırı sağ ve yabancı düşmanlığı politik hayattan toplumsal hayata kadar Avrupa’daki insan hakları dediğimiz birçok yerde ayrımcılık yaşanmasına yol açmaktadır. Avrupa İnsan Haklar Sözleşmesi, insan haklarına saygı, insan onuruna yaraşır muamele ve çoğulcu demokrasi temelleri üzerine kurulsun da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin uygulayıcısı yargı makamı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi din ve vicdan hürriyetinden ifade özgürlüğüne kadar sözleşme güvence altına alınan birçok hakların Müslümanlar aleyhine ihlali durumunda farklı uygulamaya gitmekte ve tartışmalı kararlar vermektedir. Bayatyan Ermenistan ve Eweida Birleşik Krallık kararlarındaki toplumdaki dini inanç tezahürlerine hoşgörüyle yaklaşılsa da Müslümanlar söz konusu olunca derleyeceğimiz Fransa S.A.S. kararındaki gibi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin güçlü imajına ve mahkemeye duyulan güvene yakışmayan gerekçelerle insan hakları ihlallerine göz yummaktadır.

GELİŞME

11 Nisan 2011 yılında Fransa’da yürürlüğe giren yüzün kamusal alanda kapatılmasını öngören kanuna göre yüzü gizleyen giysiler (kimliği belirlemeye imkân vermeyen) giyilmesi kanunen yasaklanmıştır. Kanunda ayrıca istisnalar olarak yasalarda izin verilen kıyafetleri (kask takmak gibi) ve mesleki kıyafetleri (tıbbi giysiler) yasak kapsamı dışında bırakması kanunun direkt olarak Müslüman kadınların dini gerekçelere giymekte olduğu peçe ve burkayı akla getirmektedir. Ayrıca kanunda kamusal alan tanımı da yapılmış, kamusal alan olarak yollar ve her türlü kamuya açık alanları bu yasak kapsamında olduğunun altı çizilmiştir. Kanunda ayrıca gerekçe olarak yüzü kapatan giysilerin toplumun birlikte yaşama yönüne zarar verdiği, Fransa’nın kuruluş ilkelerine aykırı olarak dışlanmaya neden olduğu belirtilmiştir.¹

Bu yasak kapsamında olan 150 euro cezaya çarptırılan 1990 doğumlu Fransa vatandaşı kadın tarafından peçe giydiği gerekçesiyle cezaya ödemek zorunda olmasının din ve vicdan hürriyetine aykırı olduğu gerekçesiyle yargı yoluna başvurmuştur. Fransa iç hukukunda şahsına karşı yöneltilen insan hakları ihlalinin çözümünü elde edememesi üzerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde hak arama yoluna gitmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin özel hayatın ve aile hayatının korunması (8. Madde), düşünme, din ve vicdan hürriyeti (9. Madde), ifade özgürlüğü (10. Madde) ve ayrımcılık yasağı (14. Madde) kapsamında haklarının ihlal edildiğini başvuru dilekçesinde belirten başvurucu, burka ve peçe yasağı kamu güvenliğinin korunması için hakların kısıtlanması ilkesine uymadığı, herhangi bir kimlik kontrolünde veya yasal işlemler sırasında yüzünü gösterdiğini, hiçbir zaman kanunlara mukavemet etmediğini belirtmiştir. Ayrıca Fransız hükümetinin toplumsal cinsiyet eşitliğine aykırı olduğu, burka ve peçe takmak erkeklerin talebi üzerine değil de kadınların

¹https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000023654701?fonds=JORF&page=1&pageSize=10&query=interdiction+du+voile&searchField=ALL&searchType=ALL&tab_selection=all&typePaging=DEFAULT (Fransa Resmi Gazetesi, yüzün kamusal alanda kapatılmasını öngören kanun, orijinal metni) (Erişim Tarihi: 09.04.2021)

vicdan ve takdirine bağlı olduğu için çoğulcu demokratik bir toplumda böyle yasakların olmaması gerektiğini savunmuştur.²

İlginç olan Fransa hükümetinin savunmasıdır ki, bu yasağın din ve vicdan hürriyetinin ihlali olduğuna kabul etmekle beraber meşru gerekçelerle sınırlandırıldığını belirtmişler. Gerekçeleri ise “kamu güvenliği”, “açık ve demokratik toplumun asgari değerlerine saygı” ve “başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır”. Peçe ve burka takanların “toplumda birlikte yaşama” ilkesini ret ettiğini savunarak peçe ve burka takmanın insan onuruna yaraşmadığını hatta insanlıktan çıkarıcı (dehumanizing) olarak nitelendirip toplumdaki bu yasağın muhataplarından öte İslam inancına ve Müslümanlara hakaret teşkil edecek bir beyanda bulunmuştur. Ayrıca öngörülen cezayı bir vatandaşlık dersi olarak belirtip orta çağdan kalma bir zihniyetini ortaya koyduğunu tescillemiştir.³

Belçika hükümeti de aynı yılda benzer karar aldığı için müdahil sıfatıyla görüş bildirmek ihtiyacı duyarak Fransa hükümeti gibi kaba bir tabir kullanarak toplumdan tecrit etme hakkının dar yorumlanması gerektiğini belirterek yüzü kapatan giysilerin Belçika toplumunun temelini oluşturan topluma aktif katılım hususunu zedelediği için takanları insanlıktan çıkardığını belirtmiştir. Ayrıca Belçika devletinin kurulu olduğu temel değerlerin bireylerin her türlü görüşlerinden üstün olduğu nedeniyle sınırlamaların meşru olduğu belirtmesi, 20. Yüzyıldaki totaliter rejimlerin özel hayatı nasıl kısıtladığını hatırlatmaktadır.⁴

Müdahil olarak katılan Uluslararası Af Örgütü, ARTICLE 19, Ghent Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi, Liberty, Açık Toplum Adalet Girişimi de müdahil olarak görüş bildirerek bu yasağın insan haklarının ağır bir ihlali olduğu konusunda oybirliğindeler.⁵ Şahsi görüşüm de hukukçu olsun olmasın, vicdanlı her bireyin bu kararı görünce insan hakları ihlali olduğu, ayrımcılık söz konusu olduğunu görebilmektedir. Bu davada açıkça görebiliyoruz ki, Fransa ve Belçika hükümeti Müslümanlara karşı bir duruş almaktadır, tabii ki hükümetler içi boş yapılar değildirler, sonuçta hükümetlerde insanlardan/siyasilerden oluşmuş olup siyasilerin en büyük amacı oy maksimizasyonu yapmaktır. Bu nedenle bu sorun aslında salt hukuk sorunu olmaktan çıkıp özellikle Batı Avrupa siyasi hayatında hızla yükselen aşırı sağ ve yabancı düşmanlığı sorunudur. 2011 yılından günümüze birçok Avrupa ülkesinde benzer yasaklar uygulanmaya başlanmış olup bu konunun ne kadar kritik ve güncel olduğunu göstermektedir.⁶

En son olarak mahkeme kararına bakacak olursak, Fransa hükümeti tarafının iddialarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından temelsiz bulunmakla beraber istisna olarak “birlikte yaşama” kavramı üzerinde fazlaca durarak aslında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde hiç bulunmayan bir sınırlama unsurunu meşru görerek yüzü gizleyen örtünün mahkemenin tabiriyle “toplumsallaşma mekânında yaşama hakkını ihlal ettiği” sonucuna varmıştır. İlginç bir şekilde devletin çatışan gruplar arasında hoşgörüyü artırmak yükümlülüğü olduğunu belirterek Leyla Şahin Türkiye kararına atıf yapmıştır ki, ilginç bir şekilde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi benim de dahil olduğum Müslüman muhafazakâr kesimi toplumdaki diğer gruplarla çatışma halinde olduğunu düşünmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Müslümanların çatışma içinde olmayıp sadece dini vecibelerini yerine

² İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

³ İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

⁴ İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

⁵ İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

⁶ TRT Haber (www.trthaber.com), “Avrupa’da yükselen İslam karşıtlığı burka ve peçe yasakları”
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/avrupada-yukselen-islam-karsitligi-burka-ve-pece-yasaklari-562544.html>. (Erişim tarihi: 09.04.2021).

getirmek istediklerini sırf politik nedenlerle kabul etmemesi dünyanın en prestijli insan haklarını düzenleyen uluslararası mahkeme olma statüsüne zarar vermektedir, sadece Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi değil tüm mahkemeler hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde karar vermeli ki, toplumda adalet ve hukuk mesleği etiği hak ettiği yeri alabilsin. 65 milyonluk Fransa nüfusunun sadece 1.900'nün peçe takması nedeniyle yasağın orantısız olması ve o dönem için Belçika dışında hiçbir Avrupa ülkesinde yasak uygulanmaması nedeniyle Avrupa genelinde hukuki teamül oluşmadığını mahkeme dikkate alsa da başvurunun başvurusunu ret ederek Fransız hükümetinin takdir alanı olduğu belirtilmiştir.⁷

SONUÇ

Ranjit Singh Fransa kararına bakacak olursak, yine Fransa'da "Sih" inancına sahip bir göçmenin dini inancı gereği taktığı başörtüsü nedeniyle ikametini yenileyememesi nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine tezahür etmiş olayda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Fransa aleyhine karar verip başvuru Ranjit Singh'i haklı bulmuştur.⁸ Bu örnekleri çoğalta bilmek mümkün olmakla beraber asıl konu Avrupa İnsan Hakları mahkemesinin konuya neden politik yaklaştığı hususunu incelemek gerekmektedir. Konumu ne olursa olsun hiçbir mahkeme hukuku çiğneyerek karar veremez, çünkü toplumu hukuk ve adalet değerleri bir arada tutmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi S.A.S. kararını verdiği sırada sadece Fransa ve Belçika bu yasağı uygularken günümüzde özellikle Batı Avrupa'da bu tür yasaklar adeta bir teamül haline gelmiş, diğer Avrupa ülkelerinde ise tartışmalar süregelmektedir. Avrupa'da aşırı sağ partilerin mecliste güçlerini son yıllarda artırması nedeniyle yabancı düşmanlığı kapsamında sayılabilecek söylem ve eylemlerde keskin bir artış olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu süreç böyle devam ederse 10 yıllar sonra Avrupa kıtası Müslümanlar için "tehlikeli bir bölge" olabilmesi ihtimal dahilindedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin bu türlü kararları Müslümanlara kin ve nefret duyan kesimleri daha da cesaretlendirmekte, bu kapsamdaki faaliyetlerin de artırmasına neden olmaktadır. Şüphesiz Avrupa'daki yabancı düşmanlığı ve İslam karşıtlığını azaltmak için yapılması gerekenlerin başında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin tutumlarında değişikliğe gidilmesini sağlamak olsa da fîli durum maalesef bu noktadan oldukça uzaktadır.

KAYNAKÇA

https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000023654701?fonds=JORF&page=1&pageSize=10&query=interdiction+du+voile&searchField=ALL&searchType=ALL&tab_selecti on=all&typePagination=DEFAULT (Fransa Resmî Gazetesi, yüzün kamusal alanda kapatılmasını öngören kanun, orijinal metni) (Erişim Tarihi: 09.04.2021)

TRT Haber (www.trthaber.com), "Avrupa'da yükselen İslam karşıtlığı burka ve peçe yasakları" <https://www.trthaber.com/haber/dunya/avrupada-yukselen-islam-karsitligi-burka-ve-pece-yasaklari-562544.html>. (Erişim tarihi: 09.04.2021).

İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

İHK, Ranjit Singh v. Fransa, 1876/2009, 15.12.2008

⁷ İHAM (Büyük Daire), S.A.S. v. Fransa, 43835/11, 01.07.2014.

⁸ İHK, Ranjit Singh v. Fransa, 1876/2009, 15.12.2008

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ İNKİŞAFININ İQTİSADİ-COĞRAFİ MAHİYYƏTİ

Günəl Qasım qızı Fərəcova

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi, Ərazi planlaşdırma və rayon plana alınması
ixtisası

Bakı şəhəri, Azərbaycan

Magistrant

Elmi rəhbər: Rauf Sultanov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8417-219X>

XÜLASƏ

Məqalədə avtomobil nəqliyyatının üstünlükləri, onun manevretmə və çevikliyinin iqtisadi əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyəti, günün tələblərinə uyğun olaraq avtomobil nəqliyyatı ilə təminat, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında avtomobil nəqliyyatının inkişaf dinamikası, mövcud problemlər və hazırkı dövrdə avtomobil yollarının ümumi vəziyyəti, yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarının tendensiyası təhlil olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulmasında nəqliyyatın rolu və avtomobil nəqliyyatının xüsusiyyətləri açıqlanmış, avtomobil nəqliyyatının inkişafının iqtisadi-coğrafi mahiyyəti regional aspektdə verilmişdir.

Açar sözlər: nəqliyyat infrastruktur, avtomobil nəqliyyatı, yük daşınması, sərnişin daşınması, sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi əlaqələr.

Nəqliyyat maddi nemətlər istehsal etmir, lakin bu sahənin köməyi ilə təbii sərvətlər istehsala cəlb olunur, xammallar və hazır məhsullar daşınır və istifadəçilərə çatdırılır. İqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələri arasında əlaqə yaradan nəqliyyat, infrastrukturun əsas sahələrindən biri olub ölkənin normal həyat fəaliyyətini təmin edən təsərrüfat sahəsidir. Nəqliyyat vasitəsilə əlverişli təbii və iqtisadi şəraitə malik olan regionlar sənaye və kənd təsərrüfatı kompleksində iştirak etmək imkanı qazanır. Hazır məhsulların istehsal mərkəzlərindən istehlak yerlərinə daşınmasında ondan istifadə edirlər [4].

Nəqliyyat infrastruktur əhəmiyyətli olaraq ictimai istehsalın əsas sferası kimi çıxış edir və təsərrüfat kompleksində əsas yer tutur. O, əmək bölgüsünün maddi əsasını təşkil edir və istehsalla istehlakçını, sənaye ilə təsərrüfat sahələrini, hasilat və emal sənayesininin müxtəlif iqtisadi rayonlararası çoxtərəfli əlaqəsini yaradır [3, s. 35]. Nəqliyyat infrastruktur obyektlərinə küçələr (o cümlədən, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün məhdudlaşdırılmış küçələr), prospektlər, avtomobil yolları, meydanlar aiddir [7, s. 4]. Nəqliyyat infrastrukturunun əsas elementlərinə isə nəqliyyat-logistika müəssisələri (nəqliyyat agentlikləri, logistik təşkilatlar və s.), nəqliyyatın səyyar təşkili (avtomobil, dəmir yolu, dəniz və s.), istismar yolları (şosse yollar, dəmir yolu reysləri, boru kəməri və s.), nəqliyyat servisi (terminallar, yanacaq doldurma məntəqələri, texniki xidmət stansiyaları və s.) aiddir.

Ümumi şəkildə desək, nəqliyyat fəaliyyətimizin bütün sahələrinin inkişafında: sərnişin və yükdaşıma əməliyyatlarında, istehsal sahələrinin əlaqələndirilməsində, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində və s. birbaşa rol oynayır.

Naxçıvan Muxtar respublikası Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində dağlıq ərazidə yerləşir. Muxtar respublika şimal, şimal-şərqdən Ermənistan (224 km), cənub və cənub-qərbdən İran (161 km), az bir məsafədə isə Türkiyə (13 km) ilə həmsərhəddir. Naxçıvan Muxtar respublikasında transsərhəd nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı regional iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin bir göstəricisidir. Qonşuluq siyasəti, yəni Ermənistan istisna olmaqla, İran və Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrinin qurulması məhz nəqliyyat infrastrukturuna əsaslanır. Bu da əsas etibarilə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə Sədərək, Culfa və Ordubad istiqamətində həyata keçirilir.

Nəqliyyat infrastrukturuna kompleks şəkildə baxsaq, Naxçıvan Muxtar respublikası Azərbaycanın digər regionları ilə nəqliyyat əlaqələrinin zəifliyi onun iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir. Belə ki, Muxtar respublikanın Azərbaycanla nəqliyyat əlaqələri 1991-ci ildən ancaq hava yolu ilə, 2007-ci ildən etibarən isə İrandan keçməklə, gömrük rejiminə uyğun avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirir [10, s. 156]. Hazırda Muxtar respublikanın ərazisi daxilində təbii ehtiyatların mənimsənilməsi və istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir ki, bu da əsas etibarilə avtomobil nəqliyyatının köməkliyi ilə baş vermişdir [6, s. 49]. Muxtar respublikada avtomobil nəqliyyatı bütün təsərrüfat sahələrində iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında iştirak edir, sənişin və yük daşınmalarda digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə birinci yeri tutur.

Ermənistanın təcavüzünə qədər Naxçıvan şəhərini Azərbaycanın və Ermənistanın başqa şəhər və rayonları ilə əlaqələndirən mühüm şose yolları Arazboyu düzənlikdən keçən Naxçıvan-Yerevan, Biçənək aşırımından keçən Naxçıvan-Gorus, Şuşa-Yevlax-Bakı, Şərur-Arazdəyən-Yeğəknadzor-Cermuk, Cəhriçay boyunca Martiros aşırımından keçən Naxçıvan – keçmiş Əzizbəyov şose yolları idi [2]. Hazırda Naxçıvan Muxtar respublikasında avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 1473 km (Naxçıvan şəhəri istisna olmaqla, Qaracıq yaşayış məntəqəsi daxil) təşkil edir ki, bu da Azərbaycan Respublikası üzrə olan avtomobil yollarının 7,7%-i deməkdir. Avtomobil yollarının 274 km-i respublika əhəmiyyətli, 1199 km-i isə yerli əhəmiyyətlidir. Respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları əsasən üç: Naxçıvan-Sədərək (99 km), Naxçıvan-Ordubad (110 km) və Naxçıvan-Şahbuz (65 km) istiqamətində fəaliyyət göstərir. Yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları isə daha çox Şərur inzibati rayonunda (329 km) qeydə alınmışdır. Bu göstərici Ordubadda 248 km, Şahbuzda 174 km, Babəkdə 153 km, Culfada 151 km, Kəngərlidə 80 km, Sədərəkdə 58 km, Naxçıvan şəhərinin Qaracıq yaşayış məntəqəsində isə cəmi 6 km-dir [8, s. 79]. Yolların keyfiyyət göstəriciləri isə olduqca yüksəkdir. Belə ki, rayonlararası, eləcə də rayondaxili avtomobil yolları texniki göstəricilərinə demək olar ki, dünya standartlarına uyğun qurulmuşdur.

Naxçıvan Muxtar respublikasının istər daxili, istərsə də xarici iqtisadi əlaqələrində avtomobil nəqliyyatı xüsusi yer tutur. Çünki dağlıq əraziyə malik olan Naxçıvan Muxtar respublikasında sənişin və yük daşıma əməliyyatlarının çevikliyində, regionda sosial-iqtisadi inkişafın formalaşmasında, həmçinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qurulmasında avtomobil nəqliyyatı xüsusi rol oynayır.

Statistik materialları təhlil etsək görürük ki, avtomobil nəqliyyatının dinamikası 2010-2019-cu illərdə xeyli yaxşılaşmışdır. Bu tendensiyanı illər üzrə müqayisədə də görmək olur. Lakin son iki ildə, 2018-2019-cu illərdə bəzi sahələrdə azalma müşahidə edilmişdir. Məsələn, avtomobillərin sayında 1382 ədəd azalma qeydə alınmışdır [1]. Ən çox azalma yük avtomobilləri sayında müşahidə edilmişdir. Bu da öz növbəsində az da olsa sənişin və yükdaşıma əməliyyatlarına təsir etmişdir. Ümumi statistikada isə sənişin və yükdaşıma əməliyyatları müvafiq illər üzrə öz müsbət tendensiyasında davam etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Naxçıvan Muxtar respublikasının avtomobil nəqliyyatının əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Avtomobillərin sayı, ədəd	24990	39411	39584	39818	39473	38091
- yük avtomobilləri	7043	7962	7514	7551	7273	6274
- avtobuslar	1685	1589	1576	1499	1380	1175
- minik avtomobilləri	15679	29283	29778	30077	30109	29844
Yük daşınma, min ton	11153	15898	16083	16323	16628	16961
Yük dövriyyəsi, mln ton-km	678,3	895,7	905,6	918,7	935,9	954,6
Sərnişin daşınması, min nəfər	66684	98151	100129	101961	103995	105252
Sərnişin dövriyyəsi, mln sərnişin-km	176,3	225,7	230,4	235,7	240,4	243,9

Mənbə: Azərbaycanın regionları. Bakı, 2020

Muxtar respublikanın nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin inkişafında ərazinin və əhalinin nəqliyyatla təmin olunması mühüm iqtisadi göstəricilərdən biri sayılır. Təhlil edilən ərazi üzrə hər 100 km²-ə avtomobil yollarının sıxlığı 10 km-dir. Bu isə Azərbaycan üzrə olan sıxlıqdan çoxdur. İqtisadi göstəricilərdən aydın olur ki, Naxçıvanın ərazisinin kiçik olmasına baxmayaraq, nəqliyyat təminatına görə inkişaf etmiş bir sıra regionlarla eyni göstəricilərə malikdir. Muxtar respublikanın rayonlarına gəldikdə isə müvafiq olaraq Babək rayonu üzrə bu göstəricilər hər 100 km² əraziyə 4,8 km, hər 1000 nəfərə isə 0,6 km, Şərur və Kəngərlidə birlikdə 4,5 və 0,6 km, Ordubadda 4,0 və 1,2 km, Culfada isə 3,6 km və 1,2 km təşkil edir [5, s. 143]. Bu da ərazinin və əhalinin nəqliyyatla təmin olunmasında mövcud təbii və əmək ehtiyatlarının istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasının bir nümunəsidir. Muxtar respublikada iqtisadi əlaqələrinin intensiv inkişafında yolların örtük quruluşu, onların texniki göstəriciləri əsas rol oynayır ki, bu da beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit yolların salınmasını tələb edir.

Muxtar respublikada respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə müasir avadanlıqlarla təmin olunmuş yeni asfalt-beton zavodları, qum-çınqıl karxanaları və bitum anbarları istifadəyə verilmişdir. Müasir tələblərə cavab verən Naxçıvan asfalt-beton zavodunda quraşdırılmış avadanlıqlar İran İslam Respublikasından gətirilmişdir. Zavod bir saat ərzində 60 ton asfalt-beton istehsal etmək qabiliyyətinə malikdir [9, s. 273]. Bütün bu qeyd olunan iqtisadi inkişafın göstəriciləri özünü yol-nəqliyyat infrastrukturunda, avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin köməyi ilə daşınan yük və sərnişin əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində, muxtar respublikanın həm qonşuları ilə, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində yardımçı rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın regionları. Bakı: DSK, 2020, 828 s.
2. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
3. Xasıyev B. Region nəqliyyat-logistika infrastrukturunun təsnifatı // Təfəkkür, №3(12). Bakı: 2016, s. 35-39

4. İmrani Z.T. Azərbaycan Respublikasında avtomobil nəqliyyatının inkişaf tarixi və müasir problemləri // AMEA Gənc alimlərin əsərləri, №1. Bakı: 2008, s. 173-180
5. Qasımov E.Q. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının ərazi təşkili və inkişafının coğrafiyası. Bakı: Təhsil, 2011, 192 s.
6. Mirzəyeva N.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında avtomobil nəqliyyatının rolu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət Elmləri seriyası, №3. Bakı: Bakı Universiteti, s. 46-54
7. Nəqliyyat infrastrukturuna obyektlərinə adların verilməsi, daşınmaz əmlak obyektlərinə ünvan nömrələrinin təyini, ünvan lövhələrinin yerləşdirilməsi. Bakı: 2013, 59 s.
8. Paşayev N.Ə., İmrani Z.T. Naxçıvan Muxtar Respublikasının davamlı inkişafında nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin rolu // Universitetinin Xəbərləri. Təbiət Elmləri seriyası, №4. Bakı: Bakı Universiteti, 2018, s. 76-83
9. Paşayev N.Ə., İmrani Z.T. Nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. 2 cildə II cild, iqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 384 s.
10. Tahirova H.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında miqrasiyanın demoqrafik proseslərə təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri. Bakı: Avropa, 2016, 206 s.

İFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÖZ AZADLIĞI

Fidan Talıblı Əhməd

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

Azərbaycan, Bakı

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0692-1620>

XÜLASƏ

Dövlətin və millətin mövcudluğu üçün zəruri olan təhlükəsizlik və milli maraqlar bir-birini tamamlayan əsas faktorlardır. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə ictimai fikri və sosial fəallığı formalaşdırmaqla yanaşı, həm də onları istiqamətləndirir. Bu mənada “dördüncü hakimiyyət” kimi dəyərləndirilən kütləvi informasiya vasitələri dünyada demokratiya və informasiya azadlığında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə bütün dünyada insanlar üçün obyektiv, qərəzsiz, vicdanlı informasiyanın açıq olması son nəticədə həm də təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, ölkələr və xalqlar arasında əməkdaşlığın, sivilizasiyalararası dialoqun genişlənməsinə xidmət edir. KİV-lərin sayəsində dünya daha şəffaf və açıq görünür – informasiyanın açıqlığı problemləri daha tez həll etməyə, onları daha asan istiqamətləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan hər bir kütləvi informasiya vasitəsinin peşə etikasına riayət etməsi, qərəzsiz, obyektiv, vicdanlı olması vacib şərtlərdəndir. KİV sahəsində informasiya siyasətinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri də milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi, onun müasir texnogen, vətəndaş və informasiya cəmiyyətdəki rolu, anlayışı, məqsəd və vəzifələri barədə bəhs etməzdən əvvəl onun siyasi sistemdəki, belə demək mümkünsə, multidisiplinar, institutlararası rolu müəyyənləşdirilməlidir. Beləki, informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin mövcudluğu, onun inkişafı, dövlətçiliyin saxlanılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnformasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə isə bu işə əlavə stimulyer verir və təhlükəsizliyin təminatı üçün əsas yaradır. Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə fikir, söz və məlumat azadlığı, sərbəst düşüncə KİV-in və bütövlükdə müasir informasiya cəmiyyətinin söykəndiyi əsas dəyər və məqsədlərdən biridir.

Açar sözlər: məlumat, KİV, söz azadlığı, insan hüquqları, informasiya.

ABSTRACT

Security and national interests, which are necessary for the existence of the state and the nation, are the main complementary factors. The mass media, in addition to forming public opinion and social activity in society, also directs them. The media, valued as the "fourth estate," plays an important role in democracy and freedom of information around the world. In our time, the openness of objective, impartial and honest information for people around the world ultimately serves to strengthen security, expand cooperation between countries and peoples, and dialogue among civilizations. Because of the media, the world looks more transparent and open - the openness of information makes it possible to solve problems faster and easier to solve them. It is important that every media outlet adheres to professional ethics, is impartial, objective and honest. One of the issues of information policy in the field of mass media is information security, which is an integral part of national security. Before discussing information security, it is necessary to define its role in modern man-made, civil and information society, its concept, goals and objectives, its role in the political system, so to speak, interdisciplinary, interdepartmental. Thus, information security is important for the existence of society, its

development and the preservation of statehood. The effective use of information technology gives additional impetus to this work and creates a foundation for security. As a result, we can conclude that freedom of thought, speech and information, free thinking is one of the main values and goals of the media and the modern information society as a whole.

Keyword: media, media freedom, human rights, information

GİRİŞ

Söz azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi problemi hər zaman və hər bir cəmiyyətdə mövcuttur. Hazırkı dövrdə söz azadlığı ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi problemində rəqəmsal dünyada mühüm yer tutur. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə ictimai fikri, dövlətə inamı və sosial fəallığı formalaşdırmaqla yanaşı, həm də onları istiqamətləndirir. Dövlətin və millətin mövcudluğu üçün zəruri olan təhlükəsizlik və milli maraqlar bir-birini tamamlayan əsas faktorlardır. Bu mənada “dördüncü hakimiyyət” kimi dəyərləndirilən kütləvi informasiya vasitələri dünyada demokratiya və informasiya azadlığında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə bütün dünyada insanlar üçün obyektiv, qərəzsiz, vicdanlı informasiyanın açıq olması son nəticədə həm də təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, ölkələr və xalqlar arasında əməkdaşlığın, sivilizasiyalararası dialoqun genişlənməsinə xidmət edir. KİV-lərin sayəsində dünya daha şəffaf və açıq görünür – informasiyanın açıqlığı problemləri daha tez həll etməyə, onları daha asan istiqamətləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan hər bir kütləvi informasiya vasitəsinin peşə etikasına riayət etməsi, qərəzsiz, obyektiv, vicdanlı olması vacib şərtlərdəndir.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

KİV sahəsində informasiya siyasətinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri də milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi, onun müasir texnogen, vətəndaş və informasiya cəmiyyətdəki rolu, anlayışı, məqsəd və vəzifələri barədə bəhs etməzdən əvvəl onun siyasi sistemdəki, belə demək mümkünsə, multidisiplinar, institutlararası rolu müəyyənəşdirilməlidir. Beləki, informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin mövcudluğu, onun inkişafı, dövlətçiliyin saxlanılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnformasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə isə bu işə əlavə stimül verir və təhlükəsizliyin təminatı üçün əsas yaradır.

Günümüzdə söz, fikir və mətbuat azadlıqları hər bir sivil dövlət və cəmiyyət üçün vacibdir. İnformasiya azadlığı şəffaflıq və siyasi plüralizmin təminatında mühüm rol oynayır, demokratik inkişafı şərtləndirir. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin təmin edilməsidir. Necə ki, tarix söz, fikir və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizələrlə zəngindir. Sivil cəmiyyət daim azad fikir, sərbəst düşüncə, eyni zamanda dəqiq, obyektiv informasiya almağa ehtiyac duyub.

Fikir və söz azadlığına, plüralizm anlayışına hüquqi və siyasi mahiyyət bəxş edən Avropa institutlarında mövcud yanaşmalar müvafiq sahələrin əslində dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti, ölkə rəhbərliyi ilə xalq arasındakı münasibətlərə necə böyük təsir qüvvəsi olduğunu göstərir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsində qeyd olunduğu kimi, hər kəsin ifadə və məlumat əldə etmək azadlığı var. Bu yanaşma ənənəvi mediadan müasir mediaya keçid dövründə daha da təkmilləşərək, yeni elementlər ehtiva edərək öz mahiyyətini saxlayıb.

Müasir demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edən fikir, söz və məlumat azadlığı anlayışları ilə yanaşı, plüralizm məfhumu da inkişafa və təkmilləşməyə gedən istiqamətləri müəyyənləşdirməyə kömək edir. Vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsiplərindən olan plüralizm

bir-birindən düşüncə tərzinə, mövqeyinə, yanaşmasına və davranış üslubuna görə fərqlənən fərqlərin bir araya gələ bilməsini əks etdirir. Tədqiqatçılar fikir və söz azadlığı ilə, cəmiyyətin hər bir üzvünün sərbəst şəkildə məlumat əldə etmək haqqının mövcudluğu ilə plüralizm anlayışı arasında müəyyən bağlılıq görürlər. Belə ki, yalnız fərqli düşüncələrə malik şəxslərin öz fikirlərini azad ifadə edərək bir araya gəldiyi bir cəmiyyətdə plüralist konsepsiya özünü göstərə bilər. Müasir cəmiyyətin aktual elementi olan siyasi plüralizm şəraitində vətəndaş öz iradəsi əsasında istənilən mövqeyə, yanaşmaya malik ola bilər. Bununla yanaşı, o, başqalarının da həmin hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı, istənilən fikir müxtəlifliyinə dözümlü münasibət bəsləməlidir.

AZƏRBAYCANDA SÖZ AZADLIĞI

Hazırda Azərbaycan mediası beynəlxalq kütləvi kommunikasiya sisteminin bir parçası kimi uğurla inkişaf edir. Söz və mətbuat azadlığı cəmiyyətdə demokratiyanın meyarı və ölçüsü rolunu oynayır. Müstəqil Azərbaycan dövləti ölkədə insan hüquqlarının müdafiəsi, söz və mətbuat azadlığı kimi məsələlərə xüsusi önəm verir. Demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi yeri və rolu var.

Azərbaycan Respublikasının sürətli sosial-iqtisadi inkişafı, ictimai həyatın bütün sahələrinin yeniləşməsi fikir, söz və məlumat azadlığının, plüralizmin daha geniş təmin olunması üçün əlavə tədbirlər görülməsini zəruri edir. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun dərinləşməsi, Azərbaycanın dünya informasiya məkanına daxil olması və informasiya cəmiyyətinə keçid şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiyaya olan tələbatının daha dolğun ödənilməsinə, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsinə və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasına ehtiyac yaradır.

Bütövlükdə söz və informasiya azadlığı hər bir ölkə üçün, ölkənin inkişafı üçün ən vacib olan məsələlərdən biridir. Söz və informasiya azadlığı, demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlətin qurulması Azərbaycanda çox vacib olan məsələlərdir. Fikir və söz azadlığının əsas təmsilçisi olan mətbuatın sərbəst fəaliyyətinin təmin olunması bu gün də Azərbaycanda prioritet məsələlərdəndir. Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 31 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası” əsliində kəşməkəşli yol keçmiş milli mətbuatımızın problemlərinin həllində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Həmin tarixdən başlayaraq xalq və dövlət ilə KİV arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsi, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda mətbuatın rolunun gücləndirilməsi və müvafiq istiqamətin nümayəndələrinin tam sərbəst fəaliyyətlərinin təmin olunması üçün qəbul edilən bütün qərarlar, qanunlar və sənədlər, təsis olunan qurumlar məhz adıçəkilən Konsepsiyanın prinsipləri əsasında formalaşdı. Beynəlxalq standartlara uyğun, mütərəqqi bir sənəd olan bu Konsepsiya əsliində mətbuat azadlığı məsələsinə Azərbaycanda nə dərəcədə diqqət ayrıldığının bariz göstəricisidir.

NƏTİCƏ

Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə fikir, söz və məlumat azadlığı, sərbəst düşüncə KİV-in və bütövlükdə müasir informasiya cəmiyyətinin söykəndiyi əsas dəyər və məqsədlərdən biridir. Araşdırmaların nəticəsində belə qərara gəlmək olarki, informasiya təhlükəsizliyi və söz azadlığı müasir dövrdə bir birini tamamlayan faktorlardır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Dadaşov M., Cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün əsas amillərdən olan fikir və söz azadlığı Azərbaycanda tam təmin edilir
https://azertag.az/xeber/Cemiyyetin_herterefli_inkisafi_uchun_esas_amillerden_olan_fikir_ve_soz_azadligi_Azərbaycanda_tam_temin_edilir-964425
2. Mazanlı İ.A., Söz azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi: milli və beynəlxalq təminat. Terminlər və anlayışlar, Bakı: Renessans, 2005, 160 səh.
3. Али Гасанов, В Азербайджане необходимо создать концепцию информационной безопасности. //news.day.az/politics/488642.html